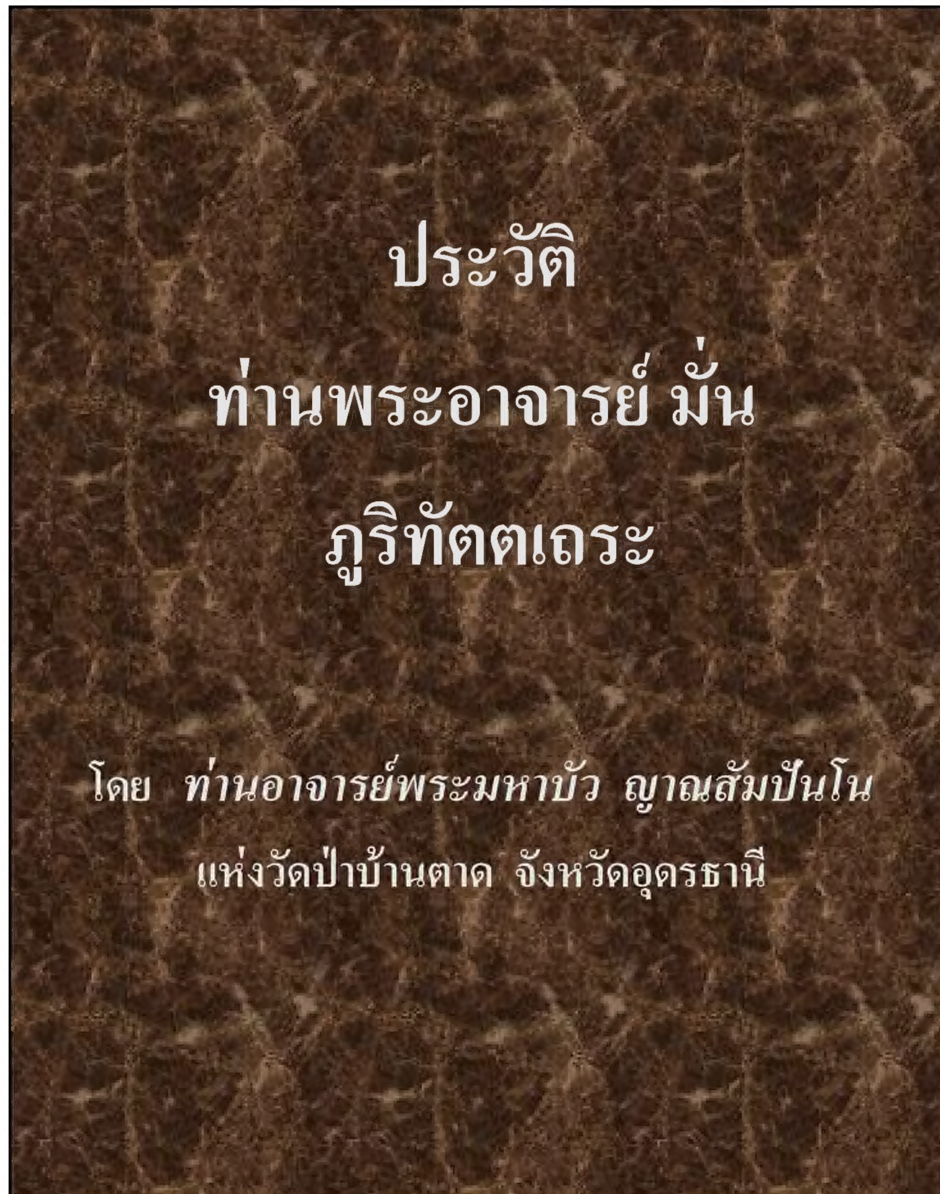

ฉบับสมบูรณ์ เผยแพร่ทางอินเตอร์เน็ต www.luangta.com

สารบาญ

		หน้า
1.	ประวัติ	๔
2.	เกิดสุบินนิมิต	๕
3.	เกิดสมาธินิมิต	๗
4.	เวลาท่านพักอยู่ในถ้ำนี้ มีรู้อะไรแปลก ๆ หลายอย่าง	๑๘
5.	พระสาวกอรหันต์มาแสดงธรรมให้ฟัง	๒๘
6.	ข้อวัตรประจำองค์ท่านโดยเฉพาะในมัชฌิมวัย	๖๘
7.	พระพุทธเจ้าและพระสาวกอรหันต์เสด็จมาอนุโมทนา	๑๐๔
8.	เทวดาประเทศเยอรมันมาขอฟังเทศน์ท่าน	๑๓๑
9.	ท้าวสักกเทวราชบนสวรรค์มาเยี่ยมท่านเสมอ	๑๔๐
10.	ลูกศิษย์กับอาจารย์โต้นรก-สวรรค์กัน	๑๕๐
11.	ท่านพิจารณาเห็นถ้ำด้วยตาทิพย์	๑๕๕
12.	พระอรหันต์มานิพพานที่ถ้ำเชียงดาว ๓ องค์	๑๖๓
13.	พระมหาเถระถามปัญหาท่านพระอาจารย์มั่น	๑๗๗
14.	ท่านพระอาจารย์มั่นเริ่มป่วย และเริ่มลาวัฏฏวนเป็นครั้งสุดท้าย	๒๒๒
15.	ท่านเทศน์อัศจรรย์ครั้งสุดท้าย	๒๒๔
16.	อัฐิท่านพระอาจารย์มั่นกลายเป็นพระธาตุ	๒๔๒
17.	ปัญหา ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ จากหนังสือพิมพ์สยามรัฐ ฉบับลงวันที่ 23 มี.ค.2515	๒๗๒
18.	อันเนื่องมาแต่ประวัติท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ โดยม.ล.จิตติ นพวงศ์ คัดจากหนังสือพิมพ์ศรีสัปดาห์ ฉบับที่ 1075 วันศุกร์ที่ 31 มีนาคม 2515	๒๗๖
19.	ตอบปัญหาของท่านผู้ถามเกี่ยวกับพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ โดย พระมหาบัว ญาณสัมปันโน วัดป่าบ้านตาด จังหวัดอุดรธานี	๒๗๘

※※※※※※※※※※※※

คำนำ โดย พระมหาบัว

หนังสือประวัติท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ ปรากฏว่ามีท่านผู้สนใจมากเป็นที่น่าภูมิใจ สมกับประเทศไทยเป็นเมืองพระพุทธศาสนาที่ชาวไทยนับถือเป็นชีวิตจิตใจตลอดมา ทั้งที่ทราบจากคราวที่ "ศรีสัปดาห์" พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในพระราชพิธีรัชดาภิเษก เพื่อแจกเป็นธรรมทาน จำนวนหลายพันเล่ม ซึ่งถ้าคิดเป็นมูลค่าก็คงไม่ต่ำกว่า ๒ แสนบาท เมื่อแถลงให้ทราบทาง "ศรีสัปดาห์" เพื่อแจกทาน ก็มีท่านที่สนใจมารับเป็นจำนวนมาก จนหนังสือไม่พอแจกและหมดไปในเวลาอันรวดเร็ว ทราบว่าทาง "ศรีสัปดาห์" ต้องพิมพ์เพิ่มอีกจำนวน ๒ พันเล่ม เพื่อเป็นน้ำใจแด่ท่านที่เป็นสมาชิกแห่ง "ศรีสัปดาห์" แม้เช่นนั้นก็ยังไม่พอกับความต้องการ จำเป็นต้องขอความเห็นใจที่ "ศรีสัปดาห์" ไม่สามารถปฏิบัติกับทุกท่านได้โดยทั่วถึง ดังนี้ จึงทำให้รู้สึกว่าหนังสือประวัติท่านเล่มนี้เป็นที่น่าสนใจแก่ชาวพุทธเราอยู่มาก

ด้วยเหตุนี้ ในวาระต่อมาจึงได้คิดรวมศรัทธากันจัดพิมพ์ขึ้นใหม่อีก โดยขอให้ผู้เขียนประวัติท่านเป็นผู้นำในการจัดพิมพ์ หนังสือประวัติท่านพระอาจารย์องค์สำคัญนี้ จึงได้สำเร็จเป็นเล่มขึ้นมาด้วยกำลังศรัทธาของท่านที่ใจบุญทั้งหลาย แต่ไม่สามารถออกนามให้ทั่วถึงไว้ ณ ที่นี่ได้เพราะมากท่านด้วยกันที่ร่วมบริจาค จึงขออภัยทุกท่านด้วยความเสียใจอย่างยิ่ง กรุณายึดมั่นตามหลักธรรมว่า "บุญย่อมเกิดที่น้ำใจของท่านผู้เป็นต้นเหตุแห่งศรัทธาบริจาค ไม่เกิดในที่อื่นใด และใจจะเป็นผู้รับผลแห่งบุญทั้งหลายที่ตนบำเพ็ญไว้แล้ว" ท่านจะเป็นสุขใจตลอดกาล ไม่มีอะไรมากวนใจ

หนังสือเล่มนี้ผู้เขียนมีความมุ่งหมาย ประสงค์ให้ทุกท่านที่มีศรัทธาเป็นเจ้าของด้วยกันพิมพ์เป็นธรรมทานได้ทุกโอกาส ไม่ต้องขออนุญาตแต่อย่างใด ส่วนจะพิมพ์เพื่อจำหน่ายจึงขอสงวนลิขสิทธิ์ ดังที่เคยปฏิบัติมาทุกเล่มที่ผู้เขียนเป็นต้นฉบับ เพื่อเทิดทูนพระศาสนาและครูอาจารย์ตามกำลังด้วยความบริสุทธิ์ใจ

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยและคุณท่านพระอาจารย์มั่นผู้เป็นเจ้าของประวัติ จงกำจัดภัยพิบัติสารพัดอันตราย อย่าได้มีแก่ท่านทั้งหลาย ขอให้มีแต่คุณธรรมที่พึงปรารถนาและความสุขกายสบายใจ เพราะอำนาจแห่งบุญเป็นที่พึ่งพิงอิงแอบแนบเนื้อท่านไปตลอดสาย อย่าได้มีวันเสื่อมคลายหายสูญ จงสมบูรณ์พูนผลไปด้วยสมบัติอันอุดมมงคลนานาประการ ตลอดวันย่างเข้าสู่พระนิพพานอันเป็นบรมสุขทุกทั่วหน้ากันเทอญ

บัว

ประวัติ ท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ

ชีวประวัติและปฏิปทาคือจริยธรรมของท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ ที่ท่านกำลังอ่านอยู่ขณะนี้ ผู้เขียน (ท่านอาจารย์พระมหาบัว ญาณสัมปันโน) ได้พยายามเสาะแสวงหามารวบรวมตามกำลังความสามารถจากพระอาจารย์หลายท่านที่เคยเป็นศิษย์อยู่ศึกษาอบรมกับท่านมาเป็นยุค ๆ จนถึงวาระสุดท้าย แต่คงไม่ถูกต้องแม่นยำตามประสงค์เท่าไรนัก เพราะท่านที่จดจำมาและผู้รวบรวมคงไม่อาจรู้และจำได้ทุกประโยค และทุกกาลสถานที่ที่ท่านเที่ยวจาริกบำเพ็ญและแสดงให้ฟังในที่ต่าง ๆ กัน ถ้าจะรอให้จำได้หมดทุกแง่ทุกกระทงถึงจะนำมาลงก็นับวันจะลบเลือนและหลงลืมไปหมด คงไม่มีหวังได้นำมาลงให้ท่านผู้สนใจได้อ่าน พอเป็นคติแก่อนุชนรุ่นหลังอย่างแน่นอน

ดังนั้น แม้จะเป็นประวัติที่ไม่สมบูรณ์ทำนองล้มลุกคลุกคลาน ก็ยังหวังว่าจะเกิดประโยชน์อยู่บ้าง การเขียนประวัติและจริยธรรมของท่าน ทั้งภายนอกที่แสดงออกทางกาย วาจา และภายในที่ท่านรู้เห็นเฉพาะใจแล้วแสดงให้ฟังนั้น จะเขียนเป็นทำนองเกจิอาจารย์ที่เขียนประวัติของพระสาวกทั้งหลาย ดังที่ได้เห็นในตำรา ซึ่งแสดงไว้ต่าง ๆ กัน เพื่ออนุชนรุ่นหลังจะได้เห็นร่องรอยที่ธรรมแสดงผลแก่ท่านผู้สนใจปฏิบัติตามมาเป็นยุค ๆ จนถึงสมัยปัจจุบัน หากไม่สมควรประการใด แม้จะเป็นความจริงดังที่ได้ยินได้ฟังมาจากท่าน แต่ก็หวังว่าคงได้รับอภัยจากท่านผู้อ่านทั้งหลาย เนื่องจากเจตนาที่มีต่อท่านผู้สนใจในธรรม อาจได้คติข้อคิดบ้าง จึงได้ตัดสินใจเขียนทั้งที่ไม่สะดวกใจนัก

ท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ เป็นอาจารย์ทางวิปัสสนา ซึ่งควรได้รับยกย่องสรรเสริญอย่างยิ่งจากบรรดาศิษย์ผู้อยู่ใกล้ชิดท่าน ว่าเป็นอาจารย์วิปัสสนาชั้นเยี่ยมในสมัยปัจจุบัน จากเนื้อธรรมที่ท่านแสดงออกซึ่งเป็นธรรมชั้นสูง ผู้ที่อยู่ใกล้ชิดได้มีโอกาสฟังอย่างถึงใจตลอดมา ทำให้ปราศจากความสงสัยในองค์ท่านว่า สมควรตั้งอยู่ในภูมิธรรมขั้นใด ท่านมีคนเคารพนับถือมาก ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ในภาคต่าง ๆ เกือบทั่วประเทศไทย นอกจากนั้น ท่านยังมีสานุศิษย์ทั้งนักบวชและฆราวาสในประเทศลาวอีกมากมายที่เคารพเลื่อมใสในท่านอย่างถึงใจตลอดมา ท่านมีประวัติงดงามมาก ทั้งเวลาเป็นคฤหัสถ์และเวลาทรงเพศเป็นนักบวช ตลอดอวสานสุดท้าย ไม่มีความด่างพร้อยเลย ซึ่งเป็นประวัติที่หาได้ยากในสมัยปัจจุบัน ความเป็นผู้มีประวัติอันงดงามตลอดสายนี้ รู้สึกจะหายากยิ่งกว่าหาเพชรหาพลอยเป็นไหน ๆ

ท่านกำเนิดในสกุลแก่นแก้ว โดยนายคำด้วงเป็นบิดา นางจันทร์เป็นมารดา นับถือพระพุทธศาสนาประจำสกุลตลอดมา เกิดวันพฤหัสบดี เดือนยี่ ปีมะแม วันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๓ ที่บ้านคำบง ตำบลโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี มีพี่น้องร่วมท้องกัน ๙ คน แต่เวลาท่านมรณภาพปรากฏว่า ยังเหลือเพียง ๒ คน ท่านเป็นคนหัวปี มีร่างเล็ก ผิวขาวแดง มีความเข้มแข็ง

ว่องไวประจำนิสัย มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดมาแต่เล็ก พออายุได้ ๑๕ ปี ได้บรรพชาเป็นสามเณรอยู่ในสำนักวัดบ้านคำบง มีความสนใจและรักชอบในการศึกษาธรรมะ เรียนสูตรต่าง ๆ ในสำนักอาจารย์ได้อย่างรวดเร็ว มีความประพฤติและอัธยาศัยเรียบร้อย ไม่เป็นที่หนักใจหมู่คณะและครูอาจารย์ที่ให้ความอนุเคราะห์

เมื่อบวชได้ ๒ ปี ท่านจำต้องสึกออกไปตามคำขอร้องของบิดาที่มีความจำเป็นต่อท่าน แม้สึกออกไปแล้ว ท่านก็ยังมีความมั่นใจที่จะบวชอีก เพราะมีความรักในเพศนักบวชมาประจำนิสัย เวลาสึกออกไปเป็นฆราวาสแล้ว ใจท่านยังประหวัดถึงเพศนักบวชมิได้หลงลืมและจืดจาง ทั้งยังปักใจว่าจะกลับมาบวชอีกในไม่ช้า ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะอำนาจศรัทธาที่มีกำลังแรงกล้าประจำนิสัยมาดั้งเดิมก็เป็นได้

พออายุได้ ๒๒ ปี ท่านมีศรัทธาอยากบวชเป็นกำลังจึงได้ลาบิดามารดา ท่านทั้งสองก็อนุญาตตามใจไม่ขัดศรัทธา เพราะมีความประสงค์จะให้ลูกของตนบวชอยู่แล้ว พร้อมทั้งมีศรัทธาจัดแจงบริขารในการบวชให้ลูกอย่างสมบูรณ์ ท่านได้เข้าอุปสมบทเป็นพระภิกษุที่วัดศรีทองในตัวเมืองอุบล มีท่านพระอริยกวีเป็นพระอุปัชฌาย์ ท่านพระครูสีทาเป็นพระกรรมวาจาจารย์ ท่านพระครูประจักษ์อุบลคุณเป็นพระอนุสาวนาจารย์ เมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๖ พระอุปัชฌายะให้นามฉายาว่า *ภูริทัตโต* เมื่ออุปสมบทแล้วได้มาอยู่ในสำนักวิปัสสนากับท่านพระอาจารย์เสาร์ กันตสีโล วัดเลียบ เมืองอุบล

เกิดสุบินนิมิต

เมื่อท่านเริ่มปฏิบัติวิปัสสนาใหม่ ๆ ในสำนักพระอาจารย์เสาร์ กันตสีโล วัดเลียบ อุบลราชธานี ท่านบริกรรมภาวนาด้วยบท พุทโธ ประจำนิสัยที่ชอบกว่าบรรดาบทธรรมอื่น ๆ ในขั้นเริ่มแรกยังไม่ปรากฏเป็นความสงบสุขมากเท่าที่ควร ทำให้มีความสงสัยในปฏิปทาว่าจะถูกหรือผิดประการใด แต่มิได้ลดละความเพียรพยายาม ในระยะต่อมาผลปรากฏเป็นความสงบพอให้ใจเย็นบ้าง ในคืนวันหนึ่งเกิดสุบินนิมิตว่า ท่านออกเดินทางจากหมู่บ้านเข้าสู่ป่าใหญ่อันรกชัฏที่เต็มไปด้วยขวากหนามจนจะหาที่ด้นดั้นผ่านไปแทบไม่ได้ ท่านพยายามซอกซอนไปตามป่านั้นจนพ้นไปได้โดยปลอดภัย พอพ้นจากป่าไปก็ถึงทุ่งกว้างจนสุดสายตา เดินตามทุ่งไปโดยลำดับไม่ลดละความพยายาม ขณะที่เดินตามทุ่งไปได้พบไม้ต้นหนึ่งชื่อต้นชาติ ซึ่งเขาตัดล้มเอง ขอนจมดินอยู่เป็นเวลานานปี เปลือกและกระพี้ผุพังไปบ้างแล้ว ไม้ต้นนั้นรู้สึกใหญ่โตมาก ท่านเองก็ปีนขึ้นและไต่ไปตามขอนชาติที่ล้มนอนอยู่นั้น พร้อมทั้งพิจารณาอยู่ภายใน และรู้ขึ้นมาว่า ไม้นี้จะไม่มีการงอกขึ้นได้อีก ซึ่งเทียบกับชาติของท่านว่าจะไม่กำเริบให้เป็นภพ-ชาติสืบต่อไปอีกแน่นอน

คำว่าขอนชาติท่านพิจารณาเทียบกับชาติความเกิดของท่านที่เคยเป็นมา ที่ขอนชาติผุพังไปไม่กลับงอกขึ้นได้อีก เทียบกับชาติของท่านว่าจะมีทางสิ้นสุดในอัตภาพนี้แน่ ถ้าไม่ลดละความพยายามเสีย ทุ่งนี้เวิ้งว้างกว้างขวางเทียบกับความไม่มีสิ้นสุดแห่งวัฏฏวนของมวลสัตว์ ขณะที่กำลัง

ยืนพิจารณาอยู่ ปรากฏว่ามีม้าสีขาวตัวหนึ่งรูปร่างใหญ่และสูงเดินเข้ามาเทียบที่ขอนชาตินั้น ท่านนึกอยากจะขี่ม้าขึ้นมาในขณะนั้น เลยปีนขึ้นบนหลังม้าตัวแปลกประหลาดนั้น ขณะนั้นปรากฏว่าม้าได้พาท่านวิ่งไปอย่างเต็มกำลังฝีเท้า ท่านเองก็มิได้นึกว่าจะไปเพื่อประโยชน์อะไร ณ ที่ใด แต่ม้าก็พาท่านวิ่งไปอย่างไม่ลดละฝีเท้า โดยไม่กำหนดทิศทางและสิ่งที่ตนพึงประสงค์ใด ๆ ในขณะนั้นระยะทางที่ม้าพาวิ่งไปตามทุ่งอันกว้างขวางนั้น รู้สึกว่าไกลแสนไกลโดยไม่อาจจะคาดได้ ขณะที่ม้ากำลังวิ่งไปนั้น ได้แลเห็นตู้ใบหนึ่ง ในความรู้สึกว่าเป็นตู้พระไตรปิฎกซึ่งวิจิตรด้วยเงินสีขาวงดงามมาก ม้าได้พาท่านตรงเข้าไปสู่ตู้นั้นโดยมิได้บังคับ พอถึงตู้พระไตรปิฎกม้าก็หยุด ท่านก็รีบลงจากหลังม้าทันทีด้วยความหวังจะเปิดดูตู้พระไตรปิฎกที่ตั้งอยู่เฉพาะหน้า ส่วนม้าก็ได้หายตัวไปในขณะนั้น โดยมิได้กำหนดว่าได้หายไปในทิศทางใด ท่านได้เดินตรงเข้าไปหาตู้พระไตรปิฎกที่ตั้งอยู่ที่สุดของทุ่งอันกว้างนั้น ซึ่งมองจากนั้นไปเห็นมีแต่ป่ารกชัฏที่เต็มไปด้วยขวากหนามต่าง ๆ ไม่มีช่องทางพอจะเดินต่อไปอีกได้ แต่มิทันจะเปิดดูตู้พระไตรปิฎกว่ามีอะไรอยู่ข้างในบ้าง เลยรู้สึกตัวตื่นขึ้น

สุบินนิมิตนั้นเป็นเครื่องแสดงความมั่นใจว่า จะมีทางสำเร็จตามใจหวังอย่างแน่นอนไม่เป็นอย่างอื่น ถ้าไม่ลดละความเพียรพยายามเสียเท่านั้น จากนั้นท่านได้ตั้งหน้าประกอบความเพียรอย่างเข้มแข็ง มีบทพุทโธเป็นคำบริกรรมประจำใจในอิริยาบถต่าง ๆ อย่างมั่นใจ ส่วนธรรมคือธุดงควัตรที่ท่านศึกษาเป็นประจำด้วยความรักสงวนอย่างยิ่งตลอดมา นับแต่เริ่มอุปสมบทจนถึงวันสุดท้ายปลายแดนแห่งชีวิต ได้แก่ ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ไม่รับคหปติจีวรที่เขาถวายด้วยมือ ๑ บิณฑบาตเป็นวัตรประจำวันไม่ลดละ เว้นเฉพาะวันที่ไม่ฉันเลยก็ไม่ไป ๑ ไม่รับอาหารที่ตามส่งทีหลัง คือรับเฉพาะที่ได้มาในบาตร ๑ ฉันมื้อเดียว คือฉันวันละหน ไม่มีอาหารว่างใด ๆ ที่เป็นอามิสเข้ามาปะปนในวันนั้น ๆ ๑ ฉันในบาตร คือมีภาชนะใบเดียวเป็นวัตร ๑ อยู่ในป่าเป็นวัตร คือเที่ยวอยู่ตามร่มไม้บ้าง ในป่าธรรมดา ในภูเขาบ้าง หุบเขาบ้าง ในถ้ำ ในเงื้อมผาบ้าง ๑ ถือผ้าไตรจีวรเป็นวัตร คือมีผ้า ๓ ผืน ได้แก่ สังฆาฏิ จีวร สบง (เว้นผ้าอาบน้ำฝนซึ่งจำเป็นต้องมีในสมัยนี้) ๑

ธุดงค์นอกจากนี้ท่านก็สมาทานและปฏิบัติเป็นบางสมัย ส่วน ๗ ข้อนี้ท่านปฏิบัติเป็นประจำ จนกลายเป็นนิสัยซึ่งจะหาผู้เสมอได้ยากในสมัยปัจจุบัน ท่านมีนิสัยทำจริงในงานทุกชิ้นทั้งกิจนอกการในไม่เหลาะแหละ มีความมุ่งหวังต่อแดนหลุดพ้นอย่างเต็มใจ ในอิริยาบถต่าง ๆ เต็มไปด้วยความพากเพียรเพื่อถอดถอนกิเลสทางภายใน ไม่มีความฟุ้งเฟ้อเห่อเหิมเข้ามาแอบแฝงได้ทั้ง ๆ ที่มีกิเลสเหมือนสามัญชนทั่ว ๆ ไป เพราะท่านไม่ยอมปล่อยใจให้กิเลสย่ำยีได้ มีการต้านทานห้ำหั่นด้วยความเพียรอย่างไม่ลดละ ซึ่งผิดกับคนธรรมดาอยู่มาก (ตามท่านเล่าให้ฟังในเวลาบำเพ็ญ)

ในระยะต่อมาที่แน่ใจว่าจิตมีหลักฐานมั่นคงพอจะพิจารณาได้แล้ว ท่านจึงย้อนมาพิจารณาสุบินนิมิตจนได้ความโดยลำดับว่า การออกบวชปฏิบัติตนสมควรแก่ธรรมก็เท่ากับการยกระดับจิตให้พ้นจากความผิดมีประเภทต่าง ๆ ซึ่งเปรียบเหมือนบ้านเรือนอันเป็นที่รวมแห่งสรรพทุกข์ และป่าอันรกชัฏทั้งหลายอันเป็นที่ซุ่มซ่อนแห่งภัยทั้งปวง ให้ถึงที่เวิ้งว้างไม่มีจุดหมาย ซึ่งเมื่อเข้าถึงแล้วเป็นคุณธรรมที่แสนสบายหายกังวลโดยประการทั้งปวง ด้วยปฏิปทาข้อปฏิบัติที่เปรียบเหมือนม้า

ตัวองอาจเป็นพาหนะขับขี่ไปถึงที่อันเกษม และพาไปพบตู้พระไตรปิฎกอันวิจิตรสวยงาม แต่วาสนาไม่อำนวยสมบูรณ์ จึงเป็นเพียงได้เห็น แต่มิได้เปิดตู้พระไตรปิฎกออกชมอย่างสมใจเต็มภูมิแห่งจตุปฏิสัมภิทาญาณทั้งสี่ อันเป็นคุณธรรมยังผู้เข้าถึงให้เป็นผู้ฉลาดปราดเปรื่องเลื่องลือระบือทั่วไตรโลกธาตุ มีความฉลาดกว้างขวางในอุบายวิธีประหนึ่งท้องฟ้ามหาสมุทร ไม่มีความคับแค้นจนมุมในการอบรมสั่งสอนหมู่ชนทั้งเทวดาและมนุษย์ทุกชั้น แต่เพราะกรรมอันดีเยี่ยมไม่เพียงพอบารมีไม่ให้ โอกาสวาสนาไม่อำนวย จึงเป็นเพียงได้ชมตู้พระไตรปิฎก และตกออกมาเป็นผลให้ท่านได้รับเพียงชั้นปฏิสัมภิทานุศาสน์ มีเชิงฉลาดในเทศนาวิธีอันเป็นบาทวิถีแก่หมู่ชนพอเป็นปากเป็นทางเท่านั้น ไม่ลึกซึ้งกว้างขวางเท่าที่ควร ทั้งนี้แม้ท่านจะพูดว่า การสั่งสอนของท่านพอเป็นปากเป็นทางอันเป็นเชิงถ่อมตนก็ตาม แต่บรรดาผู้ที่ได้เห็นปฏิปทาคือข้อปฏิบัติที่ท่านพาดำเนินและธรรมะที่ท่านนำมาอบรมสั่งสอน แต่ละบทละบาท แต่ละครั้งละคราว ล้วนเป็นความซาบซึ้งใจไพเราะเหลือจะพรรณนาและยากที่จะได้เห็นได้ยินจากที่อื่นใดในสมัยปัจจุบัน ซึ่งเป็นสมัยที่ต้องการคนดีอยู่มาก

เกิดสมาธินิมิต

เมื่อท่านพักอบรมภาวนาด้วยบทพุทโธ อยู่ที่วัดเลียบ จังหวัดอุบลฯ ขณะที่จิตสงบลงปรากฏเป็นอุคหนิมิตขึ้นมาในลักษณะคนตายอยู่ต่อหน้า แสดงอาการพุพองมีน้ำเน่าน้ำหนองไหลออกมา มีแร้งกาและสุนัขมากัดกินและยื้อแย่งกันอยู่ต่อหน้าท่าน จนซากนั้นกระจัดกระจายไปทั่วบริเวณ เป็นที่น่าเบื่อหน่ายและสลดสังเวชเหลือประมาณในขณะนั้น เมื่อจิตถอนขึ้นมา ในวาระต่อไปไม่ว่าจะนั่งภาวนา เดินจงกรม หรืออยู่ในท่าอิริยาบถใด ท่านก็ถือเอานิมิตนั้นเป็นเครื่องพิจารณาโดยสม่ำเสมอไม่ลดละ จนนิมิตแห่งคนตายนั้นได้กลับกลายมาเป็นวงแก้วอยู่ต่อหน้าท่าน เมื่อเพ่งพิจารณาวงแก้วนั้นหนัก ๆ เข้าก็ยิ่งแปรสภาพไปต่าง ๆ ไม่มีทางสิ้นสุด ท่านพยายามติดตามก็ยิ่งปรากฏเป็นรูปร่างต่าง ๆ จนไม่มีประมาณว่าความสิ้นสุดแห่งภาพนิมิตจะยุติลง ณ ที่ใด ยิ่งเพ่งพิจารณาก็ยิ่งแสดงอาการต่าง ๆ ไม่มีสิ้นสุด โดยเป็นภูเขาสูงขึ้นเป็นพัก ๆ บ้าง ปรากฏว่าองค์ท่านสะพายดาบอันคมกล้าและเท้าทั้งสองมีรองเท้าสวมอยู่บ้าง แล้วเดินไป-มาบนภูเขานั้นบ้าง ปรากฏเห็นกำแพงขวางหน้ามีประตูบ้าง ท่านเปิดประตูเข้าไปดูเห็นมีที่นั่งและที่อยู่ของพระ ๒-๓ รูป กำลังนั่งสมาธิอยู่บ้าง บริเวณกำแพงนั้นมีถ้ำและเงื้อมผาบ้าง มีดาบสอยู่ในถ้ำนั้นบ้าง มียนต์คล้ายอู่ มีสายหย่อนลงมาจากหน้าผาบ้าง ปรากฏว่าท่านขึ้นสู่อู่ขึ้นไปบนภูเขาบ้าง มีสำเภาใหญ่อยู่บนภูเขาบ้าง เห็นโต๊ะสี่เหลี่ยมอยู่ในสำเภาบ้าง มีประทีปความสว่างอยู่บริเวณรอบ ๆ หลังเขานั้นบ้าง ปรากฏว่าท่านฉันจังหันอยู่บนภูเขานั้นบ้าง จนไม่อาจจะตามรู้ตามเห็นให้สิ้นสุดลงได้

สิ่งที่ท่านได้เห็นเกี่ยวกับนิมิตเป็นเหตุให้รู้สึกว่ามีมากมาย จนไม่อาจจะนำมากล่าวจบสิ้นได้ ท่านพิจารณาในทำนองนี้ถึง ๓ เดือน โดยการเข้า ๆ ออก ๆ ทางสมาธิภาวนา พิจารณาไปเท่าไร ก็ยิ่งรู้ยิ่งเห็นสิ่งที่จะมาปรากฏจนไม่มีทางสิ้นสุด แต่ผลดีปรากฏจากการพิจารณา ไม่ค่อยมี

พอเป็นเครื่องยืนยันได้ว่าเป็นวิธีที่ถูกต้องและแน่ใจ เมื่อออกจากสมาธิประเภทนี้แล้ว ขณะกระทบกับอารมณ์ต่าง ๆ ที่มีอยู่ทั่ว ๆ ไปก็เกิดความหวั่นไหว คือทำให้ดีใจ เสียใจ รักชอบ และเกลียดชังไปตามเรื่องของอารมณ์นั้น ๆ หาความเที่ยงตรงคงตัวอยู่มิได้ จึงเป็นเหตุให้ท่านสำนึกในความเพียรและสมาธิที่เคยบำเพ็ญมาว่า คงไม่ใช่ทางแน่ ถ้าใช่ทำไมถึงไม่มีความสงบเย็นใจและดำรงตนอยู่ด้วยความสม่ำเสมอ แต่ทำไมกลับกลายเป็นใจที่วอกแวกคลอนแคลนไปตามอารมณ์ต่าง ๆ ไม่มีประมาณ ซึ่งไม่ผิดอะไรกับคนที่เขามิได้ฝึกหัดภาวนาเลย ชะรอยจะเป็นความรู้ความเห็นที่ส่งออกนอก ซึ่งผิดหลักของการภาวนาไปกระมัง? จึงไม่เกิดผลแก่ใจให้ได้รับความสงบสุขเท่าที่ควร

ท่านจึงทำความเข้าใจเสียใหม่ โดยย้อนจิตเข้ามาอยู่ในวงแห่งกาย ไม่ส่งใจไปนอก พิจารณาอยู่เฉพาะกาย ตามเบื้องบน เบื้องล่าง ด้านขวาง สถานกลาง โดยรอบ ด้วยความมีสติตามรักษา โดยการเดินจงกรมไป-มา มากกว่าอิริยาบถอื่น ๆ แม้เวลานั่งทำสมาธิภาวนาเพื่อพักผ่อนให้หายเมื่อยบ้างเป็นบางกาล ก็ไม่ยอมให้จิตรวมสงบลงดังที่เคยเป็นมา แต่ให้จิตพิจารณาและท่องเที่ยวอยู่ตามร่างกายส่วนต่าง ๆ เท่านั้น ถึงเวลาพักผ่อนนอนหลับก็ให้หลับด้วยพิจารณากายเป็นอารมณ์ พยายามพิจารณาตามวิธีนี้อยู่หลายวันจึงตั้งท่านั่งขัดสมาธิ พิจารณาร่างกายเพื่อให้ใจสงบด้วยอุบายนี้ อันเป็นเชิงทดลองดูว่าจิตจะสงบแบบไหนกันอีกแน่ ความที่จิตไม่ได้พักสงบตัวเลยเป็นเวลาหลายวัน พร้อมกับได้รับอุบายวิธีที่ถูกต้องเข้ากล่อมเกลา จิตจึงรวมสงบลงได้อย่างรวดเร็วและง่ายดายผิดปกติ ขณะที่จิตรวมสงบตัวลงไป ปรากฏว่าร่างกายได้แตกออกเป็นสองภาค และรู้ขึ้นมาในขณะนั้นว่า "นี้เป็นวิธีที่ถูกต้องแน่นอนแล้วไม่สงสัย" เพราะขณะที่จิตรวมลงไปมีสติประจำตัวอยู่กับที่ ไม่เหลวไหลและเที่ยวเร่ร่อนไปในที่ต่าง ๆ ดังที่เคยเป็นมา

และนี้คืออุบายที่แน่ใจว่าเป็นความถูกต้องในขั้นแรกของการปฏิบัติ ในวาระต่อไปก็ถืออุบายนี้เป็นเครื่องดำเนินไม่ลดละ จนสามารถทำความสงบใจได้ตามต้องการ และมีความชำนิชำนาญขึ้นไปตามกำลังแห่งความเพียร ไม่ลดหย่อนอ่อนกำลัง นับว่าได้หลักฐานทางจิตใจที่มั่นคงด้วยสมาธิ ไม่หวั่นไหวคลอนแคลนอย่างง่ายดาย ไม่เหมือนคราวบำเพ็ญตามนิมิตในขั้นเริ่มแรกซึ่งทำให้เสียเวลาไปเปล่าตั้ง ๓ เดือน โทษแห่งความไม่มีครูอาจารย์ผู้ฉลาดคอยให้อุบายสั่งสอนย่อมมีทางเป็นไปต่าง ๆ ดังที่เคยพบเห็นมาแล้วนั้นแล อย่างน้อยก็ทำให้ล่าช้า มากกว่านั้นก็ทำให้ผิดทาง และมีทางเสียไปได้อย่างไม่มีปัญหา ท่านเล่าว่า สมัยที่ท่านออกบำเพ็ญกรรมฐานภาวนาครั้งโน้น ไม่มีใครสนใจทำกันเลย ในความรู้สึกของประชาชนสมัยนั้น คล้ายกับว่า การบำเพ็ญกรรมฐานเป็นของแปลกปลอม ไม่เคยมีในวงของพระและพระศาสนาเลย แม้แต่ชาวบ้านเองพอมองเห็นพระกรรมฐานเดินธุดงค์ไป ซึ่งอยู่ห่างกันคนละฟากทุ่งนา เขายังพากันแตกตื่นและกลัวกันมาก

ถ้าอยู่ใกล้หมู่บ้านก็จะพากันวิ่งเข้าบ้านกันหมด ถ้าอยู่ใกล้ป่าก็พากันวิ่งเข้าหลบซ่อนในป่ากันหมด ไม่กล้ามายืนซึ่ง ๆ หน้า พอให้เราได้ถามหนทางที่จะไปสู่หมู่บ้าน ตำบลต่าง ๆ บ้างเลย บางครั้งเราเดินทางไปเจอกับพวกผู้หญิงที่กำลังเที่ยวหาอยู่หากิน เที่ยวเก็บผักหาปลาตามป่าตามภูเขา ซึ่งมีเด็ก ๆ ติดไปด้วย พอมองเห็นพระธรรมกรรมฐานเดินมา เสียงร้องลั่นบอกกันด้วยความตกใจกลัวว่า "พระธรรมมาแล้ว" พร้อมกับทิ้งหาบหรือสิ่งของอยู่บนบ่าลงพื้นดินเสียงดังตูม

ตาม โดยไม่อาลัยเสียดายว่าอะไรจะแตก อะไรจะเสียหาย ส่วนตัวก็ต่างคนต่างวิ่งหาที่หลบซ่อน ถ้าอยู่ใกล้ป่าหรืออยู่ในป่าก็พากันวิ่งเข้าป่า ถ้าอยู่ใกล้หมู่บ้านก็พากันวิ่งเข้าบ้าน ส่วนเด็ก ๆ ที่ไม่รู้เดียงสาเห็นผู้ใหญ่ร้องโวยวายและต่างคนต่างวิ่งหนี เจ้าตัวก็ร้องไห้วิ่งไปวิ่งมาอยู่บริเวณนั้น โดยไม่มีใครกล้าออกมารับเอาเด็กไปด้วยเลย เด็กจะวิ่งตามผู้ใหญ่ก็ไม่ทัน เลยต้องวิ่งหันรีหันขวางอยู่แถว ๆ นั้นเอง ซึ่งน่าขบขันและน่าสงสารเด็กที่ไม่เดียงสา ซึ่งร้องไห้วิ่งตามหาผู้ใหญ่ด้วยความตกใจและความกลัวเป็นไหน ๆ

ส่วนพระธรรมท่านเห็นท่าไม่ดี กลัวเด็กจะกลัวมากและร้องไห้ใหญ่ ก็ต้องรีบก้าวเดินเพื่อผ่านไปให้พ้น ถ้าขืนไปถามเด็กเข้าคงได้เรื่องแน่ ๆ คือเด็กยิ่งจะกลัวและร้องไห้วิ่งไปวิ่งมา และยิ่งจะร้องไห้ใหญ่ไปทั่วทั้งป่า ส่วนผู้ใหญ่ที่เป็นแม่ของเด็กก็ยืนตัวสั่นอยู่ในป่าอย่างกระวนกระวาย ทั้งกลัวพระธรรมกรรมฐาน ทั้งกลัวเด็กจะวิ่งเตลิดเปิดเปิงหนีไปที่อื่นอีก ใจเลยไม่เป็นใจเพราะความกระวนกระวายคิดถึงลูก เวลาพระธรรมผ่านไปแล้ว แม่วิ่งหาลูก ลูกวิ่งหาแม่วุ่นวายไปตาม ๆ กัน กว่าจะออกมาพบหน้ากันทุกคนบรรดาที่ไปด้วยกัน ประหนึ่งบ้านแตกสาแหรกขาดไปพักหนึ่ง พอออกมาครบถ้วนหน้าแล้ว ต่างก็พูดและหัวเราะกันถึงเรื่องชุลมุนวุ่นวาย เพราะความกลัวพระธรรมกรรมฐานไปยกใหญ่ ก่อนที่จะเที่ยวหากินตามปกติ

เรื่องเป็นเช่นนี้โดยมาก คนสมัยที่ท่านออกธุดงคกรรมฐาน เขาไม่เคยพบเคยเห็นกันเลย จึงแสดงอาการตื่นเต้นตกใจและกลัวกันสำหรับผู้หญิงและเด็ก ๆ ฉะนั้น เมื่อคบกันในขั้นเริ่มแรกจึงไม่ค่อยมีใครสนใจธรรมะกับพระธุดงค์นัก นอกจากจะกลัวกันเป็นส่วนมาก ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะเหตุหลายประการ เช่น มารยาทท่านก็อยู่ในอาการสำรวม เคร่งขรึม ไม่ค่อยแสดงความคุ้นกับใครนัก ถ้าไม่คบกันนาน ๆ จนรู้นิสัยกันดีก่อนแล้ว และผ้าสังฆาฏิ จีวร สงบ อังสะ และบริขารอื่น ๆ โดยมากย้อมด้วยสีกรัก คือสีแก่นขนุน ซึ่งเป็นสีฉูดฉาดน่ากลัวมากกว่าจะน่าเลื่อมใส

เวลาออกเดินทางเพื่อเจริญสมณธรรมในที่ต่าง ๆ ท่านครองจีวรสีแก่นขนุน บ่าข้างหนึ่งแบกกลด ซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าร่มธรรมดาที่โลก ๆ ใช้กันทั่ว ๆ ไป บ่าข้างหนึ่งสะพายบาตร ถ้ามีด้วยกันหลายองค์ เวลาออกเดินทางท่านเดินตามหลังกันเป็นแถว ครองจีวรสีกรักคล้ายสีน้ำตาลเห็นแล้วน่าคิดน่าทึ่งอยู่ไม่น้อยสำหรับผู้ที่ยังไม่เคยพบเห็นมาก่อน และน่าเลื่อมใสสำหรับผู้ที่เคยรู้อัธยาศัยและจริยธรรมท่านมาแล้ว ประชาชนที่ยังไม่สนิทกับท่านจะเกิดความเลื่อมใสก็ต่อเมื่อท่านไปพักอยู่นาน ๆ เขาได้รับคำชี้แจงจากท่านด้วยอุบายต่าง ๆ หลายครั้งหลายคราว นานไปใจก็ค่อยโอนอ่อนต่อเหตุผลอรรถธรรมไปเอง จนเกิดความเชื่อเลื่อมใส กลายเป็นผู้มีธรรมในใจ มีความเคารพเลื่อมใสในครูอาจารย์ผู้ให้โอวาทสั่งสอนอย่างถึงใจ ก็มีจำนวนมาก

พระธุดงค์ผู้มุ่งปฏิบัติเพื่ออรรถเพื่อธรรมจริง ๆ เข้าถึงใจประชาชนได้ดีและทำประโยชน์ได้มาก โดยไม่อาศัยคำโฆษณา แต่การประพฤติปฏิบัติตัวโดยสามีจิกรรมย่อมเป็นเครื่องดึงดูดจิตใจผู้อื่นให้เกิดความสนใจไปเอง

การเที่ยวแสวงหาที่วิเวกเพื่อความสงัดทางกายทางใจ ไม่พลุกพล่านวุ่นวายด้วยเรื่องต่าง ๆ เป็นกิจวัตรประจำนิสัยของพระธุดงคกรรมฐานผู้มุ่งอรรถธรรมทางใจ ดังนั้น พอออกพรรษาแล้ว ท่านพระอาจารย์มั่นจึงชอบออกเที่ยวธุดงค์ทุก ๆ ปี โดยเที่ยวไปตามป่าตามภูเขา ที่มีหมู่บ้านพอได้อาศัยโคจรบิณฑบาต ทางภาคอีสานท่านชอบเที่ยวมากกว่าทุก ๆ ภาค เพราะมีป่ามีภูเขา

มาก เช่น จังหวัดนครพนม สกลนคร อุดรธานี หนองคาย เลย หล่มสัก และทางฝั่งแม่น้ำโขงของประเทศลาว เช่น ท่าแขก เวียงจันทน์ หลวงพระบาง ที่มีป่าเขาชุกชุมมาก เหมาะแก่การบำเพ็ญสมณธรรม การบำเพ็ญเพียรในท่าอิริยาบถต่าง ๆ นั้น ไม่ว่าท่านจะพักอยู่ในสถานที่ใด ไม่มีการลดละทั้งกลางวันกลางคืน ถือเป็นงานสำคัญยิ่งกว่างานอื่นใด เพราะนิสัยของท่านพระอาจารย์มั่นไม่ชอบทางการก่อสร้างมาแต่เริ่มแรก ท่านชอบการบำเพ็ญเพียรทางใจโดยเฉพาะ และไม่ชอบเกาะเกี่ยวกับเพื่อนฝูงและหมู่ชน ชอบอยู่ลำพังคนเดียว มีความเพียรเป็นอารมณ์ทางใจ มีศรัทธามุ่งมั่นต่อแดนพ้นทุกข์อย่างแรงกล้า ดังนั้น เวลาท่านทำอะไรจึงชอบทำจริงเสมอ ไม่มีนิสัยโกหกหลอกลวงตนเองและผู้อื่น

การบำเพ็ญเพียรของท่านเป็นเรื่องอัศจรรย์ไปตลอดสาย ทั้งมีความขยัน ทั้งมีความทรหดอดทนและมีนิสัยชอบใคร่ครวญ จิตท่านปรากฏมีความก้าวหน้าทางสมาธิและทางปัญญาอย่างสม่ำเสมอ ไม่ล่าถอยและเสื่อมโทรม การพิจารณากายนับแต่วันที่ท่านได้อุบายจากวิธีที่ถูกต้องในขั้นเริ่มแรกมาแล้ว ไม่ยอมให้เสื่อมถอยลงได้เลย ท่านยึดมั่นในอุบายวิธีนั้นอย่างมั่นคง และพิจารณากายซ้ำ ๆ ซาก ๆ จนเกิดความชำนิชำนาญ แยกส่วนแบ่งส่วนแห่งกายให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นใหญ่และทำลายลงด้วยปัญญาได้ตามต้องการ จิตยิ่งนับวันหยั่งลงสู่ความสงบเย็นใจไปเป็นระยะไม่ขาดวรรคขาดตอน เพราะความเพียรหนุนหลังอยู่ตลอดเวลา

ท่านเล่าว่า ท่านไปที่ใด อยู่ที่ใด ใจท่านมิได้เหินห่างจากความเพียร แม้ไปบิณฑบาต กวาดลานวัด ขัดกระโถน ทำความสะอาด เย็บผ้า ย้อมผ้า เดินไปมาในวัด นอกวัด ตลอดการขบฉันท่านทำความรู้สึกตัวอยู่กับความเพียรทุกขณะที่เคลื่อนไหว ไม่ยอมให้เปล่าประโยชน์จากการเคลื่อนไหวใด ๆ ทั้งสิ้น นอกจากเวลาหลับนอนเท่านั้น แม้เช่นนั้น ท่านยังตั้งใจไว้เมื่อรู้สึกตัวจะรีบลุกขึ้นไม่ยอมนอนซ้ำอีก จะเป็นความเคยตัวต่อไปและจะแก้ไขได้ยาก ตามปกตินิสัย พอรู้สึกตัวท่านรีบลุกขึ้นล้างหน้าแล้วเริ่มประกอบความเพียรต่อไป ขณะที่ตื่นนอนขึ้นมาและล้างหน้าเสร็จแล้ว ถ้ายังมีอาการง่วงเหงาอยู่ ท่านไม่ยอมนั่งสมาธิในขณะนั้น กลัวจะหลับใน ท่านต้องเดินจงกรมเพื่อแก้ความโงกง่วงที่คอยแต่จะหลับในเวลาเผลอตัว การเดินจงกรม ถ้าก้าวขาไปช้า ๆ ยังไม่อาจระงับความง่วงเหงาได้ ท่านต้องเร่งฝีก้าวให้เร็วขึ้นจนความง่วงหายไป เมื่อรู้สึกเมื่อยเพลียและไม่มีความง่วงเหลืออยู่ในเวลานั้น ท่านถึงจะออกจากทางจงกรมเข้ามาที่พักหรือกุฏิ แล้วนั่งสมาธิภาวนาต่อไปจนสมควรแก่กาล

เมื่อถึงเวลาบิณฑบาตก็เตรียมนุ่งสบง ทรงจีวร ซ้อนสังฆาฏิ สะพายบาตรขึ้นบนบ่า ออกบิณฑบาตในหมู่บ้านโดยอาการสำรวม ทำความรู้สึกตัวกับความเพียรไปตลอดสาย บิณฑบาตทั้งไปและกลับถือเป็นการเดินจงกรมไปในตัว มีสติประคองใจ ไม่ปล่อยให้เพ่นพ่านโลเลไปตามอารมณ์ต่าง ๆ ที่มีอยู่ทั่วไป เมื่อกลับถึงที่พักหรือวัดแล้ว เตรียมจัดอาหารที่ได้มาจากบิณฑบาตลงในบาตร ตามปกติท่านไม่ยอมรับอาหารที่ศรัทธาตามมาส่ง ท่านรับและฉันเฉพาะที่บิณฑบาตได้มาเท่านั้น ตอนชรามากแล้วท่านถึงอนุโลมผ่อนผัน คือรับอาหารที่ศรัทธานำมาถวาย ฉะนั้น อาหารนอกบาตรจึงไม่มีในระยะนั้น

เมื่อเตรียมอาหารใส่ลงในบาตรเสร็จแล้ว เริ่มพิจารณาปัจจเวกขณะเพื่อระงับดับไฟนรกคือตัณหาอันอาจแทรกขึ้นมาตามความหิวโหยได้ในขณะนั้น คือจิตอาจบริโภคด้วยอำนาจตัณหา

ความสอดส่ายในอาหารประณีตบรรจง และมีรสเอร็ดอร่อย โดยมิได้คำนึงถึงความเป็นธาตุและปฏิกูลที่แฝงอยู่ในอาหารนั้น ๆ ด้วย ปฏิสังขา โยนิโส ฯลฯ เสร็จแล้วเริ่มฉันโดยธรรม มิให้เป็นไปด้วยตัณหาในทุก ๆ ประโยคแห่งการฉัน จนเสร็จไปด้วยดี ซึ่งจัดว่ามีวัตรในการขบฉัน หลังจากนั้นก็ล้างบาตร เช็ดบาตรให้แห้ง แล้วผึ่งแดดชั่วคราวถ้ามีแดด และนำเข้าถลกยกไปไว้ในสถานที่ควร แล้วเริ่มทำหน้าที่เผาผลาญกิเลสให้วอดวายหายซากไปเป็นลำดับ จนกว่าจะดับสนิทไม่มีพิษภัยเครื่องก่อกวนและรังควานจิตใจต่อไป แต่การเตรียมเผากิเลสนี้รู้สึกเป็นงานที่ยากเย็นเข็ญใจเหลือจะกล่าว เพราะแทนที่เราจะเผามันให้ฉิบหาย แต่มันกลับเผาเราให้ได้รับความทุกข์ร้อนและตายจากคุณงามความดีที่ควรบำเพ็ญไปอย่างสด ๆ ร้อน ๆ และบ่อนทำลายเรา ทั้ง ๆ ที่เห็น ๆ มันอยู่ต่อหน้าต่อตา แต่ไม่กล้าทำอะไรมันได้ เพราะกลัวจะลำบาก

ผลสุดท้ายมันก็ปีนขึ้นนั่งนอนอยู่บนหัวใจเราจนได้ และเป็นเจ้าใหญ่นายโตตลอดไป แทบจะไม่มีเพศมีวัยใด และความรู้ความฉลาดใดจะต่อสู้และเอาชนะมันได้ โลกจึงยอมมันทั่วไตรภพ นอกจากพระศาสดาเพียงองค์เดียวเท่านั้นที่ทำการกวาดล้างมันให้สิ้นซากไปจากใจได้ ไม่กลับแพ้อีกตลอดอนันตกาล เมื่อพระองค์ทรงชนะแล้วก็ทรงแผ่เมตตา แหวกหาหนทางเพื่อสาวกและหมู่ชนด้วยการประทานพระธรรมสั่งสอน จนเกิดศรัทธาเลื่อมใสและปฏิบัติตามพระโอวาทด้วยความไม่ประมาทนอนใจ บำเพ็ญไปไม่ลดละตามรอยพระบาท คือแนวทางที่เสด็จผ่านไป ก็สามารถตามเสด็จจนเสร็จสิ้นทางเดิน คือบรรลุถึงพระนิพพาน ด้วยการดับกิเลสขาดจากสันดานกลายเป็นพระอรหันต์ขึ้นมาเป็นลำดับลำดา ให้โลกได้กราบไหว้บูชาเป็นขวัญตาขวัญใจตลอดมา นี้คือท่านผู้สังหารกิเลสตัวมหาอำนาจให้ขาดกระเด็นออกจากใจ หายซากไปโดยแท้ ไม่แปรผันเป็นอย่างอื่น ท่านพระอาจารย์มั่น ท่านเจริญตามรอยพระบาทพระศาสดา มีความเพียรอย่างแรงกล้า มีศรัทธาเหนียวแน่น ไม่พูดพล่ามทำเพลง

พอเสร็จภัตกิจแล้ว ท่านก้าวเข้าสู่ป่าเดินจงกรมเพื่อสงบอารมณ์ในรมณียสถานอันเป็นที่ให้ความสุขสำราญทางภายใน ทั้งเดินจงกรม ทั้งนั่งสมาธิภาวนา จนกว่าจะถึงเวลาอันควร จึงพักผ่อนกายเพื่อคลายทุกข์ พอมีกำลังบ้างแล้วเริ่มทำงานเพื่อเผาผลาญกิเลสตัวก่อภพก่อชาติภายในใจต่อไป ไม่ลดหย่อนอ่อนข้อให้กิเลสหัวเราะเย้ยหยัน การทำสมาธิก็เข้มข้นเอาการ การทำวิปัสสนาปัญญาก็หมุนตัวอย่างไม่หยุดยั้ง ทั้งสมาธิและวิปัสสนาท่านดำเนินไปอย่างสม่ำเสมอ ไม่ให้บกพร่องในส่วนใดส่วนหนึ่ง

จิตท่านได้รับความสงบสุขโดยสม่ำเสมอ ที่มีช้าอยู่บ้างในบางกาล ตามที่ท่านเล่าว่า เพราะขาดผู้แนะนำในเวลาติดขัด ลำพังตนเองเพียงไปเจอเข้าแต่ละเรื่อง กว่าจะหาทางผ่านพ้นไปได้ก็ต้องเสียเวลาไปหลายวัน ทั้งจำต้องใช้ความพิจารณาอย่างมากและละเอียดถี่ถ้วน เพราะนอกจากติดขัดจนไปไม่ได้แล้ว ยังกลับมาเป็นภัยแก่ตัวเองอีกด้วย หากมีผู้คอยเตือนและให้คำแนะนำในเวลาเช่นนั้นบ้าง รู้สึกว่าไปได้อย่างรวดเร็ว ไม่ต้องเสียเวลา และเป็นที่แน่ใจด้วย ฉะนั้นกัลยาณมิตรจึงเป็นสิ่งสำคัญมากสำหรับผู้กำลังอยู่ในระหว่างแห่งการบำเพ็ญทางใจ ท่านเคยเห็นโทษของความขาดกัลยาณมิตรมาแล้วว่าเป็นสิ่งไม่ดีเลย และเป็นความบกพร่องอย่างบอกไม่ถูก

ในบางครั้ง แม้มีความอบอุ่นว่าตนมีครูอาจารย์คอยให้ความร่มเย็นอยู่ก็ตาม เวลาไปเที่ยวธุดงค์ในที่ต่าง ๆ กับท่านพระอาจารย์เสาร์ผู้เป็นบุพพาจารย์ แต่เวลาเกิดข้อข้องใจขึ้นมา ไปกราบ

เรียนถามท่าน ท่านก็ตอบว่า ผมไม่เคยเป็นอย่างท่าน เพราะจิตท่านเป็นจิตที่ผาดโผนมาก เวลาเกิดอะไรขึ้นมาแต่ละครั้งมันไม่พอดี เดี๋ยวจะเหาะขึ้นบนฟ้าบ้าง เดี๋ยวจะดำดินลงไปใต้พื้นพิภพบ้าง เดี๋ยวจะดำน้ำลงไปใต้ก้นมหาสมุทรบ้าง เดี๋ยวจะโดดขึ้นไปเดินจงกรมอยู่บนอากาศบ้าง ใครจะไปตามแก้ทัน ขอให้ท่านใช้ความพิจารณาและค่อยดำเนินไปอย่างนั้นแหละ แล้วท่านก็ไม่ให้อุบายอะไรพอเป็นหลักยึดเลย ตัวเองต้องมาแก้ตัวเอง กว่าจะผ่านไปได้แต่ละครั้ง แทบเอาตัวไม่รอดก็มี

ท่านเล่าว่า นิสัยของท่านพระอาจารย์เสาร์ เป็นไปอย่างเรียบ ๆ และเยือกเย็นน่าเลื่อมใสมาก ที่มีแปลกอยู่บ้างก็เวลาท่านเข้าที่นั่งสมาธิ ตัวของท่านชอบลอยขึ้นเสมอ บางครั้งตัวท่านลอยขึ้นไปจนผิดสังเกต เวลาท่านนั่งสมาธิอยู่ ท่านเองเกิดความแปลกใจในขณะนั้นว่า "ตัวเราถ้าจะลอยขึ้นจากพื้นแน่ ๆ" เลยลืมตาขึ้นดูตัวเอง ขณะนั้นจิตท่านถอนออกจากสมาธิพอดี เพราะพะวักพะวงกับเรื่องตัวลอย ท่านเลยตกลงมาก้นกระแทกกับพื้นอย่างแรง ต้องเจ็บเอวอยู่หลายวัน ความจริงตัวท่านลอยขึ้นจากพื้นจริง ๆ สูงประมาณ ๑ เมตร ขณะที่ท่านลืมตาดูตัวเองนั้น จิตได้ถอนออกจากสมาธิ จึงไม่มีสติพอยับยั้งไว้บ้าง จึงทำให้ท่านตกลงสู่พื้นอย่างแรง เช่นเดียวกับสิ่งต่าง ๆ ตกลงจากที่สูง ในคราวต่อไป เวลาท่านนั่งสมาธิ พอรู้สึกตัวท่านลอยขึ้นจากพื้น ท่านพยายามทำสติให้อยู่ในองค์ของสมาธิ แล้วค่อย ๆ ลืมตาขึ้นดูตัวเอง ก็ประจักษ์ว่า ตัวท่านลอยขึ้นจริง ๆ แต่มิได้ตกลงสู่พื้นเหมือนคราวแรก เพราะท่านมิได้ปราศจากสติและคอยประคองใจให้อยู่ในองค์สมาธิ ท่านจึงรู้เรื่องของท่านได้ดี

ท่านเป็นคนละเอียดถี่ถ้วนอยู่มาก แม้จะเห็นด้วยตาแล้ว ท่านยังไม่แน่ใจ ต้องเอาวัตถุชิ้นเล็ก ๆ ขึ้นไปเหน็บไว้บนหญ้าหลังกุฏิ แล้วกลับมาทำสมาธิอีก พอจิตสงบและตัวเริ่มลอยขึ้นไปอีก ท่านพยายามประคองจิตให้มั่นอยู่ในสมาธิ เพื่อตัวจะได้ลอยขึ้นไปจนถึงวัตถุเครื่องหมายที่ท่านนำขึ้นไปเหน็บไว้ แล้วค่อย ๆ เอื้อมมือจับด้วยความมีสติ แล้วนำวัตถุนั้นลงมาโดยทางสมาธิภาวนา คือพอหยิบได้วัตถุนั้นแล้วก็ค่อย ๆ ถอนจิตออกจากสมาธิ เพื่อกายจะได้ค่อย ๆ ลงมาจนถึงพื้นอย่างปลอดภัย แต่ไม่ถึงกับให้จิตถอนออกจากสมาธิจริง ๆ เมื่อได้ทดลองจนเป็นที่แน่ใจแล้ว ท่านจึงเชื่อตัวเองว่าตัวท่านลอยขึ้นได้จริงในเวลาเข้าสมาธิในบางครั้ง แต่มิได้ลอยขึ้นเสมอไป นี้เป็นจริตนิสัยแห่งจิตของท่านพระอาจารย์เสาร์ รู้สึกผิดกับนิสัยของท่านพระอาจารย์มั่นอยู่มากในปฏิปทาทางใจ

จิตของท่านพระอาจารย์เสาร์เป็นไปอย่างเรียบ ๆ สงบเย็นโดยสม่ำเสมอ นับแต่ขั้นเริ่มแรกจนถึงสุดท้ายปลายแดนแห่งปฏิปทาของท่าน ไม่ค่อยล่อแหลมต่ออันตราย และไม่ค่อยมีอุบายต่าง ๆ และความรู้แปลก ๆ เหมือนจิตท่านพระอาจารย์มั่น

ท่านเล่าว่า ท่านพระอาจารย์เสาร์ เดิมท่านปรารถนาเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า เวลาออกบำเพ็ญพอเร่งความเพียรเข้ามาก ๆ ใจรู้สึกประหวัด ๆ ถึงความปรารถนาเดิม เพื่อความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า แสดงออกเป็นเชิงอาลัยเสียดายยังไม่อยากไปนิพพาน ท่านเห็นว่าเป็นอุปสรรคต่อความเพียรเพื่อความรู้แจ้งซึ่งพระนิพพานในชาติปัจจุบันนี้ ท่านเลยอธิษฐานของดจากความปรารถนานั้น และขอประมวลมาเพื่อความรู้แจ้งซึ่งพระนิพพานในชาตินี้ ไม่ขอเกิดมารับความทุกข์ทรมานในภพชาติต่าง ๆ อีกต่อไป พอท่านปล่อยวางความปรารถนาเดิมแล้ว การบำเพ็ญเพียร

รู้สึกสะดวกแลเห็นผลไปโดยลำดับ ไม่มีอารมณ์เครื่องเกาะเกี่ยวเหมือนแต่ก่อน สุดท้ายท่านก็บรรลุถึงแดนแห่งความเกษมดังใจหมาย แต่การแนะนำสั่งสอนผู้อื่น ท่านไม่ค่อยมีความรู้แตกฉานกว้างขวางนัก ทั้งนี้อาจจะเป็นไปตามภูมินิสัยเดิมของท่านที่มุ่งเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ซึ่งตรัสรู้เองชอบ แต่ไม่สนใจสั่งสอนใครก็ได้ อีกประการหนึ่ง ที่ท่านกลับความปรารถนาได้สำเร็จตามใจนั้นคงอยู่ในขั้นพอแก้ไขได้ ซึ่งยังไม่สมบูรณ์เต็มภูมิแท้

แม้ท่านพระอาจารย์มั่นเอง ตามท่านเล่า ว่าท่านก็เคยปรารถนาพุทธภูมิมาแล้วเช่นเดียวกัน ท่านเพิ่งมากลับความปรารถนาเมื่อออกบำเพ็ญธุดงคกรรมฐานนี่เอง โดยเห็นว่าเนิ่นนานเกินไปกว่าจะได้สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าขึ้นมาตามความปรารถนา จำต้องท่องเที่ยวเกิด แก่ เจ็บ ตายอยู่ในวัฏสงสารหลายกัปหลายกัลป์ ไม่ชนะจะแบกขนทนความทุกข์ทรมานไม่มีวันจบสิ้นนี้ได้ เวลาเร่งความเพียรมาก ๆ จิตท่านมีประหวัด ประหวัดในความหลัง แสดงเป็นความอาลัยเสียดายความเป็นพระพุทธเจ้า ยังไม่อยากนิพพานในชาตินี้เหมือนท่านพระอาจารย์เสาร์ พออธิษฐานของดจากความปรารถนาเดิมเท่านั้น รู้สึกเบาใจหายห่วง และบำเพ็ญธรรมได้รับความสะดวกไปโดยลำดับ ไม่ขัดข้องเหมือนแต่ก่อน และปรากฏว่า ท่านผ่านความปรารถนาเดิมไปได้อย่างราบรื่นชื่นใจ เข้าใจว่าภูมิแห่งความปรารถนาเดิมคงยังไม่แก่กล้าพอ จึงมีทางแยกตัวผ่านไปได้

เวลาท่านออกเที่ยวธุดงคกรรมฐานทางภาคอีสานตามจังหวัดต่าง ๆ ในระยะต้นวัย ท่านมักจะไปกับท่านพระอาจารย์เสาร์เสมอ แม้ความรู้ทางภายในจะมีแตกต่างกันบ้างตามนิสัย แต่ก็ชอบไปด้วยกัน สำหรับท่านพระอาจารย์เสาร์ท่านเป็นคนไม่ชอบพูด ไม่ชอบเทศน์ ไม่ชอบมีความรู้แปลก ๆ ต่าง ๆ กวนใจเหมือนท่านพระอาจารย์มั่น เวลาจำเป็นต้องเทศน์ท่านก็เทศน์เพียงประโยคหนึ่งหรือสองเท่านั้น แล้วก็ลงธรรมาสน์ไปเสีย ประโยคธรรมที่ท่านเทศน์ซึ่งพอจับใจความได้ว่า "*ให้พากันละบาปและบำเพ็ญบุญ อย่าให้เสียชีวิตลมหายใจไปเปล่าที่ได้มีวาสนามาเกิดเป็นมนุษย์*" และ "*เราเกิดเป็นมนุษย์ มีความสูงศักดิ์มาก แต่อย่านำเรื่องของสัตว์มาประพฤติ มนุษย์ของเราจะต่ำลงกว่าสัตว์ และจะเลวกว่าสัตว์อีกมาก เวลาตกนรกจะตกหลุมที่ร้อนกว่าสัตว์มากมายอย่าพากันทำ*" แล้วก็ลงธรรมาสน์ไปกุฏิ โดยไม่สนใจกับใครต่อไปอีก

ปกตินิสัยของท่านเป็นคนไม่ชอบพูด พูดน้อยที่สุด ทั้งวันไม่พูดอะไรกับใครเกิน ๒-๓ ประโยค เวลานั่งก็ทนทาน นั่งอยู่ได้เป็นเวลาหลาย ๆ ชั่วโมง เดินก็ทำนองเดียวกัน แต่ลักษณะท่าทางของท่านมีความสง่าผ่าเผย น่าเคารพเลื่อมใสมาก มองเห็นท่านแล้วเย็นตาเย็นใจไปหลายวัน ประชาชนและพระเณรเคารพเลื่อมใสท่านมาก ท่านมีลูกศิษย์มากมายเหมือนท่านพระอาจารย์มั่น

ทราบว่า ท่านพระอาจารย์ทั้งสององค์นี้รักและเคารพกันมาก ในระยะวัยต้นไปที่ไหนท่านชอบไปด้วยกัน อยู่ด้วยกัน ทั้งในและนอกพรรษา พอมาถึงวัยกลางผ่านไป เวลาพักจำพรรษามักแยกกันอยู่ แต่ไม่ห่างไกลกันนัก พอไปมาหาสู่กันได้สะดวก มีน้อยครั้งที่จำพรรษาร่วมกัน ทั้งนี้อาจเกี่ยวกับบรรดาศิษย์ซึ่งต่างฝ่ายต่างก็มีมากด้วยกัน และต่างก็เพิ่มจำนวนมากขึ้นทุกที ถ้าจำพรรษาร่วมกันจะเป็นความลำบากในการจัดที่พักอาศัย จำต้องแยกกันอยู่เพื่อเบาภาระในการจัดที่

พักอาศัยไปบ้าง ทั้งสองพระอาจารย์ขณะที่แยกกันอยู่จำพรรษาหรือนอกพรรษา รู้สึกคิดถึงกันมากและเป็นห่วงกันมาก เวลามีพระที่เป็นลูกศิษย์ของแต่ละฝ่ายมากราบนมัสการ จะมากราบนมัสการท่านพระอาจารย์เสาร์หรือมากราบนมัสการท่านพระอาจารย์มั่น ต่างจะต้องถามถึงความสุขทุกข์ของกันและกันก่อนเรื่องอื่น ๆ จากนั้นก็บอกกับพระที่มากราบว่า "คิดถึงท่านพระอาจารย์........" และฝากความเคารพคิดถึงไปกับพระลูกศิษย์ที่มากราบเยี่ยมตามสมควรแก่ "*อาวุโส ภันเต*" ทุก ๆ ครั้งที่พระมากราบพระอาจารย์ทั้งสองแต่ละองค์

ท่านมีความเคารพในคุณธรรมของกันและกันมาก ไม่ว่าจะอยู่ใกล้หรืออยู่ไกล เวลาพระอาจารย์ทั้งสององค์ใดองค์หนึ่งพูดปรารภถึงกันและกันให้บรรดาลูกศิษย์ฟัง จะมีแต่คำที่เต็มไปด้วยความเคารพและความยกยอสรรเสริญโดยถ่ายเดียว ไม่เคยมีแม้คำเชิงตำหนิแฝงขึ้นมาบ้างเลย

ท่านพระอาจารย์มั่นเล่าให้ฟังว่า ที่ท่านพระอาจารย์เสาร์ว่าให้ท่านว่า จิตท่านเป็นจิตที่โลดโผนมาก รู้อะไรขึ้นมาแต่ละครั้งมันไม่พอดีเลย เดี๋ยวจะเหาะเหินเดินฟ้า เดี๋ยวจะดำดิน เดี๋ยวจะดำน้ำข้ามทะเลนั้น ท่านว่าเป็นความจริงดังที่ท่านพระอาจารย์เสาร์ตำหนิ เพราะจิตท่านเป็นเช่นนั้นจริง ๆ เวลารวมสงบลงแต่ละครั้ง แม้แต่ขั้นเริ่มแรกบำเพ็ญยังออกเที่ยวรู้เห็นอะไรต่าง ๆ ทั้งที่ท่านไม่เคยคาดฝันว่าจะเป็นได้เช่นนั้น เช่น ออกรู้เห็นคนตายต่อหน้าและเพ่งพิจารณาจนคนตายนั้นกลายเป็นวงแก้ว และเกิดความรู้ความเห็นแตกแขนงออกไปไม่มีสิ้นสุด ดังที่เขียนไว้ในเบื้องต้น เวลาปฏิบัติที่เข้าใจว่าถูกทางแล้ว ขณะที่จิตรวมสงบตัวลงก็ยังอดจะออกรู้สิ่งต่าง ๆ มิได้ บางทีตัวเหาะลอยขึ้นไปบนอากาศและเที่ยวชมสวรรค์วิมาน กว่าจะลงมาก็กินเวลาหลายชั่วโมง และมุดลงไปใต้ดินค้นดูนรกหลุมต่าง ๆ และปลงธรรมสังเวชกับพวกสัตว์นรกที่มีกรรมต่าง ๆ กันเสวยวิบากทุกข์ของตน ๆ อยู่ จนลืมเวล่ำเวลาไปก็มี เพราะเวลานั้นยังไม่แน่ว่าจะเป็นความจริงเพียงไร เรื่องทำนองนี้ท่านว่าจะพิจารณาต่อเมื่อจิตมีความชำนาญแล้ว จึงจะรู้เหตุผลผิด-ถูก ดี-ชั่วได้อย่างชัดเจนและอย่างแม่นยำ พอเผลอนิดขณะที่จิตรวมลงและพักอยู่ ก็มีทางออกไปรู้กับสิ่งภายนอกอีกจนได้ แม้เวลามีความชำนาญและรู้วิธีปฏิบัติได้ดีพอสมควรแล้ว ถ้าปล่อยให้ออกรู้สิ่งต่าง ๆ จิตย่อมจะออกรู้อย่างรวดเร็ว

ระยะเริ่มแรกที่ท่านยังไม่เข้าใจและชำนาญต่อการเข้าออกของจิต ซึ่งมีนิสัยชอบออกรู้สิ่งต่าง ๆ นั้น ท่านเล่าว่า เวลาบังคับจิตให้พิจารณาลงในร่างกายส่วนล่าง แทนที่จิตจะรู้ลงไปตามร่างกายส่วนต่าง ๆ จนถึงพื้นเท้า แต่จิตกลับพุ่งตัวเลยร่างกายส่วนต่ำลงไปใต้ดินและทะลุดินลงไปใต้พื้นพิภพ ดังท่านพระอาจารย์เสาร์ว่าให้จริง ๆ พอรีบฉุดย้อนคืนมาสู่กายก็กลับพุ่งขึ้นไปบนอากาศ แล้วเดินจงกรมไป-มาอยู่บนอากาศอย่างสบาย ไม่สนใจว่าจะลงมาสู่ร่างกายเลย ต้องใช้สติบังคับอย่างเข้มแข็งถึงจะยอมลงมาเข้าสู่ร่างกายและทำงานตามคำสั่ง การรวมสงบตัวลงในระยะนั้นก็รวมลงอย่างรวดเร็วเหมือนคนตกเหวตกบ่อจนสติตามไม่ทัน และอยู่ได้เพียงขณะเดียวก็ถอนออกมาขั้นอุปจาระแล้วออกรู้สิ่งต่าง ๆ ไม่มีประมาณ รู้สึกรำคาญต่อความรู้ความเห็นของจิตประเภทนี้อย่างมากมาย

ถ้าจะบังคับไม่ให้ออกและไม่ให้รู้ก็ไม่มีอุบายปัญญาจะบังคับได้ เพราะจิตมีความรวดเร็วเกินกว่าสติปัญญาจะตามรู้ทัน จึงทำให้หนักใจและกระวนกระวายในบางครั้ง แบบคิดไม่ออกบอก

ใครไม่ได้เพราะเป็นเรื่องภายใน ต้องใช้การทดสอบด้วยสติปัญญาอย่างเข้มงวดกวดขัน กว่าจะรู้วิธีปฏิบัติต่อจิตดวงผาดโผนในการออกรู้สิ่งต่าง ๆ ไม่มีประมาณนี้ ก็นับว่าเป็นทุกข์เอาการอยู่ แต่เวลารู้วิธีปฏิบัติรักษาแล้ว รู้สึกว่าคล่องแคล่วว่องไว และได้ผลกว้างขวางทั้งรวดเร็วทันใจต่อภายในภายนอก เวลามีสติปัญญารู้เท่าทันจนกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแล้ว จิตดวงนี้จึงกลายเป็นแก้วสารพัดนึกขึ้นมา เพราะทันกับเหตุการณ์ที่เกิดกับตนไม่มีขอบเขต

พระอาจารย์มั่นท่านมีนิสัยองอาจกล้าหาญและฉลาดแหลมคม อุบายวิธีฝึกทรมานตนก็ผิดกับผู้อื่นอยู่มาก ยากที่จะยึดได้ตามแบบฉบับของท่านจริง ๆ ผู้เขียนอยากจะพูดให้สมใจที่เฝ้าดูท่านตลอดมาว่า ท่านเป็นนิสัยอาชาไนย ใจว่องไวและผาดโผน การฝึกทรมานก็เด็ดเดี่ยว เฉียบขาดเท่าเทียมกัน อุบายฝึกทรมานมีชนิดแปลก ๆ แยบคาย ทั้งวิธีขู่เข็ญและปลอบโยนตามเหตุการณ์ที่ควรแก่จิตดวงมีเชาวน์เร็วแกมพยศ ซึ่งคอยแต่จะนำเรื่องเข้ามาทับถมโจมตีเจ้าของอยู่ทุกขณะที่เผลอตัว

ท่านเล่าว่า เรื่องที่ทำให้ท่านได้รับความลำบากหนักใจเหล่านี้ เพราะไม่มีผู้คอยให้อุบายแนะนำนั่นเอง พยายามตะเกียกตะกายปลุกปล้ำใจดวงพยศโดยลำพังคนเดียว แบบเอาหัวชนภูเขาทั้งลูกเอาเลย ไม่มีอุบายต่าง ๆ ที่แน่ใจมาจากครูอาจารย์บ้างเลย พอเป็นเครื่องมือช่วยสนับสนุนเหมือนผู้อื่นท่านทำกัน ทั้งนี้ท่านพูดเพื่อตักเตือนบรรดาลูกศิษย์ที่มารับการศึกษากับท่านไม่ให้ประมาทนอนใจ เวลาเกิดอะไรขึ้นมาจากสมาธิภาวนาท่านจะได้ช่วยชี้แจง ไม่ต้องเสียเวลาไปนานดังที่ท่านเคยเป็นมาแล้ว

เวลาท่านออกปฏิบัติเบื้องต้น ท่านว่าท่านไปทางจังหวัดนครพนมและข้ามไปเที่ยวทางฝั่งแม่น้ำโขง บำเพ็ญสมณธรรมอยู่แถบท่าแขก ตามป่าและภูเขา ท่านได้รับความสงบสุขทางใจมากพอควรในป่าและภูเขาแถบนั้น ท่านเล่าว่า มีสัตว์เสือชุกชุมมาก เฉพาะเสือทางฝั่งโน้นรู้สึกดุร้ายกว่าเสือทางเมืองไทยเราอยู่มากเป็นพิเศษ เนื่องจากเสือทางฝั่งโน้นเคยดักซุ่มกัดกินคนญวนอยู่เสมอมิได้ขาด มีข่าวอยู่บ่อย ๆ แต่คนญวนไม่ค่อยกลัวเสือมากเหมือนคนลาวและคนไทยเรานักและไม่ค่อยเข็ดหลาบและกลัวเสืออยู่นานทั้ง ๆ ที่เคยเห็นเสือกัดและกินคนอยู่เสมอ และเห็นมันโดดมากัดเอาเพื่อนที่ไปป่าด้วยกันไปกินต่อหน้าต่อตาอย่างวันนี้ แต่พอวันหลังคนญวนยังกล้าพากันเข้าไปป่าที่มีเสือชุมเพื่อหาอยู่หากินได้อีกอย่างธรรมดา ไม่ตื่นเต้นตกใจกลัวและเล่าลือกันเหมือนคนลาวและคนไทยเรา ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะความเคยชินของเขาก็เป็นได้

ท่านเล่าว่า คนญวนนี้แปลกอยู่อย่างหนึ่ง เวลาเห็นเสือโดดมากัดเพื่อนที่ไปด้วยกันหลายคนไปกินก็ไม่มีใครที่จะช่วยเหลือกันด้วยวิธีต่าง ๆ บ้างเลย ต่างคนต่างวิ่งหนีเอาตัวรอด ไม่สนใจในการช่วยเหลือ เวลาไปนอนค้างคืนในป่าหลายคนด้วยกัน ตกกลางคืนถูกเสือโดดมากัดและคาบเอาเพื่อนคนใดคนหนึ่งไปกิน พวกที่นอนอยู่ด้วยกันได้ยินเสียงตกใจตื่นขึ้น เห็นเหตุการณ์แล้วต่างก็วิ่งหนีไปหาที่นอนใหม่ซึ่งอยู่ใกล้กับบริเวณนั้นเอง ความรู้สึกเขาเหมือนเด็ก ๆ ในเรื่องเช่นนี้ไม่มีความคิดอ่านใด ๆ ที่แยบคายไปกว่านี้เลย ทำเหมือนเสือโคร่งใหญ่ทั้งตัวที่เคยกินคนมาแล้วอย่างชำนาญไม่มีหูไม่มีตาและไม่มีหัวใจเอาเลย

เรื่องคนพรรค์นี้ ผู้เขียนเองก็พอรู้เรื่องที่เขาไม่ค่อยกลัวเสือมาบ้างพอควร คือเวลาเขามาพักอาศัยในบ้านเมืองเราที่เป็นป่ารกชัฏและมีสัตว์เสือชุกชุม เวลาเขาพากันไปนอนค้างคืนเลื่อยไม้

อยู่ในป่าลึก ซึ่งอยู่ห่างไกลจากหมู่บ้านมากและมีเสือชุม เขาไม่เห็นแสดงอาการหวาดกลัวบ้างเลย แม้เขาจะนอนอยู่ด้วยกันหลายคนหรือคนเดียว เขาก็นอนได้อย่างสบายไม่กลัวอะไร ถ้าเขาต้องการจะเข้ามาในหมู่บ้านเวลาค่ำคืนเขาก็มาได้ ไม่ต้องหาเพื่อนฝูงมาด้วย อยากกลับไปที่พักเวลาใดก็กลับไปได้ เวลาถูกถามว่าไม่กลัวเสือบ้างหรือ? เขาก็ตอบว่าไม่กลัว เพราะเสือเมืองไทยไม่กินคนและยิ่งกลัวคนด้วยซ้ำ ไม่เหมือนเสือเมืองเขาซึ่งมีแต่ตัวใหญ่ ๆ และชอบกินคนแทบทั้งนั้น

เมืองเขาบางแห่งเวลาเข้าป่าต้องทำคอกนอนเหมือนคอกหมู ไม่เช่นนั้นเสือมาเอาไปกินไม่ได้กลับบ้าน แม้บางหมู่บ้านที่เสือดุมาก เวลากลางคืนผู้คนออกมานอกบ้านเรือนไม่ได้ เสือโดดมาเอาไปกินเลยไม่มีเหลือ เขายังกลับว่าให้เราอีกด้วยว่า คนไทยขี้กลัวมาก จะไปป่าก็แห่แหนกันไปไม่กล้าไปคนเดียว ที่ท่านพระอาจารย์มั่นว่าคนญวนไม่ค่อยกลัวเสือนั้นคงจะเป็นในทำนองนี้ก็ได้ เวลาท่านไปพักอยู่ที่นั้นก็ไม่ค่อยเห็นเสือมารบกวน เห็นแต่รอยมันเดินผ่านไปมาและส่งเสียงร้องครางไปตามภาษาของสัตว์ที่มีปาก และร้องครวญครางได้เท่านั้นในบางคืน แต่เขาร้อง มิได้คำรามให้เรากลัวหรือแสดงท่าทางจะกัดกินเป็นอาหาร

เฉพาะองค์ท่านเองรู้สึกจะไม่ค่อยสนใจกับความกลัวสัตว์เสืออะไร มากไปกว่าความกลัวจะไม่หลุดพ้นจากกองทุกข์ ถึงบรมสุขคือพระนิพพานในชาตินี้ ทั้งนี้ทราบจากท่านเล่าถึงการข้ามไปฝั่งแม่น้ำโขงฟากโน้นและข้ามมาฝั่งฟากนี้ เพื่อการบำเพ็ญเพียรอย่างเอาจริงเอาจัง ทำให้เห็นว่าท่านถือเป็นธรรมดาในการไป-มา เพราะไม่เห็นท่านนำเรื่องความกลัวของท่านมาเล่าให้ฟัง ถ้าเป็นผู้เขียนไปเจอเอาที่เช่นนั้นเข้าบ้าง น่ากลัวชาวบ้านแถบนั้นจะพากันกลายเป็นตำรวจรักษาพระธุดงค์ขี้ขลาดไม่เป็นท่ากันทั้งบ้านโดยไม่ต้องสงสัย เพียงได้ยินเสียงเสือกระหึ่มในบางครั้งยังชักใจไม่ดี เดินจงกรมก็ยังถอยหน้าถอยหลังก้าวขาไม่ค่อยออก และเดินไม่ถึงที่สุดทางจงกรมอยู่แล้วเผื่อไปเจอเอาเรื่องดังที่ว่านั้น จึงน่ากลัวธรรมแตกมากกว่าสิ่งอื่น ๆ จะแตก เพราะนับแต่วันรู้ความมา พ่อแม่และชาวบ้านก็เคยพูดกันทั่วแผ่นดินว่าเสือเป็นสัตว์ดุร้าย ซึ่งเป็นเรื่องฝังใจจนถอนไม่ขึ้นตลอดมา จะไม่ให้กลัวนั้นสำหรับผู้เขียนจึงเป็นไปไม่ได้เอาเลย และยอมสารภาพตลอดไปไม่มีทางต่อสู้

พระอาจารย์มั่นท่านได้เที่ยวจาริกไปตามจังหวัดต่าง ๆ มีนครพนม เป็นต้น ทางภาคอีสานนานพอสมควรสมัยออกปฏิบัติเบื้องต้น จนจิตมีกำลังพอต้านทานอารมณ์ภายในที่เคยผาดโผนมาประจำใจและอารมณ์ภายนอกได้บ้างแล้ว ก็เที่ยวจาริกลงไปทางภาคกลาง จำพรรษาที่วัดปทุมวัน พระนครฯ ระยะที่จำพรรษาอยู่วัดปทุมวันก็ได้พยายามมาศึกษาอบรมอุบายปัญญาเพิ่มเติมกับท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันโท) ที่วัดบรมนิวาสมิได้ขาด

พอออกพรรษาแล้ว ท่านก็ออกเที่ยวจาริกไปทางจังหวัดลพบุรี พักอยู่ถ้ำไผ่ขวาง เขาพระงามบ้าง ถ้ำสิงโตบ้าง ขณะที่พักอยู่ได้มีโอกาสเร่งความเพียรเต็มกำลังไม่ขาดวรรคขาดตอน ใจรู้สึกมีความอาจหาญต่อตนเองและมีสิ่งเกี่ยวข้องต่าง ๆ ไม่พรั่นพรึงอย่างง่ายดาย สมาธิก็มั่นคง อุบายปัญญาก็เกิดขึ้นเรื่อย ๆ มองเห็นสิ่งต่าง ๆ เป็นอรรถเป็นธรรมไปโดยลำดับ เวลามีโอกาสก็เข้าไปกราบนมัสการและเล่าธรรมะถวาย และเรียนถามปัญหาข้อข้องใจเกี่ยวกับอุบายปัญญากับท่านเจ้าคุณอุบาลี วัดบรมนิวาส ท่านก็ได้รับอธิบายวิธีพิจารณาปัญญาเพิ่มเติมให้จนเป็นที่พอใจ แล้วกราบลาท่านไปเที่ยววิเวกทางถ้ำสาริกา เขาใหญ่ จังหวัดนครนายก

ท่านเล่าว่า เวลาพักอยู่ถ้ำสาริกา ๓ ปี ได้ประสบเหตุการณ์ต่าง ๆ หลายประการทั้งภายในและภายนอก แทบตลอดเวลาที่พักอยู่ จนเป็นที่สะดุดและฝังใจตลอดมา คือ ขณะที่ท่านไปถึงหมู่บ้าน ถ้าจำไม่ผิดชื่อว่า "บ้านกล้วย" ที่อยู่ใกล้กับถ้ำมากกว่าหมู่บ้านอื่น ๆ พอโคจรบิณฑบาตถึงสะดวก ท่านขอวานให้ชาวบ้านนั้นไปส่งที่ถ้ำดังกล่าว เพราะไม่เคยไปไม่รู้หนทาง ชาวบ้านก็เล่าเรื่องฤทธิ์เดชต่าง ๆ ของถ้ำนั้นให้ท่านฟังว่า เป็นถ้ำที่สำคัญอยู่มาก พระไม่ดีจริง ๆ ไปอยู่ไม่ได้ต้องเกิดเจ็บป่วยต่าง ๆ และตายกันแทบไม่มีเหลือหลอลงมา เพราะถ้ำนี้มีผีหลวงรูปร่างใหญ่และมีฤทธิ์มากรักษาอยู่ ผีตัวนี้ดุร้ายมาก ไม่เลือกพระเลือกใคร ถ้าไปอยู่ถ้ำนั้นต้องมีอันเป็นไปอย่างคาดไม่ถึงและตายกันจริง ๆ ยิ่งพระองค์ใดที่อวดตัวว่ามีวิชาอาคมขลัง ๆ เก่ง ๆ ไม่กลัวผีแล้ว ผียิ่งชอบทดลอง พระองค์นั้นต้องเกิดเจ็บขึ้นมาอย่างกะทันหัน และตายเร็วกว่าปกติธรรมดาที่ควรจะเป็น ชาวบ้านพร้อมกันนิมนต์วิงวอนไม่อยากให้ท่านขึ้นไปอยู่ เพราะกลัวท่านจะตายเหมือนพระทั้งหลายที่เคยเป็นมาแล้ว

ท่านสงสัยจึงถามเขาว่า ที่ว่าถ้ำมีฤทธิ์เดชต่าง ๆ และมีผีใหญ่ดุนั้นมันเป็นอย่างไร อาตมาอยากทราบบ้าง เขาบอกกับท่านว่าเวลาพระหรือฆราวาสขึ้นไปพักถ้ำนั้น โดยมากเพียงคืนแรกก็เริ่มเห็นฤทธิ์บ้างแล้ว คือเวลานอนหลับไปจะต้องมีการละเมอเพ้อฝันไปต่าง ๆ โดยมีผีรูปร่างดำใหญ่โตและสูงมากมาหา และจะเอาตัวไปบ้าง จะมาฆ่าบ้าง โดยบอกว่าเขาเป็นผู้รักษาถ้ำนี้มานานแล้วและเป็นผู้มีอำนาจแต่ผู้เดียวในเขตแขวงนั้น ไม่ยอมให้ใครมารุกล้ำกล้ำกรายได้ เขาต้องปราบปรามหรือกำจัดให้เห็นฤทธิ์ทันที ไม่ยอมให้ใครมีอำนาจเก่งกาจยิ่งกว่าเขาไปได้ นอกจากผู้มีศีลธรรมอันดีงามและมีเมตตาจิตคิดเผื่อแผ่กุศลแก่บรรดาสัตว์ ไม่เป็นผู้คับแคบใจดำและต่ำทรามทางความประพฤติเท่านั้น เขาถึงจะยินยอมให้อยู่ได้ และเขาจะให้ความอารักขาด้วยดี พร้อมทั้งความเคารพรักและนับถือดังนี้

ส่วนพระโดยมากที่ไปอยู่กันไม่ค่อยมีความผาสุกและอยู่ไม่ได้นาน ต้องรีบลงมา หรือต้องตาย เท่าที่เห็นมาก็เป็นทำนองนี้จริง ๆ ใครไปอยู่ไม่ค่อยจะได้ เพียงคืนเดียวหรือสองคืนก็เห็นรีบลงมาด้วยท่าทางที่น่ากลัวหรือตัวสั่นแทบไม่มีสติอยู่กับตัว และพูดเรื่องผีดุออกมาโดยที่ยังไม่มีใครถามเลย แล้วก็รีบหนีไปด้วยความกลัวและเข็ดหลาบ ไม่คิดว่าจะกลับคืนมาถ้ำนี้อีกได้เลย ยิ่งกว่านั้น ขึ้นไปแล้วก็อยู่ที่นั้นเลย ไม่มีวันกลับลงมาเห็นหน้ามนุษย์มนาอีกต่อไปเลยท่าน ฉะนั้นจึงไม่อยากให้ท่านขึ้นไป กลัวว่าจะอยู่ที่นั้นเลย

ท่านพระอาจารย์จึงถามว่า ที่ว่าขึ้นไปอยู่เลยไม่ลงมาเห็นหน้ามนุษย์นั้นขึ้นไปอย่างไรกันถึงไม่ยอมลงมา เขาบอกว่าตายเลยท่าน จึงไม่มีทางที่จะลงมาได้ เมื่อเร็ว ๆ นี้ก็มีพระมาตายอยู่ในถ้ำนี้ตั้ง ๔ องค์ ล้วนมีแต่พระองค์เก่ง ๆ ทั้งนั้น เท่าที่พวกกระผมทราบจากพระท่านพูดให้ฟังว่าเรื่องผีท่านบอกว่าไม่กลัว เพราะท่านมีคาถากันผีและปราบผี ตลอดคาถาอื่น ๆ อีกเยอะแยะ ผีเข้าไม่ถึงท่าน เมื่อชาวบ้านบอกเรื่องราวของถ้ำและผีดุให้ท่านฟัง เพราะไม่อยากให้ท่านขึ้นไป แต่ท่านกลับบอกว่าไม่กลัว และให้ญาติโยมพาท่านส่งขึ้นไปที่ถ้ำ ชาวบ้านจำต้องไปส่งท่านไปอยู่ที่นั้น เมื่อไปอยู่แล้วทำให้เป็นต่าง ๆ มีเจ็บไข้บ้าง ปวดศีรษะบ้าง เจ็บท้องขึ้นมาอย่างสด ๆ ร้อน ๆ บ้างเวลานอนหลับเกิดละเมอเพ้อฝันไปว่ามีคนจะมาเอาตัวไปบ้าง จะมาฆ่าบ้าง

แม้พระที่ขึ้นไปอยู่ในถ้ำนั้นมิได้ไปพร้อมกัน ต่างองค์ต่างไปคนละวันก็ตาม แต่อาการที่เป็นขึ้นมีลักษณะคล้ายคลึงกัน บางองค์ก็ตายอยู่ในถ้ำนั้น บางองค์ก็รีบลงจากถ้ำหนีไป พระที่มาตายอยู่ในถ้ำนี้ ๔ องค์ ในระยะเวลาไม่ห่างกันเลย แต่ท่านจะตายด้วยผีดุหรือตายด้วยอะไร ทางชาวบ้านก็ไม่ทราบได้ แต่เท่าที่เคยสังเกตมาถ้ำนี้รู้สึกแรงมากอยู่ และเคยเป็นมาอย่างนี้เสมอมา ชาวบ้านแถบนี้กลัวกันไม่กล้าไปทะลึ่งอวดดีแต่ไหนแต่ไรมา กลัวจะถูกหามกันลงมาโดยอาการร่อแร่บ้าง โดยเป็นศพที่ตายแล้วบ้าง ท่านถามชาวบ้านว่า เหตุการณ์ดังที่ว่า นี้เคยมีมาบ้างแล้วหรือ เขาเรียนท่านว่า เคยมีจนชาวบ้านทราบอย่างฝังใจและกลัวกันทั้งบ้าน ทั้งรีบบอกกับพระหรือใคร ๆ ที่มาถ้ำนี้เพื่อต้องการของดี เช่น เหล็กไหลหรือพระศักดิ์สิทธิ์อะไรต่าง ๆ ซึ่งอาจมีหรือไม่มีก็ตาม แต่บางคนก็ชอบประกาศโฆษณาว่ามี ดังนั้น จึงมักมีพระและคนที่ชอบทางนี้มากันเสมอ แต่ก็ไม่เห็นได้อะไรติดตัวไป นอกจากตายหรือรอดตายไปเท่านั้น เฉพาะชาวบ้านนี้ไม่ปรากฏว่ามีใครเคยไปเห็นเหล็กไหลหรือของดีอย่างอื่น ๆ ในถ้ำนี้เลย เรื่องก็เป็นดังที่เล่ามานี้ จึงไม่อยากให้ท่านขึ้นไป กลัวจะไม่ปลอดภัยดังที่เห็น ๆ มา

พอชาวบ้านเล่าเรื่องจบลง ท่านพระอาจารย์ยังไม่หายสงสัยในความอยากไปชมถ้ำนั้น ท่านอยากขึ้นไปทดลองดู จะเป็นจะตายอย่างไรก็ขอให้ทราบด้วยตนเองจะเป็นที่แน่ใจกว่าคำบอกเล่า แม้เขาจะเล่าเรื่องผีซึ่งเป็นที่น่ากลัวให้ฟังก็ตาม แต่ใจท่านมิได้มีความสะดุ้งหวาดเสียวไปตามแม้นิดหนึ่งเลย ยิ่งเห็นเป็นเครื่องเตือนสติให้ได้ข้อคิดมากมายยิ่งขึ้น และมีความอาจหาญที่จะเผชิญต่อเหตุการณ์อยู่ทุกขณะจิต สมกับเป็นผู้มุ่งแสวงหาความจริงอย่างแท้จริง ท่านจึงพูดกับชาวบ้านเป็นเชิงถ่อมตนว่า เรื่องนี้เป็นที่น่ากลัวจริง ๆ แต่อาตมาคิดอยากไปชมถ้ำสักชั่วระยะหนึ่ง หากเห็นท่าไม่ดีจะรีบลงมา จึงขอความกรุณาโยมไปส่งอาตมาขึ้นไปอยู่ถ้ำนี้สักพักหนึ่งเถิด เพราะยังไม่หายสงสัยที่อยากชมถ้ำนี้มานานแล้ว ฝ่ายชาวบ้านก็พากันตามส่งท่านขึ้นถ้ำตามความประสงค์

เวลาท่านพักอยู่ในถ้ำนี้ มีรู้อะไรแปลก ๆ หลายอย่าง

ขณะที่พักอยู่ในถ้ำนั้น ในระยะแรก ๆ รู้สึกว่าธาตุขันธ์ทุกส่วนปกติดี จิตใจก็สงบเยือกเย็นเพราะเงียบสงัดมาก ไม่มีอะไรมาพลุกพล่านก่อกวน นอกจากเสียงสัตว์ป่าชนิดต่าง ๆ ที่พากันเที่ยวหากินตามภาษาเขาเท่านั้น ท่านรู้สึกเย็นกายเย็นใจใน ๒-๓ คืนแรก พอคืนต่อไป โรคเจ็บท้องที่เคยเป็นมาประจำขันธ์ก็ชักจะกำเริบ และมีอาการรุนแรงขึ้นเป็นลำดับ จนถึงขั้นหนักมาก บางครั้งเวลาไปส้วมถึงกับถ่ายเป็นเลือดออกมาอย่างสด ๆ ร้อน ๆ ก็มี ฉันอะไรเข้าแล้วไม่ยอมย่อยเอาเลย เข้าไปอย่างไรก็ส้วมออกมาอย่างนั้น ทำให้ท่านคิดวิตกถึงคำพูดของชาวบ้านที่ว่ามีพระมาตายที่นี่ ๔ องค์ เราอาจเป็นองค์ที่ ๕ ก็ได้ ถ้าไม่หาย

เวลามีโยมขึ้นไปถ้ำตอนเช้า ท่านก็พาโยมไปเที่ยวหายาที่เคยได้ผลมาแล้ว มาต้มฉันบ้าง ฝนใส่น้ำฉันบ้าง เท่าที่ทราบเป็นยาประเภทรากไม้แก่นไม้ แต่ฉันยาประเภทใดลงไปก็ไม่ปรากฏว่าได้ผล โรคนับวันรุนแรงขึ้นทุกวัน กำลังกายก็อ่อนเพลียมาก กำลังใจก็ปรากฏว่าลดลงผิดปกติ แม้ไม่มากก็พอให้ทราบได้อย่างชัดเจน ขณะที่นั่งฉันยาได้นึกวิตกขึ้นมาเป็นเชิงเตือนตนให้ได้สติ และปลุกใจให้กลับมีกำลังเข้มแข็งขึ้นมาว่า ยาที่เราฉันอยู่ขณะนี้ ถ้าเป็นยาช่วยระงับโรคได้จริง ก็ควรจะเห็นผลบ้างแม้ไม่มาก เพราะฉันยามาหลายเวลาแล้ว แต่โรคก็นับวันกำเริบ หากยามีทางระงับได้บ้างทำไมโรคจึงไม่สงบ เห็นท่ายานี้จะมิใช่ยาเพื่อระงับบำบัดโรคเหมือนแต่ก่อนเสียกระมัง แต่อาจเป็นยาประเภทช่วยส่งเสริมโรคให้กำเริบแน่นอนสำหรับคราวนี้ โรคจึงนับวันกำเริบขึ้นเป็นลำดับ เมื่อเป็นเช่นนี้ เราจะพยายามฉันไปเพื่อประโยชน์อะไร

พอได้สติจากความวิตกวิจารณ์ที่ผุดขึ้นมาในขณะนั้นแล้ว ท่านก็ตัดสินใจและบอกกับตัวเองทันทีว่า นับแต่บัดนี้เป็นต้นไป เราจะระงับโรคพรรค์นี้ด้วยยาคือธรรมโอสถเท่านั้น จะหายก็หาย จะตายก็ตาย เมื่อสุดกำลังความสามารถในการเยียวยาทุกวิถีทางแล้ว ยาที่เคยนำมารักษานั้นจะงดไว้จนกว่าโรคนี้จะหายด้วยธรรมโอสถ หรือจนกว่าจะตายในถ้ำนี้ จะยังไม่ฉันยาชนิดใด ๆ ในระยะนี้ แล้วก็เตือนตนว่า เราจะเป็นพระทั้งองค์ที่ได้ปฏิบัติบำเพ็ญทางใจมาพอสมควรจนเห็นผลและแน่ใจต่อทางดำเนินเพื่อมรรคผลนิพพานมาเป็นลำดับ ซึ่งควรถือเป็นหลักยึดของใจได้พอประมาณอยู่แล้ว ทำไมจะขี้ขลาดอ่อนแอในเวลาเกิดทุกขเวทนาเพียงเท่านี้ ก็เพียงทุกข์เกิดขึ้นเพราะโรคเป็นสาเหตุเพียงเล็กน้อยเท่านี้ เรายังสู้ไม่ไหว กลายเป็นผู้อ่อนแอ กลายเป็นผู้พ่ายแพ้อย่างยับเยินเสียแต่บัดนี้แล้ว เมื่อถึงคราวจวนตัวจะชิงชัยเพื่อเอาแพ้เอาชนะกันจริง ๆ คือ เวลาขันธ์จะแตก ธาตุจะสลาย ทุกข์ยิ่งจะโหมกันมาทับธาตุขันธ์และจิตใจจนไม่มีที่ปลงวาง เราจะเอากำลังจากที่ไหนมาต่อสู้เพื่อเอาตัวรอดไปได้โดยสุคโต ไม่เสียท่าเสียทีในสงครามล้างขันธ์เล่า?

พอท่านทำความเข้าใจกับตนเองอย่างแน่ใจและมั่นใจแล้ว ก็หยุดจากฉันยาในเวลานั้นทันที และเริ่มทำสมาธิภาวนา เพื่อเป็นโอสถบำบัดบรรเทาจิตใจและธาตุขันธ์ต่อไปอย่างหนักแน่น ทอดความอาลัยเสียดายในชีวิตธาตุขันธ์ ปล่อยให้เป็นไปตามคติธรรมดา ทำหน้าที่ห้ำหั่นจิตดวงไม่เคยตาย แต่มีความตายประจำนิสัยลงไปอย่างเต็มกำลังสติปัญญาศรัทธาความเพียรที่เคยอบรมมา โดยมิได้สนใจคำนึงต่อโรคที่กำลังกำเริบอยู่ภายใน ว่าจะหายหรือจะตายไปขณะใดในเวลานั้น หยั่งสติปัญญาลงในทุกขเวทนา แยกแยะส่วนต่าง ๆ ของธาตุขันธ์ออกพิจารณาด้วยปัญญาไม่ลดละ คือ ยกทั้งส่วนรูปกาย ทั้งส่วนเวทนา คือ ทุกข์ภายใน ทั้งส่วนสัญญา ที่หมายกายส่วนต่าง ๆ ว่าเป็นทุกข์ ทั้งส่วนสังขารตัวปรุงแต่งว่าส่วนนี้เป็นทุกข์ ส่วนนั้นเป็นทุกข์ ขึ้นสู่เป้าหมายแห่งการพิจารณาของสติปัญญาผู้ดำเนินงาน ทำการขุดค้นคลี่คลายอย่างไม่หยุดยั้ง แต่เวลาพลบค่ำถึงเที่ยงคืน คือ ๒๔.๐๐ นาฬิกา จึงลงเอยกันได้ จิตมีกำลังขึ้นมาอย่างประจักษ์ สามารถคลี่คลายธาตุขันธ์จนรู้แจ้งตลอดทั่วถึงทุกขเวทนาที่กำลังกำเริบขึ้นอย่างเต็มที่จากโรคในท้อง โรคก็ระงับดับลงอย่างสนิท จิตรวมลงถึงที่ในขณะนั้น

ขณะนั้นโรคก็ดับ ทุกข์ก็ดับ ความฟุ้งซ่านของใจก็ดับ พอจิตรวมสงบลงถึงที่แล้ว ถอนออกมาขั้นอุปจารสมาธิแล้ว จิตสว่างออกไปนอกกาย ปรากฏเห็นบุรุษผู้หนึ่งมีร่างใหญ่ดำและสูงมากราว ๑๐ เมตร ถือตะบองเหล็กใหญ่เท่าขา ยาวราว ๒ วา เดินเข้ามาหา และบอกกับท่านว่า

"จะทุบตีท่านให้จมลงไปในดิน ถ้าไม่หนีจะฆ่าให้ตายในบัดเดี๋ยวใจ" ตามที่ผีบอกกับท่านว่า "ตะบองเหล็กที่เขาแบกอยู่บนบ่านั้น ตีช้างสารใหญ่ตัวหนึ่งเพียงหนเดียวเท่านั้น ช้างสารต้องจมลงไปในดินแบบจมมิดเลย โดยไม่ต้องตีซ้ำอีก" ท่านกำหนดจิตถามผีร่างยักษ์นั้นว่า "จะมาตีและฆ่าอาตมาทำไม อาตมามีความผิดอะไรบ้างถึงจะต้องถูกตีถูกฆ่าเล่า? การมาอยู่ที่นี้มิได้มากดขี่ข่มเหงหรือเบียดเบียนใครให้เดือดร้อน พอจะถูกใส่กรรมทำโทษถึงขนาดตีและฆ่าให้ถึงตายเช่นนี้"

เขาบอกว่า เขาเป็นผู้มีอำนาจรักษาภูเขาลูกนี้อยู่นานแล้ว ไม่ยอมให้ใครมาอยู่ครองอำนาจเหนือตนไปได้ ต้องปราบปรามและกำจัดทันที ท่านตอบว่า "ก็อาตมามิได้มาครองอำนาจบนหัวใจใคร นอกไปจากมาปฏิบัติบำเพ็ญศีลธรรมอันดีงามเพื่อครองอำนาจเหนือกิเลสบาปธรรมบนหัวใจตนเท่านั้น จึงไม่สมควรอย่างยิ่งที่ท่านจะมาเบียดเบียนและทำลายคนเช่นอาตมา ซึ่งเป็นนักบวชทรงศีล และเป็นศิษย์ของพระพุทธเจ้าผู้มีใจบริสุทธิ์ และมีอำนาจในทางเมตตาครอบไตรโลกธาตุไม่มีใครเสมอเหมือน"

ท่านซักถามและเทศน์ให้ผีร่างยักษ์ฟังเสียใหญ่ในขณะนั้น ว่า "ถ้าท่านเป็นผู้มีอำนาจเก่งจริงดังที่อวดอ้างแล้ว ท่านมีอำนาจเหนือกรรมและเหนือธรรม อันเป็นกฎใหญ่ปกครองมวลสัตว์ในไตรภพด้วยหรือเปล่า?" เขาตอบว่า "เปล่า" ท่านพูดว่าพระพุทธเจ้าท่านเก่งกล้าสามารถปราบกิเลสตัวที่คอยอวดอำนาจว่าตัวดีตัวเก่งอยู่ภายใน คิดอยากตีอยากฆ่าคนอื่นสัตว์อื่นให้หมดสิ้นไปจากใจได้ ส่วนท่านที่ว่าเก่งได้คิดปราบกิเลสตัวดังกล่าวให้หมดสิ้นไปบ้างหรือยัง เขาตอบว่า "ยังเลยท่าน" ท่านว่า ถ้ายัง ท่านก็มีอำนาจไปในทางที่ทำตนให้เป็นคนมืดหนาป่าเถื่อนต่างหาก ซึ่งนับว่าเป็นบาปและเสวยกรรมหนัก แต่ไม่มีอำนาจปราบความชั่วของตัวที่กำลังแผลงฤทธิ์แก่ผู้อื่นอยู่โดยไม่รู้สึกตัวว่าเป็นผู้มีอำนาจแบบก่อไฟเผาตัว และต้องจัดว่ากำลังสร้างกรรมอันหนักมาก

มิหนำยังจะมาตีมาฆ่าคนที่ทรงศีลธรรมอันเป็นหัวใจของโลก ถ้าไม่จัดว่าท่านทำกรรมอันเป็นบาปหยาบช้ายิ่งกว่าคนทั้งหลายแล้ว จะจัดว่าท่านทำความดีที่น่าชมเชยที่ตรงไหน อาตมาเป็นผู้ทรงศีล ทรงธรรมมุ่งมาทำประโยชน์แก่ตนและแก่โลก โดยการประพฤติธรรมด้วยความบริสุทธิ์ใจ ท่านยังจะมาทุบตีและสังหาร โดยมิได้คำนึงถึงบาปกรรมที่จะฉุดลากท่านลงนรก เสวยกรรมอันเป็นมหันตทุกข์เลย อาตมารู้สึกสงสารท่านยิ่งกว่าจะอาลัยในชีวิตของตัว เพราะท่านหลงอำนาจของตัวจนถึงกับจะเผาตัวเองทั้งเป็นอยู่ขณะนี้แล้ว อำนาจอันใดบ้างที่ท่านว่ามีอยู่ในตัวท่าน อำนาจอันนั้นจะสามารถต้านทานบาปกรรมอันหนัก ที่ท่านกำลังจะก่อขึ้นเผาผลาญตัวอยู่เวลานี้ได้หรือไม่?

ท่านว่าเป็นผู้มีอำนาจอันใหญ่หลวงปกครองอยู่ในเขตเขาเหล่านี้ แต่อำนาจนั้นมีฤทธิ์เดชเหนือกรรมและเหนือธรรมไปได้ไหม ถ้าท่านมีอำนาจและมีฤทธิ์เหนือธรรมแล้ว ท่านก็ทุบตีหรือฆ่าอาตมาได้ สำหรับอาตมาเองไม่กลัวความตาย แม้ท่านไม่ฆ่าอาตมาก็ยังจักต้องตายอยู่โดยดีเมื่อกาลของมันมาถึงแล้ว เพราะโลกนี้เป็นอยู่ของมวลสัตว์ผู้เกิดแล้วต้องตายทั่วหน้ากัน แม้ตัวท่านเองที่กำลังอวดตัวว่าเก่งในความมีอำนาจจนกลายเป็นผู้มืดบอดอยู่ขณะนี้ แต่ท่านก็มิได้เก่งกว่าความตายและกฎแห่งกรรมที่ครอบงำสัตว์โลกไปได้

ขณะที่ท่านพระอาจารย์มั่นซักถาม และเทศน์สั่งสอนบุรุษลึกลับโดยทางสมาธิอยู่นั้น ท่านเล่าว่า เขายืนตัวแข็ง บ่าแบกตะบองเหล็กเครื่องมือสังหารอยู่เหมือนตุ๊กตาไม่กระดุกกระดิก ไม่ขยับเขยื้อนไปไหนมาไหนเลย ถ้าเป็นคนธรรมดาเรา ก็ทั้งอายทั้งกลัวจนตัวแข็งแทบลืมหายใจ แต่นี่เขาเป็นอมนุษย์พิเศษผู้หนึ่ง จึงไม่ทราบว่าเขามีลมหายใจหรือไม่ แต่อาการทั้งหมดนั้นแสดงให้เห็นชัดว่า เขาทั้งอายทั้งกลัวท่านพระอาจารย์มั่นจนสุดที่จะอดกลั้นได้ แต่เขาก็อดกลั้นได้อย่างน่าชม

ตอนท่านแสดงธรรมจบลง เขาได้ทิ้งตะบองเหล็กจากบ่าอย่างเห็นโทษ และนฤมิตเปลี่ยนภาพจากร่างของบุรุษลึกลับที่มีกายดำสูงใหญ่ มาเป็นสุภาพบุรุษพุทธมามกะผู้อ่อนโยนนิ่มนวลด้วยมรรยาทอัธยาศัย แสดงความเคารพคารวะและกล่าวคำขอโทษท่านอาจารย์ แบบบุคคลผู้เห็นโทษสำนึกในบาปอย่างถึงใจ ซึ่งต่อไปนี้เป็นใจความของเขาที่กล่าวตามความสัตย์จริงต่อท่านพระอาจารย์มั่นว่า

“กระผมรู้สึกแปลกใจและสะดุ้งกลัวท่านแต่เริ่มแรก มองเห็นแสงสว่างที่แปลกและอัศจรรย์มากซึ่งไม่เคยพบเห็นมาก่อน พุ่งจากองค์ท่านมากระทบตัวกระผม ทำให้อ่อนไปหมดแทบไม่อาจแสดงอาการอย่างใดออกมาได้ อวัยวะทุกส่วนตลอดจิตใจอ่อนเพลียไปตาม ๆ กัน ไม่อาจจะทำอะไรได้ด้วยพลการ เพราะมันอ่อนและนิ่มไปด้วยความซาบซึ้งจับใจในความสว่างนั้น ทั้ง ๆ ที่ไม่ทราบว่านั้นคืออะไร เพราะไม่เคยเห็น เท่าที่แสดงกิริยาคำรามว่าจะทุบตีและฆ่านั้น มิได้ออกมาจากใจจริงแม้แต่น้อยเลย แต่แสดงออกตามความรู้สึกที่เคยฝังใจมานานว่า ตัวเป็นผู้มีอำนาจในหมู่อมนุษย์ด้วยกันและมีอำนาจในหมู่มนุษย์ที่ไม่มีศีลธรรม ชอบรักบาปหาบความชั่วประจำนิสัยต่างหาก อำนาจนี้จะทำอะไรให้ใครเมื่อไรก็ได้ตามต้องการ โดยปราศจากการต้านทานขัดขวาง มานะอันนี้แลพาให้ทำเป็นผู้มีอำนาจ แสดงออกพอไม่ให้เสียลวดลาย ทั้ง ๆ ที่กลัวและใจอ่อน ทำไม่ลง และมิได้ปลงใจว่าจะทำ หากเป็นเพียงแสดงออกพอเป็นกิริยาของผู้เคยมีอำนาจเท่านั้น กรรมอันไม่งามใด ๆ ที่แสดงออกให้เป็นของน่าเกลียดในวงนักปราชญ์ที่แสดงต่อท่านวันนี้ ขอได้เมตตาอโหสิกรรมแก่กรรมนั้น ๆ ให้กระผมด้วย อย่าต้องให้รับบาปหาบทุกข์ต่อไปเลย เท่าที่เป็นอยู่เวลานี้ก็มีทุกข์อย่างพอตัวอยู่แล้ว ยิ่งจะเพิ่มทุกข์ให้มากกว่านี้ ก็คงเหลือกำลังที่จะทนต่อไปไหว”

ท่านถามเขาว่า “ท่านเป็นผู้ใหญ่มีอำนาจวาสนามาก กายก็เป็นกายทิพย์ไม่ต้องพาหอบหิ้วเดินเหินไปมาให้ลำบากเหมือนมนุษย์ การเป็นอยู่หลับนอนก็ไม่เป็นภาระเหมือนมนุษย์ทั่วโลกที่เป็นกัน แล้วทำไมจึงยังบ่นว่าทุกข์อยู่อีก ถ้าโลกทิพย์ไม่เป็นสุขแล้ว โลกไหนจะเป็นสุขเล่า?” เขาตอบว่า “ถ้าพูดอย่างผิวเผินและเทียบกับกายมนุษย์ที่หยาบ ๆ พวกกายทิพย์อาจมีความสุขมากกว่าพวกมนุษย์จริง เพราะเป็นภูมิที่ละเอียดกว่ากัน แต่ถ้ากล่าวตามชั้นภูมิแล้ว กายทิพย์ก็ย่อมมีทุกข์ไปตามวิสัยของภูมินั้น ๆ เหมือนกัน” ระหว่างที่ผีกับพระสนทนากันในตอนนี้ รู้สึกว่าละเอียดและลึกลับ ยากที่ผู้เขียนจะนำมาลงได้ทุกประโยค จึงขออภัยท่านผู้อ่านไว้ด้วยความจนใจ

สุดท้ายแห่งการสนทนาธรรม ท่านว่าบุรุษลึกลับมีความเคารพเลื่อมใสในธรรมเป็นอย่างยิ่งและปฏิญาณตนถึงพระไตรสรณคมน์ กล่าวอ้างท่านพระอาจารย์เป็นสรณะและเป็นองค์พยานด้วย พร้อมทั้งให้ความอารักขาแก่ท่านเป็นอย่างดี และขอนิมนต์ท่านพักอยู่ที่นี่ให้นาน ๆ ถ้า

ตามใจเขาแล้วไม่อยากให้ท่านจากไปสู่ที่อื่นตลอดอายุของท่าน เขาจะเป็นผู้คอยดูแลรักษาท่านทุกอิริยาบถ ไม่ให้มีอะไรมาเบียดเบียนหรือรังแกท่านได้เลย ความจริงแล้วเขามิใช่บุรุษลึกลับและมีร่างกายดำสูงใหญ่ดังที่แสดงภาพต่อท่าน แต่เขาเป็นหัวหน้าแห่งรุกขเทวดา ซึ่งมีบริษัทบริวารมากมายที่อาศัยอยู่ในภูเขาและสถานที่ต่าง ๆ มีเขตอาณาบริเวณกว้างขวางมาก ติดต่อกันหลายจังหวัด มีนครนายก เป็นต้น

นับแต่ขณะจิตท่านสงบลงและระงับโรคจนหายสนิทไม่ปรากฏเลยประมาณเที่ยงคืน กับที่รุกขเทพมาเกี่ยวข้องและสนทนาธรรมกันจนถึงเวลาจากไป และจิตถอนขึ้นมาก็ประมาณ ๔.๐๐ นาฬิกา คือ ๑๐ ทุ่ม โรคที่กำลังกำเริบในขณะที่นั่งทำสมาธิภาวนา พอจิตถอนขึ้นมาปรากฏว่าหายไปโดยสิ้นเชิง ไม่ต้องอาศัยยาอื่นใดรักษาอีกต่อไป โรคหายได้เด็ดขาดด้วยธรรมโอสถทางภาวนาล้วน ๆ จึงเป็นสิ่งที่อัศจรรย์มากสำหรับท่านในคืนวันนั้น พอจิตถอนขึ้นมาแล้ว ท่านทำความเพียรต่อไปมิได้หลับนอนตลอดรุ่ง เมื่อออกจากที่ภาวนาแล้วร่างกายก็ไม่มีการอ่อนเพลีย แต่กลับกระปรี้กระเปร่าขึ้นกว่าเดิมอีกด้วย

คืนวันนั้นท่านได้เห็นความอัศจรรย์หลายอย่าง คือเห็นอานุภาพแห่งธรรมที่สามารถยังเทวดาให้หายพยศและเกิดความเลื่อมใสหนึ่ง จิตรวมสงบลงเป็นเวลาหลายชั่วโมง และเห็นความอัศจรรย์ในขณะที่จิตสงบอยู่ตัวอย่างมีความสุขหนึ่ง โรคที่เคยกำเริบอยู่เสมอจนควรเรียกได้ว่าโรคประเภทเรื้อรังได้หายไปโดยสิ้นเชิงหนึ่ง จิตได้หลักยึดเป็นที่พอใจ หายสงสัยในสิ่งที่เคยเป็นมาหลายชนิดหนึ่ง อาหารที่ฉันลงไปในตอนเช้า แต่วันหลังกลับทำการย่อยตามปกติหนึ่ง ความรู้แปลก ๆ ที่ไม่เคยรู้มาก่อนได้ปรากฏขึ้นมากมาย ทั้งประเภทถอดถอนและประเภทประดับความรู้พิเศษตามวิสัยวาสนาหนึ่ง

ในคืนต่อไป ท่านบำเพ็ญเพียรด้วยความสะดวก และมีความสงบสุขทางใจอย่างบอกไม่ถูก ร่างกายก็เป็นปกติสุข ไม่มีอาการใดก่อกวน บางคืนยามดึกสงัดก็ต้อนรับพวกรุกขเทพที่มาจากที่ต่าง ๆ จำนวนมากมาย โดยมีเทพลึกลับที่เคยทำสงครามวาทะกับท่านอาจารย์ เป็นผู้ประกาศโฆษณาให้ทราบและเป็นหัวหน้าพามา คืนที่ไม่มีเรื่องมาเกี่ยวข้องท่านก็สนุกบำเพ็ญสมาธิภาวนา

บ่ายวันหนึ่งท่านออกจากที่สมาธิแล้วก็ออกไปนั่งตากอากาศ ห่างจากหน้าถ้ำพอประมาณ ขณะนั้นกำลังรำพึงธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงพระเมตตาประทานไว้แก่หมู่ชน รู้สึกว่าเป็นธรรมที่สุขุมลุ่มลึกมาก ยากที่จะมีผู้สามารถปฏิบัติและไตร่ตรองให้เห็นจริงตามได้ ท่านเกิดความภูมิใจและอัศจรรย์ในตัวท่านเองขึ้นมา ที่มีวาสนาได้ปฏิบัติและรู้เห็นความอัศจรรย์หลายอย่างจากธรรม แม้จะยังไม่สมบูรณ์เต็มภูมิที่ใฝ่ฝันมานานก็ตาม แต่ก็ยังจัดว่าอยู่ในขั้นพอกินพอใช้ ไม่ขัดสนจนมุมในความสุขที่เป็นอยู่และจะเป็นไป ซึ่งตัวเองก็แน่ใจว่าจะถึงแดนแห่งความสมหวังในวันหนึ่งแน่นอน ถ้าไม่ตายเสียในระยะกาลที่ควรจะเป็นนี้

ขณะนั้นกำลังเสวยสุขเพลินอยู่ด้วยการพิจารณาธรรม ทั้งฝ่ายมรรคคือทางดำเนิน และฝ่ายผลคือความสมหวังเป็นลำดับ จนถึงความดับสนิทแห่งกองทุกข์ภายในใจไม่มีเหลือ พอดีมีลิงฝูงใหญ่พากันมาเที่ยวหากินบริเวณหน้าถ้ำนั้น โดยมีหัวหน้ามาก่อนเพื่อน ปล่อยระยะห่างจากฝูงประมาณ ๑ เส้น พอหัวหน้าลิงมาถึงที่นั้นก็มองเห็นท่านนั่งนิ่ง ๆ อยู่พอดี แต่มิได้หลับตา ท่านเองก็ได้ชำเลืองไปดูลิงตัวนั้นเช่นกัน ประกอบกับลิงตัวนายฝูงนั้นกำลังเกิดความสงสัยในท่านอยู่ว่า

นั่นคืออะไรกันแน่ มันค่อยด้อม ๆ มอง ๆ ท่าน และวิ่งถอยไปถอยมาอยู่บนกิ่งไม้ด้วยความสงสัย และเป็นห่วงเพื่อนฝูงของมันมาก กลัวจะเป็นอันตราย ขณะที่มันสงสัยท่าน ท่านก็ทราบเรื่องของมันพร้อมกับเกิดความสงสารขึ้นมาในขณะนั้น และแผ่เมตตาจิตไปยังลิงตัวนั้นว่า เรามาบำเพ็ญธรรม มิได้มาหาเบียดเบียนและทำร้ายใคร ไม่ต้องกลัวเรา จงพากันหาอยู่หากินตามสบาย แม้จะพากันมาหากินอยู่แถวบริเวณนี้ทุกวันเราก็ไม่ว่าอะไร สักประเดี๋ยวใจ มันวิ่งไปหาพวกของมันซึ่งพอมองเห็นตัวที่กำลังตามหลังกันมา

ท่านเล่าตอนนี้น่าหัวเราะและน่าสงสารมาก พอมันวิ่งไปถึงพรรคพวกของมันแล้ว มันรีบบอกกันว่า "โก้ก เฮ้ยอย่าด่วนไป มีอะไรอยู่ที่นั้น" "โก้ก ระวังอันตราย" พวกของมันที่ยังไม่เห็นพอได้ยินเสียงก็ร้องถามมาว่า "โก้ก อยู่ที่ไหน" "โก้ก อยู่ที่นั้น" พร้อมทั้งหันหน้ามองมาที่ท่านพักอยู่เหมือนจะบอกกันว่านั่น นั่งอยู่นั่นเห็นไหม ทำนองนี้ แต่เป็นภาษาของสัตว์ จึงเป็นเรื่องลึกลับสำหรับมนุษย์ธรรมดาจะตามรู้ แต่ท่านอาจารย์มั่นท่านรู้ทุกคำที่มันพูดกัน เมื่อมันให้สัญญาณกันว่าอยู่ที่นั้นแล้ว มันบอกกันว่า อย่าพากันไปเร็วนัก จงพากันค่อย ๆ ไป และดูซิว่าเป็นอะไรกันแน่ แล้วก็พากันค่อย ๆ ไป ส่วนหัวหน้าฝูงพอบอกพรรคพวกเสร็จแล้วก็รีบไป แต่ค่อยด้อม ๆ มอง ๆ ไปจนถึงหน้าถ้ำที่ท่านนั่งอยู่ มีอาการทั้งกลัวทั้งอยากดูและอยากรู้ว่าเป็นอะไรกันแน่ ทั้งเป็นห่วงเพื่อนฝูงที่พากันค่อยมารออยู่เบื้องหลัง หัวหน้ามันโดดขึ้นลงอยู่บนกิ่งไม้ ตามนิสัยลิงซึ่งเป็นนิสัยหลุกหลิกดังที่เคยเห็นมาแล้วนั่นแล มันมาด้อม ๆ มองอยู่ระยะห่างจากท่านประมาณ ๑๐ วา ท่านเองก็ได้ใช้ความสังเกตอยู่ภายในทุกระยะ ว่ามันจะมีความรู้สึกต่อท่านอย่างไรบ้าง

นับแต่เริ่มแรกที่มันมาหาท่านและวิ่งกลับไปจนมันวิ่งกลับมาอีก และดูท่านซ้ำ ๆ ซาก ๆ พอมันแน่ใจแล้วว่า ไม่ใช่อันตราย มันก็วิ่งกลับไปบอกเพื่อนฝูงของมันว่า "โก้ก ไปได้ โก้ก ไม่มีอันตราย" ท่านเล่าว่า ตอนมันวิ่งไปบอกเพื่อนฝูงของมันนั้น น่าขบขัน และน่าหัวเราะ ทั้งน่าสงสารมันมาก เมื่อเรารู้ภาษาของมันแล้ว แต่ถ้าไม่รู้คำที่มันพูดกันจะเห็นว่าเสียงที่มันเปล่งออกมาแต่ละคำและแต่ละตัวนั้น เป็นเสียงมันร้องธรรมดาไปเสียหมด เช่นเดียวกับเราได้ยินเสียงนกเสียงการ้องฉะนั้น ความจริงเท่าที่ท่านตั้งใจสังเกตกำหนดดูเสียงของลิงที่วิ่งกลับไปบอกเพื่อนฝูงของมันจริง ๆ แล้ว มันเปล่งเสียงออกชัดถ้อยชัดคำ เหมือนเสียงคนเราพูดกันดี ๆ นี่เอง

คือพอมันวิ่งกลับไปถึงพวกของมันแล้ว มันก็รีบพูดเป็นคำเตือนพวกของมันให้สนใจในคำของมัน เพื่อระวังตัว โดยเป็นเสียงของลิงพูดกันว่า โก้ก ๆ ดังนี้ แต่ความหมายที่มันเข้าใจกันจากคำว่า "โก้ก ๆ" นั้น เป็นใจความว่า "เฮ้ยหยุดก่อน อย่าด่วนพากันไป โก้ก มันยังมีอะไรอยู่ข้างหน้านั้น" พวกของมันได้ยินเสียงมันเตือนเช่นนั้น ต่างตัวต่างเกิดความสงสัยจึงร้องถามมาว่า "โก้ก มีอะไรหรือ" ตัวนั้นถามมาว่า "โก้ก อะไรกัน" ตัวนี้ ร้องถามว่า "โก้กอะไรกัน" ตัวหัวหน้าฝูงก็ตอบว่า "โก้กเก้ก มันมีอะไรอยู่ที่นั้น น่ากลัวเป็นอันตราย" พวกของมันถามมาว่า "โก้ก อยู่ที่ไหน" หัวหน้าตอบว่า "โก้ก นั้นอย่างไรล่ะ" เสียงมันถามและตอบรับกันสนั่นป่าไปหมด เพราะมีลิงจำนวนมากด้วยกัน

ตัวนั้น "โก้ก" ถามมา ตัวนี้ "โก้ก" ถามมาด้วยความตื่นตกใจ ทั้งตัวเล็กตัวใหญ่วิ่งวุ่นกันไปมา ขณะที่มันเกิดความสงสัยไม่แน่ใจ กลัวจะเกิดอันตรายแก่ตัวและพวกของตัว จึงต่างตัวต่างเรียกร้องถามกันอย่างชุลมุนวุ่นวาย เช่นเดียวกับมนุษย์เราร้องถามกันถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ นี่เอง หัวหน้าต้องชี้แจงเรื่องราวให้ทราบและเตือนพวกของมันว่า "โก้กเก้ก ให้พากันรออยู่ที่นี่ก่อน เราจะกลับไปดูให้แน่นอนอีกครั้ง" พอมันสั่งเสียแล้วก็รีบกลับไปดู ขณะที่มันวิ่งไปดูท่านอาจารย์ก็นั่งอยู่ พอจวนถึงตัวท่าน มันค่อยด้อมค่อยมอง วิ่งขึ้นวิ่งลงอยู่บนกิ่งไม้ ตาจับจ้องมองดูอย่างพินิจพิเคราะห์ จนเป็นที่แน่ใจว่า ไม่ใช่ข้าศึกผู้จะคอยทำลายแล้ว มันก็รีบวิ่งกลับมาบอกเพื่อนฝูงของมันว่า "โก้กเก้ก ไปได้แล้ว ไม่เป็นอันตราย โก้ก ไม่ต้องกลัว" พอทราบแล้วต่างตัวมาสู่ที่ท่านนั่งพักอยู่ และต่างตัวต่างดูท่านในลักษณะท่าทางไม่ค่อยไว้ใจนัก ต่างวิ่งขึ้นวิ่งลงแบบลิงนั่นเอง เพราะความหิวกระหายอยากดูอยากรู้ และร้องถามกันโก้กเก้ก ลั่นป่าไปเวลานั้นว่า นี่คืออะไรและมาอยู่ทำไมกัน เสียงตอบรับกันแบบต่าง ๆ ตามภาษาสัตว์ซึ่งต่างตัวต่างสงสัยอยากรู้เรื่องด้วยความกระวนกระวาย

ที่พูดซ้ำนี้เขียนตามคำที่ท่านเน้นซ้ำ เพื่อผู้นั่งฟังด้วยความสนใจจากท่านได้เข้าใจชัดเจน ท่านเล่าว่า ขณะที่เขาเกิดความสงสัยไม่แน่ใจในชีวิตของตัวและพรรคพวกนั้น รู้สึกว่าเป็นเสียงที่แสดงออกด้วยความชุลมุนวุ่นวายมากพอดู เพราะสัตว์ประเภทนี้เคยถูกมนุษย์ทำลายด้วยวิธีต่าง ๆ มามากต่อมากตลอดชีวิตของมัน จึงเป็นสัตว์ที่มีความระแวงต่อมวลมนุษย์อยู่มากประจำนิสัย ขณะนั้นต่างตัวต่างมารุมดูทั้งตัวเล็กตัวใหญ่ ด้วยท่าทางระมัดระวังอย่างยิ่ง กระแสจิตที่แสดงความหมายออกมาตามเสียงที่มันร้องถามและตอบรับกันนั้น เหมือนกับกระแสใจของมนุษย์ที่ส่งออกมาตามกระแสเสียงที่พูดกันนั่นเอง ฉะนั้น เขาจึงรู้เรื่องของกันได้ดีทุกประโยค เช่นเดียวกับมนุษย์เราพูดกันฉันนั้น ในคำที่เขาแสดงออกแต่ละคำซึ่งแสดงออกมาจากกระแสจิตที่มีความมุ่งหมายไปต่าง ๆ กันนั้น เป็นคำที่ให้ความหมายแก่ตัวรับฟังอย่างชัดเจน ไม่มีความบกพร่องพอจะให้เกิดความสงสัยแก่ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด

ดังนั้น คำแสดงของลิงแต่ประโยค เช่น โก้ก เป็นต้น ที่มนุษย์ธรรมดาเราฟังไม่รู้เรื่อง แต่ระหว่างเขาเองรู้เรื่องกันดีทุกประโยคที่แสดงออก เพราะเป็นภาษาของสัตว์พูดต่อกัน เช่นเดียวกับมนุษย์เราชาติต่าง ๆ ต่างก็มีภาษาประจำชาติของตนฉะนั้น สรุปความก็คือ ภาษาสัตว์ต่าง ๆ ก็มีไว้สำหรับชาติของตน ภาษามนุษย์ชาติต่าง ๆ ก็มีไว้สำหรับชาติของตน การจะฟังรู้เรื่องหรือไม่รู้ระหว่างสัตว์ชนิดต่าง ๆ พูดกัน ระหว่างมนุษย์ชาติต่างๆ พูดกัน ก็ยุติลงเองไม่เป็นอารมณ์ข้องใจต่อไป ปล่อยให้เป็นสิทธิของแต่ละชาติจะวินิจฉัย รับรู้ของเขาเอง พอต่างตัวต่างหายสงสัยแล้วต่างก็มาเที่ยวหากินในบริเวณนั้นตามสบาย หายความหวาดระแวง ไม่ระเวียงระวังว่าจะมีอะไรเกิดขึ้น นับแต่วันนั้นเป็นต้นมา เขาพากันมาเที่ยวหากินตามบริเวณหน้าถ้ำอย่างสบาย ไม่สนใจกับท่าน ท่านเองก็มิได้สนใจกับเขา ต่างคนต่างทำหน้าที่ของตน

ท่านว่า สัตว์ที่มาเที่ยวหากินอยู่บริเวณใกล้เคียงท่านโดยไม่ต้องระแวงและกลัวภัยนี้ เขาก็เป็นสุขดีเหมือนกัน โดยมากพระไปอยู่ที่ไหน พวกสัตว์ชนิดต่าง ๆ ชอบไปอาศัยอยู่ด้วย ไม่ว่าสัตว์เล็กสัตว์ใหญ่ เพราะความรู้สึกมันคล้ายคลึงกันกับมนุษย์ เป็นแต่เขาไม่มีอำนาจและไม่มีความ

เฉลียวฉลาดรอบด้านเหมือนมนุษย์เท่านั้น มีความฉลาดเฉพาะการหาอยู่หากินและหาที่ซ่อนตัวเพื่อชีวิตไปวันหนึ่ง ๆ เท่านั้น

คืนวันหนึ่ง ท่านเกิดความสลดสังเวชใจอย่างมากจนน้ำตาร่วงออกมาจริง ๆ คือเวลานั่งสมาธิจิตรวมลงอย่างเต็มที่ เพราะการพิจารณากายเป็นเหตุ ปรากฏว่าจิตว่างและปล่อยวางอะไร ๆ หมด โลกธาตุเป็นเหมือนไม่มีอะไรเหลืออยู่เลยในความรู้สึกขณะนั้น หลังจากสมาธิแล้วพิจารณาพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ เพื่อลบล้างหรือถอดถอนความผิดที่มีอยู่ในใจของสัตว์โลก ซึ่งเป็นธรรมที่ออกจากความฉลาดแหลมคมแห่งพระปัญญาของพระพุทธเจ้า พิจารณาไปเท่าไร ก็ยิ่งเห็นความฉลาดและอัศจรรย์ของพระองค์ และเห็นความโง่เขลาเต่าปลาของตนยิ่งขึ้นเพราะการขบฉันขับถ่ายก็ต้องได้รับการอบรมสั่งสอนมาก่อน การยืน เดิน นั่ง นอนก็ต้องได้รับการอบรมสั่งสอนมาก่อน การนุ่งห่มซักฟอกก็ต้องได้รับการสั่งสอนมาก่อน ไม่เช่นนั้นก็ทำไม่ถูกนอกจากทำไม่ถูกแล้วยังทำผิดอีกด้วย ซึ่งล้วนแต่เป็นเรื่องหาบบาปหาบกรรมใส่ตัว การปฏิบัติต่อร่างกายด้วยวิธีต่าง ๆ ก็ต้องได้รับการอบรมสั่งสอน การปฏิบัติต่อจิตใจก็ต้องได้รับการอบรมสั่งสอน ถ้าไม่ได้รับการอบรมสั่งสอนมาเท่าที่ควร ก็ต้องทำผิดจริง ๆ ด้วย โดยไม่เลือกเพศวัยและชาติชั้นวรรณะใด ๆ เลย เพราะสามัญมนุษย์เราเป็นเหมือนเด็ก ซึ่งต้องได้รับการดูแลและอบรมสั่งสอนจากผู้ใหญ่อยู่ทุกขณะจึงจะปลอดภัยและเจริญเติบโตได้

คนเราใหญ่แต่กาย ใหญ่แต่ชาติ ใหญ่แต่ชื่อ ใหญ่แต่ยศ ใหญ่แต่ความสำคัญตน แต่ความรู้ความฉลาดที่จะทำตนให้ร่มเย็นเป็นสุขทั้งทางกายและทางใจโดยถูกทาง ตลอดผู้อื่นได้รับความร่มเย็นเป็นสุขด้วย นั่นไม่ค่อยเจริญเติบโตด้วยและไม่สนใจบำรุงให้ใหญ่โตอีกด้วย จึงเกิดความเดือดร้อนกันอยู่ทุกหนทุกแห่ง โดยไม่เลือกเพศวัยและชาติชั้นวรรณะอะไรเลย

เหล่านี้แลที่ทำให้เกิดความสลดสังเวชตนอย่างยิ่งในคืนวันนั้น ที่ชายเขาทางขึ้นไปถ้ำที่ท่านพระอาจารย์พักอยู่ ก็มีสำนักบำเพ็ญวิปัสสนาอยู่แห่งหนึ่ง เวลาท่านพักอยู่ถ้ำนั้น มีขรัวตาองค์หนึ่งพักอยู่สำนักบำเพ็ญนั้น คืนวันหนึ่งท่านพระอาจารย์คิดถึงขรัวตาองค์นั้นว่าท่านจะทำอะไรอยู่เวลานี้ ก็กำหนดจิตส่งกระแสลงมาดูขรัวตา พอดีเป็นเวลาที่ขรัวตาองค์นั้นกำลังคิดวุ่นวายไปกับกิจการบ้านเรือนครอบครัวยุ่งไปหมด เรื่องที่ขรัวตาคิดเกี่ยวกับอตีตารมณ์ พอตกดึกท่านส่งกระแสจิตลงมาหาขรัวตาองค์นั้นอีก ก็มาเจอเอาเรื่องทำนองนั้นเข้าอีก ท่านก็ย้อนจิตกลับ จวนสว่างส่งกระแสจิตลงมาอีก ก็มาโดนเอาแต่เรื่องคิดจะสั่งเสียลูกคนนั้นหลานคนนี้อยู่ร่ำไป ทั้งสามวาระที่ท่านส่งกระแสจิตลงมา แต่ก็มาเจอเอาแต่เรื่องขรัวตาคิดจะสร้างบ้านสร้างเรือน สร้างภพสร้างชาติ สร้างวัฏสงสาร ไม่มีสิ้นสุดวิถีแห่งความคิดความปรุงเอาเสียเลย

ตอนเช้าท่านลงมาบิณฑบาต ขากลับมาจึงแวะไปเยี่ยมขรัวตาถึงที่พัก แล้วพูดเป็นเชิงปัญหาว่า เป็นอย่างไรหลวงพ่อ ปลูกบ้านใหม่ แต่งงานกับคู่ครองใหม่แต่เป็นแม่อีหนูคนเก่าเมื่อคืนนี้ตลอดคืนไม่ยอมนอน เสร็จเรียบร้อยไปด้วยดีแล้วมิใช่หรือ คืนต่อไปคงจะสบายไม่ต้องวุ่นวายจัดแจงสั่งลูกคนนั้นให้ทำสิ่งนั้น สั่งหลานคนนี้ให้ทำงานสิ่งนี้อีกกระมัง คืนนี้รู้สึกหลวงพ่อมีงานมากและวุ่นวายพอดู แทบมิได้พักผ่อนนอนหลับมิใช่หรือ ขรัวตาถามท่านด้วยอาการเอียงอายและยิ้มแห้ง ๆ ว่า ท่านพระอาจารย์เป็นพระอัศจรรย์มาก ท่านรู้ด้วยหรือเมื่อคืนนี้ ท่านพระอาจารย์แสดงอาการยิ้มรับแล้วตอบว่า ผมเข้าใจว่าท่านจะรู้เรื่องของตัวดียิ่งกว่าผมผู้ถามเป็นไหน

ๆ แต่ทำไมท่านจึงกลับมาถามผมอย่างนี้อีก ผมเข้าใจว่าความคิดปรุงของท่านเป็นไปด้วยเจตนาและพอใจในความคิดนั้น ๆ จนลืมหลับนอนไปทั้งคืน แม้แต่รุ่งเช้าตลอดมาถึงปัจจุบันนี้ ผมก็เข้าใจว่าท่านจงใจคิดเรื่องเช่นนั้นอยู่อย่างเพลินใจจนไม่มีสติจะยับยั้ง และยังพยายามทำตัวให้เป็นไปตามความคิดนั้น ๆ อย่างมั่นใจมิใช่หรือ

พอจบลง ท่านมองดูหน้าขรัวตาเหมือนคนจะเป็นลม ทั้งอายทั้งกลัว พูดออกมาด้วยเสียงสั่นเครือแทบไม่เป็นเสียงคน และไม่ชัดถ้อยชัดคำ ขาด ๆ วิ่น ๆ เหมือนจะเป็นอะไรไปในเวลานั้นจนได้ พอเห็นท่าไม่ได้การ ขืนพูดเรื่องนั้นต่อไป เดี๋ยวขรัวตาจะเป็นอะไรไปก็จะแย่ ท่านเลยหาอุบายพูดไปเรื่องอื่นพอให้เรื่องจางไป แล้วก็ลาขึ้นถ้ำ

ต่อมาได้ ๓ วันโยมผู้ปฏิบัติขรัวตาองค์นั้นก็ขึ้นไปที่ถ้ำ ท่านพระอาจารย์จึงถามถึงขรัวตานั้นว่าสบายดีหรือ โยมท่านบอกว่า ขรัวตาองค์นั้นจากไปที่อื่นเสียแล้วตั้งแต่เช้าวานนี้ ผมถามท่านว่าหลวงพ่อจะไปทำไม อยู่ที่นี่ไม่สบายหรือ ท่านบอกว่า จะอยู่ไปได้อย่างไร ก็เช้าวานนี้ท่านพระอาจารย์มั่นมาหาอาตมาที่นี่ แล้วเทศน์อาตมาเสียยกหนึ่งหนัก ๆ อาตมาแทบเป็นลมสลบไปต่อหน้าท่านอยู่แล้ว ถ้าท่านขืนเทศน์ไปอีกสักประโยคสองประโยค อาตมาต้องล้มตายต่อหน้าท่านแน่ ๆ แต่พอดีท่านหยุดและเลยพูดเรื่องอื่นไปเสีย อาตมาจึงพอมีชีวิตและลมหายใจกลับคืนมาได้ ไม่ตายไปเสียในขณะนั้น แล้วจะให้อาตมาอยู่ต่อไปได้อย่างไร อาตมาขอไปวันนี้

ผมถามท่านว่า ท่านพระอาจารย์มั่นเทศน์ดุด่าท่านหรือ ถึงจะอยู่ต่อไปไม่ได้และจะตายต่อหน้าท่าน ท่านมิได้ดุด่าอาตมา แต่ปัญหาธรรมของท่านนั้นมันหนักยิ่งกว่าท่านดุด่าเฆี่ยนตีเป็นไหน ๆ ขรัวตาตอบ ท่านถามปัญหาหลวงพ่ออย่างนั้นหรือ ปัญหานั้นมีว่าอย่างไร ผมอยากทราบด้วยพอเป็นคติบ้าง ผมถามท่าน ท่านพูดว่า ขออย่าให้อาตมาเล่าให้โยมฟังเลย อาตมาอายจะตายอยู่แล้ว จะมุดดินลงไปเดี๋ยวนี้แลถ้าขืนบอกใครให้ทราบด้วย อาตมาจะพูดให้โยมฟังเพียงเปรย ๆ นะก็เราคิดอะไร ๆ ท่านรู้เสียจนหมดสิ้น จะไม่หนักกว่าท่านดุด่าอย่างไรล่ะ ธรรมดาปุถุชนก็ย่อมมีคิดดีบ้างชั่วบ้างเป็นธรรมดา จะห้ามไม่ให้คิดได้อย่างไร ทีนี้พอเราคิดอะไรขึ้นมา ท่านก็รู้เสียหมดอย่างนี้จะอยู่ได้อย่างไร หนีไปตายที่อื่นดีกว่า อย่าอยู่ให้ท่านพลอยหนักใจด้วยเลย คนอย่างเราไม่ควรอยู่ที่นี่ต่อไป อายโลกเขาเปล่า ๆ คืนนี้อาตมานอนไม่ได้เลย คิดแต่เรื่องนี้อย่างเดียว

ผมแย้งท่านว่า ก็ท่านจะมาหนักใจด้วยเราทำไม เพราะท่านมิใช่ผู้ผิด เราผู้ผิดต่างหากจะควรหนักใจ และควรแก้ความผิดของตนให้สิ้นเรื่องไป ท่านอาจารย์ยังจะอนุโมทนาอีกด้วย นิมนต์ท่านอยู่ที่นี่ไปก่อน เผื่อคิดอะไรผิด ๆ ถูก ๆ ขึ้นมา ท่านอาจารย์จะได้ช่วยเตือน เราก็จะได้สติแก้ไข ยังจะดีกว่าหนีไปอยู่ที่อื่นเป็นไหน ๆ ความเห็นของผมว่าอย่างนี้หลวงพ่อจะว่าอย่างไร ไม่ได้ความคิดว่าจะได้สติและจะแก้ไขตัวกับความกลัวท่านนั้น มันมีน้ำหนักกว่าคนละโลก เหมือนช้างกับแมวเอาทีเดียว แล้วเราจะพอมีสติสตังมาแก้อยู่อย่างไรได้ พอคิดว่าท่านจะรู้เรื่องเราเท่านั้นตัวมันสั่นขึ้นมาแล้ว อาตมาขอไปวันนี้ ถ้าขืนอยู่ที่นี่ต่อไปอาตมาต้องตายแน่ ๆ โยมเชื่ออาตมาเถอะอย่าให้อยู่เลยท่านว่าอย่างนี้

ไม่ทราบว่าผมจะห้ามท่านได้อย่างไร คิดแล้วก็น่าสงสาร เวลาท่านพูดให้ผมฟัง ก็ทั้งพูดทั้งกลัว หน้าซีดเซียวไปหมด เลยต้องปล่อยให้ท่านไป ก่อนจะไปผมถามท่านว่า หลวงพ่อจะไปอยู่ที่ไหน ท่านตอบว่าเอาแน่นอนไม่ได้ ถ้าไม่ตายเราคงเห็นหน้ากันอีก แล้วก็ไปเลย ผมให้เด็กตามไป

ส่งท่าน เวลาเด็กกลับมาแล้วถามเด็ก เด็กบอกว่าไม่ทราบ เพราะท่านไม่บอกที่ที่ท่านจะพักอยู่ สุดท้ายก็เลยไม่ได้เรื่องราวจนป่านนี้ น่าสงสาร ทั้งท่านก็แก่แล้ว ไม่น่าจะเป็นเอาขนาดนั้น

ฝ่ายท่านอาจารย์เกิดความสลดใจ ที่ทำคุณได้โทษ โปรดสัตว์ได้บาป เราคิดแล้วแต่แรกที่เห็นอาการไม่ดีเวลาถามปัญหา จากวันนั้นมาแล้วก็มิได้สนใจคิดและส่งกระแสจิตไปถึงขรัวตาอีก เพราะกลัวจะไปเจอเอาเรื่องที่เคยเจอ แล้วก็มาเป็นดังที่คิดจนได้ ท่านคิดในใจขณะที่ทราบเรื่องจากโยมเล่าให้ฟัง และได้พูดกับโยมบ้างเล็กน้อยเกี่ยวกับปัญหาที่เขาเล่าให้ท่านฟัง ว่าอาตมาก็พูดไปธรรมดาในฐานะคุ้นเคยกัน ทีเล่นทีจริงบ้างอย่างนั้นเอง ไม่คิดว่าจะเป็นเรื่องใหญ่โตถึงกับพาให้ขรัวตาต้องร้างวัดร้างวาหนีไปเช่นนั้น

เรื่องของขรัวตาเป็นเรื่องสำคัญต่อท่านอาจารย์ไม่น้อยตลอดมา ในการที่จะปฏิบัติต่อบรรดาผู้ที่มาเกี่ยวข้องทั้งใกล้และไกล เกรงว่าเรื่องจะซ้ำรอยเข้าอีกหากไม่สนใจคิดไว้ก่อน จากนั้นมาแล้ว ท่านว่าท่านไม่เคยทักใครเกี่ยวกับความคิดนึกดีชั่ว เพียงพูดเป็นอุบายไปเท่านั้น เพื่อผู้นั้นระลึกรู้ตัวเอาเองโดยมิให้กระเทือนใจ เพราะใจคนเราย่อมเป็นเหมือนเด็กอ่อนที่เพิ่งฝึกหัดเดินกะเปะกะปะไปตามเรื่อง ผู้ใหญ่เป็นเพียงคอยดูแลสอดส่องเพื่อมิให้เด็กเป็นอันตรายเท่านั้น ไม่จำต้องไปกระวนกระวายกับเด็กให้มากไป ใจของสามัญชนก็เช่นกันปล่อยให้คิดไปตามเรื่อง ถูกบ้างผิดบ้าง ดีบ้างชั่วบ้างเป็นธรรมดา จะให้ถูกต้องดีงามอยู่ตลอดเวลาย่อมเป็นไปไม่ได้

ท่านว่า ท่านพักอยู่ที่ถ้ำนั้นได้ความรู้และอุบายแปลก ๆ ต่าง ๆ มากมาย ทั้งเป็นเรื่องภายในโดยเฉพาะ ทั้งเกี่ยวกับเรื่องภายนอกไม่มีประมาณ ท่านเกิดความอาจหาญร่าเริงในข้อปฏิบัติ จนลืมเวล่ำเวลา ไม่ค่อยได้สนใจกับวันคืนเดือนปีอะไรนัก ความรู้ภายในใจเกิดขึ้นทุกระยะเหมือนน้ำไหลรินในฤดูฝน บางวันตอนบ่ายอากาศโปร่ง ๆ ท่านก็เดินเที่ยวชมป่าชมเขา ภาวนาไปเรื่อย ๆ ทำให้เพลินใจไปตามทัศนียภาพที่มีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมชาติของมัน เย็น ๆ หน่อยค่อยลงมาถ้ำ ที่ที่ท่านพักอยู่ สัตว์ป่าชนิดต่าง ๆ มีมาก พืชผลอันเป็นอาหารธรรมชาติก็มีมาก จำพวกสัตว์ป่าที่อาศัยผลไม้เป็นอาหาร เช่น ลิง ค่าง บ่าง ชะนี ก็รู้สึกว่าเขาเพลิดเพลินไปตามภาษาของเขา เวลาเขามองเห็นเราก็ไม่แสดงอาการกลัว ต่างตัวต่างหากินไปตามภาษา

ท่านว่าท่านก็เพลินไปกับเขาด้วยความเมตตาสงสาร ว่าเขาก็เป็นเพื่อนเกิดแก่เจ็บตายเช่นเดียวกันกับเรา ไม่มีอะไรยิ่งหย่อนไปกว่ากัน แม้วาสนาบารมีของสัตว์กับมนุษย์ต่างก็มีเช่นเดียวกัน ส่วนความยิ่งหย่อนแห่งวาสนาบารมีนั้นย่อมมีได้ทั้งคนและสัตว์ นอกจากนั้นสัตว์บางตัวที่มีวาสนาบารมีแก่กล้าและอัธยาศัยดีกว่ามนุษย์บางรายยังมีอยู่มาก แต่เวลาเขาตกอยู่ในภาวะความเป็นสัตว์ก็จำต้องทนรับเสวยไป เช่นเดียวกับมนุษย์เราแม้ได้มาเกิดเป็นมนุษย์ ซึ่งจัดว่าเป็นชาติที่สูงกว่าสัตว์ แต่ขณะที่ตกอยู่ในความทุกข์จนข้นแค้นก็จำต้องทนเอาจนกว่าจะสิ้นกรรมหรือสิ้นวาระของมัน แล้วมีส่วนดีเข้ามาแทนที่ให้รับเสวยผลสืบต่อไปตามวาระดังที่เห็น ๆ กันอยู่ เพราะฉะนั้น ท่านจึงสอนไม่ให้ดูถูกเหยียดหยามชาติกำเนิดความเป็นอยู่ของกันและกัน และสอนว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมดีชั่วเป็นของของตน

พอตกเย็นท่านก็ทำข้อวัตรปัดกวาดหน้าถ้ำบริเวณที่อยู่อาศัย เสร็จแล้วก็เริ่มทำความเพียรโดยวิธีเดินจงกรมบ้าง นั่งสมาธิบ้าง จิตท่านมีความเจริญก้าวหน้าทั้งทางสมาธิ ความสงบใจ ทั้ง

ทางปัญญา พิจารณาแยกส่วนแบ่งส่วนแห่งธาตุขันธ์ลงในไตรลักษณญาณ ปรากฏเป็นความมั่นใจขึ้นเป็นลำดับ

พระสาวกอรหันต์มาแสดงธรรมให้ฟัง

บางคืนปรากฏมีพระสาวกอรหันต์มาแสดงธรรมให้ท่านฟังตามทางอริยประเพณี โดยปรากฏทางสมาธินิมิต เป็นใจความว่า วิธีเดินจงกรมต้องให้อยู่ในท่าสำรวมทั้งกายและใจ ตั้งจิตและสติไว้ที่จุดหมายของงานที่ตนกำลังทำอยู่ คือกำลังกำหนดธรรมบทใดอยู่ พิจารณาขันธ์ใดอยู่ อาการแห่งกายใดอยู่ พึงมีสติอยู่กับธรรมหรืออาการนั้น ๆ ไม่พึงส่งใจและสติไปอื่น อันเป็นลักษณะของคนไม่มีหลักยึด ไม่มีความแน่นอนในตัวเอง การเคลื่อนไหวไปมาในทิศทางใดควรมีความรู้สึกด้วยสติพาเคลื่อนไหว ไม่พึงทำเหมือนคนนอนหลับ ไม่มีสติตามรักษาความกระดุกกระดิกของกาย และความละเมอเพ้อฝันของใจในเวลาหลับของตน การบิณฑบาต การขบฉัน การขับถ่าย ควรถืออริยประเพณีเป็นกิจวัตรประจำตัว ไม่ควรทำเหมือนคนผู้ไม่เคยอบรมศีลธรรมมาเลย พึงทำเหมือนสมณะคือเพศของนักบวชอันเป็นเพศที่สงบเยือกเย็น มีสติปัญญาเครื่องกำจัดโทษที่ฝังลึกอยู่ภายในอยู่ทุกอิริยาบถ การขบฉันพึงพิจารณาอาหารทุกประเภทด้วยดี อย่าปล่อยให้อาหารที่มีรสเอร็ดอร่อยตามชิวหาประสาทนิยมกลายมาเป็นยาพิษแผดเผาใจ แม้ร่างกายจะมีกำลังเพราะอาหารที่ขาดการพิจารณาเข้าไปหล่อเลี้ยง แต่ใจจะอาภัพเพราะรสอาหารเข้าไปทำลาย จะกลายเป็นการทำลายตนด้วยการบำรุงคือทำลายใจ เพราะการบำรุงร่างกายด้วยอาหารโดยความไม่มีสติ

สมณะไปที่ใด อยู่ที่ใด ไม่พึงก่อความเป็นภัยแก่ตัวเองและผู้อื่น คือไม่สั่งสมกิเลสสิ่งน่ากลัวแก่ตัวเองและระบาดสาดกระจายไปเผาลนผู้อื่น คำว่ากิเลส อริยธรรมถือเป็นสิ่งที่น่ากลัวอย่างยิ่ง พึงใช้ความระมัดระวังด้วยความจงใจ ไม่ประมาทต่อกระแสของกิเลสทุก ๆ กระแส เพราะเป็นเหมือนกระแสไฟที่จะสังหารหรือทำลายได้ทุก ๆ กระแสไป การยืน เดิน นั่ง นอน การขบฉัน การขับถ่าย การพูดจาปราศรัยกับผู้มาเกี่ยวข้องทุก ๆ ราย และทุก ๆ ครั้งด้วยความสำรวม นี่แล คืออริยธรรม เพราะพระอริยบุคคลทุกประเภทท่านดำเนินอย่างนี้กันทั้งนั้น ความไม่มีสติ ไม่มีการสำรวม เป็นทางของกิเลสและบาปธรรม เป็นทางของวัฏฏะล้วน ๆ ผู้จะออกจากวัฏฏะจึงไม่ควรสนใจกับทางอันลามกตกเหวเช่นนั้น เพราะจะพาให้เป็นสมณะที่เลว ไม่เป็นผู้อันใคร ๆ พึงปรารถนา อาหารเลวไม่มีใครอยากรับประทาน สถานที่บ้านเรือนเลวไม่มีใครอยากอยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่มใช้สอยเลว ไม่มีใครอยากนุ่งห่มใช้สอยและเหลือบมอง ทุกสิ่งที่เลวไม่มีใครสนใจ เพราะความรังเกียจโดยประการทั้งปวง คนเลว ใจเลว ยิ่งเป็นบ่อแห่งความรังเกียจของโลกผู้ดีทั้งหลาย ยิ่งสมณะคือนักบวชเราเลวด้วยแล้ว ก็ยิ่งเป็นจุดทิ่มแทงจิตใจของทั้งคนดีคนชั่ว สมณะชีพราหมณ์ เทวบุตรเทวดาอินทร์พรหมไม่เลือกหน้า จึงควรสำรวมระวังนักหนา

การบำรุงรักษาสิ่งใด ๆ ในโลก การบำรุงรักษาตน คือใจเป็นเยี่ยม จุดที่เยี่ยมยอดของโลกคือใจ ควรบำรุงรักษาด้วยดี ได้ใจแล้วคือได้ธรรม เห็นใจตนแล้วคือเห็นธรรม รู้ใจแล้วคือรู้ธรรมทั้งมวล ถึงใจตนแล้วคือถึงพระนิพพาน ใจนี่แลคือสมบัติอันล้นค่า จึงไม่ควรอย่างยิ่งที่จะมองข้ามไป คนพลาดใจคือ ไม่สนใจปฏิบัติต่อใจดวงวิเศษในร่างนี้ แม้จะเกิดสักร้อยชาติพันชาติก็คือผู้เกิดผิดพลาดนั่นเอง เมื่อทราบแล้วว่าใจเป็นสิ่งประเสริฐในตัวเรา จึงไม่ควรให้พลาดทั้งรู้ ๆ จะเสียใจภายหลัง ความเสียใจทำนองนี้ไม่ควรให้เกิดได้เมื่อทราบอยู่อย่างเต็มใจ มนุษย์เป็นชาติที่ฉลาดในโลก แต่อย่าให้เราที่เป็นมนุษย์ทั้งคน โง่เต็มตัว จะเลวเต็มทนและหาความสุขไม่เจอ กิจการทั้งภายในภายนอกของสมณะเป็นกิจ หรือเป็นงานตัวอย่างของโลกได้อย่างมั่นใจ เพราะเป็นกิจที่ขาวสะอาดปราศจากมลทินโทษทั้งกิริยาที่ทำและงานที่ประกอบ จัดว่าชอบด้วยอรรถด้วยธรรม จึงควรบำรุงส่งเสริมสมณกิจของตนให้มีความเจริญรุ่งเรืองยิ่ง ๆ ขึ้นไป จะเป็นผู้เจริญรุ่งเรืองในที่ทุกสถานตลอดกาลทุกเมื่อ สมณะผู้รักในศีล รักในสมาธิ รักสติ รักปัญญา รักความเพียร จะเป็นสมณะอย่างเต็มภูมิทั้งปัจจุบันและอนาคตอันใกล้นี้ ธรรมที่แสดงนี้คือธรรมของท่านผู้มีความเพียร ของท่านผู้อดผู้ทน ของท่านผู้เป็นนักต่อสู้เพื่อเอาตัวรอดเป็นยอดคน ของผู้พ้นจากทุกข์โดยสิ้นเชิง ปราศจากสิ่งกดขี่บังคับของท่านผู้เป็นอิสระอย่างเต็มภูมิ คือพระพุทธเจ้าผู้เป็นศาสดาของโลกทั้งสาม ถ้าท่านเห็นว่าธรรมทั้งนี้เป็นธรรมสำคัญสำหรับท่าน ท่านจะเป็นผู้ไม่มีกิเลสในไม่ช้านี้ จึงขอฝากธรรมไว้กับท่านนำไปพิจารณาด้วยดี ท่านจะกลายเป็นคนที่แปลกขึ้นมาในใจ ซึ่งเป็นของแปลกอยู่แล้วตามหลักธรรมชาติดังนี้

เมื่อพระสาวกอรหันต์มาแสดงธรรมให้ท่านฟังจากไปแล้ว ท่านก็น้อมเอาธรรมนั้นมาพิจารณาใคร่ครวญอีกต่อหนึ่ง โดยแยกแยะออกเป็นแขนง ๆ ไตร่ตรองดูด้วยความละเอียด ทุก ๆ ครั้งที่พระสาวกอรหันต์แต่ละองค์มาแสดงธรรมสั่งสอน ท่านได้อุบายต่าง ๆ จากการสดับธรรมของพระอรหันต์ทั้งหลายที่มาอบรมสั่งสอนแต่ละครั้งแต่ละองค์ ช่วยส่งเสริมกำลังใจกำลังสติปัญญาตลอดมา

ท่านเล่าว่าขณะที่ฟังธรรมพระอรหันต์ท่านแสดงธรรมให้ฟัง ประหนึ่งได้ฟังธรรมในที่เฉพาะพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า แม้ไม่เคยเห็นพระองค์มาก่อน ใจรู้สึกอิ่มเอิบและเพลิดเพลินไปตามเหมือนโลกและธาตุขันธ์ไม่มีกาลเวลามาบีบบังคับเลย ปรากฏว่ามีแต่จิตล้วน ๆ ที่สว่างไสวไปด้วยอรรถด้วยธรรมเท่านั้น พอจิตถอนออกมาจึงทราบว่าตนมีภูเขาอันแสนหนักทั้งลูก คือร่างกายอันเป็นที่รวมแห่งขันธ์ ซึ่งแต่ละขันธ์ล้วนเป็นกองทุกข์อันแสนทรมาน ท่านพักอยู่ที่ถ้ำนั้นมีพระอรหันต์หลายองค์มาเยี่ยมและแสดงธรรมให้ฟังเสมอในวาระต่าง ๆ กัน ซึ่งผิดกับที่ทั้งหลายอยู่มากในชีวิตที่ผ่านมา ธรรมเป็นที่แน่ใจได้ปรากฏขึ้นแก่ท่านในถ้ำนั้น ธรรมนั้นคือพระอนาคามีผล ธรรมนี้ในพระปริยัติท่านกล่าวไว้ว่าละสังโยชน์ได้ ๕ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ ท่านผู้บรรลุธรรมขั้นนี้เป็นผู้แน่นอนในการไม่กลับมาอุบัติเกิดเป็นมนุษย์ และสัตว์ที่มีธาตุสี่ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นเรือนร่างอีกต่อไป หากยังไม่เลื่อนชั้นขึ้นถึงพระอรหันตภูมิในอัตภาพนั้น เวลาตายแล้วก็ไปอุบัติเกิดในพรหมโลก ๕ ชั้น ชั้นใดชั้นหนึ่ง ตามภูมิธรรมที่ผู้นั้นได้บรรลุในพรหมโลก ๕ ชั้น คือ อวิหา อตัปปา สุทัสสา สุทัสสี และอกนิฏฐา ซึ่งเป็นที่สถิตอยู่ของพระอนาคามีบุคคล ตามลำดับแห่งภูมิธรรมที่มีความละเอียดต่างกัน

ท่านพระอาจารย์มั่นเล่าเป็นการภายในว่า ท่านได้บรรลุอนาคามีธรรมในถ้ำนั้น แต่ผู้เขียนก็เลยตัดสินใจนำมาลงเพื่อท่านผู้อ่านได้ติชมบ้าง หากเป็นการผิดพลาดประการใด ก็ขอได้ตำหนิผู้เขียนว่าเป็นผู้ไม่รอบคอบเสียเอง ท่านพักบำเพ็ญสมณธรรมด้วยความสงบเย็นใจอยู่ที่นั้นหลายเดือน

คืนวันหนึ่ง เกิดความเมตตาสงสารหมู่คณะขึ้นมาอย่างมากมายผิดสังเกตที่เคยเป็นมา สาเหตุที่ทำให้เป็นเช่นนั้น เนื่องมาจากท่านทำสมาธิภาวนาเกิดความอัศจรรย์หลายอย่างที่ไม่เคยคาดฝันว่าจะเป็นได้ในชีวิต แต่ก็ได้ปรากฏขึ้นมาอย่างประจักษ์ใจติด ๆ กันทุกคืน เฉพาะคืนที่คิดถึงหมู่คณะนั้นรู้สึกเป็นคืนที่แปลกมาก คือจิตเป็นสมาธิที่ละเอียดสุขุมมากเป็นพิเศษ ความรู้ความเห็นทั้งภายในภายนอกเป็นพิเศษ ความอัศจรรย์ปรากฏขึ้นกับใจเป็นพิเศษ ถึงกับน้ำตาร่วงไหลออกมาด้วยความเห็นโทษแห่งความโง่ของตนในอดีตที่ผ่านมา ความเห็นคุณของความเพียรที่ตะเกียกตะกายมาจนได้เห็นธรรมอัศจรรย์ขึ้นจำเพาะหน้า ความเห็นคุณของพระพุทธเจ้าผู้มีพระเมตตาประสิทธิ์ประสาทธรรมไว้พอเห็นร่องรอยได้ดำเนินตาม และรู้ความสลับซับซ้อนแห่งกรรมของตนและของผู้อื่นตลอดสัตว์ทั้งหลายขึ้นมาอย่างประจักษ์ ปราศจากความเคลือบแคลงสงสัย ตรงตามธรรมบทว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นของตน เป็นต้น อันเป็นบทธรรมที่รวมความสำคัญของศาสนาไว้แทบทั้งมวล ท่านเตือนตนว่า แม้จะประสบความอัศจรรย์หลายอย่างขึ้นมาอย่างภาคภูมิใจก็ตาม แต่ก็ทราบว่าทางเดินเพื่อความพ้นทุกข์ของท่านยังไม่สิ้นสุดเพียงเท่านี้ ยังจะต้องทุ่มเทกำลังสติปัญญาและความพากเพียรทุกด้านลงอย่างเต็มกำลังอีกต่อไป

สิ่งที่ทำให้ท่านเย็นใจและอยู่ด้วยความผาสุกทั้งทางกายและทางใจนั้น คือโรคเรื้อรังในท้องที่เคยรบกวนและตัดรอนเสมอมาได้หายไปโดยสิ้นเชิง จิตใจได้หลักยึดอย่างมั่นคง แม้ยังไม่สิ้นกิเลส แต่ก็มิได้สงสัยปฏิปทาเครื่องดำเนินของตน ปฏิปทาภายในเป็นไปอย่างสม่ำเสมอ ไม่ลุ่ม ๆ ดอน ๆ เหมือนแต่ก่อน มีความแน่ใจว่าจะไม่ลุ่มหลงสงสัยทางดำเนินเพื่อธรรมขั้นสูงสุดแบบลูบ ๆ คลำ ๆ ดังที่เคยเป็นมา และมั่นใจว่าตนจะบรรลุถึงธรรมแดนพ้นทุกข์ในวันหนึ่งแน่นอน สติปัญญาก็ดำเนินไปอย่างสม่ำเสมอ ไม่ถูกบังคับเคี่ยวเข็ญ วันคืนหนึ่ง ๆ เกิดความรู้ความเห็นต่าง ๆ ทั้งที่เกี่ยวแก่สิ่งภายในและเกี่ยวแก่สิ่งภายนอกไม่มีประมาณ ทำให้จิตใจรื่นเริงในธรรม และเกิดความสงสารหมู่คณะที่เคยอยู่ด้วยกันมามากขึ้น อยากให้ได้รู้ได้เห็นอย่างที่ตนรู้เห็นบ้าง ความคิดสงสารนี้เลยกลายเป็นสาเหตุให้ท่านจำต้องจากถ้ำอันเป็นอุดมมงคลนี้ ไปหาหมู่คณะทางภาคอีสานอีก ทั้ง ๆ ที่อาลัยอาวรณ์ไม่อยากไป

ก่อนที่ท่านจะจากถ้ำนี้ไปราว ๒-๓ วัน ก็ปรากฏว่ามีพวกรุกขเทพ โดยมีเทพลึกลับองค์ที่เคยมาหาท่านเป็นหัวหน้าพามาเยี่ยมฟังธรรมเทศนาท่าน เมื่อท่านให้โอวาทแก่เทวดาจบลง และบอกความประสงค์ที่จะต้องจากถ้ำและคณะเทพทั้งหลายไปสู่ถิ่นอื่นด้วยความจำเป็น บรรดาเทวดาที่รวมกันอยู่จำนวนมาก ไม่ยอมให้ท่านจากไป และพร้อมกันอาราธนานิมนต์ท่านไว้ เพื่อความร่มเย็นและเป็นสิริมงคลแก่ชาวเทพตลอดกาลนาน ท่านก็บอกว่า ที่มาอยู่ที่นี่ก็มาด้วยความจำเป็น แม้การจะจากไปสู่ที่อื่นก็ไปด้วยความจำเป็นเช่นเดียวกัน มิได้มาและไปด้วยความอยากพาให้เป็นไป จึงขอ

ความเห็นใจจากท่านทั้งหลาย อย่าได้เสียใจ ถ้ามีโอกาสวาสนาอำนวยยังจะได้มาที่นี่อีก ชาวเทพพากันแสดงความเสียใจและเสียดายท่านด้วยความเคารพรักจริง ๆ ไม่อยากให้ท่านจากไป

จวนจะถึงวันลงจากถ้ำ ตอนกลางคืนราว ๔.๐๐ นาฬิกา คือ ๑๐ ทุ่ม ท่านคิดถึงท่านเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ วัดบรมนิวาส ว่าเวลานี้ท่านจะพิจารณาอะไรอยู่ จึงกำหนดจิตส่งกระแส ลงมาดูท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ก็ทราบว่า เวลานั้นท่านกำลังพิจารณาปัจจยาการคืออวิชชาอยู่ ท่านอาจารย์ทราบแล้วก็จดจำวันไว้ เวลาลงมากรุงเทพฯ ได้โอกาสก็เรียนถามท่านตามที่ตนทราบมาแล้ว ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ พอได้ทราบเท่านั้น เลยต้องสารภาพและหัวเราะกันพักใหญ่ พร้อมทั้งชมเชยว่า "ท่านมั่นนี้เก่งจริง เราเองเป็นขนาดอาจารย์ แต่ไม่เป็นท่า น่าอายท่านมั่นเหลือเกิน ท่านมั่นเก่งจริง" แล้วก็กล่าวชมเชยว่า "มันต้องอย่างนี้ซิลูกศิษย์พระตถาคต ถึงจะเรียกว่าเดินตามครู พวกเราอย่าทำตัวเป็นโมฆะจากธรรมของพระพุทธเจ้าเสียหมด ต้องมีผู้ทรงธรรมท่านไว้บ้าง สมกับธรรมเป็นอกาลิโก ไม่ปล่อยให้กาลสถานที่และความเกียจคร้านเอาไปกินเสียหมด ธรรมจะไม่ปรากฏแก่โลกทั้งที่พระพุทธเจ้าประกาศสอนแก่หมู่ชน ต้องทำอย่างท่านมั่นที่ได้ความรู้ต่าง ๆ มาเล่าสู่กันฟังอย่างนี้จึงเป็นที่น่าชมเชย"

ท่านเล่าให้ฟังว่า ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ เลื่อมใสและชมเชยท่านมาก บางครั้งเวลามีเรื่องราวต่าง ๆ ที่ท่านไม่แน่ใจว่าควรจะพิจารณาและตัดสินใจอย่างไรจึงจะถูกต้องเหมาะสม ท่านยังให้พระนิมนต์ท่านพระอาจารย์มั่นไปร่วมปรึกษา และมอบเรื่องราวให้ท่านไปพิจารณาช่วยก็ยังมี พอควรแก่เวลาแล้ว ท่านก็เดินทางไปภาคอีสาน ท่านว่าก่อนท่านจะขึ้นไปบำเพ็ญอยู่ที่ถ้ำสาริกาเขาใหญ่ จังหวัดนครนายก ท่านเที่ยวจาริกไปทางประเทศพม่าก่อน แล้วกลับมาผ่านจังหวัดเชียงใหม่ ลงไปทางหลวงพระบาง ประเทศลาว บำเพ็ญสมณธรรมอยู่แถบนั้นนานพอสมควร แล้วไปจังหวัดเลย และจำพรรษาที่บ้านโคก ซึ่งอยู่ใกล้เคียงกับถ้ำผาปู่ในเขตจังหวัดเลย ๑ พรรษา และไปจำพรรษาที่ถ้ำผาบิ้ง ๑ พรรษาในเขตจังหวัดเดียวกัน ที่ที่ท่านจำพรรษาเหล่านี้มีแต่ป่าแต่เขา และเต็มไปด้วยสัตว์ชนิดต่าง ๆ เพราะหมู่บ้านและผู้คนมีน้อยในสมัยนั้น เดินทางไปตั้งวันก็ไม่เจอหมู่บ้าน ถ้าเกิดไปหลงทางเข้าต้องแย่ และนอนกลางป่า ซึ่งเป็นที่ชุกชุมของสัตว์นานาชนิด มีเสือ เป็นต้น

ท่านเล่าว่า ท่านข้ามไปเที่ยวธุดงค์ฟากฝั่งแม่น้ำโขงประเทศลาว และพักอยู่ในป่าใกล้ภูเขา มีเสือโคร่งใหญ่เคยมาหาท่านบ่อย ๆ บางทีมันก็มาดูท่านอยู่ห่าง ๆ ในเวลากลางคืน ซึ่งกำลังเดินจงกรมอยู่ แต่มันมิได้แสดงท่าทางให้เป็นที่น่ากลัวอะไรนัก นอกจากมันร้องไปตามภาษาของมัน แลเที่ยวไปมาอยู่แถว ๆ บริเวณนั้นเท่านั้น ท่านก็มิได้สนใจกับมัน เพราะเคยชินกับพวกสัตว์ต่าง ๆ มาแล้ว คืนวันหนึ่งมีเสือโคร่งตัวใหญ่มากเข้ามาหาพระที่เป็นเพื่อนไปด้วยกัน ซึ่งกำลังเดินจงกรมอยู่ แต่อยู่กันคนละหมู่บ้าน มิได้อยู่ด้วยกัน มันเข้ามานั่งดูท่านอยู่ข้างทางเดินจงกรมของพระอาจารย์องค์นั้น ห่างจากทางจงกรมท่านประมาณ ๑ วา ท่ามกลางความสว่างของแสงไฟเทียนไขที่ท่านจุดไว้เพื่อมองเห็นหนทางเดินจงกรมไปมา การนั่งของเสือโคร่งตัวนั้นเหมือนสุนัขบ้านเรานั่งนั่นเอง มันนั่งหันหน้ามาทาง

จงกรมท่าน ตามันจับจ้องมองดูพระที่ท่านกำลังเดินจงกรมไปมาไม่ลดละสายตา แต่มิได้แสดงอาการอย่างใดออกมา

ขณะที่พระท่านเดินจงกรมไปถึงตรงที่มันนั่งดูอยู่นั้น รู้สึกสงสัยนัยน์ตาและเฉลียวใจ เพราะข้างทางจงกรมตรงนั้นปกติไม่มีอะไร แต่ขณะนั้นรู้สึกพิกลนัยน์ตาจึงมองไปดู ก็พอดีเห็นเสือโคร่งใหญ่กำลังนั่งมองดูท่านอยู่แล้วตั้งแต่เมื่อไรก็ไม่ทราบ พระท่านเองก็ไม่กลัวมัน มันก็ไม่ทำอะไรท่าน เป็นเพียงนั่งดูอยู่เฉย ๆ เหมือนสัตว์ไม่มีวิญญาณและไม่กระดุกกระดิก ท่านก็เดินจงกรมผ่านหน้ามันไปมาไม่นึกกลัวอะไรกัน เป็นแต่เห็นมันนั่งดูท่านอยู่นานผิดปกติ จึงทำให้ท่านคิดขึ้นด้วยความสงสารมันว่า แกจะไปหาอยู่หากินที่ไหนก็ไปซิ จะมานั่งเฝ้าเราทำไมกัน พอท่านคิดจบลงเท่านั้น เสียงมันดังกระหึ่มขึ้นทันที จนสะเทือนป่าไปหมดในขณะนั้น เมื่อท่านได้ยินเสียงมันดังกระหึ่มและไม่ยอมหนีตามที่ท่านคิดอยากให้มันหนีไป ท่านเลยรีบเปลี่ยนความคิดเสียใหม่ว่า เท่าที่คิดเช่นนั้นก็เพราะความสงสาร เกรงว่าจะเกิดความหิวโหย เพราะมีปากมีท้องที่จะต้องได้รับการบำรุงรักษาเช่นทั่ว ๆ ไป เพราะการมานั่งเฝ้าเรานาน ๆ ถ้าไม่เกิดความหิวกระหายใด ๆ จะนั่งเฝ้าเพื่อรักษาอันตรายให้ก็ยิ่งดี เราก็ไม่ว่าอะไร

พอท่านเปลี่ยนความคิดใหม่เช่นนี้จบลง มันก็มิได้แสดงอาการอย่างไรต่อไปอีก คงนั่งดูท่านเดินจงกรมต่อไปตามนิสัยของมัน ท่านเองก็คงเดินจงกรมไปมาตามปกติ มิได้สนใจกับมันอีกต่อไป มันก็นั่งดูท่านอยู่เหมือนหัวตอไม่กระดุกกระดิกตัวแต่อย่างใดเลย จนถึงเวลาท่านก็เดินออกจากทางจงกรมเข้าไปสู่ที่พักซึ่งเป็นแคร่เล็ก ๆ เหมือนเตียงนอน ที่อยู่ไม่ห่างไกลจากทางจงกรมนัก ทำวัตรสวดมนต์และนั่งสมาธิภาวนาต่อไป จนถึงเวลาพักผ่อนท่านก็พักนอนอยู่บนแคร่นั้น ซึ่งอยู่ไม่ห่างจากเสือโคร่งตัวนั้นนักเลย ท่านตื่นนอน ๓.๐๐ นาฬิกา คือ ๙ ทุ่ม จากนั้นท่านก็เริ่มออกไปเดินจงกรมอีกตามเคย แต่ไม่เห็นเสือตัวนั้นอีก ไม่ทราบว่ามันหายไปทางทิศใด คืนต่อไปก็ไม่เห็นมันมาที่นั่นอีกจนกระทั่งท่านจากที่นั้นหนีไป เผอิญเห็นเฉพาะคืนเดียวเท่านั้น จึงทำให้พระอาจารย์องค์นั้นเกิดความสงสัย เวลาไปพบกับท่านพระอาจารย์มั่น จึงเล่าเรื่องเสือมาเฝ้าตนให้ท่านพระอาจารย์มั่นฟัง

ท่านเล่าว่า อาจารย์องค์นั้นชื่อ “สีทา” อายุพรรษาแก่กว่าท่านเล็กน้อย ท่านเป็นพระนักปฏิบัติรุ่นเดียวกัน และเป็นผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบองค์หนึ่ง ท่านชอบป่าชอบเขาชอบที่สงบสงัดมาก ท่านชอบอยู่ตามภูเขาทางฝั่งแม่น้ำโขงประเทศลาวมากกว่าที่อื่น ๆ แม้ข้ามมาฝั่งไทยเราก็ไม่นาน ท่านพระอาจารย์สีทาเล่าให้พระอาจารย์มั่นฟัง คราวเสือกระหึ่มใส่ท่านนั้น เป็นขณะที่ท่านคิดอยากให้มันหนีไปว่าท่านไม่รู้สึกกลัว แต่ขนลุกไปหมดทั้งตัว ศีรษะชาเหมือนใส่หมวก ต่อไปค่อยเป็นปกติและเดินจงกรมไปมาได้สะดวกธรรมดาเหมือนไม่มีอะไรมาอยู่ที่นั้น ความจริงมันคงจะมีความกลัวอยู่อย่างลึกลับจนเจ้าตัวไม่อาจรู้ได้ แม้คืนที่เสือโคร่งใหญ่ตัวนั้นไม่มาหาท่านถึงที่อยู่ แต่ก็ได้ยินเสียงมันร้องกระหึ่ม ๆ อยู่บริเวณใกล้เคียงที่ท่านพักอยู่แทบทุกคืน ท่านก็ไม่เห็นรู้สึกกลัวมัน และทำความเพียรได้อย่างสบายเหมือนไม่มีอะไรในบริเวณนั้น

สมัยที่ท่านพระอาจารย์มั่นออกปฏิบัติทีแรก และเที่ยวไปตามจังหวัดต่าง ๆ มีจังหวัดนครพนม สกลนคร อุดรธานี จนไปถึงพม่า กลับมาผ่านจังหวัดเชียงใหม่ หลวงพระบาง เวียงจันทน์

จังหวัดเลย ลงไปจำพรรษาที่วัดปทุมวัน กรุงเทพฯ และไปพักที่ถ้ำสาริกา เขาใหญ่ ตลอดเวลาที่ท่านกลับมาทางภาคอีสานอีก ท่านมักจะไปเพียงองค์เดียว แม้จะมีพระติดตามบ้างก็เป็นบางสมัยเท่านั้น แล้วก็แยกกันไป เพราะท่านเป็นผู้ปฏิบัติเด็ดเดี่ยว ไม่ชอบเกี่ยวข้องกับหมู่คณะ ท่านถือเป็นความสะดวกในการไปคนเดียวอยู่คนเดียว บำเพ็ญสมณธรรมคนเดียวตลอดมา จนปรากฏว่ามีกำลังใจมั่นคง จึงเกิดความสงสารหมู่คณะ และสนใจที่จะแนะนำสั่งสอน ความคิดอันนี้เป็นเหตุให้ท่านได้จากถ้ำสาริกาอันแสนสบายกลับไปทางภาคอีสาน หลังจากท่านได้อบรมพระเณรไว้บ้างสมัยที่ท่านเที่ยวธุดงค์อยู่ทางภาคอีสาน ก่อนหน้าจะลงมาทางภาคกลางและไปถ้ำเขาใหญ่ ก็ปรากฏว่ามีพระธุดงคกรรมฐานปฏิบัติอยู่ทางภาคอีสานมากพอสมควร พอท่านกลับไปเที่ยวนี้ก็ได้ตั้งใจทำการสั่งสอนทั้งพระเณรและฆราวาสผู้มีความมุ่งหวังต่อท่านอยู่แล้วอย่างเต็มกำลัง

การเที่ยวทางภาคอีสานท่านก็เที่ยวไปตามจังหวัดต่าง ๆ ที่เคยไปแล้ว ปรากฏว่ามีพระเณรญาติโยมเกิดความเชื่อเลื่อมใสท่านมากมาย ผู้ออกบวชและปฏิบัติตามท่านด้วยความเชื่อเลื่อมใสมีจำนวนมาก แม้พระที่มีอายุพรรษาจนเป็นขั้นอาจารย์แล้วก็ยอมสละทิฐิมานะและภาระหน้าที่ออกปฏิบัติตามท่าน จนกลายเป็นผู้มีความมั่นคงทางข้อปฏิบัติและทางจิตใจ จนสามารถสั่งสอนผู้อื่นได้อย่างเต็มภูมิก็มีจำนวนมาก

พระที่เป็นลูกศิษย์รุ่นแรกของท่าน คือ *ท่านพระอาจารย์สุวรรณ* ที่เคยเป็นเจ้าอาวาสวัดอรัญญิกาวาส อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย *พระอาจารย์สิงห์ ขันตยาคโม* เจ้าอาวาสวัดป่าสาลวัน จังหวัดนครราชสีมา *พระอาจารย์มหาปิ่น ปัญญาพโล* เคยเป็นเจ้าอาวาสวัดศรัทธาราม นครราชสีมา ทั้ง ๓ องค์นี้ท่านเป็นชาวอุบลราชธานี และท่านมรณภาพไปหมดแล้ว ซึ่งล้วนเป็นลูกศิษย์ผู้สำคัญที่ให้การอบรมพระเณรญาติโยม สืบทอดจากพระอาจารย์มั่นมาเป็นลำดับถึงสมัยปัจจุบัน

พระอาจารย์สิงห์ กับ *พระอาจารย์มหาปิ่น* ทั้งสององค์นี้ท่านเป็นพี่กับน้องร่วมอุทรเดียวกัน และเป็นผู้ได้รับการศึกษาทางปริยัติมามากพอสมควร ทั้งสององค์นี้ท่านเกิดความเลื่อมใสพอใจ ยอมสละทิฐิมานะและภาระหน้าที่ออกปฏิบัติตามท่านพระอาจารย์มั่นตลอดมา และได้ทำประโยชน์แก่ประชาชนอย่างกว้างขวาง

รองกันลงมาก็*พระอาจารย์เทสก์ เทสรังสี* ท่านเป็นพระราชาคณะ ปัจจุบันท่านจำพรรษาอยู่วัดหินหมากเป้ง อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย ท่านเป็นลูกศิษย์ผู้ใหญ่ของท่านพระอาจารย์มั่นรูปหนึ่งที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบเป็นที่น่าเคารพเลื่อมใสอยู่มาก และเป็นที่เคารพเลื่อมใสของพระเณรและประชาชนทั่วไปแทบทุกภาค ปฏิปทาของท่านเป็นไปอย่างเรียบ ๆ สม่ำเสมอ สมกับอัธยาศัยท่านที่คล่องแคล่วอ่อนโยนสงบเสงี่ยมงามมาก ยากที่จะหาได้แต่ละองค์ คำพูดจาปราศรัยเป็นที่จับใจไพเราะต่อคนทุกชั้น ท่านมีมารยาทสวยงามมาก ผู้ยึดไปเป็นคติและปฏิบัติตาม ย่อมเป็นผู้สวยงามและเย็นตาเย็นใจแก่ผู้ได้เห็นได้ยิน ตลอดผู้มาเกี่ยวข้องทั่ว ๆ ไปอย่างไม่มีประมาณ

เพราะมารยาทอัธยาศัยของครูอาจารย์แต่ละองค์ไม่เหมือนกัน คือมารยาทของบางองค์ใครนำไปใช้ก็งามไปหมด ไม่แสลงใจแก่ผู้มาเกี่ยวข้องและเป็นความงามตาเย็นใจในคนทุกชั้น แต่มารยาทของบางอาจารย์ ย่อมเป็นสมบัติที่เหมาะสมและสวยงามเฉพาะองค์ท่านเท่านั้น ผู้อื่นยึดเอาไปใช้ย่อม

กลายเป็นสิ่งที่ปลอมแปลงและแสลงใจผู้อื่นที่ได้เห็นได้ยินขึ้นมาทันที ดังนั้น มารยาทของบางอาจารย์จึงไม่สะดวกที่จะยึดไปใช้ทั่ว ๆ ไป ท่านอาจารย์เทสก์ ท่านมีอัธยาศัยนุ่มนวลควรเป็นคติและเป็นสิริมงคลแก่ผู้รับไปปฏิบัติตามทั่ว ๆ ไป โดยไม่มีปัญหาว่าจะขัดต่อสายตาและจิตใจของผู้มาเกี่ยวข้องแต่อย่างใด และเหมาะสมกับเพศนักบวชผู้ควรมีมารยาทอัธยาศัยสงบเสงี่ยมเย็นใจโดยแท้ นี่คือลูกศิษย์ของท่านรูปหนึ่งที่ควรกราบไหว้บูชาอย่างสนิทใจ ตามความรู้สึกของผู้เขียนที่ได้เคยสมาคมและกราบไหว้บูชาท่าน โดยถือเป็นครูอาจารย์อย่างสนิทใจตลอดมา ท่านมีลูกศิษย์ลูกหามากในภาคต่าง ๆ และทำประโยชน์แก่หมู่ชนอย่างกว้างขวาง จัดว่าเป็นพระอาจารย์ที่หาได้ยากรูปหนึ่ง

ลำดับพรรษาลงมาก็มี *พระอาจารย์ฝั้น อาจาโร* ซึ่งเป็นลูกศิษย์ของท่านผู้หนึ่ง ขณะนี้ท่านจำพรรษาอยู่ที่วัดอุดมสมพร บ้านนาหัวช้าง อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร ท่านเป็นที่เลื่องลือระบือทั่วทุกหนทุกแห่งด้วยกิตติศัพท์กิตติคุณแห่งการปฏิบัติดี สามีจิกรรมที่ชอบทั้งภายนอกภายในจิตใจท่านก็สูงด้วยคุณธรรม เป็นที่เคารพนับถือของหมู่ชนทุกภาคของเมืองไทย เป็นที่น่าเลื่อมใสอย่างยิ่ง เป็นผู้มีความเมตตามากต่อคนทุกชั้น การสงเคราะห์ทั้งด้านวัตถุและด้านธรรมะ นับว่าท่านเอาใจใส่อย่างพระผู้มีจิตเมตตาไม่มีขอบเขตจริง ๆ แต่รู้สึกเสียใจที่จำต้องงดเรื่องท่านไว้ก่อนเพื่อดำเนินเรื่องของท่านพระอาจารย์มั่นสืบต่อไป หากมีโอกาสจะนำมาลงในวาระต่อไป ตอนจบเรื่องของท่านพระอาจารย์มั่นเรียบร้อยแล้ว

ลำดับศิษย์ของท่านองค์ต่อไปคือ *ท่านพระอาจารย์ขาว* ซึ่งขณะนี้ท่านอยู่วัดถ้ำกลองเพล อำเภอหนองบัวลำภู จังหวัดอุดรธานี ท่านผู้อ่านคงทราบกิตติคุณท่านได้ดีพอ เพราะเป็นอาจารย์สำคัญในปัจจุบัน ทั้งด้านข้อปฏิบัติและความรู้ภายในใจเป็นที่น่าเลื่อมใสอย่างมาก ท่านเป็นพระที่เด็ดเดี่ยวทางความเพียร ชอบแสวงหาอยู่ในที่สงัดตลอดมา ทางความเพียรท่านเป็นเยี่ยมในวงพระธุดงคกรรมฐาน ยากจะหาตัวจับได้ แม้ปัจจุบันอายุท่านจะก้าวข้าม ๘๒ ปีอยู่แล้วก็ตาม แต่ความเพียรยังไม่ยอมลดหย่อนผ่อนตามสังขารเลย มีบางคนพูดเป็นเชิงวิตกเป็นห่วงท่านว่า ท่านจะทำความเพียรไปเพื่ออะไรนักหนา เพราะอะไร ๆ ท่านก็เพียงพอทุกอย่างแล้ว ไม่ทราบว่าท่านจะขยันไปเพื่ออะไรอีก

ก็ได้ชี้แจงเรื่องของท่านให้ฟังว่า ท่านผู้หมดสิ้นสิ่งที่เป็นข้าศึกซึ่งคอยกีดกันบั่นทอนและคอยเอารัดเอาเปรียบตลอดเวลาโดยสิ้นเชิงแล้ว ท่านไม่มีความเกียจคร้านมากีดขวางลวงใจให้ลุ่มหลงไปตาม เหมือนพวกเราผู้สั่งสมความขี้เกียจอ่อนแอไว้ในใจจนกองเท่าภูเขาสูงลูกใหญ่ ๆ แทบมองหาตัวคนไม่เห็น พอจะทำอะไรลงไปบ้างก็กลัวแต่จะได้มาก มีมากกลัวจะหาที่เก็บไม่ได้ กลัวแต่จะเหนื่อยยากลำบาก สุดท้ายก็ไม่มีอะไรจะเก็บใส่ภาชนะเลย มีแต่ภาชนะเปล่า ๆ ใจเปล่า ๆ ใจเหี่ยวแห้ง ใจไม่มีคุณสมบัติเครื่องอาศัย ใจลอย ๆ สิ่งที่เต็มก็คือการบ่นว่าทุกข์ว่าจนหรือเดือดร้อนกันทั่วโลก เพราะมารตัวขี้เกียจคอยบันดาลขัดขวางและกดถ่วงไว้ ท่านผู้ปราบมารตัวเหล่านี้ออกจากใจได้แล้ว จึงเป็นผู้ขยันหมั่นเพียรไม่ลดละ โดยไม่สนใจคิดว่าจะมีภาชนะเก็บหรือไม่ ความมีใจเป็นธรรมล้วน ๆ ไม่มีโลกเครื่องทำลายเข้ามาแอบแฝง จึงเป็นบุคคลที่มีความสง่าผ่าเผยอยู่ทุกอิริยาบถ ไม่มีความอับเฉาเศร้าใจเข้ามาครอบครอง จึงเป็นบุคคลตัวอย่างของโลกได้อย่างมั่นเหมาะ ลูกศิษย์ของท่านพระอาจารย์แต่ละ

องค์รู้สึกมีสมบัติอันแพรวพราวราวกับเพชรซ่อนอยู่ในตัวอย่างลึกลับแทบทุกองค์ เมื่อเข้าถึงองค์ท่านจริง ๆ แล้ว จะได้รับสิ่งแปลก ๆ และอัศจรรย์ไปเป็นขวัญใจและระลึกไว้เป็นเวลานาน ๆ

ท่านพระอาจารย์มั่นท่านมีลูกศิษย์ที่สำคัญ ๆ อยู่หลายองค์และหลายรุ่น ทั้งรุ่นอายุพรรษาและคุณธรรมรองกันลงมาเป็นลำดับลำดา สมกับท่านเป็นผู้ฉลาดปราดเปรื่องรุ่งเรืองด้วยคุณธรรม คือข้อปฏิบัติและธรรมภายใน ประหนึ่งพระไตรปิฎกย่อม ๆ ตั้งอยู่ภายในดวงใจท่าน จริงดังบุพพนิมิตที่ปรากฏเป็นกรุยหมายไว้แต่เริ่มแรกออกปฏิบัติ เวลาสำเร็จผลขึ้นมาก็ตรงตามนั้น ทราบว่าท่านจาริกไปในที่ต่าง ๆ และทำการอบรมสั่งสอนพระเณรและประชาชนเป็นจำนวนมากต่อมาก พากันเกิดความเชื่อเลื่อมใสอย่างฝังใจ และติดใจในรสพระสัทธรรมของท่านมาก เนื่องจากท่านนำเอาของจริงภายในใจออกสั่งสอนด้วยความรู้จริงเห็นจริง มิได้เป็นไปแบบสุ่มเดา คือท่านก็แน่ใจและเห็นจริงในธรรมที่ปฏิบัติ รู้และสอนจริงตามธรรมที่ท่านรู้ท่านเห็น เมื่อกลับจากถ้ำสาริกาสู่ภาคอีสานครั้งที่สองนี้ ท่านเล่าว่าท่านตั้งใจอบรมสั่งสอนพระเณรและประชาชนทั้งชุดเก่าที่เคยอบรมไว้บ้างแล้ว ทั้งชุดใหม่ที่กำลังเริ่มตั้งรากตั้งฐานอย่างแท้จริง

การปฏิบัติต่อธุดงควัตรที่ท่านนับถือเป็นแบบฉบับอย่างฝังใจประจำองค์ท่าน และสั่งสอนพระเณรให้ดำเนินตามมีดังนี้

การบิณฑบาตเป็นกิจวัตรประจำวันมิได้ขาด ถ้ายังฉันอยู่ เว้นจะไม่ฉันในวันใดก็ไม่จำต้องไปในวันนั้น กิจวัตรในการบิณฑบาต ท่านสอนให้ตั้งอยู่ในท่าสำรวมกายวาจาใจ มีสติประจำตนกับความเพียรที่เป็นไปอยู่เวลานั้น ไม่ปล่อยใจให้พลั้งเผลอไปตามสิ่งยั่วยวนต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามาสัมผัสกับอายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทั้งไปและกลับ ท่านสอนให้มีสติรักษาใจ ตลอดความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ไม่ให้เผลอตัว และถือเป็นความเพียรประจำกิจวัตรข้อนี้ทุก ๆ วาระที่เริ่มเตรียมตัวออกบิณฑบาต หนึ่ง

อาหารที่ได้มาในบาตรมากน้อยถือว่าเป็นอาหารที่พอดี และเหมาะสมกับผู้ตั้งใจจะสั่งสมธรรม คือความมักน้อยสันโดษให้สมบูรณ์ภายในใจ ไม่จำต้องแสวงหาหรือรับอาหารเหลือเฟือที่ตามส่งมาทีหลังอีก อันเป็นการส่งเสริมกิเลสความมักมากซึ่งมีประจำตนอยู่แล้ว ให้มีกำลังผยองพองตัวยิ่ง ๆ ขึ้นจนตามแก้ไม่ทัน อาหารที่ได้มาในบาตรอย่างใดก็ฉันอย่างนั้น ไม่แสดงความกระวนกระวายส่ายแส่อันเป็นลักษณะเปรตผีตัวมีวิบากกรรมทรมาน มีอาหารไม่พอกับความต้องการ ต้องวิ่งวุ่นขุ่นเคืองเดือดร้อน เพราะท้องเพราะปาก ด้วยความหวังอาหารมากยิ่งกว่าธรรม ธุดงค์ข้อห้ามอาหารที่ตามส่งมาทีหลังนี้ เป็นธรรมหรือเครื่องมือหักล้างกิเลสความมักมากในอาหารได้เป็นอย่างดี และตัดความหวังความกังวลต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับอาหารได้อย่างดีเยี่ยม หนึ่ง

การฉันมื้อเดียวหรือหนเดียวในวันหนึ่ง ๆ เป็นความพอดีกับพระธุดงคกรรมฐาน ผู้มีภาระและความกังวลน้อย ไม่พร่ำเพรื่อกับอาหารหวานคาวในเวลาต่าง ๆ อันเป็นการกังวลกับปากท้องมากกว่าธรรมจนเกินไป ไม่สมศักดิ์ศรีของผู้แสวงธรรมเพื่อความพ้นทุกข์อย่างเต็มใจ แม้เช่นนั้น ในบางคราวยังควรทำการผ่อนอาหาร ฉันแต่น้อยในอาหารมื้อเดียวนั้น เพื่อจิตใจกับความเพียรจะได้ดำเนินโดยสะดวก ไม่อืดอาดเพราะมากจนเกินไป และยังเป็นผลกำไรทางใจอีกต่อหนึ่งจากการผ่อน

นั้นด้วยสำหรับรายที่เหมาะกับจริตของตน ธุดงควัตรข้อนี้เป็นธรรมเครื่องสังหารลบล้างความเห็นแก่ปากแก่ท้องของพระธุดงค์ที่มีใจมักละโมบโลเลในอาหารได้ดี และเป็นธรรมข้อบังคับที่เหมาะสมมาก

ทางโลกก็นิยมเช่นเดียวกับทางธรรม เช่น เขามีเครื่องป้องกันและปราบปรามสิ่งที่เป็นข้าศึก ไม่ว่าจะเป็นข้าศึกต่อทรัพย์สินหรือต่อชีวิตจิตใจ เช่น สุนัขดุ งูดุ ช้างดุ เสือดุ คนดุ ไข้ดุ หรือไข้ทรยศ เขามีเครื่องมือหรือยาสำหรับป้องกันหรือปราบปรามกันทั่วโลก พระธุดงคกรรมฐานผู้มีใจดุ ใจหนักในอาหารหรือในทางไม่ดีใด ๆ ก็ตาม ที่ไม่น่าดูสำหรับตัวเองและผู้อื่น จึงควรมีธรรมเป็นเครื่องมือไว้สำหรับปราบปรามบ้าง ถึงจะจัดว่าเป็นผู้มีขอบเขตและงามตาเย็นใจสำหรับตัวและผู้เกี่ยวข้องทั่ว ๆ ไป ธุดงค์ข้อนี้จึงเป็นธรรมเครื่องปราบปรามได้ดี หนึ่ง

การฉันในบาตรไม่เกี่ยวกับภาชนะอื่นใด จัดเป็นความสะดวกอย่างยิ่งสำหรับพระธุดงคกรรมฐาน ผู้ประสงค์ความมักน้อยสันโดษและมีนิสัยไม่ค่อยอยู่กับที่เป็นประจำ การไปเที่ยวจาริกเพื่อสมณธรรมในทิศทางใด ก็ไม่ต้องหอบหิ้วพะรุงพะรังอันเป็นความไม่สะดวก และเหมาะสมกับพระผู้ต้องการถ่ายเทสิ่งรกรุงรังภายในใจทุกประเภท เครื่องบริขารใช้สอยแต่ละอย่างนั้น ทำความกังวลแก่การบำเพ็ญได้อย่างพอดู ฉะนั้น การฉันเฉพาะในบาตรจึงเป็นกรณีที่ควรสนใจเป็นพิเศษสำหรับพระธุดงค์ คุณสมบัติที่จะเกิดจากการฉันในบาตรยังมีมากมาย คือ อาหารชนิดต่าง ๆ ที่รวมลงในบาตรย่อมเป็นสิ่งที่สะดุดตาสะดุดใจและเตือนสติปัญญามิให้นิ่งนอนใจต่อการพิจารณา เพื่อถือเอาความจริงต่าง ๆ ที่มีอยู่กับอาหารที่รวมกันอยู่ได้อย่างดีเยี่ยม ท่านเล่าว่า ท่านเคยได้รับอุบายต่าง ๆ จากการพิจารณาอาหารในขณะที่ฉันมาเป็นประจำ แม้ข้ออื่น ๆ ก็มีนัยเช่นเดียวกัน ท่านจึงได้ถือเป็นข้อหนักแน่นในธุดงควัตรตลอดมามิได้ลดละ

การพิจารณาอาหารในบาตร เป็นอุบายตัดความทะเยอทะยานในรสชาติของอาหารได้ดี การพิจารณาก็เป็นธรรมเครื่องถอดถอนกิเลส เวลาฉันใจก็ไม่ทะเยอทะยานไปกับรสอาหาร มีความรู้สึกอยู่กับความจริงของอาหารโดยเฉพาะ อาหารก็เพียงเป็นเครื่องยังชีวิตให้เป็นไปในวันหนึ่ง ๆ เท่านั้น ไม่กลับเป็นเครื่องก่อกวนและส่งเสริมให้ใจกำเริบ เพราะอาหารดีมีรสอร่อยบ้าง เพราะอาหารไม่ดีมีรสไม่ต้องใจบ้าง การพิจารณาโดยแยบคายทุก ๆ ครั้งก่อนลงมือฉัน ย่อมทำให้ใจคงตัวอยู่ได้โดยสม่ำเสมอ ไม่ตื่นเต้น ไม่อับเฉา เพราะอาหารและรสอาหารชนิดต่าง ๆ วางตัวคือใจเป็นกลางอย่างมีความสุข ฉะนั้น การฉันในบาตรจึงเป็นข้อวัตรเครื่องกำจัดกิเลสตัวหลงรสอาหารได้เป็นอย่างดี หนึ่ง

ท่านถือผ้าบังสุกุลเป็นกิจวัตร พยายามอดกลั้นไม่ทำตามความอยากอันเป็นความสะดวกใจซึ่งมีนิสัยชอบสวยงามในความเป็นอยู่ใช้สอยโดยประการทั้งปวงมาดั้งเดิม คือ เที่ยวเสาะแสวงหาผ้าที่เขาทิ้งไว้ในที่ต่าง ๆ ที่ป่าช้า เป็นต้น เก็บเล็กผสมน้อยมาเย็บปะติดปะต่อเป็นเครื่องนุ่งห่มใช้สอย โดยเป็นสบงบ้าง เป็นจีวรบ้าง เป็นสังฆาฏิบ้าง เป็นผ้าอาบน้ำฝนบ้าง เป็นบริขารอื่น ๆ บ้าง เรื่อยมาบางครั้งท่านชักบังสุกุลผ้าที่เขาพันศพคนตายในป่าช้าก็มีที่เจ้าของศพเขายินดี เวลาไปบิณฑบาตมองเห็นผ้าขาดตกทิ้งอยู่ตามถนนหนทาง ท่านก็เก็บเอาเป็นผ้าบังสุกุล ไม่ว่าจะเป็นผ้าชนิดใดและได้มาจากที่ไหน เมื่อมาถึงที่พักแล้วท่านนำมาทำการซักฟอกให้สะอาด แล้วเอามาเย็บปะสบงจีวรที่ขาดบ้าง เย็บติดต่อกันเป็นผ้าอาบน้ำฝนบ้าง อย่างนั้นเป็นประจำตลอดมา

ต่อมาศรัทธาญาติโยมทราบเข้า ต่างก็นำผ้าไปบังสุกุลถวายท่านที่ป่าช้าบ้าง ตามสายทางที่ท่านไปบิณฑบาตบ้าง ตามบริเวณที่พักท่านบ้าง ที่กุฏีหรือแคร่ที่ท่านพักบ้าง การบังสุกุลที่ท่านเคยทำมาดั้งเดิมก็ค่อยเปลี่ยนไปตามเหตุการณ์ที่พาให้เป็นไป ท่านเลยต้องชักบังสุกุลผ้าที่เขามาทอดไว้ตามที่ต่าง ๆ ในข้อนี้ปรากฏว่าท่านพยายามรักษามาตลอดอวสานแห่งชีวิต ท่านว่าพระเราต้องทำตัวเหมือนผ้าขี้ริ้วที่ปราศจากราคาค่างวดใด ๆ แล้วจึงเป็นความสบาย การกินอยู่หลับนอนและใช้สอยอะไรก็สบาย การเกี่ยวข้องกับผู้คนก็สบาย ไม่มีทิฐิมานะความถือตัวว่าเราเป็นพระเป็นเณรผู้สูงศักดิ์ด้วยศีลธรรม เพราะศีลธรรมอันแท้จริงมิได้อยู่กับความสำคัญเช่นนั้น แต่อยู่กับความไม่ถือตัวยั่วกิเลส อยู่กับความตรงไปตรงมาตามผู้มีสัตย์มีศีลมีธรรมความสม่ำเสมอเป็นเครื่องครองใจ นี้แลคือศีลธรรมอันแท้จริง ไม่มีมานะเข้ามาแอบแฝงทำลายได้ อยู่ที่ใดก็เย็นกายเย็นใจ ไม่มีภัยทั้งแก่ตัวและผู้อื่น

การปฏิบัติธุดงควัตรข้อนี้เป็นเครื่องทำลายกิเลสมานะความสำคัญตนในแง่ต่าง ๆ ได้ดี ผู้ปฏิบัติจึงควรเข้าใจระหว่างตนกับศีลธรรมด้วยดี อย่าปล่อยให้ตัวมานะเข้าไปยื้อแย่งครอบครองศีลธรรมภายในใจได้ จะกลายเป็นผู้มีเขี้ยวมีเขาแฝงขึ้นมาในศีลธรรมอันเป็นธรรมชาติเยือกเย็นมาดั้งเดิม การฝึกหัดทรมานตนให้เป็นเหมือนผ้าเช็ดเท้าจนเคยชิน โดยไม่ยอมให้ตัวทิฐิมานะโผล่ขึ้นมาว่าตัวมีราคาค่างวดนี้ เป็นทางก้าวหน้าของธรรมภายในใจโดยสม่ำเสมอ จนกลายเป็นใจธรรมชาติ เป็นธรรมธรรมชาติ ไม่หวั่นไหวเหมือนแผ่นดิน ใครจะทำอะไร ๆ ก็ไม่สะเทือน จิตที่ปราศจากทิฐิมานะทุกประเภทโดยประการทั้งปวงแล้ว ย่อมเป็นจิตที่คงที่ต่อเหตุการณ์ดีชั่วทั้งมวล การปฏิบัติต่อบังสุกุลจีวรท่านถือว่า เป็นทางหนึ่งที่จะช่วยตัดทอนลบล้างตัวมีราคาที่ฝังอยู่ในใจอย่างลึกลับ ให้สูญซากลงได้อย่างมั่นใจข้อหนึ่ง

การอยู่ป่าเป็นวัตรตามธุดงค์ระบุไว้ ท่านก็เริ่มเห็นคุณแต่เริ่มฝึกหัดอยู่ป่าเป็นต้นมา ทำให้เกิดความวิเวกวังเวงอยู่คนเดียว ตาเหลือบมองไปในทิศทางใดก็ล้วนเป็นทัศนียภาพเครื่องปลุกประสาทให้ตื่นตนอยู่เสมอ ไม่ประมาทนอนใจ นั่งอยู่ก็มีสติ ยืนอยู่ก็มีสติ เดินอยู่ก็มีสติ นอนอยู่ก็มีสติ กำหนดธรรมทั้งหลายที่มีอยู่รอบตัว เว้นแต่หลับเท่านั้น ในอิริยาบถทั้งสี่เต็มไปด้วยความปลอดโปร่งโล่งใจ ไม่มีพันธะใด ๆ มาผูกพัน มองเห็นแต่ความมุ่งหวังพ้นทุกข์ที่เตรียมพร้อมอยู่ภายในไม่มีวันจืดจางและอิ่มพอ ยิ่งพักอยู่ในป่าเปลี่ยวอันเป็นที่อยู่ของสัตว์ทุกชนิด ซึ่งตั้งอยู่ห่างไกลจากหมู่บ้านด้วยแล้ว ใจปรากฏว่าเตรียมพร้อมอยู่ทุกขณะ ประหนึ่งจะทะยานเหาะขึ้นจากหล่มลึกคือกิเลสในเดี๋ยวนั้น ราวกับนกจะเหาะบินขึ้นบนอากาศฉะนั้น ความจริงกิเลสก็คงเป็นกิเลสและฝังอยู่ในใจตามความมีอยู่ของมันนั่นแล แต่ใจมันมีความรู้สึกไปอีกแง่หนึ่ง

เมื่อไปอยู่ในที่เช่นนั้น ความรู้สึกในบางครั้งเป็นเหมือนกิเลสตายลงไปวันละร้อยละพัน ยังเหลืออยู่บ้างประปรายราวตัวสองตัวเท่านั้น เพราะอำนาจของสถานที่ที่พักอยู่ช่วยส่งเสริม ทั้งความรู้สึกโดยปกติและเวลาบำเพ็ญเพียร กลายเป็นเครื่องพยุงใจไปทุกระยะที่พักอยู่ ความคิดเกี่ยวกับสัตว์ต่าง ๆ ทั้งสัตว์ร้ายและสัตว์ดีที่มีอยู่ทั่วไปในบริเวณนั้น ก็คิดไปในทางสงสารมากกว่าจะคิดในทางเป็นภัย โดยคิดว่าเขากับเราก็มีความเกิดแก่เจ็บตายเท่ากันในชีวิตที่ทรงตัวอยู่เวลานี้ แต่เรายังดีกว่าเขาตรงที่รู้จักบุญบาปดีชั่วอยู่บ้าง ถ้าไม่มีสิ่งนี้แฝงอยู่ภายในใจบ้างก็คงมีน้ำหนักเท่ากันกับเขา

เพราะคำว่า “สัตว์” เป็นคำที่มนุษย์ไปตั้งชื่อให้เขาโดยที่เขามิได้รับทราบจากเราเลย ทั้ง ๆ ที่เราก็เป็นสัตว์ชนิดหนึ่ง คือสัตว์มนุษย์ที่ตั้งชื่อกันเอง ส่วนเขาไม่ทราบว่าได้ตั้งชื่อให้พวกมนุษย์เราอย่างไรหรือไม่ หรือเขาขโมยตั้งชื่อให้ว่า “ยักษ์” ก็ไม่มีใครทราบได้ เพราะสัตว์ชนิดนี้ชอบรังแกและฆ่าเขา แล้วนำเนื้อมาปรุงเป็นอาหารก็มี ฆ่าทิ้งเปล่า ๆ ก็มี จึงน่าเห็นใจสัตว์ที่พวกมนุษย์เราชอบเอารัดเอาเปรียบเขาเกินไปประจำนิสัย และไม่ค่อยยอมให้อภัยแก่สัตว์ตัวใดง่าย ๆ แม้แต่พวกเดียวกันยังรังเกียจและเกลียดชังกัน เบียดเบียนกัน ฆ่ากันไม่มีหยุดหย่อนและผ่อนเบาลงบ้างเลย ในวงสัตว์ก็ร้อนเพราะมนุษย์เบียดเบียนและฆ่าเขา ในวงมนุษย์เองก็ร้อนเพราะมนุษย์เบียดเบียนและฆ่ากันเอง ฉะนั้นสัตว์จึงระเวียงระวังมนุษย์ประจำสันดาน

ท่านว่าการอยู่ในป่ามีทางคิดทางไตร่ตรองได้กว้างขวาง ไม่มีทางสิ้นสุดทั้งเรื่องนอกเรื่องใน ซึ่งมีอยู่รอบตัวตลอดเวลา ใจที่มีความใคร่ต่อธรรมแดนพ้นทุกข์ จึงรีบเร่งตักตวงความเพียรไม่มีเวลาลดละ บางครั้งหมูป่าเดินเข้ามาหาในบริเวณที่นั้นและมองเห็นท่านกำลังเดินจงกรมอยู่ แทนที่มันจะกระโดดโลดเต้นวิ่งหนีเอาตัวรอด แต่เปล่า มันมองเห็นแล้วก็เดินหากินไปตามภาษาของมันอย่างธรรมดา ท่านว่ามันจะเห็นท่านเป็นยักษ์ไปกับมนุษย์ผู้ร้ายกาจทั้งหลายด้วย แต่มันไม่คิดเหมาไปหมด มันจึงไม่รีบวิ่งหนี และเที่ยวขุดกินอาหารอย่างสบายเหมือนไม่มีอะไร

ในตอนนี้ผู้เขียนขอแทรกบ้างเล็กน้อยเพื่อเรื่องกระจ่างขึ้นบ้าง อย่าว่าแต่หมูมันไม่กลัวท่านพระอาจารย์มั่นที่อยู่องค์เดียวในป่าเลย แม้แต่วัดป่าบ้านตาด เมื่อเริ่มสร้างวัดใหม่ ๆ และมีพระเณรอยู่ด้วยกันหลายรูป หมูป่าเป็นฝูง ๆ ยังพากันมาอาศัยนอนและเที่ยวหากินอยู่ตามบริเวณหน้ากุฏิพระเณรในเวลากลางคืน ห่างจากที่ท่านเดินจงกรมราว ๒-๓ วาเท่านั้น ได้ยินเสียงมันขุดดินหาอาหารด้วยจมูกดังตุ๊บตั๊บ ๆ อยู่ในบริเวณนั้น ไม่เห็นมันกลัวท่านเลย เวลาท่านเรียกกันมาดูและฟังเสียงมันอยู่ใกล้ ๆ ก็ไม่เห็นมันวิ่งหนีไป ยังพากันเที่ยวหากินตามสบายในบริเวณนั้นแทบทุกคืน ทั้งหมูและพระเณรเคยชินกันไปเอง แต่ทุกวันนี้ยังมีเหลือเล็กน้อยและนาน ๆ พากันมาเที่ยวหากินทีหนึ่ง เพราะยักษ์ที่สัตว์ตั้งชื่อให้ดังท่านพระอาจารย์มั่นว่าไว้ เอาไปรับประทานเกือบจะไม่มีสัตว์เหลือค้างแผ่นดินแถบนั้นอยู่แล้วเวลานี้ ต่อไปไม่กี่ปีคงจะเรียบไปเอง

ที่ท่านเล่าคงเป็นความจริงในทำนองเดียวกัน เพราะสัตว์แทบทุกชนิดชอบมาอาศัยพระ พระอยู่ที่ไหน สัตว์ชอบมาอยู่ที่นั้นมาก แม้วัดที่อยู่ในเมืองสัตว์ยังต้องมาอาศัย เช่น สุนัข เป็นต้น บางวัดมีเป็นร้อย เพราะท่านไม่เบียดเบียนมัน เพียงเท่านี้ก็พอทราบได้ว่าธรรมเป็นของเย็น สัตว์โลกจึงไม่มีใครค่อยรังเกียจ เว้นกรณีที่สุดวิสัยจะกล่าวเสีย เท่าที่ท่านปฏิบัติมาก่อน ท่านว่าป่าเป็นสถานที่ช่วยพยุงใจได้ดีมาก ฉะนั้น ป่าจึงเป็นจุดที่เด่นของพระผู้มีความใคร่ต่อทางพ้นทุกข์ จะถือเป็นสมรภูมิสำหรับบำเพ็ญธรรมทุกชั้น โดยไม่ระแวงสงสัยว่าป่าจะกลับเป็นข้าศึกต่อการบำเพ็ญธรรม ตรงกับอนุศาสน์ที่พระอุปัชฌาย์อบรมสั่งสอนภิกษุผู้อุปสมบทใหม่ ให้พากันเสาะแสวงหาอยู่ป่าตามอัธยาศัย ท่านพระอาจารย์จึงถือธุดงค์ข้อนี้จนวาระสุดท้ายแห่งขันธ์ นอกจากสมัยที่จำต้องอนุโลมผ่อนผันไป

ตามเหตุการณ์เท่านั้น เพราะทำให้ระลึกว่าตนอยู่ในป่าซึ่งเป็นที่เปลี่ยวกายเปลี่ยวใจตลอดเวลาจะนอนใจมิได้ คุณธรรมจึงมีทางเกิดไม่เลือกกาล หนึ่ง

ธุดงควัตรข้อรุกขมูลคือร่มไม้ ก็มีลักษณะคล้ายคลึงกัน ท่านอาจารย์มั่นเล่าว่า ขณะที่จิตของท่านจะผ่านโลกามิสไปได้โดยสิ้นเชิง คืนวันนั้นท่านก็อาศัยอยู่รุกขมูลคือร่มไม้ ซึ่งตั้งอยู่โดดเดี่ยวต้นเดียว ตอนสำคัญนี้จะรอลงข้างหน้าตามลำดับของการเที่ยวจาริกและการบำเพ็ญของท่าน จึงขออภัยท่านผู้อ่านทั้งหลายโปรดรออ่านข้างหน้า วาระนี้จำจะเขียนไปตามลำดับความจำเป็นก่อน เพื่อเนื้อเรื่องจะไม่ขาดความตามลำดับ การอยู่ใต้ร่มไม้ซึ่งปราศจากที่มุงบังและเครื่องป้องกันตัว ย่อมทำให้มีความรู้สึกตัวอยู่เสมอ จิตที่ตั้งความรู้สึกไว้กับตัว ย่อมเป็นทางถอดถอนกิเลสไปทุกโอกาส เพราะกาย เวทนา จิต ธรรม หรือทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ที่เรียกว่า "สติปัฏฐานและสัจธรรม" อันเป็นจุดที่ระลึกรู้ของจิตแต่ละจุดนั้น ย่อมเป็นเกราะเครื่องป้องกันตัวเพื่อทำลายกิเลสแต่ละประเภทได้อย่างมั่นเหมาะ ซึ่งไม่มีที่อื่นใดจะยิ่งไปกว่า

ฉะนั้น จิตที่ระลึกรู้อยู่กับสติปัฏฐานหรืออริยสัจ เพราะความเปลี่ยวและความกลัวเป็นเหตุ จึงเป็นจิตที่มีหลักยึดเพื่อการรบชิงชัยเอาตัวรอดโดยสุคโต ตามทางอริยธรรมไม่มีผิดพลาด ผู้ประสงค์อยากทราบเรื่องของตัวอย่างละเอียดทั่วถึงโดยทางที่ถูกและปลอดภัย จึงควรแสวงหาธรรมและสถานที่ที่เหมาะสมเป็นเครื่องพยุงทางความเพียร จะช่วยให้มีความสะดวกรวดเร็วขึ้นกว่าธรรมดาที่ควรจะเป็นอยู่มาก ดังนั้น ธุดงควัตรข้ออยู่รุกขมูล จึงเป็นธรรมเครื่องทำลายกิเลสได้เป็นอย่างดีเสมอมา ที่ควรสนใจเป็นพิเศษอีกข้อหนึ่ง

ธุดงควัตรที่เกี่ยวกับการเยี่ยมป่าช้า เป็นธุดงค์เครื่องปลุกเตือนพระและหมู่ชนมิให้ประมาทในเวลามีชีวิตอยู่ โดยเข้าใจว่าตัวจะไม่ตาย ความจริงก็คือคนที่เริ่มตายเล็กตายน้อยตายไปอยู่ทุกเวลานั่นเอง เพราะคนที่ตายจนถึงกับย้ายบ้านใหม่ไปปลูกสร้างกันอยู่ที่ป่าช้าจนดาษดื่นแทบจะหาที่เผาและที่ฝังกันไม่ได้ ก็ล้วนแต่คนที่เคยตายเล็กตายน้อยมาแล้ว เช่น พวกเราผู้ยังมีชีวิตอยู่นี่เอง จะเป็นคนแปลกหน้ามาจากที่ไหน พอจะเห็นว่าเราเป็นคนที่แปลกกว่าเขา แล้วประมาทว่าตนจะไม่ตาย ที่ท่านสอนให้เยี่ยมญาติพี่น้องผู้เกิด แก่ เจ็บ ตายด้วยกัน ก็เพื่อเตือนไม่ให้หลงลืมญาติพี่น้องอันดั้งเดิมในป่าช้านั่นเอง เพื่อจะได้ท่องบ่นไว้ในใจว่า เรามีความแก่ เจ็บ ตายอยู่ประจำตัวทั่วหน้ากัน ไม่มีใครจะกล้าอุตริเย่อหยิ่งตัวว่า จะไม่เกิด แก่ เจ็บ ตายได้ เมื่อสายทางแห่งวัฏฏะที่ตนยังท่องเที่ยวเรียนสูตรอยู่ยังไม่จบ

พระซึ่งเป็นเพศที่เตรียมพร้อมแล้วเพื่อความหลุดพ้น จึงควรศึกษามูลเหตุแห่งวัฏทุกข์ที่มีอยู่กับตน คือความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ทั้งภายนอกคือการเยี่ยมป่าช้าอันเป็นที่เผาศพ ทั้งภายในคือตัวเองอันเป็นป่าช้าร้อยแปดพันเก้าแห่งศพที่นำมาฝังหรือบรรจุอยู่ในตัวตลอดเวลา ทั้งเก่าและใหม่ จนนับไม่ครบและแทบเรียนไม่จบ ให้จบสิ้นลงด้วยการพิจารณาธรรมสังเวชโดยทางปัจจเวกขณะ คือ องค์สติปัญญาเครื่องทดสอบ แยกแยะหามูลความจริงไม่นิ่งนอนใจ ทั้งนักบวชและฆราวาสที่ชอบเข้าเยี่ยมทั้งป่าช้านอกและป่าช้าในตัวเอง โดยการพิจารณาความตาย เป็นต้น เป็นอารมณ์ย่อมมีทางถอดถอนความเผยอเย่อหยิ่งในวัยในชีวิตและในวิทยฐานะต่าง ๆ ออกได้อย่างน่าชม ไม่ชอบผยองพองตัวในแง่

ต่าง ๆ ตามนิสัยมนุษย์ซึ่งมักมีความพิสดารประจำใจอยู่เป็นนิตย์ ทั้งจะเห็นโทษแห่งความบกพร่องของตัวและพยายามแก้ไขไปเป็นลำดับ มากกว่าจะไปเห็นโทษคนอื่นแล้วนำมานินทาเขา ซึ่งเป็นการสั่งสมความไม่ดีใส่ตนประจำนิสัยมนุษย์ที่ชอบเป็นกันอยู่ทั่วไป เหมือนโรคระบาดเรื้อรังชนิดแก้ไม่หายหรือไม่สนใจจะแก้ นอกจากจะเพิ่มเชื้อให้มากขึ้นเท่านั้น

ป่าช้าเป็นสถานที่อำนวยความรู้ความฉลาดให้แก่ผู้สนใจพิจารณาอย่างกว้างขวาง เพราะคำว่าป่าช้าเป็นจุดใหญ่ที่สุดของโลก ทุกคนทุกเพศทุกวัยและทุกชาติชั้นวรรณะจำต้องประสบด้วยกัน จะกระโดดข้ามไปไม่ได้ เพราะไม่ใช่คลองเล็ก ๆ พอจะก้าวข้ามไปอย่างง่ายดายโดยมิได้พิจารณาจนรู้รอบขอบชิดก่อน ดังพระพุทธเจ้าและพระสาวกอรหันต์ท่านข้ามไป แม้เช่นนั้นก็ปรากฏว่า ท่านต้องเรียนวิชาจากสถาบันใหญ่ คือ ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย จนเชี่ยวชาญทุก ๆ แขนงก่อน แล้วจึงโดดข้ามไปอย่างสบายหายห่วง ไม่ต้องติดบ่วงแห่งมารอยู่เหมือนพวกที่ลืมตนลืมตาย ไม่สนใจพิจารณาเรื่องของตัวคือมรณธรรมอันขวางหน้าอยู่ ซึ่งจะต้องโดนในไม่ช้านี้

การเยี่ยมป่าช้าเพื่อพิจารณาความตาย จึงเป็นทางผ่อนคลายหายกลัวทั้งเรื่องของตัวและเรื่องของคนอื่นได้อย่างไม่มีประมาณ จนเกิดความอาจหาญต่อความตาย ทั้ง ๆ ที่โลกกลัวกันทั่วดินแดนซึ่งไม่น่าจะเป็นไปได้ แต่ก็ได้เป็นไปในวงของนักปฏิบัติธรรมมาแล้ว มีพระพุทธเจ้าและพระสาวกเป็นตัวอย่างอันยอดเยี่ยม เสร็จแล้วจึงประทานพระโอวาทเกี่ยวกับการพิจารณาความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ไว้ทุกแง่ทุกมุม เพื่อหมู่ชนผู้มีความรับผิดชอบในตนและผู้เกี่ยวข้องได้นำไปพิจารณาหาทางแก้ไขบรรเทาความมัวเมาเขลาปัญญาของตนขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ ซึ่งเป็นเวลาที่พอดิบพอดี ยังไม่สายเกินไป เมื่อสิ้นลมหายใจจนไปถึงสถาบันใหญ่แล้ว ต้องนับว่าหมดหนทางแก้ไข มีอยู่เพียงอย่างเดียวคือ ถ้าไม่เผาก็ต้องฝังเท่านั้น จะพาไปรักษาศีลภาวนาทำบุญสุนทานอย่างแต่ก่อนนั้นเป็นไปไม่ได้แล้ว

ท่านพระอาจารย์มั่นท่านเห็นคุณของการเยี่ยมป่าช้า ว่าเป็นสถานที่ที่ให้สติปัญญารอบรู้กับเรื่องของตนตลอดมา ท่านจึงสนใจเยี่ยมป่าช้านอกและป่าช้าในอยู่เสมอ แม้พระบางองค์ที่เป็นลูกศิษย์ท่านก็ยังพยายามตะเกียกตะกายปฏิบัติตามท่าน ทั้ง ๆ ที่ตนเป็นพระที่กลัวผีมาก ซึ่งเราไม่ค่อยได้ยินกันในคำว่าพระกลัวผีและธรรมกลัวโลก แต่พระองค์นั้นได้เป็นพระที่กลัวผีเสียแล้ว

ท่านเล่าให้ฟังว่า พระองค์หนึ่งเที่ยวธุดงค์ไปพักอยู่ในป่าใกล้กับป่าช้า แต่เจ้าตัวไม่รู้ว่าถูกโยมพาไปพักริมป่าช้า เพราะไปถึงหมู่บ้านนั้นตอนเย็น ๆ และถามถึงป่าที่ควรพักบำเพ็ญเพียร โยมก็ชี้บอกตรงป่านั้นว่าเป็นที่เหมาะ แต่มิได้บอกว่าเป็นป่าช้า แล้วพาท่านไปพักที่นั้น พอพักได้เพียงคืนเดียว วันต่อมาก็เห็นเขาหามผีตายผ่านมาที่นั้นเลยไปเผาที่ป่าช้า ซึ่งอยู่ห่างจากที่พักท่านประมาณ ๑ เส้น ท่านมองตามไปก็เห็นที่เขาเผาอยู่อย่างชัดเจน องค์ท่านเองพอมองเห็นหีบศพที่เขาหามผ่านมาเท่านั้นก็ชักเริ่มกลัว ใจไม่ดี และยังนึกว่าเขาจะหามผ่านไปเผาที่อื่น แม้เช่นนั้นก็นึกเป็นทุกข์ไว้เผื่อตอนกลางคืนอยู่อีก กลัวว่าภาพนั้นจะมาหลอกหลอนทำให้นอนไม่ได้ตอนกลางคืน

ความจริงที่ท่านพักอยู่กลับเป็นริมป่าช้า และยังได้เห็นเขาเผาผีอยู่ต่อหน้าซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลเลย ท่านยิ่งคิดไม่สบายใจและเป็นทุกข์ใหญ่ คือทั้งจะคิดเป็นทุกข์ในขณะนั้น และคิดเป็นทุกข์เผื่อตอนกลางคืนอีก ใจเริ่มกระวนกระวายเอาการอยู่ นับแต่ขณะที่ได้เห็นศพทีแรก เมื่อตกกลางคืนยิ่งกลัวมาก

และหายใจแทบไม่ออก ปรากฏว่าตีบตันไปหมด น่าสงสารที่พระกลัวผีถึงขนาดนี้ก็มี จึงได้เขียนลงเพื่อท่านผู้อ่านที่เป็นนักกลัวผี จะได้พิจารณาดูความบึกบึนที่ท่านพยายามต่อสู้กับผีในคราวนั้น จนเป็นประวัติการณ์อันเกี่ยวกับส่วนได้ส่วนเสียมีอยู่ในเนื้อเรื่องอันเดียวกันนี้

พอเขากลับกันหมดแล้ว ท่านเริ่มเกิดเรื่องยุ่งกับผีแต่ขณะนั้นมาจนถึงตอนเย็นและกลางคืน จิตใจไม่เป็นอันเจริญสมาธิภาวนาเอาเลย หลับตาลงไปทีไร ปรากฏว่ามีแต่ผีเข้ามาเยี่ยมถามข่าวถามคราวความทุกข์สุกดิบต่าง ๆ อันสืบสาวยาวเหยียดไม่มีประมาณ และปรากฏว่าพากันมาเป็นพวก ๆ ก็ยิ่งทำให้ท่านกลัวมาก แทบไม่มีสติยับยั้งตั้งตัวได้เลย เรื่องเริ่มแต่ขณะมองเห็นศพที่เขาหามผ่านหน้าท่านไปจนถึงกลางคืน ไม่มีเวลาเบาบางลงบ้างพอให้หายใจได้ นับว่าท่านเป็นทุกข์ถึงขนาดที่จะทนอดกลั้นได้ นับแต่วันบวชมาก็เพิ่งมีครั้งเดียวเท่านั้นที่ต่อสู้กับผีในมโนภาพอยู่เป็นเวลาหลายชั่วโมง

ท่านจึงพอมีสติระลึกได้บ้างว่า ที่เราคิดกลัวผีก็ดี ที่เข้าใจว่าผีพากันมาเยี่ยมเราเป็นพวก ๆ ก็ดี อาจไม่เป็นความจริงก็เป็นได้ และอาจเป็นเรื่องเราวาดมโนภาพศพขึ้นมาหลอกตนเองให้กลัวเปล่า ๆ มากกว่า อย่ากระนั้นเลย เพราะถึงอย่างไรเราก็เป็นพระธุดงคกรรมฐานทั้งองค์ ที่โลกให้นามว่าเป็นพระที่เก่งกาจอาจหาญเอาจริงเอาจัง และเป็นพระประเภทที่ไม่กลัวอะไร ๆ ไม่ว่าจะเป็นผีที่ตายแล้วหรือเป็นผีเปรต ผีหลวง ผีทะเลอะไร ๆ มาหลอกก็ไม่กลัว แต่เราซึ่งเป็นพระธุดงค์ที่โลกเคยยกยอสรรเสริญอย่างยิ่งมาแล้วว่าไม่กลัวอะไร แล้วทำไมจึงมาเป็นพระที่อาภัพอับเฉาวาสนา บวชมากลัวผีกลัวเปรต กลัวลมกลัวแล้งอย่างไม่มีเหตุมีผลเอาได้ เป็นที่น่าอับอายขายหน้าหมู่คณะซึ่งเป็นพระธุดงคกรรมฐานด้วยกัน เสียเรี่ยวแรงและกำลังใจของโลกที่อุตส่าห์ยกยอให้ว่าเป็นพระดี พระไม่กลัวผีกลัวเปรต ครั้นแล้วก็เป็นพระอย่างนี้ไปได้

เมื่อท่านพรรณนาคุณของพระธุดงค์และตำหนิตัวเองว่าเป็นพระเหลวไหลไม่เป็นท่าแล้ว ก็บอกกับตัวเองว่า นับแต่ขณะนี้เป็นต้นไป ซึ่งขณะนั้นเป็นเวลากลางคืน เรามีความกลัวในสถานที่ใดจะต้องไปในสถานที่นั้นให้จงได้ ก็บัดนี้ใจเรากำลังกลัวผีที่กำลังถูกเผา ซึ่งมองเห็นกองไฟอยู่ในป่าช้านั้น เราต้องไปที่นั้นให้ได้ในขณะนี้ ว่าแล้วก็เตรียมตัวครองผ้าออกจากที่พัก เดินตรงไปที่ศพซึ่งกำลังถูกเผาและมองเห็นอยู่อย่างชัดเจนทันที พอออกเดินไปได้ไม่กี่ก้าว ขาชักแข็ง ก้าวไม่ค่อยออกเสียแล้ว ใจทั้งเต้นทั้งสั่น ตัวร้อนเหมือนถูกแดดเผาเวลากลางวัน เหงื่อแตกโชกไปทั้งตัว เห็นท่าไม่ได้การจึงรีบเปลี่ยนวิธีใหม่ คือเดินแบบเท้าต่อเท้าติด ๆ กันไป ไม่ยอมให้หยุดอยู่กับที่ ตอนนี้ท่านต้องบังคับใจอย่างเต็มที่ ทั้งกลัวทั้งสั่นแทบไม่เป็นตัวของตัว เหมือนอะไร ๆ มันจะสุด ๆ สิ้น ๆ ไปเสียแล้วเวลานั้น แต่ท่านไม่ถอยความพยายามที่จะก้าวไปให้ถึงแบบเอาเป็นเอาตายเข้าว่ากัน สุดท้ายก็ไปจนถึง

พอไปถึงศพแล้ว แทนที่จะสบายตามความรู้สึกในสิ่งทั่ว ๆ ไปว่า "สมประสงค์แล้ว" แต่เวลานั้นปรากฏว่าตัวเองจะเป็นลมและลืมหายใจไปจนแล้วจนรอด จึงข่มใจพยายามดูศพที่กำลังถูกเผาทั้ง ๆ ที่กำลังกลัวแทบจะเป็นบ้าเป็นหลังไปอยู่แล้ว พอมองเห็นกะโหลกศีรษะผีที่ถูกเผาจนไหม้และขาวหมดแล้ว ใจก็ยิ่งกำเริบกลัวใหญ่ แทบจะพาเหาะลอยไปในขณะนั้น จึงพยายามสะกดใจไว้ แล้วพานั่งสมาธิลงตรงหน้าศพห่างจากเปลวไฟเผาศพพอประมาณ โดยหันหน้ามาทางศพเพื่อทำศพให้เป็น

เป้าหมายของการพิจารณา บังคับใจที่กำลังกลัว ๆ ให้บริกรรมว่า เราก็จะตายเช่นเดียวกับเขาคนนี้ ไม่ต้องกลัว เราก็จะตาย ไม่ต้องกลัว เราก็จะตาย กลัวไปทำไม ไม่ต้องกลัว

ขณะที่นั่งบังคับใจให้บริกรรมภาวนาความตายอยู่ด้วยทั้งความกระวนกระวาย เพราะกลัวผีนั้นได้ปรากฏเสียงแปลกประหลาดขึ้นข้างหลัง เสียงบาทย่างเท้าดังเข้ามาเป็นบทเป็นบาท เหมือนมีอะไรเดินมาหาท่าน ซึ่งกำลังนั่งสมาธิภาวนาอยู่ และเดิน ๆ หยุด ๆ เป็นลักษณะจด ๆ จ้อง ๆ คล้ายจะมาทำอะไรท่าน ซึ่งเป็นความรู้สึกที่คิดขึ้นในขณะนั้น ก็ยิ่งทำให้ใจกำเริบใหญ่ ถึงขนาดจะวิ่งหนีและร้องออกมาดัง ๆ ว่า ผีมาแล้ว ช่วยด้วย ถ้าเทียบทางวัตถุก็ยังอีกเส้นผมเดียวที่ท่านจะออกวิ่ง ท่านอดใจรอฟังไปอีก ก็ได้ยินเสียงค่อย ๆ เดินมาข้าง ๆ ห่างท่านประมาณ ๓ วา แล้วก็ได้ยินเสียงเคี้ยวอะไรกร้อบแกร้บ ยิ่งทำให้ท่านคิดไปมากว่า มันมาเคี้ยวกินอะไรที่นี่ เสร็จแล้วก็จะมาเคี้ยวเอาศีรษะเราเข้าอีก ก็เป็นอันว่าเราต้องจบเรื่องกับผีตัวร้ายกาจไม่ไว้หน้าใครอยู่ที่นี้แน่ ๆ

พอคิดขึ้นมาถึงตอนนี้ ท่านอดรนทนไม่ไหว จึงคิดจะลืมตาขึ้นดูมัน เผื่อเห็นท่าไม่ได้การจะได้เตรียมวิ่งหนีเพื่อเอาตัวรอด ดีกว่าจะมายอมจอดจมให้ผีตัวไม่มีความดีอะไรเลยกินเปล่า เมื่อชีวิตรอดไปได้เรายังมีหวังได้บำเพ็ญเพียรต่อไป ยังจะมีกำไรกว่าการเอาชีวิตของพระทั้งองค์มาให้ผีกินเปล่า พอปลงตกแล้วก็รีบลืมตาขึ้นมาดูผีตัวกำลังเคี้ยวอะไรกร้อบ ๆ อยู่ขณะนั้น พร้อมกับเตรียมตัวจะวิ่งเพื่อตัวรอดหวังเอาชีวิตไปจอดข้างหน้า พอลืมตาขึ้นมาดูจริง ๆ สิ่งที่เข้าใจว่าผีตัวร้ายกาจ เลยกลายเป็นสุนัขบ้านออกมาเที่ยวเก็บกินเศษอาหารที่เขานำมาเพื่อเซ่นผู้ตายตามประเพณี ซึ่งไม่สนใจกับใครและมาจากที่ไหน คงเที่ยวหากินไปตามภาษาสัตว์ซึ่งเป็นผู้อาภัพทางอาหารประจำชาติตามกรรมนิยม

ส่วนพระธุดงคกรรมฐาน พอลืมตาขึ้นมาเห็นสุนัขอย่างเต็มตาแล้ว เลยทั้งหัวเราะตัวเอง และคิดพูดทางใจกับสุนัขตัวไม่รู้ภาษาและไม่สนใจกับใครนั้นว่า แหม! สุนัขตัวนี้มีอำนาจวาสนามากจริงทำเอาเราแทบตัวปลิวไปได้ และเป็นประวัติการณ์อันสำคัญต่อไปไม่มีสิ้นสุด ทั้งเกิดความสลดสังเวชตนอย่างยิ่งที่ไม่เป็นท่าเอาเลย ทั้ง ๆ ที่ได้พูดกับตัวเองแล้วว่า จะเป็นนักสู้แบบเอาชีวิตเข้าประกัน แต่พอเข้ามาเยี่ยมศพในป่าช้า และได้ยินเสียงสุนัขมาเที่ยวหากินเท่านี้ก็แทบตั้งตัวไม่ติด และจะเป็นกรรมฐานบ้าวิ่งเตลิดเปิดเปิงไปจนได้ ยังดีที่มีพระธรรมท่านเมตตาไว้ให้รออยู่ประมาณผมเส้นหนึ่งพอรู้เหตุผลต้นปลายบ้าง ไม่เช่นนั้นคงเป็นบ้าไปเลย โอ้โฮ! เรานี้โง่และหยาบถึงขนาดนี้เชียวหรือ ควรจะครองผ้าเหลืองอันเป็นเครื่องหมายของศิษย์พระตถาคตผู้องอาจกล้าหาญไม่มีใครเสมอเหมือนอีกต่อไปละหรือ และควรจะไปบิณฑบาตจากชาวบ้านมากินให้สิ้นเปลืองของเขาเปล่า ๆ ด้วยความไม่เป็นท่าของเราอยู่อีกหรือ

เราจะปฏิบัติต่อตัวเองที่แสนต่ำทรามอย่างไรบ้าง จึงจะสาสมกับความเลวทรามไม่เป็นท่าของตนซึ่งแสดงอยู่ขณะนี้ ลูกศิษย์พระตถาคตผู้โง่เขลาและต่ำทรามขนาดเรานี้จะยังมีอยู่ให้หนักพระศาสนาต่อไปอีกไหมหนอ ขนาดมีเราเพียงคนเดียวเท่านี้ก็นับว่าจะทำพระศาสนาให้ซวยพอแล้ว ถ้าขืนมีอีกเช่นเรานี้พระศาสนาคงแย่แน่ ๆ ความกลัวผีซึ่งเป็นเรื่องกดถ่วงให้เราเป็นคนต่ำทรามไม่เป็นท่า

นั้น เราจะปฏิบัติต่อกันอย่างไร รีบตัดสินใจเดี๋ยวนี้ ถ้ารอไปนานก็ขอให้เราตายเสียดีกว่า อย่ามายอมตัวให้ความกลัวผีเหยียบย่ำบนหัวใจอีกต่อไปเลย อายโลกเขาแทบไม่มีแผ่นดินจะให้คนหนักพระศาสนาอยู่ต่อไปอีกแล้ว พอพร่ำสอนตนจบลง ท่านทำความเข้าใจกับตัวเองว่า ถ้าไม่หายกลัวผีเมื่อไรจะไม่ยอมหนีจากที่นี้อย่างเด็ดขาด ตายก็ยอมตาย ไม่ควรอยู่ให้หนักโลกและพระศาสนาต่อไป คนอื่นยังจะเอาอย่างไม่ดีไปใช้อีกด้วย และจะกลายเป็นคนไม่เป็นท่าไปหลายคน และหนักพระศาสนายิ่งขึ้นไปอีกมากมาย

นับแต่ขณะนั้นมา ท่านตั้งใจปฏิบัติต่อความกลัวอย่างกวดขัน โดยเข้าไปอยู่ป่าช้าทั้งกลางวันกลางคืน ยึดเอาคนที่ตายไปแล้วมาเทียบกันตนซึ่งยังเป็นอยู่ ว่าเป็นส่วนผสมของธาตุเช่นเดียวกัน เวลาใจยังครองตัวอยู่ก็มีทางเป็นสัตว์เป็นบุคคลสืบต่อไป เมื่อปราศจากใจครองเพียงอย่างเดียว ธาตุทั้งมวลที่ผสมกันอยู่ก็สลายลงไป ที่เรียกว่าคนตาย และยึดเอาความสำคัญที่ไปหมายสุนัขทั้งตัวที่มาเที่ยวหากินในป่าช้าว่าเป็นผีมาสอนตัวเองว่า เป็นความสำคัญที่เหลวไหลจนบอกใครไม่ได้ ไม่ควรเชื่อถือว่าเป็นสาระต่อไปกับคำว่าผีมาหลอก ความจริงแล้วคือใจหลอกตัวเองทั้งเพ การกลัวก็กลัวเพราะใจหลอกหลอนตัวเอง ทุกข์ก็เพราะความเชื่อความหลอกลวงของใจ จนทำให้เป็นทุกข์แบบจะเป็นจะตายและแทบจะเสียคนไปทั้งคนในขณะนั้น ผีจริงไม่ปรากฏว่ามาหลอกหลอน

เราเคยหลงเชื่อความคิดความหมายมั่นปั้นเรื่องหลอกลวงต่าง ๆ ของจิตมานาน แต่ยังไม่ถึงขั้นจะพาตัวให้ล่มจมเหมือนครั้งนี้ ธรรมท่านสอนไว้ว่า สัญญาเป็นเจ้ามายานั้น แต่ก่อนเรายังไม่ทราบความหมายชัดเจน เพิ่งมาทราบเอาตอนจะตายทั้งเป็นและจะเหม็นทั้งที่ยังไม่เน่า ขณะกลัวผีที่ถูกเจ้าสัญญาหลอกและต้มตุ๋นนี้เอง ต่อไปนี้สัญญาจะมาหลอกเราเหมือนแต่ก่อนไม่ได้แน่นอน เราจะต้องอยู่ป่าช้านี้จนกว่าเจ้าสัญญาที่เคยหลอกตายไปเสียก่อน จนไม่มีอะไรมาหลอกให้กลัวผีต่อไปถึงจะหนีไปที่อื่น เวลานี้เป็นเวลาที่เราจะทรมานสัญญาตัวปลิ้นปล้อนหลอกลวงเก่ง ๆ นี้ให้ตายไป จนได้เผาศพมันเหมือนเผาศพผีตายดังที่เราเห็นเมื่อวานเสียก่อน เมื่อชีวิตยังอยู่ อยากไปที่ไหนเราถึงจะไปทีหลัง

ตอนนี้ถึงขั้นเด็ดขาดกับสัญญา ท่านก็เด็ดจริง ๆ และทรมานถึงขนาดที่สัญญาหมายขึ้นว่า ผีมีอยู่ ณ ที่ใด และเกิดขึ้นขณะใดท่านต้องไปที่นั้น เพื่อดูและรู้เท่ามันทันที จนสัญญาเผยอตัวขึ้นไม่ได้ในคืนวันนั้น เพราะท่านไม่ยอมหลับนอนเอาเลย ตั้งหน้าต่อสู้กับผีภายนอก คือสุนัขซึ่งเกือบเสียตัวไปกับมัน พอได้เงื่อนและได้สติ ท่านก็ย้อนกลับมาต่อสู้กับผีภายในให้หมอบราบไปตาม ๆ กัน นับแต่ขณะที่รู้ตัวแล้ว ความกลัวผีไม่เคยเกิดขึ้นรบกวนท่านได้อีกตลอดทั้งคืน แม้คืนต่อมา ท่านก็ตั้งท่ารับความกลัวนั้นอย่างแข็งแกร่งต่อไป จนกลายเป็นพระองค์กล้าหาญต่อหลาย ๆ สิ่งขึ้นมาอย่างไม่น่าเชื่อ แต่เรื่องก็เป็นความจริงจากท่านมาแล้ว จนเป็นเรื่องฝังใจและตั้งตัวได้เพราะผีเป็นเหตุแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

ความกลัวผีจึงเป็นธรรมเทศนากัณฑ์เอกโปรดท่าน ให้กลายเป็นพระอันแท้จริงขึ้นมาองค์หนึ่ง ถึงได้นำมาแทรกลงในประวัติของท่านพระอาจารย์มั่น เผื่อท่านผู้อ่านได้นำไปเป็นคติต่อไป คงไม่ไร้สาระไปเสียทีเดียว เช่นกับประวัติของท่านผู้เป็นอาจารย์ ซึ่งเป็นประวัติที่ให้คติแก่โลกอยู่เวลานี้ฉะนั้น การเยี่ยมป่าช้าจึงเป็นความสำคัญสำหรับธุดงควัตรประจำสมัยตลอดมา หนึ่ง

การถือไตรจีวรคือผ้า ๓ ผืนเป็นวัตร ท่านพระอาจารย์มั่นถือปฏิบัติมาแต่เริ่มอุปสมบทไม่ลดละ จนถึงวัยชราจึงลดหย่อนผ่อนตามธาตุขันธ์ที่ต้องการความบำรุงมากขึ้นทุกระยะ ที่ท่านปฏิบัติเช่นนั้นโดยเห็นว่า พระธุดงคกรรมฐานครั้งนั้นไม่อยู่ประจำที่นัก นอกจากในพรรษาเท่านั้น ต้องเที่ยวไปในป่านั้น ในภูเขาลูกนี้อยู่เสมอ การไปก็ต้องเดินด้วยเท้าเปล่าไม่มีรถราเหมือนสมัยนี้ มีบริขารมากน้อยต้องสะพายไปเอง ช่วยตัวเองทั้งนั้น ของใครของเราช่วยกันไม่ได้ เพราะต่างคนต่างมีพอกับกำลังของตัว จะมีมากกว่านั้นก็เอาไปไม่ไหว ทั้งเป็นความไม่สะดวก พะรุงพะรังอีกด้วย จึงมีเฉพาะที่จำเป็นจริง ๆ นานไปก็กลายเป็นความเคยชินต่อนิสัย แม้ผู้มีมาถวายก็ให้ทานผู้อื่นไป ไม่สั่งสมให้เป็นการกังวล

เพราะสมณะเรามีความสวยงามอยู่กับการปฏิบัติดีและไม่สั่งสม เวลาตายไป ให้มีแต่บริขารแปด ซึ่งเป็นของจำเป็นสำหรับพระเท่านั้น เป็นความงามอย่างยิ่ง เมื่อมีชีวิตอยู่ก็สง่าผ่าเผยด้วยความจนแบบพระ เวลาตายก็เป็นสุคโต ไม่มีอารมณ์กับสิ่งใด อันเป็นเกียรติอย่างยิ่งของพระผู้ตายด้วยความจน มนุษย์และเทวดาสรรเสริญ ธุดงควัตรข้อนี้จึงเป็นเครื่องประดับสมณะให้งามตลอดอวสานข้อหนึ่ง

ธุดงควัตรเหล่านี้ ท่านเคยปฏิบัติมาเป็นประจำไม่ลดละ ปรากฏว่าเป็นผู้คล่องแคล่วชำนิชำนาญในทางนี้อย่างยากจะหาผู้เสมอได้ในสมัยปัจจุบัน และได้อบรมสั่งสอนพระเณรผู้มาศึกษาอบรมด้วยธุดงควัตรเหล่านี้ คือ ท่านพาอยู่รุกขมูลร่มไม้ ในป่า ในเขา ในถ้ำ เงื้อมผา ป่าช้า ซึ่งล้วนเป็นสถานที่เปล่าเปลี่ยวน่ากลัว พาบิณฑบาตเป็นกิจวัตรประจำวัน ไม่พารับอาหารที่มีผู้ตามส่งทีหลัง ข้อนี้คณะศรัทธาเมื่อทราบอัธยาศัยท่านแล้ว เขามีอาหารคาวหวานอย่างไร ก็พากันจัดใส่บาตรถวายท่านไปพร้อมเสร็จ ไม่ต้องไปส่งให้ลำบาก พาฉันสำรวมในบาตร ไม่มีภาชนะชนิดสำหรับใส่อาหาร ทั้งคาวหวานรวมลงในบาตรใบเดียว พาฉันมื้อเดียวคือวันละหนมาเป็นประจำจนอวสานสุดท้าย

พระเณรที่เป็นลูกศิษย์ตลอดฆราวาสญาติโยมนับวันแน่นหนาขึ้นเป็นลำดับ ท่านไปพัก ณ ที่ใด มีพระเณรพยายามติดสอยห้อยตามเป็นจำนวนมาก บางสมัยมีพระเณรอยู่กับท่านราว ๖๐–๗๐ รูปก็มี ที่พักอยู่แถวบริเวณใกล้เคียงก็ยังมีอีกมาก แต่ท่านพยายามระบายพระเณรให้แยกย้ายกันไปอยู่ในที่ต่าง ๆ ไม่ไกลกัน พอไปมาหาสู่เพื่อศึกษาอรรถธรรมในเวลาเกิดความสงสัย สะดวกและเหมาะแก่การบำเพ็ญธรรม ไม่หลายองค์เกินไปจนกลายเป็นความไม่สงบ วันอุโบสถ ปาฏิโมกข์ต่างก็ทยอยมารวมกันทำที่สำนักท่าน หลังจากปาฏิโมกข์แล้ว ท่านให้โอวาทสั่งสอนและแก้ปัญหาข้อข้องใจแก่ผู้มีความสงสัยเรียนถามเป็นราย ๆ ไป จนเป็นที่พอใจแล้ว ต่างองค์ก็กลับไปสู่ที่อยู่ของตนด้วยความอิ่มเอิบในธรรมที่ได้รับจากท่าน และต่างก็ตั้งหน้าปฏิบัติด้วยความสนใจ ทั้งศีล ทั้งสมาธิและปัญญาตามภูมิและกำลังของตน ตลอดข้อวัตรปฏิบัติอย่างอื่นที่เป็นอุปกรณ์แก่การบำเพ็ญ

พระเณรแม้จะอยู่กับท่านเป็นจำนวนมากในบางสมัย แต่การปกครองเป็นที่เบาใจตลอดมา เพราะท่านที่มาศึกษาต่างพร้อมแล้วที่จะปฏิบัติตนเพื่อความเป็นคนดีตามโอวาทที่ท่านอบรมสั่งสอน เรื่องราวอันเป็นข้าศึกต่อความสงบจึงไม่ค่อยมีในป่าที่พระเณรกับท่านพักอยู่รวมกันเป็นจำนวนมาก

แต่เป็นเหมือนไม่มีคนอยู่ที่นั้นเลย ถ้าไปไม่ถูกกับเวลาที่ท่านมารวมกัน เช่น เวลาฉันและเวลาประชุมเท่านั้น นอกเวลาแล้วจะไปหาท่านก็ไม่พบ เพราะต่างองค์ต่างหลีกเร้นอยู่กับความเพียร คือการเดินจงกรม นั่งสมาธิภาวนาในป่า เป็นแห่ง ๆ จำเพาะองค์ ทั้งกลางวันและกลางคืน

เวลาท่านประชุมให้โอวาทแก่พระเณรตอนกลางคืน จะได้ยินเฉพาะเสียงท่านที่ให้โอวาทเท่านั้น เสียงจากพระเณรแม้จะอยู่ร่วมกันเป็นจำนวนมาก ไม่ปรากฏในขณะนั้น กระแสเสียงและเนื้อธรรมที่ท่านให้โอวาทแก่พระเณร รู้สึกซาบซึ้งจับใจไพเราะ ทำให้ผู้ฟังเคลิ้มไปตามกระแสธรรมจนลืมเนื้อลืมตัว ลืมความเหน็ดเหนื่อย ลืมเวล่ำเวลา ไม่รู้สึกกับสิ่งอื่นใดในขณะนั้น นอกจากกระแสธรรมกับใจสัมผัสสัมพันธ์กันอยู่อย่างเพลินตัวไม่รู้จักอิ่มพอเท่านั้น การประชุมครั้งหนึ่ง ๆ เป็นเวลาหลายชั่วโมง เพราะถือเป็นการทำความเพียรทางสมาธิและปัญญาอันเป็นภาคปฏิบัติอยู่กับการฟังในขณะนั้นด้วย

พระธุดงค์จึงมีความเลื่อมใสในอาจารย์และในการฟังมากเป็นพิเศษ เนื่องจากอาจารย์ผู้คอยให้โอวาทตักเตือนและการฟังถือเป็นเส้นชีวิตจิตใจแห่งการปฏิบัติทางภายในของพระธุดงค์จริง ๆ ท่านจึงมีความเคารพรักต่ออาจารย์มาก แม้ชีวิตก็ยอมสละแทนได้ ที่พระอานนท์มีความจงรักภักดีต่อพระพุทธองค์ ถึงกับกล้าสละวิ่งออกขัดขวางช้างตัวเมามันที่เทวทัตปล่อยให้มาทำลายพระองค์ได้อย่างไม่อาลัยชีวิต ก็เพราะความเคารพรักเป็นสำคัญ

พระธุดงค์ในสมัยท่านพระอาจารย์มั่นพาดำเนิน รู้สึกเป็นไปด้วยความเคารพเชื่อฟังโอวาทอย่างถึงใจ พอจะทราบได้เวลาท่านหาอุบายจะให้พระที่อาศัยอยู่กับท่านได้กำลังใจเป็นกรณีพิเศษว่าท่านองค์นั้นควรไปอยู่ในป่านั้น องค์นี้ควรไปอยู่ในถ้ำนั้นดังนี้ พระองค์ที่ถูกระบุนามจะไม่ขัดขืนและไปด้วยความเคารพเต็มใจจริง ๆ โดยไม่สนใจคิดว่าจะกลัวหรือจะเป็นจะตายอะไรเลย มีแต่ความดีใจและมั่นใจว่า ตัวจะต้องได้กำลังใจจากสถานที่ที่ท่านแสดงอุบายให้ไปท่าเดียว และตั้งใจบำเพ็ญเพียรทั้งกลางวันและกลางคืนไม่หยุดยั้งลดละ มีความมุ่งมั่นต่อผลที่จะพึงได้จากความเพียรในสถานที่นั้นตามคำที่ท่านแนะให้ไป ประหนึ่งได้รับคำพยากรณ์จากท่านมาแล้วอย่างมั่นใจว่า เมื่อพักอยู่ที่นั้นจะได้ผลอย่างนั้น ทำนองพระอานนท์ที่ได้รับคำพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าเวลาจะเสด็จปรินิพพานว่า อีกสามเดือนเธอจะไปเป็นผู้ไม่มีกิเลสเหลืออยู่ในใจ คือจะได้ตรัสรู้เป็นพระอรหันตบุคคลในวันทำสังคายนาแน่นอนฉะนั้น เหล่านี้พอจะทราบได้ว่า ความเคารพเชื่อฟังครูอาจารย์เพื่อผลที่ตนมุ่งหวังเป็นสิ่งสำคัญมาก ทำให้ผู้นั้นมีความสนใจจดจ่อ ไม่เผอเรอและเลื่อนลอยปล่อยใจปล่อยตัว นับว่าเป็นผู้มีหลักยึดของใจด้วยดี พูดอะไรก็พอรู้เรื่องกันบ้าง ไม่ต้องพูดซ้ำ ๆ ซาก ๆ จนกลายเป็นเรื่องรำคาญและหนักใจด้วยกันทั้งสองฝ่าย โดยไม่เกิดประโยชน์อะไรเลย

ท่านพระอาจารย์มั่นกลับไปภาคอีสานเที่ยวที่สองนี้ ทำให้ผู้คนพระเณรตื่นเต้นและกระตือรือร้นกันทั้งภาค เพราะท่านเที่ยวจาริกและอบรมสั่งสอนในที่ต่าง ๆ เกือบทุกจังหวัด เริ่มผ่านไปแต่จังหวัดนครราชสีมา ศรีสะเกษ อุบลฯ นครพนม สกลนคร อุดรธานี หนองคาย เลย หล่มสัก เพชรบูรณ์ และข้ามไปเวียงจันทน์ ท่าแขก ประเทศลาว กลับไปมาหลายตลบในแต่ละจังหวัด จังหวัดที่มีป่ามีเขามาก ท่านชอบพักอยู่นานเพื่อการบำเพ็ญเป็นแห่ง ๆ ไป เช่น ทางทิศใต้และทิศตะวันตก

เฉียงใต้ของตัวจังหวัดสกลนคร มีป่ามีเขามาก ท่านพักจำพรรษาอยู่แถบนั้น คือจำพรรษาที่หมู่บ้านโพนสว่าง อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร แถบนั้นมีแต่ป่าแต่เขา พระธุดงค์จึงมีประจำมิได้ขาดตลอดมาจนทุกวันนี้ เพราะท่านเหล่านี้ชอบป่าชอบเขามาก

เวลาท่านเที่ยวจาริกในหน้าแล้ง ที่พักหลับนอนโดยมากก็เป็นร้านหรือแคร่เล็ก ๆ ปูด้วยฟากที่ทำด้วยไม้ไผ่สับแผ่ออกเป็นแผ่นแบน ๆ ยาวประมาณ ๑ วา กว้าง ๒ หรือ ๓ ศอก สูงประมาณ ๑ ศอก เฉพาะแต่ละรูปอยู่ห่างกันตามแต่ป่าที่ไปอาศัยกว้างหรือแคบ ถ้าป่ากว้างก็อยู่ห่างกันออกไปประมาณ ๒๐ วา มีป่าคั่นมองไม่เห็นกัน ถ้าป่าแคบและอยู่ด้วยกันหลายรูป ก็ห่างกันราว ๑๕ วา แต่โดยมากตั้งแต่ ๒๐ วาขึ้นไป อยู่น้อยองค์ด้วยกันเท่าไรก็ยิ่งอยู่ห่างกันออกไปมาก พอได้ยินเสียงไอหรือจามเท่านั้น

ญาติโยมพากันมาทำทางสำหรับเดินจงกรมให้ท่านประจำที่พัก องค์ละหนึ่งสาย ยาวประมาณ ๕ วาหรือ ๑๐ วา ทุกองค์ สำหรับทำความเพียรในท่าเดิน และเดินได้ทั้งกลางวันและกลางคืน ตามแต่สะดวก ในเวลาต้องการ

ถ้ามีพระขี้กลัวผี หรือกลัวเสือไปอยู่ด้วย ท่านมักจะให้อยู่ห่าง ๆ หมู่เพื่อนเป็นพิเศษ เพื่อเป็นการฝึกทรมานให้หายพยศความขี้ขลาดของตัวเสียบ้าง จนมีความเคยชินต่อป่าดงพงลึกและสัตว์เสือหรือผีต่าง ๆ ที่จิตไปทำความสำคัญมั่นหมายสิ่งนั้น ๆ มาหลอกตัวเอา จะได้เหมือนท่านที่เคยฝึกมาแล้วบ้าง ไปที่ไหนจะไม่ต้องหาบหามความกลัวไปด้วย เพราะวิธีนี้ท่านถือว่าได้ผลดีกว่าการปล่อยตามใจ ซึ่งไม่มีวันจะเกิดความกล้าหาญได้เลย ถ้าไปอยู่ใหม่ ๆ ต่างองค์ก็นอนกับพื้นดินไปก่อน โดยเที่ยวหาใบไม้แห้งหรือใบไม้สดมารองนอน ถ้ามีฟางก็เอาฟางมาปูรองที่นอน

ท่านว่าหน้าเดือน ๑-๒ ซึ่งเป็นฤดูฟ้าใหม่ฝนเก่าประสานกันนี้รู้สึกลำบากอยู่บ้าง เวลาฝนตกต้องเปียกและตากฝนทุกปี บางครั้งนอนตากฝนตลอดคืนจนกว่าจะหยุด กลดก็สู้ไม่ไหว เพราะทั้งฝนทั้งลม ต้องทนหนาวตัวสั่นอยู่ในกลดนั่นแล ตาก็มองไม่เห็น จะหนีไปไหนก็ไม่ได้ ถ้ากลางวันก็ค่อยยังชั่วบ้าง แม้จะเปียกก็พอมองเห็นนั่นเห็นนี่ และคว้านั่นคว้านี่มาช่วยปิดบังฝนได้บ้าง ไม่มืดมิดปิดตาเสียทีเดียว ผ้าสังฆาฏิและไม้ขีดไฟซึ่งเป็นสิ่งจำเป็น ต้องเก็บไว้ในบาตร เอาฝาปิดไว้ให้ดี ส่วนจีวรเอาไว้สำหรับห่มกันหนาวขณะฝนกำลังตก มุ้งที่กางไว้กับกลดต้องลดลงเพื่อกันฝนสาดเวลาลมพัดแรง ไม่เช่นนั้นก็เปียกหมด ตกตอนเช้าไม่มีผ้าห่มบิณฑบาตก็ยิ่งแย่ใหญ่

พอตกเดือน ๓ เดือน ๔ หรือเดือน ๕ อากาศเริ่มร้อนขึ้น ก็ขึ้นบนภูเขา หาพักตามถ้ำหรือเงื้อมผา พอบังแดดบังฝนได้บ้าง ถ้าไปตอนเดือน ๑-๒ ซึ่งพื้นที่ยังไม่แห้งดี ก็ทำให้เป็นไข้และชนิดจับสั่นที่เรียกกันว่ามาลาเรีย ซึ่งใครเป็นเข้าแล้วไม่ค่อยหายเอาง่าย ๆ เสียเวลาตั้งหลาย ๆ เดือนกว่าจะหายขาด หรือบางทีก็กลายเป็นไข้เรื้อรังไปเลย คิดอยากไข้เมื่อไรก็เป็นขึ้นมา ชนิดที่เขาเรียกว่า “ไข้พ่อตาแม่ยายหน่ายเกลียดชัง” รับประทานได้ แต่ทำงานไม่ได้ คอยแต่จะไข้ ถ้าเป็นอย่างนี้ ไม่ว่าแต่พ่อตาแม่ยาย ใคร ๆ ก็คงจะเบื่อหน่ายเหมือนกัน ไข้ประเภทนี้ไม่มียารับประทาน ในสมัยโน้นใครเป็นเข้าต้องปล่อยให้หายไปเอง ไข้ที่น่าเข็ดหลาบประเภทนี้ผู้เขียนเองเคยถูกมาบ่อยที่สุด เวลาเป็นขึ้น

มาแล้วก็ต้องปล่อยให้หายไปเองเช่นกันเพราะไม่มียารักษา ท่านพระอาจารย์มั่นเล่าเรื่องพระธุดงค์เป็นไข้ป่า ไข้มาลาเรีย นับแต่องค์ท่านลงไปถึงลูกศิษย์ บางองค์ถึงกับตายไปก็มี ฟังแล้วเกิดความสงสารสังเวชท่านและคณะของท่านมากมาย รอดตายมาแล้วถึงได้มาสั่งสอนธรรม พอเป็นร่องรอยแก่คณะลูกศิษย์ได้ยึดถือและปฏิบัติตามท่านบ้าง

แต่ก่อนที่ท่านพระอาจารย์มั่นและพระอาจารย์เสาร์ ยังไม่ได้ผ่านไปอบรมสั่งสอนพอให้รู้เรื่องดีเรื่องชั่วเรื่องผีเรื่องคน เรื่องบุญเรื่องบาปบ้าง ภาคอีสานทั้งภาคเป็นภาคที่นับถือผีอย่างเป็นชีวิตจิตใจจริง ๆ จะทำนาทำสวนปลูกบ้านสร้างเรือนอะไร ๆ แทบทั้งนั้น ต้องลงเลขลงยามหาวันดี เดือนดี ปีดี หาฤกษ์งามยามดี และเซ่นสรวงวิงวอนผีให้เห็นดีเห็นชอบก่อนถึงจะลงมือทำอะไรลงไปได้ ไม่เช่นนั้นหากมีสิ่งไม่ดีเกิดขึ้น เช่น ไอบ้างจามบ้างตามธรรมดาธาตุขันธ์ แม้แต่สุนัขก็ยังมีได้เป็นได้ แต่เป็นต้องหาว่าผิดผีเข้าแล้ว ต้องไปเชิญหมอมาทำนายทายทักให้ในทันทีทันใด หมอสมัยนั้นก็เก่งจริง เก่งกว่าหมอสมัยนี้เป็นไหน ๆ เป็นต้องทายเปาะออกมาว่าผิดผีตรงนั้นบ้าง ตรงนี้บ้างทันที เมื่อไปบวงสรวงแล้วจะหาย หวัดก็หาย จามก็หาย ไอก็หาย แม้ผู้เป็นจะยังไอยังจามฟิก ๆ แฟก ๆ อยู่ก็ตาม ถ้าหมอสมัยนั้นว่าหายแล้วก็หายไปตามและสบายใจไปเลย ทั้งที่ไอและจามฟิก ๆ อยู่นั้นแล ฉะนั้น จึงกล้าเขียนว่าหมอสมัยนั้นเก่งจริง และคนไข้สมัยนั้นเก่งจริง หมอบอกอย่างไรก็ได้อย่างนั้น ไม่ต้องสนใจหาหยูกหายามารักษากัน เอาหมอกับผีมาเป็นยารักษาเป็นหายเรียบไปเลย

แต่พอท่านอาจารย์ทั้งสองผ่านไปและอบรมสั่งสอนอย่างมีเหตุผล เรื่องบ้าผีแลบ้าหมอทายผีก็ค่อยจางลงจนแทบไม่มีเลย แม้หมอเสียเองก็ยอมรับพระไตรสรณคมน์ คือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ แทนการถือผีไหว้ผีต่าง ๆ แต่บัดนั้นเป็นต้นมา ทุกวันนี้แทบจะไม่มีใครทำกันก็ว่าได้ เวลาเที่ยวไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ ทางภาคอีสาน ไม่ค่อยโดนและเหยียบผีและเหยียบเครื่องสังเวยผีเหมือนแต่ก่อน นอกจากเขาจะพากันไปทำอยู่ใต้ดิน ซึ่งสุดวิสัยที่จะไปเที่ยวซอกแซกเห็น จึงนับว่าภาคอีสานมีวาสนาอยู่บ้าง ไม่พากันกอดคอกันตายกับผีไปตลอดชาติ ยังมีพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ กราบไหว้บูชาแทนผีบ้างในกาลต่อมา ชาวอีสานที่ได้รับความเมตตาอนุเคราะห์จากท่านพระอาจารย์ทั้งสองคงไม่ลืมบุญคุณท่าน เพราะเป็นผู้มีพระคุณแก่คนภาคนั้นจนสุดที่พรรณนา ทั้งนี้เขียนตามประวัติที่ท่านเล่าให้ฟัง ส่วนจะผิดหรือถูกผู้เขียนก็ทราบไม่ได้ ในระยะนั้นอาจยังไม่เกิดหรือยังเป็นเด็กอยู่มาก ที่พ่อแม่พานับถือผีเป็นชีวิตจิตใจเหมือนคนทั่วไปก็ได้ จึงขออภัยด้วย

สมัยโน้น ไม่ว่าการอบรมฆราวาสหรือพระเณร ท่านได้ทุ่มเทกำลังและความสามารถทุกด้านเพื่อให้คนเป็นคนจริง ๆ ท่านเที่ยวไปบางหมู่บ้าน มีนักปราชญ์บัณฑิตประจำหมู่บ้านมาถามปัญหากับท่านก็มี ความว่าผีมีจริงไหมบ้าง ว่ามนุษย์เกิดมาจากไหนบ้าง ว่าอะไรทำให้ผู้หญิงกับผู้ชายเกิดรักชอบกันเองโดยไม่มีโรงร่ำโรงเรียนสอนให้รักชอบกันบ้าง ว่าสัตว์ชนิดเดียวกันตัวผู้กับตัวเมียทำไมจึงเกิดรักชอบกันเองบ้าง ว่ามนุษย์และสัตว์ไปเรียนความรักชอบซึ่งกันและกันมาจากไหน จึงได้เกิดรักชอบกันขึ้นมาบ้าง แต่ผู้เขียนก็จำได้บ้างเล็กน้อยไม่ละเอียดทั่วถึง จึงนำมาลงไว้เท่าที่จำได้ จะถูกหรือผิดประการใดนั้นขึ้นอยู่กับผู้เขียนเอง เพราะเป็นผู้จดจำผิดพลาดคลาดเคลื่อนมาตามนิสัยที่เคย

เป็นมาประจำ แม้แต่จำคำที่ตนเคยพูดและเรื่องของตัวที่เคยเป็นมา ก็ยังมีผิดพลาดได้เสมอมาอย่างแก้ไม่ตก จึงไม่สามารถจดจำคำของท่านทุกคำด้วยความถูกต้องได้

ปัญหาที่ว่ามีผีจริงไหม? ท่านแก้ว่า ไม่ว่าแต่ผีหรือสิ่งใด ๆ ในโลก ถ้าสิ่งนั้นมีอยู่จริง สิ่งนั้นต้องเป็นอิสระไปตามความมีอยู่ของตน ไม่ขึ้นอยู่กับความสนับสนุนหรือทำลายของใครที่ไปว่าสิ่งนั้นมีจริงหรือสิ่งนั้นไม่มี สิ่งนั้นถึงจะมีหรือจะสูญไป แต่สิ่งนั้นต้องมีอยู่ตามธรรมชาติของตน ไม่มีการเพิ่มขึ้นและลดลงตามคำเสกสรรของใคร ๆ ผีที่มนุษย์สงสัยกันทั่วโลกว่ามีหรือไม่มีก็เช่นกัน ความจริงผีที่ทำให้คนเกิดความกลัวและเป็นทุกข์กันนั้นเป็นผีที่คนคิดขึ้นที่ใจ ว่าผีมีอยู่นั้นบ้างที่นี้บ้าง ผีจะมาทำลายบ้างต่างหาก จึงพาให้เกิดความกลัวและเป็นทุกข์ขึ้นมา ถ้าอยู่ธรรมดาไม่ก่อเรื่องผีขึ้นที่ใจ ก็ไม่เกิดความกลัวและไม่เป็นทุกข์ ฉะนั้น ผีจึงเกิดขึ้นจากการก่อเรื่องของผู้กลัวผีขึ้นที่ใจมากกว่าผีจะมาจากที่อื่น

แต่ผีจะมีจริงหรือไม่นั้น แม้จะบอกว่าผีมีจริงก็ไม่มีพยานหลักฐานยืนยันกันพอให้เชื่อได้ เพราะนิสัยมนุษย์เราไม่ชอบยอมรับความจริง แม้ไปเที่ยวขโมยของเขามา เจ้าของตามจับตัวได้พร้อมทั้งของกลางและพยานหลักฐานมาอย่างพร้อมมูล ยังไม่ยอมรับตามความจริง แถมยังปั้นพยานเท็จขึ้นหลอกลวงเพื่อหาทางรอดตัวไปจนได้ โดยไม่ยอมรับว่าตัวทำผิด นอกจากถูกบังคับด้วยหลักฐานพยานเท่านั้นก็ยอมรับโทษไป ทั้ง ๆ ที่ใจจริงและกิริยาที่แสดงออกไม่ยอมรับว่าตัวผิด เวลาไปเป็นนักโทษอยู่ในเรือนจำแล้ว มีผู้ไปถามว่าคุณทำผิดอะไรถึงต้องมาติดคุกและเสวยกรรมอย่างนี้ นักโทษคนนั้นจะรีบตอบเป็นเชิงแก้ตัวทันทีว่า เขาหาว่าผมขโมยของเขาแต่จะยอมรับตามความจริงว่าผมไปขโมยของเขาอย่างนี้ไม่ค่อยมี รายไหนถูกถาม รายนั้นต้องตอบอย่างเดียวกัน นี่คือมนุษย์เราโดยมากเป็นอย่างนี้

ปัญหาที่ว่ามนุษย์เกิดมาจากไหน? ท่านตอบว่า มนุษย์เราต่างก็มีพ่อมีแม่เป็นแดนเกิด แม้ผู้ถามก็มิได้เกิดจากโพรงไม้ แต่มีพ่อแม่เป็นผู้ให้กำเนิดและเลี้ยงดูมาเหมือนกัน จึงไม่ควรถาม ถ้าจะตอบว่ามนุษย์เกิดจากอวิชชาตัณหา ก็ยิ่งจะมืดมิดปิดตายิ่งกว่าไม่ตอบเป็นไหน ๆ เพราะไม่เคยรู้ว่าอวิชชาตัณหาคืออะไร ทั้ง ๆ ที่มีอยู่กับทุกคน เว้นพระอรหันต์ท่านเท่านั้น แต่ไม่สนใจอยากรู้และปฏิบัติเพื่อรู้สิ่งดังกล่าว นอกจากจะตอบว่าเกิดจากพ่อกับแม่ที่เห็น ๆ กันอยู่นี้เท่านั้น ผู้ถามก็จะหาว่าตอบตัดสำนวน จึงลำบากในการตอบตามความจริง เพราะผู้ถามมิได้สนใจกับความจริงเท่าไรนัก ในธรรมท่านว่ามนุษย์และสัตว์เกิดจาก **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา ฯลฯ สมุทโย โหติ** และดับภพชาติอันเป็นความดับทุกข์ทั้งมวล จาก **อวิชฺชายเตฺวว อเสสวิราคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ ฯลฯ นิโรโธ โหติ** เหล่านี้ก็มีอยู่กับจิตของทุกคนที่มีกิเลสบนหัวใจ

ถ้ายอมรับความจริงแล้ว ก็นี่แลพาให้เกิดเป็นมนุษย์และสัตว์อยู่เต็มโลกจนจะหาที่อยู่ที่กินกันไม่ได้อยู่แล้ว เพราะอวิชชาตัณหาความหิวโหยไม่มีเวลาลดตัวเป็นต้นเหตุ ทั้งที่ยังไม่ตายก็เตรียมหาที่เกิดและที่อยู่กินอยู่แล้ว นี่แลตัวที่พาให้มนุษย์และสัตว์เกิดและเป็นทุกข์อยู่เต็มโลก ถ้าอยากทราบ ก็จงดูจิตดวงที่เต็มไปด้วยกิเลสประเภทที่พาให้ร้อนรนกระวนกระวายส่ายแส่หาที่เกิดที่อยู่ทุก ๆ ขณะนี้จะได้พบสิ่งที่มุ่งหวังอย่างสมใจและหายสงสัยในตัวเอง ไม่ต้องไปถามใคร อันเป็นการแสดงความงม

งายของตัวให้คนอื่นเห็นว่าตัวยังบกพร่องเรื่องของตัวอยู่มาก เพราะจิตเป็นตัวคะนองและจองหอง ไม่มีอะไรจะเปรียบเทียบได้ในโลก หากแต่ขาดความสนใจเหลียวแลเท่านั้น จึงไม่รู้ความดื้อดึงของตัวและทำให้คว้าน้ำเหลวโดยไม่มีอะไรติดมือพอเป็นความสมหวังบ้าง

ที่ว่าอะไรที่ทำให้มนุษย์หญิงชายและสัตว์ชนิดเดียวกันเกิดความรักชอบกัน โดยไม่มีโรงร่ำโรงเรียนสอนให้รักชอบกัน? ท่านตอบว่า เพราะราคะตัณหาความรักชอบไม่ได้อยู่ในหนังสือ ไม่ได้อยู่ในโรงร่ำโรงเรียนและครูที่ควรจะไปเรียนกับสิ่งดังกล่าวนั้น แต่ราคะตัณหาความหน้าด้านไม่มียางอายมันเกิดและอยู่กับใจของมนุษย์หญิงชายและสัตว์ต่างหาก จึงทำให้ผู้มีสิ่งลามกนี้กลายเป็นหญิงชายและสัตว์ผู้ลามกไปตามอำนาจของมันโดยไม่รู้สึกตัว และไม่เลือกชาติชั้นวรรณะและวัยอะไรทั้งสิ้น ถ้ามีมากก็ยิ่งทำให้โลกกลายเป็นโลกวินาศไปได้อย่างไม่มีปัญหา หากไม่มีสติปัญญาสกัดกั้นมันไว้บ้างพอให้น่าดู ก็จะกลายเป็นน้ำล้นฝั่งท่วมทับหัวใจและท่วมบ้านเมืองให้ฉิบหายป่นปี้ไปได้ โดยไม่มีอะไรยังเหลือพอให้เป็นที่น่าดูบ้างเลย สิ่งที่เกิดอยู่ที่จิตใจของสัตว์โลกและเจริญอยู่ที่จิตใจของสัตว์โลกตลอดมา ก็เพราะมันได้รับการบำรุงส่งเสริมอย่างเหลือเฟือเสมอมา จึงมีกำลังเขย่าก่อกวนและทำลายสัตว์โลกให้ได้รับความทุกข์เดือดร้อนเสมอมา ไม่มีวันเวลาผ่อนตัวพอให้หายใจบ้างเลย

โดยมากเคยได้ยินแต่น้ำท่วมบ้านท่วมเมืองผู้คนและสัตว์ ตลอดทรัพย์สินสมบัติต่าง ๆ ให้พินาศฉิบหาย แต่ไม่เคยสนใจสังเกตดูน้ำราคะตัณหาไม่มีเมืองพอดี ท่วมหัวใจสัตว์โลกตลอดสมบัติที่พึงพอใจให้ฉิบหายวายป่วงไปทุกระยะเวลาโดยไม่นิยมว่าหน้าแล้งหน้าฝนเลย จึงไม่เห็นความเสื่อมโทรมของโลกที่กำลังเป็นอยู่และจะเป็นไป ว่ามีสาเหตุเป็นมาอย่างไร เพราะต่างคนต่างผลิต ต่างคนต่างส่งเสริม โดยไม่สนใจดูความเสื่อมโทรมเพราะน้ำนี้เป็นต้นเหตุ การมองหาความสงบสุขของโลกจึงเป็นสิ่งที่ออกจะสุดวิสัยไปได้ ถ้าไม่มองดูตัวที่กำลังก่อเหตุ

ผู้ถามถามเฉพาะความรักชอบระหว่างหญิงชายและสัตว์เท่านั้น ไม่ถามถึงความเกลียดชังกริ้วโกรธและทำลาย เพราะราคะตัณหาเป็นต้นเหตุบ้างเลย แต่ท่านก็อธิบายเกี่ยวโยงไปถึงความไม่ดีทั้งหลายที่ราคะตัณหาไปเที่ยวก่อกรรมทำลายไว้อย่างไม่มีประมาณบ้างแล้ว ท่านว่าราคะตัณหานี่แลเป็นสื่อมวลพาให้หญิงชายและสัตว์รักชอบกัน และเป็นผู้อำนวยการให้หญิงชายและสัตว์ยินดีซึ่งกันและกันตามหลักธรรมชาติ นอกนี้ไม่มีอะไรทำให้เกิดความรักชอบเกลียดชังซึ่งกันและกันได้ เวลาราคะตัณหาใช้เล่ห์เหลี่ยมไปทางรัก คนและสัตว์ก็รัก เวลามันใช้เล่ห์เหลี่ยมไปในทางเกลียดทางโกรธหรือทางทำลาย คนและสัตว์ก็ต้องเกลียดต้องโกรธและทำลายกันได้ มันต้องการเลี้ยงมนุษย์และสัตว์ไว้ด้วยวิธีให้รักชอบกัน มนุษย์และสัตว์ก็รักชอบกันประหนึ่งจะไม่มีวันเหินห่างจืดจางจากกันเลย เวลามันต้องการให้มนุษย์และสัตว์ที่อยู่ใต้อำนาจของมันเกลียดโกรธกัน ก็จำต้องเป็นไปตามมันจนได้ ไม่มีทางขัดขืน

พวกโยมไม่เคยทะเลาะกันบ้างหรือระหว่างสามีภรรยาซึ่งแสนรักกันมาก่อนวันแต่งงาน จึงต้องมาถามอาตมา อาตมาคิดว่าโยมรู้เรื่องนี้ดีกว่าพระเป็นไหน ๆ ท่านย้อนถามเขาตอนจบประโยค เขาตอบท่านว่า เคยทะเลาะกันเสียจนเบื่อไม่อยากทะเลาะกันเลยท่าน แต่ก็จำต้องทะเลาะกันจนได้ เรื่อง

ของโลกมันเป็นอย่างนี้แล เดี๋ยวรักกัน เดี๋ยวชังกัน เดี๋ยวโกรธกัน เดี๋ยวเกลียดกัน ทั้งที่รู้อยู่ว่าไม่ดีแต่ก็แก้ไม่ตกสักที ท่านถามเขาว่า โยมพยายามแก้มันจริง ๆ หรือ มิใช่ว่าโกหกอาตมาเล่นเปล่า ๆ หรอก หรือ ถ้าต่างพยายามแก้กันอยู่บ้าง แม้ไม่ได้มาก เข้าใจว่าจะไม่เป็นไปอยู่บ่อย ทำนองผักชีจิ้มน้ำพริกกับอาหารเช้าเย็น คือ เช้าก็ทะเลาะกัน เย็นก็ทะเลาะกัน ทะเลาะกันไม่หยุด จนได้หย่าร้างกันไปก็มีในบางราย ผู้ที่พลอยเป็นเชื้อเพลิงไปด้วยคือลูก ๆ ที่ไม่รู้เรื่องอะไรด้วยเลยก็จำต้องหาบบาปหาบกรรมไปด้วย ต่างก็ร้อนเป็นไปไฟไปตาม ๆ กัน เข้ากับใครไม่ติด เพราะความอิดหนาระอาใจละอายเพื่อนฝูง

ถ้าต่างฝ่ายต่างสนใจอยู่บ้างเพียงแต่เริ่มจะทะเลาะกันก็ทราบอยู่ด้วยกันว่าเป็นเรื่องไม่ดี ต่างก็พยายามระงับและแก้ไขตัวให้ถูกต้องเสียในขณะนั้น เรื่องก็ระงับไปเอง ต่อไปก็ไม่มีเรื่องทำนองนั้นเกิดขึ้นอีก ประการหนึ่ง เวลาจะโกรธจะเกลียดก็ควรคิดถึงความหลังบ้าง คิดถึงอนาคตที่จะอยู่อาศัยกันไปตลอดชีวิตบ้าง มาบวกลบกันกับความไม่ดีที่เกิดขึ้นเวลานั้น จะพอมีทางระงับได้ โดยมากคนเราที่เป็นไปในทางไม่ดี ก็เพราะความอยากให้ได้ตามใจหวังของตัวอย่างเดียว และอยากให้ใจคนในครอบครัวมาอยู่ใต้อำนาจของตัวคนเดียว โดยไม่คำนึงถึงความผิดถูก ซึ่งเป็นสิ่งสุดวิสัยที่จะเป็นไปได้ เรื่องจึงระบาดออกมาและลุกลามไปไหม้คนอื่นให้เดือดร้อนไปด้วย

นอกจากนั้น ยังอยากให้ใจของคนทั้งโลกมารวมอยู่ในอุ้งมือของตัวคนเดียว ซึ่งเป็นลักษณะความคิดเพื่อกั้นน้ำมหาสมุทรด้วยฝ่ามือ อันเป็นความคิดที่ผิดวิสัย จึงเป็นเรื่องไม่ควรคิดไม่ควรทำอย่างยิ่ง ถ้าฝืนคิดไปก็อกแตกตายเปล่า ๆ การอยู่ด้วยกันต้องมีหลักที่ถูกต้องดีงามเป็นเครื่องยึดเครื่องดำเนินทั้งฝ่ายสามีและภรรยา ตลอดลูก ๆ และคนงานในบ้าน แม้กับคนอื่นหรือคนในวงงาน ก็ควรปฏิบัติอย่างมีเหตุมีผลที่เป็นทางลงรอยกันได้ หากคนอื่นไม่ยอมรับความจริงก็เป็นความผิดของเขาผู้ไม่มีขอบเขตเหตุผลสำหรับตัวเขา และเป็นความเสียหายอยู่กับตัวเขาเอง ตนไม่มีส่วนผิด และยังพอมีหลักยึดเพื่อการครองตัวต่อไป

การอบรมสั่งสอนประชาชนและพระเณร ถ้ามีคนมาเกี่ยวข้องมาก ท่านก็แบ่งเป็นเวลา ไม่ให้ตรงกัน คือ บ่ายราว ๔-๕ โมงเย็น อบรมคณะญาติโยม แต่ ๑ ทุ่มขึ้นไปอบรมพระเณร พอเลิกจากประชุม ต่างองค์ต่างไปที่พักของตน และประกอบความเพียร เวลาพักอยู่ตามจังหวัดต่าง ๆ ทางภาคอีสาน ท่านปฏิบัติต่อประชาชน พระเณรอย่างหนึ่ง ในเที่ยวแรกกับเที่ยวที่ ๒ เวลาท่านไปพักอยู่ที่จังหวัดเชียงใหม่และกลับไปอุดรเที่ยวที่ ๓ คือ เที่ยวสุดท้าย ท่านปฏิบัติกับประชาชน พระเณรอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งผิดกับแต่ก่อนอยู่มาก แต่ทั้งสองตอนหลังนี้ จะรอไว้เขียนข้างหน้าเพื่อให้เรื่องติดต่อกันไม่ขาดความ ท่านสนใจสั่งสอนพระเณรมากเป็นพิเศษ ถ้าปรากฏว่ารายใดภาวนาจิตเป็นไปและรู้เห็นสิ่งต่าง ๆ เกี่ยวกับภายนอกหรือภายใน ท่านจะพยายามสนใจและเรียกมาสอบอารมณ์เป็นพิเศษ เพราะตามธรรมดาของผู้ปฏิบัติภาวนาทั่ว ๆ ไป ย่อมมีจริตนิสัยแปลกต่างกัน

การปฏิบัติและความรู้ที่เกิดขึ้นจากการภาวนาก็มีความแปลกต่างกันเป็นราย ๆ แต่ผลคือความสงบสุขเย็นใจนั้นเหมือนกัน ที่แปลกต่างกันก็คืออุบายวิธีและความรู้ความเห็นที่ปรากฏขึ้นในขณะภาวนา บางรายก็รู้เกี่ยวกับสิ่งภายในด้วย เกี่ยวกับสิ่งภายนอกด้วย เช่น เห็นภูตผีเข้ามา

เกี่ยวข้องบ้าง เห็นเทวบุตรเทวดาเป็นต้น เข้ามาเกี่ยวข้องบ้าง เห็นคนหรือสัตว์มาตายอยู่ต่อหน้าบ้าง เห็นเขาหามผีมาทิ้งไว้ต่อหน้าบ้าง เห็นร่างของตัวออกไปนอนตายอยู่ต่อหน้าบ้าง เป็นต้น ซึ่งเป็นสิ่งที่สุดวิสัยของผู้เพิ่งรู้เพิ่งเห็นในขณะเริ่มต้นภาวนาและจิตเริ่มสงบ ซึ่งล้วนเป็นสิ่งที่สุดวิสัยที่จะปฏิบัติให้ถูกต้องแม่นยำได้ทุก ๆ กรณีไป ทั้งไม่แน่ใจว่าที่ปรากฏขึ้นมาแต่ละอย่างนั้น จะมีความผิดถูกแฝงอยู่ประการใดบ้าง บางรายที่เป็นนิสัยไม่ชอบใคร่ครวญก็อาจเห็นผิดไปตาม และยึดถือเอาว่าเป็นความจริง ก็ยิ่งเป็นทางล่อแหลมต่อความเสียหายในอนาคตมากขึ้น

แต่นิสัยที่จิตออกรู้สิ่งต่าง ๆ ดังกล่าวมาขณะที่จิตสงบลงมีจำนวนน้อยมาก ร้อยละห้าคนก็ทั้งยาก แต่ก็ต้องมีรายหนึ่งจนได้ที่จะปรากฏเช่นนั้นขึ้นมา จึงเป็นความจำเป็นที่จะต้องได้รับการแนะนำจากท่านผู้มีความรู้เชี่ยวชาญในทางนี้มาก่อน เวลาพระธุดงค์ท่านเล่าผลของการภาวนาที่ปรากฏในลักษณะต่าง ๆ กันถวายครูอาจารย์ และเวลาอาจารย์ชี้แจงวิธีปฏิบัติต่อสิ่งที่รู้ที่เห็นให้ผู้มาศึกษาไต่ถามฟัง รู้สึกว่าซาบซึ้งจับใจเพลิดเพลินในการฟังไม่อยากให้จบลงอย่างง่าย ๆ เวลาอธิบาย ท่านแยกประเภทแห่งนิมิตออกเป็นตอน ๆ และอธิบายวิธีปฏิบัติต่อนิมิตนั้น ๆ อย่างละเอียดลออมากจนผู้ฟังหายสงสัยและร่าเริงในธรรมที่ท่านแสดงให้ฟัง พร้อมทั้งความมีแก่ใจที่จะบำเพ็ญตนให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป แม้รายที่ไม่ปรากฏเห็นนิมิตเกี่ยวกับสิ่งภายนอก แต่ก็น่าฟังไปอีกทางหนึ่ง

เวลาท่านเล่าความสงบสุขของใจที่รวมลงสู่ความสงบ ตลอดอุบายวิธีที่ท่านทำถวายอาจารย์ ผู้ที่ยังไม่สามารถถึงขั้นที่ได้ยินได้ฟังในขณะนั้นก็เกิดศรัทธาความเชื่อมั่นขึ้นมา ที่จะพยายามทำให้ได้อย่างนั้นบ้าง หรือยิ่งกว่านั้นบ้าง ทั้งผู้ที่มีจิตเป็นไปและผู้ที่กำลังตะเกียกตะกายต่างก็ได้รับความปลาบปลื้มปีติในขณะฟัง บางรายเวลาจิตสงบลง ปรากฏว่าได้ไปเที่ยวบนสวรรค์ชมวิมานชั้นต่าง ๆ จนจวนสว่าง ใจถึงกลับสู่ร่างและรู้สึกตัวขึ้นมาก็มี บางรายลงไปเที่ยวปลงธรรมสังเวชกับพวกเสวยกรรมต่าง ๆ กันในนรกก็มี บางรายทั้งขึ้นไปเที่ยวบนสวรรค์ทั้งลงไปเที่ยวในนรก ดูสภาพทั้งสองแห่งซึ่งมีความแตกต่างกันมาก คือพวกหนึ่งรื่นเริงบันเทิง แต่อีกพวกหนึ่งคร่ำครวญด้วยความทุกข์ทรมาน ซึ่งไม่มีกำหนดว่าจะพ้นโทษไปได้เมื่อไรก็มี บางรายก็ต้อนรับแขกคือพวกภูตผีและเทวดาที่มาจากที่ต่าง ๆ คือชั้นบนบ้าง รุกขเทพฯบ้าง

ขณะที่จิตสงบลง บางรายก็เสวยความสงบสุขที่เกิดจากสมาธิประเภทต่าง ๆ กันตามกำลังของตัวบ้าง บางรายก็พิจารณาทางปัญญาแยกธาตุแยกขันธ์ออกเป็นแผนก และแยกให้สลายจากกันจนเป็นคนละชิ้นละส่วน และทำให้สลายลงสู่คติเดิมของตนบ้าง บางรายก็กำลังเริ่มฝึกหัดและกำลังล้มลุกคลุกคลาน เหมือนเด็กกำลังฝึกหัดนั่งบ้างเดินบ้างต่าง ๆ กัน บางรายภาวนาบังคับจิตให้ลงอย่างใจหวังไม่ได้ เกิดความน้อยเนื้อต่ำใจร้องไห้บ้าง บางรายได้ยินท่านสนทนาธรรมประเภทต่าง ๆ ตามภูมิที่ตนรู้เห็นกับอาจารย์เกิดความปีติและอัศจรรย์ในธรรมนั้น ๆ แล้วร้องไห้บ้าง

บางรายก็ไปเป็นทัพพีนอนแช่อยู่กับแกงไม่รู้รสของแกงว่าเป็นอย่างไร และทำตัวขวางหม้อต้มหม้อแกงอยู่ ซึ่งเป็นธรรมดา ของหลายอย่างอยู่ด้วยกันย่อมมีทั้งดีทั้งชั่วปะปนกันไปแต่ไหนแต่ไรมา ผู้มีสติปัญญาก็เลือกเก็บเอาเฉพาะที่เห็นว่าดีและเป็นประโยชน์ ก็เป็นสาระแก่ผู้รอบคอบนั้น ราย

เช่นนี้แม้ผู้เขียนเองก็ไม่รับรองตัว คงต้องมีส่วนอยู่ด้วยจนได้ ท่านผู้อ่านกรุณาผ่านไป อย่าได้สนใจ เพราะเรื่องเช่นนี้ แม้ในบ้านและในตัวเราเองก็อาจมีในบางครั้งบางคราว และอาจมีอยู่ทั่วไป

ท่านมาอยู่อบรมสั่งสอนภาคอีสานเที่ยวที่สองนี้ปรากฏว่าหลายปี แต่การจำพรรษาไม่ค่อยซ้ำที่เก่า ในปีหลังพอออกพรรษาแล้วก็ออกเที่ยวธุดงค์ตามป่าตามเขาไปแบบสุคโต เหมือนนกที่มีเฉพาะปีกกับหางบินไปเที่ยวหากินในที่ต่าง ๆ ตามความสบาย บินไปจับต้นไม้และหากินบนต้นไม้ใด บึงหรือหนองใด พออิ่มแล้วก็บินไปอย่างสบายหายห่วง ไม่คิดว่าไม้ต้นนั้น ผลไม้นั้น เปือกตมนั้น บึงนั้น หนองนั้นเป็นของมัน ผู้ปฏิบัติธรรมได้แบบนกก็เป็นสุขไปทางหนึ่ง ซึ่งยากจะทำได้ เพราะมนุษย์เราเป็นสัตว์หมู่สัตว์พวก ชอบอยู่กันเป็นหมู่เป็นพวก และชอบติดถิ่นฐานบ้านเรือน ผู้จะออกไปโดดเดี่ยวดังท่านพระอาจารย์มั่นปฏิบัติมาในบั้นต้นและจวบบั้นปลาย คือ เวลาท่านอยู่เชียงใหม่ จึงรู้สึกฝืนใจไม่น้อยเลย ขออภัยถ้าเทียบก็ราวกับจูงสัตว์บกใส่น้ำใส่ฝนฉะนั้น แต่ถ้าใจคุ้นกับธรรมแล้วกลับตรงข้ามคือชอบไปคนเดียว อยู่คนเดียว อิริยาบถทั้งสี่เป็นเรื่องของคน ๆ เดียว ใจดวงเดียว ไม่มีอารมณ์เครื่องก่อกวนยุ่งเหยิง นอกจากธรรมเป็นอารมณ์อันพาให้สบายเท่านั้น

ฉะนั้น ท่านผู้มีใจเป็นเอการมณ์ คือ มีธรรมเป็นอารมณ์เพียงอย่างเดียว จึงเป็นใจที่แสนสบายและสว่างไสว ไม่มีอะไรมาปกปิดกำบังให้อับเฉาเมามัว เป็นผู้อยู่ตัวเปล่า ใจเปล่าจากอารมณ์ ชมสันติสุขด้วยธรรมชาติที่มีอยู่กับตัวอย่างสมบูรณ์ ไม่เกรงกลัวว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงและสิ้นไปหมดไป เพราะเป็นอกาลิกธรรม คือธรรมที่ปราศจากกาลสถานที่ มีอยู่กับใจที่ปราศจากสมมุติเครื่องหลอกลวง พระอาจารย์มั่นท่านดำเนินแบบสุคโต ไปเป็นสุข อยู่เป็นสุข นั่งเป็นสุข ยืนเป็นสุข เดินเป็นสุข นอนเป็นสุข นำหมู่คณะโดยสุคโต แต่บรรดาลูกศิษย์ที่พยายามตามให้เป็นไปตามความประสงค์ท่านรู้สึกว่ามีน้อยในธรรมขั้นสูง แต่ก็ยังนับว่าเป็นประโยชน์แก่ประชาชนอยู่มาก

เวลาท่านพาออกบิณฑบาตเฉพาะองค์ ท่านเองจะมีเรื่องสัตว์ชนิดต่าง ๆ มาเป็นอารมณ์คู่เคียงกับธรรมภายในใจ ให้แสดงออกทางวาจาพอผู้เดินทางตามหลังถัดท่านได้ยินชัดถ้อยชัดคำ อันเป็นเชิงสอนเราให้รู้วิบากกรรมว่า แม้สัตว์เดียรัจฉานก็ยังมีและเสวยกรรมไปตามวิบากของมัน โดยนำเรื่องของสัตว์นั้น ๆ ที่เดินผ่านไป พบเห็นเขาเที่ยวหากินอยู่ตามรายทางมาแสดง เพื่อมิให้ประมาทเขาว่าเป็นสัตว์ที่เกิดในกำเนิดที่ต่ำทราม ความจริงเขาเพียงเสวยกรรมตามวาระที่เวียนมาถึงเท่านั้น เช่นเดียวกับมนุษย์เราเกิดเสวยชาติเป็นคน ซึ่งมีความสุขบ้างทุกข์บ้างตามวาระของกรรมที่อำนวยในเวลาต่าง ๆ กัน

ฉะนั้น ที่ท่านพร่ำเรื่องของสัตว์ชนิดต่าง ๆ มีไก่ สุนัข วัว ควายเป็นต้น เพราะความสงสารที่เขาต้องมาเป็นอย่างนั้นหนึ่ง เพราะความตระหนักในกรรมของสัตว์ว่ามีต่าง ๆ กันหนึ่ง เพราะท่านและพวกเราที่กำลังเป็นมนุษย์ก็มีกรรมชนิดหนึ่งที่พาให้มาเป็นเช่นนี้ ซึ่งล้วนเคยผ่านกำเนิดต่าง ๆ มาจนนับไม่ถ้วนหนึ่ง เพราะความวิตกรำพึงกับสิ่งที่พาให้เป็นภพเป็นชาติประจำมวลสัตว์ ว่าเป็นสิ่งลึกลับมาก ยากที่จะรู้เห็นได้แม้มีอยู่กับตัวทั่วกัน ถ้าไม่ฉลาดแก้หรือถอดถอนออกได้ก็ต้องเป็นภัยอยู่ร่ำไป ไม่มีจุดหมายปลายทางว่าจะหลุดพ้นไปได้ในกาลและสถานที่ใด ๆ หนึ่ง

แทบทุกครั้งที่ออกบิณฑบาต ท่านจะนำเรื่องสัตว์หรือเรื่องคนมาพร่ำไปตามสายทางในลักษณะที่กล่าวมา ผู้สนใจพิจารณาตามก็เกิดสติปัญญา ได้อุบายต่าง ๆ จากท่าน ผู้ไม่สนใจพิจารณาตามก็ไม่เกิดประโยชน์ และยังอาจคิดไปว่าท่านพูดอะไรกับสัตว์กับมนุษย์ ซึ่งเขาเหล่านั้นไม่มีทางทราบได้ เพราะท่านมิได้พูดเฉพาะหน้าเขา ดังนี้ก็อาจมีได้

เวลาท่านพักอยู่ภาคอีสานบางจังหวัด ขณะท่านแสดงธรรมอบรมพระตอนดึก ๆ หน่อย ในบางคืนซึ่งเป็นกรณีพิเศษ ท่านยังสามารถทราบและมองเห็นพวกรุกขเทวดาที่พากันมาแอบฟังท่านอยู่ห่าง ๆ เพราะพวกเทพฯ ทั้งเบื้องบนเบื้องล่าง มีความเคารพพระมาก ท่านเล่าว่า เวลาพวกเทพฯ ชั้นบนลงมาจากชั้นต่าง ๆ มาฟังธรรมท่านในยามดึกสงัด จะไม่มาทางที่มีพระพักอยู่ แต่จะมาตามทางที่ว่างจากพระและพร้อมกันทำประทักษิณสามรอบขณะที่มาถึง แล้วนั่งอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย เสร็จแล้วหัวหน้ากล่าวคำรายงานตัวที่พาพวกเทพฯ มาจากที่นั้น ๆ ประสงค์อยากฟังธรรมนั้น ๆ ท่านก็เริ่มทักทายพอสมควร แล้วเริ่มกำหนดจิตเพื่อธรรมที่สมควรจะแสดงแก่ชาวเทพฯ จะผุดขึ้นมา จากนั้นก็เริ่มแสดงให้ชาวเทพฯ ฟังจนเป็นที่เข้าใจ จบแล้วชาวเทพฯ พร้อมกันสาธุการสามครั้งเสียงลั่นโลกธาตุสำหรับผู้มีหูทิพย์ได้ยินทั่วกัน ส่วนหูกระทะหูหม้อต้มหม้อแกงไม่มีทางทราบได้ตลอดไป

พอจบการแสดงธรรมแล้วชาวเทพฯ พร้อมกันทำประทักษิณสามรอบ แล้วลาท่านกลับอย่างมีระเบียบสวยงาม ผิดกับชาวมนุษย์เราอยู่มาก แม้ผู้เป็นพระและผู้เป็นอาจารย์ พวกชาวเทพฯก็ไม่สามารถทำได้อย่างสวยงามเหมือนเขา เพราะความหยาบความละเอียดแห่งเครื่องมือคือกายต่างกันกับเขามาก พอออกไปพ้นเขตวัดหรือที่พักแล้ว ชาวเทพฯ เหล่านั้นพากันเหาะลอยขึ้นสู่อากาศเหมือนปุยนุ่นหรือสำลีเหาะปลิวขึ้นบนอากาศฉะนั้น เวลาที่ชาวเทพฯ มาก็เช่นกัน พากันเหาะลอยมาลงนอกบริเวณที่พัก แล้วเดินเข้ามาด้วยความเคารพอย่างมีระเบียบสวยงามมากและมิได้พูดคุยกันอึกทึกครึกโครมเหมือนชาวมนุษย์เราเข้าไปหาอาจารย์ที่ถือว่าเป็นที่เคารพนับถือ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพวกเทพฯ เป็นกายทิพย์ จะพูดอย่างมนุษย์จึงขัดข้อง ข้อนี้พวกเทพฯ ต้องยอมแพ้มนุษย์ที่พูดเสียงดังกว่ามนุษย์จึงได้เปรียบพวกเทพฯตรงนี้เอง

พวกเทพฯ ขณะฟังเทศน์มีความสำรวมดีมาก ไม่ส่ายโน่นส่ายนี่ ไม่แสดงทิฐิมานะออกมาให้กระทบจิตใจของผู้จะให้อรรถให้ธรรม ตามปกติก่อนหน้าพวกเทพฯ จะมาฟังเทศน์ ท่านเคยทราบไว้ก่อนเสมอ เช่น เขาจะมาในราวที่สุดของสองยาม คือ ๖ ทุ่ม พอตกตอนเย็นท่านทราบไว้ก่อนแล้ว บางวันท่านคิดว่าจะมีการประชุมพระตอนเย็นก็ต้องสั่งงดในคืนวันนั้น พอขึ้นจากทางจงกรมแล้วท่านเริ่มเข้าที่ทำสมาธิภาวนา พอจวนเวลาพวกเทพฯ จะมาถึง ท่านเริ่มถอยจิตออกมา รออยู่ขั้นอุปจารสมาธิและส่งกระแสจิตออกไปดู ถ้ายังไม่เห็นมา ท่านก็เข้าสมาธิอีก พักอยู่พอสมควรแล้วถอยจิตออกมาอีกบางครั้งพวกเทพฯ มาถึงก่อนแล้ว บางครั้งกำลังหลั่งไหลเข้ามาในบริเวณที่พัก บางครั้งท่านก็รอคอยอยู่ขั้นอุปจารสมาธินานพอสมควร จึงเห็นพวกเทพฯ มา

วันไหนที่ทราบว่าเขาจะมาดึก ๆ หน่อย ราวตี ๑ ตี ๒ หรือตี ๓ ก็มีห่าง ๆ วันเช่นนั้นพอทำความเพียรจนถึงเวลาพอสมควรแล้วท่านก็พักผ่อนจำวัด ไปตื่นเอาตอนนั้นทีเดียว แล้วเตรียมต้อนรับแขกตามเวลาที่กำหนดไว้ พวกเทพฯ ที่มาฟังเทศน์ท่านเวลาพักอยู่ทางภาคอีสานไม่ค่อยมีมาบ่อย ๆ

และไม่มีมากนัก ส่วนรายที่มาแอบฟังเทศน์ท่านอยู่ห่าง ๆ ขณะที่ท่านกำลังอบรมพระนั้น พอทราบท่านก็หยุดการอบรมในเวลานั้นและสั่งพระให้เลิกประชุม สำหรับองค์ท่านก็รีบเข้าที่ทำสมาธิภาวนาเพื่อแสดงธรรมให้ชาวเทพฯ ฟังในลำดับต่อไปจนจบ พอพวกเทพฯ กลับไปแล้ว ท่านก็พักจำวัดจนกว่าถึงเวลาอันควร ก็ตื่นทำความเพียรต่อไปตามปกติที่เคยทำมาเป็นประจำ การต้อนรับชาวเทพฯ เป็นกิจของท่านโดยเฉพาะไม่ให้คลาดเคลื่อนเวลาได้เลย เพราะเขามาตามกำหนดเวลา คำสัตย์เขาถือเป็นสำคัญมาก แม้พระทำให้เคลื่อนโดยไม่มีความจำเป็นเขาก็ตำหนิติเตียน พวกเทพฯ เคารพหัวหน้ามาก คอยฟังคำสั่งและปฏิบัติตามด้วยความสนใจ

พวกนี้ไม่ว่าจะมาจากชั้นบน หรือที่เป็นรุกขเทพฯ มาจากที่ต่าง ๆ ต้องมีหัวหน้าเป็นผู้นำเสมอ การสนทนาระหว่างพวกเทพฯ กับพระใช้ภาษาใจภาษาเดียวเท่านั้น ไม่มีหลายภาษาเหมือนมนุษย์และสัตว์ชนิดต่าง ๆ กัน เนื้อหาของใจที่คิดขึ้นเพื่อผู้ตอบนั้นเป็นคำถามของภาษาใจที่แสดงออกอย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย แล้วผู้ตอบเข้าใจได้ชัดเช่นเดียวกับเราถามกันเป็นประโยคด้วยคำพูดทางวาจา ประโยคที่ผู้ตอบคิดขึ้นแต่ละประโยคแต่ละคำเป็นเนื้อหาของภาษาใจอย่างเต็มที่แล้ว ผู้ถามเข้าใจได้ชัดเจนเช่นเดียวกัน ภาษาของใจยิ่งตรงตามความรู้สึกที่ระบายออกทีเดียว ไม่ต้องแยกแยะหรือขยายเนื้อความให้เด่นชัด เหมือนใช้คำพูดทางวาจาเป็นเครื่องมือของใจอีกวาระหนึ่ง ซึ่งบางประโยคความรู้สึกทางใจกับคำพูดที่จะใช้ให้เหมาะสมไม่ค่อยตรงกัน จึงทำให้เสียความมุ่งหมายอยู่บ่อย ๆ

ตราบใดที่ใช้วาจาเป็นสื่อแทนใจอยู่ ความไม่สะดวกย่อมมีอยู่ตราบนั้น แต่ก็เป็นเรื่องจำเป็นที่คนเราไม่รู้ภาษาใจของกันและกัน จำต้องใช้วาจาเป็นเครื่องมือของใจอยู่ตลอดไปอย่างแยกไม่ออก ทั้ง ๆ ที่ไม่สู้จะตรงกับความมุ่งหมายของใจเท่าไรนัก เพราะโลกหากพานิยมใช้กันมาอย่างนี้ ไม่มีทางแก้ไขให้เป็นอย่างอื่นซึ่งดียิ่งกว่านี้ได้ นอกจากจะรู้ภาษาใจกันเท่านั้น สิ่งลี้ลับก็กลับเปิดเผยและยุติกันไปเอง ท่านพระอาจารย์มั่นท่านเชี่ยวชาญทางนี้มาก เครื่องมือท่านก็มีพร้อมในการฝึกอบรมคนให้เป็นคนดี ส่วนพวกเราแม้แต่จะคิดขึ้นมาใช้เฉพาะตัว ยังต้องเที่ยวหาหยิบยืมจากผู้อื่น คือเที่ยวศึกษาอบรมจากครูอาจารย์ในที่ต่าง ๆ อยู่เป็นประจำ แม้เช่นนั้นก็ยังหลุดไม้หลุดมือไปได้ รักษาไว้ไม่อยู่ คือฟังจากท่านแล้วก็หลงลืมไปแทบไม่มีอะไรเหลือติดตัว แต่สิ่งที่ไม่ดีอันมีอยู่ดั้งเดิม คือความผิดพลาดขาดสติปัญญาความระลึกรู้ไตร่ตรอง ไม่ยอมหลงลืมและตกไป คงยังสมบูรณ์อยู่ตลอดไป ฉะนั้น จึงมีแต่ความผิดหวัง คือนั่งอยู่ก็ผิดหวัง เดินไปก็ผิดหวัง ยืนอยู่ก็ผิดหวัง นอนอยู่ก็ผิดหวัง อะไร ๆ มีแต่ความผิดหวัง เพราะขาดคุณธรรมดังกล่าวที่จะทำให้มีหวังในสิ่งที่พึงใจทั้งหลาย

ปฏิปทาเครื่องดำเนินและการอบรมสั่งสอน ท่านพระอาจารย์มั่นรู้สึกว่าราบรื่นสม่ำเสมอ ไม่ค่อยมีเรื่องกระเทือนฝั่ง ดังที่เคยปรากฏมา ท่านไปที่ไหนชุ่มเย็นราบเรียบในที่นั้น พระเณรมีความเคารพเลื่อมใสศรัทธา ญาติโยมพอทราบข่าวว่าท่านไปที่ไหนต่างมีความยิ้มแย้มแจ่มใส พากันหลั่งไหลไปกราบไหว้บูชาด้วยความเคารพเลื่อมใสอย่างฝังจิตฝังใจ ไม่มีเวลาจืดจางตลอดมา ดังชาวบ้านถ้ำที่ท่าแขก ฝั่งแม่น้ำโขงแห่งประเทศลาว ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ท่านพระอาจารย์มั่น พระอาจารย์เสาร์เคยไปพัก ก่อนหน้าที่ท่านไปเล็กน้อย ชาวบ้านนั้นเกิดโรคฝีดาษกันเกือบทั้งบ้าน พอเห็นท่านไปเขาดีอกดีใจกันมากแทบตัวลอย พร้อมกันวิ่งออกมาต้อนรับและวิงวอนขอให้ท่านเป็นที่พึ่ง ท่านก็ให้

เขาพากันมารับพระไตรสรณคมน์ คือ ถือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะแทนถือผี เพราะแต่ก่อนเขาพากันนับถือผีกันทั้งบ้าน ท่านแนะนำวิธีปฏิบัติให้เขา เช่น ตอนเช้าตอนเย็นเวลาจะหลับนอนให้พากันไหว้พระสวดมนต์ก่อน และให้พากันทำวัตรสวดมนต์ทุก ๆ เช้าเย็น เขาก็ทำตาม ส่วนท่านเองก็ทำพิธีอะไร ๆ อันเป็นการภายในช่วยเขา

เป็นที่น่าประหลาดและอัศจรรย์ทันตาเห็น คนที่ล้มตายกันวันละหลาย ๆ ศพเรื่อยมาเพราะโรคนั้น กลับไม่มีใครตายอีกเลยนับแต่วันนั้นเป็นต้นมา แม้ที่กำลังเป็นกันอยู่ก็กลับหายไปอย่างรวดเร็ว และไม่มีการกำเริบอีกต่อไปราวกับปาฏิหาริย์ ชาวบ้านเกิดความอัศจรรย์ ไม่เคยเห็นและไม่คาดฝันว่าจะเป็นได้ถึงเพียงนี้ ยิ่งเกิดความเชื่อเลื่อมใสกันทั้งบ้าน ตลอดลูกหลานติดต่อสืบเนื่องกันมากระทั่งทุกวันนี้ แม้พระที่เป็นสมภารองค์ปัจจุบันประจำหมู่บ้านนั้น ก็เกิดศรัทธาเคารพเลื่อมใสท่านพระอาจารย์ทั้งสองมากมาจนบัดนี้ พูดถึงท่านพระอาจารย์ทั้งสองทีไรต้องยกมือไหว้ก่อน แล้วคอยพูดเรื่องของท่านพระอาจารย์ทั้งสองต่อไป ที่เป็นทั้งนี้ก็เพราะอำนาจธรรมในใจท่านแผ่กระจายออกไปให้เป็นความสุขเย็นใจแก่โลก

ท่านเล่าว่า ท่านแผ่เมตตาใหญ่ในรอบ ๒๔ ชั่วโมงต่อ ๓ ครั้ง คือ เวลากลางวันตอนบ่ายขณะนั่งภาวนาหนึ่งครั้ง ตอนก่อนนอนหนึ่งครั้ง ตอนตื่นนอนหนึ่งครั้ง ส่วนการแผ่เมตตาปลีกย่อยประจำนิสัยนั้น มิได้นับอ่านว่าวันหนึ่งกี่สิบครั้ง ท่านแผ่เมตตาใหญ่ ท่านว่ากำหนดจิตให้ดำรงตัวอยู่เฉพาะแล้วกำหนดกระแสใจให้แผ่ซ่านออกไปทั่วโลกธาตุเบื้องบนเบื้องล่าง ทั่วทุกทิศทุกทางไม่มีว่างเว้นปรากฏว่าจิตในขณะนั้นมีอำนาจแผ่รัศมีและแสงสว่างออกไปทั่วพิภพ ไม่มีที่สิ้นสุด และไม่มีอะไรมาปิดบังได้เลย ยิ่งกว่าแสงพระอาทิตย์กี่ร้อยกี่พันดวงเป็นไหน ๆ และไม่มีอะไรจะทรงแสงสว่างเสมอด้วยใจที่ได้ชำระอย่างเต็มภูมิแล้ว คุณสมบัติซึ่งแสดงออกจากจิตที่บริสุทธิ์สิ้นเชิงแล้ว ย่อมทำให้โลกสว่างและมีความร่มเย็นอย่างอัศจรรย์ที่บอกไม่ถูก เพราะไม่มีพิษสงแม้น้อยเจือปนอยู่ มีแต่คุณธรรมคือความเย็นล้วน ๆ ดำรงอยู่ในดวงใจ ท่านผู้มีเมตตาจิตและมีใจบริสุทธิ์สะอาดไปอยู่ ณ ที่ใด มนุษย์เทวดาอารักษ์ย่อมเคารพเลื่อมใส ตลอดสัตว์เดียรัจฉานก็ไม่ระเวียงระวังว่าจะเป็นภัยต่อเขา เพราะจิตท่านอ่อนนิ่มไปทั้งดวงด้วยเมตตาที่มีอยู่ประจำตลอดเวลา ไม่นิยมกาลสถานที่ บุคคล และกำเนิดสูงต่ำเหมือนฝนตกลงสู่พื้นพิภพ ไม่นิยมว่าสถานที่สูงต่ำประการใดฉะนั้น

คราวท่านกลับจากอุบลฯ ทีแรกท่านมาจำพรรษาที่บ้านหนองลาด อำเภอวาริชภูมิ จังหวัดสกลนคร มีพระเณรติดตามมาศึกษาปฏิบัติด้วยเป็นจำนวนมากมาย ประชาชนหญิงชายพากันตื่นเต้นมาก ประหนึ่งท่านผู้มีบุญมาเกิด แต่มิได้ตื่นเต้นแบบมงคลตื่นข่าว หากแต่ตื่นเต้นเพื่อละชั่วทำดี ละการนับถือผีไหว้เจ้า กราบพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์แทนเท่านั้น พอออกพรรษาแล้ว ท่านออกเที่ยวธุดงค์ไปเรื่อย ๆ มาทางจังหวัดอุดรธานี ไปอำเภอหนองบัวลำภูบ้าง อำเภอบ้านผือและจำพรรษาที่บ้านค้อบ้าง ไปอำเภอท่าบ่อจำพรรษาที่นั้นในเขตจังหวัดหนองคายบ้าง พักอยู่สองจังหวัดนี้นานพอควร สถานที่ที่ท่านพักบำเพ็ญโดยมากมีแต่ป่าแต่เขาดังกล่าวแล้ว หมู่บ้านก็มีอยู่ห่าง ๆ กัน ในสมัยโน้นไม่แออัดด้วยผู้คนและบ้านเรือนเหมือนสมัยนี้ การอบรมสั่งสอนก็ง่าย ป่าก็เป็นป่าจริง ๆ เต็มไปด้วยหมู่ไม้ใหญ่ ๆ สูง ไม่มีใครทำลาย สัตว์ป่าก็ชุกชุม

พอตกกลางคืนได้ยินแต่เสียงสัตว์ชนิดต่าง ๆ ร้องไปตามภาษาของเขา ฟังแล้วทำให้เพลิดเพลินไปตามด้วยความเมตตาและสนิทสนม เพราะเสียงสัตว์ไม่ค่อยเป็นข้าศึกต่อการบำเพ็ญสมณธรรม ผิดกับเสียงมนุษย์อยู่มาก ท่านว่า ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเราไม่เข้าใจความหมายของเสียงก็เป็นได้ ส่วนเสียงมนุษย์ไม่ว่าจะพูดสนทนากันธรรมดา ไม่ว่าจะขับลำทำเพลงกัน ไม่ว่าจะทะเลาะวิวาทกัน ไม่ว่าจะแสดงความสนุกรื่นเริงกัน เพียงแต่เริ่มแสดงออกก็เริ่มเข้าใจความหมายไปตามทุก ๆ คำและทุก ๆ ระยะ จึงทำให้ไม่ค่อยสะดวกนักในเวลามีเสียงคนมากระทบขณะทำสมาธิภาวนา ยิ่งเป็นเสียง **อิตฺถี สทฺโท** ด้วยแล้ว ก็ยิ่งเพิ่มความทิ่มแทงมากขึ้น ถ้าสมาธิไม่ดีพอ มีหวังล้มละลายได้อย่างง่ายดาย

แต่ต้องขออภัยจากท่านเจ้าของเสียงนี้มาก ๆ ที่เขียนนี้มิได้มุ่งเพื่อจะตำหนิท่านผู้เป็นเจ้าของเสียงแต่อย่างใด แต่เขียนไปตามความไม่เป็นท่าของนักภาวนาต่างหาก เพื่อจะได้สติฮึดสู้บ้าง พอมีทางเอาตัวรอดได้ ไม่หมอบยอมแพ้ราบอยู่ท่าเดียว ที่ท่านชอบพักอยู่ในป่าในเขาอาจมีส่วนเกี่ยวข้องกับเรื่องทำนองนี้อยู่บ้าง เพื่อหลบภัยและเพื่อบำเพ็ญคุณงามความดีให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปไม่ล่าถอย จนถึงที่สุดอันเป็นจุดหมายปลายทางของผู้ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อธรรมขั้นนั้น ท่านพระอาจารย์มั่นท่านชอบอยู่ในป่าในเขาตลอดมาจนถึงวันมรณภาพ จึงได้ธรรมอันเป็นขวัญใจมาฝากพวกเราอย่างภูมิใจ

ท่านเล่าว่า เวลาท่านกำลังบำเพ็ญ ถ้าเป็นโรคก็เป็นประเภทชีวิตไม่ยังเหลือค้างโลกให้ใคร ๆ ได้เห็นต่อไป เพราะมีแต่การฝึกทรมานทั้งกายทั้งใจตลอดไป ไม่มีวันจะได้ลืมตาอ้าปากพูดอย่างสนุกรื่นเริงเหมือนท่านผู้อื่นบ้างเลย เพราะกิเลสกับใจมันไวต่อการติดพันกันจนมองไม่ทัน เผลอตัวบ้างไม่ได้เลย เป็นได้เรื่องทันที แต่พอมันติดพันใจได้แล้ว แก้หรือถอนไม่ยอมออกอย่างง่าย ๆ มีแต่จะพันให้แน่นเข้าทุกที อันนี้แลที่จะทำให้เผลอตัวไม่ได้ ต้องจ้องต้องมองต้องคอยจองจำทำโทษมันอยู่เสมอ ไม่ยอมให้มีกำลังขึ้นมาได้ เดี๋ยวมันมัดเราเข้าอีกมีหวังจอดจมแน่ ทำถึงขนาดนั้นจึงพอมีความสุขและลืมตาได้บ้างเท่านั้น พอมีกำลังใจบ้างและได้รับความสะดวกกายสบายใจก็ได้วกมาสั่งสอนหมู่เพื่อน ต่อจากนั้นหมู่เพื่อนทั้งพระทั้งเณรทั้งฆราวาสไม่ทราบมาจากไหน ทางนั้นก็มา ทางนี้ก็มา มาไม่หยุด และมาทุกทิศทุกทาง บางครั้งจนไม่มีที่พักเพียงพอกัน เพราะมามากต่อมาก ทั้งน่าสงสาร ทั้งน่าเห็นใจท่านว่า

บางครั้งก็ทำให้วิตกกับผู้อื่นเกี่ยวกับความปลอดภัย ซึ่งมีผู้หญิงและชีนุ่งขาวไปเยี่ยม เช่นคราวพักอยู่ในถ้ำบ้านนาหมี นายูง อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี สมัยนั้นคนมีน้อยและสัตว์เสือก็ชุกชุมมาก ถ้ำและบริเวณที่ท่านพักอยู่ เสือโคร่งใหญ่ ซึ่งมีอยู่หลายตัวในแถวนั้นเคยเข้ามาบริเวณนั้นเสมอ ไม่เป็นที่ไว้ใจในชีวิตของผู้ไปเยี่ยมท่านและค้างคืนที่นั้น เวลาเขาไปเยี่ยม ท่านต้องสั่งให้ชาวบ้านหาไม้มาทำห้างสูง ๆ จนพ้นจากปากเสือที่จะกระโดดขึ้นไปถึงที่คนที่หลับนอนอยู่บนห้างนั้น เวลาค่ำคืนท่านห้ามไม่ให้ลงมาพื้นดินกลัวเสือจะโดดคาบเอาไปกิน แม้ปวดหนักปวดเบาก็ให้เตรียมหาภาชนะขึ้นไปไว้ข้างบนด้วย เพื่อสะดวกแก่การขับถ่ายในเวลาค่ำคืน เพราะแถวนั้นเสือชุมมากและดุร้ายด้วย ผู้ที่ไปเยี่ยม ท่านไม่ให้พักอยู่หลายวัน ต้องรีบพากันกลับ เสือแถบนั้นไม่ค่อยกลัวคนนัก ยิ่งเป็นผู้หญิง

ด้วยแล้วมันยิ่งไม่กลัวเอาเลย หากพอทำอันตรายได้มันอาจทำ แม้ชาวบ้านก็พูดเหมือนกันว่า เสือพวกนี้ไม่ค่อยจะกลัวคนนัก

บางครั้งเวลากลางคืน ท่านกำลังเดินจงกรมอยู่ โดยจุดเทียนไขใส่โคมไฟแขวนไว้ที่ทางจงกรม ยังเห็นเสือโคร่งใหญ่เดินตามหลังฝูงควาย ที่พากันเดินผ่านมาที่พักท่านอย่างองอาจ ไม่กลัวท่านซึ่งกำลังเดินจงกรมอยู่บ้างเลย ฝูงควายที่ถูกเสือรบกวนมาก ต้องพากันกลับเข้าบ้าน เสือยังกล้าเดินตามหลังฝูงควายมาได้ต่อหน้าต่อตาพระซึ่งก็เป็นคนผู้หนึ่งที่นั้น พระที่ไปศึกษาอบรมกับท่านต้องเป็นพระที่เตรียมพร้อมทุกอย่างแล้ว ทั้งความสละเป็นสละตายต่อการประกอบความพากเพียรในสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งไม่เป็นที่แน่ใจและอาจมีภัยรอบด้าน ทั้งสละทิฐิมานะ ความถือตัวว่ามีราคาค่างวด ซึ่งอวดรู้อวดฉลาดอยู่ภายใน และสละทิฐิมานะต่อหมู่ต่อคณะ ประหนึ่งเป็นอวัยวะอันเดียวกัน จิตใจถึงจะมีความสงบสุข การประกอบความเพียรก็มี เกิดสมาธิได้เร็ว ไม่มีนิวรณ์มาขัดขวางถ่วงใจ

ในที่ถูกบังคับให้อยู่ในวงจำกัด เช่น สถานที่กลัว ๆ อาหารมีน้อย ฝืดเคืองด้วยปัจจัย สติกำกับใจไม่ลดละ คิดอ่านเรื่องอะไรมีสติคอยสะกิดบังคับอยู่เสมอ ย่อมเข้าสู่ความสงบได้เร็วกว่าเท่าที่ควรจะเป็น เพราะข้างนอกก็มีภัย ข้างในก็มีสติคอยบังคับขู่เข็ญ จิตซึ่งเปรียบเหมือนนักโทษก็ยอมตัวไม่คึกคะนอง นอกจากนั้น ยังมีอาจารย์คอยใส่ปัญหาเวลาจิตคิดออกนอกลู่นอกทางอีกด้วย จิตซึ่งถูกบังคับด้วยเครื่องทรมานอยู่ตลอดเวลาทั้งข้างนอกข้างใน ย่อมกลายเป็นจิตที่ดีขึ้นได้อย่างไม่คาดฝัน คือ กลางคืนซึ่งเป็นเวลากลัว ๆ เจ้าของก็บังคับให้ออกเดินจงกรมแข่งกับความกลัว ทางไหนจะแพ้จะชนะ ถ้าความกลัวแพ้ ใจก็เกิดความอาจหาญขึ้นมาและรวมสงบลงได้ ถ้าใจแพ้สิ่งที่แสดงขึ้นมาในเวลานั้นก็คือความกลัวอย่างหนักนั่นเอง ฤทธิ์ของความกลัวคือ ทั้งหนาวทั้งร้อน ทั้งปวดหนักปวดเบา ทั้งเหมือนจะเป็นไข้ หายใจไม่สะดวกแบบคนจะตายเราดี ๆ นี่เอง

เครื่องส่งเสริมความกลัวคือเสียงเสือกระหึ่ม ๆ อยู่ตามชายเขาบ้าง ไหล่เขาบ้าง หลังเขาบ้าง พื้นราบบ้าง จะกระหึ่มอยู่ที่ไหนทิศใดก็ตาม ใจจะไม่คำนึงทิศทางเลย แต่จะคำนึงอย่างเดียวว่าเสือจะตรงมากินพระองค์เดียว ที่กำลังเดินจงกรมด้วยความกลัวตัวสั่นไม่เป็นท่าอยู่นี้เท่านั้น แผ่นดินกว้างใหญ่ขนาดไหน ไม่ได้นึกว่าเสือเป็นสัตว์มีเท้าจะเที่ยวไปที่อื่น ๆ แต่คิดอย่างเดียวว่าเสือจะตรงมาที่ที่มีบริเวณแคบ ๆ เล็ก ๆ นิดเดียว ซึ่งพระขี้ขลาดกำลังเดินวุ่นวายอยู่ด้วยความกลัวนี้แห่งเดียว การภาวนาไม่ทราบว่าไปถึงไหนมิได้คิดคำนึงเพราะลืมไปหมด ที่จดจ่อที่สุดก็คือคำบริกรรมโดยไม่รู้สึกตัว ว่าได้บริกรรมว่า เสือจะมาที่นี่ เสือจะมาที่นี่ อย่างเดียวเท่านั้น จิตก็ยิ่งกำเริบด้วยความกลัวเพราะการส่งเสริมด้วยคำบริกรรมแบบโลกแตก ธรรมก็เตรียมจะแตกหากบังเอิญเสือเกิดหลงป่าเดินเปะปะมาที่นั้นจริง ๆ ลักษณะนี้อย่างน้อยก็ยืนตัวแข็งไม่มีสติ มากกว่านั้นเป็นอะไรไปเลยไม่มีทางแก้ไข

นี่คือการตั้งจิตไว้ผิดธรรม ผลจะแสดงความเสียหายขึ้นมาตามขนาดที่ผู้นั้นพาให้เป็นไป ทางที่ถูกที่ท่านสอนให้ตั้งหลักใจไว้กับธรรม จะเป็นมรณัสสติหรือธรรมบทใดบทหนึ่งในขณะนั้น ไม่ให้ส่งจิตปรุงออกไปนำเอาอารมณ์ที่เป็นภัยเข้ามาหลอกตัวเอง เป็นกับตายก็ตั้งจิตไว้กับธรรมที่เคยบริกรรมอยู่เท่านั้น จิตเมื่อมีธรรมเป็นเครื่องยึดจะไม่เสียหลัก และจะตั้งตัวได้ในขณะที่ทั้งกลัว ๆ นั่นแล จะกลายเป็นจิตที่อาจหาญขึ้นมาในขณะนั้นอย่างอัศจรรย์ที่บอกไม่ถูก

ท่านพระอาจารย์มั่นท่านสอนให้ตั้งหลักด้วยความเสียสละทุกสิ่งบรรดามีอยู่กับตัว คือ ร่างกาย จิตใจ แต่มิให้สละธรรมที่ตนปฏิบัติหรือบริกรรมอยู่ในขณะนั้น จะเป็นอะไรก็ปล่อยให้เป็นไปตามคติธรรมดา เกิดแล้วต้องตาย จะเป็นคนขวางโลกไม่ยอมตายไม่ได้ ผิดคติธรรมดา ไม่มีความจริงใด ๆ มาชมเชยคนผู้มีความคิดขวางโลกเช่นนั้น ท่านสอนให้เด็ดเดี่ยวอาจหาญ ไม่ให้สะทกสะท้านต่อความตาย เกี่ยวกับสถานที่ที่จะไปบำเพ็ญเพื่อหาความดีใส่ตัว ดงหนาป่ารกชัฏมีสัตว์เสือชุมเท่าไรยิ่งสอนให้ไปอยู่ โดยให้เหตุผลว่า ที่นั้นแลจะได้กำลังใจทางสมาธิปัญญา เสือจะได้ช่วยให้ธรรมเกิดในใจได้บ้าง เพราะคนเราเมื่อไม่กลัวพระพุทธเจ้า ไม่เชื่อพระพุทธเจ้า แต่กลัวเสือและเชื่อเสือว่าเป็นสัตว์ดุร้ายจะมาคาบเอาไปเป็นอาหาร และช่วยไล่ตะล่อมจิตเข้าสู่ธรรมให้ก็ยังดี จะได้กลัวและตั้งใจภาวนาจนเห็นธรรม เมื่อเห็นธรรมแล้วก็เชื่อพระพุทธเจ้าและเชื่อพระธรรมไปเอง เมื่อเข้าสู่ที่คับขันแล้วจิตไม่เคยเป็นสมาธิก็จะเป็น ไม่เคยเป็นปัญญาก็จะเป็นในที่เช่นนั้นแล

ใจไม่มีอะไรบังคับบ้าง มันขี้เกียจและตั้งหน้าสั่งสมแต่กิเลสพอกพูนใจ แทบจะหาบหามไปไม่ไหว ไปให้เสือช่วยหาบขนกิเลสตัวขี้เกียจ ตัวเพลิดเพลินจนลืมตัวลืมตายออกเสียบ้าง จะได้หายเมาและเบาลง ยืนเดินนั่งนอนจะไม่พะรุงพะรังไปด้วยกิเลสประเภทไม่เคยลงจากบนบ่า คือหัวใจคน ที่ใดกิเลสกลัวท่านสอนให้ไปที่นั้น แต่ที่ที่กิเลสไม่กลัวอย่าไปเตร็ดเตร่เกิดเรื่อง ไม่ได้ความแปลกและอัศจรรย์อะไรเลย นอกจากกิเลสจะพาสร้างความฉิบหายใส่ตัวจนมองไม่เห็นบุญบาปเท่านั้น ไม่มีอะไรน่าชมเชย ท่านให้ความมั่นใจแก่นักปฏิบัติว่า สถานที่ที่ไม่มีสิ่งบังคับบ้าง ทำความเพียรไม่ดี จิตลงสู่ความสงบได้ยาก แต่สถานที่ที่เต็มไปด้วยความระเวียงระวังภัย ทำความเพียรได้ผลดี ใจก็ไม่ค่อยปราศจากสติ ซึ่งเป็นทางเดินของความเพียรอยู่ในตัวอยู่แล้ว ผู้หวังความพ้นทุกข์โดยชอบจึงไม่ควรกลัวความตายในที่ ๆ น่ากลัว มีในป่าในเขาที่เข้าใจว่าเป็นสถานที่น่ากลัว เป็นต้น

เวลาเข้าสู่ที่คับขันจริง ๆ ขอให้ใจอยู่กับธรรม ไม่ส่งออกนอกกายนอกใจ ซึ่งเป็นที่สถิตอยู่ของธรรม ความปลอดภัยและกำลังใจทุกด้านที่จะพึงได้ในเวลานั้น จะเป็นสิ่งที่ยอมรับกันไปในตัว อย่างไรก็ไม่ตายถ้าไม่ถึงกาลตามกรรมนิยม แทนที่จะตายดังความคาดหมายที่ด้นเดาไว้ ท่านเคยว่าท่านได้กำลังใจในที่เช่นนั้นแทบทั้งนั้น จึงชอบสั่งสอนหมู่เพื่อนให้มีใจมุ่งมั่นต่อธรรมในที่คับขันจะสมหวังในไม่ช้าเลย แทนที่จะทำไปแบบเสี่ยงวาสนาบารมีอันเป็นเรื่องเหลวไหลหลอกลวงตนมากกว่าจะเป็นความจริง เพราะความคิดเช่นนั้น ส่วนมากมักจะออกมาจากความอ่อนแอท้อถอย จึงมักเป็นความคิดที่กดถ่วงลวงใจมากกว่าจะช่วยเสริมให้ดี และเพิ่มพูนกำลังสติปัญญาให้ยิ่ง ๆ ขึ้น ธรรมที่ให้ความมั่นใจแก่นักปฏิบัติเพื่อถือเป็นหลักประกันชีวิตและความเพียร คือ พึงหวังพึ่งเป็นและพึ่งตายต่อธรรมจริง ๆ อย่าฟั่นเฟือนหวั่นไหวโดยประการทั้งปวงหนึ่ง พึงเป็นผู้กล้าตายด้วยความเพียรในที่ที่ตนเห็นว่าน่ากลัวนั้น ๆ หนึ่ง

เมื่อเข้าที่จำเป็นและคับขันเท่าไร พึงเป็นผู้มีสติกำกับใจให้มั่นในธรรม มีคำบริกรรมเป็นต้น ให้กลมกลืนกันทุกระยะ อย่าปล่อยวาง แม้ช้างเสืองูเป็นต้น จะมาทำลาย ถ้าจิตสละเพื่อธรรมจริงอยู่แล้ว สิ่งเหล่านั้นจะไม่กล้าเข้าถึงตัว มิหนำเรายังจะกล้าเดินเข้าไปหามันด้วยความองอาจกล้าหาญ ไม่กลัวตาย แทนที่มันจะทำอันตรายเรา แต่ใจเรากลับจะเป็นมิตรอย่างลึกลับอยู่ภายใน

กับมันอีกด้วย โดยไม่เป็นอันตรายหนึ่ง ใจเรามีธรรมประจำแต่ใจสัตว์ไม่มีธรรม ใจเราต้องมีอำนาจเหนือกว่าสัตว์เป็นไหน ๆ แม้สัตว์จะไม่ทราบได้ว่ามีธรรม แต่สิ่งที่ทำให้สัตว์ไม่กล้าอาจเอื้อมมีอยู่กับใจเราอย่างลึกลับ นั่นแลคือธรรมเครื่องป้องกัน หรือธรรมเครื่องทรงอำนาจให้สัตว์ใจอ่อนไม่กล้าทำอะไรได้หนึ่ง อำนาจของจิตเป็นอำนาจที่ลึกลับและรู้อยู่เฉพาะตัว แต่ผู้อื่นทราบได้ยากหากไม่มีญาณภายในหนึ่ง

ฉะนั้น ธรรมแม้จะเรียนและประกาศสอนกันทั่วโลก ก็ยังเป็นธรรมชาติที่ลึกลับอยู่นั่นเอง ถ้าใจยังเข้าไม่ถึงธรรมชาติเป็นขั้น ๆ ที่ควรจะเปิดเผยกับใจเป็นระยะ ๆ ไป เมื่อเข้าถึงกันจริง ๆ แล้ว ปัญหาระหว่างใจกับธรรมก็สิ้นสุดลงเอง เพราะใจกับธรรมมีความละเอียดสุขุมและลี้ลับพอ ๆ กัน เมื่อถึงขั้นนี้แล้ว แม้จะพูดว่าใจคือธรรมและธรรมคือใจก็ไม่ผิด และไม่มีอะไรมาขัดแย้งถ้ากิเลสตัวเคยขัดแย้งสิ้นไปไม่มีเหลือแล้ว เท่าที่ใจกลายเป็นเครื่องมือของกิเลสตัณหาจนมองหาคุณค่าไม่เจอนั้น ก็เพราะใจถูกสิ่งดังกล่าวคละเคล้ากลุ้มรุมจนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงดูเหมือนไม่มีคุณค่าอะไรแฝงอยู่เลยในระยะนั้น ถ้าปล่อยให้เป็นทำนองนั้นเรื่อยไป ไม่สนใจรักษาและชำระแก้ไข ใจก็ไม่มีคุณค่า ธรรมก็ไม่มีราคาสำหรับตน แม้จะตายแล้วเกิด และเกิดแล้วตายสักกี่ร้อยกี่พันครั้ง ก็เป็นทำนองเขาเปลี่ยนชุดเสื้อผ้าซึ่งล้วนเป็นชุดที่สกปรกด้วยกัน จะเปลี่ยนวันละกี่ครั้งก็คือผู้สกปรกน่าเกลียดอยู่นั่นเอง

ผิดกับผู้เปลี่ยนชุดเสื้อผ้าที่สกปรกออก แล้วสวมใส่เสื้อผ้าที่สะอาดแทนเป็นไหน ๆ ฉะนั้น การเปลี่ยนชุดดีชั่วสำหรับใจ จึงเป็นปัญหาสำคัญของแต่ละคนจะพิจารณาและรับผิดชอบตัวเองในทางใด ไม่มีใครจะมารับภาระแทนได้ ไม่ต้องเป็นกังวลอีกต่อไป แต่เรื่องตัวเองนี้เป็นเรื่องใหญ่โตของแต่ละคน ซึ่งรู้อยู่กับตัวทั้งปัจจุบันและอนาคต ว่าต้องเป็นผู้รับผิดชอบตัวเองตลอดไปไม่มีกำหนดกาล นอกจากผู้ให้การบำรุงรักษาจนถึงที่ปลอดภัยโดยสมบูรณ์แล้วเท่านั้น ดังพระพุทธเจ้าและพระสาวกท่านเป็นตัวอย่าง นั้นชื่อว่าเป็นผู้หมดภาระโดยประการทั้งปวงอย่างสมบูรณ์ ผู้เช่นนั้นแลที่โลกกล่าวอ้างเป็นสรณะเพื่อหวังฝากเป็นฝากตายในชีวิตตลอดมา แม้ผู้ตกอยู่ในลักษณะแห่งความไม่ดี แต่ยังพอรู้บุญรู้บาปอยู่บ้าง ก็ยังกล่าวอ้าง พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ว่าเป็นสรณะอย่างไม่หยุดปากกระดากใจ ยังระลึกถึงพอให้พระองค์ทรงเป็นห่วงและรำคาญในความไม่ดีของเขาอยู่นั่นเอง เช่นเดียวกับลูก ๆ ทั้งที่เป็นลูกที่ดีและลูกที่เลวบ่นถึงผู้บังเกิดเกล้าว่าเป็นพ่อเป็นแม่ของตนฉะนั้น

ท่านพระอาจารย์มั่นท่านฝึกอบรมพระเณรเพื่อเห็นผลประจักษ์ในการบำเพ็ญ ท่านมีอุบายปลุกปลอบด้วยวิธีต่าง ๆ ดังกล่าวมา ผู้ตั้งใจปฏิบัติตามท่านด้วยความเคารพเทิดทูนจริง ๆ ย่อมได้รับคุณธรรมเป็นการถ่ายทอดข้อวัตรวิธีดำเนินจากท่านมาอย่างพอใจ ตลอดความรู้ความฉลาดภายในใจเป็นที่น่าเลื่อมใส และนำมาสั่งสอนลูกศิษย์สืบทอดกันมาพอเห็นเป็นสักขีพยานว่าศาสนายังทรงมรรคทรงผลประจักษ์ใจของผู้ปฏิบัติตลอดมาไม่ขาดสูญ ถ้าพูดตามความเป็นมาและการอบรมสั่งสอนของท่านพระอาจารย์มั่นแล้ว ควรเรียกได้อย่างถนัดใจว่า ‘‘ปฏิปทาอดอยาก’’ คือที่อยู่ก็อดอยาก ที่อาศัยก็ฝืดเคือง ปัจจัยเครื่องอาศัย โดยมากดำเนินไปแบบขาด ๆ เขิน ๆ ทั้งที่สิ่งเหล่านั้นมีอยู่ ความเป็นอยู่หลับนอนที่ล้วนอยู่ในสภาพอนิจจังนั้น

ถ้าผู้เคยอยู่ด้วยความสนุกรื่นเริงและสมบูรณ์ไปเจอเข้า อาจเกิดความสลดสังเวชใจในความเป็นอยู่ของท่านเหล่านั้นอย่างยากจะปลงตกได้ เพราะไม่มีอะไรจะเป็นที่เจริญตาเจริญใจสำหรับโลกผู้ไม่เคยต่อสภาพเช่นนั้น จึงเป็นที่น่าทุเรศเอานักหนา แต่ท่านเองแม้จะเป็นอยู่ในลักษณะของนักโทษในเรือนจำ แต่ก็เป็นความสมัครใจและอยู่ได้ด้วยธรรม เป็นอยู่หลับนอนด้วยธรรม ลำบากลำบนทนทุกข์ด้วยธรรม ทรมานตนเพื่อธรรม อะไร ๆ ในสายตาที่เห็นว่าเป็นการทรมานของผู้ไม่เคยพบเคยเห็น จึงเป็นเรื่องความสะดวกกายสบายใจสำหรับท่านผู้มีปฏิปทาในทางนั้น ดังนั้น จึงควรให้นามว่า "ปฏิปทาอดอยาก" เพราะอยู่ด้วยความตั้งใจทรมานอดอยากฝืนกายฝืนใจจริง ๆ คือ อยู่ก็ฝืน ไปก็ฝืน นั่งก็ฝืน ยืนก็ฝืน นอนก็ฝืน เดินจงกรมก็ฝืน นั่งสมาธิก็ฝืน ในอิริยาบถทั้งสี่เป็นท่าฝืนกายฝืนใจทั้งนั้น ไม่ยอมให้อยู่ตามอัธยาศัยใจชอบเลย

บางครั้งยังต้องทนอดทนหิว ไม่ฉันจังหันไปหลายวัน เพื่อเร่งความเพียรทางใจ ขณะที่ไม่ฉันนั้นเป็นเวลาทำความเพียรตลอดสาย ไม่มีการลดหย่อนผ่อนตัวว่าหิวโหย แม้จะทุกข์ก็ทราบว่าทุกข์ในเวลานั้น แต่ก็ทราบว่าตนทนอดทนหิวเพื่อความเพียร เพราะผู้ปฏิบัติบางรายจริตนิสัยชอบทางอดอาหาร ถ้าฉันไปทุกวันร่างกายสมบูรณ์ความเพียรทางใจไม่ก้าวหน้า ใจอับเฉา ไม่สว่างไสว ไม่องอาจกล้าหาญ ก็จำต้องหาทางแก้ไข โดยมีการผ่อนและอดอาหารบ้าง อดระยะสั้นบ้าง ระยะยาวบ้าง พร้อมกับความสังเกตตัวเองว่า อย่างไหนมีผลมากน้อยต่างกันอย่างไรบ้าง เมื่อทราบนิสัยของตนว่าถูกกับวิธีใดก็เร่งรีบในวิธีนั้น รายที่ถูกจริตกับการอดหลายวันก็จำต้องยอมรับตามนิสัยของตน และพยายามทำตามแบบนั้นเรื่อยไป แม้จะลำบากบ้างก็ยอมทนเอา เพราะอยากดี อยากรู้ อยากฉลาด อยากหลุดพ้นจากทุกข์

ผู้ที่จริตนิสัยถูกกับการอดในระยะยาวย่อมทราบได้ในขณะที่กำลังทำการอดอยู่ คืออดไปหลายวันเท่าไร ใจยิ่งเด่นดวงและอาจหาญต่ออารมณ์ที่เคยเป็นข้าศึก ใจมีความคล่องแคล่วแกล้วกล้าต่อหน้าที่ของตนมากขึ้น นั่งสมาธิภาวนาลืมมืดลืมสว่าง เพราะความเพลินกับธรรม ขณะใจสัมผัสสัมพันธ์กับธรรมย่อมไม่สนใจต่อความหิวโหยและกาลเวลา มีแต่ความรื่นเริงในธรรมทั้งหลายอันเป็นสมบัติที่ควรได้ควรถึงในเวลานั้น จึงรีบตักตวงให้ทันกับเวลาที่กิเลสความเกียจคร้านอ่อนแอ ความไม่อดทน เป็นต้น กำลังนอนหลับอยู่ พอจะสามารถแอบปีนขึ้นบนหลังหรือบนคอมันบ้างก็ให้ได้ขึ้นในเวลานั้น ๆ หากรั้ง ๆ รอ ๆ หาฤกษ์งามยามดีพรุ่งนี้มะรืนอยู่ เวลามันตื่นขึ้นมาแล้วจะลำบาก ดีไม่ดีอาจสู้มันไม่ได้และกลายเป็นช้างให้มันโดดขึ้นบนคอ แล้วเอาขอสับลงบนศีรษะคือหัวใจ แล้วต้องยอมแพ้มันอย่างราบ

เพราะใจเราเคยเป็นช้างให้กิเลสเป็นนายควาญบังคับมานานแสนนานแล้ว ความรู้สึกกลัวที่เคยฝังใจมานานนั้นแลพาให้ขยาด ๆ ไม่กล้าต่อสู้กับมันอย่างเต็มฝีมือได้ ทางด้านธรรมท่านว่ากิเลสกับธรรมเป็นคู่อริกัน แต่ทางโลกเห็นว่ากิเลสกับใจเป็นคู่มิตรในลักษณะบ๋อยกลางเรือนอย่างแยกกันไม่ออก ฉะนั้น ผู้มีความเห็นไปตามธรรมจึงต้องพยายามต่อสู้กับสิ่งที่ตนเห็นว่าเป็นข้าศึกเพื่อเอาตัวรอดและครองตัวอย่างอิสระ ไม่ต้องขึ้นกับกิเลสเป็นผู้คอยกระซิบสั่งการ แต่ผู้เห็นตามกิเลสก็ต้องคอยพะเน้าพะนอเอาอกเอาใจ ที่มันแนะนำหรือสั่งการออกมาอย่างไรต้องยอมปฏิบัติตามทุกอย่างไม่ขัดขืนมันได้

ส่วนผลที่ได้รับจากมันนั้น เจ้าตัวก็ทราบว่ามีความกระเทือนต่อจิตใจเพียงใด แม้ผู้อื่นก็ย่อมทราบได้จากการระบายออกของผู้เป็นเจ้าทุกข์ เพราะความกระทบกระเทือนทางจิตใจที่ถูกกิเลสกลั่นแกล้งและทรมานโดยวิธีต่าง ๆ ไม่มีประมาณ โทษทั้งนี้แลทำให้ผู้มีความรักตัวสงวนใจต้องมีมานะต่อสู้ด้วยความเพียรทุกด้านอย่างไม่อาลัยเสียดายชีวิต ถึงจะอดก็ยอมอด ทุกข์ก็ยอมทุกข์ แม้ตายก็ยอมพลีชีพเพื่อยอมบูชาพระศาสนาไปเลย ไม่มีการแบ่งรับแบ่งสู้ไว้เพื่อกิเลสได้หวังมีส่วนด้วย จะได้ใจ

ที่ท่านพระอาจารย์มั่นเทศน์ปลุกใจพระเณร ให้มีความอาจหาญร่าเริงต่อความเพียรเพื่อยกตนให้พ้นทุกข์เครื่องกดถ่วงจิตใจ ก็เพราะท่านได้พิจารณาทดสอบเรื่องของกิเลสกับธรรมมาอย่างละเอียดถี่ถ้วนจนเห็นผลประจักษ์ใจแล้ว จึงได้กลับมาภาคอีสานและทำการสั่งสอนอย่างเต็มภูมิแห่งธรรมที่ท่านรู้เห็นมาเป็นคราว ๆ ในสมัยนั้น

ธรรมที่ท่านสั่งสอนอย่างอาจหาญและออกหน้าออกตาแก่บรรดาศิษย์อยู่เสมอ ได้แก่ พลธรรม ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา โดยให้เหตุผลว่า ผู้ไม่เหินห่างจากธรรมเหล่านี้ ไปอยู่ที่ไหนก็ไม่ขาดทุนและล่มจม เป็นผู้มีหวังความเจริญก้าวหน้าไปโดยลำดับ ธรรมทั้ง ๕ ข้อนี้ ท่านแยกความหมายมาใช้สำหรับท่านเองเป็นข้อ ๆ ซึ่งโดยมากเป็นไปในทางปลุกใจให้อาจหาญ มีใจความว่า *ศรัทธา* เชื่อศาสนธรรมที่พระองค์ประทานไว้เพื่อโลก เราผู้หนึ่งในจำนวนของคนในโลก ซึ่งอยู่ในข่ายที่ควรได้รับแสงสว่างแห่งธรรมจากข้อปฏิบัติที่ทำจริงแน่นอนไม่เป็นอื่น และเชื่อว่าเกิดแล้วต้องตาย แต่จะช้าหรือเร็วไม่สำคัญ ที่สำคัญอยู่ตรงที่ว่าเราจะตายแบบผู้แพ้กิเลสวัฏฏ์ กรรมวัฏฏ์ วิปากวัฏฏ์ หรือจะเป็นผู้ชนะวัฏวนสามนี้ก่อนจะตาย คำว่าแพ้ไม่เป็นสิ่งพึงปรารถนา แม้แต่เด็กเล่นกีฬากันต่างฝ่ายเขายังหวังชนะกัน เราจึงควรสะดุดใจ และไม่ควรทำตัวให้เป็นผู้แพ้ ถ้าเป็นผู้แพ้ก็ต้องทนอยู่อย่างผู้แพ้

ทุก ๆ อาการของผู้แพ้ต้องเป็นการกระเทือนใจอย่างมาก และระทมทุกข์จนหาทางออกไม่ได้ ขณะที่จิตจะคิดหาทางออกของผู้แพ้มีอยู่ทางเดียวคือ "ตายเสียดีกว่า" ซึ่งตายไปแบบที่ว่าดีกว่านี้ ก็ต้องเป็นการตายของผู้แพ้ต่อข้าศึกอยู่นั่นเอง อันเป็นทางกอบโกยโรยทุกข์ใส่ตัวเองจนไม่มีที่ปลงวาง จึงไม่มีอะไรดีเลยสำหรับผู้แพ้ทุกประตูแล้ว ถ้าจะตายแบบผู้ชนะดังพระพุทธเจ้าและพระสาวกท่าน ก็ต้องเชื่อแบบท่าน ทำแบบท่าน เพียรและอดทนแบบท่าน มีสติรักษาใจ รักษาตัว รักษากิริยาที่แสดงออกทุกอาการแบบท่าน ทำใจให้มั่นคงต่อหน้าที่ของตน อย่าโยกเยกคลอนแคลนแบบคนจนตัวไม่มีสติเป็นหลักยึด แต่จงทำใจให้มั่นคงต่อเหตุที่ทำเพื่อผลอันพึงพอใจจะได้มีทางเกิดขึ้นได้ อันเป็นแบบที่ท่านพาดำเนิน

ศาสนาคือคำสั่งสอนของท่านผู้ฉลาด ท่านสอนคนเพื่อให้เกิดความฉลาดทุกแง่ทุกมุม ซึ่งพอจะพิจารณาตามท่านได้ แต่เราอย่าฟังเพื่อความโง่ อยู่ด้วยความโง่ กินดื่มทำพูดด้วยความโง่ คำว่าโง่ไม่ใช่ของดี คนโง่ก็ไม่ดี สัตว์โง่ก็ไม่ดี เด็กโง่ ผู้ใหญ่โง่ มิใช่ของดีทั้งนั้น เราโง่จะให้ใครเขาชมว่าดี จึงไม่ควรทำความสนิทติดจมอยู่กับความโง่โดยไม่ใช้ความพิจารณาไตร่ตรอง ไม่ใช่ทางพ้นทุกข์โดยประการทั้งปวง จึงไม่ควรแก่สมณะซึ่งเป็นเพศที่ใคร่ครวญไตร่ตรอง นี่คือความหมายในธรรม ๕ ข้อที่ท่านคิดค้นขึ้นมาพร่ำสอนท่านเองและหมู่คณะที่ไปอบรมศึกษากับท่าน รู้สึกว่าเป็นคติได้ดีมาก เพราะเป็นอุบายปลุกใจให้เกิดสติปัญญาและอาจหาญ ทั้งเหมาะสมกับสภาพการณ์

และสถานที่ของพระธุดงค์ ผู้เตรียมพร้อมแล้วในการรบพุ่งชิงชัยระหว่างกิเลสกับธรรมเพื่อความชนะเลิศ คือวิมุตติพระนิพพาน อันเป็นหลักเขตแดนมหาชัยที่ปรารถนามานาน

พระอาจารย์ที่เป็นศิษย์ผู้ใหญ่ของท่านเล่าให้ฟังว่า เวลาอยู่กับท่าน แม้จะมีพระเณรจำนวนมากด้วยกัน แต่มองดูอากัปกิริยาของแต่ละองค์ เหมือนพระเณรที่สิ้นกิเลสกันแล้วทั้งนั้น ไม่มีอาการแสดงความคึกคะนองใด ๆ แม้แต่น้อยให้ปรากฏบ้างเลย ต่างองค์ต่างสงบเสงี่ยมเจียมตัว ทั้งที่อยู่โดยลำพังตนเอง ทั้งเวลามารวมกันด้วยกิจธุระบางอย่าง และเวลารวมประชุมฟังการอบรม ต่างมีมรรยาทสวยงามมาก ถ้าไม่ได้ฟังธรรมเกี่ยวกับภูมิจิต เวลาท่านสนทนากันกับท่านอาจารย์บ้าง ก็อาจให้เกิดความสงสัยหรือเชื่อแน่ว่าแต่ละองค์คงสำเร็จพระอรหัตกันแน่ ๆ แต่พอเดาได้จากการแก้ปัญหาธรรมขณะที่ท่านสนทนากัน ว่าองค์ไหนควรอยู่ในภูมิธรรมขั้นใด นับแต่สมาธิและปัญญาขั้นต้นขึ้นไปถึงสมาธิและวิปัสสนาขั้นสูง

การแก้ปัญหาในเวลามีผู้ไปศึกษาก็ดี การแสดงธรรมอบรมพระเณรในเวลาประชุมก็ดี ท่านแสดงด้วยความแน่ใจและอาจหาญ พอให้ผู้ฟังทราบได้ว่าธรรมที่แสดงออกเป็นธรรมที่ท่านรู้เห็นทางจิตใจจริง ๆ ไม่แสดงด้วยความลูบคลำหรือสุ่มเดา ว่าเห็นจะเป็นอย่างนั้น เห็นจะเป็นอย่างนี้ จึงเป็นที่แน่ใจได้ว่า เป็นธรรมที่ส่อแสดงอยู่กับใจของทุกคนแม้ยังไม่รู้ไม่เห็น และคงมีวันหนึ่งที่ผู้ปฏิบัติจะสามารถรู้ได้จำเพาะตนหากไม่ลดละความเพียรไปเสีย

วิธีให้การอบรมแก่พระเณรและฆราวาส รู้สึกว่าท่านแสดงให้พอเหมาะสมกับขั้นภูมิความเป็นอยู่และจริตนิสัยของผู้มาอบรมศึกษาได้ดี และได้รับประโยชน์ทั้งสองฝ่ายขณะที่ฟังอยู่ด้วยกัน เพราะท่านอธิบายแยกแยะธรรมออกเป็นตอน ๆ ซึ่งพอเหมาะสมกับภูมิของผู้มาฟังจะเข้าใจและนำไปปฏิบัติให้เกิดผลได้ โดยมากเวลาท่านสอนฆราวาสญาติโยมโดยเฉพาะ ท่านยกธรรมเกี่ยวกับฆราวาสขึ้นแสดง มีทาน ศีล ภาวนาเป็นพื้น โดยให้เหตุผลว่า ธรรมทั้งสามนี้เป็นรากแก้วของความเป็นมนุษย์และเป็นรากเหง้าของพระศาสนา ผู้เกิดมาเป็นมนุษย์ต้องเป็นผู้เคยผ่าน คือเคยสั่งสมธรรมเหล่านี้มา อย่างน้อยต้องมีอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นเชื้ออยู่ในนิสัยของผู้จะมาสวมร่างเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ด้วยมนุษยสมบัติอย่างแท้จริง

ทาน คือเครื่องแสดงน้ำใจมนุษย์ผู้มีจิตใจสูง ผู้มีเมตตาจิตต่อเพื่อนมนุษย์และสัตว์ผู้อาภัพ ด้วยการให้การเสียสละแบ่งปันมากน้อย ตามกำลังของวัตถุเครื่องสงเคราะห์ที่มีอยู่ จะเป็นวัตถุทาน ธรรมทาน หรือวิทยาทานแขนงต่าง ๆ ก็ตาม ที่ให้เพื่อสงเคราะห์ผู้อื่นโดยมิได้หวังค่าตอบแทนใด ๆ นอกจากกุศลคือความดีที่เกิดจากทานนั้น ซึ่งจะเป็นสิ่งตอบแทนให้เจ้าของทานได้รับอยู่โดยดีเท่านั้น ตลอดอภัยทานที่ควรให้แก่กันในเวลาอีกฝ่ายหนึ่งผิดพลาดหรือล่วงเกิน คนมีทานหรือคนที่เด่นในการให้ทาน ย่อมเป็นผู้สง่าผ่าเผยและเด่นในปวงชนโดยไม่นิยมรูปร่างลักษณะ ผู้เช่นนี้มนุษย์และสัตว์ตลอดเทวดาที่มองไม่เห็นก็เคารพรัก จะตกทิศใดแดนใดย่อมไม่อดอยากขาดแคลน หากมีสิ่งหรือผู้อุปถัมภ์จนได้ ไม่อับจนทนทุกข์

แม้ในแดนมนุษย์เรานี้ก็พอเห็นได้อย่างเต็มตารู้ได้อย่างเต็มใจว่า ผู้มีทานเป็นเครื่องประดับตัวย่อมเป็นคนไม่ล้าสมัยในสังคม และบุคคลทุกชั้นไม่มีใครรังเกียจ แม้แต่คนที่มั่งมีแต่แสนตระหนี่ถี่เหนียวก็ยังหวังต่อการสงเคราะห์ช่วยเหลือจากผู้อื่นเช่นเดียวกับมนุษย์ทั่ว ๆ ไป ไม่ต้องพูดถึงคนที่ช่วยตัวเองไม่ได้ แต่ไม่หวังให้ผู้อื่นช่วยเหลือ จะไม่มีในโลกเมืองไทยเรา อำนาจ

ทานทำให้ผู้มีใจชอบบริจาคเกิดความเคยชินต่อนิสัย จนกลายเป็นผู้มีฤทธิ์บันดาลไม่ให้อดอยากในภพที่เกิดกำเนิดที่อยู่นั้น ๆ ฉะนั้น ทานและคนที่มีใจเป็นนักให้ทาน การเสียสละ จึงเป็นเครื่องและเป็นผู้ค้ำจุนหนุนโลกให้เฟื่องฟูตลอดไป โลกที่ยังมีการสงเคราะห์กันอยู่ยังจัดเป็นโลกที่มีความหมายตลอดไป ไม่เป็นโลกที่ไร้ชาติขาดกระเจิง เหลือแต่ซากคือแผ่นดินแน่ ๆ ทานจึงเป็นสาระสำคัญสำหรับตัวและโลกทั่ว ๆ ไป ผู้มีทานย่อมเป็นผู้อบอุ่นและหนุนโลกให้ชุ่มเย็น ไม่เป็นบุคคลและโลกที่แห้งแล้งแข่งกับทุกข์ตลอดไป

ศีล คือรั้วกั้นความเบียดเบียนและทำลายสมบัติร่างกายและจิตใจของกันและกัน ศีลคือพืชแห่งความดีอันยอดเยี่ยมที่ควรมีประจำชาติมนุษย์ ไม่ปล่อยให้สูญหายไปเสีย เพราะมนุษย์ที่ไม่มีศีลเป็นรั้วกั้นและเป็นเครื่องประดับตัวเสียเลย ก็คือกองเพลิงแห่งมนุษย์เราดี ๆ นี่เอง การเบียดเบียนและทำลายกันย่อมมีไปทุกหย่อมหญ้าและทั่วโลกดินแดน ไม่มีเกาะมีดอนพอจะเอาศีรษะซุกนอนให้หลับสนิทได้โดยปลอดภัย แม้โลกจะเจริญด้วยวัตถุจนกองสูงกว่าพระอาทิตย์บนท้องฟ้า แต่ความรุ่มร้อนแผดเผาจะทวีคูณยิ่งกว่าพระอาทิตย์เป็นไหน ๆ โลกจะไม่มีที่ปลงใจได้เลยถ้ายังมัวคิดว่าวัตถุมีคุณค่ายิ่งกว่าศีลธรรมอยู่ เพราะศีลธรรมเป็นสมบัติของจอมมนุษย์ คือพระพุทธเจ้า ผู้ค้นพบและนำมาประดับโลกที่กำลังมืดมัวกลัวทุกข์พอให้สว่างไสวร่มเย็น ควรอาศัยได้บ้างด้วยอำนาจศีลธรรมเป็นเครื่องปัดเป่ากำจัด

ลำพังความคิดของมนุษย์ที่มีกิเลสคิดผลิตอะไรออกมา ทำให้โลกร้อนจะบรรลัยอยู่แล้ว ยิ่งจะปล่อยให้คิดตามอำนาจโดยไม่มีกลิ่นแห่งศีลธรรมช่วยเป็นยาแก้และชะโลมไว้บ้าง ก็น่ากลัวความคิดนั้น ๆ จะผลิตยักษ์ใหญ่ตัวโหดร้ายที่ทรงพิษขึ้นมากี่แสนกี่ล้านตัว ออกเที่ยวหากว้านกินมนุษย์ให้ฉิบหายกันทั้งโลก ไม่มีอะไรเหลืออยู่บ้างเลย ความคิดของคนสิ้นกิเลสที่ทรงคุณอย่างสูงสุดคือพระพุทธเจ้า มีผลให้โลกได้รับความร่มเย็นซาบซึ้ง กับความคิดที่เป็นไปด้วยกิเลสที่มีผลให้ตัวเองและผู้อื่นได้รับความเดือดร้อนจนจะคาดไม่ถึงนี่แล เป็นความคิดที่ผิดกันอยู่มาก พอจะนำมาเทียบเคียงเพื่อหาทางแก้ไขผ่อนหนักผ่อนเบาลงได้บ้าง ไม่จมไปกับความคิดประเภทนั้นจนหมดทางแก้ไข ศีลจึงเป็นเหมือนยาปราบโรค ทั้งโรคระบาดและโรคเรื้อรัง อย่างน้อยก็พอให้คนไข้ที่สุมด้วยกิเลสกินอยู่หลับนอนได้บ้าง ไม่ถูกบีบคั้นด้วยโรคที่เกิดแล้วไม่ยอมหายนี้ตลอดไป มากกว่านั้นก็หายขาดอยู่สบาย

ท่านพระอาจารย์มั่นท่านเมตตาสั่งสอนฆราวาสให้รู้คุณของศีล และให้รู้โทษของความไม่มีศีลอย่างถึงใจจริง ๆ ฟังแล้วจับใจไพเราะ แม้ผู้เขียนเองพอได้ทราบว่า ท่านสั่งสอนประชาชนให้เห็นโทษเห็นคุณในศีลอย่างซาบซึ้งจับใจเช่นนั้น ยังเผลอตัวไปว่า “อยากมีศีล ๕ กับเขาบ้าง” ทั้ง ๆ ที่ขณะนั้นตนก็มีศีลอยู่ถึง ๒๒๗ ศีลอยู่แล้ว เพราะความปีติผาดโผนไปบ้างเวลานั้นจึงขาดสติไปพักหนึ่ง พอได้สติขึ้นมาเลยนึกอายตัวเองและไม่กล้าบอกใคร กลัวท่านเหล่านั้นจะหาว่าเราบ้าซ้ำเข้าไปอีก เพราะขณะนั้นเราก็ชักจะบ้า ๆ อยู่บ้างแล้วที่คิดว่าอยากมีศีล ๕ กับฆราวาสเขาโดยไม่คลำดูศีรษะบ้างเลย อย่างนี้แลคนเรา เวลาคิดไปทางชั่วจนถึงกับทำชั่วตามความคิดจริง ๆ ก็คงเป็นไปในลักษณะดังกล่าวมา จึงควรสำเหนียกในความคิดของตนไปทุกระยะ ว่าคิดไปในทางดีหรือชั่ว ถูกหรือผิด ต้องคอยชักบังเหียนไว้เสมอ ไม่เช่นนั้นมีหวังเลยเถิดได้แน่นอน

ภาวนา คือ การอบรมใจให้ฉลาดเที่ยงตรงต่อเหตุผลอรรถธรรม รู้จักวิธีปฏิบัติต่อตัวเองและสิ่งทั้งหลาย ไม่ให้จิตผาดโผนโลดเต้นแบบไม่มีฝั่งมีฝา ยึดการภาวนาเป็นรั้วกั้นความคิดฟุ้งของใจให้อยู่ในเหตุผลอันจะเป็นทางแห่งความสงบสุข ใจที่ยังมิได้รับการอบรมจากภาวนาจึงยังเป็นเหมือนสัตว์ที่ยังมิได้รับการฝึกหัดให้ทำหน้าที่ของตนอย่างสมบูรณ์ มีจำนวนมากน้อยก็ยังมิได้รับประโยชน์จากมันเท่าที่ควร จำต้องฝึกหัดให้ทำประโยชน์ตามประเภทของมันก่อน ถึงจะได้รับประโยชน์ตามควร ใจจึงควรได้รับการอบรมให้รู้เรื่องของตัวเสียบ้าง จะเป็นผู้ควรแก่การงานทั้งหลาย ทั้งส่วนหยาบส่วนละเอียด ทั้งส่วนเล็กส่วนใหญ่ ทั้งภายในภายนอก ผู้มีภาวนาเป็นหลักใจจะทำอะไรชอบใช้ความคิดอ่านเสมอ ไม่ค่อยเอาตัวเข้าไปเสี่ยงต่อการกระทำที่ไม่แน่ใจ ซึ่งอาจเกิดความเสียหายแก่ตนและผู้เกี่ยวข้องตลอดส่วนรวมเมื่อผิดพลาดลงไป การภาวนาจึงเป็นงานเพื่อผลในปัจจุบันและอนาคต ไม่เสียประโยชน์ทั้งสองทาง ประโยชน์สำคัญคือประโยชน์เฉพาะหน้า ที่เรียกว่า ทิฏฐธรรมมิกัตถประโยชน์

การงานทุกชนิดที่ทำด้วยใจของผู้มีภาวนา จะสำเร็จลงด้วยความเรียบร้อย ขณะที่ทำก็ไม่ทำแบบขอไปที แต่ทำด้วยความใคร่ครวญ และเล็งถึงประโยชน์ที่จะได้รับจากงานเมื่อสำเร็จลงไปแล้ว จะไปมาในทิศทางใดจะทำอะไร ย่อมเล็งถึงผลได้เสียเกี่ยวกับการนั้น ๆ เสมอ การปกครองตนก็สะดวก ไม่ฝ่าฝืนตัวเองซึ่งเป็นผู้มีหลักเหตุผลอยู่แล้ว ถือหลักความถูกต้องเป็นเข็มทิศทางเดินของกาย วาจา ใจประจำตัว ไม่ยอมเปิดช่องให้ความอยากอันไม่มีขอบเขตเข้ามาเกี่ยวข้องเพราะความอยากไป อยากมา อยากทำ อยากพูด อยากคิด ที่เคยเป็นมาดั้งเดิม เป็นไปตามอำนาจของกิเลสตัณหา ซึ่งไม่เคยสนใจต่อความผิดถูกดีชั่วเสียมากต่อมาก และพาเราเสียไปจนนับไม่ถ้วนประมาณไม่ถูก จะเอาโทษกับมันก็ไม่ได้ นอกจากยอมให้เสียไปอย่างน่าเสียดาย แล้วพยายามแก้ตัวใหม่เท่านั้นเมื่อยังมีสติอยู่บ้างพอจะหักล้างกันได้ ถ้าไม่มีสติพอระลึกบ้างเลยแล้ว ทั้งของเก่าก็เสียไป ทั้งของใหม่ก็พลอยจมไปด้วย ไม่มีวันกลับฟื้นคืนตัวได้เลย นี่แลเรื่องของกิเลส ต้องพาให้เสียหายเรื่อยไป ฉะนั้นการภาวนาจึงเป็นเครื่องหักล้างความลามกไม่มีเหตุผลของตนได้ดี แต่วิธีภาวนานั้นรู้สึกลำบากอยู่บ้าง เพราะเป็นการบังคับใจซึ่งเหมือนบังคับลิงให้อยู่เชื่อง ๆ พองามตาบ้าง ย่อมเป็นของลำบากฉะนั้น

วิธีภาวนาก็คือวิธีสังเกตตัวเองนั่นแล คือสังเกตจิตที่มีนิสัยหลุกหลิกเหมือนถูกไฟหรือน้ำร้อนลวก ไม่อยู่เป็นปกติสุข ด้วยสติตามระลึกรู้ความเคลื่อนไหวของจิต โดยมีธรรมบทใดบทหนึ่งเป็นคำบริกรรม เพื่อเป็นยารักษาจิตให้ทรงตัวอยู่ได้ด้วยความสงบสุขในขณะภาวนา ตามที่นิยมใช้กันมากและได้ผลดีก็มีอานาปานสติบ้าง พุทโธบ้าง ธัมโมบ้าง สังโฆบ้าง มรณานุสสติบ้าง หรือเกสา โลมา นขา ทันตา ตโจ โดยอนุโลม ปฏิโลมบ้าง หรือใช้บริกรรมเฉพาะบทใดบทหนึ่งบ้างพยายามบังคับใจให้อยู่กับอารมณ์แห่งธรรมบทที่นำมาบริกรรมขณะภาวนา ใจที่อาศัยบทธรรมอันเป็นอารมณ์ที่ให้คุณ ไม่เป็นภัยแก่จิตใจ ย่อมจะเกิดความสงบสุขขึ้นมาในขณะนั้น ที่เรียกว่าจิตสงบ หรือจิตรวมเป็นสมาธิ คือความมั่นคงต่อตัวเอง ไม่อาศัยธรรมบทใด ๆ เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวในเวลานั้น เพราะจิตมีกำลังพอดำรงตนอยู่โดยอิสระได้

คำบริกรรมที่เคยนำมากำกับใจ ก็ระงับกันไปชั่วขณะที่จิตปล่อยอารมณ์เข้าพักสงบตัวต่อเมื่อถอนขึ้นมา ถ้ามีเวลาทำต่อไปอีกก็นำคำบริกรรมที่เคยกำกับมาบริกรรมต่อไป พยายามทำ

อย่างนี้เสมอด้วยความใฝ่ใจไม่ลดละความเพียร จิตที่เคยทำบาปหาบทุกข์อยู่เสมอก็จะค่อยรู้สึกตัวและปล่อยวางไปเป็นลำดับ และมีความสนใจหนักแน่นในหน้าที่ของตนเป็นประจำ ไม่ถูกบังคับถูไถเหมือนขั้นเริ่มแรก ซึ่งเป็นขั้นกำลังฝึกหัด จิตที่สงบตัวลงเป็นสมาธิ เป็นจิตที่มีความสุขเย็นใจมากและจำไม่ลืม ถ้าได้ปรากฏขึ้นเพียงครั้งเดียว ย่อมเป็นเครื่องปลุกใจให้ตื่นตัวและตื่นใจได้อย่างน่าประหลาด หากไม่ปรากฏอีกในวาระต่อไปทั้งที่ภาวนาอยู่ในใจ จะเกิดความเสียดายอย่างบอกไม่ถูก อารมณ์แห่งความติดใจและความเสียดายในจิตประเภทนั้นจะฝังใจไปนาน นอกจากจิตจะเจริญก้าวหน้าขึ้นสู่ความสงบสุขอันละเอียดไปเป็นลำดับเท่านั้น จิตถึงจะลืมและเพลินในธรรมขั้นสูงเรื่อยไป ไม่มาเกี่ยวข้องเสียดายจิตและความสงบที่เคยผ่านมาแล้ว

แต่เมื่อพูดถึงการภาวนาแล้ว ท่านผู้อ่านอาจจะรู้สึกเหงาหงอยน้อยใจและอ่อนเปียกไปทั้งร่างกายและจิตใจ ว่าตนมีวาสนาน้อย ทำไม่ไหว เพราะคิดว่ากิจการยุ่งยากทั้งภายในบ้านและนอกบ้านตลอดงานสังคมต่าง ๆ ลูกหลานก็มีหลายคนล้วนแต่ต้องเป็นธุระในการเลี้ยงดู จะมัวมานั่งหลับตาภาวนาอยู่เห็นจะไม่ทันอยู่ทันกินกับโลกเขา ต้องอดตายแน่ ๆ แล้วทำให้เกิดความอิดหนาระอาใจไม่อยากทำ ประโยชน์ที่ควรได้เลยผ่านไป ความคิดเช่นนั้นเป็นความคิดที่เคยฝังนิสัยมาดั้งเดิม และอาจเป็นความคิดที่คอยกีดกันทางเดินเพื่อการระบายคลายทุกข์ทางใจไปเสีย ถ้าไม่พยายามคิดแก้ไขเสียแต่บัดนี้เป็นต้นไป

แท้จริงการภาวนา คือวิธีการแก้ความยุ่งยากและความลำบากทางใจทุกประเภท ที่เคยรับภาระอันหนักหน่วงมานานให้เบาลงและหมดสิ้นไป เหมือนอุบายอื่น ๆ ที่เราเคยนำมาแก้ไขไล่ทุกข์ออกจากตัวเหมือนที่โลกทำกันมานั่นเอง เช่น เวลาร้อนต้องแก้ด้วยวิธีอาบน้ำ เวลาหนาวแก้ด้วยวิธีห่มผ้าหรือผิงไฟ หรือด้วยวิธีอื่น ๆ เวลาหิวกระหายแก้ด้วยวิธีรับประทานและดื่ม เวลาเป็นไข้ก็แก้ด้วยวิธีรับประทานหรือฉีดยาที่จะยังโรคให้สงบและหายไป ซึ่งล้วนเป็นวิธีการที่โลกเคยทำตลอดมาถึงปัจจุบัน โดยไม่มีการผัดเพี้ยนเลื่อนเวลา ว่ายังยุ่งยากยังลำบาก และขัดสนจนใจใด ๆ ทั้งนั้น ทุกชาติชั้นวรรณะจำต้องปฏิบัติกันทั่วโลก แม้แต่สัตว์ก็ยังต้องอาศัยการเยียวยารักษาตัวดังที่เราเห็นเขาหากินเลี้ยงปากเลี้ยงท้อง เพื่อผ่อนคลายระบายทุกข์ไปวันหนึ่ง ๆ พอยังชีวิตให้เป็นไปตลอดกาลของเขา ล้วนเป็นวิธีการแก้ไขและรักษาตัวแต่ละอย่าง ๆ

การอบรมใจด้วยภาวนาก็เป็นวิธีหนึ่งแห่งการรักษาตัว วิธีนี้ยิ่งเป็นงานสำคัญที่ควรสนใจเป็นพิเศษ เพราะเป็นวิธีที่เกี่ยวกับจิตใจผู้เป็นหัวหน้างานทุกด้านโดยตรง งานอะไรเรื่องอะไรที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับตัว จิตจำต้องเป็นตัวการอย่างแยกไม่ออก ที่จะต้องเข้ารับภาระแบกหามโดยไม่คำนึงถึงความหนักเบา และชนิดของงานว่าเป็นงานชนิดใด จะพอยกไหวไหม แต่จิตต้องเข้ารับภาระทันที ดีหรือชั่วผิดหรือถูกไม่ค่อยสนใจคิด แม้งานหรือเรื่องจะหนักเบาเศร้าโศกเพียงใดซึ่งบางเรื่องแทบจะคว้าเอาชีวิตไปด้วยในขณะนั้น แม้เช่นนั้นใจยังกล้าเอาตัวเข้าไปเสี่ยงและแบกหามจนได้ โดยไม่คำนึงว่าจะเป็นจะตายเพราะเหลือบ่ากว่าแรง มิหนำยังหอบเอาเรื่องมาคิดเป็นการบ้านอยู่อีก จนแทบนอนไม่หลับ รับประทานไม่ได้ ก็ยังมีในบางครั้ง คำว่าหนักเกินไปยกไม่ไหว เพราะเกินกว่ากำลังใจจะคิดและต้านทานนั้นเป็นไม่มี มีแต่จะสู้เอาท่าเดียว

งานทางกายยังมีเวลาพักผ่อน และยังรู้ประมาณว่าควรหรือไม่ควรแก่กำลังของตนเพียงใด ส่วนงานทางใจไม่มีวันเวลาได้พักผ่อนเอาเลย จะมีพักอยู่บ้างเล็กน้อยก็ขณะหลับนอนเท่านั้น แม้

เช่นนั้นจิตยังอุตส่าห์ทำงานด้วยการละเมอเพ้อฝันต่อไปอีก และไม่รู้จักประมาณว่าเรื่องต่าง ๆ นั้นควรหรือไม่ควรแก่กำลังของใจเพียงใด เมื่อเกิดเป็นอะไรขึ้นมาก็ทราบแต่เพียงว่าทุกข์เหลือทน แต่ไม่ทราบว่าทุกข์เพราะงานหนักและเรื่องเผ็ดร้อนเหลือกำลังที่ใจจะสู้ไหว จึงควรให้นามว่า "ใจคือนักต่อสู้" เพราะดีก็สู้ ชั่วก็สู้ สู้จนไม่รู้จักหยุดยั้งไตร่ตรอง

อารมณ์ชนิดใดผ่านมาต้องสู้ และสู้แบบรับเหมา ไม่ยอมให้อะไรผ่านหน้าไปได้ จิตเป็นเช่นนี้แลจึงสมนามว่านักต่อสู้ เพราะสู้จนไม่รู้จักตายถ้ายังครองร่างอยู่ และไม่ได้รับการแก้ไข ก็ต้องเป็นนักต่อสู้เรื่อยไปชนิดไม่มีวันปลงวางภาระลงได้ หากปล่อยให้เป็นไปตามชอบของใจที่ไม่รู้ประมาณ โดยไม่มีธรรมเครื่องยับยั้งบ้าง คงไม่มีเวลาได้รับความสุขแม้สมบัติจะมีเป็นก่ายกอง เพราะนั้นมิใช่กองแห่งความสุข แต่กลับเป็นกองส่งเสริมทุกข์สำหรับใจที่ไม่มีเรือนพักคือธรรมภายในใจ

นักปราชญ์ท่านกล่าวได้อย่างเต็มปากว่า ธรรมแลเป็นเครื่องปกครองทรัพย์สมบัติและปกครองใจ ถ้าใจมีธรรมมากน้อย ผู้นั้นแม้มีทรัพย์สมบัติมากน้อยย่อมจะมีความสุขพอประมาณ ถ้าขาดธรรมเพียงอย่างเดียว ลำพังความอยากของใจ จะพยายามหาทรัพย์ให้ได้กองเท่าภูเขาก็ยังหาความสุขไม่เจอ เพราะนั้นเป็นเพียงเครื่องอาศัยของกายและใจ ผู้ฉลาดหาความสุขใส่ตัวเท่านั้น ถ้าใจไม่ฉลาดด้วยธรรม ไม่มีธรรมในใจเพียงอย่างเดียวจะไปอยู่โลกใดและกองสมบัติใด ก็เป็นเพียงโลกเศษเดนและกองสมบัติเศษเดนอยู่เท่านั้น ไม่มีประโยชน์อะไรแก่ใจเลยแม้นิด ความสมบุกสมบัน ความรับทุกข์ทรมาน ความอดทนและความทนทานต่อสิ่งกระทบกระทั่งต่าง ๆ ไม่มีอะไรจะแข็งแกร่งเท่าใจ ถ้าได้รับความช่วยเหลือที่ถูกทาง ใจจะกลายเป็นของประเสริฐขึ้นมาให้เจ้าของได้ชมอย่างภูมิใจและอิ่มพอต่อเรื่องทั้งหลายทันที

การใช้งานจิตนับแต่วันเกิดจนบัดนี้ รู้สึกว่าใช้เอาอย่างไม่มีปรานีปราศรัย ถ้าเป็นเครื่องใช้ชนิดต่าง ๆ มีรถราเป็นต้น จะเป็นอย่างไรบ้าง ไม่ควรพูดถึงการนำเข้าอู่ซ่อม แต่ควรพูดถึงความแหลกยับเยินของรถจนกลายเป็นเศษเหล็กไปนานแล้วจะเหมาะสมกว่า นี่แลทุกสิ่งเมื่อมีการใช้ต้องมีการบูรณะซ่อมแซม มีการเก็บรักษา ถึงจะพอมีทางอำนวยประโยชน์ต่อไป จิตเป็นสมบัติสำคัญมากในตัวเราที่ควรได้รับการเหลียวแล ด้วยวิธีเก็บรักษาเช่นเดียวกับสมบัติทั่วไป วิธีที่ควรแก่จิตโดยเฉพาะก็คือภาวนาวิธีดังที่อธิบายมาบ้างแล้ว ผู้สนใจในความรับผิดชอบต่อจิตอันเป็นสมบัติที่มีค่ายิ่งของตน จึงควรปฏิบัติรักษาจิตด้วยวิธีที่ถูกต้องเหมาะสม คือฝึกหัดภาวนาในโอกาสอันควร เพื่อเป็นการตรวจตราดูเครื่องเคราของรถคือจิต ว่ามีอะไรบกพร่องและเสียไปบ้าง จะได้นำเข้าโรงซ่อมสุขภาพทางจิต

คือนั่งพินิจพิจารณาดูสังขารภายใน คือความคิดปรุงของใจ ว่าคิดอะไรบ้างในวันและเวลาหนึ่ง ๆ พอมีสารประโยชน์บ้างไหม หรือพยายามคิดแส่หาแต่เรื่อง หาแต่โทษ และขนทุกข์มาเผาลนเจ้าของอยู่ทำนองนั้น พอให้รู้ความผิดถูกของตัวบ้าง และพิจารณาสังขารภายนอก คือร่างกายของเรา ว่ามีความเจริญขึ้นหรือเจริญลงในวันและเวลาหนึ่ง ๆ ที่ผ่านไปจนกลายเป็นปีเก่าและปีใหม่ผลัดเปลี่ยนกันไปไม่มีที่สิ้นสุด สังขารร่างกายเรามีอะไรใหม่ขึ้นบ้างไหม หรือมีแต่ความเก่าแก่และคร่ำคร่าชราหลุดลงไปทุกวัน ซึ่งพอจะนอนใจกับเขาละหรือ จึงไม่พยายามเตรียมตัวเตรียมใจ

เสียแต่เวลาที่พอทำได้ เวลาตายแล้วจะเสียการ นี่คือการภาวนา การภาวนาคือวิธีเตือนตนสั่งสอนตน ตรวจตราดูความบกพร่องของตนว่าควรจะแก้ไขจุดใดตรงไหนบ้าง

ผู้ใช้ความพิจารณาอยู่ทำนองนี้เรื่อย ๆ ด้วยวิธีสมาธิภาวนาบ้าง ด้วยการรำพึงในอิริยาบถต่าง ๆ บ้าง ใจจะสงบเยือกเย็น ไม่ลำพองผยองตัวและคว้าทุกข์มาเผาลนตัวเอง เป็นผู้รู้จักประมาณ ทั้งหน้าที่การงานที่พอเหมาะพอดีแก่ตัว ทั้งทางกายและทางใจ ไม่ลืมตัวมั่วสุมในสิ่งที่เป็นหายนะต่าง ๆ คุณสมบัติของผู้ภาวนานี้มีมากมายไม่อาจพรรณนาให้จบสิ้นลงได้ แต่ท่านพระอาจารย์มั่นท่านมิได้อธิบายลึกซึ้งมากไปกว่าฐานะของฆราวาสที่มารับการอบรม ผิดกับท่านอธิบายให้พระเณรฟังอยู่มาก เท่าที่เขียนตามท่านอธิบายไว้พอหอมปากหอมคอนี้ ก็ยังอาจมีบทที่รู้สึกว่าเปรี้ยวจัดเค็มจัดแฝงอยู่บ้างตามทรรศนะของนานาจิตตัง จะให้เป็นแบบเดียวกันย่อมไม่ได้

เท่าที่ได้พยายามตะเกียกตะกายนำมาลง ก็เพื่อท่านผู้อ่านได้ช่วยติชมพอเป็นยาอายุวัฒนะ ผิดถูกประการใดโปรดได้ตำหนิผู้นำมาเขียน กรุณาอย่าได้สนใจกับท่านผู้เป็นเจ้าของประวัติ เพราะท่านมิได้มีส่วนรู้เห็นด้วย เวลาแสดงธรรมขั้นสูงท่านก็แสดงเป็นการภายในเฉพาะผู้ที่อยู่ใกล้ชิดเท่านั้น แต่ผู้เขียนคะนองไปเอง ใจและมือไม่อยู่เป็นสุข ไปเที่ยวซอกแซกบันทึกเอาจากปากคำของพระอาจารย์ทั้งหลายที่เป็นลูกศิษย์ท่านพระอาจารย์มั่น ซึ่งเคยอยู่กับท่านมาเป็นคราว ๆ ในสมัยนั้น ๆ แล้วนำมาลงเพื่อท่านผู้อ่านได้ทราบปฏิปทาการดำเนินของท่านบ้างแม้ไม่สมบูรณ์ เพราะปฏิปทาท่านปรากฏว่าเด็ดเดี่ยวอาจหาญมาก แทบจะพูดได้ว่าไม่มีท่านผู้ใดบรรดาลูกศิษย์ที่เคยพึ่งร่มเงาแห่งบารมีท่านมา จะสามารถปฏิบัติเด็ดเดี่ยวต่อธุดงควัตรและจริยธรรมทั้งหลายอย่างสม่ำเสมอเหมือนท่าน สำหรับองค์ท่าน ทั้งข้อปฏิบัติ ทั้งความรู้ภายในใจ นับว่าเป็นเยี่ยมในสมัยปัจจุบัน ยากจะหาผู้เสมอเหมือนได้

แถบจังหวัดอุดร และหนองคาย ตามในป่า ชายเขา และบนเขาที่ท่านพักอยู่ ท่านเล่าว่าพวกเทพฯ ทั้งเบื้องบนเบื้องล่างมาเยี่ยมฟังธรรมท่านเป็นคราว ๆ ครึ่งเดือนบ้าง หนึ่งเดือนบ้างมาหนหนึ่ง ไม่บ่อยนักเหมือนจังหวัดเชียงใหม่ แต่จะเขียนต่อเมื่อประวัติท่านดำเนินไปถึง ระยะนี้ขอดำเนินเรื่องไปตามลำดับเพื่อไม่ให้ก้าวก่ายกัน ท่านเคยไปพักบำเพ็ญเพียรอยู่ชายเขาฝั่งไทยตะวันตกเมืองหลวงพระบาง นานพอสมควร ท่านเล่าว่าที่ใต้ชายเขาลูกนั้นมีเมืองพญานาคตั้งอยู่ใหญ่โตมาก หัวหน้าพญานาคพาบริวารมาฟังธรรมท่านเสมอ และมากันมากมายในบางครั้ง พวกนาคไม่ค่อยมีปัญหามากเหมือนพวกเทวดา พวกเทวดาทั้งเบื้องบนเบื้องล่างมักมีปัญหามากพอ ๆ กัน ส่วนความเลื่อมใสในธรรมนั้นมีพอ ๆ กัน ท่านพักอยู่ชายเขาลูกนั้น พญานาคมาเยี่ยมท่านแทบทุกคืนและมีบริวารติดตามมาไม่มากนัก นอกจากจะพามาเป็นพิเศษ ถ้าวันไหนพญานาคจะพาบริวารมามาก ท่านก็ทราบได้ล่วงหน้าก่อนทุกครั้ง

ท่านว่าท่านพักอยู่ที่นั้นเป็นประโยชน์แก่พวกนาคและพวกเทวดาโดยเฉพาะ ไม่ค่อยเกี่ยวกับประชาชนนัก พวกนาคมาเยี่ยมท่านไม่มาตอนดึกนัก ท่านว่าอาจจะเป็นเพราะที่ที่พักสงัดและอยู่ห่างไกลจากหมู่บ้านก็ได้ พวกนาคจึงพากันมาเยี่ยมเฉพาะที่นั้นราว ๒๒–๒๓ นาฬิกา คือ ๔–๕ ทุ่ม ส่วนที่อื่น ๆ มาดึกกว่านั้นก็มี เวลาขนาดนั้นก็มี พญานาคอาราธนานิมนต์ท่านให้อยู่ที่นั่นนาน ๆ เพื่อโปรดเขา เขาเคารพเลื่อมใสท่านมาก และจัดให้บริวารมารักษาท่านทั้งกลางวันและกลางคืน โดยผลัดเปลี่ยนวาระกันมามิได้ขาด แต่เขามิได้มาอยู่ใกล้นัก อยู่ห่าง ๆ พอทราบและ

รักษาเหตุการณ์เกี่ยวกับท่านได้สะดวก ส่วนพวกเทพฯ โดยมากมักมาดึกกว่าพวกนาค คือ ๒๔ นาฬิกาหรือตี ๑ ตี ๒ ถ้าอยู่ในเขาห่างไกลจากหมู่บ้าน พวกเทพฯ ก็มีมาแต่วัน ราว ๒๒-๒๓ นาฬิกาอยู่บ้างจึงไม่แน่นัก แต่โดยมากนับแต่เที่ยงคืนขึ้นไป พวกเทพฯ ชอบมากันเป็นนิสัย

ข้อวัตรประจำองค์ท่านโดยเฉพาะในมัชฌิมวัย

ข้อวัตรประจำองค์ท่านโดยเฉพาะในมัชฌิมวัย หลังจังหันเสร็จแล้วเข้าทางจงกรมจวนเที่ยงหรือเที่ยงวันเข้าที่พักกลางวันเล็กน้อย หลังจากพักก็เข้าที่ทำสมาธิภาวนาราวชั่วโมงครึ่ง จากนั้นลงเดินจงกรม จนถึงเวลาบ่าย ๔ โมงปัดกวาดลานวัดหรือที่พัก เสร็จแล้วสรงน้ำ แล้วเข้าทางจงกรมอีก จนถึงเวลา ๑-๒ ทุ่มเข้าที่พักทำสมาธิภาวนาต่อไป ถ้าเป็นหน้าฝนหรือหน้าแล้ง คืนที่ฝนไม่ตกท่านยังลงมาเดินจงกรมอีกจนดึกดื่น ถึงจะขึ้นกุฏิหรือเข้าที่พัก ซึ่งเป็นร้านเล็ก ๆ ถ้าเห็นว่าดึกมากไปท่านก็เข้าพักจำวัด ปกติท่านพักจำวัดราว ๒๓ นาฬิกา คือ ๕ ทุ่ม ไปตื่นเอาตี ๓ คือ ๙ ทุ่ม ถ้าวันใดจะมีแขกเทพฯ มาเยี่ยมฟังธรรม ซึ่งปกติท่านต้องทราบไว้ล่วงหน้าในตอนเย็นก่อนแล้วทุกครั้ง วันนั้นถ้าเขาจะมาดึกท่านก็รีบพักเสียก่อน ถ้าจะมาราว ๕ ทุ่ม หรือเที่ยงคืนก็เข้าที่รอรับพวกเทพฯ อย่างนี้เป็นประจำ

ท่านไปพักบำเพ็ญในที่บางแห่ง บางคืนมีทั้งพวกเทพฯ เบื้องบนและเทพฯเบื้องล่างจะมาเยี่ยมท่านในเวลาเดียวกันก็มี ถ้าเป็นอย่างนี้ ท่านต้องย่นเวลาคือรับแขกเทพฯ พวกมาถึงก่อนแต่น้อย แสดงธรรมให้ฟังและแก้ปัญหาเท่าที่จำเป็น แล้วก็บอกชาวเทพฯ ที่มาก่อนให้ทราบว่า ถัดจากนี้ไปจะมีชาวเทพฯมาฟังธรรมและถามปัญหาอีก พวกที่มาก่อนก็รีบลาท่านกลับไป พวกมาทีหลังซึ่งรออยู่ห่าง ๆ พอไม่ให้เสียมารยาทความเคารพก็พากันเข้ามา ท่านก็เริ่มแสดงธรรมให้ฟังตามแต่บาทคาถาที่ท่านกำหนดในขณะนั้นจะผุดขึ้นมา ซึ่งพอเหมาะกับจริตนิสัยและภูมิของเทพฯ พวกนั้น ๆ บางทีหัวหน้าเทพฯ ก็แสดงความประสงค์ขึ้นเสียเองว่าขอฟังธรรมนั้น ท่านก็เริ่มกำหนด พอธรรมนั้นผุดขึ้นมาก็เริ่มแสดงให้พวกเทพฯ ฟัง

ในบางครั้งหัวหน้าเทพฯ ขอฟังธรรมประเภทนั้น ท่านสงสัยต้องถามเขาก่อนว่าธรรมนั้นชื่ออะไรในสมัยนี้ เพราะชื่อธรรมที่พวกเทพฯ เคยนับถือกันมาดั้งเดิมแต่สมัยโน้นกับชื่อธรรมในสมัยนี้ต่างกันในบางสูตรบางคัมภีร์ เขาก็บอกว่าอย่างนั้นในสมัยนี้ แต่สมัยโน้นซึ่งพวกเทพฯ นับถือกันมาชื่อว่าอย่างนั้น บางครั้งถ้าสงสัยท่านก็กำหนดเอง ยอมเสียเวลาเล็กน้อย บางครั้งก็ถามเขาเลยทีเดียว แต่บางครั้งพอเขาขอฟังธรรมสูตรนั้นหรือคัมภีร์นั้น ซึ่งเป็นสูตรหรือคัมภีร์ที่ท่านเคยรู้อยู่แล้ว นึกว่าเป็นความนิยมในชื่ออันเดียวกัน ท่านเลยไม่ต้องกำหนดพิจารณาต่อไป เพราะเข้าใจว่าตรงกันกับที่เขาขอ ท่านเริ่มแสดงไปเลย พอแสดงขึ้นเขารีบบอกทันทีว่าไม่ใช่ ท่านยกสูตรหรือคัมภีร์ผิดไป ต้องขึ้นคาถาว่าอย่างนั้นถึงจะถูก อย่างนี้ก็เคยมี

ท่านว่าพอโดนเข้าครั้งหนึ่งสองครั้งก็จำได้เอง จากนั้นท่านต้องกำหนดให้แน่ใจเสียก่อนว่าตรงกับมนุษย์และเทวดานิยมใช้ตรงกันหรือเปล่า ค่อยเริ่มแสดงต่อไป บางวันพวกเทพฯเบื้องบน

บ้าง เบื้องล่างบ้าง พวกใดพวกหนึ่งจะมาเยี่ยมฟังธรรมกับท่านในเวลาเดียวกันกับพวกพญานาคจะมาก็มี เช่นเดียวกับแขกมนุษย์เรามาเยี่ยมครูอาจารย์ในเวลาเดียวกันฉะนั้น แต่นาน ๆ มีครั้ง ในกรณีเช่นนี้ เมื่อเขามาในเวลาตรงกันบ่อย ๆ เข้า ท่านจำต้องตกลงกับเทพฯ ทั้งเบื้องบนเบื้องล่างว่าพวกนี้ให้มาในเวลาเท่านั้น พวกนั้นให้มาในเวลาเท่านั้น และพวกนาคให้มาในเวลาเท่านั้น เพื่อความสะดวกทั้งฝ่ายพระฝ่ายเทพฯ และฝ่ายนาคทั้งหลาย

ตามท่านเล่าว่า ท่านไม่ค่อยมีเวลาว่างเท่าไรนัก แม้จะไปอยู่ในป่าในเขาลึก ๆ ก็จำต้องปฏิบัติต่อพวกเทพฯ ซึ่งมาจากเบื้องบนชั้นต่าง ๆ และมาจากเบื้องล่างในที่ต่าง ๆ กันอยู่นั่นเอง ในคืนหนึ่งพวกหนึ่งชั้นหนึ่งไม่มา ก็ต้องมีอีกพวกหนึ่งอีกชั้นหนึ่ง และพวกรุกขเทพฯ ที่ใดที่หนึ่งมากันจนได้ จึงไม่ค่อยมีเวลาว่างในเวลากลางคืน แต่ที่เช่นนั้นมนุษย์ไม่ค่อยมี ถ้าลงมาพักใกล้บ้านใกล้เมืองก็เป็นชาวมนุษย์จากที่ต่าง ๆ มาเยี่ยม แต่ต้องต้อนรับเวลากลางวัน ตอนบ่ายหรือตอนเย็น จากนั้นก็อบรมพระเณรต่อไป

ขณะที่จะเขียนประวัติของชาวมนุษย์เราในอันดับต่อจากชาวเทพฯที่มาเกี่ยวข้องกับท่านซึ่งผู้เขียนมีส่วนได้เสียรวมอยู่ด้วย เพราะความเป็นมนุษย์ปุถุชนด้วยกัน จึงต้องขออภัยท่านผู้อ่านมาก ๆ หากเป็นการไม่งามและไม่สมควรประการใดในเนื้อหาต่อไปนี้ เพราะความจำเป็นที่จำต้องเขียนตามความจริงที่ท่านเล่าให้ฟังเป็นการภายในโดยเฉพาะ แต่ผู้เขียนมีนิสัยไม่ดีประจำตัวที่แก้ไม่ตกในบางกรณี ดังเรื่องที่จะเขียนต่อไปนี้ ทั้งนี้เพื่อจะได้นำมาเทียบเคียงกันระหว่างชาวมนุษย์กับชาวเทพฯ และถือเอาประโยชน์เท่าที่ควร จึงขออภัยอีกครั้ง

ท่านเล่าว่า การติดต่อและแสดงธรรมระหว่างมนุษย์กับเทวดารู้สึกต่างกันอยู่มาก คือเวลาแสดงธรรมให้เทวดาฟัง ไม่ว่าเบื้องบน เบื้องล่าง หรือรุกขเทวดา พวกนี้ฟังเข้าใจง่ายกว่ามนุษย์เราหลายเท่า พอแสดงธรรมจบลง เสียงสาธุการ ๓ ครั้ง กระเทือนโลกธาตุ ขณะที่พวกเทพฯ ทุกชั้นทุกภูมิมาเยี่ยมก็มีความเคารพพระอย่างยิ่ง ไม่เคยเห็นพวกเทพฯ แม้รายหนึ่งแสดงอาการไม่ดีไม่งามภายในใจ ทุกอาการของพวกเทพฯ อ่อนนิ่มเหมือนผ้าพับไว้เสมอกันในขณะนั้น ขณะที่มาก็ดีขณะนั่งฟังธรรมก็ดี ขณะจะจากไปก็ดี เป็นความสงบเรียบร้อยและสวยงามไปตลอดสาย แต่เวลาแสดงธรรมให้ชาวมนุษย์ฟังกลับไม่เข้าใจกัน แม้อธิบายซ้ำแล้วซ้ำเล่าก็ยังไม่ค่อยจะเข้าใจ นอกจากไม่เข้าใจแล้ว ยังคิดตำหนิผู้แสดงอยู่ภายในอีกด้วยว่าเทศน์อะไรฟังไม่รู้เรื่องเลย สู้องค์นั้นไม่ได้ สู้องค์นี้ไม่ได้

บางรายยังอดจะเอากิเลสหยาบ ๆ อยู่ภายในของตัวออกอวดไม่ได้ว่า สมัยเราบวชยังเทศน์เก่งกว่านี้เป็นไหน ๆ คนฟังฮากันตึง ๆ ด้วยความเพลิดเพลิน ไม่มีการง่วงเหงาหาวนอนเลย ยิ่งเทศน์โจทก์สองธรรมาสน์ด้วยแล้ว คนฟังหัวเราะกันไม่ได้หุบปากตลอดกัณฑ์ บางรายก็คิดในใจว่า คนเล่าลือกันว่าท่านเก่งมากทางรู้วาระน้ำจิตคน ใครคิดอะไรขึ้นมาท่านรู้ได้ทันที แต่เวลาเราคิดอะไร ๆ ท่านไม่เห็นรู้บ้างเลย ถ้ารู้ก็ต้องแสดงออกบ้าง ถ้าไม่แสดงออกตรง ๆ ต่อหน้าผู้กำลังคิดก็ควรพูดเป็นอุบายเปรียบเปรยว่า นาย ก. นาย ข.ไม่ควรคิดเช่นนั้น ๆ มันผิด ควรเปลี่ยนความคิดเสียใหม่ดังนี้ พอจะจับเงื่อนได้ว่าผู้รู้หัวใจคนจริงสมคำเล่าลือ บางรายเตรียมตัวจะมาจับผิดจับพลาดด้วยความอวดตัวว่าฉลาดอย่างพอตัว ผู้นั้นไม่มีความสนใจต่อธรรมเอาเลย แม้จะแสดงธรรมให้ผู้อื่นฟังด้วยวิธีใด ๆ ที่เขานั่งฟังอยู่ด้วยในขณะนั้น ก็เป็นเหมือนเทน้ำใส่หลังหมา

นั่นเอง มันสลัดทิ้งหมดทันที ไม่มีน้ำเหลืออยู่บนหลังแม้หยดเดียว ว่าแล้วท่านก็หัวเราะ อาจจะขบขันในใจอยู่บ้าง ที่นาน ๆ ท่านจะได้พบมนุษย์ที่ฉลาดสักครั้งหนึ่ง แล้วก็เล่าต่อไป

เวลามาต่างก็แบกทิฐิมานะมาจนจะเดินแทบไม่ไหว เพราะหนักมากเกินกว่าแรงมนุษย์ทั้งคนจะแบกหามได้ ในตัวทั้งหมดปรากฏว่ามีแต่ทิฐิมานะตัวเป้ง ๆ ทั้งนั้น ไม่ใช่ของเล่น มองดูแล้วน่ากลัวยิ่งกว่าที่จะน่าสงสารและคิดแสดงธรรมให้ฟัง แต่ก็จำต้องแสดงเพื่อสังคม ถูไถกันไปอย่างนั้นแล ธรรมก็ไม่ทราบว่าหายไปไหนหมด คิดหาแต่ละบทละบาทก็ไม่เห็นมีแสดงขึ้นมาบ้างเลย เข้าใจว่าธรรมจะสู้ตัวเป้ง ๆ ไม่ไหวเลยวิ่งหนีหมด ยังเหลือแต่ตัวเปล่าที่เป็นเหมือนตุ๊กตา ซึ่งกำลังถูกเหล็กแหลมทิ่มแทงอยู่อย่างไม่มีใครสนใจว่าจะมีความรู้สึกอย่างไรเวลานั้น ที่เขาตำหนิก็ถูกของเขา เพราะบางครั้งเราก็ไม่มีธรรมโผล่หน้าขึ้นมาเพื่อให้แสดงบ้างเลยจริง ๆ มีแต่นั่งอยู่เหมือนหัวตอ จะได้อรรถได้ธรรมมาจากไหน แล้วท่านก็หัวเราะไปพลางเล่าไปพลาง ผู้นั่งฟังอยู่ด้วยกันหลายคนในขณะนั้น บางรายก็เกิดตัวสั่นขึ้นมาเอาเฉย ๆ แต่หาไข้ไม่เจอหาหนาวไม่เจอ เพราะไม่ใช่หน้าหนาว เลยพากันเดาเอาเองว่าคงเป็นเพราะความกลัวนั่นเอง

ท่านว่าถ้าไม่จำเป็นจริง ๆ ก็ไม่เทศน์ เพราะการเทศน์เป็นเหมือนโปรยยาพิษทำลายคนผู้ไม่มีความเคารพอยู่ภายใน ส่วนธรรมนั้นยกไว้ว่าเป็นธรรมที่เยี่ยมยอดจริง ๆ มีคุณค่ามหาศาลสำหรับผู้ตั้งใจและมีเมตตาเป็นธรรม ไม่อวดรู้อวดฉลาดเหนือธรรม ตรงนี้แลที่สำคัญมาก และทำให้เป็นยาพิษเผาลนเจ้าของผู้ก่อเหตุโดยไม่รู้สึกตัว ผู้ไม่ก่อเหตุ ผลจะเกิดขึ้นได้อย่างไร ขณะนั่งฟังอยู่ด้วยกันหลายคน ผู้ร้อน ๆ จนจะละลายตายไปก็มี ผู้เย็น ๆ จนตัวจะเหาะลอยขึ้นบนอากาศก็มี มันผิดกันที่ใจดวงเดียวนี้เท่านั้น นอกนั้นไม่สำคัญ เราจะพยายามอนุเคราะห์เขาเพื่อผ่อนหนักให้เป็นเบาบ้างก็ไม่มีทาง เมื่อใจไม่ยอมรับแล้วแม้จะพยายามคิดว่า ถ้าไม่เกิดประโยชน์ก็ไม่อยากให้เกิดโทษ แต่ก็ปิดไม่อยู่ เพราะผู้คอยจะสร้างบาปสร้างกรรมนั้นเขาสร้างอยู่ตลอดเวลา แบบไม่สนใจกับใครและอะไรทั้งนั้น

การเทศน์สั่งสอนมนุษย์นับว่ายากอยู่ไม่น้อย เวลาเขามาหาเราซึ่งไม่กี่คน แต่โดยมากต้องมียาพิษแอบติดตัวมาจนได้ไม่มากก็พอให้รำคาญใจได้ ถ้าเราจะสนใจรำคาญอย่างโลก ๆ ก็ต้องได้รำคาญจริง ๆ แต่นี่ปล่อยตามบุญตามกรรม เมื่อหมดทางแก้ไขแล้วถือว่าเป็นกรรมของสัตว์ ท่านว่าแล้วก็หัวเราะ ผู้ตั้งใจมาเพื่อแสวงหาอรรถหาธรรม หาบุญกุศลด้วยความเชื่อบุญเชื่อกรรมจริง ๆ ก็มี นั่นน่าเห็นใจและน่าสงสารมาก แต่มีจำนวนน้อย ผู้มาแสวงหาสิ่งไม่เป็นท่าและไม่มีขอบเขตนั้นรู้สึกมากเหลือหูเหลือตาพรรณนาไม่จบ ฉะนั้น จึงชอบอยู่แต่ในป่าในเขาอันเป็นที่สบายกายสบายใจ ทำความพากเพียรก็เต็มเม็ดเต็มหน่วย ไม่มีสิ่งรบกวนให้ลำบากตาลำบากใจ มองไปทางไหน คิดเรื่องอะไรเกี่ยวกับอรรถธรรมก็ปลอดโปร่งโล่งใจ

มองดูและฟังเสียงสัตว์สาราสิง พวกลิงค่างบ่างชะนีที่หยอกเล่นกัน ทั้งห้อยโหนโยนตัวและกู่ร้องโหยหวนหากันอยู่ตามกิ่งไม้ชายเขาลำเนาป่า ยังทำให้เย็นตาเย็นใจไปตาม โดยมิได้คิดว่าเขาจะมีความรู้สึกอะไรต่อเรา ต่างตัวต่างหากินและปีนขึ้นโดดลงไปตามภาษาของสัตว์ ทำให้รู้สึกในอิริยาบถและความเป็นอยู่ทุกด้านสดชื่นผ่องใสและวิเวกวังเวง หากจะมีอันเป็นอันตายขึ้นมาในเวลานั้น ก็เป็นไปด้วยความสงบสุขทั้งทางกายและจิตใจ ไม่เกลื่อนกล่นวุ่นวาย ตายแบบธรรมชาติคือมาคนเดียวไปคนเดียวแท้ โดยมากพระสาวกอรหันต์ท่านนิพพานแบบนี้กันทั้งนั้น เพราะกาย

และจิตของท่านไม่มีความเกลื่อนกล่นวุ่นวายมาแอบแฝง มีกายอันเดียว จิตดวงเดียว และมีอารมณ์เดียว ไม่ไหลบ่าแส่หาความทุกข์ ไม่สั่งสมอารมณ์ใด ๆ มาเพิ่มเติมให้เป็นการหนักหน่วงถ่วงตน ท่านอยู่แบบอริยะ ไปแบบอริยะ ไม่ระคนคละเคล้ากับสิ่งที่จะทำให้กังวลเศร้าหมองในทิฏฐธรรมปัจจุบัน

สะอาดเท่าไรยิ่งรักษา บริสุทธิ์เท่าไรยิ่งไม่คุ้นกับอารมณ์ ตรงกันข้ามกับที่ว่าหนักเท่าไรยิ่งขนมาเพิ่มเข้า แต่ท่านเบาเท่าไรยิ่งขนออกจนไม่มีอะไรจะขน แล้วก็อยู่กับความไม่มีทั้ง ๆ ที่ผู้ว่าไม่มีคือใจก็มีอยู่กับตัว คือไม่มีงานจะขนออกและขนเข้าอีกต่อไป เรียกว่าบรรลุถึงขั้นคนว่างงาน ใจว่างงาน ทางศาสนาถือการว่างงานแบบนี้เป็นความสุขอันยิ่งใหญ่ ผิดกับโลกที่ผู้ว่างงานกลายเป็นคนมีทุกข์มากขึ้น เพราะไม่มีทางไหลมาแห่งโภคทรัพย์

ท่านเล่าความแตกต่างระหว่างมนุษย์กับเทวดาให้ฟังมากมาย แต่นำมาเขียนเท่าที่จำได้และที่เห็นว่าควรจะยึดเป็นสารประโยชน์ได้บ้างตามสติปัญญา ที่จะคัดเลือกหาแง่ที่เป็นประโยชน์ที่มีขาดตอนไปบ้างในเรื่องเดียวกัน เช่น เรื่องเทวดา เป็นต้น ซึ่งควรจะนำมาเชื่อมโยงติดต่อกันไปจนจบ แต่ไม่สามารถทำได้ในระยะนี้นั้น เกี่ยวกับประสบการณ์ของท่านผู้เป็นเจ้าของ มีประสบหลายครั้งทั้งในที่และสมัยต่าง ๆ กัน จำต้องเขียนไปตามประวัติที่ท่านประสบเพื่อให้เรียงลำดับกันไป แม้เรื่องเทวดาก็ยังจะมีอยู่อีกในวาระต่อไป ตามประวัติที่ผู้เขียนดำเนินไปถึงตามประสบการณ์นั้น ๆ ไม่กล้านำมาลงให้คละเคล้ากัน จึงขออภัยด้วยหากไม่สะดวกในการอ่าน ซึ่งมุ่งประสงค์จะให้จบสิ้นในเรื่องทำนองเดียวกันในตอนเดียวกัน

ที่ท่านเล่าระหว่างมนุษย์กับเทวดานั้น เป็นเรื่องราวของมนุษย์และเทวดาในสมัยโน้นต่างหาก ซึ่งองค์ท่านผู้ประสบและเล่าให้ฟังก็มรณภาพผ่านไปราว ๒๐ ปีนี้แล้ว คิดว่ามนุษย์และเทวดาสมัยนั้นคงจะแปรสภาพเป็นอนิจจังไปตามกฎอันมีมาดั้งเดิม อาจจะยังเหลือเฉพาะมนุษย์และเทวดาสมัยใหม่ ซึ่งต่างก็ได้รับการอบรมพัฒนาทางจิตใจและความประพฤติกันมาพอสมควร เรื่องมนุษย์ทำนองที่มีในประสบการณ์ของท่านจนกลายเป็นประวัติมานั้น คงจะไม่มีท่านผู้สนใจสืบต่อให้รกรุงรังแก่ตนและประเทศชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์อีกต่อไป เพราะการศึกษานับวันเจริญ ผู้ได้รับการศึกษามากคงไม่มีท่านผู้มีจิตใจใฝ่ต่ำขนาดนั้น จึงเป็นที่เบาใจกับชาวมนุษย์ในสมัยนี้

ท่านพักบำเพ็ญและอบรมพระเณรและประชาชนชาวจังหวัดอุดรฯ หนองคาย พอสมควรแล้ว ก็ย้อนกลับไปทางจังหวัดสกลนคร เที่ยวไปตามหมู่บ้านที่มีอยู่ในป่าในเขาต่าง ๆ มีอำเภอวาริชภูมิ พังโคน สว่างแดนดิน วานรนิวาส อากาศอำนวย แล้วก็เลยเข้าเขตจังหวัดนครพนม เที่ยวไปตามแถบอำเภอศรีสงคราม มีหมู่บ้านสามผง โนนแดง ดงน้อย คำนกกก เป็นต้น ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่เต็มไปด้วยดงหนาป่าทึบและชุกชุมไปด้วยไข้ป่า (ไข้มาลาเรีย) ซึ่งรายใดเจอเข้าแล้วก็ยากจะหายได้ง่าย ๆ อย่างน้อยเป็นแรมปีก็ยังไม่หายขาด หากไม่ตายก็พอทรมาน ดังที่เคยเขียนผ่านมาบ้างแล้วว่า “ไข้ที่พ่อตาแม่ยายเบื่อหน่ายและเกลียดชัง” เพราะผู้เป็นไข้ประเภทนี้นาน ๆ ไป แม้ยังไม่หายขาดแต่ก็พอไปมาได้และรับประทานได้ แต่ทำงานไม่ได้ บางรายก็ทำให้เป็นคนวิกลวิการไปเลยก็มี ชาวบ้านแถบนั้นเจอกันบ่อยและมีดาษดื่น ส่วนพระเณรจำต้องอยู่ในข่ายอันเดียวกัน มากกว่านั้นก็ถึงตาย ท่านจำพรรษาแถบหมู่บ้านสามผง ๓ ปี มีพระตายเพราะไข้ป่าไป

หลายรูป ที่เป็นพระชาวทุ่งไม่เคยชินกับป่ากับเขา เช่น พระชาวอุบล ร้อยเอ็ด สารคาม ไปอยู่กับท่านในป่าแถบนั้นไม่ค่อยได้ เพราะทนต่อไข้ป่าไม่ไหว ต้องหลีกออกไปจำพรรษาตามหมู่บ้านแถวทุ่ง ๆ

ท่านเล่าว่า ขณะท่านกำลังแสดงธรรมอบรมพระเณรตอนกลางคืนที่หมู่บ้านสามผง มีพญานาคที่อยู่แถบลำแม่น้ำสงครามได้แอบมาฟังเทศน์ท่านแทบทุกคืน เฉพาะวันพระมาทุกคืน ถ้าไม่มาตอนท่านอบรมพระเณร ก็ต้องมาตอนดึกขณะท่านเข้าที่ภาวนา ส่วนพวกเทวดาทั้งเบื้องบนเบื้องล่างมีมาห่าง ๆ ไม่เหมือนอยู่ที่อุดรฯ หนองคาย เฉพาะวันเข้าพรรษา วันกลางพรรษา และวันปวารณาออกพรรษาแล้ว ไม่ว่าท่านจะพักจำอยู่ที่ไหน แม้แต่ในตัวเมือง ก็ยังมีพวกเทวดาทั้งเบื้องบนเบื้องล่างชั้นใดชั้นหนึ่ง และที่ใดที่หนึ่ง มาฟังธรรมท่านมิได้ขาด เช่น ที่วัดเจดีย์หลวงที่จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น

ขณะที่ท่านพักอยู่บ้านสามผงมีเรื่องที่แปลกอยู่เรื่องหนึ่ง เวลานั้นเป็นหน้าแล้ง พระเณรอบรมกับท่านมากราว ๖๐-๗๐ รูป น้ำท่ามีไม่พอใช้และขุ่นข้นไปหมด พระและเณรพากันปรึกษากันกับชาวบ้านว่า ควรจะขุดบ่อให้ลึกลงไปอีก เผื่อจะได้น้ำที่สะอาดและพอกินพอใช้ไม่ขาดแคลนดังที่เป็นอยู่บ้าง เมื่อตกลงกันแล้ว พระผู้ใหญ่ก็เข้าไปกราบเรียนท่านเพื่อขออนุญาต พอกราบเรียนความประสงค์ให้ท่านทราบ ท่านนิ่งอยู่พักหนึ่งแล้วแสดงอาการเคร่งขรึมและห้ามออกมาอย่างเสียงแข็งว่า “อย่า ๆ ดีไม่ดีเป็นอันตราย” พูดเท่านั้นก็หยุด ไม่พูดอะไรต่อไปอีก พระอาจารย์รูปนั้นก็งงงันในคำพูดท่านที่ว่า “ดีไม่ดีเป็นอันตราย” พอกราบท่านออกมาแล้วก็นำเรื่องมาเล่าให้พระเณรและญาติโยมฟังตามที่ตนได้ยินมา แทนที่จะมีผู้คิดและเห็นตามที่ท่านพูดห้าม แต่กลับปรึกษากันเป็นความลับว่าพวกเราไม่ต้องให้ท่านทราบ พากันขโมยทำก็ยังได้ เพราะน้ำบ่อก็อยู่ห่างไกลจากวัด พอจะขโมยทำได้

พอเที่ยงวันกะว่าท่านพักจำวัดก็พากันเตรียมออกไปขุดบ่อ พอขุดกันยังไม่ถึงไหน ดินรอบ ๆ ปากบ่อก็พังลงใหญ่จนเต็มขึ้นมาเสมอพื้นที่ที่เป็นอยู่ดั้งเดิม ปากบ่อเบิกกว้างและเสียหายไปเกือบหมด พระเณรญาติโยมพากันกลัวจนใจหายใจคว่ำไปตาม ๆ กันและตั้งตัวไม่ติด เพราะดินพังลงเกือบทับคนตายหนึ่ง เพราะพากันล่วงเกินคำที่ท่านห้ามโดยไม่มีใครระลึกรู้พอยับยั้งกันไว้บ้างหนึ่ง และกลัวท่านจะทราบว่าพวกตนพากันขโมยทำโดยการฝ่าฝืนท่านหนึ่ง พระเณรทั้งวัดและญาติโยมทั้งบ้านพากันร้อนเป็นไฟไปตาม ๆ กัน และรีบพากันหาไม้มากั้นดินปากบ่อที่พังลงด้วยความเห็นโทษ ขออาราธนาวิงวอนถึงพระคุณท่านให้ช่วยคุ้มครองพอเอาดินที่พังลงในบ่อขึ้นได้และได้อาศัยน้ำต่อไป เดชะบุญพออธิษฐานถึงพระคุณท่านแล้ว ทุกอย่างเลยเรียบร้อยไปอย่างน่าอัศจรรย์คาดไม่ถึง จึงพอมีหน้ายิ้มต่อกันได้บ้าง

พอเสร็จงานพระเณรและญาติโยมต่างก็รีบหนีเอาตัวรอด กลัวท่านจะมาที่นั่น ส่วนพระเณรทั้งวัดต่างก็มีความร้อนใจสุมอยู่ตลอดเวลา เพราะความผิดที่พากันก่อไว้แต่กลางวัน ยิ่งจวนถึงเวลาประชุมอบรมซึ่งเคยมีเป็นประจำทุกคืนก็ยิ่งเพิ่มความไม่สบายใจมากขึ้น ใคร ๆ ก็เคยรู้เคยเห็นและเคยถูกดุเรื่องทำนองนี้มาแล้วจนฝังใจ บางเรื่องแม้ตนเคยคิดและทำจนลืมไปแล้ว ท่านยังสามารถรู้และนำมาเทศน์สอนจนได้ เพียงเรื่องน้ำบ่อซึ่งเป็นเรื่องหยาบ ๆ ที่พากันขโมยท่านทำทั้งวัด จะเอาอะไรไปปิดไม่ให้ท่านทราบ ท่านต้องทราบและเทศน์อย่างหนักแน่นอนในคืนวันนี้ หรือ

อย่างช้าก็ตอนเช้าวันรุ่งขึ้น อารมณ์เหล่านี้แลที่ทำให้พระเณรไม่สบายใจกันทั้งวัด พอถึงเวลาประชุมและแทนที่จะถูกโดนอย่างหนักดังที่คาดกันไว้ ท่านกลับไม่ประชุมและไม่ดุด่าอะไรแก่ใคร ๆ เลย สมเป็นอาจารย์ที่ฉลาดสั่งสอนคนจำนวนมาก ทั้งที่ทราบเรื่องนั้นได้ดีและยังทราบความไม่ดีของพระทั้งวัดที่ล่วงเกินฝ่าฝืนท่านแล้วกำลังได้รับความเร่าร้อนกันอยู่ หากจะว่าอะไรลงไปเวลานั้นก็เท่ากับการซ้ำเติมผู้ทำผิดที่รู้เท่าไม่ถึงการณ์ ขณะนั้นผู้ทำผิดต่างกำลังเห็นโทษของตนอย่างเต็มที่อยู่แล้ว

พอรุ่งเช้าวันใหม่เวลาท่านออกจากที่ภาวนา ปกติท่านลงเดินจงกรมจนได้เวลาบิณฑบาตแล้วค่อยขึ้นบนศาลา ครองผ้าออกบิณฑบาต อย่างนั้นเป็นประจำมิได้ขาด เช้าวันนั้นพอท่านจากทางจงกรมขึ้นศาลา พระทั้งวัดต่างร้อนอยู่ภายในและคอยฟังปัญหาว่าท่านจะออกแง่ไหนบ้างวันนี้ แต่แทนที่จะเป็นไปตามความคิดของพระทั้งวัด ซึ่งกำลังกระวนกระวายอยากฟัง แต่เรื่องกลับเป็นไปคนละโลก คือท่านกลับพูดนิ่มนวลอ่อนหวานแสดงเป็นเชิงปลอบใจพระเณรที่กำลังเร่าร้อนให้กลับสบายใจว่า ‘‘เรามาศึกษาหาอรรถหาธรรม ไม่ควรกล้าจนเกินตัวและกลัวจนเกินไป เพราะความผิดพลาดอาจมีได้ด้วยกันทุกคน ความเห็นโทษความผิดนั่นแลเป็นความดี พระพุทธเจ้าท่านก็เคยผิดมาก่อนพวกเรา ตรงไหนที่เห็นว่าผิดท่านก็เห็นโทษในจุดนั้น และพยายามแก้ไขไปทุกระยะที่เห็นว่าผิด เจตนานั้นดีอยู่ แต่ความรู้เท่าไม่ถึงการณ์นั้นอาจมีได้ ควรสำรวมระวังต่อไปทุกกรณี เพราะความมีสติระวังตัวทุกโอกาสเป็นทางของนักปราชญ์’’ เพียงเท่านี้ก็หยุด และแสดงอาการยิ้มแย้มต่อพระเณรต่อไป ไม่มีใครจับพิรุธท่านได้เลย แล้วก็พาออกบิณฑบาตตามปกติ

คืนวันหลังก็ไม่ประชุมอีก เป็นแต่สั่งให้พากันประกอบความเพียร รวมเป็นเวลาสามคืนที่ไม่มีการประชุมอบรมธรรม พอดีกับระยะนั้นพระเณรกำลังกลัวท่านจะเทศน์เรื่องบ่อน้ำอยู่แล้ว ก็พอเหมาะกับที่ท่านไม่สั่งให้ประชุม จนคืนที่สี่ถึงมีการประชุม เวลาประชุมก็มิได้เอ่ยถึงเรื่องบ่อน้ำทำเป็นไม่รู้ไม่ชี้ให้เรื่องหายเงียบไปเลยตั้งนาน จนปรากฏว่าพระทั้งวัดลืมกันไปหมดแล้ว เรื่องถึงได้โผล่ขึ้นมาอย่างไม่นึกไม่ฝัน และก็ไม่มีใครกล้าเล่าถวายให้ท่านทราบเลย เพราะต่างคนต่างปิดเงียบ ท่านเองก็มิได้เคยไปที่บ่อซึ่งอยู่ห่างจากวัดนั้นเลย

เริ่มแรกก็แสดงธรรมอบรมทางภาคปฏิบัติไปเรื่อย ๆ อย่างธรรมดา พอแสดงไปถึงเหตุผลและความเคารพในธรรมในครูอาจารย์ ธรรมก็เริ่มกระจายไปถึงผู้มารับการศึกษาอบรม ว่าควรเป็นผู้หนักในเหตุผลซึ่งเป็นเรื่องของธรรมแท้ ไม่ควรปล่อยให้ความอยากที่คอยผลักดันอยู่ตลอดเวลาออกมาเพ่นพ่านในวงปฏิบัติ จะมาทำลายธรรมอันเป็นแนวทางที่ถูกและเป็นแบบฉบับแห่งการดำเนินเพื่อความพ้นทุกข์ จะทำให้ทุกสิ่งที่มุ่งปรารถนาเสียไปโดยลำดับ ธรรมวินัยหนึ่งคำพูดของครูอาจารย์หนึ่ง ที่เราถือเป็นที่เคารพไม่ควรฝ่าฝืน การฝ่าฝืนพระธรรมวินัยและการฝ่าฝืนคำครูอาจารย์เป็นการทำลายตัวเอง และเป็นการส่งเสริมนิสัยไม่ดีให้มีกำลังเพื่อทำลายตนและผู้อื่นต่อไปไม่มีทางสิ้นสุด น้ำบ่อนี้มิใช่มีแต่ดินเหนียวล้วน ๆ แต่มีดินทรายอยู่ข้างล่างด้วย หากขุดลึกลงไปมากดินทรายจะพังลงไปกันบ่อและจะทำให้ดินเหนียวขาดตกลงไปด้วย ดีไม่ดีทับหัวคนตายก็ได้จึงได้ห้ามมิให้พากันทำ

การห้ามมิให้ทำหรือการสั่งให้ทำในกิจใด ๆ ก็ตาม ได้พิจารณาก่อนแล้วทุกอย่างถึงได้สั่งลงไป ผู้มารับการอบรมก็ควรพิจารณาตามบ้าง บางอย่างก็เป็นเรื่องภายในโดยเฉพาะ ไม่จำต้อง

แสดงออกต่อผู้อื่นเสียจนทุกแง่ทุกมุม เท่าที่แสดงออกเพื่อผู้อื่นก็พอเข้าใจความมุ่งหมายดีพอ แต่ทำไมจึงไม่เข้าใจ เช่น อย่าทำสิ่งนั้น แต่กลับทำในสิ่งนั้น ให้ทำสิ่งนั้น แต่กลับไม่ทำในสิ่งนั้นดังนี้ เรื่องทั้งนี้มิใช่ไม่เข้าใจ ต้องเข้าใจกันแน่นอน แต่ที่ทำไปอีกอย่างหนึ่งนั้น เป็นความดื้อดึงตามนิสัยที่เคยดื้อดึงต่อพ่อแม่มาแต่เป็นเด็กเพราะท่านเอาใจ นิสัยนั้นเลยติดตัวและฝังใจมาจนถึงขั้นพระขั้นเณร ซึ่งเป็นขั้นผู้ใหญ่เต็มที่แล้ว แล้วก็มาดื้อดึงต่อครูอาจารย์ต่อพระธรรมวินัยอันเป็นทางเสียหายเข้าอีก ความดื้อดึงในวัยและเพศนี้ ไม่ใช่ความดื้อดึงที่ควรได้รับอภัยและเอาใจเหมือนคราวเป็นเด็ก แต่ควรตำหนิอย่างยิ่ง ถ้าขืนดื้อดึงต่อไปอีกก็จะเป็นการส่งเสริมนิสัยไม่ดีนั้นให้ยิ่งขึ้น และควรได้รับสมัญญาว่า "พระธุดงค์หัวดื้อ" บริขารใช้สอยทุกชิ้นที่เกี่ยวกับตัวก็ควรเรียกว่าบริขารของพระหัวดื้อไปด้วย

องค์นี้ก็ดื้อ องค์นั้นก็ด้าน องค์โน้นก็มึนและดื้อด้านกันทั้งวัด อาจารย์ก็ได้ลูกศิษย์หัวดื้ออะไรก็กลายเป็นเรื่องดื้อด้านไปเสียหมด โลกนี้เห็นจะแตก ศาสนาก็จะล่มจมแน่นอน แล้วก็แสดงเป็นเชิงถามว่า ใครบ้างที่ต้องการเป็นพระหัวดื้อและต้องการให้อาจารย์เป็นอาจารย์ของพระหัวดื้อมีไหมในที่นี่ ถ้ามีพรุ่งนี้ให้พากันไปรื้อไปขุดน้ำบ่ออีกให้ดินพังลงทับตาย จะได้ไปเกิดบนสวรรค์วิมานหัวดื้อ เผื่อชาวเทพทั้งหลายชั้นต่าง ๆ จะได้มาชมบารมีบ้างว่าเก่งจริง ไม่มีชาวเทพพวกไหนแม้ชั้นพรหมโลกที่เคยเห็นและเคยได้อยู่วิมานประหลาดเช่นนี้มาก่อน

จากนั้นก็แสดงอ่อนลงทั้งเสียงและเนื้อธรรม ทำให้ผู้ฟังเห็นโทษแห่งความดื้อดึงฝ่าฝืนของตนอย่างถึงใจ ผู้นั่งฟังอยู่ในขณะนั้นคล้ายกับลืมหายใจไปตาม ๆ กัน พอจบการแสดงธรรมและเลิกประชุมแล้ว ต่างก็ออกมาถามและยกโทษกันวุ่นวายไปว่า มีใครไปกราบเรียนท่านถึงได้เทศน์ขนาดหนัก ทำเอาผู้ฟังแทบสลบไปตาม ๆ กันในขณะนั้น ทุกองค์ต่างก็ปฏิเสธเป็นเสียงเดียวกันว่าไม่มีใครกล้าไปกราบเรียน เพราะต่างก็กลัวว่าท่านจะทราบและถูกโดนเทศน์หนักอยู่แล้ว เรื่องก็เป็นอันผ่านไปโดยมิได้ต้นสายปลายเหตุ

ตามปกติ ท่านพระอาจารย์มั่นท่านมีความรู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับเหตุการณ์ต่าง ๆ มาแต่สมัยท่านจำพรรษาอยู่ถ้ำสาริกา จังหวัดนครนายกตลอดมา และมีความชำนาญกว้างขวางขึ้นเป็นลำดับจนแทบจะพูดได้ว่าไม่มีประมาณ เวลาปกติก็ดี ขณะเข้าประชุมฟังการอบรมก็ดี พระที่อยู่กับท่านซึ่งรู้เรื่องของท่านได้ดีต้องมีความระวังสำรวมจิตอย่างเข้มงวดกวดขันอยู่ตลอดไป จะเผลอตัวคิดไปต่าง ๆ นานาไม่ได้ เวลาเข้าประชุมความคิดนั้นต้องกลับมาเป็นกัณฑ์เทศน์ให้เจ้าของฟังอีกจนได้ ยิ่งขณะที่ท่านกำลังให้การอบรมอยู่ด้วยแล้วยิ่งเป็นเวลาที่สำคัญมากกว่าเวลาอื่นใด ทั้ง ๆ ที่แสดงธรรมอยู่ แต่ขณะที่หยุดหายใจ หรือหยุดเพื่อสังเกตการณ์อะไรก็สุดจะเดา เพียงขณะเดียวเท่านั้น ถ้ามีรายใดคิดเปะปะออกนอกลู่นอกทางไปบ้าง ขณะนั้นแลเป็นต้องได้เรื่อง และได้ยินเสียงเทศน์แปลก ๆ ออกมาทันที ซึ่งตรงกับความคิดที่ไม่มีสติรายนั้น ๆ เป็นแต่ท่านไม่ระบุรายชื่อออกมาอย่างเปิดเผยเท่านั้น แม้เช่นนั้นก็ทำให้ผู้คิดสะดุดใจในความคิดของตนทันทีและกลัวท่านมาก ไม่กล้าคิดแบบนั้นต่อไปอีก

กับเวลาออกบิณฑบาตตามหลังท่านนั้นหนึ่ง จะต้องระวัง ไม่เช่นนั้นจะได้ยินเสียงเทศน์เรื่องความคิดไม่ดีของตนในเวลาเข้าประชุมแน่นอน บางทีก็น่าอับอายหมู่เพื่อนที่นั่งฟังอยู่ด้วยกันหลายท่านซึ่งได้ยินแต่เสียงท่านเทศน์ระบุเรื่องความคิด แต่มิได้ระบุตัวผู้คิด ผู้ถูกเทศน์แทบมุดดิน

ให้จมหายหน้าไปเลยก็มี เพราะบางครั้งเวลาได้ยินท่านเทศน์แบบนั้น ทำให้ผู้นั่งฟังอยู่ด้วยกันหลายท่านต่างหันหน้ามององค์นั้นชำเลืองดูองค์นี้ เพราะไม่แน่ใจว่าเป็นองค์ไหนแน่ที่ถูกเทศน์เรื่องนั้นอยู่ขณะนั้น บรรดาพระเณรจำนวนมากรู้สึกจะมีนิสัยคล้ายคลึงกัน พอโดนเจ็บ ๆ ออกมาแล้วแทนที่จะเสียใจหรือโกรธ พอพ้นเขตดัดสันดานออกมาต่างแสดงความยิ้มแย้มขบขันพอใจและไต่ถามซึ่งกันและกันว่า วันนี้โดนใคร? วันนี้โดนใคร?

แต่น่าชมเชยอยู่อย่างหนึ่ง ที่พระท่านมีความสัตย์ซื่อต่อความคิดผิดของตัวและต่อเพื่อนฝูง ไม่ปกปิดไว้เฉพาะตัว พอมีผู้ถาม จะเป็นองค์ใดก็ตามที่คิดผิดทำนองท่านเทศน์นั้น องค์นั้นต้องสารภาพตนทันทีว่า วันนี้โดนผมเอง เพราะผมมันดื้อไม่เข้าเรื่องไปหาญคิดเรื่อง..... ทั้งที่ตามปกติก็รู้อยู่ว่าจะโดนเทศน์ถ้าขืนคิดอย่างนั้น แต่พอไปเจอเข้ามันลืมเรื่องที่เคยกลัวเสียสิ้น มีแต่เรื่องกล้าแบบบ้า ๆ บอ ๆ ออกมาท่าเดียว ที่ท่านเทศน์นั้นสมควรอย่างยิ่งแล้ว จะได้ดัดสันดานเราที่คิดไม่ดีเสียที

ต้องขออภัยจากท่านผู้อ่านมาก ๆ ที่บางเรื่องผู้เขียนก็ไม่สะดวกใจที่จะเขียน แต่เรื่องที่ว่าไม่สะดวกก็มีผู้ก่อไว้แล้ว พอให้เกิดปัญหากลืนไม่ได้คายไม่ออกขวางอยู่ในคอดี ๆ นี่เอง ถ้าได้ระบายออกตามความจริงก็น่าจะเป็นธรรม เหมือนพระท่านแสดงอาบัติ ก็เป็นวิธีที่ทำให้หมดโทษหมดกังวล ไม่กำเริบต่อไป จึงขอเรียนเป็นบางตอนพอเป็นข้อคิดจากทั้งท่านผู้เป็นเจ้าของเรื่องทั้งท่านผู้ชำระเรื่อง ทั้งพวกเราผู้มีหัวใจที่อาจมีความคิดอย่างนั้นบ้าง

โดยมากนักบวชและนักปฏิบัติที่โดนเทศน์เจ็บ ๆ อยู่บ่อย ๆ ก็เนื่องจากอายตนะภายนอกคือ รูป เสียง เป็นต้น ที่เป็นวิสภาคต่อกันนั่นเอง มากกว่าเรื่องอื่น ๆ ต้นเหตุที่ถูกเทศน์โดยมากก็เวลาบิณฑบาต ซึ่งเป็นกิจจำเป็นของพระ จะละเว้นมิได้ เวลาไปก็ต้องเจอ เวลาเจอก็จำต้องคิดไปต่าง ๆ บางรายพอเจอเข้าเกิดความรักชอบ ความคิดกลายเป็นกงจักรไปโดยไม่รู้สึกตัว นี่แลคือต้นเหตุสำคัญที่ฉุดลากใจให้คิดออกไปนอกลู่นอกทาง ทั้งที่ไม่อยากจะให้เป็นเช่นนั้น พอได้สติรั้งกลับมาได้ ตกตอนเย็นมาก็โดนเทศน์ แล้วพยายามทำความสำรวมต่อไป พอวาระต่อไปก็ไปเจอเอาของดีเข้าอีก ทำให้แผลกำเริบขึ้นอีก ขากลับมาวัดก็โดนยาเม็ดขนานเด็ด ๆ ใส่แผลเข้าอีก คือโดนเทศน์นั่นเอง ถ้าองค์นี้ไม่โดนของดี แต่องค์นั้นก็โดนเข้าจนได้ เพราะพระเณรมีมากต่อมากและต่างองค์ก็มีแผลเครื่องรับของแสลงด้วยกัน ฉะนั้น จึงไปโดนแต่ของดีมาจนไม่ชนะจะหลบหลีกแก้ไข พอมาถึงวัดและสบจังหวะก็โดนเทศน์จากท่านเข้าอีก

ธรรมดาความคิดของคนมีกิเลสก็ต้องมีคิดไปต่าง ๆ ดีบ้างชั่วบ้าง ท่านเองก็ไม่ใช่นักดุด่าไปเสียทุกขณะจิตที่คิด ที่ท่านตำหนิก็คือสิ่งที่ท่านอยากให้คิด เช่น คิดอรรถคิดธรรมด้วยสติปัญญาเพื่อหาทางปลดเปลื้องตนออกจากทุกข์ อันเป็นความคิดที่ถูกทางและเบาใจแก่ผู้อบรมสั่งสอนนั้นไม่ค่อยชอบคิดกัน แต่ชอบไปคิดในสิ่งที่ไม่อยากให้คิด จึงโดนเทศน์กันอยู่เสมอแทบทุกคืน เพราะผู้ทำให้ท่านต้องเทศน์บ่อย ๆ มีมาก

ทั้งนี้กล่าวถึงความรู้ความละเอียดแห่งปรจิตตวิชชา คือการกำหนดรู้ใจผู้อื่นของท่านพระอาจารย์มั่น ว่าท่านรู้และสามารถจริงๆ ส่วนความคิดที่น่าตำหนินั้นก็มิได้เป็นขึ้นด้วยเจตนาจะสั่งสมของผู้คิด หากแต่เป็นขึ้นเพราะความเผอเรอที่สติตามไม่ทันเป็นบางครั้งเท่านั้น แม้เช่นนั้นในฐานะที่ท่านเป็นอาจารย์ผู้คอยให้ความรู้ความฉลาดแก่ลูกศิษย์ เมื่อเห็นว่าไม่เหมาะสมก็รีบเตือน

เพื่อผู้นั้นจะได้สติและเข็ดหลาบแล้วระวังสำรวมต่อไป ไม่หลวมตัวคิดอย่างนั้นอีก จะเป็นทางเบิกกว้างเพื่อความเสียหายต่อไป เพราะความคิดซ้ำซากเป็นเครื่องส่งเสริม

การสั่งสอนพระ รู้สึกว่าท่านสั่งสอนละเอียดถี่ถ้วนมาก ศีลที่เป็นฝ่ายวินัยท่านก็สอนละเอียด สมาธิและปัญญาที่เป็นฝ่ายธรรมท่านยิ่งสอนละเอียดลออมาก แต่ปัญญาขั้นสูงสุดจะเขียนลงข้างหน้าตามประวัติท่านที่บำเพ็ญธรรมขั้นสูงขึ้นไปเป็นลำดับ ส่วนสมาธิทุกขั้นและปัญญาขั้นกลาง ท่านเริ่มมีความชำนาญมาแล้วจากถ้ำสาริกา นครนายก พอมาฝึกซ้อมอยู่ทางภาคอีสานนานพอควรก็ยิ่งมีความชำนิชำนาญยิ่งขึ้น ฉะนั้น การอธิบายสมาธิทุกขั้นและวิปัสสนาขั้นกลางแก่พระเณร ท่านจึงอธิบายได้อย่างคล่องแคล่วมาก ไม่มีการเคลื่อนคลาดจากหลักสมาธิปัญญาที่ถูกต้องเลย ผู้รับการอบรมได้ฟังอย่างถึงใจทุกขั้นของสมาธิและปัญญาขั้นกลาง

สมาธิท่านรู้สึกแปลกและพิสดารมาก ทั้งขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ คือขณะจิตรวมเป็นขณิกสมาธิแล้วตั้งอยู่ได้ขณะเดียว แต่มิได้ถอนออกมาเป็นจิตธรรมดา หากแต่ถอนออกมาสู่อุปจารสมาธิ แล้วออกรู้สิ่งต่าง ๆ ไม่มีประมาณ บางครั้งเกี่ยวกับพวกภูตผี เทวบุตรเทวธิดา พญานาคต่าง ๆ นับภพนับภูมิได้ที่มาเกี่ยวข้องกับสมาธิประเภทนี้ ซึ่งท่านใช้รับแขกจำพวกมีรูปไม่ปรากฏด้วยตา มีเสียงไม่ปรากฏด้วยหูมาเป็นประจำ บางครั้งจิตก็เหาะลอยออกจากกายแล้วเที่ยวชมสวรรค์วิมานและพรหมโลกชั้นต่าง ๆ และลงไปเที่ยวดูภพภูมิของสัตว์นรกที่กำลังเสวยกรรมมีประเภทต่างกันอยู่ที่ที่ทรมานต่าง ๆ กันตามกรรมของตน

คำว่าขึ้นลงตามคำสมมุติที่โลกนำมาใช้กันตามกิริยาของกายซึ่งเป็นอวัยวะหยาบนั้น ผิดกับกิริยาของจิตซึ่งเป็นของละเอียดอยู่มากจนกลายเป็นคนละโลกเอาเลย คำว่าขึ้นหรือลงของกายรู้สึกเป็นประโยคพยายามอย่างเอาจริงเอาจัง แต่จิตถ้าใช้กิริยาแบบกายบ้างว่าขึ้นหรือลงก็สักแต่ว่าเท่านั้น แต่มิได้เป็นประโยคพยายามว่าจิตขึ้นหรือลงเลย คำว่าสวรรค์ พรหมโลก และนิพพาน อยู่สูงขึ้นไปตามลำดับแห่งความละเอียดของชั้นนั้น ๆ ก็ดี คำว่านรกอยู่ต่ำลงไปตามลำดับของความต่ำแห่งภูมิและผู้มีกรรมต่าง ๆ กันก็ดีนี้ เรานำด้านวัตถุเข้าไปวัดกับนามธรรมเหล่านั้นต่างหาก นรก สวรรค์ เป็นต้น จึงมีต่ำสูงไปตามโลก

เราพอเทียบกันได้บ้าง เช่น นักโทษทั้งลหุโทษและครุโทษที่อยู่ในเรือนจำอันเดียวกัน ซึ่งตั้งอยู่ในที่ที่มนุษย์ผู้ไม่มีโทษทัณฑ์อะไรอยู่กัน ในนักโทษทั้งสองชนิดไม่มีการขึ้นลงต่างกันที่ตรงไหนบ้างเลย เพราะอยู่ในเรือนจำอันเดียวกันและไม่มีขึ้นลงต่างกันกับมนุษย์ผู้ไม่มีโทษอีกด้วย เพราะเรือนจำหรือตะรางอันเป็นที่อยู่ของนักโทษทุกชนิดอยู่กัน กับสถานที่ที่มนุษย์อยู่กัน มันเป็นแผ่นดินอันเดียวกัน บ้านเมืองอันเดียวกัน เป็นแต่แยกเป็นเอกเทศกันอยู่คนละส่วนเท่านั้น เมื่อต่างคนต่างมีตาดีหูดี ทั้งลหุโทษครุโทษและมนุษย์ผู้ปราศจากโทษ ต่างก็มองเห็นได้ยินและรู้เรื่องของกันได้อย่างธรรมดา ทั่ว ๆ ไป ไม่เป็นปัญหาเหมือนระหว่างพวกนรกกับเทวดา ระหว่างเทวดากับพรหม และระหว่างพวกเทพฯ ทุกชั้นกับสัตว์นรกทุกภูมิและระหว่างสัตว์นรกทุกภูมิและเทวดาพรหมทุกชั้นกับพวกมนุษย์ที่ไม่รู้เรื่องของกันเอาเลย

แม้กระแสใจของทุก ๆ จำพวกจะส่งประสานผ่านภูมิที่อยู่ของกันและกันอยู่ตลอดเวลา แต่ก็เหมือนไม่ได้ผ่านและเหมือนไม่มีอะไรมีอยู่ในโลก นอกจากเราคนเดียวที่รู้เรื่องของตัวทุกอย่างเท่านั้น จะรับรองตนได้ว่า การมีอยู่ในโลก เพียงใจที่มีอยู่กับทุกคนตลอดสัตว์ก็ยังไม่สามารถ

รู้เรื่องความคิดดีชั่วของกันและกันได้ ถ้าจะปฏิเสธว่าใจของคนและสัตว์ไม่มี และถ้ามีทำไมไม่รู้ไม่เห็นใจเรื่องใจกันบ้าง ดังนี้ ก็พอจะปฏิเสธได้ถ้าจะเป็นความจริงตามคำปฏิเสธ แต่จะปฏิเสธวันยังค่ำก็คงผิดไปทั้งวัน เพราะปกติคนและสัตว์ที่ยังครองตัวอยู่ย่อมมีใจด้วยกันทุกราย แม้จะไม่รู้ไม่เห็นความคิดของกันก็ปฏิเสธไม่ได้ว่า ใจไม่มีในร่างที่เราไม่สามารถมองเห็นและได้ยิน สิ่งละเอียดที่สุดวิสัยของตาหูจะรับรู้ได้ในโลกแห่งสัตว์ทั้งหลาย ก็คงขึ้นอยู่กับความไม่สามารถของแต่ละรายไม่ขึ้นกับสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่จะปกปิดตัวเอง

คำว่าสวรรค์และพรหมโลกชั้นนั้น ๆ สูงขึ้นไปเป็นลำดับนั้น ก็มิได้สูงขึ้นไปแบบบ้านที่มีหลายชั้นซึ่งเป็นด้านวัตถุ ดังที่รู้ ๆ กันที่จะต้องใช้บันไดหรือลิฟท์ขึ้นไปเป็นชั้น ๆ หากสูงแบบนามธรรม ขึ้นแบบนามธรรม ด้วยนามธรรม คือใจดวงมีสมรรถภาพภายในตัว เพราะกรรมดีคือกุศลกรรม คำว่านรกต่ำก็มิได้ต่ำแบบลงเหวลงบ่อ แต่ต่ำแบบนามธรรม ลงแบบนามธรรม และดูด้วยนามธรรม คือดวงใจมีความสามารถภายในตัว แต่ผู้ลงไปเสวยกรรมของตนต้องไปด้วยอำนาจกรรมชั่วที่พาให้เป็นไปทางตรงกันข้าม อยู่รับความทุกข์ทรมานก็อยู่ด้วยกรรมพาให้อยู่จนกว่าจะพ้นโทษ เหมือนคนติดคุกตะรางตามกำหนดเวลา เมื่อพ้นโทษก็ออกจากคุกตะรางไปฉะนั้น

ส่วนอุปจารสมาธิของท่านรู้สึกเริ่มเกี่ยวพันกันกับขณิกสมาธิมาแต่เริ่มแรกปฏิบัติ เพราะจิตท่านเป็นจิตที่ว่องไวผาดโผนมาดั้งเดิม เวลารวมลงเพียงขณะเดียวที่เรียกว่าขณิกสมาธิ ก็เริ่มออกเที่ยวรู้เห็นสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่ในวงของอุปจาระ จนกระทั่งท่านมีความชำนาญและบังคับให้อยู่กับที่หรือให้ออกรู้เหตุการณ์ต่าง ๆ ก็ได้แล้ว จากนั้นท่านต้องการจะปฏิบัติต่อสมาธิประเภทใดก็ได้สะดวกตามต้องการ คือจะให้เป็น ขณิกะแล้วเลื่อนออกมาเป็นอุปจาระเพื่อรับรู้สิ่งต่าง ๆ หรือจะให้รวมสงบลงถึงฐานสมาธิอย่างเต็มที่ ที่เรียกว่าอัปปนาสมาธิ แล้วพักอยู่ในสมาธินั้นตามต้องการก็ได้

อัปปนาสมาธิเป็นสมาธิที่สงบละเอียดแนบแน่นและเป็นความสงบสุขอย่างพอตัว ผู้ปฏิบัติจึงมีทางติดสมาธิประเภทนี้ได้ ท่านพระอาจารย์มั่น ท่านเล่าว่า ท่านเคยติดสมาธิประเภทนี้บ้างเหมือนกัน แต่ท่านเป็นนิสัยปัญญาจึงหาทางออกได้ ไม่นอนใจและติดอยู่ในสมาธิประเภทนี้นาน ผู้ติดสมาธิประเภทนี้ทำให้เนิ่นช้าได้เหมือนกัน ถ้าไม่พยายามคิดค้นทางปัญญาต่อไป นักปฏิบัติที่ติดอยู่ในสมาธิประเภทนี้มีเยอะแยะ เพราะเป็นสมาธิที่เต็มไปด้วยความสุข ความเยื่อใยและอ้อยอิ่งน่าอาลัยเสียดายอยู่มาก ไม่คิดอยากแยกตัวออกไปทางปัญญาอันเป็นทางถอนกิเลสทั้งมวล ถ้าไม่มีผู้ฉลาดมาตักเตือนด้วยเหตุผลจริง ๆ จะไม่ยอมถอดถอนตัวออกมาสู่ทางปัญญาเอาเลย

เมื่อจิตติดอยู่ในสมาธิประเภทนี้นานไป อาจเกิดความสำคัญตนไปต่าง ๆ ได้ เช่น สำคัญว่านิพพานความสิ้นทุกข์ก็ต้องมีอยู่ในจุดแห่งความสงบสุขนี้ หามีอยู่ในที่อื่นใดไม่ดังนี้ ความจริงจิตที่รวมตัวเข้าเป็นจุดเดียวจนรู้เห็นจุดของจิตได้อย่างชัดเจน และรู้เห็นความสงบสุขประจักษ์ใจในสมาธิขั้นอัปปนานี้ เป็นการรวมกิเลสภพชาติอยู่ในจิตดวงนั้นด้วยในขณะเดียวกัน ถ้าไม่ใช้ปัญญาเป็นเครื่องบุกเบิกทำลาย ก็มีหวังตั้งภพชาติอีกต่อไปโดยไม่ต้องสงสัย ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติในสมาธิขั้นใดก็ตาม ปัญญาจึงควรมีแอบแฝงอยู่เสมอตามโอกาสที่ควร เฉพาะอัปปนาสมาธิด้วยแล้วควรใช้ปัญญาเดินหน้าอย่างยิ่ง ถ้าไม่อยากรู้อยากเห็นจิตที่มีเพียงความสงบสุขอยู่อย่างเดียว ไม่มีความฉลาดรอบตัวเลยเท่านั้น

ท่านพระอาจารย์มั่น นับแต่ท่านกลับมาทางภาคอีสานเที่ยวนี้ ท่านชำนาญในปัญญาขั้นกลางมากจริงอยู่ เพราะผู้ก้าวขึ้นสู่ภูมิธรรมขั้นสาม คือพระอนาคามี ต้องนับว่ามีปัญญาขั้นกลางอย่างพอตัว ไม่เช่นนั้นจะพิจารณาภูมิธรรมขั้นนั้นไม่ได้ การก้าวขึ้นสู่ภูมิธรรมขั้นนี้ต้องผ่านกายคตาสติ ทั้งสุภะความเห็นว่ากายเป็นของสวยงาม ทั้งอสุภะความเห็นว่ากายเป็นของไม่สวยงามไปด้วยปัญญา มิได้ติดอยู่ โดยจิตแยกสุภะและอสุภะออกด้วยปัญญา แล้วก้าวผ่านไปในท่ามกลางคือมัชฌิมาตรงกลาง ได้แก่ระหว่างสุภะและอสุภะต่อกัน หมดความสงสัยและเยื่อใยในธรรมทั้งสองนั้นอันเป็นเพียงทางเดินผ่านเท่านั้น การพิจารณาถึงขั้นที่ว่านี้จัดว่าเพียงผ่านไปได้ ถ้าเทียบการสอบไล่ก็เพียงได้คะแนนตามกฎที่ตั้งไว้เท่านั้น ยังมิได้คะแนนสูงและสูงสุดในชั้นนั้น ผู้บรรลุธรรมถึงระดับนี้แล้ว จำต้องฝึกซ้อมปัญญาเพื่อความชำนาญละเอียดขึ้นไปจนเต็มภูมิของธรรมชั้นนั้น ที่เรียกว่าอนาคามีเต็มภูมิ ถ้าตายในขณะนั้นก็ไปเกิดในชั้นอกนิษฐาพรหมโลกชั้นที่ห้าทันที ไม่ต้องเกิดในพรหมโลกสี่ชั้นต่ำนั้น

ท่านพระอาจารย์มั่นท่านเล่าว่า ท่านเคยติดอยู่ในภูมินี้นานเอาการอยู่ เพราะไม่มีผู้คอยให้อุบายใด ๆ เลย ต้องลูบคลำกันอย่างระมัดระวังมาก กลัวจะผิดพลาด เพราะทางไม่เคยเดิน เท่าที่สังเกตรู้ตลอดมา เวลาสติปัญญาละเอียด ธรรมละเอียด ส่วนกิเลสที่จะทำให้หลงก็ละเอียดไปตาม ๆ กัน จึงเป็นความลำบากอยู่ไม่น้อยในธรรมแต่ละขั้นกว่าจะผ่านไปได้ ท่านเล่า น่าอัศจรรย์เหลือประมาณ อุตส่าห์คลำไม้คลำตอและขวากหนามโดยมิได้รับคำแนะจากใคร นอกจากธรรมในคัมภีร์เท่านั้น กว่าจะผ่านพ้นไปได้และมาเมตตาสั่งสอนพวกเรา ก็อดที่จะระลึกถึงความทุกข์อย่างมหันต์ของท่านมิได้ เวลากำลังบุกป่าฝ่าดงไปองค์เดียว

มีโอกาสดี ๆ ท่านเล่าถึงการบำเพ็ญของท่านให้ฟัง ที่น่าสมเพชเวทนาท่านนักหนา ผู้เขียนเองเคยน้ำตาร่วงสองครั้งด้วยความเห็นทุกข์ไปตามเวลาท่านลำบากมากในการบำเพ็ญ และด้วยความอัศจรรย์ในธรรมที่ท่านเล่าให้ฟัง ซึ่งเป็นธรรมละเอียดลึกซึ้ง จนเกิดความคิดขึ้นมาว่า เรานี้จะพอมีวาสนาบารมีแค่ไหนบ้างหนอ พอจะถูไถเสือกคลานไปกับท่านได้เพียงใดหรือไม่ก็มีในบางขณะ ตามประสาของปุถุชนอย่างนั้นเอง แต่คำพูดท่านเป็นเครื่องปลุกประสาทให้ตื่นตัวตื่นใจได้ดีมาก นี่แลเป็นเครื่องพยุงความเพียรไม่ให้ลดละเพื่ออนาคตของตนตลอดมา ท่านเล่าว่า พอเร่งความเพียรทางปัญญาเข้ามากทีไร ยิ่งทำให้จิตใจจืดจางออกจากหมู่คณะมากขึ้น และกลับดูดดื่มทางความเพียรมากเข้าทุกที ทั้งที่ทราบเรื่องของตัวมาโดยลำดับว่ากำลังของเรายังไม่พอ แต่ก็จำต้องอยู่รออบรมหมู่คณะพอให้มีหลักฐานทางใจบ้าง

ทราบว่าท่านจำพรรษาที่จังหวัดนครพนมหลายปี ตามแถบหมู่บ้านสามผง อำเภอศรีสงคราม ถ้าจำไม่ผิดก็ราว ๓-๔ ปี ที่บ้านห้วยทราย ซึ่งตั้งอยู่เขตอำเภอคำชะอี จังหวัดเดียวกัน ๑ ปี แถบหมู่บ้านห้วยทราย บ้านคำชะอี หนองสูง โคกกลาง เหล่านี้มีภูเขามาก ท่านชอบพักอยู่แถบนี้มาก ที่เขาผักกูดซึ่งอยู่ใกล้หมู่บ้านแถบนั้น ท่านว่าเทวดาก็ชุม เสือก็ชุมมาก ตอนกลางคืนเสือก็มาเที่ยวรอบ ๆ บริเวณที่ท่านพักอยู่ เทวดาก็ชอบมาฟังธรรมท่านบ่อยเช่นกัน กลางคืนเสียงเสือโคร่งใหญ่กระหึ่มอยู่ใกล้ ๆ กับที่พักท่าน บางคืนมันกระหึ่มพร้อมกันทีละหลาย ๆ ตัว เสียงสนั่นหวั่นไหวไปทั่วทั้งป่า เสียงมันร้องรับกันเหมือนเสียงคนร้องหากันนี่เอง ทางโน้นก็ร้อง ทางนี้ก็ร้อง

กระหึ่มรับกันเป็นพัก ๆ ทีละหลาย ๆ ตัวน่ากลัวมาก พระเณรบางคืนไม่ได้หลับนอนกันเลย กลัวเสือจะมาฉวยไปกิน

ท่านฉลาดหาอุบายพูดแปลก ๆ ให้พระเณรกลัวเสือ เพื่อจะได้พากันขยันทำความเพียร โดยพูดว่า ใครขี้เกียจทำความเพียรระวังให้ดีนะ เสือในเขาลูกนี้ชอบพระเณรที่ขี้เกียจทำความเพียรนัก กินก็อร่อยดี ใครไม่อยากเป็นอาหารอร่อยของมันต้องขยัน ใครขยันทำความเพียร เสือกลัวและไม่ชอบเอาเป็นอาหาร พอพระเณรได้ยินดังนั้น ต่างก็พยายามทำความเพียรกัน แม้เสือกำลังกระหึ่มอยู่รอบ ๆ ก็จำต้องฝืนออกไปเดินจงกรมแบบสละตายทั้งที่กลัว ๆ เพราะเชื่อคำท่านว่าใครขี้เกียจเสือจะมาเอาไปเป็นอาหารอันอร่อยของมัน เพราะที่อยู่นั้นมิได้เป็นกุฏีเหมือนวัดทั่ว ๆ ไป แต่เป็นร้านเล็ก ๆ พอหมกตัวเวลาหลับนอนเท่านั้น และเตี้ย ๆ ด้วย เผื่อเสือนึกหิวขึ้นมาและโดดมาเอาไปกินต้องเสียท่าให้มันจริง ๆ เพราะฉะนั้น พระท่านถึงกลัวและเชื่อคำของท่านอาจารย์

ท่านเล่าให้ฟังก็น่ากลัวด้วย ว่าบางคืนเสือโคร่งใหญ่เข้ามาถึงบริเวณที่พระพักอยู่ก็มี แต่ก็ไม่ทำอะไร เป็นเพียงเดินผ่านไปเท่านั้น ตามปกติท่านก็ทราบอยู่แล้วว่าเสือไม่กล้ามาทำอะไรได้ ท่านว่าเทวดารักษาอยู่ตลอดเวลา คือเวลาเทวดาลงมาเยี่ยมฟังเทศน์ท่าน เขาบอกกับท่านว่า เขาพากันอารักขาไม่ให้มีอะไรมารบกวนและทำอันตรายได้ และขออาราธนาท่านให้พักอยู่ที่นั้นนาน ๆ ฉะนั้น ท่านจึงหาอุบายพูดให้พระเณรกลัวและสนใจต่อความเพียรมากขึ้น เสือเหล่านั้นก็รู้สึกจะทราบว่าที่บริเวณท่านพักอยู่เป็นสถานที่เย็นใจ พวกสัตว์เสือต่าง ๆ ไม่ต้องระวังอันตรายจากนายพราน เพราะตามปกติชาวบ้านทราบว่าท่านไปพักอยู่ที่ใด เขาไม่กล้าไปเที่ยวล่าเนื้อที่นั้น เขาบอกว่ากลัวเป็นบาป และกลัวปืนจะระเบิดทั้งลำกล้องใส่มือเขาตายขณะยิงสัตว์ในที่ใกล้บริเวณนั้น

สิ่งที่แปลกอยู่อย่างหนึ่งก็คือ เวลาท่านไปพักอยู่ ณ สถานที่ใด ซึ่งเป็นแหล่งที่เสือชุม ๆ ที่นั้นแม้ปกติเสือจะเคยมาเที่ยวหากัดวัวควายกินเป็นประจำตามหมู่บ้านแถบนั้น แต่ก็เลิกรากันไปไม่ทราบว่ามันไปเที่ยวหากินกันที่ไหน เรื่องทั้งนี้ท่านเองก็เคยเล่าให้ฟัง และชาวบ้านหลายหมู่บ้านที่ท่านเคยไปพักอยู่ก็เคยเล่าให้ฟังเหมือนกัน ว่าเสือไม่ไปทำอันตรายสัตว์เลี้ยงเขาเลย น่าอัศจรรย์มากดังนี้ ยังมีข้อแปลกอยู่อีกอย่างหนึ่งคือเวลาพวกเทวดามาเยี่ยมฟังเทศน์ ท่านหัวหน้าเทวดาเล่าว่า ท่านมาพักอยู่ที่นี่ทำให้พวกเทวดาสบายใจไปทั่วกัน เทวดามีความสุขมากผิดปกติ เพราะกระแสเมตตาธรรมท่านแผ่กระจายครอบท้องฟ้าอากาศและแผ่นดินไปหมด กระแสเมตตาธรรมท่านเป็นกระแสที่บอกไม่ถูกและอัศจรรย์มาก ไม่มีอะไรเหมือนเลยดังนี้ แล้วพูดต่อไปว่า ฉะนั้นท่านพักอยู่ที่ไหน พวกเทวดาต้องทราบกันจากกระแสธรรมที่แผ่ออกจากองค์ท่านไปทุกทิศทุกทาง แม้เวลาท่านแสดงธรรมแก่พระเณรและประชาชน กระแสเสียงท่านก็สะเทือนไปหมดทั้งเบื้องบนเบื้องล่าง ไม่มีขอบเขต ใครอยู่ที่ไหนก็ได้เห็นได้ยิน นอกจากคนตายแล้วเท่านั้นจะไม่ได้ยิน ตอนนี้ต้องขออภัยท่านผู้อ่านมาก ๆ อีกด้วย

จะได้เชิญอาราธนาคำพูดระหว่างท่านพระอาจารย์กับพวกเทวดาสนทนากัน มาลงอีกเล็กน้อย ส่วนจะจริงหรือเท็จก็เขียนตามที่ได้ยินได้ฟังมา ท่านย้อนถามเขาบ้างว่า ก็มนุษย์ไม่เห็นได้ยินกันบ้าง ถ้าว่าเสียงเทศน์สะเทือนไปไกลดังที่ว่านั้น หัวหน้าเทพฯ รีบตอบท่านทันทีว่า ก็มนุษย์เขาจะรู้เรื่องอะไรและสนใจกับศีลกับธรรมอะไรกันท่าน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจของเขา เขา

เอาไปใช้ในทางบาปทางกรรมและขนนรกมาทับถมตัวตลอดเวลา นับแต่วันเขาเกิดมาจนกระทั่งเขาตายไป เขามิได้สนใจกับศีลกับธรรมอะไรเท่าที่ควรแก่ภูมิของตนหรอกท่าน มีน้อยเต็มทีผู้ที่สนใจจะนำตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไปทำประโยชน์ คือศีลธรรม ชีวิตเขาก็น้อยนิดเดียว ถ้าเทียบกันแล้วมนุษย์ตายคนละกี่สิบกี่ร้อยครั้ง เทวดาที่อยู่ภาคพื้นแม้เพียงรายหนึ่งก็ยังไม่ตายกันเลย ไม่ต้องพูดถึงเทวดาบนสวรรค์ชั้นพรหมซึ่งมีอายุยืนนานกันเลย

มนุษย์จำนวนมากมีความประมาทมาก ที่มีความไม่ประมาทมีน้อยเต็มที มนุษย์เองเป็นผู้รักษาศาสนา แต่แล้วมนุษย์เสียเองไม่รู้จักศาสนา ไม่รู้จักศีลธรรมซึ่งเป็นของดีเยี่ยม มนุษย์คนใดชั่วก็ยิ่งรู้จักแต่จะทำชั่วถ่ายเดียว เขายังแต่ลมหายใจเท่านั้นพอเป็นมนุษย์อยู่กับโลกเขา พอลมหายใจขาดไปเท่านั้น เขาก็จมไปกับความชั่วของเขาทันทีแล้ว เทวดาก็ได้ยินทำไมจะไม่ได้ยิน ปิดไม่อยู่ เวลามนุษย์ตายแล้วนิมนต์พระท่านมาสาธยายธรรมกุสลา ธัมมาให้คนตายฟัง เขาจะเอาอะไรมาฟังสำหรับคนชั่วขนาดนั้น พอแต่ตายลงไปกรรมชั่วก็มัดดวงวิญญาณเขาไปแล้ว เริ่มแต่ขณะสิ้นลมหายใจ จะมีโอกาสมาฟังเทศน์ฟังธรรมได้อย่างไร แม้ขณะที่เขายังมีชีวิตอยู่ก็ไม่สนใจอยากฟังเทศน์ฟังธรรม นอกจากคนที่ยังเป็นอยู่เท่านั้น พอฟังได้ถ้าสนใจอยากฟัง แต่เขามิได้สนใจฟังหรอกท่าน

ท่านไม่สังเกตดูเขาบ้างหรือ เวลาพระท่านสาธยายธรรมกุสลา ธัมมาให้ฟัง เขาสนใจฟังเมื่อไร ศาสนามิได้ถึงใจมนุษย์เท่าที่ควรหรอกท่าน เพราะเขาไม่สนใจกับศาสนา สิ่งที่เขารักชอบที่สุดนั้น มันเป็นสิ่งที่ต่ำทรามที่สัตว์เดียรัจฉานบางตัวก็ยังไม่อยากชอบ นั่นแลเป็นสิ่งที่มนุษย์ที่ไม่ชอบศาสนาชอบมากกว่าสิ่งอื่นใด และชอบแต่ไหนแต่ไรมา ทั้งชอบแบบไม่มีวันเบื่อไม่รู้จักเบื่อเอาเลย ขณะจะขาดใจยังชอบอยู่เลยท่าน พวกเทวดารู้เรื่องของมนุษย์ได้ดีกว่ามนุษย์จะมาสนใจรู้เรื่องของพวกเทวดาเป็นไหน ๆ มีท่านนี่แลเป็นพระวิเศษ รู้ทั้งเรื่องมนุษย์ ทั้งเรื่องเทวดา ทั้งเรื่องสัตว์นรก สัตว์กี่ประเภทท่านรู้ได้ดีกว่าเป็นไหน ๆ ฉะนั้น พวกเทวดาทั้งหลายจึงยอมตนลงกราบไหว้ท่าน

พอหัวหน้าเทวดาพูดจบลง ท่านพระอาจารย์มั่นก็พูดเป็นเชิงปรึกษาว่า เทวดาเป็นผู้มีตาทิพย์หูทิพย์แลเห็นได้ไกล ฟังเสียงได้ไกล รู้เรื่องดีชั่วของชาวมนุษย์ได้ดีกว่ามนุษย์จะรู้เรื่องของตัวและรู้เรื่องของพวกมนุษย์ด้วยกัน จะไม่พอมีทางเตือนมนุษย์ให้รู้สึกสำนึกในความผิดถูกที่ตนทำได้บ้างหรือ อาตมาเข้าใจว่าจะได้ผลดีกว่ามนุษย์ด้วยกันตักเตือนกันสั่งสอนกัน จะพอมีทางได้บ้างไหม หัวหน้าเทวดาตอบท่านว่า เทวดายังไม่เคยเห็นมนุษย์มีกี่รายพอจะมีใจเป็นมนุษย์สมภูมิเหมือนอย่างพระคุณเจ้า ซึ่งให้ความเมตตาแก่ชาวเทพฯ และชาวมนุษย์ตลอดมาเลย พอที่เขาจะรับทราบว่าในโลกนี้มีสัตว์ชนิดต่าง ๆ หลายต่อหลายจำพวกอยู่ด้วยกัน ทั้งที่เป็นภพหยาบ ทั้งที่เป็นภพละเอียด ซึ่งมนุษย์จะยอมรับว่าเทวดาประเภทต่าง ๆ มีอยู่ในโลก และสัตว์อะไร ๆ ที่มีอยู่ในโลกกี่หมื่นกี่แสนประเภทว่ามีจริงตามที่สัตว์เหล่านั้นมีอยู่

เพราะนับแต่เกิดมามนุษย์ไม่เคยเห็นสิ่งเหล่านี้มาแต่พ่อแต่แม่แต่ปู่ย่าตายาย แล้วมนุษย์จะมาสนใจอะไรกับเทวดาเล่าท่าน นอกจากเห็นอะไรผิดสังเกตบ้าง จริงหรือไม่จริงไม่คำนึง พวกมนุษย์มีแต่พากันกล่าวตู่ว่าผีกันเท่านั้น จะมาหวังคำตักเตือนดีชอบอะไรจากเทวดา แม้เทวดาจะรู้เห็นพวกมนุษย์อยู่ตลอดเวลา แต่มนุษย์ก็มิได้สนใจจะรู้เทวดาเลย แล้วจะให้เทวดาตักเตือนสั่ง

สอนมนุษย์ด้วยวิธีใด เป็นเรื่องจนใจทีเดียว ปล่อยตามกรรมของใครของเราไว้อย่างนั้นเอง แม้แต่พวกเทวดาเองก็ยังมีกรรมเสวยอยู่ทุกขณะ ถ้าปราศจากกรรมแล้วเทวดาก็ไปนิพพานได้เท่านั้นเอง จะพากันอยู่ให้ลำบากไปนานอะไรกัน

ท่านพระอาจารย์มั่นถามเขาว่า พวกเทวดาก็รู้นิพพานกันด้วยหรือ ถึงว่าหมดกรรมแล้วก็ไปนิพพานกันได้ และพวกเทวดาก็มีความทุกข์เช่นสัตว์ทั้งหลายเหมือนกันหรือ เขาตอบท่านว่า ทำไมจะไม่รู้ท่าน ก็เพราะพระพุทธเจ้าองค์ใดมาสั่งสอนโลกก็ล้วนแต่สอนให้พ้นทุกข์ไปนิพพานกันทั้งนั้น มิได้สอนให้จมอยู่ในกองทุกข์ แต่สัตว์โลกไม่สนใจพระนิพพานเท่าเครื่องเล่นที่เขาชอบเลย จึงไม่มีใครคิดอยากไปนิพพานกัน คำว่านิพพานพวกเทวดาจำได้อย่างติดใจจากพระพุทธเจ้าแต่ละองค์ที่มาสั่งสอนสัตว์โลก แต่เทวดาก็มีกรรมหนาจึงยังไม่พ้นจากภพของเทวดาให้ได้ไปนิพพานกันจะได้หมดปัญหา ไม่ต้องวกเวียนถ่วงตนดังที่เป็นอยู่นี้ ส่วนความทุกข์นั้นถ้ามีกรรมอยู่แล้ว ไม่ว่าสัตว์จำพวกใดต้องมีทุกข์ไปตามส่วนของกรรมดีชั่วที่มีมากน้อยในตัวสัตว์

ท่านถามเทวดาว่า พระที่พูดกับเทวดารู้เรื่องกันมีอยู่แยะไหม? เขาตอบว่ามีอยู่เหมือนกันท่าน แต่ไม่มากนัก โดยมากก็เป็นพระซึ่งชอบปฏิบัติบำเพ็ญอยู่ในป่าในเขาเหมือนพระคุณเจ้านี่แล ท่านถามว่า ส่วนฆราวาสเล่ามีบ้างไหม? เขาตอบว่า มีเหมือนกัน แต่มีน้อยมาก และต้องเป็นผู้ใคร่ทางธรรมปฏิบัติ ใจผ่องใสถึงรู้ได้ เพราะกายพวกเทวดานั้นหยาบสำหรับพวกเทวดาด้วยกัน แต่ก็ละเอียดสำหรับมนุษย์จะรู้เห็นได้ทั่วไป นอกจากผู้มีใจผ่องใสจึงจะรู้จะเห็นได้ไม่ยากนัก

ท่านถามเขาว่า ที่ธรรมท่านว่าพวกเทวดาไม่อยากมาอยู่ใกล้พวกมนุษย์ เพราะเหม็นสาบคาวมนุษย์นั้นเหม็นสาบคาวอย่างไรบ้าง ขณะที่ท่านทั้งหลายมาเยี่ยมอาตมาไม่เหม็นคาวบ้างหรือ ทำไมถึงพากันมาหาอาตมาบ่อยนัก เขาตอบว่า มนุษย์ที่มีศีลธรรมมิใช่มนุษย์ที่ควรรังเกียจ ยิ่งเป็นที่หอมหวนชวนให้เคารพบูชาอย่างยิ่ง และอยากมาเยี่ยมฟังเทศน์อยู่เสมอไม่เบื่อเลย มนุษย์ที่เหม็นคาวน่ารังเกียจ คือมนุษย์ที่เหม็นคาวศีลธรรม รังเกียจศีลธรรม ไม่สนใจในศีลธรรม มนุษย์ประเภทเบื่อศีลธรรมซึ่งเป็นของดีเลิศในโลกทั้งสาม แต่ชอบในสิ่งที่น่ารังเกียจของท่านผู้ดีมีศีลธรรมทั้งหลาย มนุษย์ประเภทนี้น่ารังเกียจจึงไม่อยากเข้าใกล้และเหม็นคาวฟุ้งไปไกลด้วย แต่เทวดามิได้ตั้งข้อรังเกียจชาวมนุษย์แต่อย่างใด หากเป็นนิสัยของพวกเทวดามีความรู้สึกอย่างนั้นมาดั้งเดิมดังนี้

เวลาท่านเล่าเรื่องเทวดาภูตผีชนิดต่าง ๆ ให้ฟัง ผู้ฟังเคลิ้มไปจนลืมตัวและลืมเวล่ำเวลา ลืมเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าไปตาม ๆ กัน ประหนึ่งตนก็ใคร่รู้อย่างนั้นบ้าง และคิดว่าจะรู้จะเห็นอย่างนั้นบ้างในวันหนึ่งข้างหน้า แล้วทำให้เกิดความกระหยิ่มต่อความเพียรเพื่อผลอย่างนั้นขึ้นมา กับตอนท่านเล่าอดีตชาติของท่านและของคนอื่นเป็นบางรายที่เห็นว่าจำเป็นให้ฟัง ยิ่งทำให้อยากรู้เรื่องอดีตของตนจนลืมความคิดที่อยากพ้นทุกข์ไปนิพพาน ในบางครั้งพอรู้ตัวเกิดตกใจและตำหนิตนว่า อ๋อ เรานี่จะเริ่มบ้าไปเสียแล้ว แทนที่จะคิดไปในทางหลุดพ้นดังที่ท่านสั่งสอน แต่กลับไปคว้าและงมเงาในอดีตที่ผ่านมาแล้ว ก็ทำให้รู้สึกตัวไปพักหนึ่ง พอเผลอตัวก็คิดไปอีกแล้ว ต้องคอยปราบปรามตัวเองอยู่เรื่อย

เวลาท่านเล่าเรื่องพวกเทวดาภูตผีชนิดต่าง ๆ มาเยี่ยมท่าน รู้สึกน่าฟังมาก เฉพาะพวกภูตผีรู้สึกมีผีอันธพาลเช่นกับมนุษย์เรา ถ้าพวกใดชอบก่อความไม่สงบมาก เขาต้องจับพวกนั้นมา

ขังรวมกันไว้ในคอกที่มนุษย์เรียกว่าห้องขังนั่นเอง ขังไว้เป็นพวก ๆ เป็นห้อง ๆ เต็มห้องขังแต่ละห้อง มีทั้งผีอันธพาลหญิง ผีอันธพาลชาย และอันธพาลประเภทโหดร้ายทารุณ จำพวกทารุณยังมีทั้งหญิงทั้งชายอีกด้วย มองดูหน้าตาพวกนี้บอกอย่างชัดแจ้งว่าแผ่เมตตาให้ไม่ยอมรับ พวกผีนี้เขามีบ้านเมืองเหมือนมนุษย์เราเหมือนกัน เป็นบ้านเมืองใหญ่โตมาก มีหัวหน้าปกครองดูแลเหมือนกัน ผีที่มีอุปนิสัยใฝ่บุญกุศลก็มีอยู่แยะ พวกผีธรรมดาและผีจำพวกอันธพาลเคารพนับถือมาก เพราะผู้มีอุปนิสัยวาสนาเป็นผู้มีฤทธาศักดานุภาพมาก ผีทั้งหลายเคารพเกรงกลัวมากตามหลักธรรมชาติ มิใช่การประจบประแจง

ท่านเล่าว่าที่ว่าบาปมีอำนาจน้อยกว่าบุญนั้น ท่านไปพบเห็นในเมืองผีเป็นพยานอีกประเด็นหนึ่ง คือผีมีวาสนาแต่มาเสวยกรรมตามวาระ เช่น มาเกิดเป็นภูตผี แต่นิสัยใจคอในทางบุญนั้นไม่เคยเปลี่ยนแปลงเลยและมีอำนาจมากด้วย เพียงผู้เดียวเท่านั้นก็สามารถปกครองผีได้เป็นจำนวนมากมาย เพราะเมืองผีไม่มีการถือพวกถือพ้องเหมือนเมืองมนุษย์เรา แต่ถืออำนาจตามหลักธรรม แม้จะฝืนถืออย่างมนุษย์ก็เป็นไปไม่ได้ เพราะกรรมไม่อำนวยไปตาม ต้องขึ้นอยู่กับกรรม ดีชั่วเท่านั้นเป็นหลักตายตัว อำนาจที่ใช้อยู่ในเมืองมนุษย์จึงนำไปใช้ในปรโลกไม่ได้ ท่านเล่าตอนนี้รู้สึกพิสดารมาก แต่จำได้เพียงเล็กน้อยขาด ๆ วิ่น ๆ จึงขออภัยด้วย

เวลาท่านออกเที่ยวโปรดสัตว์ตามสถานที่ที่พวกผีตั้งบ้านเรือนอยู่โดยทางสมาธิภาวนา พอมองเห็นท่านเขาก็รีบโฆษณาบอกกันมาทำความเคารพเหมือนมนุษย์เรา ท่านเดินผ่านไปตามที่ต่าง ๆ ในที่ชุมนุมผีและผ่านไปที่คุมขังผีอันธพาลหญิงชาย โดยมี หัวหน้าผีเป็นผู้พานำทางด้วยความเคารพเลื่อมใสท่านมาก และอธิบายสภาพความเป็นอยู่ของผีชนิดต่าง ๆ ให้ท่านฟัง และอธิบายเรื่องผีที่ถูกคุมขังว่า เป็นผู้มีใจโหดร้ายคอยรบกวนผู้อื่นไม่ให้มีความสงบสุขเท่าที่ควร ต้องขังไว้ตามแต่โทษหนักเบาของเขา คำว่าภูตผีนั้นเป็นคำที่มนุษย์เราให้ชื่อเขาต่างหาก ความจริงเขาก็เป็นสัตว์ชนิดหนึ่งเช่นเดียวกับสัตว์ชนิดต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลกทั่วไปตามภูมิของตน

ท่านว่าที่ใดมีป่ามีเขามาก ท่านพระอาจารย์มั่นชอบพักอยู่ที่นั้นนาน ไป ๆ มา ๆ อยู่ตามแถบเขานั้น ๆ เมื่อท่านพักอยู่นครพนมและอบรมหมู่คณะนานพอสมควรแล้ว ทำให้คิดถึงตัวเองมากขึ้น โดยคำนึงถึงความรู้สึกที่โผล่ขึ้นเสมอว่ากำลังเรายังไม่พอดังนี้ ถ้าจะฝืนอยู่กับหมู่คณะไปทำนองนี้ ความเพียรก็ล่าช้า ท่านว่าเท่าที่สังเกตดู นับแต่กลับมาจากภาคกลางมาอบรมสั่งสอนหมู่คณะอยู่ทางภาคอีสาน รู้สึกว่าภูมิจิตใจไม่ค่อยก้าวไปรวดเร็วเหมือนอยู่องค์เดียว จะต้องเร่งความเพียรอีกสักพักจนบรรลุถึงความพึงใจแล้วนั่นแหละถึงจะหมดความกังวลห่วงใยตัวเอง

ประกอบระยะนั้นท่านรับโยมมารดามาบวชเป็นอุบาสิกาอบรมอยู่ด้วยประมาณ ๖ ปี จะไปมาทางใดไม่ค่อยสะดวก ทำให้เป็นอารมณ์ห่วงใยอยู่เสมอ เลยทำให้ท่านตัดสินใจจะเอาโยมมารดาไปส่งที่จังหวัดอุบลราชธานี มารดาท่านก็เห็นดีด้วยไม่ขัดอัธยาศัย จากนั้นท่านก็เริ่มพามารดาออกเดินทางจากนครพนม โดยเดินตัดตรงไปภูเขาแถบหนองสูง คำชะอี ออกไปอำเภอเลิงนกทา จังหวัดอุบลฯ ขณะที่ท่านออกเดินทางทราบว่า มีพระเณรติดตามไปด้วยมากมาย ปีนั้นไปจำพรรษาบ้านหนองขอน อำเภออำนาจเจริญ อุบลฯ มีพระเณรจำพรรษากับท่านมาก ขณะที่จำพรรษาอยู่นี้ก็ให้การอบรมพระเณรอุบาสกอุบาสิกาอย่างเต็มกำลัง มีผู้คนพระเณรเกิดความเชื่อเลื่อมใสและมาอยู่อบรมกับท่านมากขึ้นเป็นลำดับ

คืนวันหนึ่งเวลาดึกสงัด ท่านกำลังเข้าที่ภาวนา พอจิตสงบรวมลงไป ปรากฏเห็นพระเณรจำนวนมากที่ค่อย ๆ เดินตามหลังท่านมาด้วยความเคารพและมีระเบียบสวยงามน่าเลื่อมใสก็มี ที่เดินแซงหน้าท่านไปข้างหน้าด้วยอาการลุกลี้ลุกลน ไม่มีความเคารพและสำรวมอินทรีย์เลยก็มี ที่กำลังถือโอกาสเดินแซงหน้าท่านไปด้วยท่าทางที่ไม่มีระเบียบธรรมวินัยติดตัวเลยก็มี พวกที่กำลังเอาไม้มีลักษณะเหมือนไม้ผ่าครึ่งเหมือนหีบปิ้งปลามาคีบหัวอกท่านอย่างแน่นแทบหายใจไม่ได้ก็มี เมื่อเห็นความแตกต่างแห่งพระทั้งหลายที่แสดงอาการไม่มีความเคารพ และทำความโหดร้ายทรมานท่านด้วยวิธีการต่าง ๆ กันเช่นนี้ ท่านก็กำหนดจิตดูเหตุการณ์ที่เกิดเฉพาะหน้าให้ละเอียดก็ทราบขึ้นมาทันทีว่า

จำพวกที่ค่อย ๆ เดินตามหลังท่านด้วยความเคารพและมีระเบียบสวยงามเป็นที่น่าเลื่อมใส นั้นคือจำพวกที่จะประพฤติปฏิบัติชอบตามโอวาทคำสั่งสอนของท่าน จะเป็นผู้เคารพเทิดทูนท่านและพระศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองต่อไปในอนาคต จะสามารถทำตนให้เป็นประโยชน์แก่พระศาสนาตลอดหมู่ชนทั่วไปได้ และสามารถจะยังขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามทางศาสนาให้คงที่ดีงามต่อไป เป็นที่น่าเคารพเลื่อมใสทั้งมนุษย์และเทวดาอีกพรหมยมยักษ์ทั่วหน้ากัน ซึ่งนับว่าเป็นผู้ทรงตนและพระศาสนาไว้ได้ตามแบบอริยประเพณีไม่เสื่อมสูญ

จำพวกที่เดินแซงหน้าท่านไปด้วยท่าทางไม่ระวังสำรวมนั้นคือจำพวกอวดรู้อวดฉลาด เข้าใจว่าตนเรียนมากรู้มาก ปฏิบัติดียิ่งกว่าครูอาจารย์ผู้พาปฏิบัติดำเนินด้วยสามีจิกรรมมาก่อน ไม่สนใจเคารพเอื้อเฟื้อต่อการศึกษาไต่ถามข้ออรรถข้อธรรมใด ๆ เพราะความสำคัญตนว่าฉลาดรอบรู้ทุกอย่างแล้วปฏิบัติตนไปด้วยความสำคัญนั้น ๆ อันเป็นทางล่มจมแก่ตนและพระศาสนา ตลอดประชาชนผู้มาเกี่ยวข้องศึกษา ต่างจะนำยาพิษเพราะความเห็นผิดจากอาจารย์องค์นั้นไปใช้แล้วกลายเป็นผู้ทำลายตนและหมู่ชนตลอดกุลบุตรสุดท้ายภายหลังให้เสียหายไปตาม โดยไม่รู้สึกระลึกได้ว่าเป็นทางถูกต้องดีงามหรือไม่ประการใด

จำพวกที่กำลังคอยหาโอกาสเดินแซงหน้าท่านไปในลำดับต่อมานั้น คือจำพวกที่กำลังเริ่มก่อตั้งความเสื่อมเสียแก่ตนและวงพระศาสนาต่อไป ด้วยความสำคัญผิดชนิดต่าง ๆ ทำนองจำพวกก่อนซึ่งเป็นจำพวกที่จะช่วยกันทำลายตนและพระศาสนา อันเป็นส่วนรวมดวงใจของประชาชนชาวพุทธให้ฉิบหายล่มจมลงไปโดยมิได้สนใจว่าผิดหรือถูกประการใด จำพวกที่เอาไม้มาคีบหัวอกท่านนั้น คือจำพวกที่เข้าใจว่าตนฉลาดรอบรู้และปฏิบัติไปด้วยความสำคัญนั้น ๆ โดยมิได้คำนึงว่าผิดหรือถูก ทั้งที่ความจริงการปฏิบัตินั้นเป็นทางผิด และยังมีส่วนกระทบกระเทือนวงพระศาสนาและครูอาจารย์ที่พาดำเนินมาก่อน ให้มีส่วนบอบช้ำเสียหายไปด้วย ส่วนจำพวกหลังนี้ท่านเล่าว่า ท่านรู้ตัวและนามของพระนั้น ๆ ด้วย ที่มาทำให้ท่านลำบากในเวลาต่อมา คือพระที่เป็นลูกศิษย์ท่านอยู่ก่อน เป็นแต่ออกไปจำพรรษาอยู่ไม่ห่างกันนัก ซึ่งท่านเองเป็นผู้เห็นชอบและอนุญาตให้ออกไป

เมื่อกำหนดดูเหตุการณ์ทราบละเอียดแล้ว ท่านก็มารำพึงถึงพระจำพวกที่มาทำความทรมานให้ท่านลำบาก ว่าเป็นพระที่มีความเคารพเลื่อมใสและนับถือท่านมาก ไม่น่าจะทำอย่างนั้นได้ หลังจากนั้นท่านก็คอยสังเกตความเคลื่อนไหวของบรรดาลูกศิษย์เหล่านั้นตลอดมา โดยมิได้แสดงเรื่องที่ปรากฏในคืนวันนั้นให้ใครทราบเลย ต่อมาไม่กี่วันก็มีผู้ว่าราชการจังหวัดกับข้าราชการ

หลายท่าน และพระอาจารย์ที่เป็นลูกศิษย์ท่าน และเป็นองค์ที่เป็นหัวหน้าพากันเอาไม้มาคืบหัวอกท่านมาเยี่ยมท่านที่สำนัก

ทั้งสองฝ่ายมาแสดงความประสงค์ขอให้ท่านช่วยอนุเคราะห์ ประกาศเรี่ยไรเงินจากชาวบ้านในตำบล อำเภอนั้น เพื่อสร้างโรงเรียนขึ้น ๒-๓ แห่งอันเป็นการช่วยทางราชการอีกทางหนึ่งด้วย โดยความเห็นของทั้งสองฝ่ายที่ตกลงกันมาก่อนแล้วว่า ท่านพระอาจารย์มั่นเป็นที่เคารพเลื่อมใสของประชาชนมาก ท่านพูดอะไรขึ้นมาต้องสำเร็จแน่นอน จึงได้พากันมาหาท่านให้อนุเคราะห์ช่วยเหลือ พอทราบความประสงค์ของผู้มาติดต่อแล้ว ท่านก็ทราบทันทีว่า พระทั้งสองรูปนี้เป็นตัวการสำคัญที่ทำให้ท่านลำบาก ซึ่งเทียบกับเอาไม้มาคืบหัวอกท่าน โอกาสต่อไปท่านได้เรียกพระทั้งสองรูปนั้นมาอบรมสั่งสอน เพื่อให้รู้สิ่งที่ควรหรือไม่ควรแก่เพศสมณะปฏิบัติผู้ตั้งอยู่ในความสงบและสำรวมระวัง

ที่เรียนทั้งนี้ก็เพื่อท่านผู้อ่านได้ทราบว่า จิตเป็นธรรมชาติลึกลับและสามารถรู้ได้ทั้งสิ่งเปิดเผยและลึกลับ ทั้งอดีตอนาคตและปัจจุบันดังเรื่องท่านพระอาจารย์มั่นเป็นตัวอย่างมาหลายเรื่อง ท่านเป็นพระที่ปฏิบัติเพื่อความเที่ยงตรงต่ออรรถธรรม มิได้มีความคิดที่เป็นโลกามิสแอบแฝงอยู่ด้วยเลย คำพูดที่ออกจากความรู้ความเห็นท่านแต่ละคำ จึงเป็นคำที่ควรสะดุดใจว่ามิใช่เป็นคำโกหกหลอกลวงท่านผู้หนึ่งผู้ใดทั้งที่อยู่ใกล้ชิดและทั่ว ๆ ไปให้งมงายเสียหายไปด้วยแต่อย่างใด เพราะคำพูดท่านที่นำมาลงนี้เป็นคำพูดที่พูดในวงจำเพาะพระที่อยู่ใกล้ชิด มิได้พูดทั่วไปโดยไม่มีขอบเขต แต่ผู้เขียนอาจเป็นนิสัยไม่ดีอยู่บ้างที่ตัดสินใจนำเอาเรื่องท่านออกมา ความคิดก็เพื่อท่านที่สนใจได้อ่านและพิจารณาดูบ้าง ซึ่งอาจเกิดประโยชน์เท่าที่ควร

เรื่องของท่านพระอาจารย์มั่นเป็นเรื่องอัศจรรย์ และพิสดารอยู่มากในพระปฏิบัติสมัยปัจจุบัน ทั้งภาคปฏิบัติและความรู้ที่ท่านแสดงออกแต่ละประโยค การสั่งสอนบางประโยคก็บอกตรง ๆ บางประโยคก็บอกเป็นอุบายไม่บอกตรง ทั้งสิ่งที่ควรและไม่ควร การทำนายทายทักทางจิตใจนับแต่เรื่องขรัวตาที่ชายเขาถ้ำสาริกาเป็นต้นเหตุมาแล้ว ท่านระวังมากทั้งที่อยากเมตตาสงเคราะห์ บอกตามความคิดของผู้มาอบรมนั้น ๆ แสดงออกในทางผิดถูกต่าง ๆ อย่างบริสุทธิ์ใจในฐานะเป็นอาจารย์สอนคน แต่เวลาบอกไปตามตรงว่า ท่านผู้นั้นคิดอย่างนั้นผิด ท่านผู้นี้คิดอย่างนี้ถูกต้อง แทนที่จะได้รับประโยชน์ตามเจตนาอนุเคราะห์ แต่ผู้รับฟังกลับคิดไปอีกทางหนึ่งซึ่งเป็นความเสียหายแก่ตนแทบทั้งนั้น ไม่ค่อยมาสนใจตามเหตุผลและเจตนาสงเคราะห์เลย

บางรายพอเห็นคิดไม่ดีและเริ่มจะเป็นชนวนแห่งความเสียหาย ส่วนใหญ่ท่านก็ตักเตือนบ้างโดยอุบายไม่บอกตรง เกรงว่าผู้ถูกเตือนจะกลัวและอายหมู่เพื่อน เพียงเตือนให้รู้สึกตัวมิได้ระบุนาม แม้เช่นนั้นยังเกิดความรุ่มร้อนแทบจะเป็นบ้าเป็นหลังไปต่อหน้าต่อตาท่านและหมู่คณะก็ยังมี เรื่องทั้งนี้จึงเท่ากับเตือนให้รู้เท่าทันถึงอุบายวิธีสั่งสอนไปในตัวทุกระยะที่เหตุการณ์เกี่ยวข้องบังคับอยู่ ต้องขออภัยหากเป็นความไม่สบายใจในบางตอนที่เขียนตามความจริงที่บันทึกและจดจำมาจากท่านเอง และจากครูอาจารย์ที่อยู่กับท่านมาเป็นคราว ๆ หลายท่านด้วยกัน จึงมีหลายเรื่องและหลายรสด้วยกัน

โดยมากสิ่งที่เป็นภัยต่อนักบวช นักปฏิบัติ และนักบวช นักปฏิบัติชอบคิดโดยไม่มีเจตนาแต่เป็นนิสัยที่ฝังประจำสันดานมาดั้งเดิม ก็คือ อายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส

ธรรมารมณ์ของเพศที่เป็นวิสภาคกัน นั่นแลคือกัณฑ์เทศน์กัณฑ์เอกที่ท่านจำต้องเทศน์และเตือนทั้งทางตรงทางอ้อมอยู่เสมอ มิได้ราอมือพอให้สบายใจได้บ้าง การนึกคิดอย่างอื่น ๆ ก็มี แต่ถ้าไม่สำคัญนักท่านก็ทำเป็นไม่สนใจ ที่สำคัญอย่างยิ่งก็เวลาประชุมฟังธรรม ซึ่งท่านต้องการความสงบทั้งทางกายและทางใจ ไม่ต้องการอะไรมารบกวนทั้งผู้ฟังและผู้ให้โอวาท จุดประสงค์ก็เพื่อได้รับประโยชน์จากการฟังจริง ๆ ใครเกิดไปคะนองคิดเรื่องแสลงเพศแสลงธรรมขึ้นมาในขณะนั้น ฟ้ามักจะผ่าเปรี้ยง ๆ ลงในท่ามกลางความคิดที่กำลังคิดเพลินและท่ามกลางที่ประชุม ทำเอาผู้กำลังกล้าหาญคิดแบบไม่รู้จักตายตัวสั่นแทบสลบไปในขณะนั้น ทั้งที่ไม่ได้ระบุตัวบุคคล แต่ระบุเรื่องที่คิด ซึ่งเป็นเรื่องกระตุกใจของผู้กำลังคิดเรื่องนั้นอย่างสำคัญ แม้ผู้อื่นในที่ประชุมก็พลอยตกใจและบางรายตัวสั่นไปด้วยเผื่อคิดเช่นนั้นขึ้นมาบ้างขณะเผลอ

ถ้าถูกฟ้าผ่าอยู่เรื่อย ๆ ขณะฟังเทศน์ ปรากฏว่าจิตใจผู้ฟังหมอบและมีสติระวังตัวอย่างเข้มงวดกวดขัน บางรายจิตรวมสงบลงอย่างเต็มที่ก็มีในขณะนั้น ผู้ไม่รวมในขนาดนั้นก็อยู่ในเกณฑ์สงบและระวังตัว เพราะกลัวฟ้าจะลงเปรี้ยง หรือเหยี่ยวจะลงโฉบเอาศีรษะขณะใดก็ไม่รู้ ถ้าเผลอคิดไม่เข้าเรื่องในขณะนั้น ฉะนั้น ผู้ที่อยู่กับท่านจึงมีหลักใจเป็นที่มั่นคงไปโดยลำดับ อยู่กับท่านไปนานเท่าไรก็ยิ่งทำให้นิสัยทั้งภายในภายนอกกลมกลืนกับนิสัยท่านไปไม่มีสิ้นสุด ผู้ใดอดทนอยู่กับท่านได้นาน ๆ ด้วยความใฝ่ใจ ยอมเป็นผ้าขี้ริ้วให้ท่านดุด่าสั่งสอน คอยยึดเอาเหตุเอาผลจากอุบาย ต่าง ๆ ที่ท่านแสดงในเวลาปกติหรือเวลาแสดงธรรม ไม่ลดละความสังเกต และพยายามปฏิบัติตนให้เป็นไปตามท่านทุกวันเวลา นิสัยความใคร่ธรรมและหนักแน่นในข้อปฏิบัติทุกด้านนี่แล จะทำให้เป็นผู้มั่นคงทางภายในขึ้นวันละเล็กละน้อย จนสามารถทรงตัวได้

ที่ไม่ค่อยได้หลักเกณฑ์จากการอยู่กับท่าน โดยมากมักจะเพ่งเล็งภายนอกยิ่งกว่าภายใน เช่น กลัวท่านดุด่าบ้างเวลาคิดไปต่าง ๆ ตามเรื่องความโง่ของตน พอถูกท่านว่าให้บ้างเลยกลัวโดยมิได้คิดจะแก้ตัวสมกับไปศึกษาอบรมกับท่านเพื่อหาความดีใส่ตัว ไม่มีเหตุมีผลอะไรเลย ไปอยู่กับท่านก็ไปแบบเรา อยู่แบบเรา ฟังแบบเรา คิดไปร้อยแปดแบบเราที่เป็นทางดั้งเดิม อะไร ๆ ก็เป็นแบบเราซึ่งมีกิเลสหนาอยู่แล้ว ไม่มีแบบท่านเข้ามาแทรกบ้างเลย เวลาจากท่านไปก็จำต้องไปแบบเรา ที่เคยเป็นมาอย่างไรก็เป็นไปอย่างนั้น ชื่อว่าความดีไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงพอให้เป็นที่น่าชมเชย แต่ความชั่วที่ทับถมจนมองไม่เห็นตัวนั้นยิ่งสั่งสมขึ้นทุกวันเวลา ไม่มีความเบื่อหน่ายอิ่มพอ ผลจึงเป็นคนอาภัพอยู่เสมอ ไม่มีสิ่งใดมาฉุดลากพอให้กลับฟื้นตัวได้บ้างเลย ถ้าไปอยู่กับท่านแบบที่ว่านี้ จะอยู่นานเท่าไรก็ไม่ผิดอะไรกับทัพพีอยู่กับแกงที่มีรสอร่อย แต่ทัพพีจะไม่รู้เรื่องอะไรกับแกง นอกจากให้เขาจับโยนลงหม้อนั้นหม้อนี้ ไม่ได้หยุดหย่อนเท่านั้น กิเลสตัณหาเครื่องพอกพูนความชั่วไม่มีประมาณ จับเราโยนลงกองทุกข์หม้อนั้นหม้อนี้ก็ทำนองเดียวกัน

ผู้เขียนก็นับเข้าในจำนวนถูกจับโยนลงหม้อนั้นหม้อนี้ด้วย โดยไม่ต้องสงสัย เพราะชอบขยันหมั่นเพียร แต่สิ่งหนึ่งนั้นคอยกระซิบให้ขี้เกียจ ชอบไปแบบท่าน อยู่แบบท่าน ฟังแบบท่าน คิดแบบท่าน อย่างเป็นอรรถเป็นธรรม แต่สิ่งหนึ่งก็คอยกระซิบให้ไปแบบเรา อยู่แบบเรา ฟังแบบเรา คิดแบบเรา อะไร ๆ ก็กระซิบให้เป็นแบบเราที่เคยเป็นมาดั้งเดิม และกระซิบไม่อยากให้เปลี่ยนแปลงอะไรทั้งนั้น สุดท้ายก็เชื่อมันจนเคลิ้มหลับสนิทและยอมทำตามแบบดั้งเดิม เราจึงเป็นคนดั้งเดิมไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงในทางดีขึ้นพอให้ตัวเองและผู้อื่นได้ชมเชยบ้าง คำว่า

“ดั้งเดิม” จึงเป็นเรื่องใหญ่สำหรับเราและใคร ๆ จนมีรากฝังลึกอยู่ภายใน ยากที่จะถอดถอนออกได้ ถ้าไม่สังเกตสอดรู้ความเป็นมาและเป็นไปของตนอย่างเอาใจใส่จริง ๆ

พอตกหน้าแล้ง ท่านพระอาจารย์มั่นก็เริ่มพาโยมมารดาท่านออกเดินทาง พาพักบ้านละคืนสองคืนไปเรื่อยจนถึงบ้าน และพักอยู่ที่บ้านท่านนานพอควร ให้การอบรมมารดาและชาวบ้านพอมีความอบอุ่นโดยทั่วกัน แล้วก็ลาโยมมารดาและญาติออกเดินทางธุดงค์ไปเรื่อย ๆ โดยมุ่งหน้าลงไปทางภาคกลาง ไปแบบธุดงคกรรมฐาน ไม่รีบไม่ด่วน เจอหมู่บ้านหรือสถานที่มีน้ำท่าสมบูรณ์ก็กางกลดลงที่นั้น แล้วพักบำเพ็ญสมณธรรมอยู่อย่างเย็นใจ พอมีกำลังกายกำลังใจแล้วก็เดินทางต่อไป สมัยโน้นเดินด้วยเท้ากันทั้งนั้น รถราไม่มีเหมือนสมัยนี้ ท่านว่าท่านมิได้เร่งรีบกับเวล่ำเวลา จุดใหญ่อยู่ที่การภาวนาเท่านั้น เดินทางทั้งวันก็เท่ากับเดินจงกรมภาวนาไปทั้งวัน

ขณะท่านจากหมู่คณะเดินทางลงมากรุงเทพฯ เพียงองค์เดียวนั้น เหมือนช้างสารตัวใหญ่ออกจากโขลงเที่ยวหากินในป่าลำพังตัวเดียว เป็นความเบากายเบาใจ เหมือนถอดเสี้ยนถอดหนามออกจากหัวอกที่เคยหนักหน่วงถ่วงกายถ่วงใจมานาน กายก็เบา ใจก็เบา ขณะเดินทางด้วยวิธีจงกรมภาวนาไปแถบทุ่งกว้างที่มีสับกันเป็นตอน ๆ แต่ภายในใจไม่มีความรู้สึกว่าร้อนเพราะแดดแผดเผาเลย บรรยากาศคล้ายกับเป็นเครื่องส่งเสริมการเดินทางให้มีความสะดวกสบายไปเป็นลำดับ บนบ่าที่เต็มไปด้วยบริขารของพระธุดงค์ มีบาตร กลด เป็นต้น ซึ่งรวมหลายชิ้นด้วยกันตามปกติก็พอทำความลำบากให้พอดู แต่ในความรู้สึกกลับไม่หนักหนาอะไรเลย กายกับใจที่ถอดถอนความกังวลจากหมู่คณะออกหมดแล้ว จึงเป็นเหมือนจะเหาะลอยขึ้นบนอากาศในขณะนั้นเพราะหมดอาลัยหายห่วงโดยประการทั้งปวง โยมมารดาก็ได้อบรมสั่งสอนอย่างเต็มภูมิ จนมีหลักฐานทางจิตใจอย่างมั่นคงหมดห่วงแล้ว มีความรับผิดชอบเฉพาะตัวคนเดียวนับแต่บัดนี้เป็นต้นไป

นี่เป็นคำรำพึงบริกรรมภาวนาไปตามทาง ซึ่งท่านใช้เป็นบทธรรมเตือนสติตัวเองมิให้ประมาท เดินทางโดยวิธีจงกรมภาวนาไปตามสายทางที่ปราศจากผู้คนสัญจรไปมา ขณะเดินทางตอนกลางวันแดดกำลังร้อนจัด มองดูมีต้นไม้ใบหนาตามชายป่าก็เห็นว่าเหมาะก็แวะเข้าไปอาศัยพักพอหายเหนื่อย นั่งภาวนาสงบอารมณ์ใต้ร่มไม้ให้ใจเย็นสบาย ตกบ่าย ๆ อากาศร้อนค่อยลดลงบ้างก็เริ่มออกเดินทางต่อไปด้วยท่าทางของผู้เห็นภัยในวัฏสงสาร มีสติสัมปชัญญะประคองใจ ไปถึงหมู่บ้านไม่กี่หลังคาเรือนพอได้อาศัยเขาโคจรบิณฑบาตก็พอแล้ว ไม่ต้องการความเหลือเฟืออะไรมากไปกว่านั้น ตามองหาที่พักอยู่ห่างไกลจากหมู่บ้านพอประมาณ และแวะพักไปเป็นทอด ๆ แล้วแต่ทำเลเหมาะสมจะพักภาวนาสะดวกเพียงไร บางแห่งก็เป็นความสะดวกแก่การบำเพ็ญก็พักอยู่เป็นเวลานาน แล้วเดินทางต่อไป

ท่านเล่าว่าตอนเดินทางไปถึงดงพญาเย็น ระหว่างสระบุรีกับนครราชสีมาต่อกัน มีป่าเขาลำเนาไพรมาก ทำให้เกิดความชื่นบานหรรษา คิดอยากพักอยู่ที่นั้นนาน ๆ เพื่อบำเพ็ญเพียรเสริมกำลังใจที่กระหายต่อการอยู่คนเดียวในป่าในเขามานาน เมื่อมาเจอทำเลเหมาะ ๆ เข้า ก็อยากพักภาวนาอยู่ที่นั้นเป็นเวลานาน แล้วค่อยผ่านไปเรื่อย พักไปเรื่อย ท่านว่าท่านก็เพลิดเพลินไปกับสัตว์ชนิดต่าง ๆ เหมือนกัน เพราะป่าเขาแถบนั้นมีสัตว์นานาชนิดชุมชุมมาก มีอีเก้ง หมู กวาง ลิง ค่าง

บ่าง ชะนี เสือ ช้าง อีเห็น ไก่ป่า ไก่ฟ้า หมี เม่น กระจ้อน กระแต เว้นสัตว์เล็ก ๆ ที่เที่ยวหากินเป็นประจำเสีย สัตว์นอกนั้นยังพากันมาเที่ยวหากินในเวลากลางวัน ท่านเคยเจอเขาบ่อย ซึ่งเขาก็ไม่แสดงอาการกลัวท่านนัก

ป่าแถบนี้แต่ก่อนไม่มีบ้านผู้บ้านคน ถึงมีก็อยู่ห่าง ๆ กันและมีเพียง ๓-๔ หลังคาเรือนตั้งอยู่เป็นหย่อม ๆ ซึ่งอาศัยทำไร่ข้าวและปลูกสิ่งต่าง ๆ เป็นอาชีพ ตั้งอยู่ตามชายเขาระหว่างที่ผ่านไป ท่านอาศัยชาวบ้านเหล่านั้นเป็นโคจรบิณฑบาตไปเป็นระยะ ๆ หมู่บ้านที่อยู่แถบนั้นเขามีศรัทธาในพระธุดงค์ดีมาก พวกนี้อาศัยสัตว์ป่าเป็นอาหาร เพราะสัตว์ป่าชนิดต่าง ๆ มีมาก เวลาพักอยู่กับเขาได้รับความสะดวกแก่การบำเพ็ญมาก เขาไม่มารบกวนให้เสียเวลาเลย ต่างคนต่างอยู่และต่างทำหน้าที่ของตน ปรากฏว่าการเดินทางเป็นไปด้วยความสะดวกราบรื่น ทั้งทางกายและทางใจ จนถึงกรุงเทพฯ ด้วยความสวัสดี

ท่านเข้าพักวัดปทุมวัน ท่านว่าการขึ้นล่องระหว่างกรุงเทพฯ กับภาคอีสาน ท่านขึ้นล่องเสมอ บางเที่ยวขึ้นรถไฟไปลงเอาที่สุดรถไฟไปถึง เพราะแต่ก่อนรถไฟยังไม่ทันถึงที่สุดทาง บางเที่ยวก็เดินธุดงค์ไปมาเรื่อย ๆ ก็มี เวลาท่านพักและจำพรรษาที่วัดปทุมวัน ได้ไปศึกษาอรรถธรรมกับท่านเจ้าคุณพระอุบาลีฯ วัดบรมนิวาสเสมอ ออกพรรษาแล้วหน้าแล้ง ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ จะไปเชียงใหม่ ท่านนิมนต์ท่านอาจารย์ไปเชียงใหม่ด้วย ท่านเลยไปเที่ยวทางเชียงใหม่กับท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ขณะนั่งรถไฟไปเชียงใหม่ ท่านเล่าว่าท่านเข้าสมาธิภาวนาไปเรื่อย ๆ เกือบตลอดทาง มีพักนอนบ้าง ก็เวลารถไฟออกจากกรุงเทพฯ ไปถึงลพบุรี พอถึงอุตรดิตถ์ รถจะเริ่มเข้าเขา ท่านก็เริ่มเข้าสมาธิภาวนาแต่บัดนั้นเป็นต้นไป จนจะถึงสถานีเชียงใหม่ถึงได้ถอนจิตออกจากสมาธิ เพราะขณะจะเริ่มทำสมาธิภาวนา ท่านตั้งจิตไว้ว่า จะให้จิตถอนจากสมาธิต่อเมื่อรถไฟจวนเข้าถึงตัวเมืองเชียงใหม่ แล้วก็เริ่มปฏิบัติหน้าที่ภาวนาต่อไป โดยมิได้สนใจกับอะไรอีก

ขณะนั่งทำสมาธิไม่นาน ประมาณ ๒๐ นาที จิตก็รวมลงสู่ความสงบถึงฐานของสมาธิอย่างเต็มที่ จากขณะนั้นแล้วก็ไม่ทราบว่ารถไฟวิ่งหรือไม่ มีแต่จิตที่แน่วลงสู่ความสงบระงับตัวจากสิ่งภายนอกทั้งมวล ไม่มีอะไรปรากฏ แม้ที่สุดกายก็ได้หายไปในความรู้สึก เป็นจิตที่ดับสนิทจากการรับรู้และรบกวนจากสิ่งต่าง ๆ เป็นเหมือนโลกธาตุไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย ประหนึ่งได้ดับไปพร้อมกับความคิดปรุงและความสำคัญรับรู้ต่าง ๆ ของขันธ์โดยสิ้นเชิง ขณะนั้นเป็นความรู้สึกว่ากายหายไป รถไฟและเสียงรถหายไป ผู้คนโดยสารในรถไฟหายไป ตลอดสิ่งต่าง ๆ ที่เคยเกี่ยวข้องกันกับจิตได้หายไปจากความรู้สึกโดยสิ้นเชิง สิ่งที่เหลืออยู่ในเวลานั้นก็น่าจะเป็นสมาธิสมาบัติอย่างเดียวเท่านั้น เพราะในขณะนั้นมิได้สำคัญตนว่าอยู่ในที่เช่นไร

จิตทรงตัวอยู่ในลักษณะนี้ตลอดมาแต่ ๒๐ นาทีแรกเริ่มสมาธิ จนถึงชานเมืองเชียงใหม่จึงได้ถอนตัวออกมาเป็นปกติจิต ลืมตาขึ้นมองดูสภาพทั่วไป ก็พอดีเห็นตึกรามบ้านช่องขาวดาดาษไปทุกทิศทุกทาง จากนั้นก็เริ่มออกจากที่และเตรียมจะเก็บสิ่งของบริขาร มองดูผู้คนในรถรอบ ๆ ข้าง ต่างพากันมองมา นัยน์ตาจับจ้องมองดูท่านอย่างพิศวงสงสัยไปตาม ๆ กัน รู้สึกจะเป็นที่ประหลาดใจของคนในรถไฟทั้งขบวน นับตั้งแต่เจ้าหน้าที่รถไฟลงมาไม่น้อยเลย มาทราบได้ชัดเจนเอาตอนท่านจะขนสิ่งของบริขารลงจากรถ ขณะที่รถจะถึงที่เจ้าหน้าที่รถไฟต่างมาช่วยขน

สิ่งของลงรถช่วยท่านด้วยสีหน้ายิ้มแย้มแจ่มใส ทั้งที่ไม่เคยรู้จักกันมาก่อนเลย ทั้งคนโดยสารและเจ้าหน้าที่รถไฟต่างยืนมองท่านจนวาระสุดท้ายอย่างไม่กะพริบตาไปตาม ๆ กัน

แม้ก่อนจะลงจากรถก็มีเจ้าหน้าที่รถไฟและคนโดยสารมาถามท่านว่า ท่านอยู่วัดไหน และท่านจะเดินทางไปไหนต่อไป ท่านก็ได้ตอบว่าท่านเป็นพระอยู่ตามป่า ไม่ค่อยมีหลักฐานวัดวาแน่นอนนัก และตั้งใจจะมาเที่ยววิเวกตามเขาแถบนี้ เจ้าหน้าที่รถไฟและผู้โดยสารบางคนก็ถามท่านด้วยความเอื้อเฟื้อเลื่อมใสว่า ขณะนี้ท่านจะไปพักวัดไหนและมีผู้มารับหรือตามส่งหรือยัง ท่านแสดงความขอบคุณเจ้าหน้าที่รถไฟ และเรียนว่ามีผู้มารับเรียบร้อยแล้ว เพราะท่านไปกับท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ซึ่งเป็นพระผู้ใหญ่และเป็นที่เคารพเลื่อมใสของชาวเมืองเป็นอย่างยิ่ง นับแต่เจ้าผู้ครองนครลงมาถึงพ่อค้าประชาชน

ขณะนั้นปรากฏว่ามีผู้คนพระเณรไปรอรับท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ อยู่คับคั่ง แม้รถยนต์ซึ่งเป็นของหายากในสมัยนั้น แต่ก็ปรากฏว่ามีรถไปรอรับอยู่หลายคัน ทั้งรถข้าราชการและพ่อค้าประชาชน รับท่านเจ้าคุณฯ จากสถานีมาวัดเจดีย์หลวง

เมื่อประชาชนทราบว่า ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ มาพักที่วัดเจดีย์หลวง จังหวัดเชียงใหม่ ต่างก็มากราบนมัสการเยี่ยมและฟังโอวาทท่าน ในโอกาสที่ประชาชนมามากนั้น ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ได้อาราธนาท่านพระอาจารย์มั่นเป็นองค์แสดงธรรมให้ประชาชนฟัง ปรากฏว่าท่านแสดงธรรมไพเราะเพราะพริ้งจับใจท่านผู้ฟังมากมาย ไม่อยากให้จบลงง่าย ๆ เทศน์กัณฑ์นั้นทราบว่า ท่านเริ่มแสดงมาแต่ต้นอนุปุพพิกถาขึ้นไปเป็นลำดับ จนจบลงในท่ามกลางแห่งความเสียดายของพุทธศาสนิกชนที่กำลังฟังเพลิน พอเทศน์จบลง ท่านลงมากราบพระเถระ แล้วหลีกออกไปหาที่พักผ่อนตามอัธยาศัย

ขณะนั้นท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ กล่าวชมเชยธรรมเทศนาของท่านในท่ามกลางบริษัทว่า ท่านมั่นแสดงธรรมไพเราะมาก หาผู้เสมอเหมือนได้ยาก และแสดงธรรมเป็นมุตโตทัย คือแดนแห่งความหลุดพ้น ที่ผู้ฟังไม่มีที่น่าเคลือบแคลงสงสัย นับว่าท่านแสดงได้อย่างละเอียดลออดีมาก แม้แต่เราเองก็ไม่อาจแสดงได้ในลักษณะแปลก ๆ และชวนให้ฟังเพลินไปอย่างท่านเลย สำนวนโวหารของพระธุดงคกรรมฐานนี้แปลกมาก ฟังแล้วทำให้ได้ข้อคิดและเพลินไปตาม ไม่มีเวลาอิ่มพอและเบื่อง่ายเลย

ท่านเทศน์ในสิ่งที่เราเหยียบย่ำไปมาอยู่นี่แล คือสิ่งที่เราเคยเห็นเคยได้ยินอยู่เป็นประจำ แต่มิได้สนใจคิดและนำมาทำประโยชน์ เวลาท่านเทศน์ผ่านไปแล้วถึงระลึกได้ ท่านมั่นท่านเป็นพระกรรมฐานองค์สำคัญที่ใช้สติปัญญาตามทางมรรคที่พระพุทธเจ้าทรงสอนไว้จริง ๆ ไม่นำมาเหยียบย่ำทำลายให้กลายเป็นโลก ๆ เลว ๆ ไปเสียดังที่เห็น ๆ กัน ท่านเทศน์มีบทหนักบทเบาและเน้นหนักลงเป็นตอน ๆ พร้อมทั้งการคลี่คลายความสลับซับซ้อนแห่งเนื้อธรรมที่ลึกลับ ซึ่งพวกเราไม่อาจแสดงออกมาได้อย่างเปิดเผย และสามารถแยกแยะธรรมนั้น ๆ ออกมาชี้แจงให้เราฟังได้อย่างถึงใจโดยไม่มีปัญหาอะไรเลย นับว่าท่านฉลาดแหลมคมมากในเชิงเทศนา วิธีซึ่งหาตัวจับได้ยาก อาตมาแม้เป็นอาจารย์ท่าน แต่ก็ยกให้ท่านสำหรับอุบายต่าง ๆ ที่เราไม่สามารถซึ่งมีอยู่เยอะแยะ

เฉพาะท่านมั่นท่านสามารถจริง อาตมาเองยังเคยถามปัญหาขัดข้องใจที่ตนไม่สามารถแก้ได้โดยลำพังกับท่าน แต่ท่านยังสามารถแก้ได้อย่างคล่องแคล่ววองไวด้วยปัญญา เราพลอยได้คติจากท่านไม่มีประมาณ อาตมาจะมาเชียงใหม่จึงได้นิมนต์ท่านมาด้วย ซึ่งท่านก็เต็มใจมาไม่ขัดข้อง ส่วนใหญ่ท่านอาจเห็นว่าที่เชียงใหม่เรามีป่า มีภูเขามาก สะดวกแก่การแสวงหาที่วิเวก ถึงได้ตกลงใจมากับอาตมาก็เป็นได้ เป็นแต่ท่านมิได้แสดงออกเท่านั้นเอง พระอย่างท่านมั่นเป็นพระที่หาได้ยากมาก อาตมาแม้จะเป็นผู้ใหญ่กว่าท่าน แต่ก็เคารพเลื่อมใสธรรมของท่านอยู่ภายใน ท่านเองก็ยิ่งมีความอ่อนน้อมถ่อมตนต่ออาตมามากจนละอายท่านในบางคราว ท่านพักอยู่ที่นี่พอสมควรก็ออกแสวงหาที่วิเวกต่อไป อาตมาก็จำต้องปล่อยตามอัธยาศัยท่าน ไม่กล้าขัดใจ เพราะพระจะหาแบบท่านมั่นนี้รู้สึกจะหาได้ยากอย่างยิ่ง เมื่อท่านมีเจตนามุ่งต่อธรรมอย่างยิ่ง เราก็ควรอนุโมทนาเพื่อท่านจะได้บำเพ็ญประโยชน์แก่ตนและประชาชน พระเณรในอนาคตอันใกล้นี้

ท่านผู้ใดมีข้อข้องใจเกี่ยวกับการอบรมภาวนาก็เชิญไปศึกษาไต่ถามท่าน จะไม่ผิดหวังแน่นอน แต่กรุณาอย่าไปขอตะกรุดวิชาคาถาอาคมอยู่ยงคงกระพันชาตรี ความแคล้วคลาดปลอดภัยต่าง ๆ ที่ผิดทาง จะเป็นการไปรบกวนท่านให้ลำบากโดยมิใช่ทาง บางทีท่านอาจใส่ปัญหาเจ็บแสบเอาบ้างจะว่าอาตมาไม่บอก เพราะท่านมั่นมิใช่พระประเภทนั้น ท่านเป็นพระจริง ๆ และสั่งสอนคนให้เห็นผิดเห็นถูก เห็นชั่วเห็นดีและเห็นบาปเห็นบุญจริง ๆ มิได้สั่งสอนออกนอกลู่นอกทางไปจากคลองธรรม ท่านเป็นพระปฏิบัติจริงและรู้ธรรมตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้จริง ๆ

เท่าที่ได้สนทนาธรรมกับท่านแล้วรู้สึกได้ข้อคิดอย่างน่าอัศจรรย์ ซึ่งใคร ๆ ไม่อาจพูดได้อย่างท่านเลยเท่าที่ผ่านมาในสมัยปัจจุบัน อาตมาเคารพเลื่อมใสท่านมากภายในใจ โดยที่ท่านไม่ทราบว่าอาตมาเคารพท่าน ถ้าท่านไม่ทราบด้วยญาณเอง เพราะมิได้พูดให้ท่านฟัง ท่านเป็นพระที่น่าเคารพบูชาจริง ๆ และอยู่ในข่ายแห่ง**ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส** ขั้นใดขั้นหนึ่งแน่นอนไม่สงสัย แต่ท่านเองมิได้แสดงตัวว่าเป็นพระที่ตั้งอยู่ในธรรมขั้นนั้น ๆ หากพอรู้ได้ในเวลาสนทนากันโดยเฉพาะ ไม่มีใครเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

อาตมาเองเชื่อว่าเป็นผู้ตั้งอยู่ในอริยธรรมขั้นสามอย่างเต็มภูมิ ทั้งนี้ทราบจากการแสดงออกแห่งธรรมที่ท่านรู้เห็น แม้ท่านจะไม่บอกภูมิที่บรรลุว่าภูมินั้น ๆ แต่ก็ทราบได้อย่างไม่มีข้อสงสัย เพราะธรรมที่ท่านแสดงให้ฟังเป็นธรรมในภูมินั้น ๆ แน่นอน ไม่ผิดกับปริยัติที่แสดงไว้ ท่านเป็นพระที่มีความเคารพและจงรักภักดีต่ออาตมามากตลอดมา ไม่เคยแสดงอากัปกิริยากระด้างวางตัวเย่อหยิ่งแต่อย่างใดให้เห็นเลย นอกจากวางตัวแบบผ้าขี้ริ้ว ซึ่งเห็นแล้วอดเลื่อมใสอย่างจับใจไม่ได้ทุก ๆ ครั้งไปเท่านั้น นี่เป็นคำของเจ้าคุณอุบาลีฯ กล่าวชมเชยท่านพระอาจารย์มั่นในที่ลับหลังให้ญาติโยมและพระเณรฟัง หลังจากท่านแสดงธรรมจบลงแล้วหลีกไป

พระที่ได้ยินคำชมเชยนี้แล้วนำไปเล่าให้ท่านฟัง ท่านจึงนำเรื่องนี้มาเล่าให้คณะลูกศิษย์ฟังเวลามีโอกาสดี ๆ คำว่า "มุตโตทัย" ที่มีในชีวประวัติย่อของท่าน ซึ่งพิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพท่าน ก็เป็นนิมิตตกนามไปจากคำชมเชยของท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ครั้งนั้นสืบต่อมา ทราบว่าท่านไปพักบำเพ็ญเพียรอยู่ที่จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ จนถึงพ.ศ. ๒๔๘๓ จึงได้ไปจังหวัดอุดร

ตามคำอาราธนาของท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ วัดโพธิสมภรณ์ จังหวัดอุดรธานี ตอนเกี่ยวกับอุดรจะรอเขียนลงข้างหน้า เมื่อเรื่องท่านดำเนินไปถึง

ท่านพักอยู่วัดเจดีย์หลวง จังหวัดเชียงใหม่ พอสมควรแล้ว ก็กราบลาท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ เพื่อไปเที่ยวแสวงหาที่วิเวกตามอำเภอต่าง ๆ ที่มีป่ามีเขามาก ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ก็อนุญาตตามอัธยาศัย ท่านเริ่มออกเที่ยวครั้งแรกที่จังหวัดเชียงใหม่ ทราบว่าท่านไปเที่ยวองค์เดียว จึงเป็นโอกาสอันเหมาะอย่างยิ่ง ที่ช่วยให้ท่านมีตนเป็นผู้เดียวในการบำเพ็ญเพียรอย่างสมใจที่หิวกระหายมานาน นับแต่สมัยที่อยู่เกลื่อนกล่นกับหมู่คณะมาหลายปี เพิ่งได้มีเวลาเป็นของตนในคราวนั้น ทราบว่าท่านเที่ยววิเวกไปทางอำเภอแม่ริม เชียงดาว เป็นต้น เข้าไปพักในป่าในเขาตามนิสัย ทั้งหน้าแล้งหน้าฝน

การบำเพ็ญเพียรคราวนี้ท่านเล่าว่าเป็นความเพียรขั้นแตกหัก ท่านพร่ำสอนตนว่าคราวนี้จะดีหรือไม่ดี จะเป็นหรือจะตายต้องเห็นกันแน่นอน เรื่องอื่น ๆ ไม่มียุ่งเกี่ยวแล้ว เพราะความสงสารหมู่คณะและการอบรมสั่งสอนก็ได้ทำเต็มความสามารถแล้วไม่มีทางสงสัย ผลเป็นประการใดก็เห็นประจักษ์มาบ้างแล้ว บัดนี้ถึงเวลาแล้วที่จะสงสารตัวเอง อบรมสั่งสอนตัวเอง ยกตัวเองให้พ้นจากสิ่งมืดมิดปิดบังที่มีอยู่ภายในให้พ้นไป ชีวิตความเป็นอยู่ของคนที่มีภาวะเกี่ยวข้องด้วยหมู่คณะ เป็นชีวิตที่เกลื่อนกล่นทนทุกข์จนเหลือทน แทบไม่มีเวลาปลีกตัวออกได้ แม้จะมีสติปัญญาพอเป็นเครื่องพาหลบซ่อนผ่อนคลายความทุกข์ได้บ้างไม่เผาลนจนเกินไปก็ตาม แต่ก็จำต้องยอมรับว่าเป็นชีวิตที่กระเสือกกระสนอดทนต่อความทุกข์ร้อนอยู่นั่นเอง การบำเพ็ญก็น้อย ผลที่จะพึงได้รับก็นิดเดียว ไม่สมกับความเหนื่อยยากลำบากมานาน

บัดนี้เป็นโอกาสที่เหมาะสมอย่างยิ่งที่ได้หลีกออกมาบำเพ็ญอยู่คนเดียว ในสถานที่เปล่าเปลี่ยวไม่เกี่ยวข้องกับสิ่งใด นี่คือชีวิตของบุคคลผู้เดียวไม่เกี่ยวเกาะ นี่คือสถานที่อยู่ที่บำเพ็ญที่เป็นและที่ตายของบุคคลผู้มุ่งตัดความเยื่อใยทั้งภายในภายนอกออกจากใจ มิให้มีสิ่งกังวลเศษเหลืออยู่พอเป็นเชื้อแห่งภพชาติ อันเป็นที่ไหลมาแห่งกองทุกข์ทั้งมวล ซึ่งจะตามมาบีบบังคับให้จำต้องทรมานต่อไปไม่มีเวลาจบสิ้นลงได้ นี่คือสถานที่ของผู้มีความเพียรตามติดเพื่อประชิดต่อสิ่งที่เคยก่อภพก่อชาติ อันเป็นจอมฉลาดทางปลิ้นปล้อนหลอกลวงให้พลอยหลงตามอยู่ภายใน ให้ขาดกระเด็นไปจากใจในไม่ช้า

อย่ามัวพะว้าพะวังกับสิ่งโน้นสิ่งนี้ คนโน้นคนนี้ อันเป็นเรื่องของเรือพ่วงที่เพียบด้วยภาระหนัก จะไปไม่ถึงไหนและใกล้ต่อความอับปาง ทั้งห่างเหินต่อฝั่งแห่งพระนิพพาน เมื่อถึงที่หมายตามใจหวังแล้ว ความเมตตาสงสารจะดับไปตามกิเลสความเห็นแก่ตัว ไม่เหลียวแลผู้ใดที่กำลังตกทุกข์ ก็ขอให้รู้กันในวงแห่งความบริสุทธิ์ที่กำลังมุ่งมั่นหวั่นเกรงกลัวจะไม่ถึงอยู่เวลานี้ ขณะนี้จงห่วงใยตัวเอง เมตตาตัวเอง ให้พอกับความหวังด้วยความเพียรของผู้เป็นศิษย์พระตถาคตผู้ปรากฏเด่นทางความเพียรไม่ลดละและถอยกำลัง

เราทราบหรือยังว่าเวลานี้เรามาทำความเพียรพยายามเพื่อข้ามโลกข้ามสงสาร มีพระนิพพานเป็นหลักชัย ไกลกังวลและพ้นทุกข์โดยประการทั้งปวง ถ้าทราบแล้วประโยคพยายามของผู้จะข้ามโลกสมมุติท่านดำเนินกันอย่างไรบ้าง พระศาสดาผู้ทรงพาดำเนินและประกาศสอนธรรมไว้ ท่านพาดำเนินและสอนไว้อย่างไร ท่านสอนไว้ว่าพอรู้เห็นอรรถธรรมบ้างแล้วให้เริ่มห่วงนั้นห่วง

นี้จนลืมตัวหรืออย่างไร? แรกเริ่มที่พระองค์ทรงประกาศพระศาสนาแก่หมู่ชน โดยมีพระองค์และพระสาวกไม่กี่องค์ที่ควรช่วยพุทธภาระให้เบาลง และเพื่อพระศาสนาได้แพร่ไปในหมู่ชนกว้างขวางโดยรวดเร็ว ข้อนั้นควรอย่างยิ่ง สำหรับเราไม่เข้าในลักษณะนั้น จึงควรเห็นตนเป็นสำคัญในขณะนี้ เมื่อตนชอบยิ่งแล้ว ประโยชน์เพื่อผู้อื่นจะค่อยตามมาอย่างแยกไม่ออก นี่จัดว่าเป็นผู้รอบคอบและไม่เนิ่นช้า ควรนำมาขบคิดเพื่อเป็นคติแก่ตัวเรา

เวลานี้เรากำลังเข้าอยู่ในสนามรบ เพื่อชิงชัยระหว่างกิเลสกับมรรค คือข้อปฏิบัติ เพื่อช่วงชิงจิตให้พ้นจากความเป็นสมบัติสองเจ้าของ มาครองเป็นเอกสิทธิ์แต่ผู้เดียว ถ้าความเพียรย่อหย่อน ความฉลาดไม่พอ จิตจำต้องหลุดมือตกไปอยู่ในอำนาจของฝ่ายต่ำ คือกิเลส และพาให้เป็นวัฏจักรหมุนเพื่อความทุกข์ร้อนไปตลอดอนันตกาล ถ้าเราสามารถด้วยความเพียรและความฉลาดแหลมคม จิตจำต้องตกมาอยู่ในเงื้อมมือและเป็นสมบัติอันล้นค่าของเราแต่ผู้เดียว คราวนี้เป็นเวลาที่เรารบรันฟันแทงกับกิเลสอย่างสะบั้นหั่นแหลก ไม่รีรอย่อหย่อนอ่อนกำลัง โดยเอาชีวิตเข้าประกัน ถ้าไม่ชนะก็ยอมตายกับความเพียรโดยถ่ายเดียว ไม่ยอมถอยหลังพังทลายให้กิเลสหัวเราะเยาะเย้ยซึ่งเป็นสิ่งที่น่าอับอายไปนาน ถ้าชนะเราก็ครองอิสระอย่างสมบูรณ์ไปตลอดกาล ทางเดินของเรามีทางเดียวเท่านี้ คือต้องสู้จนถึงตายกับความเพียรเพื่อชัยชนะอย่างเดียวเท่านั้น ไม่มีทางอื่นเป็นทางออกตัว

เหล่านี้เป็นโอวาทที่ท่านพร่ำสอนตัวเองให้เกิดความกล้าหาญ เพื่อชัยชนะอันเป็นความสมหวังดังใจหมายต่อไป ก็เป็นประโยคแห่งความเพียรที่ดำเนินตามกฎข้อบังคับแบบตายตัวทั้งกลางวันกลางคืน ยืน เดิน นั่ง นอน เว้นแต่ขณะหลับเท่านั้น นอกนั้นเป็นความเพียรไปตลอดสายสติกับปัญญาหมุนรอบความสัมผัสภายนอกและความคิดภายใน มีสติกับปัญญาเป็นผู้วินิจฉัยไต่สวนเรื่องที่เกิดกับใจไม่ยอมให้ผ่านไปได้ เพราะสติปัญญาขั้นนี้เป็นธรรมจักรหมุนรอบตัวอยู่ตลอดเวลา ไม่นิยมอิริยาบถ

ท่านเล่าความเพียรตอนนี้ ผู้ฟังทั้งหลายต่างนั่งตัวแข็งเหมือนไม่มีลมหายใจไปตาม ๆ กัน เพราะเกิดความอัศจรรย์ในธรรมท่านอย่างสุดขีด เหมือนท่านเปิดประตูพระนิพพานออกให้ดู ทั้งที่ไม่เคยรู้ว่าพระนิพพานเป็นเช่นไรเลย แม้องค์ท่านเองก็ปรากฏว่ากำลังเร่งฝีเท้าคือความเพียรเพื่อบรรลุพระนิพพานอย่างรีบด่วนอยู่เช่นกันในขณะนั้น หากแต่ธรรมที่ท่านเล่าเพียงขั้นกำลังดำเนินนั้น เป็นธรรมที่ผู้ไม่เคยได้ยินมาก่อนจะทรงตัวอยู่ไม่ได้ จำต้องไหวตามด้วยความอัศจรรย์อยู่ดี

ท่านเล่าว่า จิตท่านทรงอริยธรรมขั้น ๓ อย่างเต็มภูมิมานานแล้ว แต่ไม่มีเวลาเร่งความเพียรตามใจชอบ เพราะภารกิจเกี่ยวกับหมู่คณะมีมากตลอดมา พอได้โอกาสคราวไปพักที่เชียงใหม่ จึงได้เร่งความเพียรเต็มเม็ดเต็มหน่วย และก็ได้อย่างใจหมายไปทุกระยะ สถานที่บรรยากาศก็อำนวย พื้นเพของจิตที่เป็นมาดั้งเดิมก็อยู่ในขั้นเตรียมพร้อม สุขภาพทางร่างกายก็สมบูรณ์ควรแก่ความเพียรทุก ๆ อิริยาบถ ความหวังในธรรมขั้นสุดยอด ถ้าเป็นตะวันก็กำลังทอแสงอยู่แล้วทุกขณะจิต ว่าแดนพ้นทุกข์กับเราคงเจอกันในไม่ช้านี้

ท่านเทียบจิตกับธรรมและกิเลสขั้นนี้เหมือนสุนัขไล่เนื้อ ตัวอ่อนกำลังเต็มที่แล้วเข้าสู่ที่จนมุม รอคอยแต่วาระสุดท้ายของเนื้อจะตกเข้าสู่ปากและบดเคี้ยวให้แหลกละเอียดอยู่เท่านั้น ไม่มี

ทางเป็นอย่างอื่น เพราะเป็นจิตที่สัมปยุตด้วยมหาสติมหาปัญญา ไม่มีเวลาพลั้งเผลอตัว แม้ไม่ตั้งใจระวังรักษา เนื่องจากเป็นสติปัญญาอัตโนมัติหมุนกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องไปโดยลำพังตนเอง เมื่อทราบเหตุผลแล้วปล่อยวางไว้ตามเป็นจริง ไม่ต้องมีการบังคับบัญชาเหมือนขั้นเริ่มแรกปฏิบัติ ว่าต้องพิจารณาสิ่งนั้น ต้องปฏิบัติต่อสิ่งนี้ อย่าเผลอตัวดังนี้ แต่เป็นสติปัญญาที่มีเหตุมีผลอยู่กับตัวอย่างพร้อมมูลแล้ว ไม่จำต้องหาเหตุหาผลหรืออุบายต่าง ๆ มาพร่ำสอนสติปัญญาขั้นนี้ให้ออกทำงาน

เพราะในอิริยาบถทั้งสี่เว้นแต่หลับเท่านั้น เป็นเวลาทำงานของสติปัญญาขั้นนี้ตลอดไป ไม่ขาดวรรคขาดตอน เหมือนน้ำซับน้ำซึมที่ไหลรินอยู่ตลอดหน้าแล้งหน้าฝน โดยถือเอาอารมณ์ที่คิดปรุงจากจิตเป็นเป้าหมายแห่งการพิจารณา เพื่อหามูลความจริงจากความคิดปรุงนั้น ๆ ขันธ์สี่คือนามขันธ์ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นี่แลคือสนามรบของสติปัญญาขั้นนี้ ส่วนรูปขันธ์เริ่มหมดปัญหามาแต่ปัญญาขั้นกลางที่ทำหน้าที่เพื่ออริยธรรมขั้น ๓ คือ อนาคามีธรรมนั้นแล้ว

อริยธรรมขั้น ๓ นี้ ต้องถือรูปขันธ์เป็นเป้าหมายแห่งการพิจารณาอย่างเต็มที่ และละเอียดถี่ถ้วนจนหมดทางสงสัยแล้วผ่านไปอย่างหายห่วง เมื่อถึงขั้นสุดท้าย นามขันธ์เป็นธรรมจำเป็นที่ต้องพิจารณาให้รู้แจ้งเห็นจริง ทั้งที่ปรากฏขึ้น ตั้งอยู่และดับไป โดยมีอนัตตาธรรมเป็นที่รวมลงคือ พิจารณาลงในความว่างเปล่าจากสัตว์ บุคคล หญิง ชาย เรา เขา ไม่มีคำว่าสัตว์ บุคคล เป็นต้นเข้าไปแทรกสิงอยู่ในนามธรรมเหล่านั้นเลย การเห็นนามธรรมเหล่านี้ต้องเห็นด้วยปัญญาหยั่งทราบตามหลักความจริงจริง ๆ ไม่เพียงเห็นด้วยความคาดหมายหรือคาดคะเนเดาเอาตามนิสัยของมนุษย์ที่ชอบด้นเดามาประจำสันดาน ความเห็นตามสัญญากับความเห็นด้วยปัญญาต่างกันอยู่มากราวฟ้ากับดิน ความเห็นด้วยสัญญาพาให้ผู้เห็นมีอารมณ์มาก มักเสกสรรตัวว่ามีความรู้มากทั้งที่กำลังหลงมาก จึงมีทิฐิมานะมากไม่ยอมลงใครง่าย ๆ

เราพอทราบได้เวลาสนทนาธรรมกันในวงนักศึกษาที่ต่างรู้ด้วยความจดจำด้วยกัน สภาธรรมมักจะกลายเป็นสภามวยฝีปากกันอยู่เสมอ โดยไม่จำกัดชาติชั้นวรรณะและเพศวัยเลย เพราะความสำคัญตนพาให้เป็นไป จนลืมมรรยาทความเคารพอันดีงามต่อกันตามประเพณีของมนุษย์ผู้มีธรรม ส่วนความเห็นด้วยปัญญาเป็นความเห็นซึ่งพร้อมที่จะถอดถอนความสำคัญมั่นหมายต่าง ๆ อันเป็นตัวกิเลสทิฐิมานะน้อยใหญ่ออกไปโดยลำดับที่ปัญญาหยั่งถึง ถ้าปัญญาหยั่งลงโดยทั่วถึงจริง ๆ กิเลสทั้งมวลก็พังทลายไปหมด ไม่มีกิเลสชนิดใดจะทนต่อสติปัญญาขั้นยอดเยี่ยมไปได้ ฉะนั้น สติปัญญาจึงเป็นอาวุธชั้นนำของธรรมที่กิเลสทั้งมวลไม่หาญสู้ได้แต่ไหนแต่ไรมา

พระศาสดาได้เป็นพระพุทธเจ้าก็เพราะสติปัญญา พระสาวกได้บรรลุถึงพระอรหัตก็เพราะสติปัญญาความรู้จริงเห็นจริง มิได้ถอดถอนกิเลสด้วยสัญญาความคาดหมายหรือเดาเอาเฉย ๆ เลย นอกจากนำมาใช้พอเป็นแนวทางในขั้นเริ่มแรกเท่านั้น แม้เช่นนั้นก็จำต้องระวังสัญญาจะแอบแฝงตัวขึ้นมาเป็นความจริงให้หลงตามอยู่ทุกระยะมิได้นิ่งนอนใจ การประกาศพระศาสนาเพื่อความจริงแก่โลก ทั้งพระพุทธเจ้าและพระสาวกทรงประกาศด้วยปัญญาความรู้จริงเห็นจริงทั้งนั้น ดังนั้นผู้ปฏิบัติทางจิตตภาวนาจึงควรระวังเจ้าสัญญาจะแอบเข้าทำหน้าที่แทนปัญญา โดยรู้เอาหมายเองเฉย ๆ แต่กิเลสแม้ตัวเดียวก็ไม่ถอดออกจากใจบ้างเลย และอาจกลายเป็นทำนองว่า “ความรู้ท่วมหัว แต่เอาตัวไปไม่รอด” ก็ได้

ธรรมขั้นรู้เห็นด้วยปัญญานี่แลที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่กาลามชนว่า ไม่ให้เชื่อแบบสุ่มเดา แบบคาดคะเน ไม่ให้เชื่อตาม ๆ กันมา ไม่ให้เชื่อตามครูอาจารย์ที่ควรเชื่อได้ เป็นต้น แต่ให้เชื่อด้วยปัญญาที่หยั่งลงสู่หลักความจริงด้วยตัวเอง ซึ่งเป็นความรู้ที่แน่ใจอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าและสาวกอรหันต์ท่านมิได้มีคนประกันรับรองว่า ท่านได้บรรลุธรรมจริงอย่างนั้น ไม่จริงอย่างนี้ แต่ **สนฺทิฏฺฐิโก**มีอยู่กับทุกคน ถ้าปฏิบัติตามธรรมที่แสดงไว้โดยสมควรแก่ธรรม

ท่านพระอาจารย์มั่นเล่าว่า ปฏิบัติมาถึงขั้นนี้ มีความเพลิดเพลินจนลืมเวล่ำเวลา ลืมวันลืมคืน ลืมพักผ่อนหลับนอน ลืมความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า จิตตั้งท่าแต่จะสู้กิเลสทุกประเภทด้วยความเพียร เพื่อถอดถอนมันพร้อมทั้งราก โดยไม่มีความสะทกสะท้านหวั่นเกรงอะไรเลย นับแต่ออกจากวัดเจดีย์หลวงไปบำเพ็ญโดยลำพังองค์เดียวด้วยเวลาเป็นของตนทุก ๆ ระยะ ไม่ปล่อยให้วันคืนผ่านไปเปล่า ไม่นานนักเลยก็ไปถึงบึงใหญ่ชื่อ "หนองอ้อ" และ "อ้อนี่เอง" คือนับแต่ขณะปลีกออกไป จิตท่านเริ่มแสดงตัวอย่างผาดโผนเหมือนม้าอาชาไนยตัวองอาจ

ทั้งจะเหาะเหินเดินฟ้า ทั้งจะดำดินและบินขึ้นบนอากาศ ทั้งจะออกรู้สิ่งต่าง ๆ ไม่มีประมาณบรรดามีอยู่ในโลกธาตุ ทั้งจะขุดค้นรื้อถอนกิเลสภายในใจให้หมดสิ้นไป ประหนึ่งในอึดใจเดียว เพราะความสามารถอาจหาญของสติปัญญาที่ถูกกักขังบังคับไว้ด้วยภาระเกี่ยวกับหมู่คณะเป็นเวลานาน มิได้ออกแล่นในห้วงมหาสมมุติมหานิยม เพื่อชมและเลือกเฟ้นกลั่นกรองให้สุดสติปัญญาที่แสนอยากรู้มานาน คราวนั้นจึงสบโอกาสวาสนาอำนวย สติปัญญาจึงแผลงฤทธิ์ทะยานออกล่องหนค้นดูไตรโลกธาตุ ทั้งภายในภายนอก วิ่งออกวิ่งเข้า แหวกว่ายผุดขึ้นดำลง ทั้งปลดทั้งปลง ทั้งปล่อยทั้งวาง ทั้งตัดทั้งฟัน ทั้งขยี้ทำลายสิ่งจอมปลอมทั้งหลายอย่างสุดกำลัง เหมือนปลาใหญ่สนุกแหวกว่ายหัวหางกลางตัวในทะเลหลวงฉะนั้น

จิตมองคืนไปข้างหลังที่ผ่านมาแล้ว เห็นแต่ความตีบตันมืดมิดและเต็มไปด้วยภัยนานาชนิดสุดที่จะรั้งรออยู่ได้ ใจสั่นริก ๆ เพื่อหาทางรอดพ้น มองไปข้างหน้าเห็นมีแต่ความสง่าผ่าเผยเวิ้งว้างสว่างไสว สุดความรู้ความเห็นที่จะพรรณนาให้จบสิ้นลงได้ และยากที่จะนำมาเขียนลงเพื่อท่านได้อ่านอย่างสมใจ จึงขออภัยไว้ด้วยในตอนที่ไม่สามารถจะนำมาลงซึ่งมีอยู่มากมายตามที่ท่านเล่าให้ฟัง

ในเวลาไม่นานนักนับแต่ท่านออกรีบเร่งตักตวงความเพียรด้วยมหาสติมหาปัญญา ซึ่งเป็นสติปัญญาธรรมจักรหมุนรอบตัวและรอบสิ่งเกี่ยวข้องไม่มีประมาณตลอดเวลา ในคืนวันหนึ่งเวลาดึกสงัด ท่านนั่งสมาธิภาวนาอยู่ชายภูเขาที่มีหินพลาญกว้างขวางและเตียนโล่ง อากาศก็ปลอดโปร่งดี ท่านว่าท่านนั่งอยู่ใต้ร่มไม้ซึ่งตั้งอยู่โดดเดี่ยวเพียงต้นเดียว มีใบดกหนาร่มเย็นดี ซึ่งในตอนกลางวันท่านก็เคยอาศัยนั่งภาวนาที่นั้นบ้างในบางวัน แต่ผู้เขียนจำชื่อต้นไม้และที่อยู่ไม่ได้ว่า เป็นตำบล อำเภอและชายเขาอะไร เพราะขณะฟังท่านเล่าก็มีแต่ความเพลิดเพลินในธรรมท่านจนลืมคิดเรื่องอื่น ๆ ไปเสียหมด หลังจากฟังท่านผ่านไปแล้วก็นำธรรมที่ท่านเล่าให้ฟังไปบริกรรมครุ่นคิดแต่ความอัศจรรย์แห่งธรรมนั้นถ่ายเดียวว่า ตัวเรานี้จะเกิดมาเสียชาติและจะนำวาสนาแห่งความเป็นมนุษย์นี้ไปทิ้งลงในตมในโคลนที่ไหนหนอ จะมีวาสนาบารมีพอมีวันโผล่หน้าขึ้นมาเห็นธรรมดวงเลิศดังท่านบ้างหรือเปล่าก็ทราบไม่ได้ ดังนี้ จึงลืมไปเสียสิ้น มิได้สนใจว่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องเรื่องราวกับท่านในวาระต่อไป ดังได้นำประวัติท่านมาลงอยู่ขณะนี้

นับแต่ตอนเย็นไปตลอดจนถึงยามดึกสงัดของคืนวันนั้น ท่านว่าใจมีความสัมผัสรับรู้อยู่กับปัจจยาการ คือ **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา** เป็นต้น เพียงอย่างเดียว ทั้งเวลาเดินจงกรมตอนหัวค่ำทั้งเวลานั่งเข้าที่ภาวนา จึงทำให้ท่านสนใจพิจารณาในจุดนั้นโดยมิได้สนใจกับหมวดธรรมอื่นใด ตั้งหน้าพิจารณาอวิชชาอย่างเดียวแต่แรกเริ่มนั่งสมาธิภาวนา โดยอนุโลมปฏิโลมกลับไปกลับมาอยู่ภายในอันเป็นที่รวมแห่งภพชาติ กิเลสตัณหามีอวิชชาเป็นตัวการ เริ่มแต่ ๒๐ น. คือ ๒ ทุ่ม ที่ออกจากทางจงกรมแล้วเป็นต้นไป ตอนนี้เป็นตอนสำคัญมาก ในการรบของท่านระหว่างมหาสติมหาปัญญาอันเป็นอาวุธคมกล้าทันสมัย กับอวิชชาซึ่งเป็นข้าศึกที่เคยทรงความฉลาดในเชิงหลบหลีกอาวุธอย่างว่องไว แล้วกลับยิงโต้ตอบให้อีกฝ่ายหนึ่งกลับพ่ายแพ้ยับเยินไม่เป็นท่า และครองตำแหน่งกษัตริย์วัฏจักรบนหัวใจสัตว์โลกต่อไปตลอดอนันตกาล ไม่มีใครกล้าต่อสู้กับฝีมือได้

แต่ขณะที่ต่อยุทธสงครามกันกับท่านพระอาจารย์มั่นในคืนวันนั้น ประมาณเวลาราวตี ๓ ผลปรากฏว่า ฝ่ายกษัตริย์วัฏจักรถูกสังหารทำลายบัลลังก์ลงอย่างพินาศขาดสูญ ปราศจากการต่อสู้และหลบหลีกใด ๆ ทั้งสิ้น กลายเป็นผู้สิ้นฤทธิ์ สิ้นอำนาจ สิ้นความฉลาดทั้งมวลที่จะครองอำนาจอยู่ต่อไป ขณะกษัตริย์อวิชชาดับชาติขาดภพลงไปแล้ว เพราะอาวุธสายฟ้าอันสง่าแหลมคมของท่านสังหาร ท่านว่าขณะนั้นเหมือนโลกธาตุหวั่นไหว เสียงเทวบุตรเทวธิดาทั่วโลกธาตุประกาศก้องสาธุการเสียงสะเทือนสะท้านไปทั่วพิภพ ว่าศิษย์พระตถาคตปรากฏขึ้นในโลกอีกหนึ่งองค์แล้ว พวกเราทั้งหลายมีความยินดีและเป็นสุขใจกับท่านมาก แต่ชาวมนุษย์คงไม่มีโอกาสทราบ อาจมัวแต่เพลิดเพลินหาความสุขทางโลกเกินขอบเขต ไม่มีใครสนใจทราบว่าธรรมประเสริฐในดวงใจเกิดขึ้นในแดนมนุษย์เมื่อสักครู่นี้

พอขณะอัศจรรย์กระเทือนโลกธาตุผ่านไป เหลือแต่วิสุทธิธรรมภายในใจอันเป็นธรรมชาติแท้ซึ่งแผ่ซ่านไปทั่วสรรพางค์ร่างกายและจิตใจ แผ่กระจายไปทั่วโลกธาตุในเวลานั้น ทำให้ท่านเกิดความแปลกประหลาดและอัศจรรย์ตัวเองมากมาย จนไม่สามารถจะบอกกับใครได้ ที่เคยมีเมตตาต่อโลกและสนใจจะอบรมสั่งสอนหมู่คณะและประชาชนมาดั้งเดิม เลยกลับกลายหายสูญไปหมด เพราะความเห็นธรรมภายในใจว่าเป็นธรรมละเอียดและอัศจรรย์ จนสุดวิสัยของมนุษย์จะรู้เห็นตามได้ และเกิดความท้อใจจนกลายเป็นผู้มีความขวนขวายน้อย ไม่คิดจะสั่งสอนใครต่อไปในขณะนั้น คิดจะเสวยธรรมอัศจรรย์ในท่ามกลางโลกสมมุติแต่ผู้เดียว

ใจหนักไปทางรำพึงรำพันถึงพระคุณของพระพุทธเจ้าผู้เป็นบรมครู ทรงรู้จริงเห็นจริง และสั่งสอนเวไนยเพื่อวิมุตติหลุดพ้นจริง ๆ ไม่มีคำโกหกหลอกลวงแฝงอยู่ในพระโอวาทแม้บทเดียวบาทเดียวเลย แล้วกราบไหว้บูชาพระคุณท่านไม่มีเวลาอิ่มพอตลอดคืน จากนั้นก็คิดเมตตาสงสารหมู่ชนเป็นกำลังที่เห็นว่าสุดวิสัยจะสั่งสอนได้ โดยถือเอาความบริสุทธิ์และอัศจรรย์ภายในใจมาเป็นอุปสรรค ว่าธรรมนี้มิใช่ธรรมของคนมีกิเลสจะครองได้ ถ้าสั่งสอนใครก็เกรงจะถูกหาว่าเป็นบ้า ว่าไปหาเรื่องอะไรมาสั่งสอนกัน คนดี ๆ มีสติสตังอยู่บ้างเขาจะไม่นำเรื่องทำนองนี้มาสอนกันดังนี้กันทั่วโลก จะไม่มีใครอาจรู้เห็นตามได้พอเป็นพยานให้เกิดกำลังใจในการสั่งสอน นอกจากอยู่ไปคนเดียวอย่างนี้พอถึงวันตายเท่านั้น ก็พอแล้วกับความหวังที่อุตส่าห์เสาะแสวงมาเป็นเวลานาน อย่าหาเรื่องร้ายใส่ตัวเองเลย จะกลายเป็นว่าทำคุณกลับได้โทษ โปรดสัตว์กลับได้บาปไปเปล่า ๆ

นี้เป็นความคิดที่เกิดขึ้นกับท่านขณะที่ค้นพบธรรมอัศจรรย์ใหม่ ๆ ยังมิได้คิดอะไรให้กว้างขวางออกไป พอมีทางเชื่อมโยงถึงการอบรมสั่งสอนตามแนวศาสนธรรมที่พระศาสดาพาดำเนินมา ในวาระต่อมาค่อยมีโอกาสทบทวนธรรมที่รู้เห็นและปฏิปทาเครื่องดำเนิน ตลอดตัวเองที่รู้เห็นธรรมอยู่ขณะนั้นว่า ก็เป็นมนุษย์เดินดินกินผักกินหญ้าเหมือนโลกทั่ว ๆ ไป ไม่มีอะไรพิเศษแตกต่างกันพอจะเป็นบุคคลพิเศษสามารถอาจรู้เฉพาะผู้เดียว ส่วนผู้อื่นไม่สามารถ ทั้งที่มีอำนาจวาสนาสามารถรู้ได้อาจมีอยู่จำนวนมาก จึงเป็นความคิดเห็นที่เหยียบย่ำทำลายอำนาจวาสนาของเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน เพราะความไม่รอบคอบกว้างขวางซึ่งไม่เป็นธรรมเลย

เพราะปฏิปทาเครื่องดำเนินเพื่อมรรคผลนิพพาน พระศาสดามิได้ประทานไว้เฉพาะบุคคลเดียว แต่ประทานไว้เพื่อโลกทั้งมวล ทั้งก่อนและหลังการเสด็จปรินิพพาน ผู้ตรัสรู้มรรคผลนิพพานตามพระองค์ด้วยปฏิปทาที่ประทานไว้มีจำนวนมหาศาลเหลือที่จะนับจะประมาณ มิได้มีเฉพาะเราคนเดียวที่กำลังมองข้ามโลกว่าไร้สมรรถภาพอยู่เวลานี้

พอพิจารณาทบทวนทั้งเหตุและผลทั้งต้นและปลายแห่งพระโอวาท ที่ประกาศปฏิปทาทางดำเนินเพื่อมรรคเพื่อผล ว่าเป็นธรรมสมบูรณ์สุดส่วนควรแก่สัตว์โลกทั่วไป ไม่ลำเอียงต่อผู้หนึ่งผู้ใดที่ปฏิบัติชอบอยู่ จึงทำให้เกิดความหวังที่จะสงเคราะห์ผู้อื่นขึ้นมา มีความพอใจที่จะอบรมสั่งสอนแก่ผู้มาเกี่ยวข้องอาศัยเท่าที่จะสามารถทั้งสองฝ่าย แต่การแสดงธรรมผู้แสดงต้องมีความเคารพต่อธรรม ไม่แสดงแก่บุคคลไม่มีความเคารพและไม่สนใจที่จะฟัง ขณะฟังมีผู้ส่งเสียงอื้ออึงไม่สนใจว่าธรรมมีคุณค่าเพียงไร ขณะนี้เป็นเวลาเช่นไรและกำลังอยู่ในสถานที่เช่นไร ควรจะใช้กิริยามรรยาทอย่างใดถึงจะเหมาะสมกับกรณี เห็นเป็นธรรมดา ๆ แบบโลกที่ชินชาต่อธรรมมาจนจำเจ ชินชาต่อวัด ชินชาต่อพระ ชินชาต่อธรรม เหมือนสิ่งธรรมดาทั่วไป อย่างนี้ก็แสดงไม่ลง เราก็เป็นโทษ ผู้ฟังก็ไม่ได้รับประโยชน์ที่ควรจะได้

กว่าจะได้ธรรมมาแสดงก็แทบกระอักเลือดตายอยู่กลางป่ากลางเขาอยู่แล้ว เพราะความพยายามตะเกียกตะกายสุดกำลัง แถมยังนำธรรมมาละลายกับน้ำในทะเลเสียอีก ซึ่งมีที่ไหนท่านพากันทำสืบมาพอจะไม่คิดคำนึงบ้าง สำหรับสมณะซึ่งเป็นเพศที่ใคร่ครวญ แม้แต่กะปิเขายังรู้จักที่ที่ควรละลาย ธรรมมิใช่กะปิจึงควรพิจารณาด้วยดีก่อนจะนำออกทำประโยชน์ มิฉะนั้นจะกลายเป็นโทษโดยไม่รู้สึกและไม่มีอะไรสำคัญในโลกเลย การแสดงธรรมก็เพื่ออนุเคราะห์โลก เหมือนหมอวางยาแก่คนไข้เพื่อหายโรคและทุกขเวทนา หวังความอยู่สบายเป็นผล ถ้าเขาไม่สนใจอยากฟังก็จะไปกระวนกระวายแสดงธรรมหาประโยชน์อะไร

ถ้าเรามีธรรมในใจจริง อยู่คนเดียวก็สบายพอแล้ว ไม่จำต้องไปแสวงหาเพื่อนหรือใคร ๆ มาคุยด้วยเพื่อแก้รำคาญหรือบรรเทาทุกข์ เพราะความอยากเทศน์อยากคุยซึ่งเป็นการเสริมทุกข์แก่ตัวเปล่า ๆ ผู้ทรงธรรมในลักษณะเช่นนั้นก็เป็นเพียงชื่อเท่านั้น ไม่เป็นความจริงใจในธรรมอย่างแท้จริง ที่ว่ารู้ธรรมเห็นธรรมดังพระพุทธเจ้าและพระสาวกทรงรู้เห็น สำหรับผมเองอยู่คนเดียวเป็นความสนิทใจว่าได้ปรับตัวทั้งทางกายและทางใจได้ดีพอ เพราะผู้มีธรรมก็คือผู้ไม่กระเพื่อมคะนองทางใจนั่นเอง ธรรมคือความสงบ ใจที่มีธรรมบรรจุอยู่ก็คือใจดวงสงบระงับจากเรื่องทั้งปวงนั่นแล

ด้วยความรู้สึกประจำใจอย่างนี้แล จึงชอบอยู่แต่ป่าแต่เขาประจำนิสัย เพราะเป็นที่ให้ความสุขทางวิหารธรรมได้ดีกว่าที่ทั้งหลาย การสงเคราะห์โลกเป็นกรณีพิเศษที่มีเป็นบางกาล ไม่ถือเป็นความจำเป็นเสมอไป ดังสุขวิหารธรรมที่จะควรทำให้มีอยู่เสมอในเวลาขันธ์ยังครองตัวอยู่ ไม่เช่นนั้นย่อมไม่สะดวกในการครองตัว ธรรมเมื่อมีอยู่กับเรา เรารู้อยู่ เห็นอยู่ ทรงอยู่ จะกระวนกระวายไปไหน ซึ่งล้วนเป็นการแส่หาทุกข์ทั้งนั้น ธรรมอยู่ที่ไหนความสงบสุขก็อยู่ที่นั่น ตามหลักธรรมชาติแล้วธรรมอยู่ที่ใจของผู้ปฏิบัติธรรม ความสงบสุขจึงมักเกิดขึ้นที่นั่น ที่อื่นไม่มีทางเกิดความสงบสุขได้

การแสดงธรรมผมระวังเอานักเอาหนา ไม่แสดงแบบสุ่มสี่สุ่มห้า เพราะธรรมมิใช่ธรรมสุ่มสี่สุ่มห้า การปฏิบัติธรรมก็มิได้ปฏิบัติแบบสุ่มสี่สุ่มห้า แต่ปฏิบัติอย่างมีกฎเกณฑ์ มีข้อบังคับ มีระเบียบแบบแผนตำรับตำราพาดำเนิน เวลารู้ก็มิได้รู้สุ่มสี่สุ่มห้า แต่รู้ตามหลักความจริง ตามความสามารถมากน้อยเพียงไร พระนักปฏิบัติจึงควรระวังและสำนึกตัวเสมอว่า เรามิใช่พระสุ่มสี่สุ่มห้า แต่เป็นพระที่มีระเบียบธรรมวินัยคือองค์แทนของศาสดาเป็นเครื่องปฏิบัติดำเนิน ความสงบเสงี่ยมเจียมตัวระวังกายวาจาใจไม่ให้เคลื่อนไปในทางผิด นั่นแลคือพระที่ทรงมรรค ทรงผล ทรงธรรม ทรงวินัย จะสามารถทรงตนได้ดีทั้งปัจจุบันและอนาคตไม่เสื่อมเสีย

ท่านว่าท่านพูดถึงการแสดงธรรม แล้วก็ย้อนมาหาธรรมภายในอีกว่า ขณะที่ธรรมแสดงขึ้นกับใจอย่างเต็มที่ โดยมิได้คิดอ่านไตร่ตรองไว้ก่อนเลยนั้น เป็นขณะที่ผิดคาดผิดหมายและสุดวิสัยที่จะคาดคะเนหรือด้นเดาให้ถูกกับความจริงของธรรมจริง ๆ ได้ รู้สึกเหมือนเราตายแล้วเกิดชาติใหม่ขึ้นมาในขณะนั้น ซึ่งเป็นการตายและการเกิดที่อัศจรรย์ไม่มีอะไรจะเทียบได้ ความรู้ซึ่งเปลี่ยนตัวขึ้นมาที่ว่าเกิดใหม่นี้ เป็นความรู้ที่ไม่เคยพบเคยเห็นทั้ง ๆ ที่มีอยู่กับตัวมาดั้งเดิม แต่เพิ่งมาปรากฏอย่างตื่นเต้นและอัศจรรย์เหลือประมาณเอาขณะนั้นนั่นเอง จึงทำให้เกิดความคิดเห็นไปต่าง ๆ ซึ่งออกจะนอกลู่นอกทางไปบ้าง ตอนคิดว่าไม่มีทางจะสั่งสอนคนอื่นให้รู้ตามได้ เพราะธรรมนี้สุดวิสัยที่ใคร ๆ จะรู้ได้ ดังนี้

ท่านพระอาจารย์มั่น ท่านมีนิสัยผาดโผนมาดั้งเดิมนับแต่เริ่มออกปฏิบัติใหม่ ๆ ดังที่เรียนแล้ว แม้ขณะจิตจะเข้าถึงจุดอันเป็นวาระสุดท้ายก็ยังแสดงลวดลายให้องค์ท่านเองระลึกอยู่ไม่ลืม ถึงกับได้นำมาเล่าให้บรรดาลูกศิษย์ฟังพอเป็นขวัญใจ คือ พอจิตพลิกคว่ำวัฏจักรออกจากใจโดยสิ้นเชิงแล้ว ยังแสดงขณะเป็นลักษณะฉวัดเฉวียนเวียนรอบตัววิวัฏจิตถึงสามรอบ รอบที่หนึ่งสิ้นสุดลงแสดงบทบาลีขึ้นมาว่า “*โลโป*” บอกความหมายขึ้นมาพร้อมว่าขณะใหญ่ของจิตที่ทำหน้าที่สิ้นสุดลงนั้น คือการลบสมมุติทั้งสิ้นออกจากใจ รอบที่สองสิ้นสุดลงแสดงคำบาลีขึ้นมาว่า “*วิมุตติ*” บอกความหมายว่า ขณะใหญ่ของจิตที่ทำหน้าที่สิ้นสุดลงนั้น คือความหลุดพ้นอย่างตายตัว รอบที่สามสิ้นสุดลงแสดงคำบาลีขึ้นมาว่า “*อนาลโย*” บอกความหมายขึ้นมาว่า ขณะใหญ่ของจิตที่ทำหน้าที่สิ้นสุดลงนั้น คือการตัดอาลัยอาวรณ์โดยสิ้นเชิง เป็นเอกจิต เอกธรรม จิตแท้ ธรรมแท้มีอันเดียว ไม่มีสองเหมือนสมมุติทั้งหลาย นี่คือวิมุตติธรรมล้วน ๆ ไม่มีสมมุติเข้าแอบแฝง จึงมีได้เพียงอันเดียว รู้ได้เพียงครั้งเดียว ไม่มีสองมีสามมาสืบต่อสนับสนุนกัน

พระพุทธเจ้าและพระสาวกล้วนแต่รู้เพียงครั้งเดียวก็เป็นเอกจิตเอกธรรมอันสมบูรณ์ ไม่แสวงเพื่ออะไรอีก สมมุติภายในคือขันธ์ก็เป็นขันธ์ล้วน ๆ ไม่เป็นพิษเป็นภัยและทรงตัวอยู่ตามปกติเดิม ไม่มีการเพิ่มขึ้นและลดลงตามความตรัสรู้ คือขันธ์ที่เคยนึกคิด เป็นต้น ก็ทำหน้าที่ของตนไปตามคำสั่งของจิตผู้บงการ จิตที่เป็นวิมุตติก็หลุดพ้นจากความคละเคล้าพัวพันในขันธ์ ต่างอันต่างอยู่ ต่างอันต่างจริง ต่างไม่หาเรื่องหลอกลวงต้มตุ๋นกันดังที่เคยเป็นมา ต่างฝ่ายต่างสงบอยู่ตามธรรมชาติของตน ต่างฝ่ายต่างทำธุระหน้าที่ประจำตนจนกว่าจะถึงกาลแยกย้ายจากส่วนผสม เมื่อกาลนั้นมาถึงจิตที่บริสุทธิ์ก็แสดง **ยถาทีโป จ นิพฺพุโต** เหมือนประทีปดวงไฟที่หมดเชื้อแล้วดับไปฉะนั้น ไปตามความจริง เรื่องของสมมุติที่เกี่ยวข้องกันก็มีเพียงเท่านี้ นอกนั้นไม่มีสมมุติจะติดต่อกันให้เกิดเรื่องราวต่อไป นี่คือธรรมแสดงในจิตท่านขณะแสดงลวดลายเป็นขณะสามรอบจบลง อันเป็นวาระสุดท้ายแห่งสมมุติกับวิมุตติทำหน้าที่ต่อกัน และแยกทางกันเดินตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

ตลอดคืนวันนั้นท่านว่าท่านปลงความสลดสังเวชในความโง่เขลาเต่าตุ่น ซึ่งเปรียบเหมือนหุ่นตัวท่องเที่ยวในภพน้อยภพใหญ่ไม่มีประมาณ จนน้ำตาไหลตลอดคืน ในขณะที่เดินทางมาพบบึงใหญ่ มีน้ำใสสะอาดรสชาติมหัศจรรย์ที่ไม่เคยพบมาก่อน ชื่อว่า “หนองอ้อ” และ “อ้อนี้เองหรือ” ที่พระพุทธเจ้าและสาวกท่านค้นพบว่าหนองอ้อ และประกาศธรรมสอนโลกมาได้ตั้ง ๒,๐๐๐ กว่าปีแล้ว เพิ่งมาพบวันนี้ และกราบพระคุณของพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์อย่างถึงใจ โดยกราบแล้วกราบเล่าอยู่ทำนองนั้นไม่อิ่มพอ

ถ้ามีคนไปพบเห็นเข้า ซึ่งกำลังนั่งปลงธรรมสังเวชด้วยทั้งน้ำตาและก้มกราบแล้วกราบเล่าอยู่เช่นนั้น คงจะมีความรู้สึกผิดปกติขึ้นมาทันทีว่า สมณะรูปนี้เห็นท่าจะมีทุกข์มากถึงกับน้ำตาร่วงไหลออกมา และคงกราบกรานสารกล่าวเพื่อวิงวอนเทวดาอารักษ์ที่สิงสถิตอยู่ในทิศทั้งหลายให้ช่วยระบายคลายทุกข์ให้อย่างแน่นอน หรือมิฉะนั้นคงจวนเข้าขั้น......แล้วเป็นแน่ ดังนี้แน่นอน เพราะเป็นกิริยาที่ผิดปกติเอามากในเวลานั้น ความจริงก็คือท่านถึงพุทธะ ธรรมะ สังฆะ ประจักษ์ใจในคำว่า *ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเราตถาคต และเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์* ทางมรรยาทของบุคคลผู้มีกตัญญูกตเวทิตาธรรมในใจจะพึงทำ ฝืนทนอยู่มิได้

ในคืนวันนั้นชาวเทพทั้งหลายทั้งเบื้องบนชั้นต่าง ๆ ทั้งเบื้องล่างทุกทิศทุกทาง หลังจากพร้อมกันให้สาธุการประสานเสียงสำเนียงไพเราะเสนาะโสตจนสะเทือนโลกธาตุ เพื่อประกาศอนุโมทนากับท่านแล้ว ยังพร้อมกันมาเยี่ยมฟังธรรมท่านอีกวาระหนึ่ง แต่ท่านไม่มีเวลารับแขก เพราะภารกิจเกี่ยวกับธรรมขั้นสูงสุดยังไม่ยุติลงเป็นปกติ ท่านเป็นเพียงให้อาณัติสัญญาณบอกชาวเทพทั้งหลายให้ทราบว่าท่านไม่ว่าง โอกาสหน้าค่อยมาใหม่ ชาวเทพทุกภูมิพากันกลับไปด้วยความโสมนัสยินดีโดยทั่วกัน ที่ได้มาพบเห็นวิสุทธิเทพในคืนแรกที่ท่านเห็นธรรม

พอสว่างออกจากที่ภาวนาแล้ว ท่านยังหวนระลึกถึงธรรมที่แสดงความอัศจรรย์ในตอนกลางคืนอยู่มิได้ลืม ทั้งขณะที่แสดงความหลุดพ้น ทั้งขณะที่แสดงสามรอบตอนสุดท้ายที่แสดงความหมายต่าง ๆ ให้ท่านเห็นอย่างละเอียดลออ ทั้งหวนระลึกคุณของต้นไม้ที่ท่านอาศัยนั่งภาวนาและสถานที่อยู่อาศัย ตลอดชาวบ้านที่ให้ทานอาหารปัจจัยความเป็นอยู่ทุกอย่างตลอดมา จนถึงเวลาบิณฑบาตซึ่งทีแรกท่านนึกจะไม่ไปบิณฑบาตมาฉัน โดยคิดว่าเท่าที่เสวยวิมุตติสุขตอน

กลางคืนมาถึงบัดนี้ก็พอกับความต้องการอยู่แล้ว แต่อดคิดเมตตาสงสารชาวบ้านป่าบ้านเขาที่เคยมีบุญคุณต่อท่านมิได้ เลยจำต้องไปทั้งที่ไม่ประสงค์จะไป

ขณะออกไปบิณฑบาตในหมู่บ้านชาวเขา สายตาปรากฏว่า ตั้งหน้าตั้งตาจับจ้องมองดูชาวบ้านทั้งที่มาใส่บาตร ทั้งที่อยู่ตามบ้านตามเรือน ตลอดเด็กเล็ก ๆ ที่เล่นคลุกฝุ่นอยู่ตามหน้าบ้านหลังเรือนด้วยความสนใจและเมตตาสงสารเป็นพิเศษ ทั้งที่แต่ก่อนไม่ค่อยมองดูใคร แม้ประชาชนทั้งบ้านก็รู้สึกหน้าตายิ้มแย้มแจ่มใสเป็นพิเศษ มองเห็นท่านแล้วต่างยิ้มย่องผ่องใสไปตาม ๆ กัน กลับมาถึงที่พักแล้วใจก็อิ่มธรรม ธาตุขันธ์ก็อิ่มพอในอาหารทั้งที่ยังมิได้ลงมือฉัน จิตใจและธาตุขันธ์ไม่รู้สึกหิวโหยอะไรเลย แต่ก็ฝืนฉันไปตามจารีตของขันธ์ที่มีความสืบต่อกันด้วยอาหารปัจจัยเป็นเครื่องประสาน ขณะฉันอาหารก็ไม่มีรสชาติ มีแต่รสแห่งธรรมท่วมท้นไปหมดทั่วร่างกายจิตใจ เข้าในบทธรรมว่า *รสแห่งธรรมชำนะซึ่งรสทั้งปวง*

ในคืนต่อมาชาวเทพทั้งหลายที่มีความหิวกระหายในธรรม ได้พากันมาเยี่ยมท่านเป็นพวก ๆ ทั้งเบื้องบนเบื้องล่างแทบทุกทิศทุกทาง ต่างพวกก็มาเล่าความอัศจรรย์แห่งรัศมีและอานุภาพแห่งธรรมของคืนวันนั้นให้ท่านฟังว่า เหมือนสวรรค์วิมานพิภพ ครุฑ นาค เทวดา อินทร์ พรหม ยมยักษ์ ทุกชั้นทุกภูมิในแดนโลกธาตุ สะเทือนสะท้านหวั่นไหวไปตาม ๆ กัน พร้อมกับความอัศจรรย์ซึ่งไม่เคยมีมาก่อน ส่งแสงสว่างไปทั่วพิภพเบื้องบนเบื้องล่างไม่มีประมาณ ผู้มีญาณหยั่งทราบต้องสามารถมองเห็นกันได้ทั่วแดนโลกธาตุ ไม่มีอะไรปิดบัง เพราะความสว่างไสวแห่งธรรมที่พุ่งออกจากกายจากใจของพระคุณเจ้า ยิ่งกว่าความสว่างของดวงอาทิตย์ร้อยดวงพันดวงเป็นไหน ๆ

ใครไม่เห็นและเกิดความอัศจรรย์ก็นับว่าเหลือทน ที่เกิดเป็นคนเป็นสัตว์นอนค้างโลกอยู่เปล่า ๆ นอกจากสัตว์ตัวมืดมิดปิดทวารเอาเสียจริง ๆ จนไม่มีช่องว่างเอาเลย ถึงจะไม่รู้ไม่เห็นความอัศจรรย์ของคืนวันนั้น ใครอยู่ที่ไหนต่างก็ตะลึงพรึงเพริดเกิดพิศวงงงงันและอัศจรรย์ไปตาม ๆ กัน พวกเทวดาในภพภูมิต่าง ๆ จึงได้พากันเปล่งเสียงสาธุการ เพื่ออนุโมทนาโพธิสมภารที่เกิดจากบุญบันดาล เพราะบารมีของพระคุณเจ้าเป็นเสียงเดียวกัน ถ้าไม่อัศจรรย์ถึงขนาดนั้น ใครจะได้รู้ทั่วถึงกันเลย นับว่าพระคุณเจ้ามีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ มีวาสนาบารมีแก่กล้า สามารถทำให้มวลสัตว์มากมายหลายภพหลายภูมิ ได้อาศัยพึ่งร่มเงาแห่งความร่มเย็นจากบารมีท่านได้เป็นสุขทั่วหน้ากันนาน ๆ ทีถึงจะมีสักครั้ง

ผู้ไม่มีบุญวาสนาไม่ว่ามนุษย์มนา เทวดา อินทร์ พรหม ใต้น้ำบนบกในเวหาอากาศทั่วไตรโลกธาตุ เกิดมาตายเปล่าไม่ได้พบได้เห็นอย่างง่ายดาย ทั้งนี้นับว่าพวกข้าพเจ้าทั้งหลายมีบุญชักนำมา วาสนาตามส่งถึงได้พบได้เห็น ได้กราบไหว้บูชาท่านอย่างสมใจ และได้ฟังโอวาทคำสั่งสอนที่ท่านเมตตาชี้แจงพอเป็นแสงสว่างแก่จิตใจ และทางดำเนินเพื่อภพเพื่อภูมิอันสูงส่งขึ้นไปด้วยความสดชื่นตื่นตัว

พอพวกเทวดาที่มาจากชั้นและที่ต่าง ๆ กลับไปตามวาระของตน ซึ่งมาในเวลาต่าง ๆ กันแล้ว ท่านก็เริ่มรำพึงธรรมที่ได้รู้เห็นมาด้วยความทุกข์ยากลำบาก ปรากฏได้ความสำหรับท่านผู้ค่อนข้างปฏิบัติยากผิดธรรมดาว่า “ธรรมรอดตาย” ถ้าไม่รอดตายก็คงไม่ได้พบเห็นแน่นอน เมื่อ

พยายามแหวกว่ายจนถึงฝั่งแห่งความปลอดภัยไร้ทุกข์แล้ว จากนั้นพอเริ่มทำภาวนาทีไร ทำให้ท่านหวนระลึกถึงสิ่งที่ไม่ควรระลึกแทบทุกครั้งไป ทั้งที่แต่ก่อนท่านไม่เคยสนใจเลย

ตอนนี้ต้องขออภัยจากท่านผู้อ่านมาก ๆ ด้วยที่จำต้องนำเรื่องนี้มาลง โดยเห็นว่าเป็นเรื่องเกี่ยวเนื่องกัน ถ้าไม่นำมาลงก็รู้สึกจะขาดเรื่องน่าคิดไป ซึ่งเรื่องทำนองนี้อาจเป็นเงาเทียมตัวอยู่กับทุกท่านก็ได้ นอกจากไม่รู้เรื่องของตัวเท่านั้น หากเป็นการไม่งามก็กรุณาตำหนิผู้นำมาลงซึ่งไม่มีความรอบคอบพอ เพราะเรื่องนี้ท่านผู้อ่านก็คงทราบดีว่า ต้องเป็นเรื่องภายในที่ระหว่างอาจารย์กับลูกศิษย์พูดต่อกันโดยเฉพาะเท่านั้น แต่ผู้นำมาลงก็พยายามปราบความอยากเขียนอยากนำลงตัวนี้อย่างเต็มกำลังเหมือนกัน จึงขอความเห็นใจว่าเราพยายามปราบเท่าไร ความอยากตัวนี้ก็รู้สึกยิ่งอยากมากขึ้น เลยจำต้องปล่อยให้ลองดู พอได้เขียนเรื่องนี้แล้วความอยากค่อยหายไป ดังนี้จึงสารภาพตัวว่าเหลวจริง ๆ และหวังว่าคงได้รับอภัยจากท่านโดยทั่วกัน และอาจเป็นข้อคิดสำหรับชาวเราที่อยู่ในกฎแห่งความหมุนเวียนด้วยกัน

สิ่งนั้นเกี่ยวกับคู่บารมีท่านมาดั้งเดิม ท่านเล่าว่าแต่ก่อนที่ยังไม่ถึงธรรมขั้นนี้ คู่บารมีที่เคยปรารถนาพุทธภูมิมาด้วยกันแต่สมัยก่อนโน้น ก็เคยมาเยี่ยมท่านทางสมาธิภาวนาเสมอ ท่านแสดงธรรมให้ฟังเล็กน้อยแล้วสั่งให้กลับไป นาน ๆ มาครั้งหนึ่ง แต่มาในรูปแห่งวิญญาณ มองร่างไม่ปรากฏเหมือนภพอื่น ๆ เวลาท่านถามก็ตอบว่าเป็นห่วงท่านมาก ยังมิได้ตั้งใจไปเกิดในภพภูมิที่เป็นหลักเป็นฐานใด ๆ ทั้งสิ้น ทั้งกลัวท่านจะหลงลืมความสัมพันธ์ และความปรารถนาที่เคยพาปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งในอนาคต จึงต้องมาคอยฟังเรื่องราวอยู่เสมอด้วยความเป็นห่วงและเสียดาย ท่านก็ได้บอกว่าได้ของดความปรารถนานั้นไปแล้ว และได้ตั้งใจปฏิบัติตนให้พ้นจากทุกข์ในชาตินี้ ไม่ขอเกิดอีก ซึ่งเท่ากับขอเอาทุกข์ภัยที่เคยพบเคยเห็นมากับชาตินั้น ๆ มาแบกหามต่อไปอีก แม้มิได้ตอบให้ท่านทราบว่าหายห่วงหรือยังห่วงอยู่ในเรื่องนั้น แต่ก็ยังเป็นห่วงคิดถึงท่านตลอดมามิได้หลงลืมจืดจาง แต่นาน ๆ มาเยี่ยมท่านหนหนึ่งดังนี้

พอมาถึงระยะนี้องค์ท่านเองนึกเป็นห่วงและสงสาร ที่เคยรับความทุกข์ยากลำบากในภพชาตินั้น ๆ มาด้วยกันตามที่ท่านพิจารณารู้เห็น จึงนึกวิตกอยากพบเพื่อจะได้ปรับปรุงความเข้าใจและเล่าอะไรที่จำเป็นให้ฟัง จะได้หายสงสัยหมดกังวลความผูกพันในความหลัง เพียงนึกวิตกเท่านั้น พอตกกลางคืนยามดึกสงัด คู่บารมีท่านก็มาจริง ๆ และมาในรูปแห่งวิญญาณตามเดิม ท่านเริ่มถามถึงภพชาติที่กำลังเป็นอยู่ว่า ทำไมมีแต่ดวงวิญญาณไม่มีร่างเหมือนภูมิอันเป็นทิพย์ทั่ว ๆ ไป เวลานี้เกิดเป็นอะไรจึงได้มาในลักษณะวิญญาณเช่นนี้

ดวงวิญญาณตอบท่านว่า นี่เป็นภพย่อยอันละเอียดอีกภพหนึ่งในบรรดาภพทั้งหลาย ที่มารออยู่ในภพนี้ก็เพราะความเป็นห่วงดังที่เคยเรียนแล้วนั่นเอง ที่มานี้ก็ทราบว่าท่านอยากให้มาถึงได้มา ไม่กล้ามาบ่อยนักเพราะเป็นความกระดากอายอยู่ภายใน ทั้ง ๆ ที่อยากมาบ่อยที่สุด แม้มาแล้วจะไม่มีความเสียหายอะไรทั้งสองฝ่าย เพราะมิใช่วิสัยจะทำให้เกิดความเสียหายได้ก็ตาม แต่ความรู้สึกอันดั้งเดิมที่เคยมีต่อกัน หากทำให้เกิดความตะขิดตะขวงใจไม่กล้ามาไปเอง ทั้งท่านก็เคยบอกว่าไม่ให้มาบ่อยนัก แม้ไม่เสียหายก็อาจเป็นอารมณ์เครื่องทำให้เนิ่นช้าแก่การปฏิบัติได้ เพราะใจเป็นสิ่งละเอียดอาจรับเอาอารมณ์อันละเอียดมาเป็นอุปสรรคแก่การดำเนินของตนได้ ก็เชื่อว่าอาจเป็นได้ดังที่บอก จึงมิได้มาบ่อยนัก

คืนวันท่านตัดขาดจากภพจากชาติจากญาติมิตรสหาย จากสายบารมีผู้หวังพึ่งเป็นพึ่งตายอย่างไม่อาลัยเสียดายเลยนั้นก็ทราบ เพราะเรื่องกระเทือนไปทั่วโลกธาตุต้องทราบกันทุกแห่งหน แต่แทนที่จะเกิดความชื่นบานหรรษาอนุโมทนาด้วยดังที่เคยมีเคยเป็นมาแต่ก่อนนั้น เลยกลับเกิดความน้อยเนื้อต่ำใจด้วยความวิปริตคิดไปต่าง ๆ ว่า ท่านไปแบบไม่เหลียวแล แม้คู่บารมีที่เคยทุกข์เคยตะเกียกตะกายถวายความจงรักภักดีในภพน้อยภพใหญ่มาด้วยกันก็ไม่เหลือบมอง ชาติวาสนาของตัวนี้แสนอาภัพก็อยู่ไปตามกรรม มีแต่ลูบคลำทุกข์ไม่มีวันปล่อยวางอย่างนี้แล ผู้พ้นไปก็ไกลทุกข์ แต่ผู้ที่กำลังตกอยู่ในกองทุกข์ก็อดทนไป

คิดไปมากเท่าไรก็เหมือนคนไม่มีปัญญาแต่อยากขึ้นไปชมเดือนดาวบนฟ้า สุดท้ายก็กลับมานั่งนอนกอดกับทุกข์ไปตามแบบของคนมีกรรมหนาหาทางออกไม่ได้ ผู้อาภัพชาติวาสนาที่กำลังดิ้นรนทนทุกข์บ่นหาความสุขอยู่เวลานี้ ก็คือผู้กำลังเสียใจ ร้องไห้อยากขึ้นไปชมเดือนชมดาวบนฟ้า ซึ่งแสนน่าทุเรศเอาหนักหนา น่าเวทนาเหลือประมาณ ผู้นี้เองจะเป็นผู้อื่นใดที่ไหนกัน ท่านผู้เป็นเสมือนเดือนดาวบนฟ้าส่งสว่างจ้าทั่วสารทิศ จะสถิตอยู่ที่ใดก็ไม่อับเฉาเขลาในธรรม มีแต่ความสว่างไสวไปทุกทิศทุกทางโดยรอบขอบเขตจักรวาล สนุกอยู่ด้วยความสำราญบานใจ

หากบุญวาสนาของดวงวิญญาณข้าบาทบริจาริกายังพอมีอยู่บ้างไม่ขาดสูญพูนทุกข์ ก็ขอท่านได้โปรดเมตตาแผ่กระแสธรรมไปบันดาล พร้อมทั้งดวงปัญญาญาณอันบริสุทธิ์ผ่องใสไปโปรดประทานพอได้พ้นจากโทษในสงสาร บรรลุพระนิพพานตามไปในไม่ช้านี้เถิด จะไม่อดรนทนทุกข์ทรมานจิตใจไปช้านาน ขอคำวิงวอนสัตยาธิษฐานนี้ จงมีกำลังบันดาลให้เป็นไปดังใจหมายของข้าอย่าเนิ่นนาน ได้โพธิสมภารอย่างใกล้ชิดเร็วพลันเถิด นี่เป็นคำของดวงวิญญาณวิงวอนอธิษฐานหวังโพธิสมภาร หมายปองด้วยความละล่ำละลัก ซึ่งเป็นคำที่น่าสมเพชเวทนาเอานักหนา

ท่านตอบว่าเท่าที่นึกวิตกอยากให้มา ก็มิได้มุ่งเจตนาให้เกิดความเสียใจดังที่เป็นอยู่เวลานี้ ซึ่งเป็นทางที่ผิด สัตว์โลกที่มีอยู่ทั่วโลกธาตุซึ่งมีความหวังดีต่อกัน เขามิได้นำเรื่องทำนองนี้มาคิดกัน คำว่า เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ในพรหมวิหารก็เคยบำเพ็ญมามิใช่หรือ ดวงวิญญาณตอบว่าเคยบำเพ็ญมาช้านาน จึงอดคิดถึงความผูกพันที่เคยบำเพ็ญธรรมทั้งสี่นี้มาด้วยกันไม่ได้ เมื่อผู้หนึ่งเอาตัวรอดไปเสียเพียงคนเดียวเช่นนี้ ธรรมดาสัตว์ที่มีกิเลสเช่นวิญญาณนี้จึงอดกลั้นความเสียใจไม่ได้ แล้วก็ได้รับความทุกข์ เพราะความสลัดปัดทิ้งไม่เหลียวแลนั้น จนเวลานี้ก็ยังมองไม่เห็นความสว่างสร่างซาแห่งความทุกข์นั้นลงบ้างเลย

ท่านพูดตอบว่า การสร้างความดีมาทั้งมวล ทั้งที่สร้างโดยลำพังตนเอง ทั้งที่ผู้อื่นพาสร้างก็เพื่อแก้ความกังวลขนทุกข์ออกจากตัว มิได้สร้างเพื่อความร้อนรนขนทุกข์เข้าใส่ตัวจนถึงต้องได้รับความเดือดร้อนวุ่นวายมิใช่หรือ ดวงวิญญาณตอบว่าใช่ แต่วิสัยของผู้มีกิเลสเมื่อไม่สามารถเลือกทางเดินที่ราบรื่นปลอดภัยได้ ก็จำต้องลูบคลำไปตามประสา โดยไม่ทราบว่าที่ทำไปนั้นถูกหรือผิดจะพาให้ตนเป็นสุขหรือเป็นทุกข์ ส่วนที่เป็นทุกข์ก็รู้อยู่แก่ใจ แต่ไม่ทราบจะหาทางออกด้วยวิธีใด ก็จำต้องดิ้นรนบ่นทุกข์ไปทำนองดังที่เห็นอยู่เวลานี้ ท่านเล่าว่าวิญญาณทำความเหนียวแน่นแม่นมั่นปรับทุกข์ปรับร้อนกับท่านอย่างเอาจริงเอาจัง หาว่าท่านหลบหลีกปลีกตัวไปเสียคนเดียว ปราศจากความเมตตาสงสารกับผู้ที่เคยตะเกียกตะกายเสือกคลานผ่านทุกข์มาด้วยกัน ไม่เหลือบมองเพื่ออนุเคราะห์ส่งเสริมพอให้มีทางผ่านพ้นไปด้วยได้

ตอนนี้ท่านพูดเป็นประโยคแทรกในระหว่าง จากนั้นก็อนุสนธิสืบต่อกับดวงวิญญาณต่อไป ท่านพูดปลอบโยนกับดวงวิญญาณว่า การรับประทานแม้จะรับอยู่ร่วมวงในภาชนะหรือในโต๊ะเดียวกัน ก็ยังมีผู้อิ่มก่อนผู้อิ่มทีหลัง จะให้อิ่มในขณะเดียวกันย่อมไม่ได้ การบำเพ็ญความดีทั้งหลายแม้จะบำเพ็ญมาด้วยกัน ดังพระพุทธเจ้ากับพระนางพิมพายโสธราคู่พระบารมีก็ยังปรากฏว่า พระองค์ทรงบรรลุถึงแดนพ้นทุกข์ก่อน แล้วเสด็จกลับมาประทานพระโอวาทแก่พระนาง แล้วค่อยสำเร็จในวาระต่อไป

เรื่องเช่นนี้ก็ควรนำไปคิดอ่านไตร่ตรองยึดเป็นคติ ย่อมจะเกิดประโยชน์มหาศาลแก่เราเองดีกว่าจะมาปรับทุกข์ปรับร้อนแก่ฝ่ายหนึ่ง ซึ่งกำลังพยายามคิดหาทางช่วยเหลืออยู่อย่างเต็มใจ และเสาะแสวงหาทางเพื่อช่วยให้หลุดพ้นอย่างเต็มกำลัง มิหนำยังถูกหาว่ามีใจจืดจางวางปล่อยไม่เหลียวแล ก็ยิ่งเพิ่มความทุกข์ทั้งสองฝ่ายเข้าไปอีก ซึ่งเป็นความคิดที่ไม่เหมาะสมเลย ควรเปลี่ยนความคิดเสียใหม่ตามแบบพระชายาของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นทางให้เกิดความสุขและเป็นแบบฉบับที่ถูกต้องดีงามแก่ผู้อื่นด้วย

การวิตกอยากให้มาก็เพื่อจะอนุเคราะห์ มิได้เพื่อจะขับไล่ไสส่ง การสั่งสอนตลอดมาก็เพื่ออนุเคราะห์ส่งเสริมตามแบบฉบับแห่งธรรมแก่ผู้ควรอนุเคราะห์ คำว่าปล่อยปละละเลยไม่เหลียวแลนี้ ยังมองไม่เห็นว่าได้ทอดธุระปล่อยวางห่างเหินอย่างไร ความคิดและอุบายที่แสดงออกทุกขณะจิตที่คิดเพื่ออนุเคราะห์ เป็นจิตที่บริสุทธิ์ด้วยเมตตากรุณาจริง ๆ เพื่อผลที่ผู้รับไปปฏิบัติได้มากน้อยเพียงใด ก็รอคอยจะแสดงมุทิตาจิตไปด้วยอยู่เสมอ หากได้ผลเป็นที่พึงพอใจไม่มีข้องแวะที่ไหนแล้ว ผู้ให้ความอนุเคราะห์ก็เบาใจหายห่วง จิตกับอุเบกขาธรรมก็เข้ากันได้สนิท

การที่พาปรารถนาพุทธภูมิก็มุ่งจะพาข้ามโลกสงสาร การของดจากพุทธภูมิมาตั้งความปรารถนาเป็นสาวกภูมิ อันเป็นภูมิของผู้สิ้นกิเลสอาสวะ ก็เป็นความมุ่งหมายเพื่อจะพาสิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งมวล ก้าวเข้าสู่บรมสุขคือพระนิพพานอันเป็นจุดอันเดียวกัน การพาบำเพ็ญกุศลในชาติต่าง ๆ ตลอดมาจนชาติปัจจุบันได้มาบวชบำเพ็ญในศาสนา มีสติปัญญาเพียงใด พอติดต่อข่าวสารถึงได้ก็พยายามเสมอมา จนได้มาพบเห็นกันในภพนี้และได้ให้โอวาทสั่งสอนเต็มสติปัญญาตลอดมาถึงปัจจุบันบัดนี้ ล้วนเป็นอุบายวิธีอนุเคราะห์ด้วยความเมตตาสงสารสุดที่จะประมาณอยู่แล้ว ไม่มีขณะจิตใดที่จะทอดอาลัยหมายหลีกปลีกตัวให้พ้นไปแต่ผู้เดียว แต่เป็นขณะจิตที่เต็มไปด้วยความเป็นห่วงสงสาร หวังจะฉุดจะลากจะพรากออกจากกองทุกข์ภพชาติในสงสาร ให้ถึงพระนิพพานเพียงอย่างเดียวเท่านั้น

ความคิดวิปริตไปในทางน้อยเนื้อต่ำใจ ที่สำคัญว่าทอดทิ้งปล่อยวางไม่เหลียวแลนี้ เป็นความคิดที่ไม่เกิดประโยชน์อะไรทั้งสองฝ่าย จึงควรระงับดับมันเสีย อย่าให้เกิดมีขึ้นมาเหยียบย่ำทำลายจิตใจอีกต่อไป ผลคือความทุกข์จะตามมาอีกไม่มีเวลาจบสิ้นลงได้ตลอดกาล และผิดกับความมุ่งหมายของผู้หวังอนุเคราะห์ด้วยใจเมตตาสงสารตลอดมา คำว่าหลุดพ้นไปไม่อาลัยอาวรณ์นั้น หลุดพ้นไปไหน? และไม่อาลัยผู้ใด? เพราะขณะนี้กำลังช่วยฉุดลากช่วยถากช่วยถาง ช่วยอนุเคราะห์กันอยู่อย่างเต็มกำลัง แม้การอบรมสั่งสอนทั้งมวลก็ล้วนออกจากความอาลัยสงสารโดยถ่ายเดียวมิใช่หรือ? จะหาความอาลัยสงสารจากที่ไหนให้ยิ่งกว่าที่กำลังให้และกำลังได้รับอยู่เวลานี้

การอบรมบ่มนิสัยเพื่อการเชิดชูส่งเสริมตลอดมา ก็ได้ถอดออกมาจากดวงใจที่เปี่ยมด้วยความสงสารยิ่งกว่าน้ำในทะเลมหาสมุทร และได้ทุ่มเทลงอย่างไม่อัดไม่อั้นไม่คิดเป็นคิดตาย และคิดจะหมดหรือยังเหลืออยู่ในบรรดาธรรมที่มีอยู่ภายในใจ ขอได้เข้าใจตามเจตนาที่หวังอนุเคราะห์อยู่เสมอมา และรับไปเป็นสิริมงคลแก่ตนตามธรรมที่อบรมสั่งสอนมานี้ ผลคือความสุขใจจะเป็นที่ยอมรับอยู่กับตัวผู้เชื่อถือและปฏิบัติตาม นับแต่ออกบวชและปฏิบัติธรรมแทบเป็นแทบตาย แม้แต่ขณะจิตหนึ่งที่คิดขึ้นเพื่อเป็นคนใจดำน้ำขุ่นยังไม่เคยปรากฏว่ามีเลย การวิตกคิดถึงอยากให้มาหาก็มิได้หวังเพื่อจะต้มตุ๋นหลอกลวงให้ล่มจมเสียหาย แต่หวังจะอนุเคราะห์อย่างสมใจที่เมตตาสงสารอย่างเดียวเท่านั้น ถ้ายังเป็นที่เชื่อถือไม่ได้อยู่แล้ว ก็ยากที่จะไปแสวงหาความเชื่อถือที่ไว้วางใจได้จากผู้ใด ที่เห็นว่าดีเยี่ยมและซื่อสัตย์สุจริตยิ่งกว่านี้

ที่ว่าทราบเรื่องสะเทือนโลกธาตุในคืนวันนั้น นั้นเป็นการทราบความสะเทือนแห่งธรรมประเภทหลอกลวงต้มตุ๋นให้โลกล่มจมปรากฏขึ้นหรืออย่างไร? จึงไม่แน่ใจและปลงใจที่จะยอมเชื่อถือตามคำอบรมสั่งสอนที่ตั้งใจอนุเคราะห์ด้วยความเมตตา ถ้าเข้าใจว่าธรรมเป็นธรรมแล้ว ความสะเทือนโลกธาตุนั้นก็ควรนำมาคิดเพื่อปลงจิตปลงใจเชื่อถือ และเย็นใจว่าเรายังมีวาสนาบารมีอยู่มาก แม้มาอุบัติในภพชาติที่ลึกลับควรจะสุดวิสัยแล้ว แต่ยังได้รับฟังสิ่งดีชั่วของตัวจากธรรมที่มีผู้เมตตาแสดงให้ฟังได้ไม่เสียกาลไปเปล่า นับว่าเป็นโชควาสนาของเราที่เคยสั่งสมอบรมมา

และควรจะภาคภูมิใจในวาสนาของตัวที่มีผู้มาฉุดมาลาก มาช่วยพรากจากความมืดมนอนธการ พอได้รู้ความผิดพลาดของตัวบ้าง ไม่มืดบอดจอดจมไปถ่ายเดียว หากคิดอย่างนี้ก็น่าอนุโมทนาสาธุการและพลอยเบาใจหายห่วงไปด้วย ไม่เป็นความคิดที่ให้ทุกข์ผูกมัดรัดตัวจนพากันหาทางออกมิได้ เพราะธรรมกลายเป็นโลก ความห่วงใยสงสารกลายเป็นศัตรูคู่ก่อเวร

ขณะที่ฟังท่านสั่งสอนด้วยความเมตตาสงสาร เหมือนสายน้ำทิพย์ในลำธารประพรมโสรจสรงด้วยทั้งเหตุและผลระคนคละเคล้ากันไปไม่หยุดหย่อน บาทบริจาริกาคู่บารมีกลับได้สติกลายเป็นผู้มีใจอ่อนน้อมยอมรับธรรมด้วยความซาบซึ้งเพลิดเพลินจนลืมเวล่ำเวลา พอจบเทศนาวินิจฉัยปัญหาก็ยอมตนเป็นผู้ผิด ว่ามาทำให้ท่านได้รับความลำบากลำบน เพราะความมืดมนด้วยความรักความอาลัย โดยเข้าใจว่าท่านปล่อยท่านวางไปกับดินกับหญ้าไม่เมตตาเอื้อเฟื้ออาลัย จึงเกิดความเสียอกเสียใจจนไม่มีที่ปลงที่วาง นึกว่าตนไร้ญาติขาดมิตรปลิดชีวิตชีวา ไม่มีที่พึ่งพาอาศัย มาบัดนี้ได้รับความสว่างจากดวงธรรม ใจเกิดความเย็นฉ่ำเป็นสุข ทุกข์ที่เคยแบกหามมาก็ปลงวางลงได้ เพราะธรรมเหมือนน้ำอมฤตรดโสรจสรงชะล้างให้เกิดความสว่างไสวขึ้นมา โทษใดที่ได้ล่วงเกินพระคุณท่านด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ ขอได้โปรดประทานโทษนั้นให้แก่ข้าบาทดวงวิญญาณ เพื่อจะได้ตั้งหน้าสำรวมระวังต่อไปตลอดอวสาน ไม่หลงลืมผิดพลาดขลาดเขลาอีกต่อไป

จากนั้น ท่านก็อธิบายแนะนำเกี่ยวกับภพกำเนิดว่า ขอให้ไปเกิดในภพที่เป็นหลักฐานอันสมควรแก่ภาวะของตน ไม่ควรมากังวลวกเวียนเกี่ยวข้องกับความเป็นห่วงใยดังที่เคยเป็นมาอีกต่อไป ดวงวิญญาณยินดีรับคำท่านด้วยความเคารพนบน้อม ก่อนจะจากไปได้กราบขอพรว่า เมื่อได้ไปเกิดในภพที่เหมาะสมแล้ว ขอให้ได้มารับฟังโอวาทตามความปรารถนาดังที่เคยทำมา ขอได้โปรดประทานพรตามใจหวังเถิด เมื่อท่านอนุญาตแล้วก็หายไปในขณะนั้น พอดวงวิญญาณจากไป

แล้ว จิตถอนขึ้นมาราวตี ๕ จวนสว่าง คืนนั้นท่านมิได้พักผ่อนร่างกายเลย เพราะเริ่มนั่งสมาธิภาวนาแต่ขณะออกจากทางจงกรมราว ๒๐ น. ตอนดึกก็รับแขกวิญญาณเสียหลายชั่วโมง

ท่านเล่าว่า ต่อมาไม่นานนัก ดวงวิญญาณก็มาเยี่ยมฟังเทศน์ท่านอีก คราวนี้มาในร่างแห่งเทวดาผู้มีรูปสวยงามมาก แต่มิได้ตกแต่งด้วยเครื่องประดับต่าง ๆ ตามปกติของพวกเทวดาที่ทำกัน เพราะมาหาพระองค์สำคัญซึ่งเทวดาถือเป็นความเคารพมากโดยทั่วไป พอเทวดามาถึงก็เล่าถวายท่านว่า พอได้รับคำชี้แจงจากท่านให้หายสงสัยไร้ทุกข์ที่เคยทรมานใจมาแล้ว ก็ไปอุบัติเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์พิภพ ซึ่งมีความสุขสนุกสนานด้วยเครื่องบำรุงบำเรอต่าง ๆ ที่ล้วนแต่สำเร็จไปจากการบำเพ็ญเมื่ออยู่กับท่านในเมืองมนุษย์ทั้งนั้น แม้จะมีความสุขสบายตามวิบากกรรมอำนวยก็ตาม แต่ก็อดระลึกมิได้ว่า วิบากสมบัติที่ปรากฏให้ได้รับเสวยเหล่านั้น ล้วนเป็นสาเหตุไปจากพระคุณท่านเป็นผู้พาริเริ่มบำเพ็ญแต่ต้นมา เพียงลำพังตัวผู้เดียวไม่มีปัญญาสามารถคิดอ่านบำเพ็ญให้สำเร็จเป็นสมบัติที่พึงพอใจอย่างมหาศาลเช่นนั้นได้ เวลามีวาสนาได้ไปเกิดในกองมหาสมบัติอันเป็นทิพย์และมีความสุขสบายหายโกรธแค้นน้อยใจแล้ว จึงได้ระลึกถึงพระคุณของท่านที่มีแก่ตนอย่างมากมายเหลือที่จะประมาณได้

ฉะนั้นการเลือกเฟ้นในทุกสิ่ง ไม่ว่าการงาน อาหารและสิ่งของนานาชนิด ตลอดมิตรสหายเพื่อนหญิงเพื่อนชายที่ควรก่อน เป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้ต้องการครองตัวด้วยความราบรื่นจะพึงถือเป็นกิจจำเป็น เฉพาะอย่างยิ่งการเลือกคู่ครองเพื่อหวังพึ่งเป็นพึ่งตายจริง ๆ ควรถือเป็นกรณีพิเศษกว่าสิ่งอื่นใด เพราะคู่ครองนั้นเป็นเหมือนกับใช้ลมหายใจและความเป็นอยู่ทุกด้านร่วมอันเดียวกัน ความสุข ทุกข์ น้อยมากย่อมเป็นสิ่งกระเทือนถึงกันทุกระยะ ผู้ได้คู่ครองที่ดี แม้ตัวจะต่ำบ้างทางฐานะความรู้ความฉลาด การประพฤติ จริตนิสัย แต่ก็ยังดีที่มีผู้คอยฉุดคอยลากคอยให้คติเตือนใจเสมอ และพาประพฤติดำเนินในกิจการต่าง ๆ ทั้งทางโลกอันเป็นเครื่องส่งเสริมครอบครัวให้มั่นคงและสงบสุข และทางธรรมซึ่งเป็นความดีงามแก่จิตใจ ตลอดการงานอย่างอื่นที่พลอยมีส่วนดีงามไปด้วย ไม่มืดมิดปิดตากำดำกำขาวไปถ่ายเดียว โดยหาความแน่นอนและรับรองผลไม่ได้

ถ้าต่างฝ่ายต่างดีด้วยกันก็เท่ากับต่างช่วยกันสร้างวิมานหลังใหญ่ในครอบครัว ให้อยู่เย็นเป็นสุขร่วมกันไปตลอดอวสาน ไม่มีการทะเลาะวิวาทถกเถียงกัน ครัวเรือนย่อมเป็นสุข ไม่มีเรื่องขุ่นข้องหมองใจมารบกวน เพราะต่างฝ่ายต่างสร้างสรรค์ ต่างฝ่ายต่างสำรวมระวัง ต่างฝ่ายต่างตั้งอยู่ในเหตุผลหลักธรรม ไม่ทำตามใจชอบที่ผิดจากหลักศีลธรรม อันเป็นหลักรับรองความร่มเย็นผาสุกต่อกัน คู่ครองแต่ละฝ่ายจึงเป็นผู้ช่วยกันสร้างกรรมดี ชั่ว สุข ทุกข์ บุญ บาป นรกสวรรค์เกี่ยวเนื่องกันแต่เริ่มต้นชีวิตร่วมกันเป็นต้นไปเหมือนลูกโซ่ ทั้งปัจจุบันชาตินี้ตลอดอนาคตของภพชาติต่อไปดังข้าบาทได้เห็นประจักษ์กับตัวเอง (คำว่า ข้าบาทเป็นคำแทนชื่อที่ถนัดใจของเทวดา เรียกตัวเองกับท่านพระอาจารย์มั่น) ที่ได้มีบุญติดสอยห้อยตามบาทไปในภพชาติต่าง ๆ ด้วยการนำของพระคุณท่านพาสร้างแต่ความดีมาประจำนิสัย ไม่พาสร้างบาปกรรมทำชั่วมัวหมองเลย จึงพลอยได้เป็นคนดีติดตามบาทมาแทบทุกชาติทุกภพ และพาให้แคล้วคลาดจากภัยเวรทั้งหลายตลอดมา

นึกถึงพระคุณแล้วทำให้ซึ้งในจิตใจสุดที่จะเรียนได้ถูก คราวนี้ข้าบาทได้เห็นโทษของตัวที่เคยผิดพลาดล่วงเกินพระคุณท่านมาในอดีต ทั้งชาติแห่งวิญญาณและอดีตกาลที่ผ่านมานาน ขอท่านได้โปรดเมตตาอโหสิกรรมนำเสียซึ่งโทษ อย่าได้มีกรรมมีเวรสืบต่อเกี่ยวข้องอีกต่อไป ท่านได้อโหสิกรรมแก่เทวดาตามความปรารถนา และได้แสดงธรรมอบรมส่งเสริมบารมีให้เป็นที่รื่นเริงจนควรแก่กาลแล้ว เทวดานมัสการลากระทำประทักษิณสามรอบ หลีกออกห่างจากท่านพอประมาณแล้วเหาะลอยขึ้นสู่อากาศด้วยความโสมนัสศรัทธาเป็นล้นพ้น

ระหว่างวิญญาณมาปรับทุกข์ด้วยความน้อยอกน้อยใจกับท่าน รู้สึกว่าพิสดารเหลือจะพรรณนา ผู้เขียนไม่สามารถนำมาลงได้ทุกประโยคไป จึงขออภัยท่านไว้ด้วย เท่าที่จำได้และนำมาลงนี้ก็ไม่ค่อยสนิทใจนัก ถ้าจะผ่านไปก็รู้สึกจะขาดเนื้อเรื่องที่น่าคิดไป ดังที่เรียนไว้แล้วตอนก่อนที่จะเขียนเรื่องนี้

พระพุทธเจ้าและพระสาวกอรหันต์เสด็จมาอนุโมทนา

หลังจากท่านเดินทางถึงแดนแห่งวิมุตติแล้ว คืนต่อ ๆ มามีพระพุทธเจ้าพร้อมพระสาวกจำนวนมากเสด็จมาอนุโมทนาวิมุตติธรรมกับท่านเสมอมิได้ขาด คืนนั้นพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นกับพระสาวกบริวารเป็นจำนวนหมื่นเสด็จมาเยี่ยม คืนนั้นพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นกับสาวกบริวารจำนวนแสนเสด็จมาเยี่ยม คืนนั้นพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นมีสาวกเท่านั้นเสด็จมาเยี่ยมอนุโมทนา จำนวนพระสาวกที่ตามเสด็จพระพุทธเจ้ามาแต่ละพระองค์นั้นมีจำนวนไม่เท่ากัน ทั้งนี้ท่านว่าขึ้นอยู่กับวาสนาของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ไม่เหมือนกัน ที่พระสาวกตามเสด็จมาด้วยแต่ละพระองค์นั้น มิได้ตามเสด็จมาทั้งหมดในบรรดาพระสาวกของแต่ละพระองค์ที่มีอยู่ แต่ที่ตามเสด็จมามากน้อยต่างกันนั้น พอแสดงให้เห็นภูมิพระวาสนาบารมีของแต่ละพระองค์นั้นต่างกันเท่านั้น

บรรดาพระสาวกจำนวนมากของแต่ละพระองค์ที่ตามเสด็จมานั้น มีสามเณรติดตามมาด้วยครั้งละไม่น้อยเลย ท่านสงสัยจึงพิจารณาก็ทราบว่า คำว่าพระอรหันต์ในนามธรรมนั้นมิได้หมายเฉพาะพระ แต่สามเณรที่มีจิตบริสุทธิ์หมดจดก็นับเข้าในจำนวนสาวกอรหันต์ด้วย ฉะนั้นที่สามเณรติดตามมาด้วยจึงไม่ขัดกัน

ในพระโอวาทของพระพุทธเจ้าทั้งหลายที่ประทานอนุโมทนาแก่พระอาจารย์มั่นนั้น ส่วนใหญ่มีว่า เราตถาคตทราบว่าเธอพ้นโทษจากอนันตรทุกข์ในที่คุมขังแห่งเรือนจำของวัฏทุกข์ จึงได้มาเยี่ยมอนุโมทนา ที่คุมขังแหล่งนี้ใหญ่โตมโหฬารและแน่นหนามั่นคงมาก และมีเครื่องยั่วยวนชวนให้ผลอตัวและติดอยู่รอบตัวไม่มีช่องว่าง จึงยากที่จะมีผู้แหวกว่ายออกมาได้ เพราะสัตว์โลกจำนวนมากไม่ค่อยมีผู้สนใจกับทุกข์ที่เป็นอยู่กับตัวตลอดมา ว่าเป็นสิ่งที่ทรมานและเสียดแทงร่างกายจิตใจเพียงใด พอจะคิดเสาะแสวงหาทางออกด้วยวิธีต่าง ๆ เหมือนคนเป็นโรคแต่มิได้สนใจกับยา ยาแม้มีมากจึงไม่มีประโยชน์สำหรับคนประเภทนั้น ธรรมของเราตถาคตก็เช่นเดียวกับ

ยา สัตว์โลกอาภัพเพราะโรคกิเลสตัณหาภายในใจเบียดเบียนเสียดแทง ทำให้เป็นทุกข์แบบไม่มีจุดหมายว่าจะหายได้เมื่อไร

สิ่งตายตัวก็คือโรคพรรค์นี้ ถ้าไม่รับยาคือธรรมจะไม่มีวันหายได้ ต้องฉุดลากสัตว์โลกให้ตายเกิดคละเคล้าไปกับความทุกข์กายทุกข์ใจ และเกี่ยวโยงกันเหมือนลูกโซ่ตลอดอนันตกาล ธรรมแม้จะมีเต็มไปทั้งโลกธาตุ ก็ไม่สามารถอำนวยประโยชน์ให้แก่ผู้ไม่สนใจนำไปปฏิบัติรักษาตัวเท่าที่ควรจะได้รับจากธรรม ธรรมก็อยู่แบบธรรม สัตว์โลกก็หมุนตัวเป็นกงจักรไปกับทุกข์ในภพน้อยภพใหญ่แบบสัตว์โลก โดยไม่มีจุดหมายปลายทางว่าจะสิ้นสุดทุกข์กันลงได้เมื่อใด ไม่มีทางช่วยได้ ถ้าไม่สนใจช่วยตัวเองโดยยึดธรรมมาเป็นหลักใจและพยายามปฏิบัติตาม พระพุทธเจ้าจะมาตรัสรู้เพิ่มจำนวนองค์และสั่งสอนมากมายเพียงไร ผลที่ได้รับก็เท่าที่โรคประเภทคอยรับยามีอยู่เท่านั้น ธรรมของพระพุทธเจ้าไม่ว่าพระองค์ใด มีแบบตายตัวอยู่อย่างเดียวกัน คือสอนให้ละชั่วทำดีทั้งนั้น ไม่มีธรรมพิเศษและแบบสอนพิเศษไปกว่านี้ เพราะไม่มีกิเลสตัณหาพิเศษในใจสัตว์โลกที่พิเศษเหนือธรรมซึ่งประกาศสอนไว้ เท่าที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายประทานไว้แล้วเป็นธรรมที่ควรแก่การรื้อถอนกิเลสทุกประเภทของมวลสัตว์อยู่แล้ว นอกจากผู้รับฟังและปฏิบัติตามจะยอมแพ้ต่อเรื่องกิเลสตัณหาของตัวเสียเอง แล้วเห็นธรรมเป็นของไร้สาระไปเสียเท่านั้น

ตามธรรมดาแล้วกิเลสทุกประเภทต้องฝืนธรรมดาดั้งเดิม คนที่คล้อยตามมันจึงเป็นผู้ลืมธรรมไม่อยากเชื่อฟังและทำตาม โดยเห็นว่าลำบากและเสียเวลาทำในสิ่งที่ตนชอบ ทั้งที่สิ่งนั้นให้โทษ ประเพณีของนักปราชญ์ผู้ฉลาดมองเห็นการณ์ไกล ย่อมไม่หดตัวมั่วสุมอยู่เปล่า ๆ เหมือนเต่าถูกน้ำร้อนไม่มีทางออก ต้องยอมตายในหม้อที่กำลังเดือดพล่าน โลกเดือดพล่านอยู่ด้วยกิเลสตัณหาความแผดเผา ไม่มีกาลสถานที่ที่พอจะปลงวางลงได้ จำต้องยอมทนทุกข์ทรมานไปตาม ๆ กัน โดยไม่นิยมสัตว์น้ำ สัตว์บก สัตว์อยู่บนอากาศและใต้ดิน เพราะสิ่งแผดเผาเร่าร้อนอยู่กับใจความทุกข์จึงอยู่ที่นั่น ที่นี่เธอเห็นพระตถาคตอย่างแท้จริงแล้วมิใช่หรือ? พระตถาคตแท้คืออะไรคือความบริสุทธิ์แห่งใจที่เธอเห็นแล้วนั้นแล ที่พระตถาคตมาในร่างนี้ มาในร่างแห่งสมมุติต่างหาก เพราะพระตถาคตและพระอรหันต์อันแท้จริงมิใช่ร่างแบบที่มากันนี้ นี่เป็นเพียงเรือนร่างของตถาคตโดยทางสมมุติต่างหาก

ท่านพระอาจารย์กราบทูลว่า ข้าพระองค์ทราบพระตถาคตและพระสาวกอรหันต์อันแท้จริงไม่สงสัย ที่สงสัยก็คือ พระองค์ทั้งหลายกับพระสาวกท่านที่เสด็จไปด้วยอนุปาทิเสสนิพพานไม่มีส่วนสมมุติยังเหลืออยู่เลย แล้วเสด็จมาในร่างนี้ได้อย่างไร? พระพุทธเจ้าตรัสว่า ถ้าอีกฝ่ายหนึ่งแม้มีความบริสุทธิ์ทางใจด้วยดีแล้ว แต่ยังครองร่างอันเป็นส่วนสมมุติอยู่ ฝ่ายอนุปาทิเสสนิพพานก็ต้องแสดงสมมุติตอบรับกัน คือต้องมาในร่างสมมุติซึ่งเป็นเครื่องใช้ชั่วคราวได้ ถ้าต่างฝ่ายต่างเป็นอนุปาทิเสสนิพพานด้วยกันแล้วไม่มีส่วนสมมุติยังเหลืออยู่ ตถาคตก็ไม่มีสมมุติอันใดมาแสดงเพื่ออะไรอีก ฉะนั้นการมาในร่างสมมุตินี้จึงเพื่อสมมุติเท่านั้น ถ้าไม่มีสมมุติเสียอย่างเดียวก็หมดปัญหา

พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงทราบเรื่องอดีตอนาคตก็ทรงถือเอานิมิต คือสมมุติอันดั้งเดิมของเรื่องนั้น ๆ เป็นเครื่องหมายให้ทราบ เช่น ทรงทราบอดีตของพระพุทธเจ้าทั้งหลายว่าทรงเป็นมาอย่างไรเป็นต้น ก็ต้องถือเอานิมิตของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น และพระอาการนั้น ๆ เป็น

เครื่องหมายพิจารณาให้รู้ ถ้าไม่มีสมมุติของสิ่งนั้น ๆ เป็นเครื่องหมาย ก็ไม่มีทางทราบได้ในทางสมมุติ เพราะวิมุตติล้วน ๆ ไม่มีทางแสดงได้ ฉะนั้นการพิจารณาและทราบได้ ต้องอาศัยสมมุติเป็นหลักพิจารณา

ดังที่เราตถาคตนำสาวกมาเยี่ยมเวลานี้ ก็จำต้องมาในรูปลักษณะอันเป็นสมมุติดั้งเดิม เพื่อผู้อื่นจะพอมีทางทราบได้ว่า พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ๆ และพระอรหันต์องค์นั้น ๆ มีรูปลักษณะอย่างนั้น ๆ ถ้าไม่มาในรูปลักษณะนี้แล้ว ผู้อื่นก็ไม่มีทางทราบได้ เมื่อยังต้องเกี่ยวกับสมมุติในเวลาต้องการอยู่ วิมุตติก็จำต้องแยกแสดงออกโดยทางสมมุติเพื่อความเหมาะสมกัน ถ้าเป็นวิมุตติล้วน ๆ เช่นจิตที่บริสุทธิ์รู้เห็นจิตที่บริสุทธิ์ด้วยกันก็เพียงแต่รู้อยู่เห็นอยู่เท่านั้น ไม่มีทางแสดงให้รู้ยิ่งกว่านั้นไปได้ เมื่อต้องการทราบลักษณะอาการของความบริสุทธิ์ว่าเป็นอย่างไรบ้าง ก็จำต้องนำสมมุติเข้ามาช่วยเสริมให้วิมุตติเด่นขึ้น พอมีทางทราบกันได้ว่าวิมุตติมีลักษณะว่างเปล่าจากนิมิตทั้งปวง มีความสว่างไสวประจำตัว มีความสงบสุขเหนือสิ่งใด ๆ เป็นต้น พอเป็นเครื่องหมายให้ทราบได้โดยทางสมมุติทั่ว ๆ ไป ผู้ทราบวิมุตติอย่างประจักษ์ใจแล้ว จึงไม่มีทางสงสัยทั้งเรื่องวิมุตติแสดงตัวออกต่อสมมุติในบางคราวที่ควรแก่กรณี และทรงตัวอยู่ตามสภาพเดิมของวิมุตติไม่แสดงอาการ

ที่เธอถามเราตถาคตนั้น ถามด้วยความสงสัย หรือถามพอเป็นกิริยาแห่งการสนทนากัน ท่านกราบทูลว่า ข้าพระองค์มิได้มีความสงสัยทั้งสมมุติและวิมุตติของพระองค์ทั้งหลาย แต่ที่กราบทูลนั้นก็เพื่อถวายความเคารพไปตามกิริยาแห่งสมมุติเท่านั้น แม้พระองค์กับพระสาวกจะเสด็จมาหรือไม่ก็มิได้สงสัยว่าพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์อันแท้จริงมีอยู่ ณ ที่แห่งใด แต่เป็นความเชื่อประจักษ์ใจอยู่เสมอว่า *ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเราตถาคต* อันแสดงว่าพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ มิใช่ธรรมชาติอื่นใดจากที่บริสุทธิ์หมดจดจากสมมุติในลักษณะเดียวกันกับพระรัตนตรัย พระพุทธเจ้าตรัสว่า การที่เราตถาคตถามเธอ ก็มิได้ถามด้วยความเข้าใจว่าเธอมีความสงสัย แต่ถามเพื่อเป็นสัมโมทนียธรรมต่อกันเท่านั้น

บรรดาพระสาวกที่ตามเสด็จพระพุทธเจ้ามาแต่ละพระองค์และแต่ละครั้งนั้น มิได้กล่าวปราศรัยอะไรกับท่านพระอาจารย์มั่นเลย มีพระพุทธเจ้าประทานพระโอวาทพระองค์เดียว ส่วนพระสาวกทั้งหลายเป็นเพียงนั่งฟังอยู่อย่างสงบเสงี่ยม น่าเคารพเลื่อมใสมากเท่านั้น แม้สามเณรองค์เล็ก ๆ ที่น่ารักมากกว่าจะน่าเคารพเลื่อมใส ก็นั่งฟังอยู่อย่างสงบเสงี่ยม เช่นเดียวกับพระสาวกทั้งหลาย อันเป็นที่น่าเคารพเลื่อมใสมากและน่ารักมากด้วย ซึ่งยังอยู่ในวัยเล็กมากก็มี อายุราว ๙ ขวบ ๑๐ ขวบ ๑๑–๑๒ ขวบ ซึ่งน่ารักมาก ท่านเล่าว่าพอเห็นสามเณรอรหันต์แล้ว ท่านเกิดความรู้สึกรักมากและสงสารมาก ถ้าตามภาษาของผู้ใหญ่พูดกับเด็กธรรมดาทั่วไปก็ว่า เณรตัวเล็ก ๆ ตาใสแจ๋ว ใครเห็นแล้วก็อดที่จะรักไม่ได้ ดีไม่ดีถ้าไม่ทราบไว้ก่อนว่าท่านเป็นสามเณรอรหันต์แล้ว น่ากลัวจะดื้อ มือไปคว้าเอาศีรษะท่านขยี้เขย่าเล่นโดยมิได้สำนึกในบาปแน่

ท่านพูดมาตอนนี้เลยนึกคันมือขึ้นมาว่า ถึงผู้เขียนก็เถอะอาจเป็นผู้หนึ่งก่อนใครที่จะอดคว้าไม่ได้ เป็นอะไรเป็นกัน แล้วค่อยขอขมาโทษท่านทีหลัง เพราะอดรักอดเล่นไม่ได้ ท่านว่าแม้ท่านจะเป็นสามเณรองค์เล็ก ๆ ก็ตาม แต่มรรยาทท่านเป็นผู้ใหญ่สงบเสงี่ยมสวยงามมากเหมือนพระสาวกทั้งหลาย สรุปแล้วบรรดาพระสาวกอรหันต์และสามเณรที่ตามเสด็จมากับพระพุทธเจ้า

แต่ละครั้ง ล้วนมีมรรยาทอันสวยงามน่าเคารพเลื่อมใสมาก เหมือนผ้าที่ถูกพับและเก็บไว้เป็นระเบียบงามตา

ฉะนั้นเวลาท่านเกิดความสงสัยเกี่ยวกับระเบียบขนบประเพณีดั้งเดิม เช่น การเดินจงกรม นั่งสมาธิ ความเคารพต่อกันระหว่างผู้อาวุโสกับภันเต และการครองผ้าเวลานั่งสมาธิ หรือเดินจงกรมจำเป็นทุกครั้งไปหรือไม่อย่างไร ขณะนั่งภาวนาท่านนึกวิตก อยากทราบความจริงที่พระพุทธเจ้าและพระสาวกพาดำเนินมาก่อนท่านทำกันอย่างไรดังนี้ ถ้าไม่ใช่พระพุทธเจ้าเสด็จมาแสดงวิธีให้ดูเอง ก็เป็นพระสาวกองค์ใดองค์หนึ่งมาแสดงให้ดูตัวอย่างจนได้ เช่น การเดินจงกรมจะควรปฏิบัติตัวอย่างไรในขณะเดินถึงจะถูกต้อง และเป็นความเคารพธรรมตามหน้าที่ของผู้สนใจเคารพธรรมในเวลาเช่นนั้น ท่านก็เสด็จมาแสดงวิธีวางมือ วิธีก้าวเดิน วิธีสำรวมตนในเวลาเดินให้ดูอย่างละเอียด บางครั้งก็ประทานพระโอวาทประกอบกับวิธีแสดงด้วย บางครั้งก็แสดงเพียงวิธีต่าง ๆ ให้ดู แม้พระสาวกอรหันต์มาแสดงให้ดูก็ทำในลักษณะเดียวกัน การนั่งทำสมาธิทำอย่างไร ควรหันหน้าไปทางทิศใดเป็นการเหมาะกว่าทิศอื่น ๆ ท่านั่งจะตั้งตัวอย่างไรเป็นการเหมาะสมในขณะนั้น ท่านแสดงให้ดูทุกวิธี

ความเคารพต่อกันระหว่างอาวุโสกับภันเต ตอนนี้ท่านเล่าแปลกอยู่บ้าง คือขณะที่ท่านนึกวิตกอยากทราบว่า ครั้งพุทธกาลท่านปฏิบัติต่อกันอย่างไรที่เป็นสามีจิกรรมต่อกันโดยชอบธรรม พอวิตกไม่นาน ก็ปรากฏมีพระพุทธเจ้าและพระสาวกทั้งหนุ่มทั้งแก่และแก่จนหง่อมศีรษะหงอกขาวไปหมด ตลอดสามเณรเล็ก ๆ และโตพอประมาณ ซึ่งล้วนอยู่ในวัยที่น่ารักตามเสด็จมามากมาย แต่การเสด็จมาของพระพุทธเจ้ากับการมาของพระสาวกทั้งหลายมิได้มาพร้อมกัน ต่างองค์ต่างมา องค์ใดมาถึงก่อนองค์นั้นก็นั่งอาสนะข้างหน้า องค์มาที่สองที่สามก็นั่งรองกันลงมาตามลำดับที่มาถึง ไม่นิยมวัยและอาวุโสภันเต แม้สามเณรมาถึงก่อนก็นั่งข้างหน้าพระ จนถึงองค์สุดท้าย องค์แก่ ๆ รุ่นปู่รุ่นทวดสามเณร มาถึงทีหลังก็ต้องนั่งอาสนะสุดท้าย โดยมิได้มีองค์ใดแสดงกิริยาขวยเขินกระดากอายต่อกันเลย แม้องค์พระพุทธเจ้าเองเสด็จมาถึงลำดับใดก็ประทับอาสนะนั้นที่ควรแก่ผู้มาถึงทีหลัง

ท่านเห็นอาการอย่างนั้นจึงเกิดความสงสัยว่า พระครั้งพุทธกาลไม่มีการเคารพกันบ้างหรืออย่างไรถึงได้ทำอย่างนี้ ดูไม่มีระเบียบงามตาบ้างเลย แล้วพระพุทธเจ้าและพระสาวกทรงประกาศพระศาสนาให้ประชาชนเคารพนับถือได้อย่างไร เมื่อพระศาสนาและผู้นำของพระศาสนาตลอดผู้ปฏิบัติศาสนาอย่างใกล้ชิด ประพฤติต่อกันอย่างไม่มีระเบียบเช่นนั้น สักประเดี๋ยวธรรมก็ผุดขึ้นมาในใจท่านเอง โดยพระพุทธเจ้าและสาวกยังมิได้ประทานโอวาทแต่อย่างใด ว่านี่คือวิสุทธิธรรมล้วน ๆ ไม่มีสมมุติเข้าเจือปนเลย จึงไม่มีกฎข้อบังคับหรือระเบียบใด ๆ เข้ามาเกี่ยวข้อง ที่แสดงอย่างนี้แสดงเรื่องวิสุทธิธรรมที่เป็นความเสมอภาคทั่วกัน ไม่นิยมว่าอ่อน ว่าแก่ ว่าสูง ว่าต่ำ อันเป็นเรื่องของสมมุติ นับแต่พระพุทธเจ้าลงมาถึงสาวกอรหันต์องค์สุดท้าย จะเป็นพระหรือเณรไม่จำกัด แต่มีความเสมอภาคกันด้วยความบริสุทธิ์ ท่านแสดงบุคคลาธิษฐานในลักษณะนี้ เป็นเครื่องบอกถึงความบริสุทธิ์ของกันและกันว่า ไม่มีใครยิ่งหย่อนกว่ากันบรรดาพระและเณรที่เป็นอรหันต์ด้วยกัน

พอธรรมที่แสดงขึ้นสงบลง ท่านนึกวิตกอีกว่า ท่านเคารพกันตามสมมุตินั้นเคารพกันอย่างไรบ้างหนอ พอความคิดวิตกระงับลง ภาพของพระพุทธเจ้าและพระสาวกทั้งหลายที่ประทับนั่ง และนั่งกันอย่างไม่มีระเบียบอยู่ขณะนั้น ก็ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว และเปลี่ยนท่าประทับและท่านั่งใหม่ทันที คราวนี้ปรากฏว่า พระพุทธเจ้าประทับนั่งเป็นประมุขอยู่ข้างหน้าสงฆ์ สามเณรองค์เล็ก ๆ ที่มาถึงก่อนและเคยนั่งอยู่ข้างหน้า ก็ได้เปลี่ยนเป็นนั่งอยู่สุดท้ายอย่างมีระเบียบงามตาน่าเคารพเลื่อมใสมาก ขณะนั้นธรรมผุดขึ้นในใจท่านว่า นี่คือระเบียบและขนบประเพณีของพระครั้งพุทธกาลเคารพกัน ท่านเคารพกันอย่างนี้ แม้เป็นพระอรหันต์แล้วแต่ยังอ่อนพรรษาอยู่ ก็จำต้องเคารพพระอาวุโสที่ปฏิบัติดีทั้งที่ยังมีกิเลสภายในใจอยู่

ต่อลำดับนั้นพระองค์ประทานพระโอวาทว่า พระของเราตถาคตต้องมีความเคารพและสนิทสนมกันประหนึ่งอวัยวะอันเดียวกัน แต่มิได้สนิทกันแบบโลก หากแต่สนิทกันตามแบบของธรรมซึ่งเป็นความเสมอภาคไม่ลำเอียง พระของเราตถาคตอยู่ด้วยกัน แม้จำนวนมากก็ไม่ทะเลาะกัน ไม่มีการเผยอเย่อหยิ่งต่อกัน พระที่ไม่เคารพกันตามหลักธรรมวินัยที่เป็นองค์ศาสดาแทนเราตถาคต มิใช่พระของตถาคต แม้จะเลียนแบบของลูกศิษย์ตถาคตก็คือพระที่เลียน ๆ อยู่นั่นแล ไม่จริงดังคำประกาศอวดอ้าง ถ้าพระยังมีความเคารพกันตามหลักธรรมวินัย คือตถาคต และเป็นผู้มีความจงรักภักดีต่อธรรมวินัยไม่ฝ่าฝืน พระนั้นจะอยู่ที่ใด บวชเมื่อไร เป็นชาติชั้นวรรณะและออกมาจากสกุลใด ก็คือพระลูกศิษย์เราตถาคตอยู่นั่นแล ชื่อว่าผู้เดินตามเราตถาคต ต้องปรากฏความสิ้นสุดทุกข์ในวันหนึ่งแน่นอน พอประทานพระโอวาทย่อจบลง นับแต่พระพุทธเจ้าลงมาต่างองค์ต่างหายไปในขณะนั้น ท่านอาจารย์เองก็สิ้นสงสัยลงในขณะที่นิมิตมาแสดงบอกอย่างชัดเจนนั้นเช่นกัน

แม้การครองผ้าในเวลานั่งสมาธิหรือเดินจงกรม พระสาวกก็ได้มาแสดงให้ดูตามลำดับที่เกิดความสงสัยไม่แน่ใจ ว่าไม่จำเป็นต้องครองผ้าทุกครั้งไป โดยท่านมาแสดงการนั่งสมาธิและเดินจงกรมในท่าครองผ้าและไม่ครองผ้าให้ดูจนสิ้นความสงสัยทุกกรณีไป ตลอดสีผ้าสบง จีวร สังฆาฏิ อันเป็นเครื่องนุ่งห่มของพระ ท่านก็แสดงให้ดู โดยแสดงผ้าสีกรัก คือสีแก่นขนุนออกเป็นสามสี คือ สีกรักอ่อน สีกรักขนาดกลาง และสีกรักแกให้โดยละเอียด เท่าที่พิจารณาตามท่านเล่าให้ฟังแล้วก็พอทราบได้ว่า ท่านทำอะไรลงไปมักมีแบบฉบับมาเป็นเครื่องยืนยันรับรองความแน่ใจในการทำเสมอ มิได้ทำแบบสุ่มเดาที่เรียกว่าเอาตนเข้าไปเสี่ยงต่อกิจการที่ไม่แน่ใจ ฉะนั้นปฏิปทาท่านจึงราบรื่นสม่ำเสมอตลอดมา ไม่มีข้อที่น่าตำหนิและกระทบกระเทือนใด ๆ มาแต่ต้นจนอวสาน ซึ่งจะหาผู้เสมอได้ยากในสมัยปัจจุบัน

บรรดาสานุศิษย์ที่ยึดเอาปฏิปทาท่านไปปฏิบัติ ย่อมเป็นความงามเสมอต้นเสมอปลายแบบลูกศิษย์มีครู นอกจากที่ชอบแหวกแนวแบบผีไม่มีป่าช้า ลูกไม่มีพ่อแม่ ศิษย์ไม่มีอาจารย์ซึ่งอาจมีได้เท่านั้น ปฏิปทาที่ท่านพาดำเนินมาจึงอาจถูกดัดแปลงไปตามความคิดเห็น นอกนั้นปฏิปทาท่านนับว่าราบเรียบมาก ทั้งนี้ท่านรู้สึกมีอะไร ๆ ที่พูดไม่ออกบอกไม่ถูกอยู่ภายในอย่างลึกลับ เป็นเข็มทิศพาดำเนิน ซึ่งผู้ปฏิบัติทั้งหลายไม่อาจมีได้อย่างท่าน

การจำพรรษาของท่านในจังหวัดเชียงใหม่ทราบว่าท่านจำที่หมู่บ้านจอมแตง อำเภอแม่ริม ๑ พรรษา ที่บ้านโป่ง อำเภอแม่แตง ๑ พรรษา ที่บ้านกลอย อำเภอพร้าว ๑ พรรษา ในเขาอำเภอ

แม่สวย ๑ พรรษา ที่บ้านปู่พระยาอำเภอแม่สวย ๑ พรรษา ที่วัดเจดีย์หลวง ๑ พรรษา ที่บ้านแม่ทองทิพย์ อำเภอแม่สาย จังหวัดเชียงราย ๑ พรรษา ที่จังหวัดอุตรดิตถ์ ๑ พรรษา ส่วนที่ท่านเที่ยวบำเพ็ญสมณธรรมในที่ต่าง ๆ ตามบ้านป่าบ้านเขานั้นจำไม่ได้ทุกสถานที่ไป และไม่สามารถนำมาเรียงลำดับพรรษาก่อนและหลังกันได้ เพราะท่านเที่ยวอยู่แถบจังหวัดเชียงใหม่และเชียงรายนานถึง ๑๑ ปี

ต่อไปจะขอระบุเฉพาะหมู่บ้านที่ท่านพักซึ่งเกี่ยวกับเหตุการณ์เป็นแห่ง ๆ ไป ที่ไม่จำเป็นจะไม่ขอกล่าวถึง ท่านพักอยู่ในที่นั้น ๆ ไม่ว่าจำพรรษาหรือเที่ยววิเวกธรรมดา เว้นวัดเจดีย์หลวงนอกนั้นทราบว่าเป็นป่าเป็นเขาซึ่งเป็นที่เปลี่ยว ๆ แทบทั้งนั้น และเป็นการเสี่ยงต่อภยันตรายหลายอย่างมาตลอดระยะที่ท่านเที่ยวบำเพ็ญ ฉะนั้นประวัติท่านจึงเป็นประวัติที่สำคัญมาก ทั้งการเที่ยวธุดงคกรรมฐาน และการรู้เห็นธรรมประเภทต่าง ๆ เป็นเรื่องแปลกและพิสดารผิดกับประวัติของอาจารย์ทั้งหลายที่เป็นนักท่องเที่ยวบำเพ็ญเหมือนกันอยู่มาก

เริ่มแรกที่ท่านออกปฏิบัติในเขตจังหวัดเชียงใหม่ ท่านไปเที่ยวและพักอยู่เพียงองค์เดียวถ้าเป็นแบบโลกก็นับว่าเปล่าเปลี่ยวที่สุด ความหวาดหวั่นพรั่นพรึงคงแทบไม่หายใจ เพราะความกลัวบังคับอยู่ทั้งวันทั้งคืน ไม่เป็นอันกินอยู่หลับนอนได้ แต่สำหรับท่านแล้วในอิริยาบถทั้งสี่ซึ่งเป็นเรื่องของบุคคลผู้เดียว ท่านถือว่ามีความสุขทางจิตใจและสะดวกทางความเพียรมาก เพราะการถอดถอนกิเลส ท่านก็ถอดถอนได้ด้วยอำนาจความเพียรของบุคคลผู้เดียวดังที่กล่าวผ่านมาแล้วต่อมาค่อยมีพระทยอยไปหาท่าน มีท่านเจ้าคุณเทสก์ อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย ท่านอาจารย์สาร ท่านอาจารย์ขาว วัดถ้ำกลองเพล เป็นต้น แต่อยู่กับท่านชั่วระยะกาลเท่านั้น ท่านก็สั่งให้ออกหาที่วิเวกตามที่ต่าง ๆ แถบหมู่บ้านชาวเขาที่ตั้งอยู่ห่าง ๆ กัน ที่ชายเขาบ้าง บนหลังเขาบ้างหมู่บ้านละ ๔-๕ หลังคาเรือนบ้าง ๙–๑๐ หลังคาเรือนบ้าง พอได้อาศัยเขาไปเป็นวัน ๆ ท่านเองก็ชอบอยู่ลำพังองค์เดียวตามนิสัย

พระกรรมฐานสมัยท่านเป็นผู้นำพาดำเนินครั้งนั้นปรากฏว่าเด็ดเดี่ยวอาจหาญมาก เที่ยวแสวงหาธรรมกันแบบเอาชีวิตเข้าประกันจริง ๆ ไม่อาลัยชีวิตยิ่งกว่าธรรม ที่ใดมีสัตว์เสือชุม ท่านชอบสั่งให้พระไปอยู่ที่นั้น เพราะเป็นที่ช่วยกระตุ้นเตือนสติปัญญามิให้นิ่งนอนใจ ความเพียรก็จำต้องติดต่อกันไปเอง และเป็นเครื่องหนุนจิตใจให้มีกำลังขึ้นอย่างรวดเร็วกว่าปกติที่ควรจะเป็นท่านเองก็พักบำเพ็ญเป็นสุขวิหารธรรมอยู่สบาย ในป่าในเขาที่สงัดปราศจากผู้คนทั้งกลางวันกลางคืน การติดต่อกับพวกกายทิพย์ เช่น เทวบุตร เทวดา อินทร์ พรหม พญานาค ภูตผีที่มาจากที่ต่าง ๆ ท่านถือเป็นธรรมดา เช่นเดียวกับมนุษย์ติดต่อกับพวกมนุษย์ชาติต่าง ๆ ที่รู้ภาษากันเพราะท่านชำนิชำนาญในทางนี้มาช้านานแล้ว

ท่านพักอยู่ที่ป่าที่เขา โดยมากก็ทำประโยชน์แก่พวกกายทิพย์นี้ และพวกชาวเขาซึ่งเป็นคนซื่อสัตย์สุจริต ไม่ค่อยมีแง่งอนต่าง ๆ เวลาเขารู้นิสัยและซาบซึ้งในธรรมท่านแล้ว เขาเคารพเลื่อมใสท่านมากแบบเอาชีวิตเข้าประกันได้เลย คำว่าชาวป่าชาวเขา เช่น พวกอีก้อ ขมุ มูเซอ แม้วยางเหล่านี้ ตามความคาดหมายของคนทั่วไป เข้าใจว่าเขาเป็นคนป่าคนเขา รูปร่างทั้งหญิงทั้งชายต้องขี้ริ้วขี้เลอะตัวดำกำโคลนราวกับตอตะโกแน่ ๆ แต่ท่านว่าคนพวกนี้รูปร่างหน้าตาสวยงาม และขาวสะอาดสะอ้าน กิริยาเรียบร้อย มีระเบียบขนบธรรมเนียมดี เคารพนับถือผู้ใหญ่และผู้เป็น

หัวหน้าในหมู่บ้านดีมาก สามัคคีกันดี ไม่ค่อยมีประเภทแหวกแนวแฝงอยู่ในหมู่บ้านเหล่านั้นในสมัยนั้น มีความเชื่อถือผู้ใหญ่และหัวหน้าบ้านมาก หัวหน้าพูดอะไรชอบเชื่อฟังและทำตาม ไม่ดื้อดึงฝ่าฝืน สั่งสอนก็ง่ายไม่ค่อยมีทิฐิมานะ คำว่าป่าแทนที่จะเป็นป่าเถื่อนแบบสัตว์ แต่กลับเป็นป่าแห่งคนดีมีสัตย์มีศีล ไม่มีการฉกลักขโมยปล้นจี้กันเหมือนป่ามนุษย์ล้วน ๆ

ป่าไม้ป่าสัตว์เป็นป่าที่ไม่ค่อยได้ระเวียงระวังมากเหมือนป่ามนุษย์ล้วน ๆ ที่เต็มไปด้วยภัยนานาชนิด กิเลส ความโลโภ โทโส โมโห เป็นป่าลึกลับชนิดที่โดนเอา ๆ ไม่เว้นแต่ละเวลา เมื่อโดนเข้าแล้วต้องเป็นแผลลึกอยู่ภายใน และคอยทำลายสุขภาพทางร่างกายและจิตใจให้เกิดทุกข์เสียหายไปนาน ๆ ไม่ค่อยมีวันหายได้เหมือนแผลชนิดอื่น ๆ และไม่ค่อยสนใจหายามาระงับหรือกำจัดกันด้วยแผลลึกที่กิเลสเหล่านี้ตำ จึงมักจะเป็นแผลเรื้อรัง ผู้ถูกตำก็มักปล่อยทิ้งไว้ให้หายไปเอง ป่าประเภทนี้มีอยู่ในใจของมนุษย์หญิงชายพระเณรทุกคนไม่เลือกหน้า ถ้าเผลอก็เสียท่าให้มันจนได้ ท่านว่าเท่าที่ท่านพยายามอยู่ในป่าก็เพื่อ จะกำจัดตัดป่าเสือร้ายภายในตัวคึกคะนองและโหดร้ายทารุณไม่มีวันสงบซบเซาลงบ้างเลยนี้ ให้สงบหรือตายไปจากใจ พอได้อยู่สบายหายวุ่นบ้างสมกับมนุษย์เป็นสัตว์ฉลาดแสวงหาความสุขใส่ตนในเวลาที่ได้เกิดมาเป็นคนทั้งชาติ ไม่ขาดทุนสูญอำนาจวาสนาแห่งความเป็นมนุษย์ไปเปล่า ๆ

ท่านอยู่ป่าอยู่เขาเช่นนั้น เวลามีหมู่คณะไปอาศัยท่าน การอบรมสั่งสอนก็เด็ดเดี่ยวไปตามสถานที่และผู้ไปเกี่ยวข้อง เพราะผู้ที่ไปหาท่านโดยมากมักมีแต่ผู้กล้าตายแบบเสียสละทุกอย่างแล้วทั้งนั้น การสั่งสอนจึงทำให้สมภูมิทั้งสองฝ่าย จะตายก็ยอมให้ตายไปด้วยความเพียร เมื่อชีวิตยังเป็นไปอยู่ก็ขอให้รู้ให้เห็นธรรมและหลุดพ้นจากทุกข์ภายในใจ ไม่ต้องกลับมาเกิดตายและทนทุกข์ซ้ำซากอยู่ในโลกไม่มีขอบเขตแห่งความสิ้นสุดนี้

การอบรมสั่งสอนพระในคราวอยู่เชียงใหม่ผิดกับแต่ก่อนอยู่ ไม่มีการอนุโลมผ่อนผันใด ๆ เลย แม้พระที่ไปอบรมกับท่านโดยมากก็เป็นพระประเภทปฏิโลม ฟังกันแบบปฏิโลม คือคอยจ้องมองดูกิเลสของตัวจะแสดงขึ้นมาอย่างไรบ้าง เพื่อปราบปรามให้หายพยศลดกำลังโดยถ่ายเดียว มิได้ไปสนใจคิดว่าท่านเทศน์หนักไป เผ็ดร้อนไป ยิ่งท่านเทศน์เผ็ดร้อนเท่าไร ธรรมก็ยิ่งสูงขึ้นเป็นลำดับ ใจก็ยิ่งสงบแนบแน่นดีสำหรับผู้ที่อยู่ในขั้นสงบ ผู้อยู่ในขั้นปัญญาจิตก็พยายามคิดค้นตามคำเทศน์ท่านไปเรื่อยไม่ลดละ ท่านอยู่เชียงใหม่เทศน์ธรรมสูงมาก เพราะความรู้ท่านก็เต็มภูมิ ผู้ไปศึกษาอบรมก็มีภูมิจิตสูง และเป็นไปด้วยความหมายมั่นปั้นมือที่จะให้รู้ให้เห็นขั้นสูงขึ้นไปเป็นลำดับจนสุดภูมิ นอกจากเทศน์ธรรมดาแล้ว ยิ่งมีธรรมแปลก ๆ คอยดักใจผู้คิดออกนอกลู่นอกทางอีกด้วย ประเภทหลังนี้มีอำนาจมากในการดักจับและปราบโจรภายในของพระที่ชอบขโมยสิ่งของเก่งแบบไม่เลือกกาลสถานที่ คือขโมยคิดเรื่องร้อยแปดตามนิสัยของคนมีกิเลส มิใช่แบบเขาขโมยกันทั่ว ๆ ไป

มาถึงตอนนี้มีเรื่องแปลก ๆ ที่ไม่น่าจะมีได้ แต่ก็ได้มีแทรกขึ้นในวงกรรมฐานมาแล้วสมัยท่านพักอยู่ในเขาที่เชียงใหม่ จึงขออภัยเขียนไว้บ้างตามที่ได้ยินมา เพื่อเป็นข้อคิดและเป็นคติเตือนใจแก่ชาวเราต่างก็กำลังตกอยู่ในภาวะทำนองเดียวกัน เรื่องนี้คิดว่าเป็นเรื่องกรรมกันโดยมาก บรรดาที่ได้ทราบกันในวงใกล้ชิดมีท่านพระอาจารย์มั่น เป็นต้น ผู้ให้ข้อวิพากษ์วิจารณ์เรื่องนี้พอได้เป็นข้อคิดตลอดมา พระอาจารย์รูปหนึ่งซึ่งเคยอยู่กับท่านอาจารย์มั่นเล่าให้ฟังว่า บ่าย

ๆ วันหนึ่งท่านกับพระอีกรูปหนึ่งไปอาบน้ำที่แอ่งหิน ใกล้กับหนทางไปไร่ไปสวนของชาวบ้านแถบนั้น แต่อยู่ห่างไกลจากหมู่บ้านมาก ขณะลงอาบน้ำเผอิญมีพวกสีกามาจากไร่ เดินผ่านมาที่ตรงนั้นซึ่งแต่ก่อนไม่เคยมีเลย พอพระรูปนั้นเจอเข้าจิตก็เกิดแปรปรวนขึ้นมาทันทีทันใด โดยไม่ทันได้มีสติยับยั้งเอาเลย จึงเกิดเป็นไฟราคะตัณหาเผาลนตัวเองขึ้นในขณะนั้นและร้อนสุมอยู่ตลอดไป พยายามแก้ไขเท่าไรก็ไม่ตก ทั้งกลัวท่านอาจารย์จะทราบก็กลัว ทั้งกลัวเจ้าตัวจะเสียไปเพราะเรื่องนี้ก็กลัว เลยทำให้พระรูปนั้นตั้งตัวไม่ติด

นับแต่ขณะนั้นไปถึงกลางคืน จนตลอดคืนที่พิจารณากันอยู่อย่างไม่หยุดยั้งลดละ เพราะความไม่เคยเป็นมาก่อนเลย เพิ่งมาเจอเอาขณะนั้น ท่านจึงรู้สึกเป็นทุกข์มาก ในคืนนั้นท่านอาจารย์ก็พิจารณาทราบเช่นกันว่า พระรูปนี้ไปเจอเอาของดีเข้าแล้ว กำลังเกิดความกระวนกระวายด้วยความรักและความกลัว ตลอดคืนมิได้หลับนอนด้วยความพยายามแก้ไขอย่างสุดกำลัง ตื่นเช้าขึ้นมาท่านก็มิได้ว่าอะไร เพราะทราบว่าเจ้าตัวกำลังกลัวท่านมากแล้ว ถ้าไปว่าเข้าเดี๋ยวเกิดเป็นอะไรไปก็ยิ่งจะแย่เข้าไปอีก ท่านแสดงอาการยิ้มต่อพระองค์นั้นขณะที่มาพบกันตอนเช้า ดูอาการของเธอทั้งอายทั้งกลัวท่านมากแทบตัวสั่น ท่านก็ทำอาการเป็นไม่รู้ไม่ชี้เฉย ๆ ไปเสีย

พอถึงเวลาบิณฑบาต ท่านเลยหาอุบายพูดเพื่ออะไรก็ยากจะเดาได้ถูก ว่าท่าน..... กำลังเร่งภาวนาอย่างเอาจริงเอาจัง จะเร่งต่อไปไม่ต้องไปบิณฑบาตก็ได้ ไปแต่พวกเราก็ยังได้ พระเพียงองค์เดียวจะเลี้ยงไม่ได้อย่างไร ท่านอยากภาวนาต่อก็ไปภาวนาเสีย ภาวนาเผื่อหมู่คณะด้วยนะ แต่ท่านมิได้มองดูพระรูปนั้นเลย เพราะท่านทราบดียิ่งกว่าพระรูปนั้นจะทราบเรื่องของตัวอยู่แล้ว ว่าแล้วท่านก็นำหมู่คณะออกบิณฑบาต ส่วนพระรูปนั้นก็จำใจเข้าทางจงกรมทำความเพียร ทั้งนี้ท่านทำเพื่ออนุเคราะห์พระที่เป็นขึ้นด้วยความบังเอิญ ไม่มีเจตนา แต่สุดวิสัยจะห้ามได้ ท่านก็ทราบว่าพระรูปนั้นพยายามอยู่อย่างเต็มใจที่จะแก้เรื่องของตัว จึงต้องหาอุบายช่วยด้วยวิธีต่าง ๆ โดยมิให้กระทบกระเทือนจิตใจเธอแต่อย่างใด

เวลากลับจากบิณฑบาตมาถึงที่พักแล้ว ก็พร้อมกันจัดอาหารใส่บาตรเธอ และสั่งให้พระไปนิมนต์เธอมาฉัน หรือจะฉัน ณ ที่อยู่ของตนก็ได้ตามแต่สะดวก พอทราบเธอก็รีบมาฉันร่วมหมู่คณะ ขณะเธอเดินมาท่านก็ทำเป็นไม่รู้ไม่เห็นไม่มอง แต่พูดอย่างนิ่มนวลอ่อนหวาน เพื่อประสานใจที่เป็นรอยร้าวตลอดมานั้น ไม่ปรารภเรื่องที่จะทำให้เสียใจใด ๆ เลย แม้เธอจะมาฉันร่วมหมู่คณะ แต่ก็ฉันได้นิดเดียว พอเป็นพิธีไม่ให้เสียมรรยาทเท่านั้น วันนั้นพระที่อยู่ด้วยกันสองรูปคือรูปที่เล่านี้ด้วย เพราะแต่ก่อนท่านยังไม่ทราบเรื่อง พากันเกิดความสงสัยโดยคิดว่า แต่ก่อนท่านอาจารย์ไม่เคยทำอย่างนี้กับใครเลย แต่มาคราวนี้ท่านทำไมถึงทำอย่างนี้กับท่าน......นี้ ชะรอยท่านคงภาวนาดีแน่ ๆ ท่านถึงได้ช่วยสนับสนุน พอได้โอกาสก็แอบไปหาท่าน.....นั้น ถามถึงการภาวนาว่า ท่านอาจารย์ว่าท่านกำลังเร่งความเพียรจึงไม่ให้ไปบิณฑบาต แต่ท่านมิได้บอกว่าท่านภาวนาดีที่นี่การภาวนาท่านเป็นอย่างไรบ้าง นิมนต์เล่าให้ผมฟังบ้าง

พระรูปนั้นก็ยิ้มแห้ง ๆ แล้วตอบว่าผมจะภาวนาดียังไง ท่านอาจารย์เห็นคนจะตายท่านก็ทำท่าช่วยเสริมไปตามอุบายแห่งความฉลาดของท่านอย่างนั้นเอง ผู้ถามเซ้าซี้ให้เล่าให้ฟังตามความจริง ต่างก็ไล่กันไปเลี่ยงกันมาอยู่พักหนึ่ง และถามว่าที่ว่าท่านอาจารย์เห็นคนจะตายท่านก็ช่วยเสริมไว้นั้นจะตายอย่างไร และช่วยเสริมอย่างไร? เมื่อทนไม่ไหวเธอก็กำชับว่า ไม่ให้เล่าถวาย

ท่านอาจารย์ทราบ เพราะท่านทราบเรื่องของผมละเอียดแล้ว ยิ่งกว่าผมทราบเรื่องของตัวเป็นไหน ๆ ฉะนั้นผมจึงกลัวและอายท่านมาก แล้วพูดต่อไปว่า วานนี้เราไปอาบน้ำด้วยกันที่แอ่งหิน ท่านได้เห็นอะไรบ้างขณะกำลังจะอาบน้ำ รูปที่ถามตอบว่าก็ไม่เห็นเห็นอะไร นอกจากผู้หญิงที่พากันมาจากไร่ผ่านไปบ้านตอนพวกเรากำลังจะอาบน้ำนั้นเท่านั้น

พระที่ถูกถามตอบว่า นั่นแลท่านที่ผมจะตายอยู่ขณะนี้ จนถึงกับท่านอาจารย์ไม่ยอมให้ผมไปบิณฑบาต ท่านกลัวจะไปสลบหรือตายอยู่ในบ้านขณะที่จะไปเจอเข้าอีกอย่างไรเล่า ผมจะภาวนาดีอย่างไร ท่านทราบหรือยังว่าคนจะตายนั้นหรือคือคนภาวนาดี องค์ที่ถามตกตะลึง โอ้โฮตายจริง ท่านไปเป็นอะไรกับเขาพวกนั้นเข้าล่ะ รูปนั้นตอบว่า ผมจะไปเป็นอะไรกับเขา นอกจากไปขโมยรักเขาเข้าโดยไม่รู้สึกตัว จนกรรมฐานแตกกระเจิงไปหมด ปรากฏแต่ความสวยงามกับความบ้ารักของผมเท่านั้น เหยียบย่ำทำลายหัวใจผมแทบตายทั้งคืนเมื่อคืนนี้ แม้เดี๋ยวนี้ก็ยังไม่ลดละเรื่องบ้านั่นเลย ไม่ทราบว่าจะทำอย่างไรกับมัน ท่านช่วยผมหน่อยได้ไหม นับว่าเมตตาเอาบุญ

องค์ถาม เวลานี้ก็ยังไม่ลดลงบ้างหรือ? เปล่า เธอตอบ ซึ่งเป็นคำที่น่าสงสารเอามากมาย องค์ถาม ถ้าอย่างนั้นผมจะช่วยให้อุบายท่าน คือถ้าท่านไม่สามารถระงับมันได้ ท่านฝืนอยู่ที่นี่ต่อไปก็ไม่เกิดประโยชน์อะไรนอกจากมันจะกำเริบขึ้นเท่านั้น ผมว่าท่านควรหลีกจากที่นี่ไปหาภาวนาเสียที่อื่นจะดีกว่า ถ้าท่านไม่สามารถกราบเรียนท่านอาจารย์ได้ ผมจะช่วยกราบเรียนท่านให้ว่าท่านประสงค์จะไปแสวงหาที่วิเวกใหม่ เพราะอยู่ที่นี่ไม่สบาย เข้าใจว่าท่านคงจะอนุญาตทันที เพราะท่านก็ทราบเรื่องท่านดีอยู่แล้วโดยปริยาย เป็นแต่ท่านยังไม่พูดเท่านั้น เกรงท่านจะอายท่าน เธอก็เห็นดีด้วยและตกลงกันในขณะนั้น

พอตกเย็นท่านที่จะช่วยอนุเคราะห์ก็เข้าไปกราบเรียนท่านอาจารย์ ท่านก็อนุญาตทันที แต่มีปัญหาเหน็บแนมมาด้วยอย่างลึกลับว่า โรคกรรมนี้มันหายยาก โรคที่มีเชื้อเดิมอยู่แล้วติดต่อลุกลามได้เร็ว เท่านี้ท่านก็หยุดไม่พูดอะไรต่อไปอีก แม้ผู้ไปกราบเรียนก็ไม่เข้าใจปัญหาท่าน เรื่องนี้ต่างคนต่างปิดกัน คือผู้เป็นก็ปิดท่านอาจารย์ ผู้อนุเคราะห์ช่วยเหลือก็ปิดท่านอีก แม้ท่านอาจารย์เองก็ปิด ทั้งที่ทราบอย่างเต็มใจแล้วก็ทำเป็นเหมือนไม่ทราบ ต่างคนต่างไม่ยอมบอกความจริงต่อกัน แต่ต่างฝ่ายต่างก็รู้เรื่องได้ดีด้วยกัน วันหลังเธอก็เข้าไปกราบนมัสการลาท่าน ท่านก็อนุญาตให้ไปด้วยดี โดยมิได้พูดเรื่องเธอแต่อย่างใด

เธอไปพักอยู่ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งซึ่งไกลจากหมู่บ้านนั้นมาก ถ้ามิใช่กรรมดังท่านอาจารย์ว่าจริง ๆ ก็คงหวังพ้นภัยได้แน่ ไม่มีอะไรเกิดขึ้นได้อีก แต่ก็เจ้ากรรม อนิจจาเป็นดังท่านว่าไม่ผิดแม้กระเบียดเดียว พอเธอหายหน้าไปจากบ้านนั้นไม่นานนัก ลูกศรที่อยู่ทางนี้ก็คงเจ้ากรรมอย่างเดียวกันอีก อุตส่าห์ด้นดั้นเปะปะไปหาจนเจอเข้าจนได้ ซึ่งธรรมดาผู้หญิงป่าไม่เคยเป็นไปอย่างนั้น แต่ก็ได้เป็นไปแล้ว จึงเป็นเรื่องน่าคิดอย่างยิ่ง หลังจากท่านอาจารย์และหมู่คณะจากหมู่บ้านนั้นไปไม่นานนัก ก็ทราบว่าพระองค์นั้นสึกเพราะดมยาสลบซ้ำ ๆ ซาก ๆ จนทนไม่ไหว สุดท้ายกรรมก็พาหมุนกลับมาได้เสียเป็นคู่ผัวตัวเมียกัน กับสาวงามชาวเขาเผ่ามูเซอคนนั้นที่บ้านนั่นเอง นับว่ากรรมเอาเสียจริง ๆ ถ้าไม่กรรมแล้วจะเป็นไปได้อย่างไร

เพราะเท่าที่พระองค์นั้นเล่าให้ฟังขณะที่ใจเริ่มกำเริบทีแรก ก็เพิ่งเริ่มพบกันขณะเดียวเท่านั้น มิได้เคยพบเห็นและพูดจาพาทีกันที่ไหนมาก่อนเลย ข้อนี้บรรดาพระที่อยู่ร่วมกันมา ก็ยอม

รับว่าเป็นความจริง เพราะอยู่ด้วยกันในวัดตลอดเวลา มิได้ไปไหนมาไหนพอจะหลวมตัว ทั้งก็อยู่กับท่านพระอาจารย์เสียเอง อันเป็นสถานที่ให้ความปลอดภัยตลอดมาไม่มีข้อที่น่าสงสัย นอกจากเจ้ากรรมหรือคู่บาปคู่บุญมาถึงเข้าเท่านั้น เธอเล่าให้พระเคยอนุเคราะห์ฟังว่า เพียงประสาททางตากระทบกันเท่านั้น มันเหมือนดมยาสลบเข้าไปไม่ได้สติสตังเอาเลย ปรากฏแต่ความรักความผูกพันมัดจิตใจจนแทบจะหายใจไม่ออก ทำให้จิตใจเซ่อซ่าไปตามอารมณ์นั้นจนตัวไม่เป็นตัวของตัว และไม่มีเวลาลดหย่อนผ่อนคลายลงบ้างเลย เมื่อเห็นท่าไม่ได้การก็พยายามปลีกตัวหนีไป เจ้าของยาก็ตามไปเยี่ยมคนไข้อีก เรื่องก็เสร็จกันเท่านั้นเองจะไปที่ไหนรอด ใครไม่เคยถูกก็ดูยิ้มได้ ถ้าถูกเข้าก็รู้เอง เพราะมิใช่พระสุนทรสมุทรพอจะเหาะออกจากทางทวารบนแห่งบ้านได้

ตามปกติพวกนี้ไม่คุ้นกับพระแต่หากกรรมพาเป็นไปเอง เรื่องกรรมนี้จึงไม่สิ้นสุดอยู่กับผู้ใด เพราะกรรมมีอำนาจเหนือใครในโลกที่สร้างกรรม พระอาจารย์ท่านทราบอย่างเต็มใจจึงต้องมีอุบายปฏิบัติต่อเธออย่างนั้น ทั้ง ๆ ที่ไม่เคยทำต่อผู้ใดมาก่อนเลย แต่ก็คงสุดวิสัย ท่านจึงมิได้แนะอุบายอะไรเพื่อเธอให้ยิ่งไปกว่าที่อนุเคราะห์มาแล้วนั้น เรื่องก็ลงเอยกันตรงที่เมื่อไปไม่รอดก็จำต้องจอดเรือ ซึ่งเป็นคติธรรมของโลกที่อยู่ใต้อำนาจของกรรม ดังนั้นจึงได้นำเรื่องนี้มาลงไว้เพื่อเป็นคติเตือนใจพวกเราที่อาจเป็นได้ หากเป็นการไม่สมควรประการใดก็หวังได้รับอภัยจากท่านผู้อ่านตามเคย

ก่อนจะมาถึงเรื่องนี้ ได้กล่าวถึงความรู้พิเศษของท่านพระอาจารย์มั่นที่เคยดักจับขโมยพระได้ผลดี และเป็นเครื่องมือดักใจทายใจที่คิดออกนอกลู่นอกทางให้รู้สึกและระมัดระวังตัวได้ดี เวลาท่านพักอยู่ที่เชียงใหม่ เมื่อมีพระปฏิบัติที่เด็ดเดี่ยวอาจหาญทางความเพียรไปหา ท่านมักจะใช้วิชาแขนงนี้ช่วยในการสั่งสอนเสมอ ไม่ค่อยระวังว่าจะเกิดผลเสียหายตามมาดังที่ใช้กับผู้ไม่ตั้งใจจริงจัง โดยมากพระที่ไปอบรมเป็นผู้มุ่งต่ออรรถต่อธรรมจริง ๆ พอรู้ตัวว่าผิดและท่านตักเตือนจะเป็นทางตรงหรือทางอ้อม ก็พร้อมที่จะแก้ไขความผิดของตนอย่างเต็มสติกำลัง ไม่ละอายและกลัวท่านในสิ่งที่ตนพลั้งเผลอ เมื่อได้รับคำตักเตือนจากท่านโดยอุบายต่าง ๆ การอบรมสั่งสอนท่านเมตตาแสดงอย่างถึงใจผู้ฟังจริง ๆ ไม่ปิดบังลี้ลับทั้งความรู้ภายใน และการชี้แจงก็ชี้แจงไปตามความบกพร่องของผู้มาศึกษา ผิดถูกอย่างไรก็ว่ากล่าวสั่งสอนกันไปตามเรื่อง เจตนาหวังสงเคราะห์จริง ๆ ผู้มาศึกษาก็ไม่แสดงอาการกระด้างวางตัวในลักษณะผู้ไม่ยอมรับความจริง หรือหยิ่งในภูมิว่าตนได้รับการศึกษามามาก ซึ่งตามธรรมดามักมีแทรกอยู่เสมอ

การอธิบายธรรมของท่านกำหนดแน่นอนไม่ได้ ต้องขึ้นอยู่กับผู้ไปศึกษาเป็นราย ๆ ไป ผู้ไปศึกษามีภูมิธรรมขั้นใดก็อธิบายให้ฟังตามจุดที่สำคัญ ๆ ทั้งจุดที่เห็นว่าถูกต้องแล้วเพื่อส่งเสริมให้ยิ่งขึ้นไป ทั้งจุดที่เห็นว่าไม่ถูกและล่อแหลมต่ออันตราย เพื่อผู้นั้นจะมีทางลดละปล่อยวางไม่ดำเนินต่อไป การแสดงธรรมแก้จิตใจของนักปฏิบัติธรรมที่ไปศึกษาไต่ถาม นับว่าท่านอธิบายอย่างมั่นเหมาะตามจุดแห่งความสงสัยไม่ผิดพลาด ผู้ไปศึกษาไม่ผิดหวังเท่าที่ทราบมา ซึ่งควรจะพูดได้ว่า ร้อยทั้งร้อยต้องมีหวัง ถ้าเป็นทางจิตตภาวนา เพราะท่านชำนิชำนาญทางจิตตภาวนามาก นับแต่ขั้นต่ำถึงขั้นสูงสุดไม่มีอะไรบกพร่อง การแสดงออกแห่งธรรมแต่ละประโยคจึงจับใจไพเราะหาทางเสมอได้ยากในสมัยปัจจุบัน แสดงเรื่องศีลก็น่าฟัง แสดงสมาธิทุกขั้นและปัญญาทุกภูมิก็ถึงใจอย่างยิ่ง ฟังแล้วทำให้อิ่มเอิบเพลิดเพลินไปหลายวัน กว่าความรู้สึกนั้นจะจางลง

ปกติที่ท่านอยู่ในป่าในเขาโดดเดี่ยวแต่ผู้เดียว ในเวลาบำเพ็ญเพื่อธรรมเบื้องสูง ท่านว่าท่านอยู่กับความเพียรทางใจแทบตลอดเวลา จะมีเวลาว่างเฉพาะเวลาหลับนอนเท่านั้น นอกนั้นเป็นความเพียรล้วน ๆ โดยมิได้กำหนดอิริยาบถใด ๆ เลย การพิจารณาธรรมภายในเพื่อถอดถอนกิเลสมีสติปัญญาเป็นเพื่อนสอง คือ ท่านพูดคุยโต้ตอบกับกิเลสด้วยสติปัญญา มีความมุ่งมั่นเพื่อแดนพ้นทุกข์เป็นสื่อชวนให้คุยกับสิ่งเหล่านั้น แต่มิได้พูดคุยด้วยปากเหมือนเราคุยกันหลายคน หากแต่พูดคุยด้วยการคิด การไตร่ตรองการโต้ตอบกับกิเลสภายในด้วยสติปัญญา กิเลสผู้คอยหาช่องหาทางออกตัวจะออกทางใดช่องใด หรือตบต่อยผูกมัดท่านด้วยกลอุบายใด ท่านก็ใช้สติปัญญาตามต้อนตบตีขยี้ขยำกิเลสโดยอุบายต่าง ๆ จนเอาชนะไปได้เป็นพัก ๆ

จุดใดที่ท่านทราบว่ากิเลสยังเหนือกว่าอยู่ก็พยายามส่งเสริมอาวุธ คือ สติปัญญาศรัทธาความเพียรให้มีกำลังกล้าขึ้นโดยลำดับ จนกว่าจะเหนือกว่ากำลังของกิเลสที่เป็นฝ่ายข้าศึก จนเอาชนะไปได้โดยตลอดถึงขั้นโลกธาตุหวั่นไหวภายในใจ ขณะเจ้าผู้ครองวัฏจิตถูกทำลายลงด้วยมรรคญาณ ดังที่เขียนผ่านมาแล้ว นี่เป็นวิธีดำเนินความเพียรท่านในขั้นสุดท้าย

คือ การเดินจงกรม การนั่งสมาธิภาวนา ท่านมิได้กำหนดเวลา แต่ถือเอาความเพียรเพื่อชัยชนะเป็นที่ตั้งไปตลอดสาย มีสติปัญญาเป็นเครื่องดำเนิน พอพ้นจากดงหนาป่าทึบไปได้แล้วท่านว่าเครื่องมือเข้าสู่สงครามคือสติปัญญาประเภทนั้น ย่อมหมดปัญหาไปเอง เหลือแต่สติปัญญาที่ใช้อยู่ประจำขันธ์เท่านั้น เวลาต้องการใช้เพื่อคิดอรรถคิดธรรมลึกตื้นหยาบละเอียด หรือธุระอย่างอื่นก็นำมาใช้เป็นคราว ๆ ไป พอสิ้นเรื่องแล้วก็ระงับไปในที่นั้นเอง ไม่มีการเตรียมรุกเตรียมรบกับอะไรดังที่เคยเป็นมา ถ้าไม่มีข้ออรรถข้อธรรมมาสัมผัสจิตพอจะให้คิดอ่านไตร่ตรองไปตามก็อยู่ไปเหมือนคนไม่มีสติปัญญา หรือเหมือนคนโง่แบบไม่เอาเรื่องเอาถ่านกับอะไรที่เคยเกี่ยวข้องกันมาอย่างชุลมุนวุ่นวายนั่นเลย ปรากฏมีแต่ความสงบสุขเด่นอยู่ในใจประเภท อกาลิโก เท่านั้น ไม่มีอะไรมายุ่งเกี่ยว ถ้าอยู่ลำพังใจที่สงบราบคาบจากสิ่งทั้งหลาย ไม่คิดไปถึงเรื่องเคยมีเคยเป็นที่อยู่ตามธรรมชาติของเขาทั่วไตรโลกธาตุ ก็เป็นเหมือนไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย ประหนึ่งดับไปพร้อมกับกิเลสโดยสิ้นเชิง

เวลามีหมู่คณะเข้าไปอาศัยอบรมด้วยก็มีการประชุมให้โอวาทสั่งสอน คอยตักเตือนว่ากล่าวในเวลาที่เห็นว่ารายใดไม่สู้งามตางามใจ หรือทราบเรื่องของใครในทางจิตตภาวนา โดยการแสดงภาพนิมิตของผู้นั้นให้ปรากฏเป็นความไม่ดีไม่งามก็ดี โดยการรู้ขณะจิตที่คิดไปนอกลู่นอกทางก็ดี ก็ต้องแสดงอุบายเป็นเชิงเปรียบเปรยให้เจ้าตัวรู้ เพื่อทำความสำรวมระวังต่อไป

การแสดงภาพนิมิตให้ปรากฏแก่จิตตภาวนานั้น จะขอยกตัวอย่างมาให้ท่านผู้อ่านทราบพอเป็นเครื่องเทียบเคียงกับนิมิตทั้งหลาย ที่เคยปรากฏแก่จิตตภาวนาของท่านพระอาจารย์มั่นเสมอมา ซึ่งมีลักษณะต่าง ๆ กันตามรูปการณ์ของผู้เป็นต้นเหตุแห่งนิมิตนั้น ๆ คือมีพระรูปหนึ่งเมื่อเป็นฆราวาสเธอเคยเป็นนักมวยที่มีชื่อเสียงในวงการมวย เวลาบวชแล้วเกิดความเลื่อมใสอยากออกปฏิบัติธุดงคกรรมฐาน ได้ทราบกิตติศัพท์กิตติคุณของท่านพระอาจารย์มั่นว่า เป็นพระปฏิบัติดีและเชี่ยวชาญทางจิตตภาวนาน่าเคารพเลื่อมใสมาก จึงออกเดินทางมุ่งหน้าไปสำนักท่านพระอาจารย์มั่น แต่ขณะที่จะออกเดินทางไปหาท่าน มิได้นึกเฉลียวใจเรื่องของตัว คือเธอได้ถ่ายภาพ

นักมวยชกกันท่าต่าง ๆ ไว้ในกระเป๋าราว ๑๐ กว่าแผ่นติดย่ามไปด้วย แต่ตอนเธอถ่ายภาพนั้นจะถ่ายแต่เมื่อไรท่านมิได้เล่าให้ฟัง

เวลาเธอออกเดินทางจากพระนครไปเชียงใหม่หาท่านพระอาจารย์มั่นที่อยู่ในภูเขาลึก จึงนำติดตัวไปด้วย พอไปถึงก็กราบรายงานตัวและความประสงค์ถวายท่านให้ทราบ ขณะนั้นท่านก็มิได้พูดเป็นเชิงตำหนิหรือชมเชยแต่อย่างใด เป็นอันว่าท่านรับให้อยู่ในสำนักด้วย ตกกลางคืนท่านคงพิจารณาเรื่องพระรูปนั้นอย่างละเอียดแน่นอน พอตอนเช้าเวลาพระมารวมกันที่บริเวณที่ฉันท่านก็ออกมาพอดี และเริ่มพูดเรื่องพระรูปนั้นออกมาทันทีว่า ท่าน.....นี้ตามเจตนาเดิมก็มุ่งมาเพื่อศึกษาอรรถธรรม มองดูอากัปกิริยาที่แสดงออกก็ไม่แสลงหูแสลงตา เป็นกิริยาที่น่าสงสาร แต่คืนนี้ทำไมท่านนี้แสดงกิริยาน่ากลัวพิลึก คือผมกำลังนั่งภาวนาอยู่ ปรากฏว่าท่าน.....เดินมาอยู่ตรงหน้าผม ห่างกันประมาณหนึ่งวาเศษ แล้วตั้งหมัดตั้งมวยออกท่านั้นท่านี้ให้ผมดูอยู่พักใหญ่ แล้วค่อยถอยห่างออกไป จากนั้นก็เดินชกลมชกแล้งเตะเมฆเตะหมอก เตะซ้ายถีบขวาไปจนลับสายตา ท่านนี้เคยเป็นนักมวยมาหรืออย่างไรก่อนจะมาบวช ถึงได้แสดงลวดลายนักมวยให้ดูเป็นการใหญ่

ขณะนั้นพระที่อยู่กับท่านและพระที่เป็นนักมวย ต่างนั่งนิ่งเงียบด้วยความฉงนสนเท่ห์ เฉพาะรูปนั้นมองดูหน้าซีดเซียวไปหมด ว่าอย่างไรท่าน...... ท่านเป็นอย่างไรในความรู้สึกถึงได้มาทำอย่างนั้นให้ผมดู แต่ดีอยู่หน่อยที่ไม่มาต่อยเอาผมเข้า เช้าวันนั้นท่านพูดเพียงเท่านั้นก็ยุติเพราะได้เวลาออกบิณฑบาต หลังจากนั้นก็มิได้พูดอะไรต่อไปอีก ตกกลางคืนท่านอบรมพระเสร็จแล้วต่างก็แยกย้ายกันไป เรื่องก็ไม่มีอะไร พอตกกลางคืนท่านคงพิจารณาพระรูปนั้นอีก จึงได้เรื่องพระรูปนั้นมาพูดอีกในเช้าวันต่อมาว่า

ท่าน....นี้ท่านมาหาผมเพื่ออะไรแน่ คืนนี้ท่านก็มาตั้งหมัดตั้งมวยโดดโน้นเตะนี้ให้ผมดูเกือบตลอดคืน เรื่องท่านแสดงความผิดปกติของพระผู้มาด้วยเจตนาหวังดีมาได้สองคืนแล้ว ท่านมีความรู้สึกอย่างไร ทั้งก่อนจะมาหาผมและขณะที่มาอยู่กับผมขณะนี้ นิมนต์ท่านเล่าความจริงให้ผมฟังด้วย ไม่เช่นนั้นผมเห็นจะรับท่านไว้ในสำนักไม่ได้ เพราะเป็นมาได้สองคืนแล้ว ที่ผมไม่เคยปรากฏลักษณะนี้มาก่อนเลย พระรูปนั้นนั่งตัวสั่นเทา ๆ มองดูหน้าซีดไปหมดเหมือนคนจะเป็นลมและจะล้มลงในขณะนั้น พอดีมีพระรูปหนึ่งท่านเห็นท่าไม่ดี เลยรีบกราบเรียนขอโอกาสท่านอาจารย์มั่นพูดกับเธอ ซึ่งกำลังจะสลบอยู่ในขณะนั้นว่า

นิมนต์ท่านกราบเรียนท่านอาจารย์โดยตรงตามเรื่องที่ท่านมีความรู้สึกอย่างไร เพราะเท่าที่ท่านอาจารย์ถามก็เพื่อทราบความจริงเท่านั้น มิได้มุ่งความเสียหายแก่ท่านแม้น้อยแต่อย่างไร เท่าที่พวกผมอยู่กับท่านมาก็ใช่อยู่กันด้วยความบริสุทธิ์หลุดพ้นจากกิเลสโดยไม่มีความผิดที่จะมิให้ท่านดุด่าว่ากล่าวอะไรได้ แต่อยู่ด้วยกันในฐานะลูกศิษย์กับอาจารย์ซึ่งเหมือนพ่อแม่กับลูกอยู่ด้วยกัน ย่อมมีการดุด่าว่ากล่าวกันตลอดมา ในเมื่อผู้ใดทำผิดหูผิดตาท่านในฐานะที่ท่านเป็นครูอาจารย์ผู้สอดส่องมองดูเพื่อความดีงามของบรรดาศิษย์ ก็จำต้องมีการสอบถามและว่ากล่าวสั่งสอนไปตามเหตุการณ์

พวกผมเคยถูกดุด่าว่ากล่าวจากท่านมาเป็นประจำยิ่งกว่าที่ท่านว่าให้ท่านเสียอีก ขนาดไล่หนีจากวัดในเดี๋ยวนั้นก็ยังมี แต่ก็ยังอยู่กับท่านมาได้จนทุกวันนี้ เมื่อรู้สึกโทษและยอมตนว่าผิดแล้ว

ท่านเองก็ไม่เห็นขับไล่ไสส่งไปไหนอีก คงอยู่ด้วยกันมาดังที่ท่านเห็นอยู่ขณะนี้แล คำที่ท่านกำลังเตือนท่านอยู่ขณะนี้ขอนิมนต์พิจารณาด้วยดี ตามที่พวกผมฟังดูแล้วรู้สึกว่าไม่มีอะไรพอจะกลัวท่านจนเลยขอบเขตแห่งความพอดี ถ้าท่านมีอะไรก็นิมนต์กราบเรียนท่านตามความจริง เมื่อไม่มีอะไรผิดหรือสุดวิสัยที่จะคิดค้นมาเล่าถวายได้ ก็กราบเรียนท่านโดยตรงว่าสุดวิสัยที่จะตามรู้ในเรื่องอดีตที่ล่วงมาแล้ว ท่านจะฆ่าก็ยอมตาย ท่านจะขายก็ยอมเป็นสินค้า ท่านจะขับไล่ไสส่งไปไหนก็สุดแต่กรรมของตัวจะพาให้เป็นไป ดังนี้แล้วเรื่องก็จะยุติลงได้

พอท่านองค์นั้นพูดจบลง ท่านอาจารย์ก็ถามเธอซ้ำอีกว่า ว่าอย่างไรเล่าท่าน? ผมเองก็มิได้คิดจะหาเรื่องหาราวอะไรใส่ท่านโดยไม่มีสาเหตุ แต่พอหลับตาลงไปก็เห็นแต่เรื่องท่านมาขวางหน้าอยู่แทบทั้งคืน จนเกิดความสลดสังเวชใจว่า พระทั้งองค์ทำไมมาเป็นได้อย่างนี้ และเป็นได้ทุกคืนที่ท่านมาอยู่กับผมที่นี่แล้ว ก็ต้องถามท่านผู้เป็นต้นเหตุว่า ท่านจะมีอะไรที่ไม่ดีไม่งามอยู่บ้างจึงมาแสดงเหตุอย่างนั้นไม่ยอมลดละ หรือว่าความรู้ผมซึ่งเคยเชื่อแน่ในใจตลอดมานั้นมันหลอกลวงผมและทำให้ท่านเสื่อมเสียไปด้วย จึงขอให้ท่านพูดตามความสัตย์จริงให้ผมฟัง ถ้าท่านยังบริสุทธิ์ดีอยู่ เป็นแต่ความรู้ผมมันพาให้เป็นบ้าไปเอง ก็เท่ากับผมก็เป็นพระบ้าองค์หนึ่ง ซึ่งไม่ควรอยู่กับหมู่คณะต่อไป จะทำให้หมู่พวกล่มจมไปด้วย ต้องหนีไปเที่ยวซุกซ่อนตัวอยู่ตามแบบบ้าของตนและต้องระงับการอบรมสั่งสอนใคร ๆ ทันที ขืนสั่งสอนต่อไปโลกจะฉิบหายล่มจมไปเสียหมดเพราะความรู้บ้า ๆ ของผมเพียงคนเดียวเป็นสาเหตุ

ท่านที่เคยเตือน ๆ เธอซ้ำอีก เธอจึงเริ่มกราบเรียนเรื่องราวต่อท่านอาจารย์ด้วยน้ำเสียงสั่นเครือแทบไม่เป็นเสียงผู้เสียงคนว่า "ผมเป็นนักมวย" เท่านี้ก็หยุดเอาอย่างห้วน ๆ ท่านถามย้ำอีกว่า ท่านเป็นนักมวยใช่ไหม เธอตอบว่าใช่เพียงคำเดียวเท่านั้น ท่านถามว่า ก็ท่านกำลังเป็นพระอยู่แล้วไปเป็นนักมวยได้อย่างไรกัน หรือเวลาท่านมาที่นี่ก็ชกมวยหาเงินมาตามทางด้วยอย่างนั้นหรือ? ท่านถามอะไรเธอเป็นเหมือนไม่มีสติรับทราบเรื่องผิดถูกดีชั่วอะไรเลย มีแต่ครับเอาเสียเรื่อย ท่านที่เคยพูดกับเธอจึงถามเป็นเชิงชักจูงให้เธอได้สติรับทราบบ้างว่า มิใช่ท่านเคยเป็นนักมวยแต่คราวเป็นฆราวาสโน้น เวลามาบวชเป็นพระแล้วมิได้เป็นอย่างนั้นอีกมิใช่หรือ? เธอตอบว่าใช่ เป็นนักมวยมาแต่คราวเป็นฆราวาส แต่เวลามาบวชเป็นพระแล้วมิได้เป็นอีก

ท่านอาจารย์มั่นเห็นอาการไม่ดี จึงหาอุบายว่าได้เวลาบิณฑบาต หลังจากนั้นท่านก็สั่งพระให้ไปสอบถามเธอโดยเฉพาะ เพราะเธอพูดกับท่านอาจารย์ไม่ได้เรื่องเนื่องจากเธอกลัวท่านมาก หลังจากฉันเสร็จแล้วพระที่เคยพูดกับเธอจึงถือโอกาสไปสอบถามเธอโดยเฉพาะ ก็ได้ความว่าเธอเคยเป็นนักมวยสวนกุหลาบผู้มีชื่อเสียงมาหลายปี เกิดความเบื่อหน่ายทางฆราวาสจึงออกบวชเป็นพระ มุ่งหน้ามาหาท่านอาจารย์ พอได้ทราบความชัดเจนจากเธอแล้ว ก็มากราบเรียนท่านอาจารย์ให้ทราบตามเรื่องที่เป็นมา ท่านก็มิได้ว่าอะไรต่อไป เรื่องของเธอก็เป็นอันผ่านไป

นึกว่าจะเสร็จสิ้นเรื่องของเธอไปเรียบร้อยแล้ว เพราะตอนกลางคืนท่านให้โอวาทเธอองค์นั้นบ้างแล้วก็คงจะไม่ปรารภอะไรอีก แต่ที่ไหนได้ ตอนกลางคืนท่านพิจารณาเรื่องของเธออีก ตอนเช้าก็ได้เรื่องเธอมาพูดในท่ามกลางหมู่คณะอีกตามเคยว่า เรื่องท่าน.....นี้ยังไม่มีแต่ความเคยเป็นนักมวยเท่านั้น แต่ยังมีอะไรแฝงอยู่อีก ขอให้ท่านไปพิจารณาให้ดีอีกที เพียงเคยเป็นนักมวยมาแต่ฆราวาสเท่านั้น เรื่องก็ควรยุติไปแล้วไม่ควรมาปรากฏซ้ำ ๆ ซาก ๆ อีกทำนองนี้ พูดเพียงเท่านั้นก็

หยุด พอได้โอกาสพระองค์ที่คุ้นเคยกับเธอก็ไปหาเธอและถามเรื่องราวนั้นอีก ก็ทราบว่าเธอมีรูปภาพคนชกมวยท่าต่าง ๆ ติดมาด้วย จึงให้เธอเอาออกมาดู ก็ได้เห็นภาพมวยท่าต่าง ๆ ราว ๑๐ กว่าแผ่น พระที่ไปดูก็ปักใจลงว่า ต้องเป็นภาพนี้แน่นอนที่ทำให้ท่านเดือดร้อนอยู่ไม่หยุด จงเอาไปทิ้งหรือเผาไฟเสีย เธอก็ปฏิบัติตามและพากันเอาภาพนั้นไปเผาไฟทิ้งจนหมด

จากนั้นก็มิได้มีเรื่องทำนองนี้เกิดขึ้นอีกต่อไป ต่างอยู่ด้วยความสงบสุข เธอเองก็เป็นพระปฏิบัติดีมีมรรยาทที่น่าเลื่อมใส ท่านอาจารย์เองก็เมตตาเธอมากตลอดมา โดยมิได้พูดถึงเรื่องอดีตของเธออีกต่อไป จากนั้นเธอก็อยู่ด้วยความผาสุก เวลามีโอกาสพระก็ถามเป็นเชิงล้อเล่นกับเธอเกี่ยวกับเรื่องอดีต เธอพูดให้พระฟังถึงเรื่องท่านอาจารย์ดุเธอว่า เธอตายไปครึ่งหนึ่งแทบไม่มีความรู้สึกรับรู้เรื่องดีชั่วอะไรเลย จึงได้ตอบท่านไปแบบคนตายครึ่งมิใช่คนเต็มเต็ง ถ้าท่านไม่ช่วยเมตตาอนุเคราะห์แล้วคงจะเป็นบ้าไปเลย (คำว่าท่านหมายถึงพระองค์ที่ช่วยพูดแทน) ไม่มีวันกลับเป็นคนดีได้แน่ ๆ แต่ท่านอาจารย์เองท่านก็ฉลาดมาก พอเห็นเราจะเป็นบ้าและตายต่อหน้าท่าน ท่านก็รีบระงับเรื่องลงทันที แล้วพูดเรื่องอื่นมากลบเสีย ทำเป็นเหมือนไม่มีเรื่องนี้อยู่ในใจท่านเลย นี้คือภาพที่ปรากฏทางนิมิตภาวนาที่ท่านเคยใช้เป็นคู่เคียงกันตลอดมามิได้ลดละ เพราะเป็นธรรมจำเป็นไม่ด้อยกว่าปรจิตตวิชชา การกำหนดรู้วาระจิตของผู้อื่น

ท่านเล่าว่า ท่านพักอยู่ที่เชียงใหม่มีประสบเหตุการณ์ทั้งภายในโดยเฉพาะ และเกี่ยวกับสิ่งภายนอกมากมายกว่าที่ทั้งหลายที่เคยผ่านมาในชีวิตแห่งนักบวช สิ่งที่ไม่เคยรู้เคยเห็นก็รู้เห็นขึ้นมาเป็นขึ้นมา ทั้งน่าตื่นเต้นอัศจรรย์ตลอดมา ยิ่งเวลาพักอยู่คนเดียวด้วยแล้วก็ยิ่งพบเห็นสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นของลึกลับมากมาย แม้ตัวเองก็ไม่อาจจะประมาณได้ เพราะจิตที่เป็นธรรมชาติรู้เห็นตามวิสัยของตนหากรู้เห็นอยู่ทำนองนั้น รู้เห็นในเวลาเข้าที่ก็มี เวลาธรรมดาก็มี จึงน่าแปลกประหลาดและอัศจรรย์ จิตดวงที่เคยโง่และมืดมิดปิดทวารมาแต่ก่อน ซึ่งไม่คาดฝันว่าจะสามารถรู้เห็นได้ดังที่รู้ ๆ เห็น ๆ อยู่กับเหตุการณ์ที่มาเกี่ยวข้องในปัจจุบัน ประหนึ่งสิ่งที่มาเกี่ยวข้องนั้น ๆ เพิ่งจะมีขึ้นในปัจจุบัน ทั้งที่เคยมีอยู่ดั้งเดิมแต่กาลไหนกาลไรมา

นอกจากเวลาจิตเข้าพักสงบเต็มที่ ล่วงเลยเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่จะเข้าไปเกี่ยวข้องถึงเท่านั้นจึงไม่มีอะไรปรากฏในเวลานั้น จิตพักอยู่ด้วยธรรม ธรรมอยู่ด้วยจิต จิตเป็นธรรม ธรรมเป็นจิตเป็นเอกภาพ คือธรรมกับจิตเป็นอันเดียวกัน ไม่มีสองกับอะไร ไม่มีสมมุติใด ๆ เข้าไปเกี่ยวข้องกาลไม่มี สถานที่ไม่ปรากฏ ขันธ์ไม่มีในความรู้สึก สุขทุกข์ที่เป็นสมมุติไม่ปรากฏ ถ้าจิตไม่ถอนขึ้นมาจะอยู่ไปกี่วัน กี่เดือน กี่ปี หรือกี่กัป กี่กัลป์ ก็ไม่ปรากฏสมมุติ มี **อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา** เป็นต้น เข้าไปรบกวน เพราะเป็นความดับสมมุติอย่างสนิท แม้สมมุติทั้งหลายมีขันธ์ที่กำลังครองตัวอยู่เป็นต้น เกิดขโมยแตกสลายไป ในขณะที่จิตกำลังพักอยู่ในนิโรธธรรม คือความดับสมมุติทั้งหลายก็คงไม่มีทางทราบได้ จิตคงเป็นสภาพนั้นไปเลย

นี่เป็นเพียงพูดตามความเป็นของจิตในเวลาเข้าพักระงับดับสมมุติชั่วคราว คงไม่พักตลอดไปเป็นปี ๆ ดังที่ว่านั้น เช่นเดียวกับคนนอนหลับสนิทย่อมหมดการรับทราบในขันธ์ แม้จะหลับไปกี่วันก็คงเป็นทำนองคนนอนหลับอยู่นั่นเอง นอกจากเวลาตื่นนอนขึ้นมาแล้วถึงจะรับทราบความสุขทุกข์ไปตามหน้าที่ที่เคยรับ

แต่การเข้าพักสงบจิต จะเป็นพักสงบธรรมดาหรือพักในนิโรธสมาบัติ ก็เป็นสมมุติอยู่โดยดี เป็นแต่ผู้เข้าพักเป็นผู้พ้นจากสมมุติแล้วเท่านั้น กิริยาแห่งสมมุติทั้งปวงจึงไม่สามารถทำวิสุทธิจิตนั้นให้กำเริบเป็นอื่นได้ คงเป็นวิมุตติจิตอยู่ตามเดิมในฐานะเป็น อกาลิกจิต คือจิตที่พ้นจากกาลสถานที่เป็นต้นไปแล้ว เป็นจิตที่หมดความคาดหมายต้นเดาใด ๆ ทั้งสิ้น จึงไม่ควรคาดหมายต้นเดาให้เสียเวลาและลำบากเปล่า ขณะจิตที่พักตัวอยู่ในความสงบลบสมมุติทั้งมวลแล้ว ไม่รับธุระหน้าที่ใด ๆ ฉะนั้นสิ่งที่ควรเข้าไปเกี่ยวข้องให้รู้เห็นจึงระงับดับสูญไปหมดเวลานั้น ต่อเมื่อถอนออกจากสมาธิสมาบัติออกมาอยู่ขั้นอุปจารสมาธิ หรือเป็นวิสุทธิจิตธรรมดาแล้ว ถ้ามีเหตุควรรู้ จิตควรรู้และรับทำธุระไปตามหน้าที่และกำลังของตนต่อไปตามกาลอันควร ท่านว่าจิตท่านเปิดเผยต่อเหตุการณ์อยู่เสมอ ทั้งอยู่ในอุปจารสมาธิและอยู่ปกติธรรมดา ต่างกันเพียงลึกตื้นหยาบละเอียดหรือกว้างแคบเท่านั้น ถ้าต้องการความละเอียดและกว้างขวางต้องเข้าอุปจารสมาธิพิจารณา

เรื่องเกี่ยวกับตาพิเศษ หูพิเศษก็เช่นกัน ต้องเข้าอุปจารสมาธิสงบอารมณ์น้อย ๆ แล้วคอยรับทราบ จะทราบทางรูปคนเสียงคน หรือรูปสัตว์เสียงสัตว์ หรือมากไปกว่านั้น ตามแต่ความประสงค์จะทราบก็ทราบได้ เหมือนเห็นด้วยตาเนื้อ ฟังด้วยหูหนัง เรื่องทั้งนี้ท่านเคยเล่าให้ฟังเวลาท่านไปพักอยู่กับพวกชาวเขา ซึ่งไม่เคยเห็นพระสงฆ์เป็นส่วนมาก นอกจากผู้มีโอกาสได้ลงมาเมืองหรือหมู่บ้านที่มีพระสงฆ์ถึงจะมีโอกาสได้เห็นบ้าง

ขณะท่านไปถึงทีแรกสององค์ด้วยกัน ก็พากันพักอยู่ชายภูเขา ห่างจากหมู่บ้านชาวเขาราวสองกิโลเมตร พักอยู่ร่มไม้ธรรมดา ตอนเช้าพากันเข้าไปบิณฑบาต คนชาวเขาเห็นท่านเข้าไปบิณฑบาตก็ถามท่านว่า ตุ๊เจ้ามาธุระอะไร ท่านก็บอกว่ามาบิณฑบาต เขาถามว่ามาบิณฑบาตอย่างไร? เพราะพวกเขาไม่เข้าใจ ท่านบอกว่าบิณฑบาตข้าว เขาถามว่าข้าวสุกหรือข้าวสาร ท่านบอกว่าข้าวสุก เขาก็บอกกันให้หาข้าวสุกมาใส่บาตรท่าน ได้แล้วก็กลับมาที่พัก และฉันแต่ข้าวเปล่า ๆ อยู่นาน

ขณะไปพักอยู่ที่นั้น ทีแรกชาวบ้านเขาไม่มีความเลื่อมใสและไว้วางใจท่านเลย ตกกลางคืนหัวหน้าบ้านตีเกราะนัดให้ชาวบ้านมาประชุมรวมกันและประกาศว่า ขณะนี้มีเสือเย็นสองตัว (หมายถึงท่านอาจารย์กับพระที่อยู่ด้วยกันสององค์) มาพักอยู่ในป่าแห่งนั้น จะเป็นเสือเย็นประเภทใดก็ยังทราบไม่ได้ พวกเราไม่ไว้ใจเสือเย็นสองตัวนั้น จึงห้ามไม่ให้เด็กและผู้หญิงเข้าไปในป่านั้น แม้ผู้ชายจะไปก็ควรมีพวกมีเพื่อนและมีเครื่องมือติดตัวไปด้วย ไม่ควรไปคนเดียวและไปแต่ตัวเปล่า ๆ เดี๋ยวเสือเย็นสองตัวนั้นเอาไปกินจะว่าไม่บอก

ขณะที่เขากำลังประชุมประกาศเรื่องเสือเย็นให้ชาวบ้านทราบ ก็เป็นเวลาที่ท่านอาจารย์กำลังเข้าที่ภาวนาอยู่พอดี เรื่องที่เขาประกาศให้ชาวบ้านทราบทั้งหมด จึงเป็นเหมือนประกาศให้ท่านซึ่งกำลังตกอยู่ในคำกล่าวหาว่าเป็นเสือเย็นทราบด้วยโดยตลอด ท่านเกิดความสลดสังเวชใจอย่างยิ่งที่ไม่เคยคาดฝันมาก่อนว่า ตนจะเป็นพระประเภทเสือเย็นดังคำกล่าวหา ขณะนั้นแทนที่ท่านจะโกรธและเสียใจในคำกล่าวหาของเขา แต่กลับเกิดความเมตตาสงสารเขาอย่างบอกไม่ถูก กลัวเขาผู้ไม่รู้เรื่องอะไรเลยก็มีจำนวนมาก จะพลอยเชื่อตามคำเหลวไหลนั้น และพลอยเป็นบาปหาบกรรมไปตาม ๆ กัน เมื่อตายจากชาตินี้ไปแล้ว เขาจะไปเกิดเป็นเสือกันทั้งบ้าน

พอตื่นเช้าท่านก็รีบบอกกับพระที่อยู่ด้วยว่า คืนนี้พวกชาวบ้านเขาประชุมประกาศกันว่า เราทั้งสององค์เป็นเสือเย็นที่ปลอมแปลงตัวเป็นพระมาหลอกลวงอย่างแยบยลลึกลับ เพื่อให้เขาตายใจเชื่อถือ แล้วกลับทำลายชีวิตและทรัพย์สินเขาด้วยวิธีต่าง ๆ ฉะนั้นเขาจึงไม่เลื่อมใสและไว้ใจพวกเราทั้งสองเลยเวลานี้ หากว่าเราทั้งสองหนีไปจากที่นี่เสียในเวลาที่เขากำลังคิดไม่ดีอยู่ขณะนี้ เวลาเขาตายไปจะพากันไปเกิดเป็นสัตว์เป็นเสือกันทั้งบ้าน ซึ่งนับว่าเป็นกรรมเก่าเขาไม่เบาเลย เพื่อความอนุเคราะห์เขาซึ่งควรแก่สมณกิจที่พอทำได้ จึงควรอดทนอยู่ที่นี่ไปก่อน แม้จะทุกข์ลำบากก็พยายามอดทนไปจนกว่าเขาจะพากันกลับใจได้ แล้วจะไปที่ไหนค่อยไปกันดังนี้

นอกจากเขาไม่ไว้ใจและเลื่อมใสแล้ว พวกผู้ชายยังพากันมาคอยสังเกตการณ์ตามสถานที่ที่ท่านพักอยู่บ่อย ๆ ครั้งละ ๓-๔ คนโดยมีเครื่องมือติดตัวมาด้วย มายืนลอบ ๆ มอง ๆ อยู่แถวบริเวณใกล้ ๆ บ้าง มายืนอยู่ข้างทางจงกรมบ้าง มายืนอยู่ที่หัวจงกรมบ้าง มายืนอยู่กลางทางจงกรมบ้าง ในเวลาท่านกำลังเดินจงกรมทำความเพียรอยู่ ต่างคนต่างจ้องและสอดส่ายสายตามองมายังท่านและเหลือบมองไปรอบ ๆ บริเวณ เขาใช้เวลาสังเกตการณ์ด้วยความไม่ไว้ใจอยู่ทำนองนั้นนานประมาณครั้งละ ๑๐ นาทีบ้าง ๑๕ นาทีบ้างแทบทุกวัน และไม่พูดจาไต่ถามอะไรกับท่านในระยะเริ่มแรกแล้วก็พากันกลับไป วันหลังได้โอกาสก็พากันมาใหม่ เขาใช้เวลาสังเกตท่านอยู่นานวันพอสมควร

ส่วนอาหารปัจจัยเครื่องอาศัยเป็นอยู่หลับนอนของพระเสือเย็นทั้งสองตัว จะขาดตกบกพร่องหรือจะเป็นจะตายอย่างไรบ้างนั้น เขามิได้พากันสนใจคิดและขวนขวายกันเลย ฉะนั้นการเป็นอยู่ของท่านทั้งสองที่เขาให้นามว่าเสือเย็นจึงลำบากอัตคัดมาก อาหารบิณฑบาตอย่างมากก็ได้ข้าวเปล่า ๆ มาฉัน บางวันรวมทั้งฉันน้ำด้วยก็อิ่มพอเบาะ ๆ บางวันรวมทั้งฉันน้ำก็ไม่พอ ที่อยู่หลับนอนก็อาศัยโคนไม้เป็นประจำทั้งแดดทั้งฝนก็ทนเอา เพราะที่นั้นไม่มีถ้ำหรือเงื้อมผาพอได้อาศัย ถ้าฝนตกชุกมาก ในบางวันตกทั้งวัน พอฝนเบาลงบ้างก็พยายามเที่ยวเก็บใบไม้แห้งหญ้าแห้งมาทำเป็นจากมุงพอบังแดดบังฝนไปพลาง พอประทังชีวิตไปวันหนึ่ง ๆ ด้วยความทุกข์ลำบากมากมาย

ขณะฝนตกก็เข้าหลบซ่อนอยู่ในกลดในมุ้งพอบรรเทาความหนาว เวลาลมพัดจากภูเขามาอย่างแรงฝนก็สาด กลดก็จะปลิวหลุดมือ องค์ท่านและบริขารก็เปียกตัวสั่นเหมือนลูกนกลูกกา ถ้าเป็นตอนกลางวันก็พอทำเนา มองเห็นที่ไป ที่หลบซ่อนและที่เก็บบริขารต่าง ๆ บ้าง แต่ฝนตกเอาตอนกลางคืนรู้สึกลำบากมาก ตาก็มองไม่เห็นอะไรทั้งฝนกระหน่ำลง ลมกระหน่ำมาประดังกัน กิ่งไม้ที่ถูกลมพัดอย่างแรงต่างก็ขาดตกลงข้างหน้าข้างหลังตูมตาม ๆ ไม่แน่ใจว่าชีวิตจะต้านทานฝนต้านทานลม ต้านทานความเหน็บหนาวหรือจะต้านทานกิ่งไม้น้อยใหญ่ที่หักตกลงและโหมกันมาจากทิศต่าง ๆ ในขณะนั้น

เมื่อชีวิตยังอยู่ก็ทนกันไป ร้อนก็ทนไป หนาวก็ทนไป หิวก็ทนไป กระหายก็ทนไป อดบ้างอิ่มบ้างก็ทนไป จนกว่าจะหมดกลิ่นแห่งความระแวงสงสัยของชาวบ้านที่หวาดระแวงต่อท่าน ว่าเป็นเสือเย็นคอยหลอกลวงกินเนื้อกินหนังเขา การขบฉันแม้เพียงข้าวเปล่า ๆ ก็อดมื้ออิ่มมื้อ สิ่งอื่นนั้นไม่จำต้องพูดถึงว่าเขาจะมีความสนใจไยดีให้ท่าน ที่พักที่อยู่ก็แบบคนอนาถาหาที่เกาะที่พึ่ง

ไม่ได้เราดี ๆ นี่เอง น้ำก็หิ้วกาน้ำลงไปในคลองซึ่งอยู่ตีนเขา กรองให้เต็มกาแล้วก็หิ้วขึ้นมาฉันมาใช้หลังจากสรงเสร็จแล้ว แต่ทำความเพียรสะดวกดีมาก หมดกังวลทุกด้านไม่มีอะไรเกาะเกี่ยว

ตอนกลางคืนยามดึกสงัดทำภาวนาฟังเสียงเสือกระหึ่มไปมาทีละหลาย ๆ ตัว ใกล้ ๆ บริเวณที่ท่านพักใต้ร่มไม้ แต่แปลกอยู่อย่างหนึ่งที่เสือไม่เข้ามาหาท่านเลย ล้วนเป็นเสือโคร่งใหญ่ลายพาดกลอนทั้งนั้น ท่านว่าท่านเพลิดเพลินไปกับเสียงสัตว์ชนิดต่าง ๆ แต่บางทีเสือก็เข้ามาหาท่านและลูกศิษย์ท่านเหมือนกัน เขาคงสงสัยว่าเป็นสัตว์ซึ่งควรจะเป็นอาหารได้บ้าง แล้วแอบเข้ามาดู พอคนกระดุกกระดิกลุกขึ้นเขาร้องโก้กพร้อมกับกระโดดเข้าป่าไป วันหลังไม่เห็นเขามาหาอีกเลย

พอตกบ่าย ๆ ก็มีชาวบ้านราว ๓-๔ คนออกมาสังเกตการณ์แทบทุกวัน แต่เขาไม่พูดจาอะไรกับท่าน ท่านก็มิได้สนใจกับเขา เฉพาะพวกเขาเองบางครั้งมีการพูดกระซิบกระซาบกันขณะที่พวกเขามาที่นั่นท่านกำหนดจิตดูจิตใจเขาที่คิดปรุงอยู่ทุกขณะและทุกเวลาที่เขามา ส่วนพวกเขาเองก็คงไม่สนใจคิดว่า ท่านจะรู้เรื่องความคิดปรุงทางใจตลอดคำพูดเขาที่ระบายออกจากใจผู้บงการอะไรเลย คงเข้าใจว่าตนมีความลับที่ไม่มีใครสามารถสอดรู้อยู่ภายใน จึงสนุกคิดเรื่องต่าง ๆ อย่างเพลินใจ ซึ่งโดยมากก็เป็นความคิดคอยจับผิดท่านอยู่ภายใน ท่านกำหนดดูใจของใครที่มาด้วยกันกี่คน ก็มีความรู้สึกนึกคิดที่คอยจับผิดอยู่ภายในเช่นเดียวกันหมด สมกับเขาประกาศสั่งพวกเขาให้มาสังเกตการณ์จริง ๆ

ท่านเองแทนที่จะคิดระวังตัวกลัวเขาจะจับผิด แต่กลับคิดสงสารเขาเป็นกำลัง ว่าคนในบ้านนั้นมีไม่กี่คนที่เป็นผู้ชักนำชาวบ้านซึ่งมีหลายคนให้เห็นผิดไปด้วย ท่านพักอยู่ที่นั้นเป็นเดือน ๆ ยังไม่เห็นเขาลดละความพยายามคอยจับพิรุธความผิดพลาดท่าน พวกใดมาหาล้วนมีความจ้องมองหาแต่ความผิดกับท่านเช่นเดียวกัน ท่านว่าเขาช่างพยายามเอาเสียจริง ๆ แต่ยังดีอยู่อย่างหนึ่งที่เขาไม่พร้อมใจกันมาขับไล่ท่านให้หนีจากที่นั้น เป็นเพียงจัดวาระกันมาควบคุมโดยทางลับเท่านั้น เมื่อท่านอยู่นานไป ทั้งพวกเขาก็มาสังเกตดูอยู่หลายครั้ง เฉพาะพวกหนึ่ง ๆ ยังไม่อาจจับความเคลื่อนไหวที่ผิดพลาดท่านได้ เขาคงแปลกใจอยู่มาก

ในเวลาต่อมาคืนวันหนึ่งท่านกำลังนั่งภาวนาอยู่ ได้ยินหรือทราบขึ้นภายในใจว่า หัวหน้าบ้านประชุมสอบถามผลของการสังเกตการณ์ว่าได้ผลคืบหน้าไปเพียงใดบ้าง ชาวบ้านบรรดาที่มาสังเกตให้คำตอบเป็นเสียงเดียวกันว่า ไม่มีผลอะไรตามความคิดเห็นของพวกเราที่คิดกัน ไปทำอย่างนั้นดีไม่ดี น่ากลัวจะเป็นโทษมากกว่าผลที่คาดกัน ผู้สงสัยซักขึ้น ทำไมว่าอย่างนั้น เขาตอบกันว่า ก็เท่าที่สังเกตดูแล้ว ตุ๊เจ้าสองตนนั้น (ตุ๊เจ้าหมายถึงพระ) ไม่เห็นมีกิริยาท่าทางใด ๆ ที่เป็นไปดังที่พวกเราคาดกัน ไปสังเกตดูทีไรก็เห็นแต่ท่านนั่งหลับตานิ่งอยู่บ้าง ท่านเดินกลับไปกลับมาในท่าสำรวม ไม่มองโน้นมองนี้อย่างคนทั่ว ๆ ไปบ้าง

คนที่จะเป็นเสือเย็นตั้งท่าคอยฉีกสัตว์กัดคนคงไม่ทำอย่างนั้น ต้องมีอาการแสดงออกให้พอจับได้บ้าง แต่ตุ๊เจ้าสองตนนี้ไม่มีกิริยาเช่นนั้นแฝงอยู่บ้างเลย ถ้าขืนไปทำอย่างที่พากันทำอยู่ทุกวันนี้ จึงน่ากลัวเป็นบาป ทางที่ถูกควรไปศึกษาไต่ถามท่านดูให้รู้เหตุผลต้นปลายก่อน อยู่ ๆ ก็ไปเหมาว่าท่านไม่ดีเอาเลยตามความคิดเห็นเฉย ๆ อย่างนี้น่ากลัวเป็นบาป บรรดาพวกที่ไปสังเกตท่านมาแล้ว พูดเป็นเสียงเดียวกันว่า ท่านเป็นตุ๊เจ้าดียากจะหาได้ พวกเราก็เคยเห็นตุ๊เจ้ามาบ้าง

พอจะรู้ของดีของไม่ดี บางรายก็ว่า เคารพเลื่อมใสท่านมากกว่าจะคิดแส่หาโทษท่าน ถ้าอยากทราบรายละเอียดก็ควรไปศึกษาไต่ถามท่านดูบ้างว่า การนั่งหลับตานิ่ง ๆ ก็ดี การเดินกลับไปกลับมาก็ดี ท่านนั่งเพื่ออะไร และท่านเดินหาอะไร

ท่านว่าสุดท้ายแห่งการประชุมของชาวป่าได้ความว่า ให้คนไปไต่ถามท่านดูตามที่ตกลงกัน ตื่นเช้ามาท่านก็พูดกับพระที่อยู่ด้วยว่า เขาเริ่มกลับใจมาทางดีแล้ว คืนนี้เขาประชุมกันเกี่ยวกับการมาสังเกตดูพวกเรา ตกลงกันว่าจะจัดให้คนมาไต่ถามข้อข้องใจกับพวกเรา พอวันหลังตอนบ่าย ๆ เขาพากันมาจริง ๆ ดังที่รู้ไว้ ในจำนวนที่มามีคนหนึ่งถามขึ้นว่า ตุ๊เจ้านั่งหลับตานิ่ง ๆ และเดินกลับไปกลับมานั้น ตุ๊เจ้านั่งและเดินหาอะไร ท่านตอบเขาว่า *พุทโธ*เราหาย เรานั่งและเดินหา*พุทโธ* เขาถามท่านว่า *พุทโธ*เป็นตัวอย่างไร พวกเราจะช่วยตุ๊เจ้าหาได้ไหม? ท่านตอบว่า *พุทโธ*เป็นดวงแก้วอันประเสริฐเลิศโลกในไตรภพ เป็นดวงฉลาดรอบรู้ทั่วไตรโลกธาตุ ถ้าสูจะช่วยเราหาก็ยิ่งดีมาก จะได้เห็น*พุทโธ*เร็ว ๆ ง่าย ๆ ด้วย (สูเป็นคำที่ชาวเขานับถือกันว่าดีมากสนิทกันมาก) เขาถามว่า *พุทโธ*ตุ๊เจ้าหายมานานแล้วหรือ ท่านตอบว่า ไม่นาน ถ้าสูช่วยหาให้ยิ่งจะพบเร็วกว่าเราหาเพียงคนเดียว

เขาถามว่า *พุทโธ*เป็นดวงแก้วใหญ่ไหม? ท่านตอบว่า ไม่ใหญ่ไม่เล็ก พอดีกับเราและกับพวกสูดี ๆ นี่เอง ใครหา*พุทโธ*พบคนนั้นประเสริฐ มองเห็นอะไรได้ตามใจหวัง เขาถาม มองเห็นนรกสวรรค์ได้ไหมตุ๊เจ้า? ท่านตอบว่ามองเห็นซิ ไม่เห็นจะว่าประเสริฐได้อย่างไร ลูกเมียผัวตายมองเห็นได้ไหมตุ๊เจ้า? ท่านตอบว่าเห็นหมด ถ้าต้องการอยากเห็นเมื่อได้*พุทโธ*แล้ว เขาถาม สว่างมากไหม? ท่าน สว่างมากยิ่งกว่าพระอาทิตย์ตั้งร้อยดวงพันดวง เพราะพระอาทิตย์ไม่สามารถส่องเห็นนรกสวรรค์ได้ แต่ดวง*พุทโธ*สามารถส่องเห็นหมด เขาถาม ผู้หญิงช่วยหาได้ไหม? เด็ก ๆ ช่วยหาได้ไหม? ท่าน ได้ทั้งนั้น ไม่นิยมว่าหญิงว่าชาย ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ใครหาก็ได้ทั้งนั้น เขาถามท่านว่า *พุทโธ*นั้นประเสริฐในทางใดบ้าง กันผีได้ไหม? ท่านตอบว่า *พุทโธ*ประเสริฐ และใช้ได้หลายทางจนนับไม่ถ้วน ในโลกทั้งสาม คือกามโลก รูปโลก อรูปโลก โลกทั้งสามต้องยอมกราบ*พุทโธ*ทั้งนั้น ไม่มีใครยิ่งใหญ่กว่า*พุทโธ* ผีก็กลัว*พุทโธ*มาก ต้องกราบ*พุทโธ* ใครหา*พุทโธ*แม้ยังไม่พบ ผีเริ่มกลัวผู้นั้นแล้ว

เขาถามท่าน *พุทโธ*เป็นแก้วสีอะไรตุ๊เจ้า ท่านตอบ*พุทโธ*เป็นแก้วดวงสว่างไสวและมีหลายสีจนนับไม่ได้ *พุทโธ*นี้เป็นสมบัติอันวิเศษของพระพุทธเจ้า *พุทโธ*นั้นเป็นองค์แห่งความรู้ความสว่างไสวไม่เป็นวัตถุ พระพุทธเจ้าท่านมอบให้พวกเราไว้หลายปีแล้ว แต่เราเองยังหา*พุทโธ*ที่ท่านมอบให้ยังไม่เจอ ไม่ทราบว่าอยู่ที่ตรงไหน แต่จะอยู่ที่ไหนไม่สำคัญนัก ที่สำคัญก็คือถ้าสูจะพากันช่วยเราหา*พุทโธ*จริง ๆ ให้พากันนั่งหรือเดินนึกในใจว่า*พุทโธ ๆ* อยู่ภายในโดยเฉพาะ ไม่ให้จิตส่งออกไปนอกกาย ให้รู้อยู่กับคำว่า*พุทโธ ๆ* เท่านั้น ถ้าทำอย่างนี้พวกสูอาจเจอ*พุทโธ*ก่อนเราก็ได้ เขาถามท่านว่าการนั่งหรือเดินหา*พุทโธ*จะให้นั่งหรือเดินนานเท่าไรถึงจะพบ*พุทโธ*แล้วหยุดได้ ท่านตอบให้นั่งหรือเดินเพียง ๑๕ หรือ ๒๐ นาทีก่อนสำหรับผู้ตามหา*พุทโธ*ทีแรก *พุทโธ*ท่านยังไม่อยากให้พวกเราตามหาท่านนานนัก กลัวจะเหนื่อยแล้วตาม*พุทโธ*ไม่ทัน เดี๋ยวจะขี้เกียจเสียก่อน ทีหลังจะ

ไม่อยากตามหาท่านแล้วเลยจะไม่พบท่าน เอาเพียงเท่านี้ก่อน ถ้าอธิบายมากกว่านี้จะจำวิธีไม่ได้แล้วตามหา*พุทโธ*ไม่พบ

เสร็จแล้วเขาพากันกลับบ้าน การลาท่านสำหรับเขาแล้วไม่ต้องพูดถึงเพราะเขาไม่เคยลาใคร ว่าจะไปเขาลุกขึ้นแล้วก็ไปทันทีทันใด ไม่สนใจคำลาใครทั้งนั้น พอไปถึงบ้านแล้ว ชาวบ้านต่างมารุมถามเป็นการใหญ่ เขาอธิบายให้ฟังตามที่ท่านสั่งสอนเขาแต่โดยย่อไว้ก่อนนั้น นอกจากนั้นเขายังอธิบายเรื่องท่านพระอาจารย์ให้ชาวบ้านฟังว่า ที่สงสัยการนั่งหลับตานิ่ง ๆ และการเดินกลับไปกลับมานั้น ท่านนั่งและเดินหา*พุทโธ*ดวงเลิศต่างหาก มิได้นั่งและเดินแบบเสือเย็นดังที่พวกเราเข้าใจกัน พอชาวบ้านทราบวิธีตามที่พวกมาถามท่านนำไปเล่าให้ฟังแล้ว ต่างคนต่างสนใจฝึกหัดนึก*พุทโธ*ภายในใจโดยทั่วกัน นับแต่หัวหน้าบ้านลงมาถึงผู้หญิงและเด็ก ๆ ที่พอรู้วิธีนึก*พุทโธ*ได้

เป็นที่อัศจรรย์ไม่คาดฝันว่า จะมีผู้รู้เห็นธรรมของพระพุทธเจ้าภายในใจอย่างประจักษ์โดยไม่เนิ่นนานนัก คือผู้ชายคนหนึ่งซึ่งตามหา*พุทโธ* แล้วประสบธรรม คือความสงบสุขทางใจจากการนึกบริกรรม*พุทโธ*ตามวิธีที่ท่านบอกเขา ท่านเล่าว่าก่อนหน้า ๓-๔ วันที่เขาจะประสบผลจาก*พุทโธ* เขานอนหลับฝันถึงท่านพระอาจารย์มั่นว่า ท่านเอาเทียนใหญ่ที่จุดไฟอย่างสว่างไสวแล้วไปติดไว้บนศีรษะเขา พอท่านติดเทียนเสร็จแล้วนับแต่ศีรษะลงมาถึงตัวเขาปรากฏว่าสว่างไสวไปโดยตลอด เขาดีใจมากว่าตนได้ของดีมีความสว่างไสวแผ่ออกไปนอกกายตั้งหลาย ๆ วา พอจิตเขาเป็นขึ้นมาก็รีบมาหาท่านพระอาจารย์ และเล่าเรื่องความเป็นและความฝันให้ท่านฟังอย่างน่าอัศจรรย์ จากนั้นท่านก็ได้อธิบายเพิ่มเติมให้เขาไปทำต่อ ปรากฏว่าได้ผลอย่างรวดเร็วและยังสามารถรู้ใจของผู้อื่นได้อีกด้วย ว่าใจของใครยังมีเศร้าหมองและผ่องใสเพียงใด เขาพูดกับท่านอย่างไม่มีการสะทกสะท้านเลย ซึ่งตรงกับจริตคนป่าที่มีนิสัยพูดตรงไปตรงมาอยู่แล้ว

ในเวลาต่อมาเขาออกมาเล่าธรรมให้ท่านฟังว่า เขาได้พิจารณารู้เห็นจิตท่านอาจารย์และพระที่อยู่กับท่านได้อย่างชัดเจน ท่านเองก็ถามเขาบ้างเป็นเชิงเล่น ๆ ว่าจิตของท่านเป็นอย่างไร มีบาปมากไหม? เขาตอบท่านทันทีเลยว่า จิตของตุ๊เจ้าไม่มีจุดมีดวงเหลืออยู่แล้ว มีแต่ความสว่างไสวอันเป็นที่อัศจรรย์อย่างยิ่งอยู่ภายในเท่านั้น ตุ๊เจ้าเป็นผู้ประเสริฐสุดในโลกไม่มีใครเสมอเหมือนเฮาไม่เคยเห็น (คำว่าเฮาเทียบกับคำว่าผม) ตุ๊เจ้ามาพักอยู่ที่นี่ตั้งนานร่วมปีแล้ว ทำไมไม่สอนเฮาบ้างก๊าแต่แรกมาอยู่ (ก๊า เท่ากับ “เล่า” หรือ “ไหม”ก็ได้ แปลได้หลายนัยมากพอดู มีติดท้ายประโยคได้ทั้งคำถาม คำตอบ)

ท่านตอบ จะให้เราสอนอย่างไร ก็ไม่เคยเห็นพวกสูมาศึกษาไต่ถามเรานี่นา เขาตอบท่านว่า ก็เฮาบ่ฮู้ก๊า (บ่เท่ากับไม่) ว่าตุ๊เจ้าเป็นผู้วิเศษ ถ้าฮู้จะทนอยู่ได้อย่างไร ต้องมาแน่ ๆ ทีนี้พวกเฮาฮู้แล้วก๊าว่าตุ๊เจ้าเป็นผู้ฉลาดมาก เวลาพวกเฮามาถามว่าตุ๊เจ้านั่งหลับตานิ่ง ๆ และเดินกลับไปกลับมานั้น ทำทำไม หรือหาอะไร ตุ๊เจ้าก็บอกพวกเฮาว่า*พุทโธ*หาย ให้พวกเฮาช่วยหา เมื่อถามถึง*พุทโธ*เป็นลักษณะอย่างไร ก็บอกไปว่าเป็นแก้วดวงสว่างไสว ความจริงจิตตุ๊เจ้าเป็น*พุทโธ*อยู่แล้ว มิได้สูญหายไปไหน แต่เป็นอุบายฉลาดของตุ๊เจ้าที่เมตตาสงสารพวกเฮาให้ภาวนา*พุทโธ* เพื่อให้จิตพวกเฮาสว่างไสวเหมือนจิตตุ๊เจ้าต่างหาก เฮาฮู้แล้วว่าตุ๊เจ้าเป็นผู้ประเสริฐและเฉลียว

ฉลาด ปรารถนาให้พวกเฮาได้บุญ มีความสุข และพบพุทโธดวงประเสริฐที่ใจตัวเอง มิใช่หาพุทโธให้ตุ๊เจ้า

นับแต่เขาคนนั้นได้เห็นธรรมภายในใจเพียงคนเดียวเท่านั้น เรื่องก็กระจายไปทั่วบ้านในไม่ช้า คนในบ้านต่างก็เกิดความสนใจและพากันภาวนา*พุทโธ*ไปตาม ๆ กัน ตลอดเด็กเล็ก ๆ และเกิดความเชื่อถือและเลื่อมใสท่านพระอาจารย์มั่นมาก เรื่องเสือเย็นเลยหายซากไป ไม่มีใครกล่าวถึงเลย นับแต่นั้นมาเวลาท่านกลับจากบิณฑบาต คนที่ภาวนาเป็นนั้นต้องตามส่งบาตรและศึกษาธรรมกับท่านทุกวัน ถ้าวันไหนเขามีธุระไม่ได้ตามส่งบาตรท่านก็สั่งกับคนไว้ ในหมู่บ้านนั้นทราบว่ามีคนภาวนาเป็นอยู่หลายคนมีทั้งชายและหญิง ที่เก่งกว่าเพื่อนนั้นก็คือเขาคนเป็นก่อนนั่นเอง

คนเราเมื่อความพอใจมีแล้ว สิ่งอื่น ๆ ก็ค่อยเป็นไปเอง เช่นคนพวกนี้แต่ก่อนเขาไม่เคยสนใจกับท่านเลยว่าท่านได้อยู่ได้นอนได้ขบฉันอย่างไรบ้าง แม้จะเป็นหรือจะตายเขาไม่สนใจทั้งนั้น พอเขาเกิดความเชื่อถือและเลื่อมใสแล้ว ทุกสิ่งที่เคยขาดแคลนก็กลับกลายเป็นความสมบูรณ์ขึ้นมาเป็นลำดับ ทางจงกรม กุฏิที่พัก ที่ฉัน เขาพร้อมกันมาทำถวายท่านเองจนเรียบไปหมดโดยมิได้บอกกล่าวเลย มิหนำเขายังมาตำหนิท่านเป็นเชิงชมเชยอยู่อย่างลึกลับด้วยว่า ทางจงกรมอย่างนั้นตุ๊เจ้าก็เดินได้ ดูแล้วมีแต่ต้นไม้เครือเขาเถาวัลย์เต็มไปหมด ตุ๊เจ้ามิใช่หมูพอจะเดินบุกป่าฝ่าดงไปอย่างนั้น แต่ทำไมยังอุตส่าห์เดินบุกไปได้ เมื่อเฮาถามว่า นี่ทางอะไร ก็บอกว่าทางเดินหา*พุทโธ พุทโธ*เราหาย เมื่อเฮาถามว่า นั่งหลับตาอยู่นิ่ง ๆ นั้น นั่งทำไม ก็บอกว่านั่งหาธรรมบ้าง นั่งหา*พุทโธ*บ้าง พูดอย่างนั้นก็ได้

ตุ๊เจ้านี้แปลกกว่าคนทั้งหลาย ตุ๊เจ้าวิเศษเลิศโลกเท่าไรก็มิได้บอกว่าวิเศษ ตุ๊เจ้าคนนี้แปลกมาก เฮาชอบนิสัยตุ๊เจ้าตนนี้มาก ที่หลับที่นอนก็มีแต่ใบไม้ปูเต็มพื้นดินจนจะเหม็นเน่าอยู่แล้ว ท่านทนนอนมาตั้งหลายเดือนทำไมทนได้ เฮาดูที่นอนตุ๊เจ้าแล้วเหมือนที่นอนหมู เห็นแล้วเฮาสงสารตุ๊เจ้ามากจนเกือบร้องไห้ พวกเฮาเองก็โง่จริง ๆ โง่กันทั้งบ้าน ไม่รู้จักของดี มิหนำบางคนยังหาว่าตุ๊เจ้ามาอยู่เพื่อหลอกลวงชาวบ้านแล้วเขาก็พากันรังเกียจระแวง แต่เวลานี้พวกเขาพากันเชื่อถือและเลื่อมใสตุ๊เจ้ากันทั้งบ้านแล้ว เพราะเขาทราบเรื่องของตุ๊เจ้าจากเฮาก๊า ดังนี้

ท่านว่าคนพวกนี้ถ้าลงเขาได้เชื่อและเคารพนับถือแล้ว ต้องนับถือแบบถึงใจจริง ๆ และถึงไหนถึงกัน เป็นก็เป็นด้วยกันตายก็ตายด้วยกัน แม้ชีวิตก็ยอมสละได้ เราพูดอะไรเขาเชื่อฟังและเคารพนับถือมาก การบริกรรมภาวนาหา*พุทโธ*ของเขา ท่านก็สอนให้เขยิบเวลาขึ้นไปตามความเคยชินและผู้ชำนาญเป็นลำดับ ปีนั้นท่านต้องจำพรรษากับพวกเขารวมแล้วเป็นเวลาปีกว่า ท่านไปอยู่กับพวกเขา ตั้งแต่ต้นเดือนกุมภาพันธ์จนถึงเดือนเมษายนปีหลังจึงได้จากเขาไป ก่อนจะจากเขาไปได้ก็นับว่าทุลักทุเลด้วยความสงสารเขาเอาการอยู่ เนื่องจากเขาไม่ยอมให้ท่านหนีไปไหนเอาเลย เขาบอกท่านว่าแม้ท่านตายลงไปในที่นั้น เขาทั้งบ้านจะรับรองเผาศพท่าน แม้เขาเองก็มอบชีวิตไว้กับท่านด้วย เพราะความรักและเคารพเลื่อมใสท่านมาก ผลดีก็เห็นประจักษ์ตาประจักษ์ใจ

น่าชมเชยเขาที่มีความฉลาดระลึกในความผิดได้ พอเห็นพระที่ปฏิบัติดีน่าเลื่อมใสจริง ๆ แล้วก็กลับมาเห็นโทษความผิดของตนที่คิดไม่ดีแต่ก่อน แล้วพร้อมกันมาขอขมาโทษท่านให้อโหสิกรรมให้ ก่อนจากพวกเขาท่านได้พูดกับพระที่อยู่ด้วยว่า ที่นี่เขาหมดโทษแล้ว เราจะไปที่ไหน

ก็ได้ไม่ขัดข้องแล้ว แต่สำคัญตอนลาเขาออกจากที่นั้น ท่านว่าน่าสงสารสังเวชกับความรักความนับถือความเคารพเลื่อมใสและคำวิงวอนเขาจนบอกไม่ถูก พอพวกเขาทราบว่าท่านจะจากเขาไปเท่านั้น เขาพากันออกมาทั้งบ้านมาร้องไห้วิงวอนกันอย่างชุลมุนวุ่นวายไปทั้งป่า เหมือนคนร้องไห้คิดถึงคนตายนั่นเอง ท่านก็พยายามแสดงเหตุผลที่จำต้องจากเขาไป และปลอบโยนพวกเขาไม่ให้เสียใจจนเลยขอบเขตแห่งธรรม คือความพอดี จนเขาเป็นที่ลงใจแล้วก็ออกจากที่พักอันแสนสำราญนั้น

สิ่งที่ไม่คาดฝันกลับเกิดขึ้นอีก คือทั้งเด็กและผู้ใหญ่ต่างคนต่างวิ่งออกไปรุมล้อมท่านและเข้าแย่งเอาบริขาร กลด บาตร กาน้ำ กับผู้ตามส่งท่าน และฉุดชายสบงจีวรกอดแข้งกอดขาท่านดึงกลับมาที่พักอีกเหมือนเด็ก ๆ โดยไม่ยอมให้ท่านไป ท่านต้องกลับมาแสดงเหตุผลและปลอบโยนใจให้สงบเย็นอีกพักหนึ่งแล้วค่อยพากันปล่อยให้ท่านไป พอท่านก้าวออกจากที่พักเดินไปได้ประมาณ ๔-๕ วาเท่านั้น ต่างก็ร้องไห้แล้วพากันตามฉุดเอาท่านกลับมาอีก ทำเอาท่านเสียเวลาไปหลายชั่วโมง ฟังเสียงร้องไห้ระเบ็งเซ็งแซ่ฉุกละหุกวุ่นวายไปทั่วทั้งป่า ซึ่งเป็นที่น่าสมเพชเวทนาเอานักหนา

คำว่า "เสือเย็น" ที่เกิดขึ้นในตอนแรก ๆ จึงหมดความหมายไปทั้งสองฝ่าย ที่ยังเหลืออยู่จึงมีแต่ความเคารพเลื่อมใสความอาลัยอาวรณ์ในท่านผู้ทรงคุณธรรมอันสูงส่งที่สุดจะอดกลั้นไว้ได้ ขณะที่ท่านจากไปจึงมีแต่เสียงร้องไห้ระทมทุกข์ของพวกชาวเขาที่พิไรรำพัน ทั้งเสียงร้องไห้และสั่งเสียว่า "เมื่อตุ๊เจ้าไปแล้วให้รีบกลับคืนมาหาพวกเฮาอีก อย่าอยู่นาน พวกเฮาคิดถึงตุ๊เจ้าแทบอกจะแตกตายอยู่เดี๋ยวนี้แล้วก๊า" จนไม่ทราบว่าเป็นเสียงเด็กหรือเสียงผู้ใหญ่ ที่ต่างคนต่างร้องไห้ไว้ทุกข์ในคราวท่านจากไปเวลานั้น

นับว่าท่านไปอยู่ในท่ามกลางแห่งความระแวงสงสัยไม่พอใจของเขาในครั้งแรก แต่จากไปในท่ามกลางแห่งความอาลัยเสียดายของเขาในภายหลัง จึงนับว่าท่านเที่ยวชะล้างสิ่งสกปรกรุงรัง ให้กลายเป็นของสะอาดปราศจากมลทินควรแก่ความเป็นของมีคุณค่าขึ้นได้ สมกับท่านบวชมาเป็นลูกศิษย์ของพระตถาคต ผู้ไม่ถือโกรธถือโทษกับผู้ใดจริง ๆ ใครรังเกียจท่านก็พยายามอนุเคราะห์ด้วยความเมตตาสงสาร ไม่ยึดเอาความผิดพลาดของเขามาเป็นอารมณ์เครื่องขุ่นข้องหมองใจให้เป็นภัยแก่ตนและผู้อื่น มีใจที่เต็มเปี่ยมด้วยเมตตา อันเป็นที่เจริญศรัทธาของโลกผู้ร้อนด้วยกิเลสตัณหาวิ่งเข้ามาอาศัย ให้ได้รับความไว้วางใจและเย็นฉ่ำทั่วหน้ากัน นับว่าเป็นผู้อัศจรรย์ด้วยคุณธรรมอันหาที่เปรียบได้ยาก

ขณะนั่งฟังท่านเล่า ผู้ฟังเกิดความสังเวชสลดใจอดวาดภาพไปตามไม่ได้ ปรากฏในมโนภาพขณะนั้น เหมือนดูภาพยนตร์ที่แสดงเรื่องชุลมุนวุ่นวายของชาวบ้านป่าที่มีศรัทธาแรงกล้า สละเลือดเนื้อชีวิตดวงใจต่อท่านผู้วิเศษด้วยคุณธรรม ขอให้ท่านประพรมโสรจสรงด้วยพรหมวิหารประทานเมตตาแก่พวกเขาให้มีชีวิตชีวาเจริญวาสนาสืบต่อไป ด้วยการวิงวอนและร้องไห้วิ่งกอดแข้งกอดขา ฉุดผ้าสังฆาฏิสบงจีวรบาตรบริขารท่านกลับมาสู่บรรณศาลาหลังเล็ก ๆ ของฤาษีที่มุงด้วยเปลือกไม้ใบหญ้าอันแสนสำราญ ซึ่งเป็นที่น่าสงสารอย่างประทับใจ แต่เป็นสิ่งที่สุดวิสัยของโลก **อนิจฺจํ** จำมาต้องจำจาก เพราะการพลัดพรากแปรผันเป็นสายทางเดินแห่งคติธรรมดา ไม่มี

ท่านผู้ใดสามารถปิดกั้นหรือทำลายได้ ดังนั้นท่านพระอาจารย์มั่น แม้จะทราบอัธยาศัยของชาวศรัทธาที่เกี่ยวพันหนักแน่นกับท่านอยู่อย่างเต็มใจก็จำต้องจากไป ในเมื่อกาลมาถึงแล้ว

เป็นที่ทราบกันว่า ท่านพระอาจารย์มั่นที่ชาวบ้านในเขาเคยให้นามท่านว่า ''เป็นเสือเย็น'' แต่ท่านเป็นวิสุทธิบุคคลอยู่ในข่ายแห่ง **ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส** ของโลก ท่านได้จากชาวเขาไปเพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่โลกต่อไปตามอัธยาศัยไม่มีประมาณ เรื่องทั้งนี้นับว่าเป็นคติแก่อนุชนรุ่นหลังได้เป็นอย่างดี ซึ่งเวลานี้พุทธศาสนิกชนผู้รักความสงบ กำลังวิตกห่วงใยทั้งตนและพุทธศาสนาอันเป็นสมบัติล้นค่า และเป็นคู่เคียงแห่งชีวิตจิตใจตลอดมา ที่อาจถูกเพ่งเล็งกล่าวหาอย่างลึกลับว่าเป็น ''เสือเย็น'' ทำนองที่ท่านพระอาจารย์มั่นถูกมา แล้วกำจัดทำลายอย่างเปิดเผยก็ได้ จากฝ่ายใดก็ตามที่มีความรู้ความเห็นเป็นปรปักษ์ต่อหลักพระศาสนาและคตินิสัยของพุทธศาสนิกชน ซึ่งเวลานี้ก็เริ่มไหวตัวบ้างพอให้รู้สึกว่าไม่ควรนอนใจ ถ้านอนหลับทับสิทธิ์จนเกินไปอาจเสียใจในภายหลัง

ท่านพระอาจารย์มั่นท่านดำเนินตามแบบสุคโต ไปอยู่ในป่าในเขาก็เป็นประโยชน์แก่ชาวป่าชาวเขา เทวบุตร เทวธิดา อินทร์ พรหม ภูตผี นาค ครุฑ ไม่ว่างงาน ท่านมีเมตตาสงสารอนุเคราะห์โลกอยู่ตลอดเวลา ออกมาเมืองมนุษย์มนาก็โปรดมนุษย์มนา พระ เณร ชี คหบดีทวยข้าประชาชนคนทุกชั้นไม่เว้นแต่ละเวลา มีมนุษย์มนาไปมาหาสู่ศึกษาอบรมอรรถธรรมกับท่านเป็นประจำ นับว่าท่านทำประโยชน์มหาศาลแก่ส่วนรวม ซึ่งยากจะมีผู้ทำได้ละเอียดลออกว้างขวางเหมือนอย่างท่าน

เวลาพักอยู่ในภูเขา ตอนบ่าย ๆ เย็น ๆ พวกชาวป่าก็พลอยได้รับความแช่มชื่นเบิกบานจากธรรมที่ท่านแสดงโสรจสรง ตกตอนดึกก็แก้ปัญหาและแสดงธรรมแก่เทวดาที่มาจากชั้นและที่ต่าง ๆ ฟัง เรื่องเช่นนี้นับว่าเป็นภาระอันหนักที่ท่านต้องทำซึ่งหาตัวแทนยาก ไม่เหมือนการสั่งสอนมนุษย์ มนาที่ใคร ๆ สั่งสอนก็พอรู้เรื่องกัน นอกจากจะฟังและปฏิบัติตามหรือไม่เท่านั้น การเกี่ยวข้องกับเทพเจ้าทั้งเบื้องบนเบื้องล่างนับว่าเป็นเรื่องสำคัญมากสำหรับท่านพระอาจารย์มั่น ฉะนั้นประวัติของท่านจึงมักมีเรื่องเกี่ยวกับเทพสับปนกันไปเสมอตามประสบการณ์ในสถานที่และเวลาต่าง ๆ กัน จนกว่าจะจบประวัติท่าน เรื่องทำนองนี้ถึงจะสิ้นสุดลง

เมื่อไม่นานมานี้ผู้เขียนได้ไปกราบนมัสการท่านพระอาจารย์ผู้ทรงคุณธรรมอันสูง ซึ่งเป็นอาจารย์ทางวิปัสสนากรรมฐาน มีประชาชนและพระเณรเคารพนับถือท่านมากแทบทั่วประเทศไทย พอไปถึงก็เป็นเวลาที่ท่านกำลังสนทนาธรรมอยู่กับพระ ๓-๔ องค์ ซึ่งเป็นลูกศิษย์ท่านภายในวัด เราพลอยได้โอกาสเข้าผสมด้วย ท่านแสดงอัธยาศัยด้วยความเมตตาอย่างยิ่ง เราเริ่มสนทนาธรรมภาคปฏิบัติแขนงต่าง ๆ จนเตลิดไปถึงเรื่องของท่านพระอาจารย์มั่นซึ่งเป็นอาจารย์ท่าน ระยะนั้นท่านไปศึกษาอบรมอยู่กับท่านพระอาจารย์มั่นที่จังหวัดเชียงใหม่ ในภูเขาลึกห่างจากตัวอำเภอมากเดินด้วยเท้าเปล่าเป็นวัน ๆ จึงจะถึงอำเภอ ท่านเล่าให้ฟังหลายเรื่องซึ่งล้วนเป็นเรื่องที่ฟังแล้วสะดุดใจ และเกิดความอัศจรรย์ชนิดบอกไม่ถูก แต่จะนำมาเล่าให้ท่านฟังเท่าที่เห็นว่าอยู่ในเกณฑ์ที่ควร นอกนั้นจึงขอผ่านไป ตามที่เคยเรียนให้ทราบมาแล้ว

ท่านเล่าว่าท่านพระอาจารย์มั่น นอกจากจะเป็นที่แน่ใจอย่างยิ่ง ว่าท่านเป็นผู้บริสุทธิ์หมดจดในสมัยปัจจุบันแล้ว ท่านยังมีคุณธรรมพิเศษหลายประการอีกด้วย ทั้งน่ากลัว ทั้งน่าเคารพ ทั้ง

น่าเลื่อมใส ทั้งทำให้เราระวังตัวอยู่ตลอดเวลา ความรู้แปลก ๆ ที่ท่านเล่าให้ฟังนั้น ผมเองก็จำไม่ได้หมด ผู้เขียนเรียนถามท่านว่า ส่วนที่จำไม่ได้ก็สุดวิสัย แต่ที่พอจำได้ก็ขออาราธนาเล่าให้กระผมฟังบ้าง พอได้ยึดไว้เป็นขวัญใจและเป็นที่ระลึกบูชาไปนาน ๆ ท่านพูดว่า ก็เราคิดอะไรขึ้นมาภายในใจท่านรู้เอาเสียหมด จะว่าอย่างไรล่ะ ผมเองเหมือนถูกมัดไว้ทั้งวันทั้งคืนเลย ด้วยการระวังรักษาจิต ถึงขนาดนั้นท่านยังเอาเรื่องความคิดของเราไปเทศน์ให้เราและหมู่เพื่อนฟังจนได้ แต่จิตผมก็รู้สึกว่าดีอยู่ไม่น้อยในระยะที่อยู่กับท่านนั้น เป็นแต่รักษาใจไม่ให้คิดไปทุกแง่ทุกมุมไม่ได้เท่านั้นเอง

ใคร ๆ ก็ทราบว่าใจเป็นของเล่นเมื่อไร มันคิดได้ทั้งวันทั้งคืน ใครจะไปทนตามทนห้ามมันหวาดไหว ฉะนั้น จึงโดนท่านเทศน์เสียเรื่อย บางทีเราคิดและหลงลืมไปแล้ว พอมาหาท่าน ท่านเทศน์เรื่องนั้นขึ้น เราถึงระลึกได้ว่า เราได้หลวมตัวคิดอย่างท่านว่าจริง ๆ อย่างนี้ ท่านดุให้ท่านอาจารย์ด้วยหรือ? ผู้เขียนถาม บางทีท่านดุเอาบ้าง แต่บางทีแนะนำไปทีเดียว โดยยกเอาเรื่องที่เราคิดนึกฝันไปนั่นเองมาเป็นธรรมแสดงแก่เราเอง บางครั้งก็มีพระไปนั่งฟังอยู่ด้วย เรานึกอายพระที่ไปได้ยินด้วย แต่ดีอยู่อย่างหนึ่ง เวลามีพระไปนั่งฟังอยู่ด้วยนับแต่หนึ่งองค์ขึ้นไป ท่านไม่ระบุชื่อผู้เป็นต้นเหตุคิด เป็นแต่อธิบายเรื่องความคิดนึกดีชั่วนั้น ๆ ไปเรื่อย ๆ เท่านั้น

ท่านอาจารย์คิดอย่างไรบ้าง ท่านถึงได้ดุบ้างสั่งสอนบ้าง ผู้เขียนเรียนถาม ฟังแต่คำว่าปุถุชนเป็นไร มันหนายิ่งกว่าภูเขาหินและชนดะไปหมด ไม่เลือกว่าดีว่าชั่ว ว่าผิดว่าถูก มันคิดไปได้ทั้งนั้น พอดีกับเรื่องที่ควรดุท่านถึงได้ดุ ท่านอาจารย์กลัวท่านมากหรือเปล่าเวลาท่านดุ ผู้เขียนเรียนถาม ทำไมจะไม่กลัว ตัวไม่สั่นแต่หัวใจมันสั่นอยู่ภายใน บางทีแทบลืมหายใจก็ยังมี การรู้วาระจิตของผู้อื่นนั้นท่านรู้จริง ๆ ผมไม่สงสัยเลย เพราะเรื่องมันบอกอยู่กับตัวเรา ทุกอย่างที่คิดออกไป ท่านตามเก็บเอามาเทศน์สอนเราเสียสิ้น บางครั้งผมคิดว่าจะไปเที่ยวตามภาษาความโง่ของตน ถ้าคิดตอนกลางคืน พอตื่นเช้ามาไปทำข้อวัตรอุปัฏฐากท่าน ท่านก็เก็บเอาเทศน์ทันทีที่ไปถึง ท่านว่าท่านจะไปเที่ยวที่ไหนอีก ที่นั้นไม่ดีสู้ที่นี่ไม่ได้ อยู่ที่นี่ดีกว่าท่านองนี้ ทุก ๆ ครั้งที่เราคิดปรากฏว่าไม่ยอมให้ผ่านพ้นไปได้ ท่านว่าอยู่ที่นี่สนุกฟังเทศน์ ดีกว่าอยู่ที่นั้น แล้วก็ไม่อนุญาตให้เราไปที่นั้นจริง ๆ ด้วย เท่าที่สังเกตดูท่านคงเป็นห่วงเรามาก กลัวจิตเราจะเสื่อมเสีย และท่านก็พยายามอบรมอยู่ตลอดเวลา

ที่ผมกลัวท่านมากก็คือ ไม่ว่ากลางคืนหรือกลางวัน พอเรากำหนดพิจารณาดูท่านเมื่อไร ก็ปรากฏเห็นท่านจ้องมองเราอยู่แล้ว ประหนึ่งท่านไม่ยอมพักผ่อนเอาเลย บางคืนผมไม่กล้านอนเพราะมองดูท่านแล้วเหมือนท่านนั่งอยู่ตรงหน้าเรา และเพ่งตาจับจ้องอยู่ที่เราทุกขณะ เรากำหนดจิตออกไปข้างนอกทีไรก็เห็นแต่ท่านมองดูเราอยู่แล้ว ฉะนั้นการเคลื่อนไหวทุกอาการ จึงเป็นไปด้วยความสำรวมระวังอยู่เสมอ เวลาไปบิณฑบาตตามหลังท่าน ต่างองค์ต่างระวังสำรวมใจไม่ให้พลั้งเผลอออกนอกกายได้ ไม่เช่นนั้นขากลับออกมาถึงวัดหรือยังไม่ถึงด้วยซ้ำ ในบางครั้งโดนเทศน์จนได้

ไม่ว่าจะอยู่ที่ใดทั้งกลางวันและกลางคืน ต้องมีสติระวังตัวตลอดเวลา แม้เช่นนั้นยังมีเรื่องให้ท่านนำมาเทศน์จนได้และก็จริงดังที่ท่านเทศน์เสียด้วย คือต้องมีองค์ใดองค์หนึ่งที่อุปโลกน์ไปคิดเรื่องขึ้นมาให้ท่านจำต้องนำมาเทศน์ บางครั้งขณะนั่งฟังเทศน์ได้ยินเสียงท่านเทศน์ดุเรื่อง

แปลก ๆ ซึ่งเราเองมิได้คิดทำนองนั้น พอเลิกประชุมฟังเทศน์แล้ว ออกมากระซิบถามกันว่า วันนี้ท่านเทศน์ถูกใครบ้าง เสียงเทศน์รู้สึกชอบกล ต้องมีองค์หนึ่งสารภาพตัวให้เราฟังจนได้ว่า วันนี้ท่านเทศน์ถูกผมเอง เพราะผมอุตริไปคิดอย่างนั้นจริง ๆ ดังนี้ แต่อยู่กับท่านรู้สึกดีมาก เพราะมีสติอยู่กับตัวแทบตลอดเวลาเนื่องจากกลัวท่าน

ท่านเล่าว่าขณะไปถึงเชียงใหม่ทีแรกและเข้าไปพักวัด.......ได้ไม่ถึงชั่วโมง เห็นรถยนต์วิ่งเข้ามาในวัดที่ผมพักอยู่ และตรงเข้ามาจอดที่หน้ากุฏิผมพอดี พอมองลงไปเป็นท่านพระอาจารย์มั่น ผมก็รีบลงไปต้อนรับท่านและเรียนถามถึงเรื่องการมาของท่าน ท่านก็บอกทันทีว่าผมก็มารับท่านนั่นเอง เพราะทราบว่าท่านจะมาที่นี่ตั้งแต่เมื่อคืนนี้แล้ว เราเรียนถามท่านว่า มีใครเล่าถวายท่านอาจารย์หรือว่ากระผมจะมาที่เชียงใหม่ ท่านตอบว่าใครจะบอกหรือไม่ก็ไม่เป็นปัญหา ถ้าทราบและอยากมาก็มาเองได้ดังนี้ พอได้ยินคำนั้นแล้ว จิตผมเริ่มนึกกลัวขึ้นมา และยังทำให้เรานึกพิสดารไปต่าง ๆ ซึ่งจะทำให้กลัวท่านมากขึ้น เวลาไปอยู่กับท่านจริง ๆ เรื่องก็เป็นดังที่คิดไว้ทุกประการ

ขณะประชุมฟังเทศน์ถ้าใจคิดเป็นธรรมแบบสละทิฐิมานะเสียจริง ๆ ก็รู้สึกสนุกเพลิดเพลินในธรรมท่าน เพราะท่านเทศน์เป็นธรรมล้วน ๆ ทำให้จิตใจเพลิดเพลินไปตามยิ่งกว่าอะไรที่เคยผ่านมา ถ้าจิตไม่ค่อยเป็นธรรมและหาบหามโลกไปทับถมท่าน จะได้ยินเสียงเทศน์เป็นไฟไปทีเดียว และผู้ฟังแบบหามโลกไปหาท่านก็รู้สึกร้อนเป็นไฟไปเช่นเดียวกัน ทั้งนี้ท่านมิได้สนใจว่าการเทศน์จะไปโดนกิเลสของใครเข้า ตรงไหนที่มีเรื่องมีกิเลสชุกชุมมาก ท่านจะพุ่งธรรมเข้าไปตรงนั้น ไม่ยอมแสดงไปที่อื่นเลย บางครั้งถึงกับระบุตัวบุคคลออกเลยว่า คืนนี้ท่าน....ภาวนาทำไมอย่างนั้น นั้นมันไม่ถูก ที่ถูกต้องทำอย่างนั้น และเมื่อเช้านี้ท่าน.....คิด.......อะไรอย่างนั้น ถ้าไม่อยากฉิบหายเพราะการทำลายตัวด้วยความคิดประเภทสังหารนั้นแล้ว อย่าหาญคิดต่อไป สิ่งที่พระพุทธเจ้าให้คิดให้ทำ ทำไมไม่คิดไม่ทำ แหวกไปคิดหาอะไรอย่างนั้น ที่นี่เป็นสถานที่อบรมศีลธรรมเพื่อแก้ความเห็นผิด คิดผิด มิใช่สถานที่สั่งสมความคิดเพื่อก่อไฟเผาตัวทำนองที่คิดนั้น

ผู้ที่ยอมรับความจริงทางใจจะรู้สึกเย็นสบาย ท่านเองก็ไม่ค่อยว่าอะไร สำคัญที่มีอะไรไปตะขิดตะขวงใจท่านอยู่ภายในอย่างลึกลับนั้น รู้สึกจะเหมือนเอาไฟไปเผาลนท่าน และจะได้ยินคำแปลก ๆ ออกมาทันที แต่ถ้าผู้นั้นรู้สึกตัว รีบแก้ไขความคิดเห็นเสียใหม่ก็ไม่มีอะไรต่อไปอีก เรื่องก็สงบไป

คืนหนึ่งมีพวกชาวเขาพูดกันว่า ตุ๊เจ้าหลวง (พระอาจารย์ใหญ่) ที่มาพักอยู่กับพวกเราท่านจะมีคาถากันผีขับไล่ผีหรือเปล่าก็ไม่ทราบ พรุ่งนี้พวกเราลองพากันออกไปขอท่านดู ท่านจะพอมีให้พวกเราบ้างไหม? พอตื่นเช้ามา ท่านอาจารย์มั่นก็รีบบอกกับพระทันทีว่า คืนนี้นั่งภาวนาอยู่ได้ยินพวกชาวเขาในหมู่บ้านนี้พูดกันว่า พวกพระเราจะมีคาถากันผีไล่ผีบ้างไหม เขาจะมาขอคาถานั้นกับพวกเรา ถ้าเขามาขอคาถาดังที่ว่านั้น ให้เอาคาถา*พุทโธ ธัมโม สังโฆ* ให้เขาไปภาวนาคาถานี้กันผีดีนัก ผีในโลกนี้กลัวแต่ *พุทโธ ธัมโม สังโฆ* เท่านั้น ไม่มีผีตัวใดจะกล้าต่อสู้กับธรรมเหล่านี้ได้

พอตอนเช้าพวกชาวเขาพากันมาจริง ๆ ดังที่ท่านบอกไว้ และพร้อมกันมาขอคาถากันผีไล่ผีกับท่านจริง ๆ ท่านก็บอกคาถา *พุทโธ ธัมโม สังโฆ* ให้แก่เขาไป โดยบอกวิธีทำให้เขา คือนึก*พุท*

โธ ธัมโม สังโฆ บทใดบทหนึ่งไว้ในใจ และบอกว่าผีกลัวนักหนา พอเขาได้*พุทโธ ธัมโม สังโฆ*ไปแล้ว ต่างก็เริ่มทำพิธีกันผีตามที่ท่านสั่ง โดยที่เขาไม่รู้ว่าท่านให้เขาภาวนา พอเขาพากันทำแบบที่ท่านสั่งสอน ใจเลยรวมสงบลงเป็นสมาธิในขณะนั้น รุ่งเช้าเขาก็รีบออกมาหาท่านและเล่าอาการที่เป็นให้ท่านฟัง ท่านบอกว่านั่นเป็นวิธีที่ถูกต้องแล้ว ผีแถว ๆ นี้จะต้องกลัวและพากันวิ่งหนีหมดอยู่ที่นี่ต่อไปไม่ได้ เพราะธรรมของพวกแกแก่กล้าแล้ว ต่อไปพวกแกไม่ต้องกลัวผีอีกแล้ว แม้พวกที่ภาวนากันผียังไม่เป็น ผีก็เริ่มกลัวอยู่แล้ว

จากนั้นท่านสอนให้เขาทำทุกวัน ตามปกติคนชาวเขาเป็นคนซื่อสัตย์สุจริตมาดั้งเดิมจึงสั่งสอนง่ายอยู่บ้าง เขาพากันทำทุกวันอย่างเอาจริงเอาจัง ต่อมาไม่ช้าคนในบ้านนั้นบางคนภาวนาเป็นจริง ๆ จนจิตเกิดความสว่างไสวสามารถรู้จิตใจของคนอื่นได้ ตลอดจิตพระที่อยู่ในวัดเช่นเดียวกับคนบ้านเสือเย็นที่กล่าวผ่านมาแล้ว เวลาเขาออกมาวัดมาเล่าเรื่องภาวนาให้พระอาจารย์ฟัง และเรื่องที่จิตสามารถรู้เห็นสิ่งต่าง ๆ อย่างน่าจับใจนั้น พระในวัดเกิดความอัศจรรย์และกลัวเขาจะรู้เห็นจิตของตัวที่คิดไปต่าง ๆ พระบางองค์ที่มีนิสัยขี้ขลาดแต่อยากรู้เรื่องต่าง ๆ อดทนไม่ได้ก็ถามเขา เขาก็เล่าให้ฟังตามเป็นจริง ยังทนต่อความอยากถามไม่ได้อีก พยายามแคะไค้ไล่เบี้ยสอบถามเขาเข้ามาหาเรื่องของตัวโดยจะขาดทุนก็ไม่ยอมรู้สึกตัว ราวกับใจมีฝาปิดไว้ร้อยชั้นอย่างมิดชิด ไม่มีอะไรจะสามารถเอื้อมเข้าไปสัมผัสแตะต้องได้ พอถามเขา เขาก็บอกอย่างตรงไปตรงมาตามภาษาของคนป่าซึ่งไม่สนใจกับสังคมว่านิยมกันอย่างไร พระที่ฟังแล้วชอบใจว่าถูกกับปมด้อยของตัว และกลัวในเวลาคิดปรุงไปต่าง ๆ ว่า เขาจะรู้ทำนองที่เขาเคยรู้แล้วนั้น

นอกจากเขาจะรู้สิ่งต่าง ๆ ดังที่ว่านั้น เขายังพูดกับท่านพระอาจารย์มั่นอย่างหน้าตาเฉยด้วยว่า จิตตุ๊เจ้าหลวง เฮาก็ฮู้ก้า (เรารู้ครับ) เพราะเฮาดูและฮู้จิตตุ๊เจ้าหลวงก่อนใคร ๆ ท่านก็ถามบ้างว่า จิตเราเป็นอย่างไร กลัวผีไหม? เขายิ้มแล้วก็ตอบท่านว่า จิตของตุ๊เจ้าหลวงหมดดวงสมมุติแล้ว เหลือแต่นิพพานในร่างมนุษย์อย่างเดียว และไม่กลัวอะไรเลย จิตตุ๊เจ้าวิเศษสุดแล้ว เรื่องผีสางอะไรเขาเลยไม่กล่าวถึง แม้คนในบ้านนั้นก็หันมาเลื่อมใสศาสนาและท่านพระอาจารย์มั่นเสียหมด ไม่สนใจกับผีกับสางอะไรอีกต่อไป เพราะคนที่ภาวนาเก่งคนนั้นเป็นผู้ประกาศให้ชาวบ้านทราบเรื่องของศาสนา และเรื่องของท่านพระอาจารย์อยู่ทุกวัน

เวลาใส่บาตรเขาพร้อมกันมารวมใส่ในที่แห่งเดียว พอเสร็จจากการใส่บาตร เวลาจะอนุโมทนา ท่านพระอาจารย์บอกให้เขาพร้อมกันสาธุดัง ๆ เผื่อเทวดาจะได้อนุโมทนาด้วย เขาจะมีส่วนบุญกับพวกเราอีกส่วนหนึ่ง เขาเชื่อท่านพร้อมกันสาธุดัง ๆ ทุกวัน ที่ท่านให้เขาสาธุดัง ๆ นี้ทราบว่าเวลากลางคืนยามดึกสงัด มักมีเทวดามาเยี่ยมและฟังเทศน์ท่านเสมอ บางพวกก็บอกว่าได้ยินเสียงสาธุดังไปถึงเขา เขาจึงทราบว่าพระคุณเจ้าพักอยู่ที่นี่ ถึงได้พากันมาเยี่ยม ตามธรรมดาทุกครั้งที่พวกเทพมาเยี่ยม จะต้องมีหัวหน้านำมาเสมอ และพวกเทวดานั้น ๆ ก็มีภูมิที่อยู่ต่าง ๆ กัน บางพวกก็เป็นรุกขเทวดามาจากที่ใกล้บ้างไกลบ้าง บางพวกก็เป็นพวกเทวดาบนสวรรค์ชั้นนั้น ๆ ดังที่แสดงไว้ในตำรา

ก่อนเวลาเขาจะมาในคืนใด คืนนั้นท่านต้องทราบล่วงหน้าไว้ก่อนเสมอ ว่าเขาจะมาประมาณตี ๒ หรือตี ๓ ท่านก็พักผ่อนเสียก่อน พอจวนถึงเวลาก็ลุกขึ้นเข้าที่คอยต้อนรับ ถ้าทราบว่าเขาจะมาราวเที่ยงคืนหรือตี ๑ ท่านก็เข้าที่คอยต้อนรับ แต่การเข้าที่คอยนั้นมีสองประเภท คือ

ภาวนาไปตามลำพังจนจิตลงสู่ความสงบแล้วพักอยู่หนึ่ง พอควรแก่กาลแล้วถอนขึ้นมาอยู่ระดับพอดีกับภูมิของแขกจะรับทราบกันได้หนึ่ง ถ้าแขกยังไม่มาก็ดี กำลังมาก็ดี หรือมารออยู่ก่อนแล้วก็ดี ย่อมรับทราบกันได้กับจิตที่อยู่ในระดับนี้ มีอะไรก็สนทนากันไปจนกว่าจะยุติลงด้วยเหตุการณ์อันควร ถ้าจิตลงไปอยู่ในสมาธิเสียจริง ๆ ภูมิของแขกที่มาเยี่ยมก็เข้าไม่ถึง ถ้าถอนออกมาเป็นจิตธรรมดาเสีย หากจิตไม่มีความชำนาญในทางนี้จริง ๆ ก็ไม่อาจรับทราบกันได้ทุกระยะกับสิ่งที่มาเกี่ยวข้อง แม้ทราบได้ก็ไม่ถนัดเหมือนจิตที่อยู่ในขั้นเตรียมรับ ฉะนั้น จิตที่อยู่ภูมิอุปจาระ คืออยู่ที่ปากประตู จึงเป็นภูมิที่เหมาะกับเหตุการณ์แทบทุกกรณี

ท่านพระอาจารย์มั่นท่านเชี่ยวชาญในทางนี้มานาน เริ่มแต่สมัยท่านพักอยู่ถ้ำสาริกานครนายกเป็นต้นมา ซึ่งระยะนั้นทราบว่าท่านได้ ๒๒ พรรษา จากนั้นมาจนถึงวันท่านมรณภาพพรรษาก็ร่วม ๖๐ แล้ว ท่านจึงมีความชำนิชำนาญในทางนี้มาก โลกมนุษย์เราต่างก็มีใจเป็นของคู่ควรกับสิ่งเหล่านี้ เช่นเดียวกับท่านที่สามารถปฏิบัติจนรู้เห็นได้ แต่ยังไม่ค่อยมีผู้สามารถปฏิบัติจนรู้เห็นได้อย่างท่าน พอเป็นพยานแก่ตัวเอง แม้ไม่มากเหมือนท่านที่เชี่ยวชาญ นอกจากไม่เห็นแล้ว ยังอาจเข้าใจว่าสิ่งเหล่านี้ไม่มีอยู่ในโลกสมมุติอีกด้วย จึงเป็นเรื่องลำบากที่จิตไม่มีระดับความพอดีเป็นธรรมเครื่องอยู่ ถ้าจิตมีความสามารถด้วยการปฏิบัติตนตามหลักธรรม ซึ่งเป็นหลักรับรองความรู้จริงเห็นจริงเท่าที่ควรแล้ว สิ่งที่ได้รู้ด้วยใจอย่างประจักษ์แล้ว แม้คำคัดค้านทั้งแผ่นดินว่าไม่จริงมาลบล้าง ก็เป็นคำคัดค้านที่เป็นโมฆะโดยประการทั้งปวง สิ่งที่ยังคงอยู่ก็คือความจริงของผู้รู้จริงเห็นจริงนั่นแล ไม่มีสิ่งใดจะสามารถมาลบล้างได้ เพราะความจริงย่อมไม่ขึ้นอยู่กับคำเสกสรรและติชมใด ๆ นอกจากเป็นสิ่งที่จริงอยู่อย่างตายตัวตามหลักธรรมชาติเท่านั้น

ตามป่าตามเขาของอำเภอต่าง ๆ ในจังหวัดเชียงใหม่ ปรากฏว่าท่านพระอาจารย์มั่นได้ท่องเที่ยวซอกแซกทุกซอกทุกมุมกว่าจังหวัดอื่น ๆ เพราะท่านอยู่ที่จังหวัดนั้นมาหลายปี และนานกว่าที่อื่น ๆ การบำเพ็ญธรรมก็สะดวก ความรู้ที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ก็มีมากกว่าที่อื่น ๆ ท่านว่าท่านอยู่ที่เชียงใหม่นานเพราะเหตุหลายประการ คือสถานที่บำเพ็ญเหมาะสมมากหนึ่ง ชาวป่าผู้มีภูมิจิตที่น่าสงสารควรอนุเคราะห์มีอยู่มาก ความผิดปกติของคนในเขาที่มีจำนวนน้อย ซึ่งควรได้รับการอบรมส่งเสริมเพื่อความมั่นคงต่อไป ดีกว่าจะปล่อยทิ้งไว้อันอาจมีการเสื่อมถอยลงได้หนึ่ง และเพื่อสงเคราะห์พวกเทวดาทั้งหลายหนึ่ง

พวกกายทิพย์นี้ชอบมาถามปัญหาและฟังเทศน์ท่านเสมอ อย่างน้อยวันพระละสองครั้ง นอกจากนั้นยังมีพวกนาคพาบริวารมาฟังธรรมท่านอยู่เสมอเช่นกัน ท่านว่ากลางคืนท่านไม่ค่อยว่างจากการรับแขกจำพวกกายทิพย์เลย บางคืนพวกเทพจากเบื้องบนชั้นนั้น ๆ มาเยี่ยม บางคืนพวกรุกขเทพมาเยี่ยม บางคืนพวกพญานาคมาเยี่ยม พวกเทพเบื้องบนชั้นนั้น ๆ มาแต่ละครั้งหัวหน้าเขาประกาศให้ท่านและเทวดาทั้งหลายทราบก่อนจะถามปัญหาและฟังธรรมว่า มีจำนวนหมื่นบ้าง แสนบ้าง พวกรุกขเทพมาแต่ละครั้งหัวหน้าประกาศว่า มีจำนวนพันบ้าง หมื่นบ้าง พวกพญานาคพาบริวารมาแต่ละครั้งประกาศว่า มีจำนวนห้าร้อยบ้าง หนึ่งพันบ้าง

เวลาท่านลงเดินจงกรมตอนเย็น จิตจะรับทราบความนัดหมายแห่งการมาของพวกเทพเหล่านั้นแทบทุกเย็น บางครั้งก็ปรากฏเอาเวลาเข้าที่ภาวนาว่า เทวดาชั้นนั้นจะมาเยี่ยมเวลาเท่านั้น ชั้นนั้นจะมาเวลาเท่านั้น รุกขเทพพวกนั้นจะมาเวลาเท่านั้น และพวกนั้นจะมาเวลาเท่านั้น พวกนาค

จะมาเวลาเท่านั้น บางคืนมีถึงสองสามพวก ท่านต้องนัดเวลาไม่ให้มาตรงกัน โดยพวกหนึ่งนัดให้มาราวห้าทุ่มบ้าง พวกหนึ่งนัดให้มาราวหกทุ่มบ้าง อีกพวกหนึ่งนัดให้มาราวเจ็ดทุ่มบ้าง ตามแต่เห็นควร ไม่ให้เวลาตรงกัน เพราะพวกเทพแต่ละชั้นละภูมิ มีพื้นเพทางจิตใจและธรรมที่ควรแก่ตนต่างกัน พวกหนึ่งมาต้องการฟังธรรมประเภทหนึ่ง อีกพวกหนึ่งต้องการฟังธรรมอีกประเภทหนึ่ง เพื่อความเหมาะสมกับภูมิของเทวดาที่มีประเภทต่าง ๆ กัน ท่านจำต้องนัดให้มาในเวลาต่างกัน เพื่อสะดวกแก่การแสดงและการฟังทั้งสองฝ่าย เพราะความจำเป็นดังกล่าวนี้ ทำให้ท่านพักอยู่ที่เชียงใหม่นาน

เฉพาะพวกเทพทั้งเบื้องบนเบื้องล่าง ปรากฏว่ามาเกี่ยวข้องกับท่านเป็นประจำยิ่งกว่ามนุษย์และนาคครุฑภูตผีทั้งหลาย ทั้งนี้เนื่องจากผู้เข้าถึงจำพวกกายทิพย์ในทางจิตใจมีจำนวนน้อยมาก จึงเป็นความจำเป็นมากในการทำประโยชน์แก่พวกเทวดา แม้เทวดาเองก็เคยพูดกับท่านแล้วแทบทุกจำพวกเกี่ยวกับผู้ไม่รู้เรื่อง ไม่เข้าใจกับพวกเทวดา และไม่สนใจว่าเทวดาก็เป็นกำเนิดชนิดหนึ่งที่มีโลกอยู่อาศัยตามกรรมของตน และมีความหวังในสิ่งที่พึงพอใจเช่นเดียวกับสัตว์โลกทั่ว ๆ ไป

ฉะนั้น เทวดาจึงไม่มีความหมายสำหรับมนุษย์ประเภทดังกล่าวนั้น เมื่อมาพบท่านผู้ทรงคุณธรรมอันสูงสุดที่มีญาณหยั่งทราบว่า สัตว์เป็นสัตว์ คนเป็นคน เทวดาเป็นเทวดา และอะไรเป็นอะไรไม่ปฏิเสธ อันเป็นการให้เกียรติแก่ภพกำเนิดของสัตว์นั้น ๆ เช่นนี้ ซึ่งนาน ๆ จะเจอสักครั้งหนึ่ง จึงอดที่จะเกิดความปีติยินดีอย่างซาบซึ้งมิได้ และพากันมากราบไหว้ถามปัญหาข้อข้องใจและฟังธรรมเสมอ เพื่อดื่มโอชารสพระสัทธรรมเข้าไปหล่อเลี้ยงเชิดชูจิตใจ ความเป็นอยู่แห่งภพชาติของตนให้มีความสุขสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ดังนั้นเทวดาทั้งหลายจึงเคารพเลื่อมใสท่านผู้มีคุณธรรมสูงมาก ทั้งรู้เรื่องและเห็นอกเห็นใจพวกเทวดาว่า เป็นสัตว์ที่มีความหวังอะไร ๆ ที่เป็นสิริมงคลแก่ตน และมีความหมายเช่นเดียวกับสัตว์โลกทั่วไป

ท่านเล่าว่า สัตว์จำพวกกายทิพย์ในกำเนิดต่าง ๆ ที่พอมีทางตะเกียกตะกายช่วยตัวเองได้มาติดต่อเกี่ยวข้องกับท่านเพื่อขอความอนุเคราะห์ช่วยเหลือ มีจำนวนมากกว่ามนุษย์หลายเท่า แต่เป็นสิ่งลี้ลับสำหรับพวกเราผู้ยังไม่สามารถรู้เห็นได้ในทางจิตใจ สิ่งเหล่านี้จึงกลายเป็นปัญหาต่อสังคมมนุษย์ชนิดไม่มีทางแก้ให้ตกได้ แต่ทั้งนี้มิได้เป็นอุปสรรคต่อการรู้เห็นของทุกรายไป ผู้มีความสามารถในทางจิตใจ สิ่งเหล่านี้ย่อมกลายเป็นเรื่องธรรมดา เช่นเดียวกับเรื่องธรรมดาทั่ว ๆ ไปที่มนุษย์สามารถ สำหรับท่านพระอาจารย์มั่นรู้สึกจะถือเป็นเรื่องธรรมดา ท่านจึงสามารถทำหน้าที่เกี่ยวกับพวกกายทิพย์ตลอดมา ไม่ว่าจะอยู่ที่ไหนท่านจำเป็นต้องมีการเกี่ยวข้องเสมอ ในเวลาที่เขาต้องการความช่วยเหลือจากท่าน

เฉพาะจังหวัดเชียงใหม่ ท่านว่าท่านได้ทำการเกี่ยวข้องกับพวกกายทิพย์ที่มีภพภูมิต่าง ๆ กันมากกว่าที่ทั่วไป โดยที่สัตว์จำพวกเหล่านี้ส่วนมากชอบมาติดต่อกับท่าน ขณะที่พักอยู่ในที่เปลี่ยว ๆ อันสงัด ปราศจากผู้คนพลุกพล่านหรือสัญจรไปมา ประกอบกับเชียงใหม่เป็นทำเลที่เหมาะสมอย่างยิ่งเพราะมีป่ามีเขามาก ท่านเองขณะพักอยู่ที่เช่นนั้น ก็มีเวลาว่างจากภาระภายนอกมากกว่าที่อื่น ๆ จึงเป็นโอกาสที่พวกกายทิพย์จะเข้าถึงได้ง่าย

เทวดาประเทศเยอรมันมาขอฟังเทศน์ท่าน

นี่ก็เป็นเรื่องที่แปลกอยู่เรื่องหนึ่ง ในบรรดาเรื่องที่เกี่ยวกับเทวดาที่ท่านเคยสงเคราะห์เรื่อยมา เทวดาพวกนี้มาจากประเทศเยอรมัน มาขอฟังเทศน์ท่านขณะที่พักอยู่หมู่บ้านอีก้อ กับพวกมูเซอในเขาลึก โดยเขาแสดงความประสงค์ออกมาเลยว่า อยากฟังเทศน์ชัยชนะคาถา ท่านกำหนดหาบทธรรมที่ตรงกับความต้องการของเขา ธรรมก็ผุดขึ้นมาภายในว่า **อกฺโกเธน ชิเน โกธํ** เป็นต้น บอกความหมายขึ้นมาพร้อม และแสดงให้พวกเทวดาฟังว่า ธรรมนี่แลเป็นยอดแห่งธรรมที่ผู้หวังความชนะจะพึงเจริญให้มาก โลกที่มีความร่มเย็นเป็นสุขต่อกันตลอดมาก็เพราะธรรมนี้เป็นเครื่องปราบปรามความชั่วทั้งหลาย มีความโกรธเป็นต้น ให้เสื่อมสิ้นอำนาจในการทำลายสังคมมนุษย์และเทวดาทั้งหลาย ทำให้โลกมีความเจริญและสงบสุขโดยทั่วกัน เทวดาควรมีธรรมนี้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวประสานกัน

โลกถ้าขาดชัยชนะธรรมนี้แล้ว อย่างน้อยก็เกิดความไม่สงบสุข มากกว่านั้นก็สังหารทำลายกันให้ฉิบหายย่อยยับโดยถ่ายเดียว โลกจะเอาความโกรธแค้นมาปราบปรามข้าศึกทั้งภายในภายนอก ทั้งใกล้และไกล ทั้งวงแคบและวงกว้าง ด้วยความโกรธแค้น อันเป็นของไม่ดีและเป็นเครื่องทำลายตนและผู้อื่น จึงไม่มีทางสำเร็จได้ตลอดกาล ถ้าขืนปราบด้วยความโกรธแค้นมากขึ้นเพียงไร โลกก็ยิ่งจะเป็นไฟประลัยกัลป์เผาผลาญกันให้ย่อยยับจนไม่มีอะไรเหลืออยู่เพียงนั้น เพราะความโกรธแค้นเป็นไฟอยู่แล้วโดยธรรมชาติ แต่นำไปทำการหุงต้มอะไรไม่สำเร็จ ทางสำเร็จของมันก็คือทำโลกให้วอดวายไปโดยถ่ายเดียวเท่านั้น ผู้ต้องการให้โลกยังคงเป็นโลกที่มีความหมายและน่าอยู่ จึงควรเห็นโทษของความโกรธแค้นอันเป็นเครื่องทำลายนี้ว่าเป็นไฟมหาวินาศ ไม่ควรนำมาใช้ จะเป็นการก่อไฟเผาตนและผู้อื่นให้เป็นไฟไปตาม ๆ กัน

โลกอยู่ได้ด้วยเมตตาคือความเอ็นดูสงสารกันทุกตัวสัตว์ที่มีชีวิตครองตัวอยู่ ไม่พึงเบียดเบียนทำลายกันด้วยความโกรธแค้น หรือด้วยความเห็นแก่ปากแก่ท้อง ซึ่งไม่มีประมาณแห่งความอิ่มพอและไม่มีทางสิ้นสุดแห่งการทำลายกัน พระพุทธเจ้าทรงเห็นโทษของมันด้วยพระปัญญาอันแหลมคมไม่มีทางสงสัย และทรงเห็นคุณในความเมตตาว่า เป็นธรรมอ่อนโยนและสมัครสมานรักใคร่ไมตรีต่อกันระหว่างสัตว์โลกทุกชั้นทุกภูมิ ซึ่งมีความรักสุขเกลียดทุกข์เสมอหน้ากัน จึงประทานไว้เพื่อความมั่นคงแห่งสันติสุขแก่โลกตลอดกาลนาน หากเมตตาธรรมยังมีในใจของสัตว์โลกอยู่ตราบใด โลกยังจะมีหวังความสุขความสมหวังอยู่ตราบนั้น แต่ถ้าเมตตาได้ห่างเหินจากใจของสัตว์โลกกาลใด กาลนั้นแม้สัตว์โลกจะมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคนานาชนิดอย่างพึงพอใจก็ตาม แต่จะไม่มีความสงบสุขตกค้างอยู่ในวงสัตว์โลกนั้น ๆ เลย ส่วนที่ได้รับจะมีแต่ความเดือดร้อนขุ่นเคืองไปทุกหย่อมหญ้า

ดังนั้นเมื่อเราทราบอยู่แก่ใจว่า ธรรมเป็นธรรม และเป็นเครื่องนำความเจริญมาสู่ตน และทราบอยู่ว่าโลกที่เต็มไปด้วยความโหดร้ายทารุณเผาอยู่ในดวงใจ เหมือนไฟลุกโพลงอยู่ด้วยเชื้อคอยแต่จะสังหารทำลายสิ่งต่าง ๆ ให้ย่อยยับดับสูญลงไปทุกเวลานาทีเช่นนี้ จึงควรเร่งบำเพ็ญตนให้พ้นภัยไปเฉพาะหน้า ซึ่งยังควรแก่วิสัยพอจะทำได้ หากกาลอันควรผ่านไปแล้วจะเสียใจภายหลัง

เพราะโลกนี้คือโลก**อนิจฺจํ** และตั้งอยู่บนร่างกายและจิตใจของคนและสัตว์ไม่เลือกหน้า นี่เป็นใจความย่อแห่งชัยชนะคาถาที่ท่านแสดงแก่เทวดาที่มาจากประเทศเยอรมันฟัง

พอจบเทศนาเทวดาสาธุการสามครั้ง เสียงสะเทือนไปทั่วโลกธาตุ เสร็จแล้วท่านถามเขาว่าทำไมเทวดาอยู่ถึงประเทศเยอรมันซึ่งชาวมนุษย์ถือว่าไกลแสนไกล จึงทราบได้ว่าอาตมาพักอยู่ที่นี่ เขาตอบว่าสำหรับท่านแล้วจะอยู่ที่ไหนเขาก็ทราบกันทั้งนั้น อีกประการหนึ่ง เทวดาในประเทศไทยเคยไปมาหาสู่กับเทวดาในประเทศเยอรมันมิได้ขาด พวกเทวดามิได้ถือว่า ประเทศไทยกับประเทศเยอรมันหรือประเทศใด ๆ อยู่ห่างกันเหมือนที่พวกมนุษย์เข้าใจกัน แต่ถือว่าเป็นประเทศเขตแดนที่พวกเทวดาไปมาหาสู่กันได้สะดวกสบายธรรมดา ๆ เรานี่เอง เพราะมิได้ไปด้วยเท้าหรือด้วยยานพาหนะดังมนุษย์ทั้งหลายไปกัน แต่เทวดาเหาะลอยไปด้วยฤทธิ์ เหมือนกระแสจิตที่ส่งไปในที่ต่าง ๆ เพียงขณะเดียวก็ถึงจุดที่หมาย การไปมาของเทวดาจึงสะดวกกว่าชาวมนุษย์อยู่มาก ท่านว่าเทวดาประเทศเยอรมันมาฟังเทศน์ท่านเสมอ เช่นเดียวกับรุกขเทวดาซึ่งสถิตอยู่ในที่ต่าง ๆ ของเมืองไทยมาฟังเทศน์ท่านบ่อย ๆ ฉะนั้น

ความเคารพของเทวดาไม่ว่าชั้นบนชั้นล่างมีลักษณะคล้ายคลึงกัน คือเวลาเขามาเยี่ยมท่านในสถานที่ที่มีพระพักอยู่กับท่าน เทวดาจะไม่เข้ามาด้านที่มีพระอยู่นั้นเลยหนึ่ง มายามดึกสงัดเวลาพระท่านพักจำวัดหนึ่ง มาถึงแล้วพร้อมกันทำประทักษิณสามรอบหนึ่ง มีความสงบเสงี่ยมโดยทั่วกันหนึ่ง เวลาจะจากไปพร้อมกันทำประทักษิณสามรอบก่อน แล้วค่อย ๆ เดินถอยห่างออกไป พอเห็นว่าพ้นเขตที่พักท่านอันเป็นที่ควรเคารพแล้ว ต่างค่อยเหาะลอยขึ้นบนอากาศเหมือนสำลีฉะนั้นหนึ่ง เทวดาทั้งหลายทำความเคารพท่านโดยอาการอย่างนี้

ท่านอยู่ในเขาจังหวัดเชียงใหม่ สถานที่บำเพ็ญสะดวกทั้งกลางวันกลางคืน ท่านมีความ รื่นเริงในทิฏฐธรรมสุขวิหาร คือธรรมเป็นเครื่องอยู่สบายในเวลาขันธ์ยังครองตัวอยู่ การนั่งสมาธิภาวนาเป็นไปตามเวลาที่ต้องการ ไม่มีสิ่งมาเป็นอุปสรรคทำให้ขาดวรรคขาดตอน ท่านมีความสุขกายสบายใจมาก การสงเคราะห์ผู้มาเกี่ยวข้องนั้นในเวลากลางคืนก็เป็นพวกเทวดา ซึ่งมีภูมิละเอียดตามคตินิสัยอยู่แล้ว จึงไม่เป็นภาระกังวลมากในการต้อนรับ และการสงเคราะห์ด้วยธรรมที่เกี่ยวกับประชาชนก็มีบ้างเป็นบางกาล เช่น ตอนบ่าย ๆ หรือเย็น ส่วนพระของท่านเอง ถ้าวันจะมีการประชุมท่านก็นัดให้เองตามที่เห็นควร เช่น หนึ่งทุ่ม เป็นต้น โดยมากก็เป็นผู้มีภูมิจิตสูง นับแต่สมาธิขึ้นไปถึงปัญญาเป็นขั้น ๆ ทั้งเป็นผู้มุ่งมั่นต่อธรรม และฟังกันแบบบำเพ็ญเพียรเพื่อมรรคผลนิพพานในขณะฟังจริง ๆ

การแสดงธรรมแก่ผู้มีภูมิจิตภูมิธรรมต่างกันและสูงขึ้นไปตามลำดับลำดาเช่นนั้น ท่านก็แสดงธรรมไปตามลำดับภูมิ นับแต่ภูมิสมาธิขึ้นไปหาภูมิปัญญาเป็นขั้น ๆ จนถึงขั้นละเอียดสุด คือวิมุตติหลุดพ้นแทบทุกครั้ง ผู้มีภูมิจิตนั่งฟังท่านอธิบายธรรมภาคต่าง ๆ ทำให้จิตเพลิดเพลินไปตามธรรมขั้นนั้น ๆ จนลืมตัวและลืมเวลา ปกติท่านเทศน์สอนพระล้วน ๆ ทางภาคปฏิบัติจิตตภาวนา กว่าจะยุติก็กินเวลาไม่ต่ำกว่าสองชั่วโมงเป็นอย่างน้อย แต่ผู้ฟังมิได้สนใจกับเวล่ำเวลายิ่งไปกว่าสนใจไปตามกระแสธรรมที่ท่านกำลังแสดงไปเป็นระยะ ๆ ในเวลานั้น ขณะฟังถ้าจิตของผู้ฟังอยู่ในระดับใดก็ได้กำลังเพิ่มระดับเดิมของตนขึ้นเป็นลำดับในทุกครั้งที่รับการสดับธรรม

ฉะนั้นการฟังธรรมทางภาคปฏิบัติด้วยความสำรวมระวัง และทดสอบจิตไปตามขณะที่ฟัง จึงจัดเป็นความเพียรสำคัญภาคหนึ่ง ไม่ด้อยกว่าการทำความเพียรในอิริยาบถและความเพียรภาคอื่น ๆ ท่านผู้แสดงก็มีความมุ่งหมายอยากให้ผู้ฟังได้รู้เห็นความจริงตามธรรมที่แสดงออกทุกระยะไปเช่นเดียวกัน และแสดงไปตามความคิดนึกความแสดงออกของจิต ทั้งที่เป็นฝ่ายสมุทัยและฝ่ายมรรคของผู้ฟังจริง ๆ เพื่อให้รู้ทั้งโทษและคุณที่ควรละและควรเจริญให้ยิ่งขึ้นไปในขณะที่นั่งฟังยิ่งกว่าขณะอื่นใดในเวลานั้น ผู้มีสติจดจ่อต่อจิตซึ่งเป็นที่รวมของธรรมไม่ให้ส่งไปที่อื่น ย่อมได้รับความสงบตามขั้นสมาธิและได้อุบายต่าง ๆ ตามขั้นของปัญญาที่สามารถไตร่ตรองตามธรรมซึ่งท่านกำลังแสดงในขณะนั้น ผู้ที่ควรผ่านไปได้ในขณะฟังก็ผ่านไปเป็นพัก ๆ ฟังคราวนี้ได้อุบายอย่างหนึ่งขึ้นมา ฟังคราวหน้าได้อุบายอีกอย่างหนึ่งขึ้นมา อันเป็นการเพิ่มสติปัญญาด้วยการฟังอยู่เสมอ จิตย่อมเจริญก้าวหน้าทั้งทางสมาธิทุกขั้นและปัญญาทุกภูมิเป็นลำดับ จนสามารถผ่านพ้นไปได้ด้วยการปฏิบัติและการฟังที่ผู้แสดงเป็นผู้รู้จริงเห็นจริง และแสดงถูกต้องกับจุดความจริงที่กำลังเป็นไปในผู้ปฏิบัติที่มาอบรมศึกษา

ฉะนั้นการฟังสำหรับพระธุดงคกรรมฐาน จึงถือเป็นกิจจำเป็นทางภาคปฏิบัติเช่นเดียวกับการปฏิบัติภาคอื่น ๆ เสมอมา จะห่างเหินต่อการฟังย่อมไม่ได้ เมื่อครูอาจารย์ผู้สามารถทางจิตใจมีอยู่ ด้วยเหตุนี้พระธุดงค์ผู้มุ่งอรรถธรรมอย่างแท้จริง จึงชอบแสวงหาครูอาจารย์ผู้คอยแนะนำทางจิตตภาวนาเป็นนิสัย และเคารพรักในอาจารย์มาก หวังพึ่งเป็นพึ่งตายด้วยจริง ๆ ท่านให้อุบายแนะนำอย่างไรย่อมเข้าถึงใจจริง ๆ และนำไปใคร่ครวญและปฏิบัติตามเต็มสติกำลังของตน ถ้ายังมีแง่สงสัยหรือมีข้อสงสัยที่เกิดจากการภาวนาในแง่ใดบ้างก็มาขอคำแนะนำจากท่านอีก แล้วนำไปปฏิบัติเป็นอาจิณ ฉะนั้น ครูอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิในทางจิตตภาวนามีอยู่ ณ ที่ใด พระธุดงคกรรมฐานจึงมักไปรุมล้อมอยู่กับท่าน ณ ที่นั้น ดังท่านพระอาจารย์มั่นท่านอาจารย์เสาร์เป็นตัวอย่าง ทั้งสององค์นี้นับว่ามีลูกศิษย์ที่เป็นพระธุดงค์จำนวนมากเป็นพิเศษในภาคอีสาน

แต่เวลาที่พระอาจารย์มั่นพักอยู่ที่เชียงใหม่นั้น ท่านตั้งใจปลีกองค์จากหมู่คณะออกบำเพ็ญเป็นพิเศษ ไม่ต้องการความยุ่งเหยิงวุ่นวายจากภาระต่าง ๆ มีการอบรมสั่งสอนเป็นต้น เพื่อเร่งความเพียรให้ถึงจุดที่หมายและเพื่อความอยู่สบายในทิฏฐธรรม แม้เช่นนั้นก็จำต้องได้รับภาระในการอบรมสั่งสอนประชาชนและพระเณรอยู่โดยดี ดังที่รู้ ๆ กันอยู่ทั่วไปว่า ท่านมีลูกศิษย์ทั้งบรรพชิตและฆราวาสจำนวนมากมายในประเทศไทย ก่อนหน้าที่ท่านจะปลีกจากหมู่คณะไปบำเพ็ญอย่างเด็ดเดี่ยวแต่ผู้เดียวที่เชียงใหม่ ท่านเคยพูดเสมอว่า เวลานี้กำลังท่านยังไม่เพียงพอทั้งเพื่อตนเองและผู้อื่น ท่านจึงได้ปลีกออกไปตามเจตนาเดิมที่พูดไว้และบำเพ็ญเต็มกำลังจนสิ้นความสงสัยทางจิตใจทุกด้าน ดังที่เคยกล่าวผ่านมาบ้างแล้ว จากนั้นมาท่านไม่เคยพูดอีกเลยว่า "กำลังไม่พอ"

ครั้งหนึ่งท่านเดินธุดงค์ไปในเขาด้วยกันสามองค์ มีท่านพระอาจารย์ขาว วัดถ้ำกลองเพล อุดรธานี และท่านพระอาจารย์มหาทองสุก วัดสุทธาวาส สกลนคร ติดตามไปด้วย พอไปถึงช่องแคบจะขึ้นเขาก็เผอิญไปเจอช้างใหญ่เชือกหนึ่ง ที่เจ้าของเขามาปล่อยทิ้งไว้แล้วหนีไปไหนก็ไม่ทราบ เห็นแต่ช้างเที่ยวหากินอยู่ปากช่องขึ้นเขา งาของมันยาวเกือบวา เห็นแล้วน่ากลัวพิลึก ท่านปรึกษากันว่าจะทำอย่างไร ทางก็จำเพาะมีเท่านี้ไม่มีที่พอปลีกแวะไปได้บ้างเลย ท่านพระอาจารย์

มั่นบอกให้ท่านพระอาจารย์ขาวพูดกับช้างซึ่งกำลังกินใบไผ่อยู่ติด ๆ กับทางที่ท่านจะผ่านไป ช้างอยู่ห่างกับท่านประมาณสิบวา ยืนหันก้นมาทางพระ มันยังไม่เห็นพระเวลานั้น

ท่านพระอาจารย์ขาวก็เริ่มพูดกับช้างว่า "พี่ชาย เราขอพูดด้วย" ประโยคแรกมันยังไม่ได้ยินชัดเป็นแต่หยุดกินใบไผ่ ท่านอาจารย์ขาวพูดขึ้นอีกว่า "พี่ชาย เราขอพูดด้วย" พอประโยคนี้จบลง มันรีบหันหน้ามาทางพระยืนอยู่ทันที หูกางเต็มที่ และยืนนิ่งไม่กระดุกกระดิก ท่านก็พูดซ้ำกับมันอีกว่า "พี่ชาย เราขอพูดด้วยพี่ชายนั้นตัวก็ใหญ่กำลังก็มาก ส่วนพวกเราเป็นพระ ทั้งกำลังมีน้อยและกลัวพี่ชายมาก พวกเราขอเดินผ่านไปที่พี่ชายยืนอยู่นั้น ขอให้พี่ชายหลีกทางให้พวกเราบ้างพอมีทางไปได้ ถ้าพี่ชายยืนอยู่ที่นั้นพวกเรากลัวพี่ชายมาก ไม่กล้าเดินผ่านไปที่นั้นได้"

พอพูดจบลง ช้างตัวนั้นรีบยืนหันหน้าเข้ากอไผ่ข้างทางทันที เอางายาว ๆ สอดเข้าไปในกลางกอไผ่ซึ่งแสดงว่าไม่ทำไมแล้ว ให้มากันได้ พอช้างหันหน้าเข้ากอไผ่เรียบร้อยแล้ว ท่านพระอาจารย์มั่นก็บอกกันว่า ทีนี้เขาไม่ทำไมแล้ว พวกเราไปได้ ท่านอาจารย์ทั้งสองขอนิมนต์ให้ท่านพระอาจารย์มั่นเดินกลาง ท่านอาจารย์ขาวเดินหน้า ท่านอาจารย์มหาทองสุกเดินหลัง พากันเดินผ่านไปที่ก้นช้างห่างกันประมาณหนึ่งวา โดยไม่มีอะไรเกิดขึ้น เผอิญพอเดินผ่านช้างไปได้ประมาณวาเศษ ขอกลดท่านอาจารย์มหาทองสุกก็ไปเกี่ยวเอาแขนงไม้ไผ่เข้าพอดี ปลดอย่างไรก็ไม่ยอมออก ต้องพยายามปลดอยู่นั้นนานจนเหงื่อโชกไปทั้งตัวเพราะกลัวช้างมาก ซึ่งกำลังยืนดูท่านอยู่ขณะที่กำลังปลดขอกลดอยู่นั้น ได้ชำเลืองดูตาช้างตัวกำลังยืนนิ่งเหมือนตุ๊กตาอยู่นั้น ได้เห็นตาช้างตัวนั้นใสแจ๋ว น่ารักมากกว่าจะน่ากลัว แต่ใจก็ยังกลัวอยู่ในขณะนั้น พอพ้นไปได้แล้ว ใจกลับเห็นช้างตัวนั้นเป็นสัตว์ที่น่ารักมาก เมื่อผ่านกันไปหมดแล้ว ท่านอาจารย์ขาวหันมาพูดกับมันว่า "พี่ชายเอ๋ย พวกเราผ่านมาแล้ว ขอให้พี่ชายหากินได้ตามสบายเถิด" พอจบลงเท่านั้น เสียงมันฉุดลากกิ่งไม้ดังฟูดฟาดขึ้นทันที

เมื่อไปถึงที่พักแล้ว จึงได้สนทนากันถึงช้างตัวแสนรู้นั้นว่า เป็นสัตว์ที่น่ารักน่าสงสารมาก เป็นแต่มันพูดไม่เป็นเท่านั้น ขณะสนทนากันท่านอาจารย์มหาทองสุกกราบเรียนถามท่านอาจารย์มั่นว่า ขณะนั้นท่านอาจารย์ได้กำหนดดูจิตมันบ้างหรือเปล่าว่า ช้างตัวนี้นึกอะไรบ้าง ขณะที่พวกเราเรียกและพูดกับมันตลอดขณะที่เราเดินผ่านมันมา กระผมอยากทราบบ้าง เพราะเป็นสัตว์ที่น่ารักและน่าสงสารมาก ขณะพวกเราเรียกมัน พอได้ยินเสียงเรียก เห็นมันทำท่าตึงตังหันหน้ากลับมาหาพวกเราทันทีทันใด ราวกับจะวิ่งมาขยี้ให้แหลกละเอียดในขณะนั้นจนได้ แต่พอทราบเรื่องแล้วกลับเป็นมนุษย์ขึ้นมาในร่างสัตว์ และรีบหันหน้าเข้ากอไผ่เอางายาว ๆ สอดเข้ากลางกอไผ่ ยืนนิ่งเหมือนสัตว์ไม่มีวิญญาณ ซึ่งเป็นการบอกอย่างชัดเจนว่า "พวกน้อง ๆ พากันมาเถอะ พี่ไม่ทำไมแล้ว พี่เก็บศาสตราอาวุธซ่อนมันหมดแล้ว เชื่อและมาเถอะ" ในทำนองนี้

แล้วก็พูดเชิงหยอกเล่นกับท่านอาจารย์ขาวบ้างว่า "ท่านอาจารย์ขาวก็พิสดารไม่ใช่เล่นพูดกับช้างซึ่งเป็นสัตว์ทั้งตัว ราวกับพูดกับมนุษย์ทั้งคนว่า "พี่ ๆ พวกน้องกลัว ไปไม่ได้ ขอให้พี่หลีกทางให้หน่อย พวกน้องจะได้ไปกันได้ ไม่ต้องกลัวพี่" ไอ้พี่ก็เหมือนเทวบุตรใจมหาเวสสันดรพอได้ลูกยอเข้าไปสักลูกเท่านั้นก็อิ่มท้อง รีบจัดแจงหลีกทางให้ทันทีทันใดไม่รีรอ แต่น้องคนเล็ก

เซ่อเอาการ พอผ่านพี่ไปได้ขอกลดก็เกิดไปเกี่ยวกับแขนงไม้ไผ่ ปลดเท่าไร ๆ ก็ไม่ยอมออก จะพยายามให้อยู่กับพี่จนได้ ใจหายหมดขณะที่กำลังปลดขอกลดอยู่นั้น กลัวพี่จะเล่นไม่ซื่อ''

ท่านพระอาจารย์มั่นพอฟังคำท่านอาจารย์มหาทองสุกพูดหยอกเล่นท่านอาจารย์ขาว ว่าฉลาดพูดกับช้างแล้ว เลยหัวเราะใหญ่ไปพักหนึ่ง จึงพูดต่อไปว่า ''ทำไมจะไม่กำหนดดูมันเล่า แม้แต่เรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่น นกและลิง เรายังกำหนดดูมันในบางเวลา นี่มันเรื่องถึงตายจะไม่กำหนดได้หรือ'' ''เวลาท่านอาจารย์กำหนดดูช้างตัวนั้นมันคิดอย่างไรบ้าง'' ผู้ถาม ท่านตอบ ''ทีแรกได้ยินเสียงพวกเรามันตกใจ จึงรีบหันหน้ามาอย่างรวดเร็ว เป็นท่าและความคิดจะต่อสู้ พอมองเห็นพวกเราซึ่งมีสีผ้ากาสาวพัสตร์ครองอยู่ มันก็รู้ทันทีว่าเป็นเพศที่เย็นและไว้ใจได้ เพราะมันเคยเห็นมาจนชินตาชินใจแล้ว เจ้าของมันก็เคยเสี้ยมสอนมาจนพอแล้วไม่ให้ทำอันตรายแก่เพศนี้ ฉะนั้น พอพวกเราพูดกับมันซึ่งเป็นคำที่มันชอบมากอยู่แล้วว่า พี่ ๆ ดังที่ท่านขาวพูดกับมัน ก็ยิ่งทำให้มันชอบใจใหญ่และหลีกทางให้ทันที''

ผู้ถาม ''มันรู้ภาษาที่เราพูดกับมันได้ทุกคำหรือเปล่า'' ''ทำไมจะไม่รู้ ไม่เช่นนั้นจะเอามันมาลากไม้เข็นซุงในป่าในเขาได้หรือ เดี๋ยวมันฆ่าตายทิ้งเปล่า ๆ สัตว์พรรค์นี้เขาต้องฝึกสอนจนมันรู้ภาษาคนได้ดีถึงจะนำมาทำงานชนิดต่าง ๆ ได้ ช้างตัวนี้อายุมันเป็นร้อยปีขึ้นไป ดูงามันซิยาวเกือบวา แล้วมันอยู่กับคนมากี่ปี แม้เจ้าของของมันก็น่ากลัวเพิ่งเกิดมาไม่กี่ปียังมาเป็นควาญมันได้ มันจะไม่แสนรู้ภาษามนุษย์อย่างไรเล่า ต้องรู้อย่างไม่มีปัญหา'' ''ขณะที่มันหันหน้าและสอดงาเข้ากอไผ่มันคิดอย่างไรบ้าง'' ผู้ถาม ท่านตอบ ''ก็มันรู้เรื่องแล้วนั่นเองมันจึงให้ทาง ไม่คิดจะทำอะไร'' ผู้ถาม ''ขณะที่พวกเราเดินผ่านมันมานั้น ท่านอาจารย์ได้กำหนดดูใจมันมาตลอดทางผ่านหรือเปล่า ว่ามันอาจคิดอย่างไรบ้าง ขณะที่พระกำลังเดินผ่านมา'' ท่านตอบ ''กำหนดดูก็เห็นแต่มันให้ทางอยู่แล้วโดยไม่คิดอะไรอื่น'' กระผมกลัวว่าเวลาพวกเรากำลังเดินผ่านมามันอาจคิดสนุกขึ้นมาอยากทำลายพวกเราเล่นสนุก ๆ ไปตามประสาสัตว์ จึงเรียนถามอย่างนั้น

ท่านว่า ''หาคิดเรื่องพิสดารที่โลกเขามิได้คิดกันมาถาม ถ้าชอบคิดซอกแซกดังที่คิดถามเรื่องช้างก็คงมีหวังพ้นทุกข์ได้ในวันหนึ่งแน่นอน แต่นี้คงไม่สนใจคิด นิสัยมนุษย์เราชอบเป็นอย่างนี้มาดั้งเดิม ถ้าสิ่งที่เป็นคุณเป็นประโยชน์ไม่ชอบคิด แต่ที่เสียเวลาและเป็นโทษแล้วชอบคิด แบบถึงไหนถึงกัน นี่ก็จะพยายามคิดและถามเรื่องช้างไปตลอดคืน จนไม่ต้องสนใจกับธรรมะธัมโมอะไรละหรือ'' พอถูกขู่เท่านั้นเรื่องช้างเลยจบลงทันที เพราะกลัวท่านจะเข่นใหญ่ (นี่ท่านอาจารย์มหาทองสุกเล่าให้ฟัง)

เรื่องการพูดคุยอะไรกับท่านแบบไร้สติ ว่าควรอย่างไรไม่ควรอย่างไรบ้าง นี่เคยโดนท่านดุมามากราย บางรายถึงกับเสียสติในวาระต่อไปก็มี มีพระรูปหนึ่งซึ่งมีนิสัยไม่ค่อยสุภาพนักไปพำนักอยู่กับท่านชั่วคราว เวลาท่านพูดอะไรขึ้นมาเธอชอบพูดไปตามท่านเสมอ ตอนไปอยู่ใหม่ ๆ ท่านเคยเตือนบ่อยให้สนใจในหน้าที่ของตัว โดยมีสติระวังรักษาใจที่จะคิดจะพูดในเรื่องต่าง ๆ ไม่สนใจกับเรื่องของผู้อื่น นักปฏิบัติต้องรู้จักวิธีปฏิบัติตัวโดยถูกทาง ผู้มีสติอยู่กับตัวย่อมเห็นความบกพร่องของใจที่แสดงออก แต่เธอนั้นคงมิได้สนใจคิดเรื่องท่านให้อุบายสั่งสอนเท่าที่ควร จึงชอบเป็นไปตามนิสัยเสมอ วันหนึ่งเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้าน ท่านพระอาจารย์มั่นท่านมีนิสัยที่ใคร ๆ

สังเกตได้ยาก เวลาเดินไปไหนมาไหนท่านมองเห็นอะไร เช่นสัตว์ต่าง ๆ หรือผู้คนตลอดเด็ก ๆ ท่านมักจะเอาเรื่องที่ได้เห็นนั้น ๆ มาพิจารณาและพูดของท่านไปคนเดียว ดังที่เคยเขียนไว้บ้างแล้ว

วันนั้นขณะที่กำลังบิณฑบาต ท่านได้เห็นลูกวัวมีรูปร่างน่ารักที่กำลังวิ่งเพลินอยู่กับแม่ของมัน ขณะพระเดินไป มันยังมองไม่เห็นท่าน พอพระเดินไปจวนถึงตัวมันจึงหันหน้ามามองอย่างตกใจ และกระโดดวิ่งอ้าวไปหาแม่แล้วเอาหลังหนุนคอแม่ไว้ หันหน้าออกมาสู่พระ นัยน์ตาบอกว่ากลัวมาก ส่วนแม่พอเห็นลูกวิ่งไปหาก็รีบหันหน้ามองมาทางพระ พอรู้แล้วก็ทำเฉยตามนิสัยของสัตว์ที่เคยกับพระมาจำเจแล้ว แต่ลูกของมันยืนตาจับจ้องอยู่ใต้คางแม่อย่างไม่ไว้ใจ เมื่อท่านอาจารย์เห็นอาการของทั้งแม่ทั้งลูกที่แสดงอาการต่างกันเช่นนั้น จึงพูดขึ้นลอย ๆ ว่า “แม่ไม่เห็นแสดงอาการกลัว แต่ลูกทำไมกลัวจนจะแบกแม่ทั้งตัววิ่งหนีไปได้ (ท่านเห็นมันอยู่ใต้คอแม่อันเป็นลักษณะแบกแม่ถึงได้พูดอย่างนั้น) พอเหลือบเห็นพระเท่านั้นก็ทั้งเผ่นทั้งร้องหาแม่ให้ช่วย

คนเราก็เหมือนกันต้องวิ่งหาที่พึ่ง ถ้าอยู่ใกล้แม่ก็วิ่งพึ่งแม่ อยู่ใกล้พ่อก็วิ่งพึ่งพ่อ อยู่กับใครก็มักจะพึ่งคนนั้น จะคิดพึ่งตัวเองไม่ค่อยมี ตอนยังเล็กก็คิดหวังพึ่งผู้อื่นแบบหนึ่ง โตขึ้นมาคิดหวังพึ่งผู้อื่นไปอีกแบบหนึ่ง แก่ตัวลงไปคิดหวังพึ่งผู้อื่นอีกแบบหนึ่ง จะย้อนจิตเข้ามาใช้อุบายหาทางพึ่งตัวเองไม่ค่อยจะมีกัน ฉะนั้น คนเราจึงมักทำตัวให้อ่อนแอ อยู่ในวัยใดก็หวังพึ่งแต่ผู้อื่น อยู่ที่ใดไปที่ใดก็หวังพึ่งแต่ผู้อื่น เลยไม่เป็นตัวของตัวเองได้ตลอดกาล พระเราก็เหมือนกันบวชมาในศาสนาจะศึกษาก็เกียจคร้าน จะปฏิบัติก็กลัวเป็นทุกข์ลำบาก เพราะความขี้เกียจไม่ยอมให้ทำคิดอะไรที่จะเป็นประโยชน์บ้าง พอคิดจะลงมือทำความขี้เกียจก็มาคอยกันท่าไว้เสีย เลยไม่มีอะไรสำเร็จได้ เมื่อไม่มีทางช่วยตัวเองได้จำต้องหวังพึ่งผู้อื่น ไม่เช่นนั้นก็ครองตัวไปไม่ได้

คำว่า **อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ** เลยไม่มีประโยชน์สำหรับคนไม่มีจมูกหายใจ เราผู้บวชเป็นพระและเป็นนักปฏิบัติจึงไม่ควรทำตนเป็นคนไม่มีจมูก คอยหายใจจากผู้อื่นอยู่เรื่อยไป ครูอาจารย์สั่งสอนอะไรควรนำไปคิดและพยายามทำตาม ไม่ให้หลุดมือตกสูญหายไปเปล่า ๆ พยายามคิดและทำตามท่านจนเกิดประโยชน์ขึ้นมาแก่ตนจนได้ จะต้องไม่หวังพึ่งท่านตลอดไป จมูกทางหายใจคือความรู้ความฉลาดทางระบายทุกข์น้อยใหญ่ออกจากใจก็พอมีทางอาศัยตนได้ ชื่อว่าเป็นพระขึ้นมาโดยลำดับ จนกลายเป็นพระสมบูรณ์แบบและพึ่งตนเองได้อย่างเต็มที่

ท่านพูดเป็นเชิงสอนพระหรือสอนใครก็สุดแต่ผู้จะพิจารณานำมาสอนตน คำพูดท่านยังไม่จบเรื่องซึ่งพอจะแทรกขึ้นในระหว่างท่านหยุดชั่วคราว แต่พระองค์ไม่ค่อยพิจารณานักก็พูดพล่ามไปตามท่าน โดยมิได้สำนึกตัวว่าควรหรือไม่ควรเพียงไร ความบ้าของเธออาจจะเข้าไปกระทบธรรมภายในท่านอย่างแรง จึงทำให้ท่านหันหน้ากลับมาชำระเสียบ้าง พอให้พระองค์ที่มีสังวรธรรมพลอยตกตะลึงกลัวไปตาม ๆ กัน ใจความว่า “ท่านนี้จะบ้าเสียแล้วกระมังนี่ พอตามองเห็นค้อนเห็นไม้ที่ใครโยนมาแต่ทิศใดแดนใดก็คอยแต่จะโดดกัดร่ำไปเหมือนสุนัขบ้า ไม่มองดูใจที่กำลังจะบ้าอยู่ขณะนี้บ้างเลย ผมว่าท่านจะบ้าแล้วนะ ถ้ายังขืนปล่อยให้น้ำลายไหลออกแบบไม่มีสติดังที่เป็นอยู่ขณะนี้” ว่าเท่านั้นก็หันกลับและเดินเข้าที่พักไม่พูดอะไรต่อไปอีก

มองดูพระองค์นั้นหน้าตาพิกลอย่างพูดไม่ออก ตอนมาถึงที่พักแล้ว ขณะฉันก็เห็นเธอฉันนิดเดียว พอเห็นอาการอย่างนั้น ต่างองค์ก็ต่างนิ่งเฉย ทำเหมือนไม่รู้และไม่เกี่ยวข้องกับเธอ เกรง

ว่าจะอาย เวลาอื่นก็ทำเหมือนไม่มีอะไร ต่างองค์ต่างอยู่และบำเพ็ญภาวนาไปตามที่เคยปฏิบัติมา พอตกกลางคืนเงียบ ๆ ได้ยินเสียงร้องโวยวายขึ้นแบบคนไม่มีสติ พูดไม่ได้ศัพท์ได้แสง พอทราบเหตุต่างองค์ต่างก็รีบไปดูที่เสียงปรากฏขึ้น ก็ได้เห็นพระองค์นั้นนอนร่ายมนต์บ่นเพ้อทิ้งเนื้อทิ้งตัวอยู่บริเวณที่พักนั้นแบบคนไม่มีสติเอาเลย แต่พอจับใจความได้เป็นบางตอนว่า "เสียใจที่ได้ล่วงเกินท่านอาจารย์โดยไม่รู้กาลเทศะ" ใครก็ตกตะลึงพรึงเพริดไปตาม ๆ กัน และต้องรีบไปตามชาวบ้านมาช่วยพยาบาลรักษา คือหายาแก้ลมเป็นต้น มาให้เธอฉัน คนนั้นบีบคนนี้นวดตามบริเวณร่างกายอยู่พักหนึ่ง จากนั้นก็สงบและนอนหลับได้จนสว่าง

พอวันรุ่งขึ้นก็มีคนมารับเธอไปหาหมอฉีดหยูกยาให้เธอ อาการก็พอลดลงบ้าง แต่ยังมีการกำเริบเป็นคราว ๆ พอค่อยยังชั่วบ้างก็ส่งเธอกลับบ้าน หลังจากนั้นก็ไม่ทราบว่าโรคหายหรือเป็นตายอย่างไร ผู้เขียนก็ทราบจากพระที่อยู่ด้วยกันกับเธอในเวลานั้นเล่าให้ฟัง ทั้งนี้พูดเรื่องโดนดุ ถ้าโดนพอเบาะ ๆ ก็พอให้ผู้ถูกดุได้สติและระวังตัวต่อไป ถ้าหาเรื่องให้ถูกโดนดุอย่างหนักและผู้ถูกดุไม่มีสติปัญญาพอจะถือเอาประโยชน์ได้ มักมีทางเสียได้ดังที่ปรากฏมา ฉะนั้น ผู้อยู่กับท่านจึงอยู่ด้วยความระวังสำรวมอย่างยิ่ง จะตีสนิทคุ้นเคยในฐานะว่าเคยอยู่กับท่านมานานย่อมไม่ได้ เพราะนิสัยท่านเป็นนิสัยที่ไม่คุ้นกับใครเอาง่าย ๆ แต่ไหนแต่ไรมา ผู้อยู่กับท่านจึงนอนใจไม่ได้ แม้ระวังตัวอยู่เหมือนแม่เนื้อระวังนายพรานก็ยังถูกโดนยิงจนได้

เท่าที่ทราบจากครูอาจารย์ที่เคยอยู่กับท่านมาก่อนว่า ถ้ามีเฉพาะท่านที่มีภูมิจิตใจสูงอยู่กับท่าน การวางตัวท่านก็ปล่อยตามนิสัยที่รู้จักท่านดีแล้ว คือแสดงกิริยามรรยาทธรรมดาสบาย ๆ เหมือนผู้ใหญ่อยู่ด้วยกัน ไม่ค่อยเข้มงวดกวดขันนัก แต่การเปลี่ยนแปลงมรรยาท ท่านรู้สึกเปลี่ยนแปลงได้อย่างรวดเร็วจนตามแทบไม่ทัน อยู่สถานที่แห่งหนึ่งเป็นอย่างหนึ่ง สถานที่แห่งหนึ่งเป็นอีกอย่างหนึ่ง ตามแต่เหตุการณ์ที่ควรเปลี่ยนแปลงไปตามสถานที่บุคคลนั้น และเปลี่ยนแปลงได้อย่างรวดเร็วทั้งไม่ซ้ำรอยกันเลย นับว่าเป็นเรื่องที่แปลกประหลาดสำหรับผู้ไม่สามารถทำอย่างท่านได้ เวลาว่างโอกาสดี ๆ ท่านเล่านิทานให้ฟัง ซึ่งโดยมากมักขัน ๆ และน่าหัวเราะทั้งนั้น จึงขอยกเรื่องท่านมาเล่าให้ท่านผู้อ่านฟังเล็กน้อย พอทราบว่าคน ๆ เดียวมีการเปลี่ยนแปลงตัวอย่างน่าอัศจรรย์

คือสมัยท่านเป็นฆราวาสกำลังแตกหนุ่ม ท่านเคยเป็นหมอลำหมอเพลง คราวหนึ่งท่านขึ้นไปขับลำทำเพลงประชันกันกับหญิงสาว ซึ่งเป็นนักประชันที่มีชื่อคนหนึ่งในงานใหญ่ มีคนไปในงานนั้นเป็นพัน ๆ ท่านนึกสนุกขึ้นมาก็ขึ้นไปบนเวทีขอประชันเพลงกับหญิงคนนั้น หรือท่านอาจมีรักเขาบ้างก็ทราบไม่ได้ จึงเกิดความฮึกหาญขึ้นมาอย่างคาดไม่ถึง หญิงนั้นยินดีเป็นคู่แข่งกับท่าน พอเริ่มกลอนประชันยังไม่ถึงไหน ท่านก็เป็นฝ่ายแพ้กลอนเขาเข้าไปสองสามกลอนแล้ว พอดีมีเทวบุตรมาโปรดไว้ทัน คือในงานนั้นท่านเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ ซึ่งเวลานั้นท่านเป็นฆราวาสและอยู่ในวัยหนุ่มเช่นเดียวกัน แต่อายุแก่กว่าท่านอาจารย์มั่นบ้าง ได้ไปในงานนั้นด้วย และเข้าฟังเพลงระหว่างท่านอาจารย์มั่นซึ่งเป็นชายหนุ่ม กับหญิงสาวคนนั้นขับเคี่ยวกันในเชิงกลอนต่าง ๆ

ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ เห็นท่าไม่ได้การ เพราะฝ่ายเราคือท่านอาจารย์มั่นแพ้เขาไปหลายกลอนแล้ว ถ้าตกดึกไปกว่านี้ คงจะลงเวทีไม่ได้แน่ อาจจะถูกหญิงสาวคนนั้นหามลงแบบไม่มีหน้าติดตัวลงมาเลย เพราะหญิงสาวเป็นนักต่อสู้มาหลายเวทีแล้ว ส่วนคนของเราเพิ่งจะเริ่มขึ้นเวที และ

ก็ใจป้ำฮึกหาญสำคัญ โดดขึ้นสู้กับเสือโคร่งใหญ่ลายพาดกลอน แม้จะเป็นเสือตัวเมียมันก็มีเขี้ยวเต็มปากอย่างพอตัว แต่เสือเราแม้จะเป็นเสือตัวผู้แต่ฟังน้ำนมมันก็เพิ่งจะออกไม่กี่ซี่ ขืนให้สู้ต่อไปเสือตัวเมียต้องถลกหนังมันเข้าตลาดแน่ ๆ อ้ายมั่นนี่มันไม่รู้จักเสือ มันนึกว่าแต่สาว ๆ เท่านั้น แต่มันไม่รู้จักตาย เราต้องเข้าช่วยเอาหนังมันไว้ก่อนครั้งนี้ ไม่เช่นนั้นหนังมันจะเข้าตลาดแน่นอน

พอคิดแล้วก็โดดขึ้นบนเวทีทำท่าว่า "อ้ายมั่น อ้ายห่า กูเที่ยวตามหามึงแทบตาย แม่มึงตกเรือนสูง ๆ ลงมากองอยู่กับพื้น จะตายหรือยังก็ไม่แน่ใจเลย พอกูโผล่เข้าไปจะช่วย เขาก็ใช้ให้กูมาเที่ยวตามหามึงตั้งแต่วัน ๆ จนป่านนี้ กูตามหามึงแทบตาย ข้าวก็ยังไม่ตกท้องเลย กูจะเป็นลมตายอยู่เดี๋ยวนี้"

ทางอ้ายมั่นก็ตกตะลึง หญิงสาวก็ตกตะลึงในอุบายไปตาม ๆ กัน ฝ่ายอ้ายมั่นอดไม่ได้รีบถามขึ้นมาทันทีว่า "แม่กูเป็นยังไงวะ อ้ายจันทร์" (ชื่อท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ว่านายจันทร์ สมัยเป็นฆราวาส ท่านพูดกันตอนเป็นฆราวาส) ฝ่ายอ้ายจันทร์ทำเป็นอิดโรยจะเป็นลมตายอยู่บนเวทีว่า "กูคิดว่าแม่มึงตายแล้ว ส่วนกูกำลังจะตายด้วยทั้งหิวข้าวทั้งเป็นลม" พอจบคำ อ้ายจันทร์ก็ฉุดแขนอ้ายมั่นทำท่าลากกันลงมาจากเวทีท่ามกลางคนเป็นพัน ๆ ตกตะลึงพรึงเพริดไปตาม ๆ กัน แล้วพากันออกวิ่งผ่านฝูงคนไปอย่างรีบด่วน พอพ้นหมู่บ้านนั้นไปแล้ว อ้ายมั่นถามซ้ำอีกอย่างกระหายอยากทราบเป็นกำลังว่า "แม่กูไปทำอะไรถึงได้ตกเรือนขนาดกองกับพื้นเล่า" ฝ่ายอ้ายจันทร์ตอบว่า "กูเองก็ยังไม่ทราบสาเหตุชัด พอมองเห็นและจะวิ่งเข้าไปช่วย เขาใช้ให้วิ่งตามหามึง กูวิ่งมานี่จะไปรู้เรื่องละเอียดลอออย่างไรเล่า" "เท่าที่มึงดูบ้างแล้วแม่กูพอจะตายไหม" อ้ายมั่นถามอย่างกระวนกระวาย อ้ายจันทร์ตอบว่า "ตายหรือยังอยู่เราจะไปดูเองอยู่ขณะนี้ยังไงล่ะ"

พอเลยหมู่บ้านไปไกล กะประมาณว่าอ้ายมั่นไม่กล้ากลับมาคนเดียวได้อีกแล้ว (สมัยก่อนหมู่บ้านอยู่ห่างกันมาก สัตว์เสือผีก็ชุม ใคร ๆ จึงไม่กล้ามาคนเดียวในเวลาค่ำคืน) จึงเปลี่ยนกิริยาอาการทุกอย่างเสียใหม่ แล้วบอกกับอ้ายมั่นโดยตรงว่า "แม่มึงไม่ได้เป็นอะไรหรอก ที่กูทำท่าอย่างนั้นกูทนดูมึงติดกลอนอียายเมียมึงคนนั้นไม่ไหว กลัวมันจะถลกหนังมึงไปขายตลาด ซึ่งเป็นการขายหน้ากู และขายหน้าบ้านเราว่าอ้ายมั่นสู้ผู้หญิงไม่ได้ ให้เขาเปิดผ้าลบลายเล่นเหมือนเสือตายแล้ว กูจึงได้คิดอุบายหลอกมึงและหลอกอียายเมียมึงให้มันตายใจ และให้ชาวบ้านเชื่อถือได้ว่ามึงยังไม่หมดประตูสู้ แต่ต้องหนีไปเพราะเหตุสุดวิสัย แล้วฉุดมึงหนีเพื่อไม่ให้ใครเขาจับพิรุธได้ แม้อียายเมียคู่แข่งมึงก็เห็นอดตกตะลึงไปตามอุบายอันแยบคายของกูไม่ได้ มันต้องสนใจฟังและมองตามพวกเราด้วยความตกใจแสนสงสารแม่มึงและมึงไปตามเรา เห็นไหมอุบายกูช่วยมึงออกจากนรกผู้หญิง คราวนี้มึงคิดว่าแยบคายดีพอใช้ไหม"

พออ้ายจันทร์พูดจบลง อ้ายมั่นอุทานว่า "โอ้โฮ น่าเสียดาย อ้ายห่านี่ทำกูถึงขนาดนี้เทียวนะ กูกำลังคันฟันห้ำหั่นกับมันอย่างสนุกสนาน มึงมาฉุดกูออกจากถ้วยลาภ แหม มึงทำกูอย่างถนัด กูมิได้นึกเลยอ้ายจันทร์ กูอยากคืนไปซ้ำมันอีก เอาหนังเข้าตลาดในคืนวันนี้จนได้" อ้ายจันทร์ตอบ "โธ่ มึงจะตายกูช่วยชุบชีวิตไว้ได้แล้ว มึงยังกลับทำท่าอวดเก่งอยู่อีก เดี๋ยวกูจะผลักหลังกลับคืนไปให้อียายเมียมึงเอาเนื้อขึ้นเขียงเสียในคืนนี้ไม่ดีหรือ" อ้ายมั่นออกท่าว่า "ที่กูทำท่า

ติดกลอนมันบ้างพอให้มันได้ใจไปหน่อยนั้น เพราะกูก็เห็นมันเป็นผู้หญิง พอตกดึกกูก็มัดมันเข้ากระสอบเอาไปขายกินอย่างหวาน ๆ ยังไงล่ะ มึงยังไม่รู้อุบายกู เป็นอุบายเสือหลอกลิงเลย"

"ถ้ามึงเก่งจริงดังที่คุยโม้ เพียงกูคิดอุบายนิดหน่อยฉุดมึงขึ้นจากนรกผู้หญิงมึงยังตกตะลึง ทั้งจะร้องห่มร้องไห้ต่อหน้าเมียมึงอย่างไม่คิดอายว่าตัวเป็นผู้ชายเลย แล้วใครจะชมมึงว่าฉลาด พอจะเอาอียายเมียมึงเข้ากระสอบล่ะ กูคิดเห็นแต่มันจะมัดมึงโยนลงเวทีต่อหน้าคนจำนวนพัน ๆ เท่านั้น มึงอย่าคุยโม้ไปมาก รีบสาธุอุบายเมตตากูที่มีต่อมึงดีกว่าอ้ายแพ้ผู้หญิง" สุดท้ายคืนนั้นทั้งอ้ายจันทร์ทั้งอ้ายมั่นเลยไม่ได้ดูงานตามความคาดหมายไว้ เพราะเรื่องนี้เป็นสาเหตุให้ต้องพรากงาน

ฟังนักปราชญ์ทั้งสองโต้กัน แม้สมัยท่านยังเป็นฆราวาสก็ยังรู้สึกน่าฟังมาก ถึงจะเป็นเรื่องโลก ๆ แต่ก็เป็นเชิงของคนฉลาดพูดกัน จึงเป็นที่ซาบซึ้งจับใจในอุบายที่แสดงออกทุก ๆ ประโยค ฟังแล้วทำให้เพลินใจประหนึ่งท่านสนทนากันอยู่ต่อหน้าเราฉะนั้น เรื่องของท่านทั้งสองโต้กันยังมีอีกแยะ แต่เห็นว่าเท่าที่กล่าวมาพอเป็นคติแก่พวกเราพอสมควร อุบายของท่านทั้งสองแสดงให้เห็นได้ชัดว่ามีเค้าแห่งความฉลาดมาแต่เป็นฆราวาส ฉะนั้นเวลามาบวชเป็นพระ ท่านจึงเป็นจอมปราชญ์ทั้งสององค์ในสมัยปัจจุบัน ปรากฏชื่อลือนามกระเดื่องเลื่องลือทั่วประเทศไทยว่า ท่านเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์และท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ เป็นจอมปราชญ์สมัยปัจจุบัน ที่เขียนว่าอ้ายจันทร์และอ้ายมั่นนั้นเขียนตามที่ทราบจากท่านเล่าให้พระฟัง

เวลาท่านเปิดโอกาสสบาย ๆ กับบรรดาศิษย์ที่เคร่งเครียดต่อการระวังในท่านมาเป็นประจำ หากเป็นการไม่บังควรประการใด ก็ขอประทานโทษท่านเจ้าพระคุณทั้งสองและท่านผู้อ่านทั่ว ๆ ไปด้วย ถ้าจะเลี่ยงเขียนตามศัพท์นิยมก็ไม่ถนัดใจ ที่ท่านเรียกกันเช่นนั้น เข้าใจว่าท่านนิยมนับถือกันด้วยคำพูดทำนองนั้น ซึ่งเราเองก็เคยใช้ต่อกันระหว่างบุคคลที่สนิทสนมกันตามฐานะและวัยเสมอมา จึงได้เขียนตามเค้ามาดั้งเดิม จะหยาบคายหรือละเอียดประการใด ก็ประสงค์ให้เป็นไปตามเรื่องเดิมซึ่งเป็นธรรมชาติแท้ที่ท่านใช้กันในเพศและวัยนั้น รู้สึกสะดวกใจ และอาจมองเห็นภาพท่านทั้งคราวเป็นฆราวาสที่กำลังคะนองรื่นเริง และภาพที่เป็นนักบวชซึ่งสละความเป็นโลกออกอย่างสิ้นเชิง มีแต่ความอัศจรรย์ล้วน ๆ อยู่ในองค์แห่งพระเวลาท่านบวชแล้ว

ขณะท่านเล่านิทานให้ฟัง น่าฟังมาก โดยมากก็เป็นเรื่องสมัยปัจจุบันมากกว่าจะเป็นนิทาน ท่านชอบชมเชยความฉลาดของเจ้าคุณอุบาลีฯ ให้ฟังเสมอ ครั้งหนึ่งท่านเล่าว่า ท่านสนทนากับท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ถึงพระเวสสันดร พอได้โอกาสท่านเรียนถามถึงแม่ของพระนางมัทรีคือใคร ไม่เห็นกล่าวไว้ในคัมภีร์ หรือค้นหาไม่พบต่างหาก ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ก็ตอบขึ้นทันทีว่า ท่านยังไม่เคยเห็นไม่เคยได้ยินแม่นางมัทรีบ้างหรือ เขาเห็นกันทั้งบ้านทั้งเมือง ท่านมัวไปหานางมัทรีอยู่ที่ไหนถึงไม่ได้เห็นกับเขา ท่านพระอาจารย์มั่นกราบเรียนว่ายังไม่เคยเห็นเลย ไม่ทราบว่าอยู่ในคัมภีร์ไหน ท่านตอบทันทีว่าจะอยู่ในคัมภีร์อะไรที่ไหนกัน ก็สาวอบผู้พูดเสียงดัง ๆ บ้านแกหลังใหญ่ ๆ อยู่สี่แยกทางออกไปวัดยังไงล่ะ

ท่านพระอาจารย์มั่นเกิดงง ต้องเรียนถามท่านอีกว่า สี่แยกที่ไหนและทางออกไปวัดไหน ท่านไม่เห็นกล่าวเรื่องวัดเรื่องวาไว้เลย ท่านตอบว่า ก็แม่นางมัทรีบ้านแกอยู่เกือบติดกับบ้านท่านอย่างไรล่ะ ทำไมยังไม่รู้กระทั่งนางมัทรีและสาวอบแม่นางมัทรีเข้าอีก ท่านนี้แย่จริงๆ เพียง

นางมัทรีและสาวอบในหมู่บ้านเดียวกันยังไม่รู้อีก ท่านจะไปเที่ยวหาแม่นางมัทรีในคัมภีร์ไหนกันอีก ผมก็แย่แทนท่านถ้าเป็นอย่างนี้ ท่านอาจารย์ก็ระลึกได้ทันทีเมื่อท่านพูดว่า นางมัทรีและสาวอบที่อยู่ในบ้านเดียวกัน แต่ก่อนมัวไปนึกภาพในเรื่องพระเวสสันดรในคัมภีร์โน้นจึงทำให้งงไปนาน ท่านว่าท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ท่านฉลาดโต้ตอบด้วยอุบายแปลก ๆ อย่างนี้เสมอมา ท่านมักโต้ตอบแบบศอกกลับเสมอ ทำเอาผู้ฟังงงไปตาม ๆ กันและก็ได้สติปัญญาจากอุบายท่านตลอดมา ท่านเล่าทั้งหัวเราะขันตัวท่านเองที่ไม่ทันลูกไม้ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ

ท้าวสักกเทวราชบนสวรรค์มาเยี่ยมท่านเสมอ

ท่านพักจำพรรษาอยู่บ้านน้ำเมา อำเภอแม่ปัง เชียงใหม่ ท่านว่าท่านต้อนรับแขกจำพวกกายทิพย์บนสวรรค์ มีท้าวสักกเทวราชเป็นหัวหน้ามากเป็นพิเศษ แม้หน้าแล้งท่านหลีกออกไปเที่ยววิเวกองค์เดียวอยู่ในถ้ำดอกคำ ก็มีท้าวสักกเทวราชพาพวกเทวดามาเยี่ยมท่าน ซึ่งมาแต่ละครั้งเป็นหมื่นเป็นแสนและมาบ่อยที่สุด ถ้าพวกที่ไม่เคยมา ท้าวสักกเทวราชต้องเตือนให้เขาเข้าใจวิธีฟังธรรมก่อนที่ท่านจะแสดงให้ฟัง โดยมากท่านแสดงเมตตา**อัปปมัญญาพรหมวิหาร**ให้เขาฟัง เพราะพวกเทวดาชอบธรรมนี้มากเป็นพิเศษ ท่านพักอยู่ทั้งสองแห่งนี้ ท้าวสักกเทวราชมาเยี่ยมฟังธรรมเสมอ การต้อนรับพวกเทพทุกชั้นทุกภูมิก็ปรากฏว่ามากเป็นพิเศษกว่าที่อื่น ๆ เพราะที่นี่อยู่ลึกและสงัดมากบรรยากาศก็อำนวย

พวกนี้เคารพท่านและสถานที่ที่ท่านพักอยู่มาก แม้ทางจงกรมที่ญาติโยมเอาทรายมาเกลี่ยไว้สำหรับให้ท่านเดินจงกรมก็ไม่กล้าผ่านเข้ามา ต้องเว้นไปเข้าทางอื่น พวกพญานาคก็เช่นกัน เวลาเขาเข้ามาเยี่ยมฟังธรรมท่านก็ไม่อาจเดินข้ามทางจงกรมเข้ามา ถ้าหัวหน้าจำเป็นต้องเดินผ่านเข้ามาเป็นบางครั้ง ต้องเว้นไปทางหัวจงกรมเดินอ้อมเข้ามา บางครั้งพญานาคใช้ให้บริวารมากราบนิมนต์ท่านในกิจบางอย่าง เช่นเดียวกับมนุษย์เรามานิมนต์พระไปในงาน ก็ไม่กล้าเดินข้ามทางจงกรมเข้ามา ถ้ามีทรายโรยไว้ก็เอามือกวาดทรายออกเสียก่อนแล้วค่อยคลานเข้ามา พอพ้นจากนั้นแล้วค่อยลุกขึ้นเดินเข้ามาหาท่าน กิริยามรรยาททุกอาการอยู่ในความสำรวมดีมาก

ท่านว่ามนุษย์เราซึ่งเป็นเจ้าของศาสนา ถ้าต่างสนใจในธรรมและมีความเคารพต่อตัวเองสมกับว่ารักตนจริง ๆ ตามความรู้สึกที่ฝังลึกอยู่ภายใน ก็ควรมีมรรยาทเคารพศาสนาเช่นเดียวกับพวกเทวดาและพญานาคที่เขาทำกัน แม้ไม่สามารถจะมองเห็นวิธีการที่เขาทำความเคารพต่อศาสนา แต่ศาสนาก็สอนวิธีเคารพไว้อย่างสมบูรณ์แล้ว ไม่มีอะไรบกพร่อง นอกจากพวกมนุษย์เราไม่ค่อยสนใจเท่าที่ควร และตั้งใจสั่งสมความประมาทใส่ตนจนหาที่เก็บไม่ได้เท่านั้น จึงไม่ค่อยประสบความสุขความสมหวังดังที่ปรารถนากัน

ความจริงศาสนาเป็นแหล่งผลิตมรรยาทศีลธรรมอันดีงามเพื่อผล คือความสุขความสมหวังจะมีทางเกิดขึ้นแก่ผู้สนใจตามหลักศาสนาที่สอนไว้ ท่านกล่าวเน้นหนักลงไปว่าความสำคัญของทุกสิ่งในโลกก็คือใจ ถ้าใจหยาบทุกสิ่งที่มาเกี่ยวข้องก็กลายเป็นของหยาบไปด้วย เช่นเดียวกับร่างกายสกปรก แม้สิ่งที่มาคละเคล้ากับกายจะเป็นของสะอาดสวยงามเพียงไร ก็กลายเป็นของสกปรกไปตามร่างกายที่สกปรกอยู่แล้ว ฉะนั้นธรรมจึงอดจะหยาบไปตามใจที่สกปรกไม่ได้ ถึงจะเป็นธรรมที่บริสุทธิ์หมดจด แต่พอคนมีใจโสมมเข้าไปเกี่ยวข้อง ธรรมก็กลายเป็นธรรมอับเฉาไปตาม เหมือนผ้าที่สะอาดตกลงไปคลุกฝุ่น หรือคนชั่วแบกคัมภีร์ธรรมอวด

โลกให้เขารับนับถือ ซึ่งทั้งสองนี้ไม่มีผลดีต่างกันเลย

คนที่มีใจหยาบกระด้างต่อศาสนาก็เป็นคนในลักษณะนี้เหมือนกัน จึงไม่มีทางได้รับประโยชน์จากศาสนธรรม แม้เป็นของวิเศษเพียงไรเท่าที่ควร เอาแต่ชื่อออกประกาศกันว่าตนนับถือศาสนา แต่ไม่ทราบว่าศาสนาคืออะไร และมีส่วนเกี่ยวข้องกับผู้นับถืออย่างไรบ้าง ถ้าประสงค์อยากทราบข้อเท็จจริงจากศาสนาอย่างแท้จริงแล้ว ตนกับศาสนาก็เป็นอันเดียวกัน ความสุขทุกข์ที่เกิดกับตนย่อมกระเทือนถึงศาสนาด้วย ความประพฤติดีชั่วก็กระเทือนถึงศาสนาเช่นกัน คำว่าศาสนา คือแนวทางที่ถูกต้องแห่งการดำเนินชีวิตนั่นแล จะเป็นอื่นมาจากไหน

ถ้าคิดว่าศาสนาอยู่ที่อื่นนอกจากตัว ก็ชื่อว่าเข้าใจศาสนาผิดจากความจริง การปฏิบัติต่อศาสนาก็ปฏิบัติไม่ถูก คำว่าไม่ถูกนี้ ไม่ว่าอะไรไม่ถูก ของนั้นใช้ประโยชน์อะไรไม่ได้ แม้ได้ก็ไม่ถูกตามกฎเกณฑ์ คือได้แบบขวางโลก ขวางธรรม ขวางตน และขวางผู้อื่นไปทั้งนั้น คิดอย่างง่าย ๆ และเห็นประจักษ์ตาคือ การบวกลบคูณหารไม่ถูก ตัดเสื้อกางเกงไม่ถูก เย็บเสื้อผ้าไม่ถูก สามีภริยาปฏิบัติไม่ถูกตามจารีตประเพณี คู่รักปฏิบัติไม่ถูกตามคำมั่นสัญญาที่ให้ไว้ต่อกัน พ่อแม่กับลูก ๆ ปฏิบัติต่อกันไม่ถูก การแสวงหาทรัพย์ไม่ถูกทาง การจ่ายทรัพย์ไม่ถูกทาง ขับรถไม่ถูกกฎจราจร เจ้าหน้าที่ปฏิบัติงานไม่ถูกต้องตามกฎหมาย อันเป็นเครื่องปกครองโลกให้ร่มเย็นทั่วหน้ากัน ราษฎรกับเจ้านายปฏิบัติต่อกันไม่ถูกตามระบอบประเพณีและกฎหมายบ้านเมือง ขาดความเคารพนับถือกันและกลายเป็นข้าศึกต่อกัน

เหล่านี้จะเห็นเป็นความเสียหายมากน้อยกว้างแคบเพียงไร ผลคือความผิดหวังและความเดือดร้อนที่เกิดขึ้นจากสิ่งที่ทำผิด จะแสดงขึ้นที่ไหน ถ้าไม่แสดงขึ้นตามจุดแห่งเหตุที่ทำผิดก็ไม่มีที่แสดง ขึ้นชื่อว่าผิดแล้วผลคือความเสียหายต้องแสดงขึ้นตามเหตุนั้น ๆ แม้คนที่ทำผิดต่อผู้อื่นโดยที่เขาจะทราบว่าตัวทำผิดต่อเขาหรือไม่ก็ตาม ผลคือความเสียหายที่จะระบาดออกจากการทำผิดนั้น ปิดไม่อยู่แน่นอน ต้องแสดงสุดขีดแห่งการทำผิด จะเป็นฝ่ายใดได้รับไม่เป็นปัญหา ข้อแก้ตัวว่าทำผิดแล้วผลไม่แสดงตัวให้ปรากฏ อย่างไรต้องแสดงมากน้อยจนถึงขั้นแดงโร่ทั่วดินแดน

ฉะนั้นคำว่าไม่ถูก เช่น คิดไม่ถูก พูดไม่ถูก และคำว่าไม่ถูก หรือคำว่าผิดนี้จึงเป็นจุดที่ควรสนใจอย่างยิ่ง ไม่ชินชาตามัว ไม่เหลียวแลเรื่องจะแก่กล้าพร่าเอาตัวผู้เลื่อนลอยต่อความผิดให้ล่มจมอย่างเห็นประจักษ์ตาในขณะนี้ชาตินี้ ไม่ต้องมองไกลอันเป็นการตะครุบเงามากกว่าถูกตัวจริง เพราะศาสนามิใช่เงาเครื่องหลอกหลอนคนให้โง่ แต่เป็นศาสนาที่ให้ความจริงทุกประตูที่ประกาศสอนไว้ ไม่ผิดพลาด ถ้าผู้นับถือไม่ปฏิบัติให้ผิดพลาดไปเอง แล้วกล่าวตู่ว่าศาสนาไม่เป็นท่า ซึ่งเป็นการกว้านความผิดพลาดมาทับถมโจมตีตัวเอง ให้เกิดความทุกข์ร้อนจนหาที่ปลงวางไม่ได้เท่านั้น จึงไม่มีปัญหาสำหรับศาสนาซึ่งเป็นของบริสุทธิ์มาดั้งเดิม

ท่านกล่าวย้ำอีกว่า คนเราถ้ายอมรับความจริงตามหลักศาสนาที่สอนไว้ ตัวย่อมได้รับความเป็นธรรม คือตัวเย็น ผู้เกี่ยวข้องมากน้อยก็เย็น โลกร่มเย็นไม่ค่อยมีการทะเลาะเบาะแว้งแย่งชิง เพื่อแข่งดิบแข่งดีกันให้เดือดร้อนไปทั้งสองฝ่าย ซึ่งสุดท้ายก็เป็นไฟไปตาม ๆ กัน ไม่มีใครได้ครองความสุขดังใจหวัง เพราะเอาใจดวงกำลังเป็นไฟทั้งกอง เข้าไปเป็นหัวหน้าว่าความในกิจการในโรงใน

ศาล ในเรื่องต่าง ๆ ไม่มีประมาณ ด้วยเหตุนี้แลคนเราจึงหาประมาณความทรงตัวได้ยาก อยู่ที่ไหนก็ร้อนเป็นฟืนเป็นไฟไม่เป็นสุข เพราะใจแบกกองไฟไว้กับตัวตลอดเวลา ไม่คิดจะปลงวางลงบ้าง พอได้หายใจไกลทุกข์ประสบสุขเสียบ้าง เพื่อทรงตัว

ท่านว่าผมเองนับแต่บวชมาในศาสนา ชาตินี้เกือบทั้งชาติสนุกพิจารณาศาสนธรรมที่พระพุทธเจ้าประทานไว้ ความกว้างลึกของศาสนธรรมยังกว้างลึกกว่ามหาสมุทรทะเลเป็นไหน ๆ เทียบกันไม่ได้เอาเลย ถ้าพูดตามความจริงจริง ๆ แล้ว ความละเอียดสุขุมเหลือประมาณที่จะพิจารณาตามได้ ความอัศจรรย์แห่งผลที่แสดงขึ้นกับการปฏิบัติเป็นระยะ ๆ ไปก็สุดจะกล่าว ถ้าไม่คิดว่าคนจะหาว่าบ้าแล้ว ผมกราบพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ซึ่งเป็นองค์แห่งธรรมอัศจรรย์แท้ได้ตลอดไปเช่นเดียวกับคนงานอื่น ๆ ซึ่งหนักยิ่งกว่าการกราบไหว้เป็นไหน ๆ ไม่มีการเกียจคร้าน ไม่นึกระอา ไม่นึกว่าซ้ำซาก แต่แน่ใจอย่างถอนไม่ขึ้น แม้ชีวิตดับไปว่าพุทธะ ธรรมะ สังฆะอยู่กับเรา เราอยู่กับท่านตลอดเวลา**อกาลิโก** ไม่มีการแยกย้ายจากกันเหมือนโลก **อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา** ที่คอยทำลายหัวใจสัตว์โลกให้ระทมขมขื่นอยู่เสมอ ไม่พอให้หายใจได้แต่ละเวลาเลย

ท่านเล่าว่า หลายคืนที่ทำความเพียรอยู่ตลอดกลางคืนยามดึกสงัด ปรากฏเห็นสามเณรน้อยองค์หนึ่งกับผู้หญิงคนหนึ่ง พากันเดินผ่านไปผ่านมาอยู่แถวบริเวณนั้นแทบทุกคืน ท่านนึกสงสัยว่าคนทั้งสองนี้เดินไปมาเพื่อประสงค์อะไร วันต่อมาจึงถามถึงเหตุที่ต้องพากันมาเดินวกเวียนอยู่แถวนั้น ก็ได้คำตอบจากคนทั้งสองว่า เป็นห่วงและอาลัยในพระเจดีย์ที่สร้างยังไม่เสร็จ แต่ได้ตายไปเสียก่อนเพราะความห่วงใยนั้นจึงต้องวกเวียนไปมาอยู่ทำนองนี้นานแล้ว ส่วนสามเณรน้อยนั้นเป็นน้องชายของหญิงคนนั้น ทั้งสองคนได้ร่วมกำลังกันสร้างพระเจดีย์ ความที่ต่างคนต่างห่วงและอาลัยพระเจดีย์และเสียดายเวลาไม่รอคอยพอให้สร้างพระเจดีย์เสร็จก่อนแล้วค่อยตายไป จะไม่เป็นภาระผูกพันดังที่เป็นอยู่เวลานี้ แม้จะเป็นอยู่ในภพที่มีความห่วงใย แต่ก็มิได้มีความทุกข์ทรมานซึ่งควรจะเป็น เป็นแต่จะไปผุดไปเกิดที่ไหนก็ไม่อาจปลงใจลงได้เด็ดขาดเท่านั้น

ท่านจึงได้เทศน์ให้คนทั้งสองฟังว่า "สิ่งที่ล่วงไปแล้วไม่ควรไปทำความผูกพัน เพราะเป็นสิ่งที่ล่วงไปแล้วอย่างแท้จริง แม้จะทำความผูกพันและมั่นใจให้สิ่งนั้นกลับมาเป็นปัจจุบันก็เป็นไปไม่ได้ ผู้ทำความสำคัญมั่นหมายนั้นเป็นทุกข์แต่ผู้เดียวโดยความไม่สมหวังตลอดไป อนาคตที่ยังไม่มาถึงก็เป็นสิ่งไม่ควรไปยึดเหนี่ยวเกี่ยวข้องเช่นกัน อดีตควรปล่อยไว้ตามอดีต อนาคตก็ควรปล่อยไว้ตามกาลของมัน ปัจจุบันเท่านั้นจะสำเร็จประโยชน์ได้ เพราะอยู่ในฐานะที่ควรทำได้ไม่สุดวิสัย"

การสร้างพระเจดีย์ไม่สำเร็จแต่มาด่วนตายไปเสียก่อนนั้น ถ้าเป็นสิ่งที่สามารถทำให้เป็นไปตามใจหวังได้แล้วเราก็ไม่ควรตาย ควรจะสร้างให้สำเร็จไปเสียก่อน แต่ยังฝืนตายไปจนได้ มิหนำเวลาตายแล้วยังมาเป็นห่วงอยากให้เจดีย์สำเร็จทั้งที่ไม่สามารถทำได้ นี่แสดงว่าคิดผิดไปถึงสองชั้น แล้วยังจะเป็นห่วงเพื่อให้สมความปรารถนาอีกต่อไป ยิ่งคิดผิดไปอีกสามชั้น ความคิดผิดมิได้ผิดเฉพาะความคิดเท่านั้น การไปการมาเกิดในภพ การเสวยสุขเสวยทุกข์ในภพนั้น ๆ ก็พลอยผิดความมุ่งหมาย

ไปด้วย เพราะความคิดผิดเป็นสาเหตุจากใจเพียงดวงเดียว จึงเป็นการไม่สมควรอย่างยิ่งที่จะฝืนคิดฝืนเป็นห่วงต่อไป

การสร้างพระเจดีย์เราสร้างหวังบุญหวังกุศลต่างหาก มิได้สร้างเพื่อหวังเอาก้อนอิฐก้อนหินปูนทรายในองค์พระเจดีย์ไปด้วย สิ่งที่เป็นสมบัติของเราในการสร้างพระเจดีย์ก็คือบุญ สร้างได้มากน้อยบุญที่เกิดจากการสร้างนั้นเป็นของเรา จึงไม่ควรเป็นห่วงใยในอิฐในปูนและในพระเจดีย์ ซึ่งเป็นวัตถุที่หยาบยิ่ง และเป็นสิ่งสุดวิสัยที่จะให้เป็นไปได้ดังใจหวัง ท่านนักสร้างบุญทั้งหลาย ท่านเอาเฉพาะบุญติดตัวไป มิได้เอาสิ่งก่อสร้างวัตถุทานต่าง ๆ ที่สละลงเพื่อทานแล้วติดตัวไปด้วย เช่น การสร้างวัดสร้างกุฏีวิหาร ศาลาโรงธรรมสวนะ สร้างถนนหนทาง สร้างถังน้ำ สร้างสาธารณสถาน ตลอดการให้ทานด้วยวัตถุต่าง ๆ มากมายหลายวิธี สิ่งเหล่านั้นเป็นเพียงเครื่องสนองกุศลเจตนาของผู้มุ่งทำบุญให้ทานเท่านั้น มิใช่ตัวบุญตัวกุศลตัวสวรรค์นิพพาน และมิใช่ผู้จะไปสู่มรรคสู่ผลสู่สวรรค์นิพพาน สร้างไว้แล้วนานไปก็ชำรุดทรุดโทรม และร่วงโรยไปตามฐานะและกาลของมัน

สิ่งที่สำเร็จจากการก่อสร้างและการให้ทานอันเป็นส่วนนามธรรมอยู่ภายในนั้น คือตัวบุญกุศลเจ้าของผู้คิดเป็นกุศลเจตนาขึ้นมาให้สำเร็จเป็นวัตถุไทยทานต่าง ๆ นั้นคือใจ ใจนี่แลเป็นผู้ทรงบุญทรงกุศล ทรงมรรคทรงผล ทรงสวรรค์นิพพาน และใจนี่แลเป็นผู้ไปสู่สวรรค์นิพพาน นอกจากใจไม่มีอะไรจะไป เจดีย์ของคุณทั้งสองที่สร้างยังไม่เสร็จนั้น ก็มิได้มีจิตใจพอจะมีเจตนาในบุญกุศลเพื่อไปสวรรค์นิพพานอะไรเลย ความเป็นห่วงก็คือใจดวงหึงหวง แม้จะเป็นฝ่ายดี แต่ความคิดที่ติดอยู่จัดว่าเป็นความคิดที่ไม่ฉลาดต่อตัวเองอยู่นั่นแหละ จึงทำเจ้าของให้วกไปเวียนมาชักช้าต่อทางไปผุดไปเกิด

ถ้าคุณทั้งสองยินดีเฉพาะกุศลผลบุญที่ทำได้จากการสร้างพระเจดีย์ไปเท่านั้น ไม่มุ่งจะแบกหามพระเจดีย์ไปสวรรค์นิพพานด้วย คุณทั้งสองก็ไปอย่าง**สุคโต**หายห่วงไปนานแล้ว เพราะบุญเป็นเครื่องสนับสนุนคนให้**สุคโต**เสมอมา ดังธรรมแสดงไว้ว่า**อกาลิโก** ฉะนั้นบุญจึงไม่เปลี่ยนแปลงตัวกลายเป็นบาปตลอดกาล ความห่วงในสิ่งไม่ควรห่วงและในกาลไม่ควรห่วง จึงเป็นความผิดของผู้ห่วงใยเอง อนึ่งความห่วงใยอยากให้เจดีย์สำเร็จนั้น ก็มิได้สำเร็จไปตามความห่วงความหวัง จึงไม่ควรตั้งจิตคิดเป็นห่วงในสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ พลังแห่งบุญกุศลของคุณทั้งสองพอดีกับคุณทั้งสองอยู่เฉพาะปัจจุบัน อย่าคิดเรื่องอดีตอนาคตให้เป็นการกดถ่วงกำลังใจที่ควรจะไปทางดีให้เสียเวลาอยู่นาน ดังที่เป็นมาและเป็นอยู่ขณะนี้ ควรแก้ไขเจตสิกธรรม คือความคิดปรุงต่าง ๆ นั้นเสีย คุณทั้งสองจะหายห่วงและไปอย่างสบายหายกังวลในไม่ช้า ขอได้พากันสนใจในปัจจุบันอันเป็นที่บรรจุกุศลธรรมทั้งมวลเพื่อมรรคผลนิพพาน อดีตอนาคตเป็นข้าศึกที่ควรแก้ไขอย่าให้เนิ่นนาน

คุณทั้งสองเป็นบุคคลที่น่าสงสารมาก สร้างบุญญาภิสมภารมาเพื่อยังตนไปสู่สุคติ แต่กลับมาติดกังวลในอิฐในปูนเพียงเท่านั้น จนเป็นอุปสรรคต่อทางเดินของตนซึ่งทำให้เสียเวลาไปนาน ถ้าคุณทั้งสองพยายามตัดความขัดข้องห่วงใยที่กำลังเป็นอยู่ออกจากใจ ชั่วเวลาไม่นานเลยจะเป็นผู้หมดภาระเครื่องผูกพัน คุณมีจิตมุ่งมั่นในภพใดจะสมหวังในภพนั้น เพราะแรงกุศลที่ได้พากันสร้างมาพร้อมอยู่แล้ว

จากนั้นท่านแสดงศีล ๕ ซึ่งเป็นคุณธรรมที่ไม่ขัดต่อภพกำเนิดและเพศวัยให้ฟัง พร้อมอานิสงส์เป็นใจความย่อว่า

“**หนึ่ง** สิ่งที่มีชีวิตเป็นสิ่งที่มีคุณค่าอยู่ในตัวของมันเอง จึงไม่ควรเบียดเบียนและทำลายคุณค่าแห่งความเป็นอยู่ของเขาให้ตกไป อันเป็นการทำลายคุณค่าของกันและกันเป็นบาปกรรมแก่ผู้ทำ

สอง สิ่งของของใคร ๆ ก็รักและสงวนแม้คนอื่นจะเห็นว่าไม่ดีมีคุณค่า แต่ผู้เป็นเจ้าของย่อมเห็นคุณค่าในสมบัติของตน ไม่ว่าสมบัติหรือสิ่งของใด ๆ ที่มีเจ้าของ แม้มีคุณค่าน้อยก็ไม่ควรทำลาย คือ ฉกลัก ปล้นจี้ เป็นต้น อันเป็นการทำลายสมบัติและทำลายจิตใจกันอย่างหนัก ทั้งเป็นบาปมาก ไม่ควรทำ

สาม ลูกหลานสามีภริยาใคร ๆ ก็รักสงวนอย่างยิ่ง ไม่ปรารถนาให้ใครมาอาจเอื้อมล่วงเกิน จึงควรให้สิทธิเขาโดยสมบูรณ์ ไม่ล่วงล้ำเขตแดนของกันและกัน อันเป็นการทำลายจิตใจของผู้อื่นอย่างหนักและเป็นบาปไม่มีประมาณ

สี่ มุสา การโกหกพกลมเป็นสิ่งทำลายความเชื่อถือของผู้อื่นให้ขาดสะบั้นลง ขาดความนับถืออย่างไม่มีชิ้นดีเลย แม้แต่สัตว์ดิรัจฉานเขาก็ไม่พอใจในคำหลอกลวง จึงไม่ควรพูดโกหกหลอกลวงให้ผู้อื่นเสียหาย

ห้า สุรา ตามธรรมชาติเป็นของมึนเมาและให้โทษอยู่ในตัวของมันอย่างเต็มที่อยู่แล้ว เมื่อดื่มเข้าไปย่อมสามารถทำคนดี ๆ ให้กลายเป็นคนบ้าได้ในทันทีทันใด และลดคุณค่าลงโดยลำดับ ผู้ต้องการเป็นคนดีมีสติปกครองตัวอย่างมนุษย์ทั้งหลาย จึงไม่ควรดื่มสุราเครื่องทำลายสุขภาพทางกายและทางใจอย่างยิ่ง เพราะเป็นการทำลายตัวเองและผู้อื่นไปด้วยในขณะเดียวกัน

อานิสงส์ของศีล ๕ เมื่อรักษาได้

หนึ่ง ทำให้อายุยืนปราศจากโรคภัยมาเบียดเบียน

สอง ทรัพย์สมบัติที่อยู่ในความครอบครอง มีความปลอดภัยจากโจรผู้ร้ายมาราวีเบียดเบียนทำลาย

สาม ระหว่างลูกหลาน สามีภริยาอยู่ด้วยกันเป็นผาสุก ไม่มีผู้มาคอยล่วงล้ำกล้ำกราย ต่างครองกันด้วยความเป็นสุข

สี่ พูดอะไรมีผู้เคารพเชื่อถือ คำพูดมีเสน่ห์เป็นที่จับใจไพเราะด้วยสัตย์ด้วยศีล เทวดาและมนุษย์เคารพรัก ผู้มีสัตย์มีศีลไม่เป็นภัยแก่ตนและผู้อื่น

ห้า เป็นผู้มีสติปัญญาดีและเฉลียวฉลาด ไม่หลงหน้า หลงหลัง จับโน่นชนนี่เหมือนคนบ้าบอหาสติไม่ได้

ผู้มีศีลเป็นผู้ปลูกและส่งเสริมความสุขบนหัวใจคนและสัตว์ทั่วโลก ให้มีแต่ความอบอุ่นใจ ไม่เป็นที่ระแวงสงสัย ผู้ไม่มีศีลเป็นผู้ทำลายหัวใจคนและสัตว์ให้ได้รับความทุกข์เดือดร้อนทุกหย่อมหญ้า ฉะนั้นผู้เห็นคุณค่าของตัวจึงควรเห็นคุณค่าของผู้อื่นว่ามีความรู้สึกเช่นเดียวกัน ไม่เบียดเบียนทำลายกัน ผู้มีศีลสัตย์เมื่อทำลายขันธ์ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ไม่ตกต่ำ เพราะอำนาจศีลธรรมคุ้มครองรักษา

และสนับสนุน จึงสมควรอย่างยิ่งที่จะพากันรักษาให้บริบูรณ์ เมื่อจากอัตภาพนี้จะมีสวรรค์เป็นที่ไปโดยไม่ต้องสงสัย ธรรมที่สั่งสอนแล้วควรจดจำให้ดี ปฏิบัติให้มั่นคง จะเป็นผู้ทรงสมบัติทุกอย่างในอัตภาพที่จะมาถึงในไม่ช้านี้แน่นอน”

พอจบธรรมเทศนา สองพี่น้องมีใจร่าเริงในธรรม และขอสมาทานศีล ๕ กับท่าน ท่านได้ประกาศศีล ๕ ให้แก่สองพี่น้องตามเจตนา พอเสร็จการแสดงธรรมและประกาศศีล ๕ แล้ว คนทั้งสองได้นมัสการลาและหายตัวไปในที่และขณะนั้นนั่นเอง ด้วยอำนาจกุศลศีลทานที่ได้สร้างมาและกุศลที่ฟังธรรมรักษาศีล ๕ กับท่านอาจารย์ สองพี่น้องได้เปลี่ยนภพถ่ายภูมิที่เป็นอยู่ ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์พิภพในลำดับต่อมาโดยไม่ชักช้า และได้พากันมานมัสการเยี่ยมฟังเทศน์ท่านอาจารย์เสมอมิได้ขาด พร้อมด้วยความขอบพระคุณท่านที่เมตตาอนุเคราะห์ให้อุบายสั่งสอนต่าง ๆ จนได้พ้นจากความวกเวียนไปมาในสถานที่นั้น แล้วไปเกิดในสวรรค์เสวยทิพยสมบัติที่ไปรอคอยอยู่เป็นเวลานานแล้วอย่างมีความสุข เวลาที่ลงมาเยี่ยมท่านได้เล่าเรื่องความห่วงใยว่าเป็นภัยแก่จิตใจอย่างยิ่ง ทำให้เนิ่นช้าต่อทางดำเนินและภพชาติที่ควรจะได้จะถึง พอได้รับอุบายแล้วก็สามารถตัดความห่วงใยเหล่านั้นเสียได้ จิตพ้นจากความผูกพันไปเกิดในสวรรค์ได้โดยสะดวก

ลำดับนั้นท่านได้แสดงความห่วงใยของจิตว่า เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดอุปสรรคได้อย่างมากมายเวลาจะพรากจากขันธ์ นักปราชญ์ท่านจึงสอนให้ระวังจิตไม่ให้เป็นอารมณ์ห่วงใยกับสิ่งใด ๆ ทั้งสิ้น กลัวจิตจะประหวัดกับสิ่งหนึ่งสิ่งใดซึ่งเป็นที่รักบ้าง เป็นอารมณ์ขุ่นมัวในใจบ้าง เช่น ความโกรธแค้นในผู้หนึ่งผู้ใด ขณะจิตจะออกจากร่างเป็นขณะที่สำคัญมาก อาจไปเกาะเอาอารมณ์ที่ไม่ดีเข้าแล้วกลับมาเป็นไฟเผาตัว จากนั้นก็ไปเกิดในทุคติภพมีนรก เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉานอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งล้วนเป็นภพกำเนิดที่ไม่พึงปรารถนา และให้ความทุกข์ร้อนตลอดภพนั้น ๆ

ฉะนั้นการฝึกอบรมจิตเมื่ออยู่ในฐานะที่ควรทำได้จึงควรสนใจอย่างยิ่ง ฝึกให้รู้เรื่องของจิตเสียแต่ยังเป็นคนที่รู้ ๆ เห็น ๆ เรื่องของตนอยู่ทุกขณะ นี้เป็นความชอบแท้ เมื่อทราบว่ายังบกพร่องส่วนใดจะได้รีบแก้ไขดัดแปลงเสีย เวลาเข้าตาจนแล้วจะได้มีทางรักษาตัวทันกับเหตุการณ์ ไม่ต้องวิตกวิจารณ์ว่าจะเสียทีให้ความชั่วทั้งหลายเข้ามาเหยียบย่ำทำลายได้ ยิ่งฝึกให้ขาดความสืบต่อกับอารมณ์ดีชั่วทั้งหลายอย่างประจักษ์แล้ว ยิ่งประเสริฐเลิศโลกไม่มีสิ่งใดเสมอเหมือน นักปราชญ์ท่านเห็นความสำคัญของใจว่าประเสริฐยิ่งกว่าสิ่งใด ๆ ในสามภพ ท่านจึงพยายามฝึกใจให้ไปถูกทาง และสั่งสอนผู้อื่นให้ปฏิบัติต่อใจด้วยดี

เพราะการขาดทุนสูญทรัพย์นอกภายใน ขึ้นอยู่กับใจเป็นสำคัญ เวลาเป็นอยู่ก็อยู่ด้วยใจ สุขด้วยใจ ทุกข์ด้วยใจ เวลาตายไปก็ไปด้วยใจ เกิดเป็นกำเนิดต่าง ๆ ดีหรือชั่วก็เกิดด้วยใจ เสวยกรรมทั้งหนักทั้งเบา ทั้งดีทั้งชั่ว ด้วยใจเป็นเหตุทั้งมวล ไม่มีสิ่งใดพาให้เป็น มีใจดวงเดียวเท่านั้นพาให้เป็นไป ใจจึงควรได้รับการอบรมในทางที่ถูกที่ดีเสมอ เพื่อรู้วิธีปฏิบัติต่อตัวเองทั้งปัจจุบันและอนาคต พอจบการแสดงธรรมเทวดาได้รับความแช่มชื่นเบิกบานใจเป็นอันมาก และกล่าวสรรเสริญธรรมที่ท่านแสดงว่าเป็นยอดแห่งธรรม ซึ่งไม่เคยได้ยินได้ฟังจากที่อื่นใดมาก่อนเลย เสร็จแล้วพากันกระทำประทักษิณ

สามรอบ และถอยห่างออกไปจนพ้นเขตที่ท่านพักอยู่ แล้วต่างก็เหาะลอยขึ้นบนอากาศ ราวกับสำลีอันละเอียดถูกลมพัดปลิวขึ้นสู่อากาศฉะนั้น

มีเรื่องแปลกประหลาดอีกเรื่องหนึ่ง ท่านเล่าว่าแปลกใจมาก คืนหนึ่งที่มีเหตุการณ์โดยทางนิมิตภาวนาเกิดขึ้น เวลานั้นท่านพักอยู่ในภูเขาลึกแห่งหนึ่ง ห่างจากหมู่บ้านมากที่จังหวัดเชียงใหม่ เป็นเหตุการณ์ที่ทั้งน่าหวาดเสียวและน่ายินดีพอ ๆ กัน คืนนั้นดึกมากราว ๓ นาฬิกา อันเป็นเวลาธาตุขันธ์ละเอียด ท่านตื่นจากจำวัด นั่งพิจารณาไปเล็กน้อย ปรากฏว่าจิตใจมีความประสงค์จะพักสงบมากกว่าจะพิจารณาธรรมทั้งหลายต่อไป ท่านเลยปล่อยให้จิตพักสงบ พอเริ่มปล่อยจิตก็เริ่มหยั่งลงสู่ความสงบอย่างละเอียดเต็มภูมิสมาธิ และพักอยู่นานประมาณ ๒ ชั่วโมง หลังจากนั้นก็ค่อย ๆ ถอยออกมา แต่แทนที่จิตจะถอนออกมาสู่ปกติจิต เพราะมีกำลังจากการพักผ่อนทางสมาธิพอสมควรแล้ว แต่กลับถอยออกมาเพียงขั้นอุปจารสมาธิ แล้วออกรู้เหตุการณ์ต่อเนื่องไปในเวลานั้นเลยทีเดียว

คือขณะนั้นปรากฏว่ามีช้างเชือกหนึ่งใหญ่มากเดินเข้ามาหาท่าน แล้วทรุดตัวหมอบลงแสดงเป็นอาการจะให้ท่านขึ้นบนหลัง ท่านก็ปีนขึ้นบนหลังช้างเชือกนั้นทันที พอท่านขึ้นนั่งบนคอช้างเรียบร้อยแล้ว ขณะนั้นปรากฏว่ามีพระวัยหนุ่มอีกสององค์ ขี่ช้างองค์ละเชือกเดินตามมาข้างหลังท่าน ช้างทั้งสองเชือกนั้นใหญ่พอ ๆ กัน แต่เล็กกว่าช้างตัวที่ท่านกำลังขี่อยู่เล็กน้อย ช้างทั้งสามเชือกนั้นมีความองอาจสง่าผ่าเผยและสวยงามมากพอ ๆ กัน คล้ายกับเป็นช้างทรงของกษัตริย์ มีความฉลาดรอบรู้ความประสงค์และอุบายต่าง ๆ ที่เจ้าของบอกแนะดีเช่นเดียวกับมนุษย์ พอช้างสองเชือกของพระหนุ่มเดินมาถึง ท่านก็พาออกเดินทางมุ่งหน้าไปทางภูเขาที่มองเห็นขวางหน้าอยู่ไม่ห่างจากที่นั้นนักประมาณ ๑ กิโลเมตร ช้างท่านเป็นผู้พาเดินหน้าไปอย่างสง่าผ่าเผย

ในความรู้สึกส่วนลึก ท่านว่าราวกับจะพาพระหนุ่มสององค์นั้นออกจากโลกสมมุติทั้งสามภพไม่มีวันกลับมาสู่โลกใด ๆ อีกต่อไปเลย พอไปถึงภูเขาแล้ว ช้างพาท่านและพระหนุ่มสององค์เดินเข้าไปที่หน้าถ้ำแห่งหนึ่งซึ่งไม่สูงนัก เพียงเป็นเนินเชื่อมกันขึ้นไปหาถ้ำเท่านั้น เมื่อช้างใหญ่ทั้งสามเชือกเข้าไปถึงถ้ำแล้ว ช้างเชือกที่ท่านอาจารย์ขี่อยู่หันก้นเข้าไปในหน้าถ้ำ หันหน้าออกมา แล้วถอยก้นเข้าไปจรดผนังถ้ำ ส่วนช้างสองเชือกของพระหนุ่มสององค์ต่างเดินเข้าไปยืนเคียงข้างช้างท่านข้างละเชือกอย่างใกล้ชิด หันหน้าเข้าไปในถ้ำ ส่วนช้างท่านอาจารย์ยืนหันหน้าออกมาหน้าถ้ำ

ขณะนั้นปรากฏว่า ท่านอาจารย์เองได้พูดสั่งเสียพระว่า นี้เป็นวาระสุดท้ายแห่งขันธ์และภพชาติของผมจะขาดความสืบต่อกับสมมุติทั้งหลายและจะยุติลงเพียงแค่นี้ จะไม่ได้กลับมาสู่โลกเกิดตายนี้อีกแล้ว นิมนต์ท่านทั้งสองจงกลับไปบำเพ็ญประโยชน์ตนให้สมบูรณ์เต็มภูมิก่อน อีกไม่นานท่านทั้งสองก็จะตามผมมา และไปในลักษณะเดียวกับที่ผมจะเตรียมไปอยู่ขณะนี้ การที่สัตว์โลกจะหนีจากโลกที่แสนอาลัยอ้อยอิ่งแต่เต็มไปด้วยความระบมงมทุกข์นี้ไปได้แต่ละรายนั้น มิใช่เป็นของไปได้อย่างง่ายดายเหมือนเขาไปเที่ยวงานกัน แต่ต้องเป็นสิ่งฝืนใจมากที่ผู้นั้นจะต้องทุ่มเทกำลังทุกด้านลงเพื่อต่อสู้กู้ความดีทั้งหลาย ราวกับจะไม่มีชีวิตยังเหลืออยู่ในร่างต่อไปนั่นแล จึงจะเป็นทางพ้นภัยไร้กังวลไม่ต้องกลับมาเกิดตายเสียดายป่าช้าอีกต่อไป

การจากไปของผมคราวนี้มิได้เป็นการจากไปเพื่อความล่มจมงมทุกข์ใด ๆ แต่เป็นการจากไปเพื่อหายทุกข์กังวลในขันธ์ จากไปด้วยความหมดเยื่อใยในสิ่งที่เคยอาลัยอาวรณ์ทั้งหลาย และจากไปอย่างหมดห่วง เหมือนนักโทษออกจากเรือนจำฉะนั้น ไม่มีความหึงหวงและน้อยเนื้อต่ำใจ เพราะความพรากไปแห่งขันธ์ที่โลกถือเป็นเรื่องกองทุกข์อันใหญ่หลวง และไม่มีสัตว์ตัวใดปรารถนาตายกันเลย ฉะนั้นจึงไม่ควรเสียใจอาลัยถึงผมอันเป็นเรื่องสั่งสมกิเลสและกองทุกข์ไม่มีชิ้นดีเลย นักปราชญ์ไม่สรรเสริญ

พอท่านแสดงธรรมแก่พระหนุ่มสององค์จบลง ก็บอกให้ถอยช้างสองเชือกออกไป ซึ่งยืนแนบสองข้างท่านด้วยอาการสงบนิ่งราวกับไม่มีลมหายใจ และอาลัยคำสั่งเสียท่านที่ให้โอวาทแก่พระหนุ่มสององค์ ขณะนั้นช้างทั้งสามเชือกแสดงความรู้สึกเหมือนสัตว์มีชีวิตจริง ๆ ราวกับมิใช่นิมิตภาวนา พอสั่งเสียเสร็จแล้ว ช้างสองเชือกของพระหนุ่มก็ค่อย ๆ ถอยออกมาหน้าถ้ำหันหลังกลับออกไป แล้วหันหน้ากลับคืนมายังท่านอาจารย์ตามเดิมด้วยท่าทางอันสงบอย่างยิ่ง ส่วนช้างท่านก็เริ่มทำหน้าที่หมุนก้นเข้าไปในผนังถ้ำโดยลำดับ เฉพาะองค์ท่านนั่งอยู่บนคอช้างนั่นเอง ทั้งขณะให้โอวาททั้งขณะช้างหมุนตัวเข้าในผนังถ้ำ พอช้างหมุนก้นเข้าไปได้ค่อนตัว จิตท่านเริ่มรู้สึกตัวถอนจากสมาธิขึ้นมา เรื่องเลยยุติลงเพียงนั้น

เรื่องนั้นจึงเป็นสาเหตุให้ท่านพิจารณาความหมายต่อไป เพราะเป็นนิมิตที่แปลกประหลาดมากไม่เคยปรากฏในชีวิต ได้ความขึ้นเป็นสองนัย

นัยหนึ่งตอนท่านมรณภาพจะมีพระหนุ่มสององค์รู้ธรรมตามท่าน แต่ท่านมิได้ระบุว่าเป็นใครบ้าง

อีกนัยหนึ่งสมถะกับวิปัสสนา เป็นธรรมมีอุปการะแก่พระขีณาสพแต่ต้นจนวาระสุดท้ายแห่งขันธ์ ต้องอาศัยสมถวิปัสสนาเป็นวิหารธรรมเครื่องบรรเทาทุกข์ระหว่างขันธ์กับจิตที่อาศัยกันอยู่จนกว่าระหว่างสมมุติคือขันธ์กับวิมุตติคือวิสุทธิจิตจะเลิกราจากกัน ที่โลกเรียกว่าตายนั่นแล สมถะกับวิปัสสนาจึงจะยุติในการทำหน้าที่ลงได้ และหายไปพร้อม ๆ กับสมมุติทั้งหลาย ไม่มีอะไรจะมาสมมุติกันว่าเป็นอะไรต่อไปอีก

ท่านว่าน่าหวาดเสียวนั้น ท่านคิดตามความรู้สึกทั่ว ๆ ไป คือตอนช้างท่านกำลังหมุนก้นเข้าไปในผนังถ้ำ ทั้งที่ท่านนั่งอยู่บนคอช้าง แต่ท่านว่า ท่านมิได้มีความสะทกสะท้านหวั่นไหวเพราะเหตุการณ์ที่กำลังเป็นไปอยู่นั้นเลย ปล่อยให้ช้างทำหน้าที่ไปจนกว่าจะถึงที่สุดของเหตุการณ์ ที่น่ายินดีเช่นกันคือตอนที่นิมิตแสดงภาพพระหนุ่มและช้างให้ปรากฏขึ้นในขณะนั้น บอกความหมายว่า จะมีพระหนุ่มรู้ธรรมตามท่านสององค์ในระยะที่มรณภาพ ไม่ก่อนหรือหลังท่านนานนัก ท่านว่าแปลกอยู่อีกตอนหนึ่งก็คือ ตอนท่านสั่งเสียและอบรมสั่งสอนพระหนุ่มไม่ให้ตกใจ และมีความอาลัยถึงท่าน ให้พากันกลับไปบำเพ็ญประโยชน์ส่วนตนให้เต็มภูมิก่อน และพูดถึงการจากไปของท่านเองราวกับจะไปในขณะนั้นจริง ๆ นี้ท่านว่า นิมิตแสดงให้เห็นเป็นความแปลกในรูปเปรียบว่าเมื่อวาระนั้นมาถึงจริง ๆ พระหนุ่มสององค์จะรู้ธรรมในระยะนั้น แต่เป็นที่น่าเสียดายที่พระหนุ่มสององค์นั้นคือใครบ้าง เวลาเรียนถามท่านท่านไม่บอก

เวลานั้นผู้เขียนมีอาการบ้ากำลังกำเริบอยากรู้ชื่อพระหนุ่มสององค์นั้น จนลืมอยากรู้ความบกพร่องของตนเสียหมด เลยวาดภาพหลอกตัวเองอยู่ร่ำไปว่าจะเป็นองค์ไหนกันแน่ องค์ไหนกันแน่อยู่ทำนองนั้น และได้พยายามใช้ความสังเกตเรื่อยมาแต่ท่านมรณภาพทีแรกจนถึงวันเขียนประวัติท่านก็ยังไม่มีวี่แววมาจากทางไหนว่า องค์นั้นเป็นผู้มีโชคมหัศจรรย์ตามนิมิตภาวนาที่ท่านเมตตาบอกเล่า คิดไปมากเท่าไรก็ยิ่งเห็นความบ้าของตนหนักเข้าที่ตะครุบเงานอกจากตัวไปว่า ใครจะมาประกาศขายตัวว่าตนเป็นผู้บรรลุธรรมนั้น เพราะมิใช่ปลาเน่าที่จะประกาศขายให้แมลงวันตอมเล่นไม่มีประโยชน์ เนื่องจากท่านผู้จะบรรลุธรรมขั้นนั้น ต้องเป็นผู้มีความฉลาดอย่างพอตัว และควรแก่ธรรมขั้นนั้นอย่างเต็มภูมิจึงจะบรรลุได้ แล้วใครจะยอมโง่มาประกาศขายตัวให้นักปราชญ์สมเพชเวทนา ให้คนพาลหัวเราะเยาะ ให้คนหูเบาเชื่อง่ายไม่มีเหตุผลรับเชื่อและตื่นข่าวไปตาม ๆ กัน เหมือนกระต่ายตื่นตูมว่าฟ้าถล่มฉะนั้น เรื่องบ้าเลยขอบเขตก็ค่อยสงบลง

จึงได้เขียนเรื่องนี้ลงไว้เพื่อท่านผู้อ่านทั้งหลายได้พิจารณาต่อไป ผิดถูกประการใดกรุณาตำหนิผู้เขียนซึ่งมีนิสัยไม่รอบคอบมาดั้งเดิม เพราะเรื่องทำนองนี้ถือเป็นการภายในระหว่างอาจารย์กับศิษย์ควรพูดต่อกันโดยเฉพาะ ไม่เป็นภัยต่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง แต่ผู้เขียนประวัติท่านเป็นคนมีนิสัยที่ควรตำหนิอยู่มาก ถ้าไม่สงสารและให้อภัยดังที่เรียนขอแล้วขอเล่าตลอดมา จึงหวังได้รับความเมตตาเป็นอย่างดีตามเคย

การเทศน์โปรดอนุเคราะห์จำพวกกายทิพย์ในภพภูมิต่าง ๆ ท่านพระอาจารย์มั่นได้ทำภาระอย่างหนักหน่วงตลอดมาจนถึงวันมรณภาพ ไม่ว่าท่านจะพักอยู่ที่ใด จำต้องได้ติดต่อสื่อสารกับพวกกายทิพย์ประเภทต่าง ๆ อยู่เสมอ ยิ่งพักอยู่ในป่าในเขาลึกปราศจากผู้คนด้วยแล้ว พวกกายทิพย์จากภพภูมิต่าง ๆ ยิ่งมาเกี่ยวข้องท่านมากเป็นพิเศษแทบไม่เว้นแต่ละคืน โดยพวกนั้นมา พวกนี้มา ภูมินั้นมา ภูมินี้มา ชั้นนั้นมา ชั้นนี้มา แม้พวกเปรตผีที่รอรับไทยทานจากญาติ ๆ ซึ่งทั้งผู้เป็นเปรตเป็นผี และผู้เป็นญาติ เดิมเป็นโคตรแซ่อะไร อยู่เมืองไหน ตายไปแต่เมื่อไร และญาติในโคตรแซ่นั้นยังมีใครเหลืออยู่บ้างพอช่วยติดต่อสื่อสาร ก็ไม่มีใครทราบได้ ยังอุตส่าห์มาติดต่อกับท่านอาจารย์เพื่อเมตตาอนุเคราะห์ช่วยบอกกับญาติ ๆ ของเปรตผีนั้น ๆ ให้พากันทำบุญให้ทานแล้วอุทิศแผ่ส่วนกุศลไปให้เขา พอช่วยพยุงให้ความทุกข์ที่เสวยอยู่ได้มีวันเบาบางลงบ้าง ไม่ทรมานจนเกินไป เท่าที่เสวยทุกข์อยู่ในนรกก็นับว่าเหลือทนมานานแสนนานแล้ว จนไม่มีมนุษย์คนใดจะสามารถนับอ่านเดือนปีของแดนนรกซึ่งต่างกับเมืองมนุษย์ได้ เพราะเลยการนับอ่านของแดนมนุษย์ที่ใช้นับกันจะอาจเอื้อม

พอพ้นแดนนรกขึ้นมาแทนที่จะหมดกรรมหมดเวรพอมีความสุขบ้าง แต่ไม่ปรากฏความทุกข์ได้ลดตัวลงสมกับคำว่าพ้นจากนรกบ้างเลย ความมีกรรมชั่วติดตัวนี้อยู่ในโลกไหนก็สักแต่ชื่อเท่านั้น ไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงไปพอให้เย็นใจหายทุกข์พอควรบ้างเลย ดังพวกข้าพเจ้าเสวยอยู่เวลานี้ ทั้งยังไม่ทราบว่าจะพ้นจากกรรมชั่วไปได้เมื่อไร ถ้าพระคุณเจ้าได้เมตตาบอกข่าวกล่าวเรื่องให้ญาติ ๆ ฟังแล้ว เขาอาจมีจิตเมตตาบำเพ็ญกุศลอุทิศกัลปนาผลส่งมาให้ พวกข้าพเจ้าอาจมีเวลาหลุดพ้นจากความทุกข์ทรมาน ซึ่งสุดจะสังเวชสงสารตนเหลือประมาณนี้เสียได้

เวลาท่านถามถึงญาติของผู้เป็นเปรตผีที่มาขอส่วนบุญ ก็บอกไปคนละโลกจนไม่รู้เรื่องกัน ผู้ที่ตายไปตกนรกตั้งหมื่นตั้งแสนปีทิพย์ กว่าจะพ้นโทษขึ้นมาและมาเสวยกรรมปลีกย่อยอันเป็นเศษนรกอยู่ บางรายห้าร้อยปีทิพย์ บางรายก็พันปีทิพย์ จนไม่สามารถค้นหาต้นตอหน่อแขนงแห่งโคตรแซ่ได้ว่าอยู่ที่ไหน ถ้าเป็นเช่นรายนั้นก็สุดวิสัย ซึ่งนับว่าเป็นกรรมของสัตว์อีกแขนงหนึ่ง ที่พ้นกรรมหนักขึ้นมาสู่กรรมเบาบ้าง ที่พอจะรับความช่วยเหลือจากผู้อื่นได้ แต่กลับค้นหาบัญชีสำมะโนครัวไม่เจอเสีย เป็นอันว่าต้องยอมทนทุกข์เสวยกรรมนั้นต่อไป โดยไม่มีกำหนดกฎหมายว่าจะตัดสินกรรมลงได้เมื่อไรสักที รายที่เป็นทำนองสัตว์ไม่มีเจ้าของคอยอุปการะนี้มีจำนวนไม่น้อย

รายที่พอช่วยเหลือได้บ้างก็มี เช่นรายที่ไม่นานและไม่หนัก ทั้งอยู่ในฐานะที่ควรรับทานจากญาติได้ สำมะโนครัวคือโคตรแซ่ที่เป็นญาติก็ยังมี ชื่อญาติและสถานที่ก็จำได้ ทั้งอยู่ไม่ห่างไกลกับสถานที่มาติดต่อขอความช่วยเหลือจากท่าน ถ้าอย่างนี้ท่านก็อนุเคราะห์ช่วยเหลือได้ โดยหาอุบายแสดงธรรมให้เขาทราบและอุทิศส่วนกุศลในเวลาบำเพ็ญทานในงานต่าง ๆ หรือให้ทานประจำวัน เช่นใส่บาตรถวายทานอันเป็นการทำบุญทั่ว ๆ ไป เสร็จแล้วอุทิศแผ่ส่วนกุศลไปยังผู้ล่วงลับ ซึ่งรอรับอยู่พร้อมแล้ว บางรายก็รับส่วนกุศลจากการอุทิศของท่านผู้ใจบุญทั้งหลายอุทิศกันอยู่ทั่วไปได้ เฉพาะท่านเองก็อุทิศส่วนกุศลหรือแผ่เมตตาแก่บรรดาสัตว์ทั่ว ๆ ไปมิได้ขาด แต่บางรายก็รับได้เฉพาะที่ญาติอุทิศให้เท่านั้น บางรายก็รับได้ทั่วไปตามความนิยมของกรรมที่มีต่าง ๆ กัน

ท่านว่าพวกเปรตผีนี้พิสดารมาก และมีกี่ร้อยกี่พันจำพวกที่มาเกี่ยวข้องกับท่าน จนไม่สามารถนับอ่านได้ ทั้งรบกวนมากกว่าจำพวกอื่น ๆ ที่มีกายลึกลับเหมือนกัน เพราะพวกนี้หมดที่พึ่งเหมือนคอยลมหายใจจากผู้อื่น พอเขาปิดจมูกไอหรือจามเสียขณะหนึ่งตัวก็จะตายเพราะหมดทางหากิน จึงลำบากมากเกี่ยวกับการอาศัยผู้อื่น โดยที่ไม่เป็นตัวของตัวมาแต่ดั้งเดิม ฉะนั้นการทำบุญให้ทานจึงเป็นกิจสำคัญมากเหนือสิ่งอื่นใด สำหรับผู้หวังพึ่งตัวเองทั้งปัจจุบันและอนาคตที่ยังท่องเที่ยวอยู่ในสงสาร เพราะสัตว์ที่มีกรรมทั่วไตรโลกธาตุต้องเป็นผู้รับผิดชอบตัวเองด้วยกัน ไม่มีใครจะคอยรับผิดชอบใคร ทั้งการเกิดในกำเนิดดีชั่วต่าง ๆ ตลอดการเสวยคือสุขหรือทุกข์หนักเบามากน้อย ต้องเป็นผู้เสวยกรรมของตัวทำไว้ทั้งสิ้น ไม่มีใครทำไว้เพื่อใคร ต่างทำไว้เพื่อตัว แม้ไม่มีเจตนาว่าทำไว้เพื่อตัวเองก็ตาม แต่ความจริงก็เป็นกฎตายตัวมาดั้งเดิมอย่างนั้น

ท่านพระอาจารย์มั่นท่านเชี่ยวชาญในทางเปรต ผี เทวบุตร เทวดา อินทร์ พรหม ยม ยักษ์ นาค ครุฑมาก ทั้งภพหยาบภพละเอียดสามารถรู้ซอกแซกไปได้อย่างไม่มีประมาณ ในสิ่งที่สุดวิสัยของตาเนื้อหูหนังจะเห็นและได้ยินได้ นอกจากท่านไม่เล่าหมดตามที่รู้ที่เห็นเท่านั้น ขณะท่านเล่าเรื่องเปรตผีเป็นต้นให้ฟัง อดขนลุกไม่ได้ ทั้งที่ไม่กลัวผี แต่ก็อดกลัวกรรมซึ่งเป็นของลึกลับและมีอำนาจมากไม่ได้ ท่านว่าคนเราถ้าสามารถรู้เห็นกรรมดีชั่วที่ตนและผู้อื่นทำขึ้นเหมือนเห็นวัตถุต่าง ๆ เช่น เห็นน้ำเห็นไฟ เป็นต้น จะไม่กล้าทำบาปเหมือนคนไม่กล้าเข้าไฟ แต่กระตือรือร้นกันทำแต่ความดี ซึ่งเป็นของเย็นเหมือนน้ำ ความเดือดร้อนของโลกที่เคยได้รับก็นับวันลดน้อยลง เพราะต่างคนต่างก็รักษาตัว กลัวเป็นบาปอันตราย

ลูกศิษย์กับอาจารย์โต้นรกสวรรค์กัน

ขณะที่ท่านอธิบายธรรมเกี่ยวกับเปรตผีนรกสวรรค์ เป็นต้น มีอาจารย์องค์หนึ่งที่เป็นศิษย์ท่านเรียนถามท่านขึ้นว่า เมื่อคนทั้งโลกไม่รู้ไม่เห็นบาปเห็นบุญ เห็นนรกสวรรค์ ตลอดเห็นเปรต เทวบุตร เทวดา ครุฑ นาค และวิญญาณที่เป็นภพละเอียดยิ่ง แต่ท่านอาจารย์สามารถรู้เห็นได้เพียงองค์เดียวทั้งที่คนอื่นไม่รู้ไม่เห็นด้วย ท่านอาจารย์จะอธิบายให้คนรู้เห็นด้วยไม่ได้บ้างหรือ ตั้งแต่พระพุทธเจ้าและพระสาวกท่านเวลาเห็นแล้วยังนำมาสั่งสอนโลกได้ เช่น บาป บุญ นรก สวรรค์ เป็นต้น ล้วนเป็นธรรมชาติที่พระองค์รู้เห็นแล้วนำมาสอนโลกทั้งสิ้น ไม่เห็นใครปรับโทษพระพุทธเจ้าและพระสาวกท่าน นี่ก็เข้าใจว่าจะไม่มีท่านผู้ใดจะมาปรับโทษท่านอาจารย์ นอกจากเขาจะอนุโมทนาสาธุกับท่านอาจารย์เท่านั้น เช่นเดียวกับพวกกระผมเชื่อและอัศจรรย์ความรู้ความสามารถของท่านอาจารย์อยู่เวลานี้

ท่านอาจารย์ตอบว่า ผมยังไม่ได้คิดว่าจะพูดอย่างท่านขอร้อง แต่ผู้ขอร้องคือท่านจะหาเรื่องบ้ามาฆ่าตัวท่านและผมก่อนแล้ว ถ้าผมพูดตามความเห็นท่าน ท่านก็เป็นบ้าคนที่หนึ่ง ผมก็คือบ้าคนที่สอง ผู้ฟังที่นั่งอยู่ด้วยกันนี้ก็จะเป็นบ้าคนที่สามที่สี่ จะเป็นบ้าไปด้วยกันทั้งวัด แล้วจะมีวัดบ้าที่ไหนให้พวกเราซึ่งเป็นบ้ากันหมดทั้งวัดอยู่ล่ะ ศาสนาออกจากท่านผู้รอบคอบ แสดงไว้ด้วยความรอบคอบ เพื่อปฏิบัติด้วยความรอบคอบ รู้ด้วยความรอบคอบ และพูดด้วยความรอบคอบ แต่การพูดพล่ามไปดังท่านนี้ จะจัดว่ารอบคอบหรือจัดว่าพวกบ้าน้ำลาย ท่านลองพิจารณาดูซิ ผมว่าเพียงคิดขึ้นเท่านั้นก็เริ่มคิดเรื่องบ้าอยู่แล้ว มิหนำยังจะขึนพูดออกมา ถ้าโลกทนฟังได้โลกไม่แตก ผู้พูดผู้ฟังเหล่านี้ก็ดีแตกและบ้าแตกหาโลกอยู่ไม่ได้แน่ ๆ

การพูดดังที่ท่านคิดนั้นท่านมีเหตุผลอะไรบ้าง ท่านลองคิดดูแม้แต่สิ่งที่เห็น ๆ รู้ ๆ กันอยู่ทั่วไป เขายังรู้จักวิธีปฏิบัติว่าควรอย่างไรไม่ควรอย่างไร จึงจะเหมาะสมกับเหตุการณ์สถานที่และความนิยมของคนในยุคนั้น ๆ ธรรมแม้จะเป็นความจริงเหนือสิ่งใด แต่ยังอาศัยโลกผู้เกี่ยวข้องกับธรรมอยู่ ซึ่งควรปฏิบัติให้เหมาะสมกับโลกกับธรรมไปตามกรณี แม้พระพุทธเจ้าที่ทรงรู้เห็นสิ่งต่าง ๆ ก่อนใครในโลก ทั้งสามารถจะตรัสอะไรได้ด้วยความรู้ความเห็นที่ประจักษ์พระทัย แต่ก็ทรงรอบคอบในสิ่งทั้งปวงว่าจะควรปฏิบัติอย่างไรเสมอมา หากพระองค์จะตรัสบ้างในบางเรื่อง ก็ทรงเห็นว่าเหมาะกับเหตุการณ์สถานที่และบุคคลผู้รับฟัง มิได้ตรัสโดยปราศจากพระสติปัญญาความรอบคอบอันแหลมคม

ความรู้ความเห็นสิ่งต่าง ๆ ที่ควรแก่ฐานะของตนนั้นเป็นสิทธิของผู้นั้น แต่จะพูดพล่ามออกมาเสียทุกสิ่งทุกอย่างโดยปราศจากสติปัญญาที่ควรนำใช้เป็นประจำนั้น รู้สึกจะเป็นความรู้ความเห็นที่แหวกแนว คำพูดแหวกแนว แต่ผู้รับฟังซึ่งมิใช่คนแหวกแนวก็ทนฟังอยู่มิได้ การที่ใครจะปรับโทษหรือไม่นั้นเป็นเรื่องหยาบและเรื่องนอก ๆ ซึ่งไม่สำคัญยิ่งกว่าตัวผู้รู้ผู้เห็น จะควรปฏิบัติต่อตัวโดยสามีจิกรรมอันเป็นความชอบธรรมแก่ตนและผู้เกี่ยวข้องทั่ว ๆ ไป

ความเชื่อและความอัศจรรย์ก็มิใช่เหตุผลที่จะนำมาสนับสนุนเพื่อเสริมคนให้เป็นบ้า ความเชื่อและความอัศจรรย์ด้วยความอยากให้พูดให้คุย ก็เป็นความเชื่อความอัศจรรย์ของคนที่กำลังจะหาทาง

เป็นบ้า ผมจึงไม่สรรเสริญความเชื่อความอัศจรรย์แบบนั้น แต่อยากให้มีความเชื่อความอัศจรรย์ที่จะเป็นความแหลมคม สมกับที่พระพุทธเจ้าทรงสอนคนให้ฉลาดบ้าง แม้ไม่ฉลาดมากก็พอน่าชมด้วยความหวังว่าจะยังมีผู้ทรงพระศาสนา และสืบพระศาสนาไปด้วยความฉลาดรอบคอบอยู่บ้าง ผมขอถามท่านบ้างว่า "สมมุติว่าท่านมีเงินติดตัวอยู่จำนวนพอที่จะทำประโยชน์หรือทำความเสียหายแก่ตัวท่านได้หากไม่ฉลาด เวลาท่านเข้าในที่ชุมนุมชนท่านจะปฏิบัติต่อสมบัตินั้นอย่างไรบ้าง ถึงจะปลอดภัยทั้งสมบัติและตัวท่านเอง"

พระอาจารย์องค์นั้นเรียนตอบท่านว่า"กระผมก็จะพยายามรักษาสมบัตินั้นเต็มสติปัญญาที่จะรักษาได้" ท่านถามว่า "สติปัญญาที่ท่านจะนำมาใช้ต่อสมบัติและชุมนุมชนในเวลานั้น ท่านจะนำมาใช้ด้วยวิธีใด สมบัติส่วนอื่น ๆ และตัวท่านเองจึงจะปลอดภัย" อาจารย์นั้นเรียนท่านว่า "ถ้ากระผมจะสงเคราะห์เขาโดยที่เห็นว่าควรสงเคราะห์ ก็จะพยายามแยกสมบัติจำนวนที่จะสงเคราะห์ออกแผนกหนึ่ง โดยมิให้เขามองเห็นสมบัติส่วนใหญ่ที่มีอยู่ของตน แล้วสงเคราะห์เขาไปเฉพาะจำนวนที่แยกออกไว้จากส่วนใหญ่เท่านั้น นอกนั้นกระผมก็เก็บไว้อย่างมิดชิดไม่ให้ใครรู้ใครเห็น เพราะกลัวจะเป็นภัยแก่สมบัติและตัวกระผมเอง" ท่านตอบว่า "เอาละ ทีนี้สมมุติว่าท่านรู้เห็นธรรมหรือสิ่งต่าง ๆ ดังที่ท่านยกขึ้นถามผม มีการเห็นเปรตผี เป็นต้น ท่านจะปฏิบัติต่อความรู้ความเห็นและแก่ผู้เกี่ยวข้องอย่างไรบ้าง ถึงจะจัดว่าเป็นผู้มีความรอบคอบในสมบัติประเภทนั้นและเป็นประโยชน์แก่หมู่ชนผู้มาเกี่ยวข้องเท่าที่ควร โดยไม่มีการอื้อฉาวราวเรื่อง ซึ่งอาจเป็นความเสียหายแกท่านเองและพระศาสนาได้"

อาจารย์องค์นั้นเรียนท่านว่า "กระผมก็จำต้องปฏิบัติทำนองเดียวกันกับการปฏิบัติต่อเงินซึ่งเห็นว่าเป็นคุณแก่ตนและผู้อื่นโดยถ่ายเดียว ไม่มีภัยเข้ามาแทรกด้วย" ท่านถามว่า "ก็เมื่อสักครู่นี้ท่านพูดเป็นเชิงชักนำให้ผมประกาศโฆษณาความรู้ความเห็น มีเห็นเปรตผี เป็นต้น แก่ประชาชน โดยมิได้คำนึงถึงผลประโยชน์และความเสียหายอันจะตามมานั้น ท่านพูดมีความหมายอย่างไรบ้าง ผมคิดว่าถ้าคนมีสติปัญญาพอประคองตัวอยู่บ้างดังมนุษย์ทั่ว ๆ ไป เขาคงไม่พูดอย่างท่านแน่นอน แต่ท่านเองยังพูดออกมาได้ ถ้าท่านไม่เลยขั้นคนธรรมดาก้าวเข้าขั้นไม่มีสติแล้ว จะควรชมเชยว่าท่านก้าวข้ามไปขั้น......อะไรแล้ว ผมเองยังมองไม่เห็นจุดที่ควรชมเชยท่านบ้างเลย

สมมุติว่ามีผู้มาต่อว่าท่านว่า เวลาท่านก้าวเข้าถึงขั้น......แล้ว ท่านจะตอบเขาว่าอย่างไรจึงจะตรงกับความจริงที่เขาว่าท่านโดยมีเหตุผล ท่านได้คิดบ้างหรือเปล่าว่า คนในโลกมีคนฉลาดมากหรือคนโง่มาก และคนจำพวกไหนที่จะสามารถทรงพระศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองไปด้วยความมีเหตุผล และยั่งยืนไปนานไม่ถูกทำลายด้วยแบบท่านถามผมเมื่อสักครู่นี้"

ท่านนั้นเรียนท่านว่า "ถ้าพิจารณาตามที่ท่านอาจารย์ว่าแล้ว ก็เป็นความผิดในการกล่าวของกระผมโดยไม่มีเงื่อนไข เพราะเท่าที่กระผมกราบเรียนขอนั้น โดยมุ่งเจตนาในทางอยากให้คนทั้งหลายทราบบ้าง อย่างกระผมทราบแล้วรู้สึกซาบซึ้งและอัศจรรย์อย่างยิ่ง ที่ไม่เคยได้ยินได้ฟังมาจากท่านผู้ใดเลย เมื่อเล่าให้เขาทราบบ้าง คงจะรู้สึกซาบซึ้งไปนานและเกิดประโยชน์แก่เขามากมาย ด้วยความรู้สึก

อย่างนี้จึงทำให้ความอยากนั้นหลุดปากออกมา โดยมิได้คำนึงว่าจะเกิดความเสียหายแก่ผู้พูดและพระศาสนามากน้อยเพียงไรด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ กระผมจึงขอประทานโทษได้โปรดเมตตาอย่าให้กรรมนี้ต้องติดในสันดานอีกต่อไป กระผมจะพยายามสำรวมมิให้เป็นทำนองนี้อีก

หากมีคนมาต่อว่าว่ากระผมก้าวเข้าถึงขั้น.....ก็จำต้องยอมรับเหตุผล เพราะเราเป็นผู้ควรถูกตำหนิอย่างหาทางหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ก่อนกระผมยังมิได้คิดว่าคนในโลกมีความฉลาดมากหรือคนโง่มาก เพิ่งจะมาสะดุดใจเอาขณะที่ท่านอาจารย์ถามนี่เอง เลยเดาเอาตามความรู้สึกว่า คนโง่มีมากกว่าคนฉลาดอยู่มากมาย คิดดูในหมู่บ้านหนึ่ง ๆ มีคนฉลาดและรักศีลรักธรรมอยู่เพียงไม่กี่คน นอกนั้นแทบจะพูดได้ว่า ไม่ทราบที่ไปที่มาของตัวเอาเลยว่าไปเพื่ออะไร มาเพื่ออะไร ทำเพื่ออะไร ผิดหรือถูก ดีหรือชั่ว ควรทำหรือไม่ควร เขาไม่ค่อยสนใจคิดเลย ขอแต่ให้สะดวกสบายในขณะนั้นก็พอใจแล้ว จะเป็นอะไรต่อไปก็มอบให้ยถากรรมเป็นผู้ตัดสินเอาเอง คราวนี้กระผมพอเข้าใจได้บ้างไม่มืดมิดปิดทวารเหมือนแต่ก่อน

ส่วนผู้จะทรงพระศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองและยืนนานต่อไปด้วยความมีเหตุมีผลนั้น ก็เห็นจะได้แก่คนฉลาดเป็นผู้นำ และทรงไว้ด้วยความราบรื่นสม่ำเสมอมากกว่าจำพวกอื่น ๆ จำพวกนอกนั้นก็พลอยได้ประโยชน์ไปตาม ๆ กัน แต่หลักใหญ่เห็นจะอยู่ในคนจำพวกมีเหตุมีผลเป็นแน่ เพราะทางโลกทางธรรม กิจบ้านการอาชีพตลอดงานทุกแผนก รู้สึกจะหนีจำพวกฉลาดมีเหตุผลเป็นผู้นำไปไม่ได้''

ท่านอาจารย์อธิบายต่อไปว่า ''งานทางโลกทางธรรมท่านยังพอคิดพอพูดได้ว่า คนฉลาดเป็นบุคคลสำคัญในวงการต่าง ๆ แต่งานของท่านเองซึ่งเป็นนักบวชและนักปฏิบัติทำไมจึงไม่คิดบ้างว่าควรอย่างไรไม่ควรอย่างไร งานพระศาสนาเป็นงานละเอียดมาก ยากที่จะรู้ทั่วถึง ผู้จะทรงพระศาสนาทรงธรรมทรงวินัยให้ถึงขั้นสมบูรณ์ได้ ต้องเป็นคนฉลาด ความฉลาดในที่นี้มิได้หมายความฉลาดที่ทำลายโลกให้พินาศ ทำลายศาสนาให้ฉิบหายล่มจม แต่เป็นความฉลาดในเหตุผลที่จะยังโลกและธรรมให้เจริญโดยถ่ายเดียว ความฉลาดนี่แลที่แสดงไว้ในมรรคแปดว่า สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปโป คือความเห็นชอบ ความดำริคิดนึกชอบ และเป็นผู้นำกายวาจาให้ประพฤติแต่ในทางที่ชอบตามปัญญาสัมมาทิฏฐิซึ่งเป็นผู้นำ

แม้แต่สมาธิที่เป็นไปในทางชอบ ก็จำต้องอาศัยสัมมาทิฏฐิองค์ปัญญาคอยตรวจตราสอดส่องอยู่เสมอ ไม่เช่นนั้นจะกลายเป็นสมาธิหัวตอไปได้ จิตสงบจิตรวมต้องมีสติปัญญาคอยแฝงอยู่เสมอ จิตเกิดความรู้อะไรขึ้นมา จิตออกรู้อะไรบ้าง สิ่งที่รู้นั้น ๆ จะควรปฏิบัติอย่างไรจึงจะถูกต้องตามหลักของผู้ต้องการความรู้จริงเห็นจริงในสิ่งที่มาเกี่ยวข้อง ถ้าไม่มีปัญญาแฝงอยู่ด้วยแล้ว ต้องทำให้เห็นผิดยึดผิดไปจนได้ เพราะความรู้ต่าง ๆ ทั้งข้างในทั้งข้างนอกที่เกี่ยวกับสมาธิไม่มีประมาณ สุดแต่จะปรากฏขึ้นมาและผ่านเข้ามา ในรายที่นิสัยจะควรรู้ควรเห็นเป็นต้องรู้ต้องเห็น จะห้ามไม่ให้รู้ให้เห็นย่อมไม่ได้ แต่สำคัญอยู่ที่ปัญญาจะคัดเลือกเก็บเอาเท่าที่พิจารณาเห็นว่าควร นอกนั้นก็ปล่อยให้ผ่านไปอย่างนักปัญญา ไม่ยึดถือไว้ให้ก่อกวนตัวเองอยู่ไม่หยุด

ถ้าขาดปัญญาเพียงขั้นสมาธิก็ไปไม่ตลอด คือต้องยินดีกับสิ่งนั้น ยินร้ายกับสิ่งนี้ เพลิดเพลินกับสิ่งนั้น เศร้าโศกกับสิ่งนี้ ซึ่งล้วนเป็นอารมณ์เขย่าใจให้ลุ่มหลงไปตามทั้งสิ้น อารมณ์ที่มาปรากฏถ้าไม่กำจัดด้วยปัญญาจะตกไปได้ยาก นอกจากจะพาให้เป็นอารมณ์ก่อกวนอยู่ไม่หยุดเท่านั้น แต่ถ้าคัดเลือกด้วยปัญญาแล้วจะมีทางผ่านไปได้ ที่ยังเหลืออยู่ก็เฉพาะที่ปัญญาคัดไว้เท่านั้น ปัญญาจึงเป็นธรรมจำเป็นในธรรมทุกขั้น

ผู้ก้าวเข้ามาบวชในศาสนา ก็คือก้าวเข้ามาหาความรู้ความฉลาด เพื่อคุณงามความดีทั้งหลายที่โลกปรารถนากัน มิได้เข้ามาสั่งสมความโง่เขลาเบาต่อเล่ห์เหลี่ยมของกิเลสตัวหลอกลวง แต่เพื่ออุบายปัญญาพลิกแพลงให้ทันเรื่องของกิเลสต่างหาก เพราะคนเราอยู่และไปโดยไม่มีเครื่องป้องกันตัว ย่อมไม่ปลอดภัยต่ออันตรายทั้งภายนอกภายใน เครื่องป้องกันตัวของนักบวชคือหลักธรรมวินัย มีสติปัญญาเป็นอาวุธสำคัญ ถ้าต้องการความเป็นผู้มั่นคงต่อสิ่งทั้งหลายไม่สะทกสะท้าน จึงควรเป็นผู้มีสติปัญญาแฝงอยู่กับตัวทุกอิริยาบถ จะคิดจะพูดจะทำอะไร ๆ ก็ตามไม่มีการยกเว้นสติปัญญาที่จะไม่เข้ามาสอดแทรกอยู่ด้วยในวงงานที่ทำทั้งภายนอกภายใน จะเป็นที่แน่นอนต่อคติของตนทุก ๆ ระยะไป

ผมปรารถนาอย่างยิ่งที่จะเห็นบรรดาลูกศิษย์ มีความเข้มแข็งต่อแดนพ้นทุกข์ด้วยความเพียรทุกประโยค ที่เต็มไปด้วยสติปัญญาเป็นหัวหน้างาน ไม่งุ่มง่ามเซอะซะต่อตัวเองตลอดธุระหน้าที่ทั้งหลาย สมกับศาสนายอดเยี่ยมด้วยหลักธรรมที่สอนคนให้ฉลาดทุกแง่ทุกมุม แต่ไม่ปรารถนาอย่างยิ่งที่จะเห็นผู้ปฏิบัติที่มาอาศัยอยู่ด้วย เป็นคนอ่อนแอโง่เง่าเต่าตุ่น วุ่นวายอยู่กับอารมณ์เครื่องผูกพันด้วยความนอนใจ และเกียจคร้านในกิจการที่จะยกตัวให้พ้นภัย ไม่ขยันคิดอ่านด้วยความสนใจในงานของตัวทุกประเภท เพราะงานของพระผู้พร้อมแล้วเพื่อข้ามโลกข้ามสงสารเป็นงานชั้นเยี่ยม ไม่มีงานใดในโลกจะหนักหน่วงถ่วงใจยิ่งกว่างานยกจิตให้พ้นจากห้วงแห่งวัฏทุกข์ งานนี้เป็นงานที่ทุ่มเทกำลังทุกด้าน แม้ชีวิตก็ยอมสละไม่อาลัยเสียดาย จะเป็นจะตายก็มอบไว้กับความเพียร เพื่อรื้อถอนตนให้พ้นจากหล่มลึกคือกิเลสทั้งมวล ไม่มีการแบ่งรับแบ่งสู้เหมือนงานอื่น ๆ จะรู้จะเห็นธรรมอัศจรรย์ที่ไม่เคยพบเคยเห็น ก็รู้และเห็นกันกับความเพียรที่สละตายไม่เสียดายชีวิตนี่แล วิธีอื่น ๆ ก็ยากจะคาดถูกได้

การทำความเพียรของผู้ตั้งใจจะข้ามโลก ไม่ขอเกิดมาแบกหามกองทุกข์นานาชนิดอีกต่อไป ต้องเป็นความเพียรชนิดเอาตายเข้าแลกกัน เฉพาะผมเองก่อนที่จะมาเป็นอาจารย์สอนหมู่คณะ มิได้นึกว่าชีวิตจะยังเหลือเดนมาเลย เพราะความมุ่งมั่นต่อธรรมแดนหลุดพ้นมีระดับสูงเหนือชีวิตที่ครองตัวอยู่ การทำความเพียรทุกประโยคและทุกอิริยาบถได้ตั้งเข็มทิศไว้เหนือชีวิตทุกระยะ ไม่ยอมให้ความอาลัยเสียดายในชีวิตเข้ามากีดขวางในวงความเพียรเลย นอกจากความบีบบังคับของจิตที่เต็มไปด้วยความหวังต่อทางหลุดพ้นเท่านั้น เป็นผู้บงการแต่ผู้เดียวว่า ถ้าขันธ์ทนไม่ไหวจะแตกตายไปก็ขอให้แตกไป เราเคยตายมาแล้วจนเบื่อระอา ถ้าไม่ตายขอให้รู้ธรรมที่พระองค์รู้เห็น อย่างอื่นไม่ปรารถนา

อยากรู้อยากเห็น เพราะเบื่อต่อการรู้เห็นมาเต็มประดาแล้ว บัดนี้เราอยากรู้เพียงอย่างเดียวคือสิ่งที่เรารู้แล้วไม่ต้องกลับมาลุ่มหลงเกิดตายอีกต่อไป สิ่งนั้นเป็นสิ่งที่ปรารถนาอย่างยิ่งของเราในบัดนี้

ส่วนความเพียรที่หมุนไปตามความอยากรู้อยากเห็นธรรมดวงนั้น จึงเป็นเหมือนโรงจักรที่เปิดทำงานแล้วไม่ยอมปิดเครื่อง ปล่อยให้หมุนตัวเป็นธรรมจักร ฟาดฟันหั่นแหลกกับกิเลสวัฏฏะทั้งหลายไม่มีวันมีคืน ไม่มีอิริยาบถใดว่าได้ย่อหย่อนความเพียร เว้นแต่หลับไปเสียเท่านั้นเป็นเวลาพักงานชั่วคราว พอตื่นขึ้นมามือกับงาน คือสติปัญญาศรัทธาความเพียรกับกิเลสที่ยังเหลือเป็นเชื้อเรื้อรังอยู่ภายในมากน้อย ไม่ว่างต่อการรบพุ่งชิงชัยกันเลย จนถูกทำลายด้วยสติปัญญาศรัทธาความเพียรให้ราบเรียบไปหมดอย่างสบายหายห่วง

นับแต่ขณะนั้นมาส่วนที่ตายไปคือกิเลสทั้งหลายก็ทราบว่าตายไปอย่างสนิท ไม่กลับฟื้นคืนมาก่อกวนวุ่นวายได้อีก ส่วนที่ยังเหลือคือชีวิตธาตุขันธ์ ก็ทราบว่ายังพอทนต่อไปได้ไม่แตกสลายไปตามกิเลส ขณะที่เข้าสู่สงครามทำการหักโหมกันอย่างสุดกำลังทุกฝ่าย สิ่งที่ต่างฝ่ายต่างหมายยึดครองถึงกับต้องทำสงครามยื้อแย่งแข่งชัยชนะกันนั้น คือใจอันเปรียบเหมือนนางงาม ได้ตกมาเป็นสมบัติอันล้ำเลิศประเสริฐสุดของฝ่ายเรา เรียกว่าอมตจิตหรืออมตธรรม ใครค้นพบผู้นั้นประเสริฐโดยไม่มีอะไรมาเสกสรร

แต่ธรรมนั้นอยู่ฟากตาย ถ้าใครกลัวตายเสียดายทุกข์ ชอบถือเอาความสนุกในการเกิดว่าเลิศเลอ ผู้นั้นต้องจัดว่าลืมตัวมัวประมาทและชอบผัดเพี้ยนเลื่อนเวลาว่า เช้า สาย บ่าย เย็น ไม่อยากบำเพ็ญความดีสำหรับตนในเวลาที่เป็นฐานะพอทำได้อยู่ ความประมาททั้งนี้ยังจะพาให้หลั่งน้ำตาด้วยความทุกข์ในสงสาร ไม่อาจประมาณได้ว่ายังอีกนานเท่าไร จึงจะผ่านพ้นแหล่งกันดารอันเป็นที่ทรมานไปได้ จึงขอฝากปัญหาธรรมเหล่านี้ไว้กับท่านทั้งหลายนำไปขบคิดด้วยว่า เราจะเป็นฝ่ายคืบหน้ากล้าตายด้วยความเพียรหมายพึ่งธรรม ไม่เหลียวหลังไปดูทุกข์ที่เคยเป็นภาระให้แบกหาม ด้วยความเจ็บแสบและปวดร้าวในหัวใจมาเป็นเวลานาน หรือยังจะเป็นฝ่ายเสียดายความตายแล้วกลับมาเกิดอีก อันเป็นตัวมหันตทุกข์ที่แสนทรมานอีกต่อไป รีบพากันนำไปพิจารณา อย่ามัวเมาเฝ้าทุกข์และหายใจทิ้งเปล่า ๆ ดังที่เป็นมาและเป็นอยู่เวลานี้ จะช้าทางและเสียใจไปนาน

เพราะโรงดัดสันดานกิเลส ตัวพาให้ว่ายบกอกแตกแบกกองทุกข์ไม่มีเวลาปลงวางนั้น มิได้มีอยู่ในที่อื่นใดและโลกไหน ๆ แต่มีอยู่กับผู้ตั้งหน้าบำเพ็ญด้วยการใช้หัวคิดปัญญาศรัทธาความเพียรเป็นเครื่องมือบุกเบิกเพื่อพ้นไปนี้เท่านั้น ไม่หยุดหย่อนนอนใจว่ากาลเวลายังอีกนาน สังขารยังไม่ตายร่างกายยังไม่แก่ ซึ่งเป็นความคิดที่ทำให้แย่ลงโดยถ่ายเดียว ผู้เป็นนักบวชและนักปฏิบัติจึงไม่ควรคิดอย่างยิ่ง

อนึ่ง ผู้จะพาให้ผิดพลาดและพาให้ฉลาดแหลมคมก็มีอยู่กับใจดวงเดียวจะเป็นผู้ผลิต ไม่มีอยู่ในที่ใด ๆ จึงไม่ควรตั้งความหวังไว้กับที่ใด ๆ ที่มิได้สนใจดูตัวเอง ตัวจักรเครื่องทำงาน คือกายวาจาใจที่กำลังหมุนตัวกับงานทุกประเภทอยู่ทุกขณะ ว่าผลิตอะไรออกมาบ้าง ผลิตยาถอนพิษคือธรรมเพื่อแก้ความไม่เบื่อหน่ายและอิ่มพอในความเกิดตาย หรือผลิตยาบำรุงส่งเสริมความมัวเมาเหมาทุกข์ ให้มีกำลังขยายวัฏฏวนให้ยืดยาวกว้างขวางออกไปไม่มีสิ้นสุด หรือผลิตอะไรออกมาบ้าง ควรตรวจตราดูให้

ละเอียดถี่ถ้วน ไม่เช่นนั้นจะเจอแต่ความฉิบหายล่มจม ไม่มีวันโผล่ตัวขึ้นจากทุกข์ที่โลกทั้งหลายกลัว ๆ กันได้เลย”

ท่านแสดงธรรมโดยถือเอาพระที่เป็นต้นเหตุอาราธนาท่าน ให้แสดงตามที่รู้ที่เห็นสิ่งต่าง ๆ แก่โลกอย่างไม่มีขอบเขตนั้น ปรากฏว่าท่านแสดงอย่างเผ็ดร้อนมาก ทั้งเนื้อธรรมก็ทรงรสชาติอย่างมหัศจรรย์ยากจะได้ยินได้ฟัง พระผู้เป็นต้นเหตุให้ท่านต้องแสดงก็ไม่น่าจะผิดตามที่ท่านดุด่าขู่เข็ญ แต่อาจจะเป็นอุบายวิธีอาราธนาให้ท่านแสดงธรรมโดยทางอ้อมก็ได้ เท่าที่เคยสังเกตท่านตลอดมา ถ้าท่านแสดงธรรมตามปกติ ไม่มีอะไรเข้าไปสัมผัสหรือกระเทือนถึงใจหรือถึงธรรมท่าน ท่านชอบแสดงไปเรียบ ๆ แม้จะแสดงธรรมชั้นสูงก็ทำนองเดียวกัน ผู้ฟังรู้สึกจะขาดอะไร ๆ อยู่บ้างไม่จุใจ

แต่ถ้ามีรายใดรายหนึ่งก่อเหตุขึ้น เป็นเชิงเรียนถามปัญหาท่านหรือสนทนาธรรมกันเองต่อหน้าท่านแบบผิด ๆ ถูก ๆ พอให้ท่านรำคาญ หรือธรรมที่กำลังสนทนากันไปสะดุดใจท่านเข้าขณะนั้น นั่นแลเป็นขณะที่ธรรมภายในใจท่านเริ่มไหวตัวออกมาผิดปกติ และแสดงออกทางวาจาอย่างเผ็ดร้อนถึงใจ ทั้งท่านผู้แสดงและผู้ฟังอย่างเพลินใจ และทุกครั้งที่ท่านแสดงแบบนี้ ต้องเป็นที่ซาบซึ้งดื่มด่ำเหลือที่จะพรรณนาให้ถูกต้องกับความรู้สึกได้

ผู้เขียนซึ่งเป็นผู้มีนิสัยหยาบจึงชอบฟังธรรมที่ท่านแสดงแบบนี้มากกว่าแบบอื่น ๆ เพราะเห็นว่าถูกกับจริตนิสัยที่หยาบของตนมาก ฉะนั้นท่านผู้เป็นต้นเหตุอาราธนาท่านด้วยอุบายวิธีต่าง ๆ ถึงกับท่านได้แสดงธรรมแบบเผ็ดร้อนออกมานั้น จึงเข้าใจว่าเป็นความแยบคายของแต่ละองค์จะหาอุบายแสดงออกตามสติปัญญาของตน ซึ่งไม่ควรจะผิดไปทีเดียว อาจมีเจตนาเพื่อประโยชน์แก่ตนแฝงอยู่กับคำอาราธนานั้นด้วย ทั้งนี้เมื่อมาถึงวาระของผู้เขียนได้สดับธรรมจากท่านจริง ๆ แล้วโดยมากได้ฟังธรรมเด็ดเดี่ยวที่ให้เกิดความอาจหาญร่าเริง มักจะเกิดจากวิธีเรียนถามปัญหาซอกแซกกับท่านมากกว่าวิธีอื่น ๆ ขณะท่านอธิบายธรรมก็ถูกกับจุดที่ต้องการ ซึ่งผิดกับการแสดงแบบแกงหม้อใหญ่เป็นไหน ๆ ดังนั้นเมื่ออยู่กับท่านนาน ๆ ไป ก็ค่อยทราบวิธีแสวงหาธรรมกับท่านกว้างขวางออกไป ไม่รอคอยให้ท่านหยิบยื่นให้ถ่ายเดียว ยังพอมีอุบายขอร้องต่าง ๆ พอให้ท่านเมตตาบ้าง โดยมิใช่วันประชุมแสดงธรรมตามปกติ

ท่านพิจารณาเห็นถ้ำด้วยตาทิพย์

ท่านกับหมู่คณะราว ๓-๔ องค์เที่ยววิเวกมาพักอยู่ถ้ำเชียงดาวได้ประมาณสองคืน พอตื่นเช้าคืนที่สามท่านบอกว่า คืนนี้ภาวนาปรากฏเห็นถ้ำใหญ่และกว้างขวางน่าอยู่มาก อยู่บนยอดเขาสูงและชัน ถ้ำนี้สมัยก่อน ๆ เคยมีพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายมาพักเสมอ แต่พระเราสมัยนี้ไปอยู่ไม่ได้เพราะสูงและชันมาก ทั้งไม่มีที่โคจรบิณฑบาต ท่านสั่งให้พระขึ้นไปดูถ้ำนั้น และกำชับว่า ก่อนขึ้นไปต้องเตรียมเสบียงอาหารขึ้นไปพร้อม ทางขึ้นไม่มี ให้พยายามปีนป่ายขึ้นไปโดยถือเอายอดเขาลูกนั้นเป็น

จุดที่หมาย คือถ้ำที่ว่านี้อยู่ใต้ยอดเขานั้นเอง พระและโยมได้พากันขึ้นไปดูตามคำที่ท่านบอก เมื่อขึ้นไปถึงแล้วปรากฏว่าถ้ำนั้นสวยงามและกว้างขวางมากดังที่ท่านว่าจริง ๆ อากาศปลอดโปร่งสบายน่าอยู่มาก พระเกิดความชอบใจอยากพักอยู่บำเพ็ญสมณธรรมเป็นเวลานาน ๆ แต่จำเป็นด้วยที่โคจรบิณฑบาตไม่มี เพราะถ้ำอยู่สูงและห่างไกลจากหมู่บ้านมาก พอเสบียงจวนหมดจำต้องลงมา

เมื่อลงถึงที่พัก ท่านถามว่าเป็นอย่างไรถ้ำสวยงามน่าอยู่ไหม ผมเห็นในนิมิตภาวนารู้สึกว่าถ้ำนั้นทั้งกว้างขวางและสวยงามมาก จึงอยากให้หมู่เพื่อนขึ้นไปดู ใคร ๆ คงจะชอบกันแน่ ๆ แต่ก่อนผมก็ไม่ได้สนใจพิจารณาว่าจะมีสิ่งแปลก ๆ อยู่ในเขาลูกนี้ แต่พอพิจารณาจึงทราบว่ามีของแปลกและอัศจรรย์อยู่ที่นี่มากมายหลายชนิด ในถ้ำที่พวกท่านขึ้นไปดูนั้นยังมีรุกขเทพ อารักขาอยู่เป็นประจำตลอดมามิได้ขาด ใครไปทำอะไรที่ไม่สมควรในที่นั้นไม่ได้ ต้องเกิดเป็นต่าง ๆ ขึ้นมาจนได้ ขณะที่สั่งให้พวกท่านขึ้นไปดู ผมก็ลืมบอกว่าที่นั้นมีพวกเทพฯอารักขาอยู่ ควรพากันสำรวมระวังมรรยาทและอาการทุกส่วน อย่าไปส่งเสียงอื้ออึงผิดวิสัยของสมณะ เกรงว่าจะเกิดความไม่สบายต่าง ๆ ขึ้นมาเพราะความไม่พอใจของพวกเทพฯ ที่อารักขาอยู่ในสถานที่นั้น อาจบันดาลให้เป็นต่าง ๆ ได้

พระที่ขึ้นไปได้กราบเรียนท่านตามที่ได้ประสบมา และแสดงความประสงค์อยากอยู่ถ้ำนั้นเป็นเวลานาน ๆ ท่านตอบว่า แม้จะสวยงามและน่าอยู่เพียงไรก็อยู่ไม่ได้ เพราะไม่มีข้าวจะกิน ดังนี้อาการที่ท่านพูดกับพระที่ไปดูถ้ำกลับลงมาเป็นคำพูดธรรมดา ๆ ประหนึ่งท่านเคยเห็นถ้ำนั้นด้วยตามาแล้วหลายครั้ง ทั้งที่ไม่เคยขึ้นไปเลย เพราะอยู่สูงและชัน ขึ้นลงลำบากมาก แต่กลับถามว่าน่าอยู่ไหม ซึ่งเป็นคำพูดออกมาจากความแน่ใจจริง ๆ มิได้สงสัยว่าความรู้ทางด้านภาวนาจะโกหกหลอกลวงเลย

ที่ท่านเตือนพระให้พากันสำรวมระวังเวลาพักอยู่ในที่ต่าง ๆ ไม่เฉพาะเพียงถ้ำนั้นแห่งเดียวนั้นเกี่ยวกับพวกเทพฯ ที่สถิตอยู่ในที่นั้น ๆ ซึ่งชอบความเป็นระเบียบงามตาและชอบสะอาดมาก เวลาพวกรุกขเทพฯ มาเห็นอากัปกิริยาของพระที่จัดวางอะไรไว้ไม่เป็นระเบียบ เช่น การหลับนอนไม่มีมรรยาท นอนหงายเหมือนเปรตทิ้งเนื้อทิ้งตัว บ่นพึมพำด้วยการละเมอเพ้อฝันไปต่าง ๆ เหมือนคนไม่มีสติ แม้จะเป็นสิ่งที่สุดวิสัยของคนนอนหลับจะรักษาได้ก็ตาม แต่พวกเทวดามีความอิดหนาระอาใจอยู่เหมือนกัน และเคยมาเล่าให้ท่านอาจารย์มั่นทราบเสมอ และเล่าว่า พระซึ่งเป็นเพศที่น่าเลื่อมใสและเย็นตาเย็นใจแก่โลกที่ได้เห็นได้ยิน จึงควรสำรวมระวังกิริยามรรยาททั้งการหลับนอนและเวลาปกติ พอเป็นความงามตาเย็นใจแก่ตนและทวยเทพ ตลอดมนุษย์ทั้งหลายบ้าง ไม่แสลงตาแสลงใจจนเกินไปเมื่อยังพอมีทางรักษาได้อยู่ ไม่อยากให้เป็นไปแบบฆราวาสซึ่งไม่มีขอบเขตหรือปล่อยไปตามยถากรรมจนเกินไป เพราะสิ่งเหล่านี้ย่อมอยู่ในวิสัยของพระจะทำได้

การมาเล่าเรื่องทั้งนี้มิได้มุ่งมั่นมาตำหนิติเตียนพระว่าไม่ดีโดยถ่ายเดียว แต่เทวดาทั้งหลายก็มีส่วนแห่งความดีและเจตนาหวังเทิดทูนพระศาสนา พร้อมทั้งมีความพอใจกราบไหว้พระสงฆ์ผู้มีมรรยาทอันดีประจำนิสัยของพวกเทวดาเหมือนกัน จึงใคร่ขอกราบท่านเพื่อได้ตักเตือนพระสงฆ์ที่เป็นลูกศิษย์ได้ตั้งอยู่ในท่าสำรวม พอเป็นที่งามตาแก่มนุษย์มนาตลอดเทวดาอินทร์พรหมทั้งหลายบ้าง เทวดาทั้งหลายก็จะพลอยมีส่วนเพิ่มพูนความเคารพเลื่อมใสขึ้นอีกมากมายจากความดีของพระที่น่าเลื่อมใส นี้เป็นคำของพวกเทวดามาเล่าถวายท่าน

ดังนั้นเวลาท่านกับพระลูกศิษย์พักอยู่ในป่าในเขาลึก ซึ่งเป็นที่สถิตของพวกรุกขเทวดา ท่านจึงคอยเตือนพระอยู่เสมอเกี่ยวกับการวางบริขารเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ตลอดผ้าเช็ดเท้าท่านก็สั่งให้พับและเก็บไว้อย่างเป็นระเบียบ ไม่ให้ทิ้งระเกะระกะ การขับถ่ายก็ให้เป็นที่เป็นทางและกำหนดทิศทางว่าควรจะทำส้วมสำหรับถ่ายในที่เช่นไร บางครั้งท่านก็สั่งพระตรง ๆ เลยว่าไม่ให้ไปทำส้วมหนักส้วมเบาทางทิศนั้นหรือต้นไม้นั้น เพราะพวกเทวดาที่สถิตอยู่หรือเทวดามาทางทิศนั้น จะรังเกียจและยกโทษเอาดังนี้ก็มี

ถ้าเป็นพระที่รู้เรื่องของพวกเทวดาได้ดีอยู่แล้ว ก็ไม่หนักใจที่ท่านอาจารย์ต้องบอกกล่าว เพราะท่านองค์นั้นย่อมทราบวิธีปฏิบัติต่อเทวดาโดยถูกต้อง และพระที่เป็นลูกศิษย์ท่านพระอาจารย์มั่นมีความสามารถในทางนี้อยู่ไม่น้อย เป็นแต่ความรู้ของท่านเป็นประเภทป่า ๆ จึงไม่อาจแสดงตัวอย่างเปิดเผย กลัวนักปราชญ์จะหัวเราะเยาะ เราพอทราบได้เวลาท่านสนทนากันเรื่องเทวดาประเภทและภูมิต่าง ๆ กันมาเยี่ยมท่าน เขามีเรื่องอะไรบ้างมาสนทนาหรือถามปัญหาท่าน ๆ นำมาเล่าสู่กันฟัง เราก็พลอยทราบภูมิจิตใจท่านที่เกี่ยวกับทางนี้ไปด้วย

ในถ้ำเชียงดาวซึ่งมิใช่ถ้ำยาวเข้าไปในกลางเขา ที่ประชาชนชอบเข้าไปเที่ยวกันเป็นประจำ แต่เป็นถ้ำหนึ่งที่สูงขึ้นไปกว่าถ้ำที่ท่านพักอยู่ ท่านว่าในถ้ำที่ท่านพักมีพญานาคตนหนึ่งรักษาถ้ำอยู่เป็นประจำมาเป็นเวลานาน แต่รู้สึกจะเป็นพญานาคมิจฉาทิฐิ จึงชอบยกโทษพระไม่มีประมาณแห่งความพอดี ขณะท่านพักอยู่ถ้ำนั้นถูกพญานาคตนนั้นตำหนิติเตียนด้วยเรื่องต่าง ๆ อยู่เป็นประจำ เวลาแผ่เมตตาส่วนกุศลให้ก็รู้สึกว่ารับได้ยาก คงจะเคยมีกรรมกับพระมานานยังไม่จบสิ้นลงได้ ขณะท่านพักอยู่ที่นั้นจึงยกโทษอยู่เป็นประจำแทบทุกอิริยาบถแม้ขณะหลับ ตอนกลางคืนเวลาท่านใส่รองเท้าเดินจงกรมมีเสียงดังบ้างก็ว่าสมณะอะไรเดินจงกรมมีเสียงดังราวกะเสียงม้าแข่ง ไม่สำรวมระวังบ้างเลย เสียงรองเท้ากระทบดินและหินกระเทือนทั่วภูเขา ไม่คิดว่าใครจะมีความลำบากรำคาญบ้างเลยดังนี้ ทั้งที่ท่านก็เดินไปมาอย่างเบา ๆ ในท่าสำรวมของผู้บำเพ็ญธรรม ไม่ผิดไปจากปกติธรรมดาเลย

พอท่านทราบว่าพญานาคยกโทษก็พยายามระวังเดินเบา ๆ ก็ยังถูกว่าอีกว่าสมณะอะไรเดินจงกรมราวกับเขาด้อมจะยิงนก บางครั้งเท้าท่านไปสะดุดหินทางจงกรมมีเสียงดังตุ๊บตั๊บบ้างเท่านั้น ก็ว่าสมณะอะไรเดินจงกรมราวกับเขาเต้นรำระบำโป๊ โขยกเขยกไม่สำรวมระวังบ้างเลย บางคราวท่านตกแต่งทางจงกรมพอเดินได้สะดวก ไม่ขรุขระเกินไป พอยกหินก้อนนั้นมาวางยกก้อนนี้มาวางเรียงรายตามทางจงกรม ก็ว่าสมณะอะไรไม่สำรวมจับโน้นโยนนี่อยู่ไม่เป็นสุข ไม่คิดว่าศีรษะใครจะแตกเพราะความกระทบกระเทือนจากความอยู่ไม่เป็นสุขของตน ไม่ว่าการไปการมา การเข้าการออกในบริเวณนั้น ท่านต้องทำความระมัดระวังเป็นพิเศษ แม้เช่นนั้นยังต้องได้รับความตำหนิจากพญานาคตัวมิจฉาทิฐิจนได้ ตอนกลางคืนท่านพักจำวัดขณะหลับไป อวัยวะส่วนต่าง ๆ อาจไหวติงไปบ้าง พอตื่นนอนขึ้นมาความรู้สึกที่บันทึกไว้โดยตลอดก็บอกว่า พญานาคตำหนิว่าท่านนอนทำเสียงตุกติกบ้าง เสียงหายใจฟูดฟาดบ้าง เสียงกรนบ้าง ร้อยแปด

ขณะท่านกำหนดจิตดูพญานาคตนขี้โมโหและแสนยกโทษเก่งทีไร ปรากฏว่าโผล่ศีรษะออกมาคอยจ้องมองท่านอยู่เป็นประจำ ประหนึ่งไม่ยอมพลิกสายตาไปที่อื่นเลย ถ้าเป็นคนก็หน้าเสือใจยักษ์

ท่านว่า ไม่ยอมรับส่วนบุญจากใครเลย ตั้งหน้าสร้างแต่ความโมโหโทโสอันเป็นไฟเผาตัวอยู่ตลอดเวลา ท่านเองก็เมตตาสงสารกลัวพญานาคตนนั้นจะเป็นบาปกรรมหนักเข้าทุกที แต่ก็สุดวิสัยที่จะอนุเคราะห์ได้ในระยะนั้น เพราะเธอไม่มาสนใจในเหตุผลอรรถธรรมเอาเลย มีแต่คอยยกโทษอยู่ท่าเดียว

บางครั้งท่านก็เตือนเธอให้ทราบเรื่องของสมณะบ้าง เฉพาะอย่างยิ่งท่านอธิบายเรื่องขององค์ท่านเองให้พญานาคทราบว่า ท่านมิได้มาเพื่อก่อกรรมทำเข็ญแก่ผู้หนึ่งผู้ใด นอกจากมาบำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น อย่างเต็มกำลังความสามารถที่จะทำได้เท่านั้น ท่านไม่ควรติดใจใฝ่ต่ำว่า อาตมาจะมาทำความเดือดร้อนเสียหาย แต่พยายามทำความดีทุกขณะที่ระลึกได้ ผลบุญที่บำเพ็ญมามากน้อยก็ได้แผ่ไปยังสัตว์ทั้งหลายไม่มีประมาณ ท่านเป็นผู้หนึ่งในจำนวนสัตว์โลกที่ควรจะได้รับส่วนบุญที่อาตมาแผ่อุทิศให้ จึงไม่ควรเดือดร้อนเสียใจว่าอาตมาจะมารบกวนความสุขที่ควรจะได้

การเคลื่อนไหวต่าง ๆ ก็เป็นเรื่องธรรมดาของคนที่ยังเป็นอยู่ ซึ่งทั่วโลกจะต้องมีการพลิกไปเปลี่ยนมา นอกจากคนตายและสัตว์ตายแล้วเท่านั้น จะไม่มีกระดุกกระดิก อาตมาแม้เป็นสมณะซึ่งเป็นเพศที่สำรวม แต่มิได้สำรวมแบบคนตาย เพราะลมหายใจยังมีอยู่จึงจำต้องสูดเข้าสูดออก ค่อยบ้างแรงบ้าง ขณะหลับลมหายใจก็ยังทำงานและร่างกายทุกส่วนยังทำงานเช่นกัน ซึ่งจำต้องมีเสียงอยู่บ้างเป็นธรรมดา ขณะตื่นนอนออกเดินจงกรมและทำกิจธุระบางอย่าง ก็ย่อมทราบว่าทำงานและจำต้องมีเสียงเช่นกัน แต่ก็มิได้เลยขอบเขต ท่านเคยเห็นสมณะที่ไหนบ้างที่ไม่มีการกระดุกกระดิก ยืนแข็งโด่อยู่ราวกับของตาย เข้าใจว่าคงไม่มีในโลกมนุษย์เรา

การเดินจงกรมก็พยายามค่อยเดินค่อยไปในท่าสำรวม แต่ก็อดถูกตำหนิจากท่านไม่ได้ ว่าเดินราวกับม้าแข่งเป็นต้น ความจริงแล้วม้าแข่งซึ่งเป็นเพียงสัตว์เดียรัจฉาน กับสมณะผู้มีศีลสำรวมเดินจงกรมด้วยท่าระวังตั้งสตินั้น ผิดกันราวฟ้ากับดิน ท่านไม่ควรนำมาเปรียบเทียบกัน ถ้าไม่ใช่ผู้อาภัพในความดีทั้งหลาย หมายยึดเอานรกเป็นเรือนนอนเท่านั้น อาตมาก็สุดวิสัยที่จะปฏิบัติให้ถูกใจไปเสียทุกอย่างทั้งที่ไม่ถูกทาง ถ้าท่านยังหวังความสุขความเจริญเหมือนโลกทั้งหลาย ท่านก็ควรสำนึกในความผิดถูกชั่วดีของตนบ้าง จะไม่หาบแต่นรกเข้าไปเผาใจตลอดเวลา ยังจะมีทางออกบ้าง

การตำหนิติเตียนผู้อื่นแม้เขาจะเป็นผู้ผิดจริง ยังจัดว่าเป็นการก่อกวนจิตใจตนให้ขุ่นมัวไปด้วยอยู่นั่นเอง เฉพาะการเคลื่อนไหวของอาตมายังมองไม่เห็นว่าได้ผิดพลาดจากหลักของสมณะไปที่ตรงไหนบ้าง แต่ก็ได้รับความตำหนิจากท่านเรื่อยมา ท่านนะถ้าเป็นคนก็น่าจะอยู่กับโลกเขาไม่ได้ คงจะเห็นโลกเป็นมูลแห้งมูลสดไปหมด แต่จะสำคัญตนว่าเป็นทองทั้งแท่งที่จะคละเคล้ากับโลกที่เต็มไปด้วยมูลไม่ได้ เพราะความเดือดร้อนวุ่นวายของใจที่คิดแต่เรื่องยกโทษผู้อื่นจนอยู่ไม่เป็นสุข การยกโทษผู้อื่นโดยไม่มีขอบเขตนักปราชญ์ถือว่าเป็นความผิด และเป็นบาปกรรมไม่มีชิ้นดีเลย สำหรับท่านทำไมจึงชอบแสวงยิ่งนัก โดยไม่สนใจคิดว่าสร้างบาปหาบทุกข์ใส่ตัว ดังท่านตำหนิอาตมา แต่อาตมาไม่เป็นทุกข์เลย ส่วนท่านรู้สึกกระวนกระวายส่ายแส่อยู่ภายในไม่เป็นสุข เมื่อผลก็เห็น ๆ กันอยู่ประจักษ์ใจ แต่ทำไมจึงไม่ทราบว่าความคิดนั่นเป็นทางแห่งความผิด

ท่านคิดอะไรออกมาอาตมาทราบอยู่อย่างเต็มใจ พร้อมทั้งให้อภัยอยู่ตลอดมา แต่ท่านก็ยังตั้งหน้าตั้งตาสร้างเอา ๆ ในบรรดากรรมทั้งหลายที่จะเผาผลาญตัวให้ฉิบหายย่อยยับ ท่านช่างเป็นนิสัย

ไม่เบื่อในบาปกรรมเอาเลย ถ้าเป็นโรคก็สุดกำลังยาจะตามแก้ไขให้หายได้ อาตมาเองได้พยายามแก้ไขอยู่ภายใน และอนุเคราะห์สัตว์ร่วมโลกมากมายหลายจำพวกมาเป็นเวลานาน มนุษย์และเปรตผีเทวบุตรเทวดาอินทร์พรหมยมยักษ์ตลอดพญานาค ที่มีฤทธาศักดานุภาพมากกว่าท่านเป็นไหน ๆ ท่านเหล่านั้นยังยอมรับความจริงจากธรรมของพระพุทธเจ้า ไม่มีใครยกโทษโกรธเคืองว่าธรรมไม่ดี ยังยอมรับนับถือกันทั่วโลกธาตุ

แต่มาประหลาดเฉพาะท่านเพียงผู้เดียวที่เป็นสัตว์โลกที่แปลกและพิสดารอยู่ไม่น้อย ไม่ยอมรับความจริงจากอะไรเอาเลย สิ่งที่ท่านยอมรับและชอบใจไม่มีวันอิ่มพอนั้น คือการติเตียนยกโทษโกรธกริ้วผู้อื่นที่ไม่มีความผิด สิ่งนี้ท่านเข้าใจว่าเป็นความรุ่งเรืองสำหรับท่าน จึงพยายามสั่งสมไม่ยอมลดละปล่อยวาง ฉะนั้นคติของท่านจึงไม่มีนักปราชญ์ท่านใดยืนยันรับรองได้ว่าปลอดโปร่งโล่งใจ ในเวลาท่านถ่ายคราบจากภพที่กำลังอาภัพอยู่ขณะนี้แล้ว จะเป็นผู้ผ่องใสไร้ทุกข์ไม่มีบาปกรรมติดตัว อาตมาต้องขออภัยที่ได้ตัดสินใจพูดกับท่านอย่างตรงไปตรงมาตามหลักธรรม ด้วยความหวังดี มิได้มีสิ่งเป็นพิษมาแอบแฝงเลย นอกจากท่านจะคิดเอาเองตามชอบใจเท่านั้น ก็สุดวิสัยจะทำตามได้ทุกสิ่งซึ่งอาจไม่ควรก็มี

นับแต่ขณะแรกที่อาตมามาพักอยู่ที่นี่ ได้พยายามทำความระวังสำรวมทั้งกิจภายนอกการภายในไม่ประมาท เพราะทราบดีว่าท่านมาประจำอยู่สถานที่นี้ เกรงว่าจะไม่ได้รับความสะดวกใจ และก็ทราบด้วยดีว่า ท่านเป็นสัตว์โลกที่มีนิสัยหนักไปในทางชอบแสวงหาโทษผู้อื่นมาเป็นความพอใจ แม้เช่นนั้นก็ไม่พ้นจากการถูกมองไปในแง่ผิด ๆ ต้องมาเจอเอาจนได้ สำหรับอาตมามีความสุขใจโดยสม่ำเสมอ แม้จะถูกตำหนิอยู่ทุกขณะที่เคลื่อนไหว แต่เกรงท่านผู้ตำหนิเสียเองจะเป็นบาปหาบทุกข์เพราะขวนขวายอยู่ทุกขณะจิตที่แสดงออก อาตมามิได้มาแสวงหาบาปหาบกรรมอันเลวทราม จึงแน่ใจว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ทางการแสดงออกทุกประตู และไม่กลัวบาปกรรมว่าจะมีทางติดตามได้

นักปราชญ์ทั้งหลายนับแต่เริ่มแรกแยกสมมุติออกมาเป็นโลกเป็นธรรม ท่านมีความยินดีและชมเชยในกุศลผลบุญทั้งหลาย ทั้งที่ท่านสร้างขึ้นเองและผู้อื่นสร้างขึ้น เพื่อเป็นความร่มเย็นแก่ตน และทำการอบรมสั่งสอนโลกให้มีความชื่นบานหรรษาในความดีตลอดมาจนถึงสมัยปัจจุบัน แต่ท่านเองทำไมจึงมีความเห็นผิดแปลกและแหกคอกลอกความดีออกจากตัว และกลับเมามัวมั่วสุมในสิ่งชั่วเกลียดกลัวความดีจนฝังใจโดยไม่สนใจระลึกตนบ้างเลย อาตมาเองแม้ไม่ใช่ผู้เสวยกรรมแทนท่าน แต่กลัวความทุกข์มหันต์แทนท่าน ผู้จะรับเสวยผลทนทุกข์อยู่มาก จึงไม่อยากให้ท่านคิดในสิ่งที่ไม่เป็นมงคลแก่ตน เพราะความไม่ดีที่ทำทุกประเภทล้วนเป็นสิ่งมีอำนาจอาจบันดาลผู้ทำให้กลายเป็นผู้ไร้สารคุณโดยสิ้นเชิง แต่สิ่งไม่พึงปรารถนาจะกลายมาเป็นสิ่งทรมานอย่างไม่คาดฝัน สิ่งนั้นอาตมากลัวมากกว่าสิ่งใด ๆ ในโลก ความแก่เจ็บตายที่โลกกลัวกัน แต่อาตมามิได้กลัวมากเท่ากลัวบาปกลัวกรรม

การบวชเป็นพระตามหลักธรรมวินัยของพระพุทธศาสนา นับว่าเป็นการทรมานใจ ทรมานสันดานของคนมีกิเลสที่ชอบในสิ่งที่หลักศาสนาไม่ชอบ แต่กลับไม่ชอบในสิ่งที่หลักศาสนาสั่งสอนให้ชอบได้เป็นอย่างดี ความลำบากเพราะการฝืนกิเลสอาตมาก็ทราบ แต่ก็จำต้องเข้ามาบวชเพื่อทรมานหัวใจตัวเอง การปฏิบัติตามพระธรรมวินัยทราบว่าลำบากทุกระยะที่ฝืนทรมาน แต่ก็จำต้องทรมาน

เพราะอยากดี และอยากหลุดพ้นจากกรรมอันลามก คือกิเลสตัวไม่ยอมลงรอยเหตุผลและอรรถธรรมของพระพุทธเจ้า

แม้การมาพักบำเพ็ญประพฤติตัวเป็นคนเหลือเดน ไม่คิดคุณค่าในชีวิตอยู่ในถ้ำเวลานี้ เพราะกลัวบาปกลัวกรรมนั่นแล มิใช่กลัวอะไรที่ไหน และมิได้มาหวังทำลายหรือเบียดเบียนท่านผู้ใดให้ลำบาก แม้สัตว์ทุกประเภทในแหล่งแห่งไตรภพ อาตมาก็เคารพไม่ดูถูกเหยียดหยาม โดยถือว่าเป็นเพื่อนผู้ทรงชีพอยู่ด้วยกรรมของตนเช่นเดียวกัน และมีคุณค่าความเป็นอยู่เท่าเทียมกัน ได้บำเพ็ญจิตแผ่ส่วนกุศลให้ความเสมอภาค และความอยู่เป็นสุขโดยทั่วกันตลอดมาไม่เลือกกาลสถานที่ มิได้เย่อหยิ่งจองหองและลำพองตัว ว่าเป็นมนุษย์และเป็นนักบวชที่มีชาติและเพศอันสูงกว่าเพื่อนสัตว์ผู้เกิดแก่เจ็บตายทั้งหลาย ท่านก็เป็นสัตว์โลกผู้หนึ่งที่อยู่ในข่ายแห่งกรรมอันเดียวกัน จึงควรสำนึกในดีชั่วสุขทุกข์ที่มีอยู่กับตัวตลอดมา

การยกโทษผู้อื่นโดยขาดความไตร่ตรองนั้น ไม่มีอะไรดีขึ้นพอได้รับประโยชน์บ้างเลย นอกจากเป็นการสั่งสมโทษและบาปกรรมใส่ตนให้ได้รับความทุกข์ ไม่มีวันสิ้นสุดเท่านั้น จึงควรสลดสังเวชต่อความผิดของตน แล้วงดความรู้ความเห็นชนิดเป็นภัยแก่ตนเสีย ก็จะกลายเป็นผู้ดีมีหวังสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ใจที่เคยเหี้ยมโหดโกรธกริ้วก็จะมีวันสงบเย็น เวลาถ่ายภพถ่ายชาติเกิดในภพใหม่ชาติใหม่ก็มีหวังผลเป็นกำไร คือความสุขเป็นสมบัติ ไม่ล่มจมระงมทุกข์ไปตลอดกาล

อนึ่ง ไม่ว่าใจคนใจสัตว์ ใจเทวบุตรเทวดาอินทร์พรหมยมยักษ์ในแหล่งโลกธาตุ ย่อมมีความรู้สึกรักสุขเกลียดทุกข์ และไม่ตำหนิธรรมว่าเป็นข้าศึกต่อตัวเองแม้ปฏิบัติไม่ได้ เพราะธรรมเป็นธรรมชาติล้ำเลิศในไตรภพมาดั้งเดิม ถ้าพอมีทางปฏิบัติหรือเกี่ยวข้องได้เท่าที่กำเนิดและฐานะอำนวยบ้าง สัตว์โลกย่อมพอใจในธรรมเช่นเดียวกับสัตว์ผู้มีกำเนิดที่ควรแก่ธรรมอยู่แล้ว เช่นมนุษย์เป็นต้น ส่วนท่านก็เป็นผู้หนึ่งในจำนวนสัตว์โลกผู้รู้ดีชั่วอย่างเต็มใจ พอจะพิจารณาเลือกเฟ้นถือเอาประโยชน์ได้เท่าที่ควร แต่แล้วทำไมจึงกลายเป็นคนละคนและคนละโลกไปได้ อาตมาเองก็แปลกใจที่ท่านไปพอใจและกอบโกยเอาสิ่งที่นักปราชญ์ทั้งหลายเกลียดกลัวกัน และชอบตำหนิสิ่งที่นักปราชญ์ท่านชมเชย

คำว่าความทุกข์ท่านเองทั้งทราบทั้งเกลียดกลัว แต่สาเหตุที่จะให้เกิดทุกข์ท่านทำไมจึงพอใจสั่งสมเอานักหนา คือการทำความพยายามยกโทษผู้อื่น นักปราชญ์ท่านว่าเป็นการสร้างเหตุแห่งความทุกข์นับแต่น้อยไปถึงมากจนถึงขั้นมหันตทุกข์ นี้เป็นกิจประจำตัวท่านที่ทำอยู่ทุกขณะอย่างไม่นึกละอายบาป และอาจไม่สนใจว่าอาตมาจะทราบ แต่อาตมาทราบทุกระยะที่ท่านคิดไม่ดี และให้อภัยท่านตลอดมา มิได้ถือโกรธถือโทษอะไรเลย นอกจากสงสารท่านที่กำลังเดินทางผิดเท่านั้น จึงได้ตัดสินใจแสดงความจริงให้ทราบไม่ปิดบัง หากจะพอเกิดประโยชน์แก่ท่านบ้าง อาตมาก็พลอยยินดีอนุโมทนาด้วย สำหรับอาตมาเองไม่มีโทษทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้นแก่ตัวเองจากความคิดดีชั่วของท่านเป็นต้นเหตุ เพราะมิได้เป็นผู้ก่อขึ้นและเก็บสั่งสมไว้ในใจ มีแต่ความสงบสุขและความสงสารที่เกิดจากการบำเพ็ญมาเป็นเรือนอยู่ของใจเท่านั้น

ขณะที่ท่านอธิบายธรรมในแง่ต่าง ๆ ให้พญานาคฟัง เธอมิได้ตอบรับคำท่านแม้ประโยคหนึ่งเลย แต่มีความคิดแทรกขึ้นมาในระหว่าง ซึ่งพอเป็นประโยชน์แก่เธอบ้างว่า สมณะนี้พูดมีเหตุผลน่าฟัง แต่เรายังไม่สามารถปฏิบัติตามท่านได้ในระยะนี้ เพราะยังมีความยินดีในวิสัยของตนอยู่ จนกว่าจะผ่านพ้นจากภพนี้ไปแล้วจึงจะสนใจปฏิบัติ สมณะนี้มีสิ่งที่น่าเกรงขามอยู่มาก สิ่งที่ไม่น่ารู้น่าเห็นก็รู้เห็นได้ ความคิดที่เราคิดขึ้นโดยลำพัง ทำไมสมณะนี้ทราบได้ เราอยู่ในสถานที่ลึกลับทำไมสมณะนี้เห็นได้ เราคิดอะไรสมณะนี้ทราบได้โดยตลอด พระที่เคยมาพักอยู่ในถ้ำนี้เป็นจำนวนมากมาย แต่ไม่เห็นว่าองค์ใดทราบว่าเราคิดอย่างไรบ้าง เราอยู่อย่างไรบ้าง ซึ่งนับแต่เรามาอยู่ที่นี่ก็นานแสนนาน พระบางองค์ถึงต้องหนีไปเพราะเราขับไล่ด้วยอุบายต่าง ๆ ให้ท่านอยู่ไม่ได้ (ตอนนี้ท่านพระอาจารย์มั่นว่าพญานาคพ่นพิษให้พระที่มาพักอยู่มีอันเป็นไปต่าง ๆ จนทนอยู่ไม่ได้จำต้องหนีไป)

แต่สมณะนี้ทำไมรู้เห็นเอาเสียทุกอย่างกระทั่งความคิดนึก และยังรู้ไปตลอดที่เราคิดต่าง ๆ แม้ขณะกำลังหลับสนิทอยู่ยังสามารถรู้และนำมาเล่าได้โดยถูกต้อง ประหนึ่งไม่หลับเลย แต่เราทำไมจึงมีทิฐิมานะไม่มีแก่ใจที่จะยอมรับนับถือและปฏิบัติตามที่สมณะนี้สั่งสอนบ้าง เราคงมีกรรมหนามากดังท่านว่าไม่ผิดแน่ เวลาฟังสมณะอธิบายกิจวัตรที่ท่านทำประจำวัน มิได้มีเจตนาเพื่อความกระทบกระทั่งเรา ทั้ง ๆ ที่ท่านเห็นและทราบความคิดชั่วลามกของเราอยู่ตลอดมา เราเกิดมาชาติก็อาภัพ แม้ใจก็ยังอาภัพอีก ทั้งที่รู้ดีชั่วอยู่อย่างเต็มใจดังสมณะว่าไม่ผิด เวลาเกิดชาติหน้าก็คงจะเป็นผู้อาภัพอยู่ทำนองนี้ไม่มีวันสิ้นกรรมได้เลย

อีกพักหนึ่งท่านก็ถามพญานาคว่า เป็นอย่างไรบ้างที่อาตมาอธิบายธรรมให้ฟังพอเข้าใจบ้างหรือเปล่า เธอตอบท่านว่า เข้าใจได้ดีทุกประโยคที่ท่านเมตตาโปรดสัตว์ผู้อาภัพ แต่ตัวผมเองมีกรรมหนามาก คงยังไม่เบื่อความอาภัพของตน จึงกำลังถกเถียงกับตัวเองอยู่เวลานี้ ยังไม่ลงรอยกันได้เลย ใจคอยแต่จะไหลลงทางต่ำที่เคยเป็นมาอยู่เรื่อย ๆ ไม่ยอมฟังเสียงอรรถธรรมที่นำมาพร่ำสอนบ้างเลย ท่านถามว่าใจชอบไหลลงทางต่ำนั้นไหลลงอย่างไร เธอตอบว่า ก็ใจชอบแต่จะยกโทษท่านอยู่ทุกขณะที่เผลอตัวทั้งที่ท่านไม่มีความผิดอะไรเลย แต่ใจมันก็ชอบคิดของมันอย่างนั้น ไม่ทราบจะปฏิบัติอย่างไรถึงจะพอดีและเห็นโทษในความผิดเสียบ้าง พอมีทางเดินเพื่อความดีต่อไปได้

ท่านตอบว่าทุกสิ่งที่เห็นว่าเป็นโทษจริง ๆ ด้วยความสนใจคิดอ่านไตร่ตรอง ใจก็ย่อมจะเพิกถอนเสื่อมคลายในสิ่งนั้น ไม่กำเริบลำพองต่อไป แต่ถ้าใจยังฝักใฝ่ใยดี โดยเข้าใจว่าสิ่งนั้นยังเป็นคุณ ก็ย่อมจะสนใจใคร่คิดผลิตโทษขึ้นเผาผลาญตนอยู่เรื่อย ๆ ไม่มีทางลดหย่อนผ่อนคลายลงได้แน่นอน และนับวันที่ใจจะทำความลามกโสมมแก่ตนอย่างไม่มีทางช่วยได้ถ้าไม่รีบแก้ไขเสียบัดนี้เป็นต้นไป อาตมาก็เป็นเพียงผู้แนะแนวทางให้บ้างเล็กน้อยเท่านั้น ไม่อาจทำหน้าที่แก้ไข หรือถอดถอนแทนท่านได้ การแก้ไขดัดแปลงจึงเป็นหน้าที่ของท่าน ผู้รับผิดชอบตัวเองจะทำความพยายามเต็มกำลังความสามารถไม่ลดละท้อถอย สิ่งที่เคยเป็นภัยก็จะค่อยลดตัวลง สิ่งที่เป็นคุณจะมีทางเจริญได้และลบล้างกันไป จนกลายเป็นความดีล้วน ๆ ไม่มีสิ่งชั่วเข้ามาแอบแฝงแทงใจต่อไป

ถ้าท่านเชื่อธรรมของพระพุทธเจ้าที่เคยช่วยโลกให้พ้นจากทุกข์ภัยตลอดมา ท่านก็จะเป็นผู้มีธรรมคุ้มครองใจ ใจที่มีธรรมคุ้มครองหลับนอนและตื่นย่อมเป็นสุข ไม่กระวนกระวายส่ายแส่ มีตน

เสมอภาคต่อสิ่งทั้งปวง ไม่ชมสิ่งนั้นว่าดี ไม่ตำหนิสิ่งนี้ว่าชั่ว จนตัวเองต้องเป็นทุกข์ไปตาม ซึ่งไม่ใช่ทางนักปราชญ์ท่านดำเนินกัน

พอจบการสนทนาเธอรับคำท่านว่า จะพยายามทำตามที่ท่านแนะนำ หลังจากนั้นท่านเองก็ทำความเพียรไปและสังเกตเธอไป ผลปรากฏว่าดีขึ้นบ้างตอนที่ขณะจิตเธอซึ่งคอยจะยกโทษท่านบ่อย ๆ ปรากฏขึ้นมาตามนิสัย เธอคอยทำความกวดขันตัวเองอยู่เรื่อย ๆ ไม่ปล่อยตัวดังที่เคยเป็นมานัก แต่ก็รู้สึกว่าเป็นความลำบากไม่น้อย เมื่อท่านเห็นความลำบากในการรักษาจิตของพญานาคที่คอยจะคิดไม่ดีอยู่เรื่อย ๆ ท่านเลยหาอุบายลาเธอไปเที่ยวที่อื่นซึ่งเธอก็ยินดีให้ท่านไป เรื่องพญานาคกับท่านจึงเป็นอันยุติลงเพียงแค่นี้

หลังจากนั้น ท่านเลยถือเอาเรื่องพญานาคเป็นเหตุอธิบายธรรมเกี่ยวกับนิสัยของคนและสัตว์ต่อไปอีก เพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้นั่งฟังบ้างไม่เสียเวลาไปเปล่า อันนับว่าเป็นคติได้ดี จึงได้นำมาลงเพื่อท่านผู้อ่านนำไปพิจารณา ถือเอาเป็นคติเท่าที่ควรแก่จริตนิสัยของตน

ท่านว่า “ดีชั่วมิได้เกิดขึ้นมาเอง แต่อาศัยการทำบ่อยก็ชินไปเอง เมื่อชินแล้วก็กลายเป็นนิสัย ถ้าเป็นฝ่ายชั่วก็แก้ไขยาก คอยแต่จะไหลลงไปตามนิสัยที่เคยทำอยู่เสมอ ถ้าเป็นฝ่ายดีก็นับวันคล่องแคล่วแกล้วกล้าขึ้นเป็นลำดับ ฉะนั้น เด็ก ๆ ที่แรกเกิด พ่อแม่ที่ฉลาดจึงต้องพยายามอบรมในทางที่ดีก่อนจะสายเกินไป และหาพี่เลี้ยงที่เหมาะสมมาบำรุงรักษา ไม่ให้ปล่อยไว้ตามยถากรรม เพราะเด็กเริ่มศึกษาวิชาหลักธรรมชาติมาแต่อ้อนแต่ออก ไม่ขาดวรรคขาดตอนเหมือนไปเรียนที่โรงเรียน หลักวิชาธรรมชาตินี่แล เป็นวิชาที่ฝังนิสัยเด็กได้ดีกว่าวิชาแขนงอื่น ๆ เพราะมีอยู่ทั่วไปทั้งในบ้านนอกบ้าน ในสถานที่เรียนและนอกสถานที่เรียน

เด็กสามารถเรียนและจดจำได้ทุกกาลสถานที่ที่สิ่งนั้น ๆ มาสัมผัสทางทวารอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง เป็นต้น นั่นแลเป็นเหมือนแผ่นกระดาน และตัวหนังสือที่เต็มไปด้วยความหมายดีชั่วต่าง ๆ ทั้งจากเด็กด้วยกัน ทั้งจากผู้ใหญ่ชายหญิงไม่เลือกหน้า ทั้งจากโรงหนังโรงละครและโรงอะไรต่าง ๆ ที่มีอยู่ทั่วไป ไม่มีวันเวลาบกพร่อง หลักธรรมชาติเหล่านี้แลเป็นครูเครื่องพร่ำสอนเด็ก ๆ ที่พร้อมอยู่แล้วในการสำเหนียกศึกษาได้เป็นอย่างดี และมีการรับถ่ายทอดไปตลอดสาย ถ้าเป็นฝ่ายชั่วก็พาให้เด็กชั่วได้จริง ถ้าเป็นฝ่ายดีก็พาให้เด็กดีได้จริง การเห็นการได้ยินอยู่บ่อย ๆ เด็กย่อมถือเอาเป็นเยี่ยงอย่างไปวันละเล็กละน้อย นานไปก็กลายเป็นนิสัยไปเอง

ถ้าลงได้เป็นนิสัยแล้ว ไม่ว่าทางชั่วทางดีย่อมมีทางระบายออกได้ทางไตรทวาร ไม่ยากเย็นอะไร ที่คนชั่วทำชั่วได้ง่ายและติดใจไม่ยอมลดละแก้ไขก็ดี คนดีทำดีได้ง่ายและติดใจกลายเป็นคนรักศีลรักธรรมไปตลอดชีวิตก็ดี ก็เพราะหลักนิสัยเป็นสำคัญ ลำพังการฝืนทำทั้งที่นิสัยไม่อำนวยมาก่อนย่อมลดละปล่อยวางได้ง่าย จนกว่าจะปรากฏผลเป็นน้ำเชื่อมที่มีรสดื่มด่ำแก่ใจแล้วนั่นแล จึงจะเกิดความพอใจในงานนั้น ๆ ทั้งชั่วและดี ไม่ยอมปล่อยวางอย่างง่ายดาย ฉะนั้น หลักนิสัยจึงเป็นสิ่งสำคัญมากในตัวบุคคลและสัตว์ การทำอะไรจนกลายเป็นนิสัยแล้วเป็นสิ่งแก้ไขได้ยาก จึงไม่ควรทำแบบสุ่มเดา โดยมิได้ใคร่ครวญให้รอบคอบก่อน

เราพอทราบได้จากการฝึกฝนตนในทางที่ดีจนเคยชินต่อนิสัย เช่น การเที่ยวที่มีเหตุผลควรเที่ยว การจ่ายทรัพย์เพื่อประโยชน์แก่ตนและครอบครัวอย่างมีเหตุผล การรับประทานเป็นเวล่ำเวลา ไม่พร่ำเพรื่อ การหลับและการตื่นนอนตามเวลา การฝึกมรรยาทและความประพฤติในทางดีพยายามฝึกฝนด้วยความสนใจไม่ลดละจนเป็นนิสัยเคยชินแล้ว ย่อมสะดวกราบรื่นต่อตัวเองในวาระต่อไปไปเอง ไม่ต้องฝืนกันอยู่เรื่อยเหมือนขั้นเริ่มแรก เพียงเท่านี้ก็พอทราบได้ว่านิสัยเป็นสิ่งที่ฝึกได้ไม่เหลือบ่ากว่าแรง เป็นแต่ควรใช้ความเพียรพยายามบ้างในเบื้องต้น การฝึกเด็กหรือเราซึ่งเป็นผู้ใหญ่ก็ฝึกในทำนองเดียวกัน

เราต้องการของดีคนดีก็จำต้องฝึก ฝึกจนดี จะพ้นการฝึกไปไม่ได้ งานอะไร ๆ ย่อมมีการฝึกกันทั้งนั้น โลกถึงได้เรียกกันว่า ฝึกงาน ฝึกสัตว์ ฝึกคน ฝึกตน ฝึกใจตลอดมา นอกจากตายเสียเท่านั้นจึงหมดการฝึกกัน สิ่งใดที่ทำยังไม่เป็น เมื่อต้องการเป็นในสิ่งนั้นก็จำต้องฝึก และฝึกจนเป็นการเป็นงาน เป็นคนดีสัตว์ดี รวมลงในคำว่าฝึกนี้ทั้งสิ้น จึงควรพิจารณาให้ถึงใจปฏิบัติให้เกิดผล คำว่าดีจะเป็นสมบัติของผู้ฝึกดีแล้วแน่นอน” ได้นำเรื่องนิสัยที่ท่านพระอาจารย์มั่นอธิบายให้ฟังมาลงบ้างเล็กน้อยพอเป็นคติแก่พวกเราที่กำลังอยู่ในข่ายแห่งธรรมนี้ จึงขอยุติไว้เพื่อดำเนินเรื่องใหม่ต่อไป

พระอรหันต์มานิพพานที่ถ้ำเชียงดาว ๓ องค์

ขณะที่ท่านพักอยู่ในถ้ำเชียงดาวปรากฏนิมิตต่าง ๆ ที่ประทับใจมากมายหลายนิมิต แต่จะนำมาลงเท่าที่ควร คือตอนกลางคืนยามดึกสงัดแทบทุกคืน มีเทวดามาจากเบื้องบนชั้นต่าง ๆ บ้าง มาจากเบื้องล่างที่ต่าง ๆ บ้าง มาฟังเทศน์ท่านคืนละ ๓ พวกบ้าง ๒ พวกบ้าง ๑ พวกบ้าง ตามเวลาที่ท่านนัดให้มา และมีพระอรหันต์มาสัมโมทนียกถาธรรม เครื่องรื่นเริงกับท่านเสมอมิได้ขาด พระอรหันต์ที่มานั้น ต่างองค์ต่างแสดงวิธีนิพพานของตนท่าต่าง ๆ ให้ท่านดูบ้าง ทั้งองค์ที่มานิพพานในถ้ำนั้นและนิพพานในที่อื่น ๆ ก็มาแสดงในที่นั้นบ้าง พร้อมคำอธิบายประกอบด้วย ขณะที่แต่ละท่านแสดงวิธีนิพพานท่าต่าง ๆ ให้ท่านดูและฟังอย่างถึงใจ ขณะที่ฟังท่านเล่า เกิดความสลดสังเวชตนและน้อยใจว่าตนมีวาสนาน้อย ตาหูใจก็มีอยู่อย่างท่าน แต่ไม่สามารถเป็นอย่างท่านได้ ทั้งเกิดความปีติ ทั้งเกิดความน้อยใจเสียใจ ทั้งหัวเราะทั้งร้องไห้ ก็เป็นไปในเวลาเดียวกัน แต่การร้องไห้ได้พยายามเก็บไว้ในส่วนลึกไม่กล้าแสดงออกอย่างเปิดเผย กลัวหมู่เพื่อนจะว่าบ้า เพราะขณะนั้นก็เป็นบ้าอย่างลึก ๆ อยู่แล้ว

คำสัมโมทนียกถาธรรมที่พระอรหันต์แต่ละองค์แสดงแก่ท่านพระอาจารย์มั่นนั้น เป็นคำจับใจไพเราะมาก ยากที่จะหาคำพูดในโลกมาเทียบให้เสมอเหมือนได้ แม้ผู้เขียนเองก็ไม่แน่ใจว่าจะนำมาลงตามแบบฉบับของท่านแท้ได้ จึงขออภัยท่านผู้อ่านไว้ด้วยความจนใจ ที่พอจับใจความได้จากท่านมีดังนี้ พระอรหันต์ทุกประเภทเป็นบุคคลประเสริฐอัศจรรย์ทั้งแก่ตนและแก่โลกทั้งสามมีมนุษย์เทวดาเป็นต้น จะปรากฏขึ้นในโลกแต่ละองค์เป็นของยากลำบากมากรองพระพุทธเจ้าตรัสรู้ลงมา เหมือนขุม

ทองธรรมชาติจะผุดขึ้นท่ามกลางพระนครหลวงของพระเจ้าจักรพรรดิ ไม่เป็นสิ่งจะผุดขึ้นได้อย่างง่ายดายเลย ความเป็นอยู่แห่งชีวิตของพระอรหันต์ทั้งหลายก็ผิดจากความเป็นอยู่ของโลก เพราะมีชีวิตอันสดชื่นด้วยธรรม แม้ร่างกายจะเป็นสมมุติเหมือนโลกทั่ว ๆ ไป แต่ใจผู้ครองร่างเป็นของบริสุทธิ์ จึงทำให้ทุกส่วนในร่างกายสดชื่นไปตาม

ท่านก็เป็นผู้หนึ่งในจำนวนพระอรหันต์ทั้งหลาย ที่ได้ทำความพยายามกลั่นกรองเชื้อแห่งภพออกจากใจจนหมดสิ้นไป ได้กลายเป็นบุคคลไม่มีภพชาติขึ้นมาที่ใจ ให้โลกได้กราบไหว้บูชาเป็นขวัญตาขวัญใจอีกองค์หนึ่ง พวกเราจึงได้มาเยี่ยมแสดงความยินดี เพราะไม่มีบ่อยครั้งนักที่บุคคลประเภทนี้จะอุบัติ เนื่องจากเป็นความอุบัติยาก ทั้ง ๆ ที่ใครก็อยากเป็น แต่ความอยากทำไม่อำนวย ดังนั้นโลกแม้จะเกิดมาในท่ามกลางที่พึ่งมีพ่อแม่ญาติวงศ์เป็นต้นก็ตาม แต่ที่พึ่งเพื่อเกาะเพื่อยึดทางใจอันเป็นที่พึ่งสำคัญนั้น โลกยังไม่ค่อยมีกันเลย สัตว์โลกเกิดมาอย่างเคว้งคว้างถ่วงตนอยู่เปล่า ๆ มีจำนวนมากต่อมาก เหลือหูเหลือตาจะพรรณนานับอ่านได้ พระอรหันต์อุบัติตรัสรู้ขึ้นแต่ละองค์จึงเป็นของอัศจรรย์และทำประโยชน์แก่โลกทั้งสามได้มาก

ท่านเองก็ปรากฏว่าทำประโยชน์แก่มนุษย์ เทวดา อินทร์ พรหมได้อย่างกว้างขวางมากมาย เพราะท่านบรรลุถึงความบริสุทธิ์ และแตกฉานทางภาษาใจซึ่งเป็นภาษาสำคัญกว่าภาษาใด ๆ ในโลกทั้งสาม พระพุทธเจ้าทุกพระองค์และพระอรหันต์บางประเภทต้องใช้ภาษาใจช่วยทำประโยชน์แก่โลก เพราะภาษาใจเป็นภาษากลางของสัตว์โลก ผู้มีวิญญาณรับรู้ การสั่งสอนสัตว์โลกประเภทกายทิพย์ (กายที่ไม่ปรากฏด้วยตาเนื้อ) ต้องใช้ภาษาใจล้วน ๆ ติดต่อและแสดงอรรถธรรม ผู้รู้ภาษาใจด้วยกันย่อมเข้าใจได้ง่ายและได้รับประโยชน์รวดเร็วกว่าธรรมดาอยู่มากดังนี้

พอจบสัมโมทนียกถาธรรมแล้ว ก็แสดงวิธีนิพพานท่าต่าง ๆ ให้ท่านดู แทบทุกองค์ในบรรดาพระอรหันต์ซึ่งมาเยี่ยมท่านที่แสดงธรรมเครื่องรื่นเริงและแสดงท่านิพพานให้ดู บางองค์ก็แสดงท่านั่งขัดสมาธินิพพาน บางองค์ก็แสดงท่าสีหไสยาสน์คือนอนตะแคงข้างขวานิพพาน บางองค์ก็แสดงท่ายืนอยู่กลางทางจงกรมนิพพาน บางองค์ก็แสดงท่าเดินจงกรมนิพพาน ในท่าต่าง ๆ กัน ที่แสดงท่านั่งกับท่านอนสีหไสยาสน์นิพพานมากกว่าท่าอื่น ๆ ที่แสดงท่ายืนนิพพานและท่าเดินจงกรมนิพพานมีน้อยมาก องค์ที่แสดงท่านั่งและท่านอนนิพพานก็แสดงให้เห็นชัดไปตลอดสายจนถึงอวสานสุดท้าย พอสิ้นวาระของการแสดงท่าแล้ว องค์นั่งนิพพานก็ล้มผล็อยลงไปราวกับปุยนุ่น ร่างกายทุกส่วนก็หยุดทำงานและนิ่งแน่วไปเลย

องค์ที่แสดงท่านอนสีหไสยาสน์นิพพานท่านว่าสังเกตได้ยาก มองเห็นลมหายใจเพียงขณะเริ่มแรกแสดงท่าเท่านั้น จากนั้นไปลมก็ละเอียด อวัยวะทุกส่วนไม่กระดุกกระดิกเลย มีแต่ท่าอันสงบเหมือนคนนอนหลับ จากนั้นก็เงียบไปเลย องค์แสดงท่ายืนนิพพานก็ยืนในลักษณะรำพึง เอามือขวาทับมือซ้ายตั้งกายตรง ตาทอดลงพอประมาณ ตาทั้งสองหลับสนิท มีอาการรำพึงอยู่ครู่หนึ่ง แล้วก็ค่อย ๆ ล้มแบบย่อตัวลงนั่งกองอยู่กับพื้น แล้วค่อย ๆ ล้มจากท่านั่งลงไปนอนกับพื้นอย่างเบา ๆ ราวกับสำลี ส่วนองค์ที่แสดงท่าเดินจงกรมนิพพานก็เดินกลับไปกลับมาราว ๖-๗ รอบแล้วก็ค่อย ๆ ล้มผล็อยลงไปนอนอยู่กับพื้นอย่างเบา ๆ แล้วก็แน่นิ่งไปเลยเช่นเดียวกัน

ทุก ๆ องค์ที่แสดงวิธีนิพพานในท่าต่าง ๆ กันนั้น มาแสดงต่อหน้าท่านโดยห่างกันประมาณวาหรือวาเศษเท่านั้น ทำให้มองเห็นได้อย่างชัดเจนและประจักษ์ใจตลอดมา ฟังแล้วอดน้ำตาร่วงไม่ได้ ต้องหันหน้าเข้าฝาทันทีที่รู้สึกมีอาการแปลกเกิดขึ้นในขณะนั้น มิฉะนั้นก็จะปล่อยอะไรออกมาทำให้เกิดเรื่องใหญ่ และอาจเป็นประวัติต่อท้ายท่านไปอีกก็ได้

บรรดาพระอรหันต์ที่มาแสดงวิธีนิพพานท่าต่าง ๆ ให้ท่านดูนั้น แสดงด้วยท่าอันสงบเสงี่ยมงามตามาก ไม่มีอาการกระวนกระวายส่ายแส่เหมือนโลกทั่ว ๆ ไปเลย ฟังท่าไหนก็ล้วนเป็นท่าที่ให้เกิดความสลดสังเวชเหลือจะอดกลั้นน้ำตาไว้ได้ทุกท่าไป เพราะบุคคลอัศจรรย์นิพพานลาโลกสมมุติที่เต็มไปด้วยความวุ่นวายยุ่งเหยิงนานาประการ จะไม่ให้อัศจรรย์อย่างไร ใครก็ใครเถิดถ้าลงได้ประสบอย่างนั้นเข้าบ้าง เข้าใจว่าต้องมีความรู้สึกอย่างเดียวกัน จะทนเป็นใจไม้ไส้ระกำอยู่ไม่ได้แน่นอน

ที่ถ้ำเชียงดาวมีพระอรหันต์มานิพพาน ๓ องค์ สององค์นอนนิพพาน แต่อีกองค์หนึ่งเดินจงกรมนิพพาน และแสดงท่านิพพานให้ท่านดูต่อหน้าต่อตาเลย ทุกองค์ที่นิพพานในท่าต่าง ๆ ได้อธิบายเหตุผลประกอบให้ท่านทราบอย่างละเอียด ก่อนจะทำพิธีนิพพาน ที่แสดงท่ายืนนิพพานและท่าเดินจงกรมนิพพานมีไม่กี่รูป ส่วนท่านั่งกับท่านอนมีมากและท่านอนมีมากกว่าท่าอื่น ๆ ท่านพิจารณาทราบว่าพระอรหันต์มานิพพานที่เมืองไทยเราหลายองค์ เท่าที่จำได้มีดังนี้ นิพพานที่ถ้ำเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ ๓ องค์ นิพพานที่หลังเขาวงพระจันทร์ ๑ องค์ นิพพานที่ถ้ำตะโก จังหวัดลพบุรี ๑ องค์ นิพพานที่เขาใหญ่ จังหวัดนครนายก ๑ องค์ นิพพานที่วัดธาตุหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง ๑ องค์ ที่จำไม่ได้ก็ยังมีจึงขออภัยไว้ด้วย

คำว่า “นิพพาน” เป็นศัพท์ใช้เฉพาะพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลายที่สิ้นกิเลสและภพชาติภายในใจแล้วโดยเฉพาะ มิได้ใช้ทั่วไปในสัตว์โลกผู้ยังมีกิเลสทั้งหลาย เพราะพวกหลังนี้ยังเป็นผู้สั่งสมภพชาติอยู่ภายในอย่างสมบูรณ์ จึงไม่มีอะไรจะควรเรียกว่านิพพานได้ในทางสมมุติ พอตายจากนี้ก็ไปเกิดที่นั้น ตายจากที่นั้นก็ไปเกิดที่โน้น ตายจากคนไปเกิดเป็นสัตว์ถ้าประมาทในชาติเป็นมนุษย์ ไม่พยายามสร้างความดีไว้ส่งเสริมเติมต่อในภพชาติต่อไป การเป็นสัตว์ก็มีหลายชนิดไม่แน่นอน เพราะทางที่จะให้เกิดเป็นสัตว์มีมากกว่าทางจะให้เกิดเป็นมนุษย์ เทวดา อินทร์ พรหม อันเป็นภูมิสูงเป็นไหน ๆ เนื่องจากจิตใจชอบทำกรรมชั่ว อันเป็นทางให้ไปเกิดเป็นสัตว์ชนิดต่าง ๆ ได้มากกว่าทางดี ดังนั้นสัตว์ชนิดต่าง ๆ จึงมีมากกว่ามนุษย์และเทพพรหม

แต่จะเป็นสัตว์ชนิดใดและมนุษย์เทพพรหมประเภทใด ก็ล้วนมีสิ่งเกาะเกี่ยวเหนี่ยวรั้งพาให้ต่อต้นต่อแขนงเป็นภพชาติสืบต่อไปไม่มีทางดับสนิทได้ จึงไม่เรียกว่านิพพาน ส่วนท่านที่สิ้นกิเลสภายในใจโดยสิ้นเชิงแล้ว เป็นความดับสนิทอยู่ตลอดเวลาทั้งที่ขันธ์ยังครองตัวอยู่ ท่านเหล่านี้แลเป็นผู้ควรได้รับคำว่านิพพานโดยเฉพาะ ไม่มีทางเป็นอย่างอื่น เพราะหมดทางเกี่ยวเกาะวกเวียน ขณะจะนิพพานก็มิได้มีความกังวลห่วงใยกับสิ่งใด ๆ กระทั่งขันธ์ที่กำลังจะแตกทลายในขณะนั้นอยู่แล้ว ทั้งนี้เพราะใจท่านหมดคำว่าห่วงว่าหวง ทั้งภายนอกภายใน ทั้งใกล้ทั้งไกลโดยตลอดทั่วถึง

ขณะจะลาโลกแห่งขันธ์ก็ลากันแบบดับสนิท ไม่มีความสะทกสะท้านหวั่นไหว ทั้งมิได้คิดว่าจะไปอยู่โลกนั้น จะมาอยู่โลกนี้ จะไปเสวยผลดีอย่างนั้น จะมาเสวยผลชั่วอย่างนี้ อันเป็นการทำใจให้

กระเพื่อมขุ่นมัว แต่เป็นความคงที่และพอตัวโดยสมบูรณ์ของจิตดวงวิมุตติหลุดพ้นแล้ว มิได้คอยรับส่วนได้ส่วนเสียของสมมุติมีขันธ์เป็นต้นแต่อย่างใด เป็นผู้ปราศจากกาลสถานที่ ไม่มีสมมุติแม้ปรมาณูเข้าไปเกี่ยวข้องกับใจดวงบริสุทธิ์ล้วน ๆ แล้ว นี่แลท่านเรียกว่านิพพานของท่านผู้สิ้นความกังวลหม่นหมอง ขณะครองขันธ์อยู่ก็มิได้เศร้าโศก ขณะวิโยคพลัดพรากจากไปก็มิได้เสียใจ เคยเป็นอยู่อย่างไรก็เป็นไปอย่างนั้น

ฉะนั้น คำว่านิพพานจึงเป็นคำพิเศษสำหรับท่านผู้เป็นบุคคลพิเศษจะครองโดยเฉพาะ ไม่มีผู้ใดจะกล้าเข้ายึดครองได้ ถ้าไม่ทำใจให้บริสุทธิ์โดยสิ้นเชิงก่อน ไม่เหมือนสมบัติอื่น ซึ่งอาจมีเจ้าอำนาจเข้ายึดครองได้ทั้งที่เจ้าของไม่ยินยอม เช่น เรือกสวน ไร่นา เป็นต้น ใครอยากเป็นเจ้าของเข้ายึดครองก็พยายามสร้างเอาเอง รอนั่งเซ็นนอนเซ็นเอาเฉย ๆ คงไม่มีหวังตลอดกาล

ท่านอาจารย์มั่นซึ่งเป็นเจ้าของประวัติที่ได้รับยกย่องชมเชยและเลื่อมใสจากหมู่ชนแทบทั่วประเทศเขตแดน และได้รับธรรมเครื่องรื่นเริงจากพระอรหันต์ทั้งหลาย ก็เพราะท่าน**เชื่อธรรมทำจริง** จึงได้พบเห็นแต่ของจริง ของปลอมไม่มีในใจท่าน แม้ชีวิตร่างกายจะเป็นของจอมปลอมหลอกลวงตามธรรมชาติของมัน ท่านก็ปลดปล่อยไว้ตามเรื่อง มิได้ยึดถือแบกหามไปด้วย สิ่งที่เป็นท่านอย่างจริงไม่แปรผันก็คือธรรมของจริงที่เห็นแล้ว ธรรมนั้นจริงอยู่ตลอดเวลา ไม่มีอดีตอนาคตเข้าไปทำลายได้เหมือนสิ่งทั้งปวงที่ถูกทำลายด้วยกาลของมันเองตลอดมา

ท่านพักอยู่ในป่าในเขาลึก จังหวัดเชียงใหม่ ทราบว่ามีการเจ็บป่วยหลายครั้ง บางคราวแทบเอาตัวไม่รอดจนหมอไม่รับรอง ถ้าเป็นคนธรรมดามีชีวิตลมหายใจอยู่กับยากับหมอแบบไม่มีจมูกของตนเองเป็นที่หายใจ ก็คงจะผ่านไปนานแล้ว แต่ท่านเองยังพอรอดตัวมาได้ ด้วยอำนาจธรรมโอสถเยียวยารักษาไว้ได้ ทุกครั้งที่ป่วยไข้ได้ทุกข์ต่าง ๆ ท่านว่าธรรมโอสถต้องเกิดมาพร้อมกัน และปฏิบัติหน้าที่ต่อกันในทันทีทันใดไม่รอชักช้า ท่านอาจารย์มั่นมีนิสัยอย่างนั้น ปกติท่านไม่ค่อยชอบเกี่ยวข้องกับหยูกยาเท่าไรนัก แม้ตกมาวัยชรากำลังวังชาลดราร่วงโรยลงเป็นลำดับ ท่านก็ยังหนักในธรรมโอสถเป็นเครื่องประสานธาตุขันธ์อยู่เสมอมา

ครั้งหนึ่งท่านพักอยู่ในเขากับพระ ๓ องค์ด้วยกัน ซึ่งที่นั้นชุกชุมไปด้วยไข้ป่า เผอิญพระองค์หนึ่งเกิดเป็นไข้จับสั่นขึ้นมา แม้ยาเม็ดหนึ่งก็ไม่มีรักษา เวลาจับไข้แล้วตั้งวันก็ไม่สร่าง ตอนเช้าตอนเย็นท่านอาจารย์ไปเยี่ยมไข้และให้อุบายต่าง ๆ เป็นเครื่องพิจารณาเพื่อระงับไข้ ดังที่ท่านเคยได้ผลมาแล้วเสมอ แต่พระองค์นั้นไม่สามารถพิจารณาตามท่านได้ เพราะภูมิจิตภูมิธรรมต่างกันมาก เวลาจับไข้ทีไรต้องปล่อยให้สร่างเอง ไม่มีอุบายพิจารณาแก้ไขพอไข้ลดลงบ้างเลย

ท่านอาจารย์เองคงนึกรำคาญ เลยทำเป็นดุเอาเสียบ้างว่า ท่านนี้มีแต่ชื่อว่ามหา ๆ แต่ความรู้ที่เรียนมาไม่เห็นเป็นประโยชน์อะไรเลย ช่วยแก้ไขบรรเทาตัวเองในเวลาจำเป็นบ้างก็ไม่ได้ ท่านไปเรียนให้เสียกระดาษเปล่า ๆ และเอาแต่ชื่อมหาเปล่า ๆ มาทำไม การเรียนความรู้ทุกแขนงต้องเรียนมาเพื่อช่วยตัวเอง แต่ความรู้ท่านมหาเป็นความรู้ประเภทใดก็ไม่รู้ จึงไม่เห็นเกิดประโยชน์อะไรเลย เจ้าของเป็นไข้แทบตายอยู่แล้ว ความรู้ที่เรียนมาไม่เห็นมาช่วยบรรเทาให้เบาลงบ้างเลย ท่านเรียนมาเพื่ออะไรกันแน่ ผมยังแปลไม่ออก ผมไม่เห็นได้เรียนเป็นมหาเปรียญอะไร แม้ประโยคเดียวก็ไม่ได้กับเขา มีแต่

กรรมฐานห้าที่อุปัชฌายะมอบให้แต่วันอุปสมบทเท่านั้นติดตัวอยู่ทุกวันนี้ ก็ยังพอรักษาตัวได้ ไม่เห็นอ่อนแอเหมือนท่านที่เรียนมากแต่อ่อนแอมาก

ท่านนี่อ่อนแอยิ่งกว่าผู้หญิงที่ไม่ได้รับการศึกษาเลย ผู้ชายทั้งคน มหาทั้งองค์ ทำไมจึงอ่อนแอนัก เวลาเป็นไข้ไม่เห็นมีลักษณะผู้ชายและการเรียนรู้ธรรมแฝงอยู่บ้างเลย ควรเอาเครื่องของผู้ชายทั้งหมดไปมอบให้ผู้หญิงเสีย แล้วไปขอเอาเครื่องของผู้หญิงมาสวมใส่เข้าไป จะได้เป็นผู้หญิงไปเสียทั้งคน ไข้ก็อาจจะลดลงบ้าง เพราะมันเห็นว่าเป็นผู้หญิงคงไม่กล้าทรมานอย่างรุนแรง มาเยี่ยมทีไรแทนที่จะเห็นท่าทางองอาจกล้าหาญพอให้เบาใจได้บ้าง แต่กลับเห็นแต่ความใจน้อยอ่อนแอเป็นประจำเรื่อยมา กรรมฐานและมหานั้นเรียนมาทำไมไม่พิจารณาบ้าง

ท่านว่าทุกขังอริยสัจจังนั้น หมายความว่าอย่างไร หมายความว่าให้อ่อนแอ และเวลาเป็นไข้ขึ้นมาคอยแต่จะร้องไห้คิดถึงพ่อคิดถึงแม่อย่างนั้นหรือ ถ้าเช่นนั้นก็เป็นกรรมฐานปลอมละซิ เพียงทุกขเวทนาเกิดจากไข้เท่านี้ก็จะทนไม่ไหว บทถึงเวลาจวนตัวเข้าจริง ๆ จะไม่ล้มละลายไปแบบไม่เป็นท่าละหรือ เราเริ่มไม่เป็นท่าแต่บัดนี้แล้ว จะเห็นสัจธรรมมีทุกขสัจเป็นต้น เป็นของจริงได้อย่างไร ผู้จะพ้นจากโลกสมมุติต้องเห็นสัจธรรมเป็นของจริงเต็มส่วน แต่นี้เพียงทุกขสัจเริ่มตื่นนอนออกล้างหน้าล้างตากระตุกกระติกนิดหน่อยเท่านั้น ก็เริ่มยอมอย่างหมอบราบแล้วจะไปที่ไหนกันได้เล่า พอท่านให้อุบายเผ็ดร้อนบ้างเป็นการหยั่งเสียงดูจบลงนิ่งอยู่ครู่หนึ่ง มองไปเห็นท่านมหาองค์นั้นกำลังร้องไห้น้ำตาไหลออกมาเปียกหน้า ท่านเลยหาอุบายหนีไปในขณะนั้น และก่อนจะไปทำท่าปลอบโยนว่า “ไม่เป็นไรเดี๋ยวหาย ผมแกล้งว่าให้ท่านมหาอย่างนั้นเอง” แล้วก็ไปที่พัก

พอตอนกลางคืนท่านคงพิจารณาหายาขนานใหม่ ขนานที่ให้ไปแล้วอาจจะแรงไปบ้างสำหรับคนไข้รายนี้ที่ใจไม่เข้มแข็งพอ เช้าวันหลังและคราวต่อไป ท่านเปลี่ยนยาขนานใหม่โดยสิ้นเชิง คือมิได้นำกิริยานั้นมาใช้อีกต่อไปเลย คราวนี้มีแต่แสดงอาการปลอบโยน เอาอกเอาใจใหญ่คล้ายกับไม่ใช่ท่านอาจารย์มั่นคนเก่าเลย พูดจาด้วยถ้อยคำไพเราะอ่อนหวานเหมือนน้ำอ้อยน้ำตาลเป็นกระสอบ ๆ ทุ่มเทลงทุกเช้าทุกเย็น จนหวานหอมไปทั่วบริเวณ เหมาะแก่โรคอ่อนแออย่างบอกไม่ถูก ทั้งสังเกตคนไข้อาการดีขึ้นหรือทรุดลง ทั้งวางยาเคลือบน้ำตาลทุกเช้าเย็น จนเห็นผลประจักษ์ใจ ทั้งคนไข้คนดีมีความสุขโดยทั่วกัน คนไข้ก็ค่อยหายวันหายคืนไปเป็นลำดับจนหายสนิท แต่กินเวลาหลายเดือนกว่าจะหายขาดได้ นับว่ายาขนานสุดท้ายได้ผลดีเกินคาด

นี่คืออุบายท่านที่เปรียบกับหมอผู้ฉลาดทั้งภายนอกภายใน พลิกได้ทุกท่าทุกทาง ไม่จนสติปัญญา นำมาใช้ได้ทุกกรณี จึงควรถือเป็นแบบฉบับของชาวเราผู้กำลังแสวงหาความฉลาดใส่ตน ที่นำมาลงก็เพื่อท่านที่สนใจได้อ่านบ้าง อาจเกิดประโยชน์เท่าที่ควร เพราะเป็นอุบายวิธีของท่านผู้ฉลาดมีปัญญาหลักแหลม ไม่จนแต้มจนมุมต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า

ตามปกตินิสัยท่านพระอาจารย์มั่น เวลาเข้าที่คับขันจนมุม ท่านชอบคิดค้นด้วยสติปัญญาไม่อยู่เฉย ๆ เช่น เวลาเจ็บไข้หรือเวลาพิจารณาไปเจอเอากิเลสตัวสำคัญเข้าจนหาทางออกไม่ได้ นั่นแลคือเวลาคับขัน จิตจะนิ่งนอนใจอยู่ไม่ได้ ต้องหมุนติ้วทั้งวันทั้งคืน จนเกิดอุบายปัญญานำมาแก้ไขทัน

เหตุการณ์และผ่านไปได้เป็นพัก ๆ ไม่จนมุม ท่านเคยเห็นผลทำนองนี้ตลอดมาแต่เริ่มออกปฏิบัติจนอวสาน เวลามีพระไปอาศัยอยู่กับท่านและเกิดเจ็บไข้ได้ป่วยขึ้นมา ท่านมักจะเตือนด้วยอุบายต่าง ๆ เพื่อระงับอาการไม่ให้หนักไปในทางหยูกยาจนเกินไป และเพื่อเกิดอุบายต่าง ๆ อันเป็นวิธีพิจารณาธรรมไปด้วยในขณะเดียวกัน ท่านถือว่าทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นในกายในใจเป็นเรื่องของสัจธรรมโดยตรง ต้องพิจารณาให้รู้ในสิ่งที่ควรจะรู้ได้ ไม่ปล่อยให้ทุกข์ย่ำยีอยู่เปล่า ๆ เหมือนคนไม่ได้รับการศึกษาอบรมธรรมมาเลย

เฉพาะท่านเองเคยได้อุบายต่าง ๆ จากการป่วยมาเป็นลำดับ ไม่เคยปล่อยให้ทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นจากการเจ็บป่วยต่าง ๆ ย่ำยีอยู่เฉย ๆ โดยมิได้พิจารณาให้รู้เรื่องของมันบ้างเท่าที่สามารถ เวลาเช่นนั้นท่านถือเป็นความจำเป็นที่ต้องพิจารณาจนสุดความสามารถ เพื่อเป็นการฝึกซ้อมสติปัญญาว่าจะทันกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า หรือมีความล้มเหลวไปอย่างไรบ้าง แล้วแก้ไขดัดแปลงกันใหม่จนเป็นที่พอใจ ว่าสติปัญญาที่เคยอบรมและฝึกซ้อมมาเป็นเวลานาน ขณะเข้าสู่สงครามคือความทุกข์ทรมาน ใจไม่มีความหวั่นเกรงต่อความจริง คือทุกขสัจอันเป็นสัจธรรมของจริงทุกส่วน สติปัญญาก็ทำหน้าที่ทันกับเหตุการณ์ ไม่มีความสะท้านหวั่นไหวกับพายุ คือทุกข์ที่โหมกันมาทุกทิศทุกทาง เบื้องบนเบื้องล่าง ด้านขวางสถานกลาง สามารถพิจารณาตะล่อมเข้ามาสู่หลักความจริงได้โดยตลอด

ดังนั้นท่านจึงชอบใช้อุบายแก่บรรดาศิษย์หนักไปทางพิจารณาทุกขเวทนา เพราะเป็นการฝึกซ้อมสติปัญญาศรัทธาความเพียรให้เข้มแข็งแกล้วกล้า เวลาเอาจริงเอาจังคือขณะขันธ์จะแตกจะไม่ต้องกลัวมหันตทุกข์ที่แสดงตัวอย่างเต็มที่ในเวลานั้น ผู้พิจารณารู้เท่าทันขันธ์ดังกล่าวนี้ อยู่ก็สบายตายก็มีชัยชนะ สมกับเป็นนักต่อสู้เพื่อเอาตัวรอดเป็นยอดคน คือเราเองซึ่งเป็นคน ๆ หนึ่งไม่ต้องเป็นยอดใครที่ไหน ได้เราและเป็นยอดเราแล้วเป็นพอตัว

ท่านอาจารย์มั่นนับว่าเป็นอาจารย์ตัวอย่างได้ทั้งภายนอกภายใน ความเพียร ความอดทน ความอาจหาญ ความฉลาดภายนอกภายใน ความสันโดษและมักน้อย นับว่าท่านเป็นเยี่ยมในสมัยปัจจุบัน ยากจะมีลูกศิษย์คนใดล้ำหน้าท่านไปได้ ท่านมีทั้งหูทิพย์ ตาทิพย์ และปรจิตตวิชชา คือฟังได้ทั้งเสียงสัตว์ เสียงมนุษย์ เสียงภูตผี เทวบุตร เทวดา อินทร์ พรหม ยม นาค เห็นได้ทั้งสัตว์มนุษย์ที่เป็นกายและวัตถุหยาบ ทั้งที่เป็นกายทิพย์ เช่น เปรตผี เทวดาเป็นต้น รู้ได้ทั้งจิตสัตว์ จิตมนุษย์ว่ามีความเศร้าหมองผ่องใสประการใด ตลอดความคิดปรุงต่าง ๆ ที่คิดอยู่ภายใน บางครั้งแม้เจ้าตัวผู้คิดขึ้นเองก็ไม่รู้ว่าได้คิดอะไรไปบ้าง เพราะเปิดทางให้ความคิดนึกไหลออกสู่อารมณ์ต่าง ๆ อยู่ตลอดเวลาโดยไม่มีสติควบคุมรักษาบ้างเลย กระทั่งได้ยินปัญหาท่านเป็นเชิงทักขึ้นมาถึงระลึกได้ บางรายยังมัวเซ่อไม่ทราบว่าท่านพูดอะไรให้ตัวบ้างก็ยังมี จึงน่าสลดสังเวชอยู่มากสำหรับรายเช่นนั้น

เวลาอยู่กับท่านไม่จำต้องอยู่ต่อหน้าท่านก็ได้ เพียงอยู่ภายในวัดหรือในสำนักเดียวกับท่านก็พอแล้ว ขณะคิดคะนองไปต่าง ๆ แบบปล่อยตัวไม่มีสติ เวลามาหาท่านจะได้ยินคำพูดแปลก ๆ ออกมาในเวลาใดเวลาหนึ่งจนได้ ยิ่งไปหาญคิดเรื่องลึกลับในเวลาอยู่ต่อหน้าท่านด้วยแล้ว จะเป็นเวลาท่านกำลังแสดงธรรมอบรมอยู่ก็ตาม เวลาสนทนาธรรมกันอยู่ก็ตามหรือเวลาอื่นใดก็ตาม ในเวลานั้น

จะได้ยินคำพูดหรือคำตอบเป็นเชิงไม้เรียว หรือเป็นอุบายแปลก ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งออกมาจนได้ นอกจากท่านขี้เกียจเท่านั้นจึงปล่อยไปตามกรรมในบางคราว

ตามที่พระอาจารย์ทั้งหลายที่เป็นลูกศิษย์ และเคยอยู่เชียงใหม่กับท่านเล่าให้ฟังถึงเรื่องหูทิพย์ ตาทิพย์และปรจิตตวิชชาของท่าน ว่าน่าอัศจรรย์และน่ากลัวมาก เฉพาะปรจิตตวิชชารู้สึกว่าท่านรวดเร็วมาก ใครคิดไม่ดีขึ้นที่ใดขณะใดเป็นได้การทันทีแทบทุกครั้ง ฉะนั้นเวลาอยู่กับท่านต่างองค์ต่างระวังสำรวมอินทรีย์อย่างเต็มที่ ไม่เช่นนั้นต้องโดนแน่ไม่มีทางปิดบังหรือหลีกเลี่ยงได้ บางครั้งมีพระบางองค์คิดเรื่องท่านดุอยู่โดยลำพังตนเอง เหตุที่จะคิดก็เพราะกลัวท่านมาก พอมาหาท่าน ท่านเริ่มตอบปัญหาทันทีว่า แทบทุกสิ่งไม่ว่าอาหารหรือที่อยู่เครื่องใช้สอยนุ่งห่มต่าง ๆ ก่อนจะสำเร็จรูปมาใช้ประโยชน์ได้ต้องผ่านการจัด การทำ การหุง การต้ม การฟัน การถาก การเลื่อย การไส การปัก การทอ มาอย่างเต็มที่มิใช่หรือ อยู่ ๆ ก็สำเร็จรูปออกมาให้อยู่กินใช้สอยอย่างสบายไปเลยอย่างนั้นไม่เคยมี เพราะโลกนี้เป็นโลกสร้างอยู่สร้างกิน มิใช่โลกนอนอยู่เฉย ๆ แล้วเกิดมาเอง

เห็นแต่คนตายเท่านั้นเองที่นอนอยู่เฉย ๆ ไม่ต้องทำอยู่ทำกิน ไม่ต้องดัดแปลงแต่งมรรยาทความประพฤติ ไม่ต้องมีครูอาจารย์ดุด่าสั่งสอน ก็เรายังไม่ตายและยังแสวงหาครูอาจารย์ให้อบรมสั่งสอนอยู่ แต่แล้วกลัวอย่างไม่มีเหตุมีผล และคิดว่าท่านดุท่านด่า ถ้าท่านไม่ว่าอะไรเลยก็จะคิดไปว่าท่านไม่สั่งไม่สอน ก็ยิ่งจะร้อนเข้าไปอีก เลยไม่มีอะไรพอดี มีแต่เรื่องคิดแบบโดดขึ้นโดดลง ทำนองวานรตัวโดดอยู่บนกิ่งไม้ โดดไปโดดมาถูกกิ่งไม้ผุก็ลงนอนกับพื้นเท่านั้นเอง เราจะเอาแบบไหน จะเอาแบบโดดกิ่งไม้ผุ หรือจะเอาแบบพระผู้มีครูอาจารย์คอยบอกกล่าวสั่งสอน บางทีถามเจ้าของต้นเหตุเสียเองเผื่อได้สติ ระลึกรู้ตัวว่าได้คิดอย่างไรไปบ้าง บางครั้งก็อธิบายเปรียบเปรยไปธรรมดา แต่รวมแล้วเพื่อเจ้าตัวได้ระลึกรู้ในสิ่งที่คิดไปแล้วนั้นว่า ไม่สูญหายไปไหน ยังกลับมาให้เจ้าของได้ฟังอีก ทั้งยังได้รู้ความผิดถูกของตัว คราวต่อไปจะได้ระวังสำรวม ไม่คิดแบบเปิดเปิงไปถ่ายเดียว

บางครั้งท่านเทศน์อย่างเผ็ดร้อน และในบางขณะยังได้ยกเอาองค์ท่านออกเป็นหลักฐานในทางความเพียร เกี่ยวกับความเด็ดเดี่ยวอาจหาญไม่กลัวตายก็มี เพื่อปลุกใจบรรดาศิษย์ให้มีแก่ใจ โดยเทศน์เป็นเชิงว่า ถ้าใครกลัวตายเพราะความเด็ดเดี่ยวทางความเพียร ผู้นั้นจะต้องกลับมาตายอีกหลายภพหลายชาติไม่อาจนับได้ ส่วนผู้ใดไม่กลัวตายผู้นั้นจะตัดภพชาติให้น้อยลงถึงกับไม่มีภพชาติเหลืออยู่ และผู้นั้นแลจะเป็นผู้ไปไม่กลับหลังมาหาบทุกข์อีก ตัวผมเองสลบไปถึง ๓ หน เพราะความเพียรกล้าเวทนาทับถม ยังไม่เห็นตายและยังรอดมาเป็นอาจารย์สอนหมู่คณะอยู่ได้ หมู่เพื่อนทำความเพียรยังไม่ถึงขั้นสลบไสลเลย ทำไมจึงกลัวตายกันนักหนาเล่า ถ้าไม่ตายไปพักหนึ่งก่อนก็น่ากลัวไม่เห็นธรรมชาติอัศจรรย์

ใครจะเชื่อหรือไม่ผมก็ได้ทำมาอย่างนี้ รู้เห็นธรรมมาบ้างตามกำลังก็ด้วยวิธีนี้ แล้วจะให้สอนหมู่คณะว่าค่อยเป็นค่อยไปนะ ฉันให้มาก นอนให้มาก ขี้เกียจให้มาก กิเลสจะได้กลัว อย่างนี้ผมสอนไม่ได้ เพราะไม่ใช่ทางกิเลสจะกลัว นอกจากมันจะหัวเราะเยาะเอาวันยังค่ำ ว่านึกว่าพากันมาทำความพากเพียร แต่แล้วทำไมจึงพากันมานอนตายอยู่อย่างนี้ ทั้ง ๆ ที่ยังหายใจอยู่ หรือพระพวกนี้พร้อมกันตายด้วยทั้งยังมีลมหายใจอยู่อย่างนี้เท่านั้น ไม่มีอะไรน่าชมเชย

พอเทศน์จบลงก็มีพระองค์หนึ่งคิดขึ้นมาด้วยทิฐิในเวลานั้นว่า โอ้โฮ ทำความเพียรขนาดถึงสลบไปเช่นนั้นมันเกินไป ถ้าจะเป็นถึงขนาดนั้นแล้ว เรายังไม่ไปนิพพาน แม้จะทุกข์อยู่ในโลกก็ยอมทุกข์มันไป โลกเขาก็ทุกข์เหมือนกัน มิได้ทุกข์เฉพาะเราคนเดียว ลงถึงสลบไสลแล้วจึงจะได้ไปนิพพานเช่นนี้ ใครจะไปสักกี่ร้อยกี่พันองค์ก็เชิญไปเถิด สำหรับเราแล้วเป็นไม่ไปแน่ ๆ เราอยู่ในโลกก็ไม่เห็นทุกข์ถึงกับสลบ ก็ทุกข์ธรรมดาเหมือนโลก ๆ เขาทุกข์กัน แต่ถ้าจะไปนิพพานต้องสลบเสียก่อนค่อยไปกันได้อย่างนี้ ก็เท่ากับนิพพานคือยาสลบเราดี ๆ นี่เอง ใครจะอยากไป เราน่ะไม่อยากไปแน่เพราะไม่อยากสลบ เพียงเห็นเขาสลบก็กลัวจะตายอยู่แล้ว ยังจะถูกเราเข้าไปอีกคนก็แย่

อีกพักหนึ่งธรรมเทศนาก็เริ่มขึ้นอย่างเผ็ดร้อนมาก ราวกับจะฉีกดิบ ๆ สด ๆ เอาทีเดียวว่า ท่าน……ไม่เชื่อผมหรือ? ท่านเข้าใจว่าผมมาโกหกเล่น ๆ อย่างนั้นหรือ? ถ้าไม่เชื่อก็นิมนต์ไปซะซิ จะมาอยู่ให้หนักสำนักทำไม ท่านมาเอง ผมมิได้นิมนต์ท่านมา เมื่อไม่เชื่อก็ต้องไปเอง อย่าให้ทันได้ขับไล่ แม้จะอยู่ก็ไม่เป็นประโยชน์ เพราะธรรมของพระพุทธเจ้ามิได้ประกาศไว้เพื่อสอนโมฆบุรุษเช่นท่าน ความคิดแบบท่านไม่ควรนำมาคิดในเพศของพระที่กำลังอาศัยผ้าเหลืองเป็นอยู่ เพราะผู้ทรงเพศนี้เป็นเพศที่เชื่อธรรม แต่ท่านมิได้เชื่อผมและเชื่อธรรม จึงคิดค้านความพ้นทุกข์ที่เป็นไปตามแบบของพระพุทธเจ้า

ที่ใดสนุกกินสนุกนอนไม่ต้องทำความพากเพียรให้ลำบากก็นิมนต์ท่านไปที่นั้น ถ้ารู้ธรรมเห็นธรรมของจริงด้วยวิธีนั้นในสถานที่นั้น ก็ขอนิมนต์กลับมาโปรดผมคนกิเลสหนาปัญญาทึบบ้าง จะยกมือสาธุสุดศอกสุดแขนและขอบบุญขอบคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมนั่นแล การสอนผมก็สอนด้วยความจริงว่าผู้หวังพ้นทุกข์ต้องเป็นผู้อาจหาญไม่กลัวตาย แต่ท่านไม่เชื่อว่าเป็นความจริง จึงขอเกิดตายเพื่อแบกหามทุกข์อยู่ในโลก ท่านอยากอยู่ในโลกกองทุกข์ก็เชิญท่านอยู่ไป แต่อย่ามาคัดค้านทางเดินของธรรมที่เป็นศาสดาสอนโลกแทนพระพุทธเจ้า จะเป็นขวากหนามทิ่มแทงพระศาสดาอันบริสุทธิ์ และกั้นทางเดินของหมู่ชนผู้มุ่งตามเสด็จอยู่อย่างเต็มใจ

ความคิดเห็นแบบท่านนอกจากจะเป็นความผิดเฉพาะตนแล้ว ถ้าได้ระบายออกทางวาจายังจะเป็นข้าศึกแก่พระศาสนาและประชาชนอย่างมากมาย ผมเข้าใจว่าท่านมาบำเพ็ญเพื่อส่งเสริมตนและพระศาสนา มิได้คิดว่าท่านจะมาคิดทำลายตนและพระศาสนา ตลอดหมู่ชนที่เลื่อมใสธรรมของพระพุทธเจ้า เพิ่งทราบว่าท่านคือเพชฌฆาตสังหารตนและพระศาสนาอย่างย่อยยับ ถ้าไม่คิดแก้ไขเสียแต่ขณะนี้ท่านจะเสียคน และยังจะทำให้ผู้อื่นเสียตามท่านอีกมากมายซึ่งน่าสลดและเสียดายอย่างยิ่ง ในพระประวัติมีว่า ก่อนตรัสรู้พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญพระองค์สลบไปสามครั้งนั้น ท่านเชื่อว่าเป็นความจริงหรือหาว่าพระองค์โกหก

ท่านเป็นคนทั้งคนและมาบวชเป็นพระธุดงค์ทั้งองค์ ไม่เชื่อธรรมและเจ้าของพระประวัติแล้วก็หมดคุณค่าทั้งมวลในตัวคน เพียงอยู่กับลมหายใจไปวันหนึ่งเท่านั้น ซึ่งไม่ผิดอะไรกับคนที่ตายแล้ว เพราะทิฐิพาให้ตายทั้งเป็น เหม็นทั้งที่ยังมีลมเดินอยู่ ว่าอย่างไรล่ะท่าน……จะเลือกทางไหนเดิน เพื่อความสะดวกราบรื่นและปลอดภัยแก่ตัวเอง เฉพาะผมแล้วไม่มีทางให้ท่านเดินยิ่งกว่านี้ นอกจากที่แสดงมานี้เท่านั้น พระพุทธเจ้าและพระสาวกอรหันต์ทุก ๆ องค์ ท่านเดินทางนี้ ไม่มี

ทางพิเศษไปกว่านี้ ผมก็เดินตามทางสายนี้นับแต่วันบวชและปฏิบัติมา แม้ธรรมที่นำมาสั่งสอนหมู่เพื่อนก็ได้มาจากทางสายนี้

ท่านแสดงอย่างเผ็ดร้อนยิ่งกว่าครั้งใด ๆ พร้อมด้วยเหตุผล ประหนึ่งน้ำไหลไฟสว่างไปทั่วโลกธาตุ แต่นำมาลงพอประมาณ ไม่เต็มตามความจริงที่ท่านแสดงในเวลานั้น บรรดาผู้ฟังแทบตัวจมลงพื้น ใจสั่นขวัญหายไปตาม ๆ กัน สติไม่อยู่กับตัว ต่างคนต่างกลัว เพราะไม่เคยได้ยินได้ฟังมาในชีวิต ขณะที่ท่านเทศน์ที่เต็มไปด้วยเหตุผลและเผ็ดร้อนอย่างถึงใจเช่นนั้น ทำให้ผู้ฟังเห็นจริงยอมจำนนและกลัวท่านมาก เฉพาะผู้เป็นต้นเหตุก็เห็นจริงตามและยอมตนลงโดยลำดับ จนยอมอย่างหมอบราบไม่มีทางโต้แย้ง การแสดงก็ค่อย ๆ ลดความเผ็ดร้อนลงตาม ๆ กัน จนเลยลงมาถึงขั้นปลอบโยน เมื่อเห็นผู้นั้นยอมตนแล้ว

พอจบการแสดงธรรมและเลิกประชุมแล้วออกมา ต่างถามกันวุ่นวายว่าใครนะหาญไปคิดเรื่องพิสดารเกินโลก ทำให้ท่านเทศน์ใหญ่จนเสียงไม่เป็นเสียง จนกลายเป็นเสียงฟ้าร้องฟ้าผ่าไปได้ ใครไปคิดคัดค้านอะไรจัง ๆ กับท่าน ท่านถึงได้เทศน์ขนาดนี้ ต้องมี ถ้าไม่มีท่านไม่เคยเทศน์ถึงขนาดนี้ ความคิดนั้นคงไปกระทบท่านอย่างแรงจนรั้งไม่อยู่ ท่านถึงได้เปิดเต็มที่ พระองค์นั้นก็เปิดเผยให้ฟังดังที่เขียนผ่านมา

ตามบรรดาพระธุดงค์ท่านมิได้ปิดบังความคิดความเห็นของตัว องค์ใดคิดอย่างไรเวลาถูกท่านเทศน์ผ่านไปแล้วออกมาจากที่นั้น ขณะถามกันท่านก็เล่าให้ฟังตามจริง ท่านเป็นทำนองนี้แทบทุกองค์ ท่านถือเป็นเรื่องขบขันและได้สติไปด้วยจากการเทศน์ดุด่าผู้คิดผิด ยิ่งเวลาไปบิณฑบาตหรือไปกิจธุระต่าง ๆ ไปเจอเอาอะไรเข้าในที่ต่าง ๆ กลับมาอารมณ์นั้นค้างมาและคอยกระซิบเขย่าให้คิดอยู่เสมอ นั่นแลยิ่งสำคัญและลงเครื่องดัดสันดาน ถึงขนาดจนผู้ฟังด้วยกันต้องตกใจกลัวและหันหน้ามององค์นั้นองค์นี้ไปรอบ ๆ ไม่อยู่สงบสุขได้ เฉพาะตัวการเองมือไม้และอวัยวะสั่นไปทั้งร่าง ทั้งกลัวท่าน ทั้งละอายหมู่เพื่อน ตัวแทบหมอบติดพื้นเงยศีรษะไม่ขึ้น พอออกมาก็รุมถามกันอีกและได้ความว่า มีผู้ก่อเหตุให้ท่านต้องเทศน์จนได้อย่างนี้เสมอ

คิดแล้วน่าสงสาร เพราะไม่มีเจตนา แต่ปุถุชนคนธรรมดาเราไม่ใช่ไม้แห้ง ถูกแดดถูกฝนย่อมแสดงอาการร้อนอาการหนาวไปบ้าง ขณะที่คิดนั้นเนื่องจากสติตามไม่ทันเพราะใจเป็นสิ่งที่รวดเร็วยิ่งกว่าสายฟ้าแลบ จึงต้องถูกท่านเข่นบ่อย ๆ เรื่องปรจิตตวิชชาคือการกำหนดรู้ใจผู้อื่นนั้นท่านรู้สึกรวดเร็วมากเท่าที่เคยเห็นมาแล้ว บรรดาพระที่เคยอยู่กับท่านมาแล้วไม่มีทางสงสัยท่านเกี่ยวกับความรู้ประเภทนี้ ท่านรู้ได้อย่างรวดเร็วและทักจิตของผู้คิดผิดได้โดยถูกต้องไม่มีผิด นอกจากท่านขี้เกียจทักบ่อยก็ปล่อยไปบ้างพอเราได้มีเวลาหายใจ มิฉะนั้นคงอัดอั้นตันใจตายเป็นแน่ ข้อนี้ผู้เขียนเคยโดนบ่อยกว่าเพื่อน เพราะความไม่อยู่เป็นสุขนั่นแลเป็นสาเหตุ

ผู้อดทนอยู่กับท่านนาน ๆ ย่อมได้กำลังทางจิตตภาวนา มีหลักใจมั่นคง เพราะถูกทุบ ถูกเข่น ถูกตบตีอยู่เสมอ ความที่เคยระวังสำรวมใจอยู่เป็นนิจย่อมกลายเป็นคนมีสติปัญญาขึ้นมาและสามารถต้านทานต่อเหตุการณ์ได้ ถ้าเป็นวิชาทางโลกเรียกว่าเรียนและทดลองกับครูจนอยู่ยงคงกระพันชาตรี คืออยู่ปืนยืนดาบไม่สะทกสะท้าน เพราะฟันไม่เข้ายิงไม่ออก ถ้าเป็นธรรมก็เรียกว่ายืนยงคงที่ต่ออารมณ์ดีชั่ว ไม่กลัวว่าจิตจะหวั่นไหวพรั่นพรึง เพราะสิ่งยั่วยวนกวนใจ อยู่อย่าง*สุคโต*ในอิริยาบถต่าง ๆ

แต่ใจปุถุชนเราพอพูดถึงนิพพานรู้สึกหดหู่เหี่ยวแห้งพิกล ไม่ห้าวหาญร่าเริงเหมือนพูดเรื่องงานอื่น ๆ ที่นั่นที่นี่ ทั้งนี้คงคิดว่าไม่สนุกสนานรื่นเริง เพราะไม่เคยเห็นเคยไป ไม่เคยได้เคยถึงเหมือนสิ่งจำเจทั้งหลาย ไม่จำต้องพูดถึงพวกเราที่เป็นลูก ๆ หลาน ๆ ว่าไม่อยากไปนิพพานกัน แม้แต่พ่อ แม่ ปู่ ย่า ตา ยายของพวกเรา ท่านยังไม่ค่อยคิดอยากไปกันเลย ทั้งไม่ค่อยเห็นท่านชักชวนบ้าง อย่างน้อยก็ชักชวนเข้าวัดฟังธรรมจำศีล อบรมธรรมใส่ใจพอเป็นผู้สงบงามตาบ้าง ไม่ประพฤติแสลงแทงใจจนเกินไป เรื่องอื่น ๆ ท่านยังชักชวนชาวบ้านทั้งทางตรงและทางอ้อมจนเบื่อจะฟังและปฏิบัติตาม

ฉะนั้น คำว่านิพพานคงคิดเดาล่วงหน้ากันไปอย่างไม่สงสัยว่าจะผิด ว่านิพพานคือเมืองเงียบนั่นเอง เพราะไม่มีปี่มีขลุ่ยเครื่องขับกล่อมบำรุงบำเรอและผู้คอยทะนุถนอมเอาอกเอาใจ เป็นเมืองไร้ชาติขาดรสที่โลกต้องการเสียทุกอย่าง จึงไม่ค่อยคิดอยากไปกัน กลัวจะไปตกนรกเมืองสงบเงียบ ไม่มองเห็นหน้าใคร พี่ ป้า น้า อา สิงสาราสัตว์ เสียงนกเสียงกา เสียงรถเสียงรา เสียงหัวเราะและร้องไห้ก็ไม่มี เป็นเมืองที่หมดความคาดหมายคลายความทะเยอทะยานอยากเสียทุกอย่าง ผู้มีความหวังอยู่จึงไม่อยากไปกัน แม้จะไปคงไปไม่ได้ เพราะยังมีความหวังอันเป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งยั้งใจไว้ว่าต้องรอ

ท่านผู้ไปนิพพานได้ คือท่านผู้หมดความหวังทางโลกามิสโดยสิ้นเชิง ไม่ติดต่อก่อเรื่องราวใจไม่หนาวไม่ร้อน ไม่หย่อนไม่ตึง มีความพอดีคือมัชฌิมาโดยหลักธรรมชาติเป็นที่สถิต ไม่มีความอยาก ความหวัง ความหิวโหยอิดโรย ความรื่นเริงบันเทิงทั้งหลาย อันเป็นเครื่องเขย่าก่อกวนจิตใจให้ขุ่นมัวมั่วสุม มีแต่ความสงบสุขอันละเอียดสุขุม ไม่มีสิ่งใด ๆ มาเขย่าเย้ายวนเหมือนจิตที่เจือด้วยโลกามิส ซึ่งเป็นความสุขเพียงสุ่ม ๆ เดา ๆ ลุ่ม ๆ ดอน ๆ สุขเพียงโยก ๆ คลอน ๆ คอยแต่จะหกจะล้มจะจมหายไป ไม่จีรังถาวรพอหายใจได้ ถ้าเป็นน้ำก็ทั้งขุ่นทั้งโคลน ถ้าเป็นอาหารก็ทั้งเผ็ดทั้งเปรี้ยวทั้งจืดทั้งเค็ม ไม่มีรสอร่อยเหมาะสม รับเข้าไปคอยแต่จะเป็นลม ทำให้ง่วงเหงาหาวนอนอยู่ไม่เป็นสุข

ดังนั้นสิ่งที่เคยสัมผัสมาแล้วพอรู้รสของมัน จึงควรใคร่ครวญทดสอบความหนักเบาได้เสียของสิ่งนั้น ๆ บ้าง พอมีทางระบายถ่ายเทพอ ประมาณ ส่วนไม่ดีจะไม่นอนจมอยู่ในจิตจนไม่มีที่เก็บ เพราะมีมากเหลือประมาณ มองไปมาทางใดเห็นแต่กองทุกข์ที่ใจเที่ยวเก็บมาสั่งสมไว้ นักปราชญ์ท่านฉลาดกว่าพวกเรามากในการปฏิบัติต่อตัวเอง ทำอะไร พูดอะไร คิดอะไรถูกต้องจุดที่มุ่งหมาย ท่านไม่แย้ง ไม่ฝืน ไม่ขัดขืนความจริง ทั้งไม่เย่อหยิ่งจองหอง ไม่ลำพองตนว่าเก่ง ว่าดี เมื่อมีผู้เตือนสติท่านรีบยึดมาเป็นธรรมสอนตน ผิดกับพวกเราอยู่มาก ราวฟ้ากับดิน จึงควรยึดถือเป็นหลักเป็นเกณฑ์ จะเป็นคนมีขอบเขตมีเหตุมีผล ไม่ยอมทำตามความอยากที่เคยมีอำนาจบนหัวใจมานาน

เมื่อพยายามฝ่าฝืนดัดแปลงใจให้เป็นไปตามทางของนักปราชญ์ ต้องประสบผลคือความสุขในปัจจุบันทันตา แม้จะมิได้เป็นเจ้าของเงินล้าน แต่ก็พอมีทางได้รับความสุขจากสมบัติและความประพฤติของตนเท่าที่ควร เพราะคนฉลาดปกครองตนให้มีความสุขและปลอดภัย ไม่จำต้องเที่ยวแสวงหาทรัพย์ตั้งมากมาย หรือเที่ยวกอบโกยเงินเป็นล้าน ๆ มาเป็นเครื่องบำรุงโดยถ่ายเดียวถึงจะมีความสุข แม้ผู้มีสมบัติพอประมาณในทางที่ชอบก็พอมีความสุขได้ และอาจมี

ความสุขมากกว่าผู้ได้มาในทางมิชอบเสียอีก เพราะนั่นมิใช่สมบัติของตนอย่างแท้จริง ทั้ง ๆ ที่อยู่ในกรรมสิทธิ์ที่ตนรับรอง แต่กฎความจริงคือกรรมสาปแช่งไม่เห็นด้วย และอำนวยผลเป็นทุกข์ในลำดับต่อไปไม่มีสิ้นสุด นักปราชญ์ท่านจึงกลัวกันนักหนา แต่คนโง่อย่างพวกเราผู้ชอบสุกเอาเผากินและชอบเห็นแก่ตัว จึงชอบทำกันอุตลุดชนิดไม่มีวันอิ่มพอ ทั้งที่ไม่ประสบผลคือความสุขดังใจหมาย แม้พยายามไปอย่างไม่ลดละเพียงไร

ท่านพระอาจารย์มั่นคราวพักอยู่จังหวัดเชียงใหม่ พระที่ตั้งใจปฏิบัติธุดงคกรรมฐานไปอยู่กับท่านไม่ค่อยมากนัก เพราะท่านไม่ชอบออกมาเมืองมานาแถวนอก ๆ อยู่แต่ในป่าในเขาตลอดมา ขณะที่ท่านอยู่เชียงใหม่ก็ได้รับจดหมายท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ วัดโพธิสมภรณ์ อุดรธานี ซึ่งเคยเป็นลูกศิษย์ท่านมาแต่เล็ก อาราธนานิมนต์ให้ท่านกลับไปอยู่จังหวัดอุดรธานีหลายฉบับ แต่ท่านทั้งไม่ตอบจดหมายทั้งไม่รับนิมนต์ตลอดมา จนราว พ.ศ. ๒๔๘๒–๒๔๘๓ ท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์อุดรธานี มาอาราธนานิมนต์ด้วยตนเอง และเข้าไปจนถึงที่ท่านอาจารย์พักอยู่ ท่านจึงตอบจดหมายท่านเจ้าคุณทุกฉบับในเวลาเดียวกันว่า จดหมายท่านเจ้าคุณส่งมาผมได้รับทุกฉบับ แต่เป็นจดหมายเล็กเห็นว่าไม่สำคัญจึงมิได้ตอบ แต่คราวนี้จดหมายใหญ่มาคือท่านเจ้าคุณมาเอง ผมจึงตอบ ว่าแล้วท่านหัวเราะ ท่านเจ้าคุณก็หัวเราะเช่นกัน

พอได้โอกาสท่านเจ้าคุณก็อาราธนานิมนต์ท่านอาจารย์ให้กลับไปโปรดที่อุดรฯ ซึ่งท่านได้จากมาเป็นเวลาหลายปีแล้ว บรรดาสานุศิษย์ทางอุดรฯ คิดถึงท่านมาก ขอให้ท่านเจ้าคุณมาอาราธนาในนามของชาวอุดรฯ คราวนี้ท่านขัดไม่ได้จำต้องรับนิมนต์ จากนั้นท่านเจ้าคุณกราบเรียนกำหนดการมารับท่าน ตกลงกันต้นเดือนพฤษภาคม ๒๔๘๒ เป็นระยะเวลามารับท่าน

ก่อนท่านอาจารย์จะจากที่พักออกมาวัดเจดีย์หลวง เชียงใหม่ พวกรุกขเทวดาจำนวนมากพากันมาอาราธนาวิงวอนขอให้ท่านพักอยู่ที่นั้นต่อไป ยังไม่อยากให้ท่านหนีไปไหน เขาบอกว่าเวลาท่านอยู่ที่นั้นพวกเทวดาทุกชั้นทุกภูมิได้รับความร่มเย็นเป็นสุขโดยทั่วกัน เพราะอำนาจเมตตาธรรมท่านแผ่ครอบทั่วทุกทิศทุกทางทั้งกลางวันกลางคืน เทวดาทั้งหลายมีความสุขมากและคารพรักท่านมากมาย ไม่อยากให้ท่านจากไป เมื่อท่านจากไปแล้ว ความสุขที่พวกเขาเคยได้รับจากท่านจะลดลง แม้การปกครองกันก็ไม่สะดวกเหมือนที่ท่านยังอยู่

ท่านได้บอกกับเทวดาทั้งหลายว่า เป็นความจำเป็นที่จะต้องจากไป เพราะได้รับคำนิมนต์แล้วว่าไป จำต้องไปตามความสัตย์ความจริง จะเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นไม่ได้ คำพูดของพระไม่เหมือนคำพูดของโลกทั่ว ๆ ไป พระเป็นผู้มีศีลต้องมีสัตย์ ถ้าขาดคำสัตย์ศีลก็กลายเป็นสูญไปทันทีไม่มีอะไรเหลืออยู่ในองค์พระ ฉะนั้นพระต้องรักษาสัตย์ศีล

พอตกเดือนพฤษภาคม ท่านกับคณะลูกศิษย์ที่จะติดตามไปอุดรฯ ด้วย เริ่มออกเดินทางจากที่พัก ออกมาวัดเจดีย์หลวงและพักที่นั่น ฝ่ายพระอาจารย์อุ่น วัดทิพยรัตน์นิมิตกับคณะญาติโยมชาวอุดรฯ ที่มารับท่านก็มาถึงในระยะเดียวกัน ท่านพักอยู่วัดเจดีย์หลวง ราว ๖–๗ คืน ขณะพักอยู่ที่นั้น มีคณะศรัทธาชาวเชียงใหม่ที่มีความเลื่อมใสในท่าน ได้พร้อมกันมาอาราธนานิมนต์ให้ท่านพักอยู่ที่นั้นนาน ๆ เพื่อโปรดเมตตาชาวเชียงใหม่ต่อไป แต่ท่านรับนิมนต์ไม่ได้ ทำนองเดียวกับเทวดาอาราธนา เพราะได้รับนิมนต์เสียแล้วก่อนจะจากเชียงใหม่ ท่านเจ้าคุณราชกวี และคณะศรัทธาเชียงใหม่ อาราธนาท่านขึ้นแสดงธรรมในวันวิสาขะ เป็นกัณฑ์ต้น เพื่อไว้อาลัยสำหรับ

ศรัทธาทั้งหลาย ซึ่งผู้เขียนก็ไปถึงเชียงใหม่ในระยะเดียวกัน ได้ฟังเทศน์ท่านด้วยความสนใจอย่างยิ่ง ท่านแสดงธรรม ๓ ชั่วโมงพอดีถึงจบกัณฑ์ ท่านเทศน์เป็นที่จับใจอย่างฝังลึก ยังไม่มีเวลาลบเลือนตลอดมาถึงปัจจุบัน

ใจความสำคัญของธรรมที่ท่านแสดงในวันนั้นมีว่า "วันนี้ตรงกับวันพระพุทธเจ้าประสูติ ตรัสรู้ และดับขันธปรินิพพาน เราเรียกว่าวันวิสาขบูชา พระพุทธเจ้าเกิดกับสัตว์โลกเกิดต่างกันมากตรงที่ท่านเกิดแล้วไม่หลงโลกที่เกิด ที่อยู่และที่ตาย มิหนำยังกลับรู้แจ้งที่เกิด ที่อยู่ และที่ตายของพระองค์ด้วยพระปัญญาญาณโดยตลอดทั่วถึง ที่เรียกว่าตรัสรู้นั่นเอง เมื่อถึงกาลอันควรจากไปทรงลาขันธ์ที่เคยอาศัยเป็นเครื่องมือบำเพ็ญความดีมาจนถึงขั้นสมบูรณ์เต็มที่ แล้วจากไปแบบสุคโต สมเป็นศาสดาของโลกทั้งสาม ไม่มีที่น่าตำหนิแม้นิดเดียว ก่อนเสด็จจากไปโดยพระกายที่หมดหนทางเยียวยาก็ได้ประทานพระธรรมไว้เป็นองค์แทนศาสดา ซึ่งเป็นที่น่ากราบไหว้บูชาคู่พึ่งเป็นพึ่งตายถวายชีวิตจริง ๆ

เราทั้งหลายต่างเกิดมาด้วยวาสนา มีบุญพอเป็นมนุษย์ได้อย่างเต็มภูมิ ดังที่ทราบอยู่แก่ใจ แต่อย่าลืมตัวลืมวาสนาของตัว โดยลืมสร้างคุณงามความดีเสริมต่อภพชาติของเราที่เคยเป็นมนุษย์จะเปลี่ยนแปลงและกลับกลายหายไป ชาติต่ำทรามที่ไม่ปรารถนาจะกลายมาเป็นตัวเราเข้าแล้วแก้ไม่ตก ความสูงศักดิ์ ความต่ำทราม ความสุขทุกขั้นจนถึงบรมสุข และความทุกข์ทุกขั้นจนเข้าขั้นมหันตทุกข์เหล่านี้ มีได้กับทุกคนตลอดสัตว์ถ้าตนเองทำให้มี อย่าเข้าใจว่าจะมีได้เฉพาะผู้กำลังเสวยอยู่เท่านั้น โดยผู้อื่นมีไม่ได้ เพราะสิ่งเหล่านี้เป็นสมบัติกลาง แต่กลับกลายมาเป็นสมบัติจำเพาะของผู้ผลิตผู้ทำก็ได้ ฉะนั้นท่านจึงสอนไม่ให้ดูถูกเหยียดหยามกัน เมื่อเห็นเขาตกทุกข์หรือกำลังจน จนน่าทุเรศ เราอาจมีเวลาเป็นเช่นนั้นหรือยิ่งกว่านั้นก็ได้ เมื่อถึงวาระเข้าจริง ๆ ไม่มีใครมีอำนาจหลีกเลี่ยงได้ เพราะกรรมดีชั่วเรามีทางสร้างได้เช่นเดียวกับผู้อื่น จึงมีทางเป็นได้เช่นเดียวกับผู้อื่น และผู้อื่นก็มีทางเป็นได้เช่นที่เราเป็นและเคยเป็น

ศาสนาเป็นหลักวิชาตรวจตราดูตัวเองและผู้อื่นได้อย่างแม่นยำ และเป็นวิชาเครื่องเลือกเฟ้นได้อย่างดีเยี่ยม ไม่มีวิชาใดในโลกเสมอเหมือน นับแต่บวชและปฏิบัติมาอย่างเต็มกำลังจนถึงวันนี้ มิได้ลดละการตรวจตราเลือกเฟ้นสิ่งดีชั่วที่มี และเกิดอยู่กับตนทุกระยะ มีใจเป็นตัวการพาสร้างกรรมประเภทต่าง ๆ จนเห็นได้ชัดว่า กรรมมีอยู่กับผู้ทำ มีใจเป็นต้นเหตุของกรรมทั้งมวลไม่มีทางสงสัย ผู้สงสัยกรรมหรือไม่เชื่อกรรมว่ามีผล คือคนลืมตนจนกลายเป็นผู้มืดบอดอย่างช่วยอะไรไม่ได้ คนประเภทนั้น แม้เขาจะเกิดและได้รับการเลี้ยงดูจากพ่อแม่มาเป็นอย่างดีเหมือนโลกทั้งหลายก็ตาม เขามองไม่เห็นคุณของพ่อแม่ว่าได้ให้กำเนิดและเลี้ยงดูตนมาอย่างไรบ้าง แต่เขาจะมองเห็นเฉพาะร่างกายเขาที่เป็นคนซึ่งกำลังรกโลกอยู่โดยเจ้าตัวไม่รู้เท่านั้น ไม่สนใจคิดว่าเขาเกิดและเติบโตมาจากท่านทั้งสอง ซึ่งเป็นแรงหนุนร่างกายชีวิตจิตใจเขา ให้เจริญเติบโตมาจนถึงปัจจุบัน

การดื่มและการรับประทานอาหารทุกประเภท ล้วนเป็นการเสริมสร้างสุขภาพและความเจริญเติบโตแก่ร่างกายให้เป็นอยู่ตามกาลของมัน การทำเพื่อร่างกาย ถ้าไม่จัดว่าเป็นกรรมคือการทำ จะควรจัดว่าอะไร สิ่งที่ร่างกายได้รับมาเป็นประจำ ถ้าไม่เรียกว่าผล จะเรียกว่าอะไรจึงจะถูกตามความจริง ดีชั่วสุขทุกข์ที่สัตว์ทั่วโลกได้รับกันมาตลอดสาย ถ้าไม่มีแรงหนุนเป็นต้นเหตุอยู่แล้ว

จะเป็นมาได้ด้วยอะไร ใจอยู่เฉย ๆ ไม่คะนองคิดในลักษณะต่าง ๆ อันเป็นทางมาแห่งดีและชั่ว คนเราจะกินยาตายหรือฆ่าตัวตายได้ด้วยอะไร สาเหตุแสดงอยู่อย่างเต็มใจที่เรียกว่าตัวกรรมและทำคนจนถึงตาย ยังไม่ทราบว่าตนทำกรรมแล้ว ถ้าจะไม่เรียกว่ามืดบอด จะควรเรียกว่าอะไร

กรรมอยู่กับตัวและตัวทำกรรมอยู่ทุกขณะ ผลก็เกิดอยู่ทุกเวลา ยังสงสัยหรือไม่เชื่อกรรมว่ามีและให้ผลแล้วก็สุดหนทาง ถ้ากรรมวิ่งตามคนเหมือนสุนัขวิ่งตามเจ้าของเขาก็เรียกว่าสุนัขเท่านั้นเอง ไม่เรียกว่ากรรม นี่กรรมไม่ใช่สุนัข แต่คือการกระทำดีชั่วทางกายวาจาใจต่างหาก ผลจริงคือความสุขทุกข์ที่ได้รับกันอยู่ทั่วโลก กระทั่งสัตว์ผู้ไม่รู้จักกรรม รู้แต่กระทำคือหาอยู่หากิน ที่ทางศาสนาเรียกว่ากรรมของสัตว์ของบุคคล และผลกรรมของสัตว์ของบุคคล”

กัณฑ์นี้ผู้เขียนได้ฟังด้วยตัวเองอย่างถึงใจจากความสนใจใฝ่ฝันในองค์ท่านมานาน จึงได้นำมาลงเพื่อท่านผู้ไม่ได้ฟังจะได้อ่านกรรมตัวเองบ้าง บางทีอาจเหมือนกรรมของผู้อื่น ซึ่งต่างเป็นนักสร้างกรรมเหมือนกัน พอเทศนาจบลงจากธรรมาสน์เดินมากราบพระประธาน ท่านเจ้าคุณราชกวีเรียนขึ้นว่า วันนี้ท่านอาจารย์เทศน์ใหญ่ สนุก ฟังกันเต็มที่สำหรับกัณฑ์นี้ ท่านตอบว่า “เทศน์ซ้ำท้ายความแก่อาจมีใหญ่บ้าง ต่อไปจะไม่ได้มาเทศน์อีก เวลานี้ก็แก่มากแล้ว” ท่านพูดนี้เหมือนเป็นอุบายบอกว่าจะไม่ได้กลับมาเชียงใหม่อีกแล้วในชีวิตนี้ เลยกลายเป็นความจริงขึ้นมา คือท่านไม่ได้กลับไปอีกจริง ๆ สมกับคำว่าเทศน์ซ้ำท้ายความแก่ ผู้เขียนรู้สึกปีติซาบซึ้งในองค์ท่าน และธรรมท่านแทบตัวลอย และมองดูท่านไม่มีเวลาอิ่มพอ ดังได้เขียนความไม่เป็นท่าของตนลงในหนังสือทางร่มเย็นบ้างแล้ว

ท่านพักอยู่วัดเจดีย์หลวงพอควรแก่กาลแล้ว ก็ออกเดินทางลงมากรุงเทพฯ ขณะออกจากวัดมีสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ธมฺมธโร,พิมพ์) วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน กรุงเทพมหานคร ซึ่งเวลานั้นเป็นพระราชกวีและพระผู้ใหญ่ตลอดศรัทธาญาติโยมตามส่งท่านมากมาย และมีเทวดาเป็นจำนวนมากตามส่งท่านไปสถานีรถไฟ ท่านว่าบนอากาศทั้งข้างหน้าข้างหลังข้างซ้ายข้างขวาเต็มไปด้วยเทวดาที่เหาะลอยตามส่งท่าน แม้ไปจนถึงสถานีแล้วก็ยังไม่พากันกลับไปภูมิฐานของตน ยังคงยับยั้งรอคอยตามส่งท่านอยู่บนอากาศ จนถึงเวลารถไฟจะเคลื่อนออกจากสถานี ท่านว่าชุลมุนวุ่นวายพอดู ทั้งจะแสดงอาการต้อนรับประชาชนพระเณรที่ตามส่งเป็นจำนวนมาก ทั้งจะแสดงกิริยาทางใจเพื่ออวยชัยให้พรแก่เทวดาทั้งหลายที่เหาะลอยและยับยั้งอยู่ในอากาศ เพื่อรับพรจากท่านเป็นวาระสุดท้าย พอปฏิสันถารกับประชาชนเสร็จ และรถไฟเริ่มเคลื่อนออกจากสถานีแล้ว จึงได้ปฏิสันถารและอวยพรให้แก่เทวดาทั้งหลายบนรถไฟ

ท่านว่าน่าสงสารเทวดาบางรายที่เกิดความเลื่อมใสในท่านมาก ไม่อยากให้ท่านจากไป แสดงความกระวนกระวายระส่ำระสาย และเสียอกเสียใจเช่นเดียวกับมนุษย์เราดี ๆ นี่เอง เทวดาบางพวกอุตส่าห์เหาะลอยตามส่งท่านไปไกลตามขบวนรถไฟที่กำลังวิ่งตามรางไปอย่างเต็มที่ จนท่านต้องกำหนดจิตบอกให้พากันกลับไปถิ่นฐานของตน จึงให้พากันกลับด้วยความอาลัยอาวรณ์อย่างไม่มีจุดหมาย ว่าท่านจะได้กลับมาเมตตาโปรดอีกเมื่อไรหรือไม่ สุดท้ายก็พากันหมดหวังเพราะท่านมิได้กลับไปอีก และท่านก็มิได้พูดด้วยว่า รุกขเทวดาทางเชียงใหม่ได้พากันไปฟังเทศน์เวลาท่านไปอยู่อุดรฯ และสกลนครแล้ว

พอรถไฟถึงกรุงเทพฯ เข้าพักวัดบรมนิวาสตามคำสั่งทางโทรเลขของสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสฺโส อ้วน) วัดบรมนิวาส กรุงเทพมหานคร ที่บอกไปว่าให้ท่านไปพักวัดบรมฯ ก่อนเดินทางไปอุดรฯ ในระยะที่พักอยู่ที่นั้นปรากฏว่ามีคนมาถามปัญหากับท่านมาก มีปัญหาของบางรายที่แปลกกว่าปัญหาทั้งหลายจึงได้นำมาลง มีใจความว่า "ได้ทราบว่าท่านรักษาศีลองค์เดียว มิได้รักษาถึง ๒๒๗ องค์ เหมือนพระทั้งหลายที่รักษากันใช่ไหม?" ท่านตอบว่า "ใช่ อาตมารักษาเพียงอันเดียว"

เขาถามว่า "ที่ท่านรักษาเพียงอันเดียวนั้นคืออะไร" ท่านตอบว่า "คือใจ" เขาถามว่า "ส่วน ๒๒๗ นั้นท่านไม่ได้รักษาหรือ" ท่านตอบว่า "อาตมารักษาใจไม่ให้คิดพูดทำในทางผิด อันเป็นการล่วงเกินข้อห้ามที่พระองค์ทรงบัญญัติไว้ จะเป็น ๒๒๗ หรือมากกว่านั้นก็ตาม บรรดาที่เป็นข้อทรงบัญญัติห้าม อาตมาก็เย็นใจว่า ตนมิได้ทำผิดต่อพุทธบัญญัติ ส่วนท่านผู้ใดจะว่าอาตมารักษาศีล ๒๒๗ หรือไม่นั้น สุดแต่ผู้นั้นจะคิดจะพูดเอาตามความคิดของตน เฉพาะอาตมาได้รักษาใจอันเป็นประธานของกายวาจาอย่างเข้มงวดกวดขันตลอดมา นับแต่เริ่มอุปสมบท"

ถามว่า "การรักษาศีลต้องรักษาใจด้วยหรือ?" ท่านตอบว่า "ถ้าไม่รักษาใจจะรักษาอะไรถึงจะเป็นศีลเป็นธรรมที่ดีงามได้ นอกจากคนที่ตายแล้วเท่านั้นจะไม่ต้องรักษาใจ แม้กายวาจาก็ไม่จำต้องรักษา แต่ความเป็นเช่นนั้นของคนตาย นักปราชญ์ท่านไม่ได้เรียกว่าเขามีศีล เพราะไม่มีเจตนาเป็นเครื่องส่อแสดงออก ถ้าเป็นศีลได้ควรเรียกได้เพียงว่าศีลคนตาย ซึ่งไม่สำเร็จประโยชน์ตามคำเรียกแต่อย่างใด ส่วนอาตมามิใช่คนตาย จะรักษาศีลแบบคนตายนั้นไม่ได้ ต้องรักษาใจให้เป็นศีลเป็นธรรมสมกับใจเป็นผู้ทรงไว้ทั้งบุญทั้งบาปอย่างตายตัว"

เขาถามว่า "ได้ยินในตำราว่าไว้ว่ารักษากายวาจาให้เรียบร้อยเรียกว่าศีล จึงเข้าใจว่า การรักษาศีลไม่จำต้องรักษาใจก็ได้ จึงได้เรียนถามอย่างนั้น" ท่านตอบว่า "ที่ว่ารักษากายวาจาให้เรียบร้อยเป็นศีลนั้นก็ถูก แต่ก่อนกายวาจาจะเรียบร้อยเป็นศีลได้นั้น ต้นเหตุเป็นมาจากอะไร ถ้าไม่เป็นมาจากใจผู้เป็นนายคอยบังคับกายวาจาให้เป็นไปในทางที่ถูก เมื่อเป็นมาจากใจ ใจจะควรปฏิบัติอย่างไรต่อตัวเองบ้าง จึงจะควรเป็นผู้ควบคุมกายวาจาให้เป็นศีลเป็นธรรมที่น่าอบอุ่นแก่ตนเอง และน่าเคารพเลื่อมใสแก่ผู้อื่นได้ ไม่เพียงแต่ศีลธรรมที่จำต้องอาศัยใจเป็นผู้คอยควบคุมรักษาเลย แม้กิจการอื่น ๆ จำต้องอาศัยใจเป็นผู้ควบคุมดูแลอยู่โดยดี การงานนั้น ๆ จึงจะเป็นที่เรียบร้อยไม่ผิดพลาด และทรงคุณภาพโดยสมบูรณ์ตามชนิดของมัน

การรักษาโรคเขายังค้นหาสมุฏฐานของมัน จะควรรักษาอย่างไรจึงจะหายได้เท่าที่ควร ไม่เป็นโรคเรื้อรังต่อไป การรักษาศีลธรรมไม่มีใจเป็นตัวประธานพาให้เป็นไป ผลก็คือความเป็นผู้มีศีลด่างพร้อย ศีลขาด ศีลทะลุ ความเป็นผู้มีธรรมที่น่าสลดสังเวช ธรรมพาอยู่ธรรมพาไปอย่างไม่มีจุดหมาย ธรรมบอ ธรรมบ้า ธรรมแตก ซึ่งล้วนเป็นจุดที่ศาสนาจะพลอยได้รับเคราะห์กรรมไปด้วยอย่างแยกไม่ออก ไม่เป็นศีลธรรมอันน่าอบอุ่นแก่ผู้รักษา และไม่น่าเลื่อมใสแก่ผู้อื่นที่มีส่วนเกี่ยวข้องบ้างเลย

อาตมาไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก บวชแล้วอาจารย์พาเที่ยวและอยู่ตามป่าตามเขา เรียนธรรมก็เรียนไปกับต้นไม้ใบหญ้า แม่น้ำลำธาร หินผาหน้าถ้ำ เรียนไปกับเสียงนกเสียงกา เสียงสัตว์

ป่าชนิดต่าง ๆ ตามทัศนียภาพที่มีอยู่ตามธรรมชาติของมันอย่างนั้นเอง ไม่ค่อยได้เรียนในคัมภีร์ใบลานพอจะมีความรู้แตกฉานทางศีลธรรม การตอบปัญหาจึงเป็นไปตามนิสัยของผู้ศึกษาธรรมเถื่อน ๆ รู้สึกจนปัญญาที่ไม่สามารถค้นหาธรรมที่ไพเราะเหมาะสม มาอธิบายให้ท่านผู้สนใจฟังอย่างภูมิใจได้''

เขาถามท่านว่า ''คำว่าศีลได้แก่สภาพเช่นไร และอะไรเป็นศีลอย่างแท้จริง?'' ท่านตอบว่า ''ความคิดในแง่ต่าง ๆ อันเป็นไปด้วยความมีสติ รู้สิ่งที่ควรคิดหรือไม่ควร ระวังการระบายออกทางทวารทั้งสาม คอยบังคับกายวาจาใจให้เป็นไปในขอบเขตของศีลที่เป็นสภาพปกติ ศีลที่เกิดจากการรักษาในลักษณะดังกล่าวมาชื่อว่ามีสภาพปกติ ไม่คะนองทางกายวาจาใจให้เป็นกิริยาที่น่าเกลียด นอกจากความปกติดีงามทางกายวาจาใจของผู้มีศีลว่าเป็นศีลเป็นธรรมแล้ว ก็ยากจะเรียกให้ถูกได้ว่า อะไรเป็นศีลเป็นธรรมที่แท้จริง เพราะศีลกับผู้รักษาศีลแยกกันได้ยาก ไม่เหมือนตัวบ้านเรือนกับเจ้าของบ้านเรือนซึ่งเป็นคนละอย่าง ที่พอจะแยกกันออกได้ไม่ยากนัก ว่านั่นคือตัวบ้านเรือน และนั่นคือเจ้าของบ้าน

ส่วนศีลกับคนจะแยกจากกันอย่างนั้นเป็นการลำบาก เฉพาะอาตมาแล้วแยกไม่ได้ แม้แต่ผลคือความเย็นใจที่เกิดจากการรักษาศีลก็แยกกันไม่ออก ถ้าแยกออกได้ศีลก็อาจกลายเป็นสินค้ามีเกลื่อนตลาดไปนานแล้ว และอาจจะมีโจรมาแอบขโมยศีลธรรมไปขายจนหมดเกลี้ยงจากตัวไปหลายรายแล้ว เมื่อเป็นเช่นนี้ศีลธรรมก็จะกลายเป็นสาเหตุก่อความเดือดร้อนแก่เจ้าของเช่นเดียวกับสมบัติอื่น ๆ ทำให้พุทธศาสนิกชนเกิดความเอือมระอาที่จะแสวงหาศีลธรรมกันเพราะได้มาแล้วก็ไม่ปลอดภัย ดังนั้นความไม่รู้ว่าอะไรเป็นศีลอย่างแท้จริง จึงเป็นอุบายวิธีหลีกภัยอันอาจเกิดแก่ศีล และผู้มีศีลได้ทางหนึ่งอย่างแยบยลและเย็นใจ อาตมาจึงไม่คิดอยากแยกศีลออกจากตัวแม้แยกได้ เพราะระวังภัยยาก แยกไม่ได้อย่างนี้รู้สึกอยู่สบาย ไปไหนมาไหนและอยู่ที่ใดไม่ต้องห่วงว่าศีลจะหาย ตัวจะตายจากศีล แล้วกลับมาเป็นผีเฝ้ากองศีล เช่นเดียวกับคนเป็นห่วงสมบัติ ตายแล้วกลับมาเป็นผีเฝ้าทรัพย์ ไม่มีวันไปผุดไปเกิดได้ฉะนั้น''

พระมหาเถระถามปัญหาท่านพระอาจารย์มั่น

โอกาสว่าง ๆ พระมหาเถระสั่งพระมาอาราธนานิมนต์ท่านอาจารย์มั่นไปหา เพื่อสัมโมทนียกถาเฉพาะ โดยปราศจากผู้คนพระเณรเข้าไปเกี่ยวข้อง

พระมหาเถระถามประโยคแรกว่า ''ท่านชอบอยู่แต่ผู้เดียวในป่าในเขา ไม่ชอบเกี่ยวข้องกังวลกับพระเณรตลอดฆราวาส เมื่อเกิดปัญหาขึ้นมาท่านไปศึกษากับใครจึงจะผ่านปัญหานั้น ๆ ไปได้ แม้ผมเองอยู่ในพระนครที่เต็มไปด้วยนักปราชญ์เจ้าตำรับตำราพอช่วยปัดเป่าข้อข้องใจได้บางคราวยังเกิดความงงงันอั้นตู้ไปได้ ไม่มีใครสามารถช่วยแก้ให้ตกไปได้ ยิ่งท่านอยู่เฉพาะองค์เดียวเป็นส่วนมากตามที่ทราบเรื่องตลอดมา เวลาเกิดปัญหาขึ้นมา ท่านศึกษาปรารภกับใคร หรือท่านจัดการกับปัญหานั้น ๆ ด้วยวิธีใด นิมนต์อธิบายให้ผมฟังด้วย''

ท่านเล่าว่าท่านกราบเรียนด้วยความอาจหาญเต็มที่ไม่มีสะทกสะท้านเลย เพราะได้ศึกษาจากหลักธรรมชาติอย่างนั้น จึงกราบเรียนท่านว่า "ขอประทานโอกาส เกล้าฯฟังธรรมและศึกษาธรรมอยู่ทั้งกลางวันกลางคืนไม่มีอิริยาบถต่าง ๆ นอกจากหลับไปเสียเท่านั้น พอตื่นขึ้นมาใจกับธรรมก็เข้าสัมผัสกันทันที ขึ้นชื่อว่าปัญหาแล้วกระผมไม่มีเวลาที่หัวใจจะว่างอยู่เปล่า ๆ เลย มีแต่การถกเถียงโต้ตอบกันอยู่ทำนองนั้น ปัญหาเก่าตกไป ปัญหาใหม่เกิดขึ้นมา การถอดถอนกิเลสก็เป็นไปในระยะเดียวกันกับปัญหาแต่ละข้อตกไป ปัญหาใหม่เกิดขึ้นมาก็เท่ากับรบกันกับกิเลสใหม่ ปัญหาทั้งใกล้ทั้งไกล ทั้งวงกว้างวงแคบ ทั้งวงในวงนอก ทั้งลึกทั้งตื้น ทั้งหยาบทั้งละเอียด ล้วนเกิดขึ้นและปะทะกันที่หัวใจ ใจเป็นสถานที่รบข้าศึกทั้งมวล และเป็นที่ปลดเปลื้องกิเลสทั้งปวงในขณะที่ปัญหาแต่ละข้อตกไป

ที่จะมีเวลาไปคิดว่าเมื่อปัญหาเกิดขึ้นเฉพาะหน้าเราจะไปศึกษาปรารภกับใครนั้น เกล้าฯ มิได้สนใจคิดให้เสียเวลายิ่งไปกว่าจะตั้งท่าฆ่าฟันห้ำหั่นกันกับปัญหา ซึ่งเป็นฉากของกิเลสแฝงมาพร้อม ให้สะบั้นหั่นแหลกกันลงไปเป็นทอด ๆ และถอดถอนกิเลสออกได้เป็นพัก ๆ เท่านั้น จึงไม่วิตกกังวลกับหมู่คณะว่าจะมาช่วยแก้ไขปลดเปลื้องกิเลสออกจากใจได้รวดเร็ว ยิ่งกว่าสติปัญญาที่ผลิตและฝึกซ้อมอยู่กับตนตลอดเวลา คำว่า **อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ** *ตนเป็นที่พึ่งของตนนั้น* เกล้าฯ ได้ประจักษ์ใจตัวเองขณะปัญหาแต่ละข้อเกิดขึ้น และสามารถแก้ไขกันลงได้ทันท่วงที ด้วยอุบายวิธีของสติปัญญาที่เกิดกับตนโดยเฉพาะ มิได้ไปเที่ยวคว้ามาจากตำราหรือคัมภีร์ใดในขณะนั้น แต่ธรรมคือสติปัญญาในหลักธรรมชาติ หากผุดออกรับออกรบและแก้ไขกันไปในตัว และผ่านพ้นไปได้โดยลำดับไม่อับจน

แม้จะมีอยู่บ้างที่เป็นปัญหาลึกลับและสลับซับซ้อน ที่จำต้องพิจารณากันอย่างละเอียดลออและกินเวลานานหน่อย แต่ก็ไม่พ้นกำลังของสติปัญญาที่เคยใช้ได้ผลมาแล้วไปได้ จำต้องทลายลงในเวลาหนึ่งจนได้ ด้วยเหตุดังที่กราบเรียนมา เกล้าฯ จึงมิได้สนใจใฝ่ฝันในการอยู่กับหมู่คณะ เพื่ออาศัยเวลาเกิดปัญหาจะได้ช่วยแก้ไข แต่สนใจใยดีต่อการอยู่คนเดียว ความเป็นผู้เดียวเปลี่ยวกายเปลี่ยวใจเป็นสิ่งที่พอใจแล้วสำหรับเกล้าฯ ผู้มีวาสนาน้อย แม้ถึงคราวเป็นคราวตายก็อยู่ง่ายตายสะดวก ไม่พะรุงพะรังห่วงหน้าห่วงหลัง สิ้นลมแล้วก็สิ้นเรื่องไปพร้อม ๆ กัน ต้องขอประทานโทษที่เรียนตามความโง่ของตนจนเกินไป ไม่มีความแยบคายแสดงออกพอเป็นที่น่าฟังบ้างเลย"

ท่านว่าพระมหาเถระฟังท่านกราบเรียนอย่างสนใจ และเลื่อมใสในธรรมที่เล่าถวายเป็นอย่างยิ่ง พร้อมกับอนุโมทนาว่า เป็นผู้สามารถสมกับชอบอยู่ในป่าในเขาคนเดียวจริง ๆ ธรรมที่แสดงออก ท่านว่า จะไปเที่ยวค้นดูในคัมภีร์ไม่มีวันเจอ เพราะธรรมในคัมภีร์กับธรรมที่เกิดจากใจอันเป็นธรรมในหลักธรรมชาติต่างกันอยู่มาก แม้ธรรมในคัมภีร์ที่จารึกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้าว่าเป็นธรรมบริสุทธิ์ เพราะผู้จารึกเป็นคนจริงคือเป็นผู้บริสุทธิ์เหมือนพระองค์ แต่พอตกมานาน ๆ ผู้จารึกต่อ ๆ มาอาจไม่เป็นผู้บริสุทธิ์อย่างแท้จริงเหมือนรุ่นแรก ธรรมจึงอาจมีทางลดคุณภาพลงตามส่วนของผู้จารึกพาให้เป็นไป ฉะนั้น ธรรมในคัมภีร์กับธรรมที่เกิดขึ้นจากใจอย่างสด ๆ ร้อน ๆ จึงน่าจะต่างกันแม้เป็นธรรมด้วยกัน

ผมหายสงสัยในข้อที่ถามท่านด้วยความโง่ของตนแล้ว แต่ความโง่ชนิดนี้ทำให้เกิดประโยชน์ได้ดี เพราะถ้าไม่ถามแบบโง่ ๆ ก็จะไม่ได้ฟังอุบายแบบฉลาดแหลมคมจากท่าน วันนี้ผม

จึงเป็นทั้งฝ่ายขายทั้งความโง่และซื้อทั้งความฉลาด หรือจะเรียกว่าถ่ายความโง่เขลาออกไปไล่ความฉลาดเข้ามาก็ไม่ผิด

ผมยังสงสัยอยู่อีกเป็นบางข้อ คือที่ว่าพระสาวกท่านทูลลาพระศาสดาออกไปบำเพ็ญอยู่ในที่ต่าง ๆ เวลาเกิดปัญหาขึ้นมาก็กลับมาเฝ้าทูลถาม เพื่อทรงช่วยชี้แจงปัญหานั้น ๆ จนเป็นที่เข้าใจแล้วทูลลาออกบำเพ็ญตามอัธยาศัย นั้นเป็นปัญหาประเภทใด พระสาวกจึงไม่สามารถแก้ไขได้ด้วยตัวเอง ต้องมาทูลถามให้พระองค์ทรงช่วยชี้แจงแก้ไข

ท่านกราบเรียนว่า ‘‘เมื่อมีผู้ช่วยให้เกิดผลรวดเร็วโดยไม่ต้องเสียเวลานาน นิสัยคนเราที่ชอบหวังพึ่งผู้อื่นย่อมจะต้องดำเนินตามทางลัด ด้วยความแน่ใจว่าต้องดีกว่าตัวเองพยายามไปโดยลำพัง นอกจากทางไกลไปมาลำบากจริง ๆ ก็จำต้องตะเกียกตะกายไปด้วยกำลังสติปัญญาของตนแม้จะช้าบ้างก็ทนเอา เพราะพระพุทธเจ้าผู้ทรงรู้เห็นโดยตลอดทั่วถึงทรงแก้ปัญหาข้อข้องใจ ย่อมทำให้เกิดความกระจ่างแจ้งชัด และได้ผลรวดเร็วผิดกับที่แก้ไขโดยลำพังเป็นไหน ๆ ดังนั้นบรรดาสาวกที่มีปัญหาข้องใจจึงต้องมาทูลถามให้ทรงพระเมตตาแก้ไข เพื่อผ่านไปได้อย่างรวดเร็วสมปรารถนา แม้กระผมเอง ถ้าพระองค์ยังทรงพระชนม์อยู่และอยู่ในฐานะจะพอไปเฝ้าได้ก็ต้องไปและทูลถามปัญหาให้สมใจที่หิวกระหายมานาน ไม่ต้องมาถูไถคืบคลานให้ลำบากและเสียเวลาดังที่เป็นมา เพราะการวินิจฉัยโดยลำพังตัวเองเป็นการลำบากมาก แต่ต้องทำเพราะไม่มีที่พึ่ง นอกจากตัวต้องเป็นที่พึ่งของตัวดังที่เรียนแล้ว

ความมีครูอาจารย์สั่งสอนโดยถูกต้องแม่นยำคอยให้อุบาย ทำให้ผู้ปฏิบัติตามดำเนินไปโดยสะดวกราบรื่นและถึงเร็ว ผิดกับการดำเนินไปแบบสุ่มเดาโดยลำพังตนเองอยู่มาก ทั้งนี้เกล้าฯ เห็นโทษในตัวเกล้าฯ เอง แต่ก็จำเป็นเพราะไม่มีอาจารย์คอยให้อุบายสั่งสอนในสมัยนั้น ทำไปแบบด้นเดาและล้มลุกคลุกคลาน ผิดมากกว่าถูก แต่สำคัญที่ความหมายมั่นปั้นมือเป็นเจตนาที่เด็ดเดี่ยวอาจหาญมาก ไม่ยอมลดละล่าถอย จึงพอมีทางทำให้สิ่งที่เคยขรุขระมาโดยลำดับ ค่อย ๆ กลับกลายคลายตัวออกทีละเล็กละน้อย พอให้ความราบรื่นชื่นใจได้มีโอกาสคืบคลานและเดินได้เป็นลำดับมา พอได้ลืมตาดูโลกดูธรรมได้เต็มตาเต็มใจดังที่เรียนให้ทราบตลอดมา ปัญหาระหว่างพระมหาเถระยังมีอยู่อีก แต่ที่เห็นว่าสำคัญได้นำมาลงบ้างแล้วจึงขอผ่าน

ขณะท่านพักอยู่กรุงเทพฯ มีผู้มาอาราธนานิมนต์ไปฉันในบ้านเสมอ แต่ท่านขอผ่านเพราะไม่สะดวกแก่การปฏิบัติต่อสรีรกิจประจำวันหลังจากฉันเสร็จแล้ว

พอควรแก่กาลแล้วท่านเริ่มออกเดินทางมาพักโคราช ตามคำอาราธนาของคณะศรัทธาชาวนครราชสีมา พักที่วัดป่าสาลวัน ขณะพักอยู่ที่นั้นก็มีท่านผู้สนใจมาถามปัญหาหลายราย มีปัญหาที่น่าคิดอยู่ข้อหนึ่ง ผู้เขียนฟังจากท่านแล้วยังจำได้ไม่หลงลืม ชะรอยปัญหานั้นจะกลับมาเป็นประวัติท่านอีกก็อาจเป็นได้ จึงบันดาลไม่ให้หลงลืม ทั้งที่ผู้เขียนเป็นคนชอบหลงลืมเก่ง ปัญหานั้นเป็นเชิงหยั่งหาความจริงในท่าน ว่าจะมีความจริงมากน้อยเพียงไร สมคำเล่าลือของประชาชนหรือหาไม่ เจ้าของปัญหาก็ลูกศิษย์กรรมฐานเพื่อมุ่งหาความจริงอยู่อย่างเต็มใจจริง ๆ

เริ่มต้นปัญหาว่า ‘‘เท่าที่ท่านอาจารย์มาโคราชคราวนี้ เป็นการมาเพื่ออนุเคราะห์ประชาชนตามคำนิมนต์เพียงอย่างเดียว หรือยังมีหวังเพื่อมรรคผลนิพพานอยู่ด้วยในการรับนิมนต์คราวนี้’’ ท่านตอบว่า ‘‘อาตมาไม่หิว อาตมาไม่หลง จึงไม่หาอะไรให้ยุ่งไป อันเป็นการก่อทุกข์ใส่ตัว คนหิว

อยู่เป็นปกติสุขไม่ได้จึงวิ่งหาโน่นหานี่ เจออะไรก็คว้าติดมือมา โดยไม่คำนึงว่าผิดหรือถูก ครั้นแล้วสิ่งที่คว้ามาก็มาเผาตัวเองให้ร้อนยิ่งกว่าไฟ อาตมาไม่หลงจึงไม่แสวงหาอะไร คนที่หลงจึงต้องแสวงหา ถ้าไม่หลงก็ไม่ต้องหา จะหาไปให้ลำบากทำไม อะไร ๆ ก็มีอยู่กับตัวเองอย่างสมบูรณ์อยู่แล้ว จะตื่นเงาและตะครุบเงาไปทำไม เพราะรู้แล้วว่าเงาไม่ใช่ตัวจริง ตัวจริงคือสัจจะทั้งสี่ก็มีอยู่ในกายในใจอย่างสมบูรณ์แล้ว และรู้จนหมดสิ้นแล้ว จะหาอะไรกันอีกถ้าไม่หลง ชีวิตลมหายใจยังมีและผู้มุ่งประโยชน์กับเรายังมี ก็สงเคราะห์กันไปอย่างนั้นเอง

หาคนดีมีธรรมในใจนี้หายากยิ่งกว่าหาเพชรนิลจินดาเป็นไหน ๆ ได้คนเป็นคนเพียงคนเดียวย่อมมีคุณค่ามากกว่าได้เงินเป็นล้าน ๆ เพราะเงินล้าน ๆ ไม่สามารถทำความร่มเย็นให้แก่โลกได้อย่างถึงใจเหมือนได้คนดีมาทำประโยชน์ *คนดีแม้เพียงคนเดียวยังสามารถทำความเย็นใจให้แก่โลกได้มากมายและยั่งยืน เช่น พระพุทธเจ้าและพระสาวกทั้งหลายเป็นตัวอย่าง* คนดีแต่ละคนมีคุณค่ามากกว่าเงินเป็นก่ายกอง และเห็นคุณค่าแห่งความดีของตนที่จะทำต่อไปมากกว่าเงิน แม้จะจนก็ยอมจน ขอแต่ให้ตัวดีและโลกมีความสุข

แต่คนโง่ชอบเงินมากกว่าคนดีและความดี ขอแต่ได้เงินแม้ตัวจะเป็นอย่างไรไม่สนใจคิดถึงจะชั่วช้าลามกหรือแสนโสมมเพียงไรก็ตาม ขนาดนายยมบาลเกลียดกลัวไม่อยากนับเข้าบัญชีผู้ต้องหา กลัวจะไปทำลายสัตว์นรกด้วยกันให้เดือดร้อนฉิบหายก็ไม่ว่า ขอแต่ได้เงินก็เป็นที่พอใจ ส่วนจะผิดถูกประการใด ถ้าบาปมีค่อยคิดบัญชีกันเองโดยเขาไม่ยุ่งเกี่ยว

คนดีกับคนชั่วและสมบัติเงินทองกับธรรมคือคุณงามความดีผิดกันอย่างนี้แล ใครมีหูมีตาก็รีบคิดเสียแต่บัดนี้อย่าทันให้สายเกินไป จะหมดหนทางเลือกเฟ้น การให้ผลก็ต่างกันสุดแต่กรรมของตนจะอำนวย จะทักท้วงหรือคัดค้านไม่ได้ กรรมอำนวยให้อย่างใดต้องยอมรับเอาอย่างนั้น ฉะนั้นสัตว์โลกจึงต่างกัน ทั้งภพกำเนิด รูปร่าง ลักษณะ จริต นิสัย สุข ทุกข์อันเป็นสมบัติประจำตัวของแต่ละราย แบ่งหนักแบ่งเบากันไม่ได้ ใครมีอย่างไรก็หอบหิ้วไปเอง ดีชั่ว สุขทุกข์ก็ยอมรับ ไม่มีอำนาจปฏิเสธได้ เพราะไม่ใช่แง่กฎหมาย แต่เป็นกฎของกรรมหรือกฎของตัวเองที่ทำขึ้น มิใช่กฎของใครไปทำให้ ตัวทำเอาเอง ถามอาตมาเพื่ออะไรอย่างนั้น"

การตอบปัญหาท่านคราวนี้รู้สึกเข้มข้นพอดู นี้ทราบจากท่านเองและพระที่ติดตามเล่าให้ฟัง รู้สึกว่าถึงใจและจำไม่ลืม

เขาตอบท่านว่า "ขอประทานโทษ พวกกระผมเคยได้ยินกิตติศัพท์กิตติคุณท่านอาจารย์โด่งดังมานานแล้ว ไม่ว่าครูอาจารย์หรือพระเณรองค์ใดตลอดฆราวาส ใครพูดถึงอาจารย์ล้วนพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า อาจารย์มิใช่พระธรรมดา ดังนี้จึงกระหายอยากฟังเมตตาธรรมท่าน แล้วได้เรียนถามไปตามความอยากความหิว แต่ไม่มีความฉลาดรอบคอบในการถามซึ่งอาจจะทำความกระเทือนแก่ท่านอยู่บ้าง กระผมก็สนใจปฏิบัติมานานพอสมควร จิตใจนับว่าได้รับความเย็นประจักษ์เรื่อยมา ไม่เสียชาติที่เกิดมาพบพระศาสนา และยังได้กราบไหว้ครูอาจารย์ผู้ศักดิ์สิทธิ์วิเศษด้วยการปฏิบัติและคุณธรรม แม้ปัญหาธรรมที่เรียนถามวันนี้ก็ได้รับความแจ้งชัดเกินคาดหมาย วันนี้เป็นหายสงสัยเด็ดขาดตามภูมิของคนยังมีกิเลส ที่ยังอยู่ก็ตัวเองเท่านั้นจะสามารถปฏิบัติให้ได้ให้ถึงมากน้อยเพียงใด"

ท่านตอบซ้ำอีกว่า ‘‘โยมถามมาอย่างนั้น อาตมาก็ต้องตอบไปอย่างนั้น เพราะอาตมาไม่หิวไม่หลง จะให้อาตมาไปหาอะไรอีก อาตมาเคยหิวเคยหลงมาพอแล้วครั้งปฏิบัติที่ยังไม่รู้เรื่องรู้ราวอะไรโน้น อาตมาแทบตายอยู่ในป่าในเขาคนเดียวไม่มีใครไปเห็น จนพอลืมหูลืมตาได้บ้าง จึงมีคนนั้นไปหาคนนี้ไปหา แล้วร่ำลือกันว่าวิเศษอย่างนั้นอย่างนี้ ขณะอาตมาสลบสามหนรอดตายครั้งนั้นไม่เห็นใครทราบและร่ำลือบ้าง จนเลยขั้นสลบและขั้นตายมาแล้ว จึงมาเล่าลือกันหาประโยชน์อะไร อยากได้ของดีที่มีอยู่กับตัวเราทุกคนก็พากันปฏิบัติเอาทำเอา เมื่อเวลาตายแล้วจึงพากันวุ่นวาย หานิมนต์พระมาให้บุญกุสลามาติกา นั่นไม่ใช่เกาถูกที่คันนะ จะว่าไม่บอก ต้องรีบเกาให้ถูกที่คันเสียแต่บัดนี้ โรคคันจะได้หาย คือเร่งทำความดีเสียแต่บัดนี้ จะได้หายห่วงหายหวงกับอะไร ๆ ที่เป็นสมบัติของโลก มิใช่สมบัติอันแท้จริงของเรา แต่พากันจับจองเอาแต่ชื่อของมันเปล่า ๆ ตัวจริงไม่มีใครเหลียวแล

สมบัติในโลกเราแสวงหามาเป็นความสุขแก่ตัวก็พอหาได้ จะแสวงหามาเป็นไฟเผาตัวก็ทำให้ฉิบหายได้จริง ๆ ข้อนี้ขึ้นอยู่กับความฉลาดและความโง่เขลาของผู้แสวงหาแต่ละราย ท่านผู้พ้นทุกข์ไปได้ด้วยความอุตส่าห์สร้างความดีใส่ตนจนกลายเป็นสรณะของพวกเรา จะเข้าใจว่าท่านไม่เคยมีสมบัติเงินทองเครื่องหวงแหนอย่างนั้นหรือ เข้าใจว่าเป็นคนร่ำรวยสวยงามเฉพาะสมัยของพวกเราเท่านั้นหรือ จึงพากันรักพากันหวงพากันห่วงจนไม่รู้จักเป็นรู้จักตาย

บ้านเมืองเราสมัยนี้ไม่มีป่าช้าสำหรับฝังหรือเผาคนตายอย่างนั้นหรือ จึงสำคัญว่าตนจะไม่ตาย และพากันประมาทจนลืมเนื้อลืมตัว กลัวแต่จะไม่ได้กินได้นอน กลัวแต่จะไม่ได้เพลิดได้เพลินประหนึ่งโลกจะดับสูญจากไปในเดี๋ยวนี้ จึงพากันรีบตักตวงเอาแต่ความไม่เป็นท่าใส่ตนแทบหาบไม่ไหว อันสิ่งเหล่านี้แม้แต่สัตว์เขาก็มิได้เหมือนมนุษย์เรา อย่าสำคัญตนว่าเก่งกาจสามารถฉลาดรู้ยิ่งกว่าเขาเลย ถึงกับสร้างความมืดมิดปิดตาทับถมตัวเองจนไม่มีวันสร่างซา เมื่อถึงเวลาจนตรอกอาจจนยิ่งกว่าสัตว์ ใครจะไปทราบได้ ถ้าไม่เตรียมทราบไว้เสียแต่บัดนี้ซึ่งอยู่ในฐานะที่ควร

อาตมาต้องขออภัยด้วยถ้าพูดหยาบคายไป แต่คำพูดที่สั่งสอนให้คนละชั่วทำดียังจัดเป็นคำหยาบคายอยู่แล้ว โลกเราก็จะถึงคราวหมดสิ้นศาสนา เพราะไม่มีผู้ยอมรับความจริง การทำบาปหยาบคายมีมาประจำตนแทบทุกคนทั้งให้ผลเป็นทุกข์ ตนยังไม่อาจรู้ได้และตำหนิมันบ้างพอมีทางคิดแก้ไข แต่กลับตำหนิคำสั่งสอนว่าหยาบคาย นับว่าเป็นโรคที่หมดหวัง’’ ตอนนี้ต้องขออภัยท่านสุภาพชนทั้งหลาย ที่ได้บังอาจเขียนแบบคนไม่มีสติอยู่กับตัวเอาเลย ทั้งนี้ความมุ่งหมายเพื่อสงวนธรรมที่ท่านเมตตาแสดงในบางครั้งให้คงเส้นคงวาไว้บ้าง เพื่อบางท่านได้พิจารณาถือเอาความจริงในธรรมนี้ ไม่อยากให้ลดลงจากระดับเดิมของท่าน จึงพยายามหลับหูหลับตาเขียนไปตามเนื้อหา

สำหรับปัญหาธรรมนั้นไม่ว่าท่านไปพักที่ไหน มีคนมาเรียนถามมิได้ขาด แต่ไม่สามารถจดจำได้ทุกบททุกบาท ทั้งอาจารย์ทั้งหลายที่กรุณาให้ต้นฉบับมาแต่ละองค์ และผู้เขียนจำมาเอง ประโยคใดที่สะดุดใจประโยคนั้นก็จำไว้ได้และบันทึกไว้ ประโยคที่ไม่สะดุดใจก็หลงลืมจำต้องปล่อยให้ผ่านไป

ท่านพักนครราชสีมาพอสมควรแล้วออกเดินทางต่อไปจังหวัดอุดรธานี มาถึงขอนแก่นทราบว่า พี่น้องชาวขอนแก่นไปรอรับท่านที่สถานีคับคั่ง และพร้อมกันอาราธนาท่านให้ลงแวะพัก

เมตตาที่ขอนแก่นก่อน แล้วค่อยเดินทางต่อไปอุดรฯ แต่ท่านไม่อาจแวะตามคำนิมนต์ได้ จึงพากันพลาดหวังไปบ้างในโอกาสที่ควรจะได้นั้น

เมื่อท่านถึงอุดรฯ ทราบว่า ท่านตรงไปพักวัดโพธิสมภรณ์กับท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ก่อน มีประชาชนจากจังหวัดหนองคายบ้าง สกลนครบ้าง อำเภอต่าง ๆ ของจังหวัดอุดรบ้าง มารอกราบนมัสการท่าน จากวัดโพธิสมภรณ์ก็ไปพักที่วัดโนนนิเวศน์และจำพรรษาที่นั่น เวลาท่านจำพรรษาที่วัดโนนนิเวศน์ ทราบว่าท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์วัดโพธิฯ ได้พาคณะศรัทธาทั้งข้าราชการและพ่อค้าประชาชนไปรับโอวาทท่านทุกวันพระตอนเย็น ๆ มิได้ขาด เพราะท่านเจ้าคุณธรรมฯ เองอุตส่าห์เดินทางไปอาราธนานิมนต์ท่านอาจารย์มั่น ที่จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งไกลแสนไกล และยังอุตส่าห์ด้นดั้นเข้าไปจนถึงที่อยู่ของท่านด้วย จึงได้องค์ท่านมาโปรดชาวอุดรฯ เป็นต้น สมความปรารถนาท่านเจ้าคุณธรรมฯ จึงเป็นผู้มีพระคุณมากแก่พวกเราที่ได้เห็นได้ยินธรรมท่านเวลามาถึงอุดรฯ แล้ว

ปกติท่านเจ้าคุณเป็นผู้สนใจในธรรมปฏิบัติเป็นประจำนิสัยมาดั้งเดิม ถ้าพูดคุยธรรมกับท่านนานเท่าไร ท่านไม่แสดงอาการเหน็ดเหนื่อยให้ปรากฏเลย ยิ่งเป็นธรรมฝ่ายปฏิบัติด้วยแล้วท่านยิ่งชอบเป็นพิเศษ ท่านรักและเลื่อมใสท่านอาจารย์มั่นมาก เวลาท่านพระอาจารย์อยู่อุดรฯ ท่านเป็นผู้เอาใจใส่เป็นพิเศษ และคอยสอบถามความสุขทุกข์ท่านอาจารย์จากใครต่อใครอยู่เสมอ นอกจากนั้นยังพยายามชักชวนให้ประชาชนไปรู้จักและสนิทสนมกับท่านอาจารย์อยู่เสมอ ถ้าเขาไม่กล้าไป ท่านเป็นผู้พาไปเองโดยไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อย คุณธรรมท่านในข้อนี้รู้สึกว่าเด่นมากเป็นพิเศษและน่าเลื่อมใสมาก

ออกพรรษาแล้วอากาศแห้งแล้ง ท่านอาจารย์ชอบออกไปวิเวกอยู่ตามบ้านนอกเพื่อบำเพ็ญสมณธรรมตามนิสัย บ้านหนองน้ำเค็มที่อยู่ห่างตัวเมืองราว ๓๐๐ เส้น เป็นหมู่บ้านที่ท่านชอบไปพักเป็นเวลานาน ๆ หมู่บ้านนี้มีป่าไม้ร่มรื่นดีเหมาะกับการบำเพ็ญธรรม ท่านพักจำพรรษาอยู่จังหวัดอุดรฯ นับว่าได้ทำประโยชน์แก่ประชาชนพระเณรอย่างมากมาย แถบจังหวัดและอำเภอใกล้เคียงกับจังหวัดอุดรฯ ที่ท่านพักอยู่ มีประชาชนและพระสงฆ์ทยอยกันมาบำเพ็ญกุศลและสดับธรรมท่านมิได้ขาด เพราะท่านเหล่านี้โดยมากก็เคยเป็นลูกศิษย์เก่าแก่ สมัยที่ท่านมาบำเพ็ญอยู่ก่อนเดินทางไปจังหวัดเชียงใหม่แล้ว ดังนั้น เมื่อทราบว่าท่านมาจึงต่างมีความดีใจกระหยิ่มยิ้มแย้มอยากมาพบมาเห็นและทำบุญให้ทานสดับตรับฟังโอวาทกับท่าน

ในระยะนั้นอายุท่านยังไม่แก่นัก ราว ๗๐ ปี การไปมาในทิศทางใดก็พอสะดวกอยู่บ้างประกอบกับท่านมีนิสัยคล่องแคล่วว่องไวลุกง่ายไปเร็วอยู่ด้วย และไม่ชอบอยู่ในที่แห่งเดียวเป็นประจำ ชอบเที่ยวซอกแซกตามป่าตามเขาที่เห็นว่าสงบสงัดปราศจากสิ่งก่อกวน

ที่อุดรฯ ก็ปรากฏว่า มีผู้มาเรียนถามปัญหาธรรมกับท่านบ่อย ๆ เช่นที่อื่น ๆ เหมือนกันปัญหาที่เขาถามท่านมีคล้ายคลึงกับปัญหาที่ผ่านมาแล้วก็มี ที่แปลกต่างกันออกไปตามความคิดเห็นของผู้ถามก็มี ที่คล้ายคลึงกันได้แก่ ปัญหาที่เกี่ยวกับบุพเพสันนิวาสของสัตว์ที่เคยสร้างความดีมาเป็นลำดับ ไม่ละนิสัยวาสนาของตนหนึ่ง บุพเพสันนิวาสของสามีภริยาที่เคยครองรักอยู่ร่วมกันมาหนึ่ง ทั้งสองข้อนี้ท่านว่ามีผู้สงสัยถามมากกว่าข้ออื่น ๆ ในข้อแรกท่านมิได้ระบุปัญหาที่เขาถามลงอย่างชัดเจนว่า เขาถามอย่างนั้น ๆ เป็นแต่ท่านปรารภแล้วอธิบายไปเองทีเดียวว่า สิ่ง

เหล่านี้ ต้องมีการริเริ่มก่อตั้งเจตนาขึ้นมา ให้เป็นทางเดินแห่งภพชาติของผู้จะเกี่ยวข้องกับตน และตนจะเกี่ยวข้องกับผู้นั้น

ส่วนข้อต่อมาท่านระบุปัญหาที่เขาถามว่า คำว่า บุพเพสันนิวาสนี้ เราจะรู้ได้อย่างไรว่า หญิงชายรักกันอย่างนี้เป็นบุพเพสันนิวาส รักกันอย่างนั้นไม่ใช่บุพเพสันนิวาส และอยู่ร่วมกันกับคนนี้เป็นบุพเพสันนิวาส อยู่ร่วมกันกับคนนั้นมิใช่บุพเพสันนิวาส ท่านตอบว่าสำหรับพวกเรายากจะมีทางทราบได้ว่า รักอย่างนั้นและรักคนนั้นเป็นบุพเพสันนิวาส รักอย่างนั้นและรักคนนั้นมิใช่บุพเพสันนิวาส ก็รักและอยู่ร่วมกันไปแบบคนตาบอด เกิดความหิวจัดคว้าหาอาหารมารับประทานนั่นแล อะไรถูกมือก็รับไปพอประทังชีวิตไปวันหนึ่ง ๆ บุพเพสันนิวาสก็เช่นเดียวกัน ทั้งที่มีอยู่กับสัตว์บุคคลทั่วไป แต่จะคว้าถูกจุดของบุพเพสันนิวาส คือรักและอยู่ร่วมกับผู้เคยเป็นบุพเพสันนิวาสกันนั้น เป็นสิ่งที่หาเจอได้ยากมาก เนื่องจากกิเลสตัวรัก ๆ นี้มันมิได้ไว้หน้าใคร และมิได้รอคอยให้บุพเพสันนิวาสมาวินิจฉัยหรือตัดสินก่อนมัน ขอแต่ว่าเป็นหญิงหรือเป็นชายที่ต้องกับเพศและนิสัยของมันแล้ว เป็นต้องรักและคว้าตะไปเลย

กิเลสตัวรักนี่แลพาให้คนเป็นนักต่อสู้แบบไม่รู้จักเป็นรู้จักตาย ไม่รู้จักสูงจักต่ำ ไม่รู้จักใกล้จักไกล ไม่รู้จักเลือกสรรปันแบ่งว่ามากไปหรือน้อยไป ควรหรือไม่ควรเพียงใด มีแต่จะสู้ตายเอาท่าเดียวไม่ยอมแพ้ แม้จะพลาดท่าหรือตายไปก็ยังไม่ยอมทิ้งลวดลายที่เคยเป็นนักต่อสู้เอาเลย นี่แลเรื่องของกิเลสตัวรัก มันแสดงตัวเด่นอยู่ในหัวใจของสัตว์โลกอย่างเปิดเผย ไม่ยอมอยู่ใต้อำนาจของใครเอาง่าย ๆ ผู้ต้องการมีหลักฐานและความมีประมาณเป็นเครื่องทรงตัวไว้บ้าง จึงไม่ควรปล่อยให้มันวิ่งแซงหน้าไปตามนิสัยโดยถ่ายเดียว ควรมีการหักห้ามกันบ้างพอมีทางตั้งตัว แม้จะไม่ทราบบุพเพสันนิวาสของตัว ก็ยังพอมีทางยับยั้งใจได้บ้าง ไม่ถูกมันจับถูไถเข้าถ้ำเข้ารูลงเหวตกบ่อไปท่าเดียว

ความรู้บุพเพสันนิวาสของตนนี้ ถ้าไม่ใช่นักปฏิบัติจิตตภาวนา ซึ่งมีนิสัยในทางรู้เหตุการณ์ต่าง ๆ ก็ยากที่จะทราบได้ แต่อย่างไรก็ตาม เราควรมีสติหักห้ามมันอยู่เสมอ อย่าปล่อยให้มันพาไหลลงสู่ที่โสมมแบบน้ำล้นฝั่งไม่มีอะไรกั้นก็แล้วกัน ยังพอจะมีหวังครองตัวไปได้ ไม่จอดจมหล่มลึกลงในกลางทะเลแห่งความรักอันไม่มีประมาณโดยถ่ายเดียว

เขาถามท่านอีกปัญหาหนึ่งว่า "ระหว่างสามีภริยาที่อยู่ร่วมกันด้วยความผาสุกเย็นใจตลอดมา ไม่ประสงค์จะให้พลัดพรากจากกันในภพต่อไป เกิดในชาติใดภพใดขอให้ได้เป็นสามีภริยากันตลอดไป จะปฏิบัติอย่างไรจึงจะสมหวัง ถ้าต่างคนต่างตั้งความปรารถนาให้ได้พบกันทุกภพทุกชาติจะเป็นไปได้ไหม" ท่านตอบว่า "ความปรารถนานั้นเป็นเพียงเส้นทางเดินของจิตใจผู้มุ่งหมายเท่านั้น ถ้าไม่ดำเนินตามความปรารถนาก็ไม่เกิดประโยชน์ตามความมุ่งหมาย เช่น คนต้องการเป็นคนร่ำรวย แต่เกียจคร้านในการแสวงหาทรัพย์ ความร่ำรวยก็เป็นไปไม่ได้ ต้องอาศัยความขวนขวายตามเจตนาจำนงที่ตั้งไว้ด้วยจึงจะสมหวัง

นี่ก็เหมือนกัน ถ้าต้องการเป็นสามีภริยาครองรักกันอย่างมีความสุขทุกภพทุกชาติไป ไม่อยากพลัดพรากจากกัน ต้องมีจิตใจคือทรรศนะตรงกัน ต่างคนต่างอยู่ในขอบเขตของกันและกัน ไม่ชอบแสวงหาเศษหาเลยอันเป็นการทำลายจิตใจและความสุขความไว้วางใจกัน ต่างคนเป็นผู้รักศีลรักธรรม มีความประพฤติดีไว้วางใจกันได้ ความรู้ความเห็นลงรอยกัน ต่างพยายามรักษาความ

ปรารถนาด้วยการทำดี ย่อมมีทางสมหวังได้ ไม่เหนือความพยายามของผู้ปรารถนาไปได้เลย แต่ถ้าความประพฤติทุกด้านแบบตรงกันข้าม หรือสามีดีแต่ภริยาชั่ว หรือภริยาดีแต่สามีชั่ว ต่างคนต่างทำความชอบใจ ไม่ลงรอยกัน แม้ต่างจะปรารถนาสักกี่ร้อยกี่พันครั้งก็ไม่มีทางสำเร็จ เพราะเป็นการทำลายความปรารถนาของตน''

ท่านย้อนถามว่า ''โยมปรารถนาเพียงอยากอยู่ร่วมกันเท่านั้น ไม่ปรารถนาอะไรอื่นบ้างหรือ'' เขาตอบท่านว่า ''นอกนั้นก็ไม่ทราบว่าจะปรารถนาอะไรอีก เพราะความปรารถนาอยากได้เงินได้ทอง อยากได้บริษัทบริวาร อยากได้ยศถาบรรดาศักดิ์ อยากเป็นพระมหากษัตริย์ อยากไปสวรรค์นิพพาน ก็ยังอดลืมภริยาซึ่งเป็นที่รักไม่ได้อยู่นั่นเอง เพราะนี้เป็นจุดใหญ่แห่งความปรารถนาของโลก เลยต้องปรารถนาสิ่งนี้ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่สำหรับปุถุชนก่อน จากนั้นถ้าพอเป็นไปได้ค่อยพิจารณากันไป กระผมจึงเรียนถามเรื่องนี้ก่อน แม้กลัวท่านดุและอายท่านก็ทนเอา เพราะความจริงของโลกโดยมากเป็นกันอย่างนี้ทั้งนั้น เป็นแต่จะกล้าพูดหรือไม่เท่านั้น''

ท่านหัวเราะแล้วถามเขาว่า ''ถ้าเป็นดังที่ว่านี้ โยมไปไหนก็จะต้องเอาแม่เด็กไปด้วยใช่ไหม'' เขาหัวเราะบ้างแล้วเรียนท่านว่า ''กระผมอายจะเรียนท่านตามความหยาบของปุถุชนที่เป็นอยู่ภายใน แต่ความจริงแล้วเท่าที่กระผมยังบวชไม่ได้จนบัดนี้ ก็เพราะเป็นห่วงแม่เด็ก กลัวเขาจะว้าเหว่เป็นทุกข์ ไม่มีผู้ปรึกษาปรารภและให้ความอบอุ่นแก่เขาเท่าที่ควร ลูก ๆ นอกจากจะมารบ กวนขอเงินไปซื้อนั่นซื้อนี่ และเรื่องอื่น ๆ ซึ่งเป็นเรื่องกวนใจให้ยุ่งแล้ว ก็ยังมองไม่เห็นว่าเขาจะมีความสามารถทำให้แม่มีความอบอุ่น และสบายใจได้ในทางใดบ้าง ผมจึงอดเป็นห่วงเขามิได้

อีกประการหนึ่งสวรรค์ชั้นนั้น ๆ ตามธรรมท่านบอกไว้ว่ามีทั้งเทวบุตรเทวธิดา ซึ่งแสดงว่ามีทั้งหญิงทั้งชายเหมือนแดนมนุษย์เรา และมีความสุขความสำราญด้วยเครื่องบำรุงบำเรอนานาชนิด ซึ่งเป็นสถานที่น่าไปและน่าอยู่มาก แต่พรหมโลกไม่ปรากฏว่ามีเทวบุตรเทวธิดาเหมือนมนุษย์และสวรรค์เลย เมื่อเป็นเช่นนั้นจะไม่ว้าเหว่ไปหรือ เพราะไม่มีผู้คอยปลอบโยนเอาอกเอาใจในเวลาเกิดความหงุดหงิดใจขึ้นมา ยิ่งนิพพานด้วยแล้วยิ่งไม่มีอะไรไปเกี่ยวข้องสัมผัสเอาเลย เป็นตัวของตัวโดยสมบูรณ์ทุกอย่าง ไม่ต้องอาศัยสิ่งอื่นผู้อื่นใดเข้าไปช่วยเหลือหรือเกี่ยวข้องบ้างเลย เป็นตัวของตัวแท้ ๆ แล้วจะมีอะไรเป็นที่ภาคภูมิใจและเทิดเกียรติว่า ผู้ถึงนิพพานแล้วเป็นผู้ได้รับความภาคภูมิใจ ทั้งเกียรติยศชื่อเสียงเรียงนามและความสุขความสบายจากบรรดาท่านผู้ถึงนิพพานด้วยกัน อย่างมนุษย์ผู้มีฐานะดีมีสมบัติมาก มีเกียรติยศสูงได้รับความยกย่องสรรเสริญจากเพื่อนมนุษย์หญิงชายด้วยกัน

ท่านที่ไปนิพพานแล้วเห็นเงียบไปเลย ไม่มีพวกเดียวกันยกย่องสรรเสริญท่าน จึงทำให้สงสัยว่าการเงียบไปเลยเช่นนั้นจะเป็นความสุขได้อย่างไร กระผมต้องขอประทานโทษที่มาถามบ้า ๆ บอ ๆ ไม่เข้าเรื่องเข้าราวเหมือนคนที่มีสติทั่ว ๆ ไป แต่ก็เป็นความสงสัยทำให้ลำบากใจอยู่ไม่หาย ถ้าไม่ได้เรียนถามท่านผู้รู้ให้หายสงสัยเสียก่อน''

ท่านตอบว่า ''สวรรค์ พรหมโลก และนิพพานมิได้มีไว้เฉพาะคนขี้สงสัยแบบโยม แต่มีไว้สำหรับผู้มองเห็นคุณค่าของตัว และคุณค่าของสวรรค์ พรหมโลก และนิพพาน ว่าเป็นของดีมีคุณค่าต่างกันขึ้นไปตามลำดับชั้น และความดีของผู้ที่ควรจะได้จะถึงตามลำดับ คนแบบโยม สวรรค์ พรหมโลก และนิพพานคงมิได้ฝันถึงเลย แม้โยมจะไปก็ยังไปไม่ได้ถ้าแม่เด็กยังอยู่ หรือ

แม้แม่เด็กตายไป โยมก็จะอดคิดถึงไม่ได้ แล้วจะมีโอกาสคิดถึงสวรรค์นิพพานพอจะหาเวลาคิดเพื่อจะไปได้อย่างไร แม้พรหมโลกและนิพพานก็มิได้ดีกว่าแม่เด็กสำหรับความรู้สึกของโยม เพราะพรหมโลกและนิพพานบำรุงบำเรอโยมไม่เป็นเหมือนแม่เด็ก โยมจึงสงสัยและไม่อยากไป กลัวจะขาดผู้บำเรอ (ตอนนี้ท่านว่าทั้งท่านทั้งเขาหัวเราะถูกใจ)

อันความสุขที่เกิดจากสิ่งต่าง ๆ นั้น แม้ในโลกมนุษย์เรายังต่างกันตามชนิดของสิ่งนั้น ๆ ที่มีรสต่างกัน แม้ประสาทเครื่องรับสิ่งเหล่านั้นที่มีอยู่ในร่างกายอันเดียวกัน ก็ยังนิยมรับสัมผัสต่าง ๆ กัน เช่น ตาชอบสัมผัสทางรูป หูชอบสัมผัสทางเสียง จมูกชอบสัมผัสทางกลิ่น ลิ้นชอบสัมผัสทางรส กายชอบสัมผัสทางเย็นร้อนอ่อนแข็ง ใจชอบสัมผัสทางอารมณ์ต่าง ๆ ตามหน้าที่และความนิยมของตน จะให้รสนิยมเหมือนกันย่อมไม่ได้ การรับประทานเป็นความสุขทางหนึ่ง การพักผ่อนนอนหลับเป็นความสุขทางหนึ่ง การครองรักตามประเพณีของโลกเป็นความสุขทางหนึ่ง แต่อย่าลืมว่า การทะเลาะกันเพราะความเห็นขัดแย้งกันด้วยเรื่องต่าง ๆ ก็เป็นความทุกข์ทางหนึ่ง ฉะนั้นโลกจึงไม่ขาดจากการสัมพันธ์ติดต่อกันกับสิ่งที่ตนเห็นว่าเป็นความสุขตลอดมา และจำต้องแสวงกันทั่วโลก จะขาดมิได้

ความสุขในมนุษย์และสัตว์ที่ได้รับตามภูมิของตนเป็นความสุขประเภทหนึ่ง ความสุขในสวรรค์และพรหมโลกเป็นความสุขประเภทหนึ่ง ความสุขในพระนิพพานของท่านผู้สิ้นกิเลสเครื่องกังวลใจโดยประการทั้งปวงเป็นความสุขประเภทหนึ่ง ต่างจากความสุขที่โลกมีกิเลสทั้งหลายได้รับกัน จะให้เป็นความสุขเหมือนแม่เด็กเสียทุกอย่างแล้ว โยมก็ไม่จำเป็นต้องดูรูปฟังเสียงรับประทานอาหารพักผ่อนหลับนอน และแสวงหาคุณงามความดีมีการให้ทานรักษาศีลภาวนาเป็นต้นให้ลำบาก เพียงอยู่กับแม่เด็กเท่านั้น ความสุขจากสิ่งต่าง ๆ ก็ไหลมารวมในที่นั้นหมด ซึ่งเป็นการตัดปัญหาความยุ่งยากลงได้เยอะแยะ แต่คุณจะให้เป็นดังที่ว่านี้ได้ไหม?

เขาตอบว่า "โอ้โฮ จะได้อย่างไรท่านอาจารย์ แม้แต่กับแม่เด็กบางครั้งยังมีการทะเลาะกันได้ จะสามารถนำความสุขจากสิ่งต่าง ๆ มารวมกับเขาคนเดียวได้อย่างไร ก็ยิ่งจะทำให้ยุ่งใหญ่" ท่านเล่าว่า เขาเป็นคนมีนิสัยอาจหาญและตรงไปตรงมา ทั้งรักศีลรักธรรมดีมาก สำหรับฆราวาสที่มีความใฝ่ใจในธรรมและมีความจงรักภักดีต่อครูอาจารย์มากมาย ท่านจึงได้สละเวลาพูดคุยธรรมกันแบบพิเศษ เป็นกันเองแทบทุกครั้งที่เขามาเยี่ยมท่านเวลาปลอดจากแขก ปกติก็ไม่ค่อยมีใครสามารถมาถามท่านแบบเขาได้เลย เขาเป็นคนมีนิสัยรักลูกรักเมียมาก เคยมากราบเยี่ยมท่านบ่อยด้วยความรักเลื่อมในท่านมาก เวลามีแขกอยู่กับท่าน เขาเพียงมากราบแล้วก็หลีกหนีไป ทำงานอะไรช่วยพระเณรไปตามนิสัยของคนสนิทกับวัด ถ้าไม่มีคนนั่นแลเป็นโอกาสที่เขาจะกราบเรียนถามเรื่องอะไรต่าง ๆ ตามแต่เขาถนัด ท่านชอบเมตตาเขาด้วยแทบทุกครั้งที่เขามาสบโอกาสเหมาะ ๆ

สำหรับท่านพระอาจารย์มั่นแล้ว ท่านฉลาดและรู้นิสัยของคนได้ดีมากหาที่ตำหนิมิได้ คนทุกชั้นทุกเพศทุกวัยมาหาท่าน การปฏิสันถารทางกิริยาจะไม่เหมือนกันเลย ทั้งการพูดธรรมดาและอรรถธรรมต้องต่างกันไปเป็นราย ๆ ของผู้มาเกี่ยวข้อง ดังที่เขียนผ่านมาบ้างแล้ว ท่านพักอยู่วัดโนนนิเวศน์ อุดรฯ พระมาจำพรรษากับท่านมากและที่มาอบรมศึกษามีมากตลอดมา วัดโนนนิเวศน์แต่สมัยก่อนที่ท่านพักอยู่มีความสงบมากกว่าทุกวันนี้ รถราผู้คนไม่มาก ผู้เข้าไปเกี่ยวข้อง

กับวัดโดยมากเป็นผู้หวังบุญกุศลจริง ๆ มิได้เข้าไปแบบทำลายทั้งที่มีเจตนาและไม่มีเจตนา การบำเพ็ญเพียรของพระเณรก็เต็มเม็ดเต็มหน่วยตามเวลาที่ต้องการ ฉะนั้นพระที่ทรงคุณธรรมทางใจจึงมีมากพอเป็นเครื่องอบอุ่นแก่ตัวเอง และประชาชนผู้หวังพึ่งความร่มเย็นของพระ

ตอนกลางคืนท่านอบรมพระเณร การแสดงธรรมโดยมากท่านเริ่มแต่ ศีล สมาธิ ปัญญา ขึ้นไปเป็นขั้น ๆ อย่างไม่มีจุดหมายว่าท่านจะไปจบในธรรมขั้นใด แสดงจนถึงวิมุตติหลุดพ้นอันเป็นจุดสำคัญของธรรม แล้วย้อนกลับมาแสดงเกี่ยวแก่ผู้ปฏิบัติว่าจะควรปฏิบัติตนอย่างไร จึงจะสามารถบรรลุจุดประสงค์ตามธรรมที่ท่านอบรมสั่งสอน การสอนพระในวงปฏิบัติ ท่านสอนเน้นลงในความเป็นผู้มีศีลสังวร โดยถือศีลเป็นสำคัญในองค์พระ พระจะสมบูรณ์ตามเพศของตนได้ต้องเป็นผู้หนักแน่นในศีล เคารพในสิกขาบทน้อยใหญ่ ไม่ล่วงเกินโดยเห็นว่าเป็นสิกขาบทเล็กน้อยไม่สำคัญอันเป็นลักษณะของความไม่ละอายบาป และอาจล่วงเกินได้ในสิกขาบททั่วไป เป็นผู้รักษาวินัยเคร่งครัด ไม่ยอมให้ศีลของตนด่างพร้อยขาดทะลุได้ อันเป็นเครื่องเสริมให้เป็นผู้มีความอบอุ่นกล้าหาญในสังคม ไม่กลัวครูอาจารย์หรือเพื่อนพรหมจรรย์จะรังเกียจหรือตำหนิ

พระในใจจะสมบูรณ์เป็นขั้น ๆ นับแต่พระโสดา ฯลฯ ถึงพระอรหัตได้ ต้องเป็นผู้หนักในความเพียรเพื่อสมาธิและปัญญาทุกชั้นจะมีทางเกิดขึ้นและเจริญก้าวหน้า สามารถชำระล้างสิ่งสกปรกรุงรังภายในใจออกได้โดยสิ้นเชิง อนึ่งคำว่าพระควรเป็นผู้เยี่ยมด้วยความสะอาดแห่งความประพฤติทางกายวาจา และเยี่ยมด้วยจิตที่ทรงไว้ซึ่งคุณธรรม คือสมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะตามลำดับ ไม่ควรเป็นพระที่อับเฉาเศร้าใจ ไม่สง่าผ่าเผย หลบ ๆ ซ่อน ๆ เพราะปมด้อยคอยกระซิบอยู่ภายใน มีอะไรลึกลับทำให้ร้อนสุมอยู่ในใจนั้น มิใช่พระลูกศิษย์พระตถาคตผู้งดงามด้วยความประพฤติภายในภายนอก ไม่มีที่ต้องติ

แต่ควรเป็นพระที่องอาจกล้าหาญต่อการละชั่วทำดี ดำเนินตามวิถีรอยพระบาทที่ศาสดาพาดำเนิน เป็นผู้ซื่อตรงต่อตนเองและพระธรรมวินัยตลอดเพื่อนฝูง อยู่ที่ใดไปที่ใดมีสุคโตเป็นที่รองรับ มีโอชารสแห่งธรรมเป็นที่ซึมซาบ มีความสว่างไสวอยู่ด้วยสติปัญญาเป็นเครื่องส่องทาง ไม่อยู่อย่างจนตรอกหลอกตัวเองให้จนมุม นั่นคือพระลูกศิษย์พระตถาคตแท้ ควรสำเหนียกศึกษาอย่างถึงใจ ยึดไว้เป็นหลักอนาคตอันแจ่มใสไร้กังวล จะเป็นสมบัติที่พึงพอใจของผู้นั้นแน่นอน นี่เป็นปกตินิสัยที่ท่านอบรมพระปฏิบัติ

หลังจากการประชุมแล้ว ท่านผู้ใดมีข้อข้องใจก็ไปศึกษากับท่านเป็นราย ๆ ไปตามโอกาสที่ท่านว่างกิจประจำวัน ซึ่งมีติดต่อกันที่ท่านต้องปฏิบัติไม่ลดละไม่ว่าจะอยู่ในที่ใด คือตอนเช้าออกจากที่ภาวนาแล้วลงเดินจงกรมก่อนบิณฑบาต พอได้เวลาแล้วก็ออกบิณฑบาต จากนั้นเข้าทางจงกรมเดินจงกรมจนถึงเที่ยงเข้าที่พัก พักจำวัดบ้างเล็กน้อย ลุกขึ้นภาวนาแล้วลงเดินจงกรม บ่าย ๔ โมงเย็นปัดกวาดลานวัดหรือที่พักอยู่ขณะนั้น สรงน้ำแล้วเข้าทางจงกรมอีกเป็นเวลาหลายชั่วโมง ออกจากที่จงกรมก็เข้าที่ไหว้พระสวดมนต์

การสวดมนต์ท่านสวดมากและสวดนานเป็นชั่วโมง ๆ เสร็จแล้วนั่งสมาธิภาวนาต่อไปตั้งหลายชั่วโมง คืนหนึ่ง ๆ ท่านพักจำวัดราว ๔ ชั่วโมงเป็นอย่างมากในเวลาปกติ ถ้าเป็นเวลาพิเศษก็นั่งสมาธิภาวนาตลอดรุ่งไม่พักจำวัดเลย ในวัยหนุ่มท่านทำความเพียรเก่งมาก ยากจะมีผู้เสมอได้ แม้ในวัยแก่ยังไม่ทิ้งลวดลาย เป็นแต่ผ่อนลงบ้างตามวิบากที่ทรุดโทรมลงทุกวันเวลา ที่ผิดกับพวก

เราอยู่มากคือจิตใจท่านไม่แสดงอาการอ่อนแอไปตามวิบากธาตุขันธ์เท่านั้น นี่คือวิธีการของท่านผู้ดีเป็นคติแก่โลกดำเนินมา มิได้ทอดทิ้งปล่อยวางหน้าที่ของตนนับแต่ต้นเป็นลำดับมา ไม่ลดละความเพียรซึ่งเป็นแรงหนุนอันสำคัญ แดนแห่งชัยชนะที่ท่านได้รับอย่างพอใจนั้นได้ที่เขาลึกในจังหวัดเชียงใหม่ที่เขียนผ่านมาแล้ว

เราที่เกิดมาในชาติมนุษย์ซึ่งเป็นชาติที่พร้อมด้วยคุณสมบัติที่ควรจะได้จะถึงอยู่แล้ว แต่ละท่านที่จะได้ประสบความสำเร็จดังใจหมายเช่นท่านที่ได้ประสบมาแล้ว จนได้กลายมาเป็นประวัตินั้น แม้จะมีคนมากแทบล้นโลกสมัยปัจจุบัน แต่ผู้จะได้ประสบกับแดนสมหวังดังที่กล่าวมานี้มีจำนวนน้อยมากเหลือเกิน แทบจะไม่มีในโลกสมัยปัจจุบัน ที่แตกต่างกันมากทั้งนี้ เพราะความรู้ความเห็นความขะมักเขม้นและอิทธิบาท ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ในทางจะให้เกิดผลดังมุ่งหมายมีมากน้อยต่างกันมาก ผลที่เกิดขึ้นจึงทำให้ต่างกันมากจนแทบไม่น่าเชื่อทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว แต่เป็นสิ่งที่โลกได้ประจักษ์ตาประจักษ์ใจกันมานานแล้ว จนหาทางปฏิเสธไม่ได้ นอกจากต้องยอมรับโดยทั่วกันตามสิ่งที่ปรากฏ ทั้งดีทั้งชั่ว ทั้งสุขทั้งทุกข์ ซึ่งเกิดขึ้นกับตนแต่ละราย ไม่มีทางสลัดปัดทิ้งได้เท่านั้น

ท่านพระอาจารย์มั่นเป็นผู้มีประวัติอันงดงามมากในบรรดาครูอาจารย์สมัยปัจจุบัน เป็นประวัติที่ทรงดอกทรงผลตลอดต้นชนปลาย สวยงามมาทุกระยะ น่าเคารพเลื่อมใสของคนทุกชั้นทุกเพศทุกวัย กิตติศัพท์กิตติคุณฟุ้งขจรไปถึงไหน เกิดความหอมหวนชวนให้เคารพเลื่อมใสในที่นั้น แต่เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง เวลาท่านยังมีชีวิตอยู่ ท่านพุทธศาสนิกชนที่มีความรักใคร่ใฝ่ธรรมไม่ค่อยมีโอกาสได้ทราบ และได้เข้าใกล้ชิดสนิทกับท่านซึ่งมีอยู่มากมาย ทั้งที่ประสงค์อยากพบท่านผู้ดีมีคุณธรรมสูงอยู่ตลอดมา

แต่เนื่องจากท่านไม่ค่อยชอบออกมาตามบ้านเมืองที่มีผู้คนชุกชุม ท่านเห็นเป็นความสะดวกสบายใจในการอยู่ในป่าเขาตลอดมาแต่ต้นจนอวสาน แม้พระสงฆ์ผู้มีความมุ่งมั่นต่ออรรถธรรมซึ่งมีอยู่มาก ก็ไม่ค่อยมีโอกาสได้เข้าไปถึงองค์ท่านได้ง่าย ๆ เพราะทางลำบากกันดาร รถราไม่มี การเข้าไปหาจนถึงที่อยู่ท่านต้องเดินทางเป็นวัน ๆ ผู้ไม่เคยเดินก็ไปไม่ไหว ทั้งความไม่กล้าหาญพอที่จะรับธรรมอันแท้จริงจากท่านบ้าง กลัวท่านจะไม่รับให้อยู่ด้วยบ้าง กลัวท่านจะดุบ้าง กลัวตัวจะปฏิบัติไม่ได้อย่างท่านบ้าง กลัวอาหารการเป็นอยู่จะขาดแคลนกันดารบ้าง กลัวจะฉันมื้อเดียวอย่างท่านไม่ได้บ้าง

เรื่องที่จะเป็นอุปสรรคต่อการไปนั้น รู้สึกว่าสร้างไว้อย่างมากมาย จนไม่อาจจะฝ่าฝืนเล็ดลอดไปได้ ทั้งที่มีความมุ่งหวังอยู่อย่างเต็มใจ สิ่งเหล่านี้แลที่เป็นอุปสรรคต่อตัวเอง จึงปล่อยโอกาสให้ผ่านไปโดยไม่ได้รับประโยชน์อะไรจากความคิดชนิดต่าง ๆ เหล่านี้เลย กระทั่งได้ยินแต่ประวัติท่านที่ไม่มีรูปร่างเหลืออยู่แล้ว จึงได้ทราบว่าท่านเป็นพระเช่นไรในวงพระศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาที่ทรงมรรคทรงผลตลอดมานับแต่พระพุทธเจ้าเป็นพระองค์แรก ลำดับลำดากันลงมาถึงพระสาวกผู้ทรงมรรคทรงผล นับจำนวนไม่ได้ ถ่ายทอดกันเรื่อยมาด้วย **สุปฏิบัติ อุชุ ญายะ สามีจิปฏิบัติ** อันเป็นเหมือนทำนบใหญ่ที่ไหลออกมาแห่งน้ำอมตมหานิพพานจากจิตสันดานของทุกท่านผู้ทรงไว้ซึ่งปฏิปทา ตามทางศาสดาที่ประทานไว้

ท่านพระอาจารย์มั่นเป็นองค์หนึ่งในจำนวนพระสาวกอันดับปัจจุบัน ซึ่งเพิ่งมรณภาพผ่านไปเมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน ๒๔๙๒ ถ้ารวมเวลาที่ผ่านไปก็ราว ๒๐ ปีกว่าเท่านั้น แต่การมรณภาพท่านจะรอลงข้างหน้าเวลาเรื่องท่านดำเนินไปถึง แต่อย่างไรก็ตามการผ่านไปแห่งรูปธรรมนั้นเป็นของมีมาดั้งเดิม ทั้งยังจะมีต่อไปตลอดกาลเมื่อความเกิดของสิ่งสมมุติต่าง ๆ ยังเป็นไปอยู่ ความอัศจรรย์สำคัญที่ยังคงอยู่ คือ พระเมตตาคุณ พระปัญญาคุณ และพระวิสุทธิคุณของพระพุทธเจ้าที่สถิตอยู่กับพระศาสนาไม่ได้ผ่านไปด้วย แม้เมตตาคุณ ปัญญาคุณ และวิสุทธิคุณของท่านพระอาจารย์มั่นก็คงยังอยู่เช่นเดียวกับของพระศาสดา เพราะเป็นคุณสมบัติลักษณะเดียวกัน สำคัญอยู่ที่ผู้จะปฏิบัติให้เป็นไปตามพระโอวาทที่ท่านประทานไว้ จะสามารถตักตวงได้มากน้อยเพียงไร ในกาลอันควรที่กำลังเป็นไปอยู่กับพวกเราเวลานี้ นี่เป็นสิ่งที่ยังควรและน่าสนใจอยู่มาก สำหรับผู้ยังมีชีวิตครองตัวอยู่ ถ้าหาไม่แล้วหมดหนทาง ไม่มีสิ่งใดมาแก้ไขให้กลับคืนได้

ตอนท่านแก้ปัญหาพี่น้องชาวนครราชสีมานั้น มีเนื้อความสะดุดใจผู้เขียนตลอดมา จึงขอถือเอาความย่อ ๆ มาลงอีกเล็กน้อย ว่าอย่าทำความรู้ ความเห็นและความประพฤติทุกด้านเหมือนเราไม่มีป่าช้าอยู่กับตัว อยู่กับบ้านเมืองเรา อยู่กับญาติมิตรของเรา บทถึงคราวเป็นอย่างโลกที่มีป่าช้าทั่ว ๆ ไปขึ้นมา จะแก้ตัวไม่ทัน แล้วจะจมลงในที่ตนและโลกไม่ประสงค์อยากลงกัน จะคิดจะพูดจะทำอะไร ควรระลึกถึงป่าช้าคือความตายบ้าง เพราะกรรมกับป่าช้าอยู่ด้วยกัน ถ้าระลึกถึงป่าช้าในขณะเดียวกันได้ระลึกถึงกรรมด้วย พอทำให้รู้สึกตัวขึ้นบ้าง อย่าอวดตัวว่าเก่งทั้ง ๆ ที่ไม่เหนืออำนาจของกรรม แม้อวดไปก็เป็นการทำลายตัวให้ล่มจมไปเปล่า ๆ

ไม่ควรอวดเก่งกว่าศาสดาผู้รู้ดีรู้ชอบทุก ๆ อย่าง ไม่ลูบ ๆ คลำ ๆ เหมือนคนมีกิเลสที่อวดตัวว่าเก่ง สุดท้ายก็จนมุมของกรรมคือความเก่งของตัว (ผลร้ายที่เกิดจากการทำด้วยความอวดเก่งของตัวเอง) นี้ฟังแล้วใจสะดุ้งและหมอบยอมจำนนต่อกรรมจริง ๆ ไม่ผยองพองตัวจนลืมตน ว่ามิใช่คนเดินดินเหมือนโลก ๆ เขา จึงได้นำมาลงซ้ำอีก ที่ลงมาแล้วบางตอนก็มีบกพร่องบ้างไม่สมบูรณ์ตามที่ท่านอธิบาย มาระลึกได้ทีหลังก็มี อย่างนี้เองความรู้ความจำของปุถุชนคนหนามันหลอก ๆ ลวง ๆ ขวางธรรมของจริงอยู่อย่างนี้เอง จึงขออภัยท่านผู้อ่านไว้ด้วยที่เขียนซ้ำบ้างเป็นบางตอน

ท่านพระอาจารย์มั่นท่านมีความรู้ความสามารถ ประสาทธรรมให้แก่คณะลูกศิษย์ฝ่ายพระเป็นต้นโพธิ์ต้นไทรขึ้นมาหลายองค์ ซึ่งเป็นประเภทที่ปลูกให้เจริญเติบโตขึ้นยากอย่างยิ่ง เพราะเป็นประเภทที่ชอบมีอันตรายรอบด้าน ครูอาจารย์ที่เป็นลูกศิษย์ผู้ใหญ่ท่านยังมีอยู่หลายองค์ ที่ระบุนามมาบ้างแล้วตอนต้นก็มี คือ ท่านอาจารย์สิงห์ ท่านอาจารย์มหาปิ่น อุบลฯ ท่านอาจารย์เทสก์ ท่าบ่อ หนองคาย ท่านอาจารย์ฝั้น สกลนคร ท่านอาจารย์ขาว วัดถ้ำกลองเพล อุดรฯ ท่านอาจารย์พรหม บ้านดงเย็น อำเภอหนองหาร อุดรฯ แต่ท่านมรณภาพไปเมื่อเร็ว ๆ นี้ ท่านอาจารย์ลี วัด อโศการาม สมุทรปราการ ท่านอาจารย์ชอบ ท่านอาจารย์หลุย จังหวัดเลย ท่านอาจารย์อ่อนหนองบัวบาน ท่านอาจารย์สิม เชียงใหม่ ท่านอาจารย์ตื้อ เชียงใหม่ ท่านอาจารย์กงมา สกลนคร ที่หลงลืมจำไม่ได้ก็ยังมีอยู่มาก

ท่านอาจารย์เหล่านี้ล้วนเป็นผู้มีคุณธรรมในลักษณะต่าง ๆ กัน องค์หนึ่งเด่นไปทางหนึ่งอีกองค์หนึ่งเด่นไปทางหนึ่ง รวมแล้วท่านเป็นผู้น่ากราบไหว้บูชาอย่างสนิทใจแทบทุกองค์ บางท่าน

มีชื่อเสียงโด่งดังมีประชาชนพระเณรรู้จักมาก บางท่านชอบเก็บตัว และชอบอยู่ในที่สงัดตามอัธยาศัย บรรดาลูกศิษย์ท่านพระอาจารย์มั่น บางท่านมีสมบัติมาก (คุณธรรม) แต่ไม่มีคนค่อยทราบก็มีอยู่หลายองค์ เพราะท่านชอบอยู่อย่างเงียบ ๆ ตามนิสัย นับว่าท่านสามารถปลูกพระให้เป็นต้นโพธิ์ธรรมได้มากกว่าทุกอาจารย์ในภาคอีสาน โพธิ์คือความรู้ความฉลาด ถ้าเป็นโพธิ์ของพระพุทธเจ้าก็เรียกว่าตรัสรู้ แต่เป็นอาจารย์ก็ควรเรียกตามฐานะ หรือตามวิสัยป่าของผู้เขียนว่าโพธิ์ธรรมซึ่งรู้สึกถนัดใจ

การปลูกพระก็เหมือนที่โลกเลี้ยงลูกปลูกโพธิ์นั่นเอง การแนะนำสั่งสอนเพื่อปลูกฝังหลักฐานทางมรรยาท ความประพฤติตลอดความรู้ ความฉลาด ทางภายในถึงขั้นปกครองตนได้ไม่มีภัยเข้าไปอาจเอื้อมทำลายได้ เพียงแต่ละองค์นับว่าเป็นสิ่งที่ทำให้เจริญได้ยากมาก เพราะการปลูกคุณธรรมให้ฝังลึกลงในหัวใจของคนมีกิเลสแสนแง่แสนงอนนั้น เป็นภาระที่หนักหน่วงถ่วงใจผู้เป็นอาจารย์แทบไม่มีเวลาปลงวางได้ และต้องเป็นผู้มีอำนาจเหนือกิเลสโดยประการทั้งปวงแล้วจึงจะพอมีทางทำให้ผู้มารับการอบรมได้รับความซาบซึ้งถึงใจ และพอใจปฏิบัติตามด้วยความเต็มใจ นิสัยกับธรรมจะพอมีทางกลมกลืนกันได้ กลายเป็นผู้มีความมั่นคงทางใจไปโดยลำดับ

ลำพังเราก็มีกิเลส ผู้มารับการอบรมต่างก็มีกิเลสเต็มตัวด้วยกัน ยากที่จะมีกำลังฉุดลากกันไปให้ถึงที่ปลอดภัยได้ จึงอยากจะพูดว่า สิ่งที่ทำได้ยากในโลกมนุษย์เราก็คือการสร้างพระธรรมดาให้เป็นพระที่น่ากราบไหว้บูชา และเสกสรรหรือส่งเสริมให้เลื่อนจากฐานะเดิมของจิตขึ้นสู่พระโลกุตระ คือพระโสดา พระสกิทาคา พระอนาคา และพระอรหันต์นั้น ยิ่งยากแสนยากขึ้นเป็นขั้น ๆ ดีไม่ดียังไม่แตกกิ่งแตกแขนงก็ถูกตัวแมลงมากัดมาไช มาโค่นรากแก้วรากฝอยให้โค่นล้มจมดินอย่างไม่เป็นท่าเสียมากกว่าจะเจริญเป็นต้นเป็นลำขึ้นมาพอทำประโยชน์ได้ โดยมากเราเคยเห็นกันมาอย่างนั้นแทบทั้งนั้น ไม่ค่อยมีรากฝังลึกพอจะทนลมทนฝนทนตัวแมลงกัดไชได้

เราปลูกต้นไม้ชนิดต่าง ๆ ไว้ทำประโยชน์ ไม่กี่ปีก็ได้รับผล แต่ปลูกพระนี้กี่ปีคอยแต่จะโค่นล้มอยู่นั่นเอง แม้ไม่มีอะไรมาตอม แต่ตัวเองคอยส่ายแส่หาตัวแมลงมาตอมเพื่อทำลาย และตัวก็คอยทำลายตัวเองอยู่แล้ว จึงเป็นความเจริญได้ยากในการปลูกพระ ถ้าไม่เชื่อว่าเป็นความจริงก็เชิญเข้ามาลองบวชบำรุงตนด้วยสิกขาบทกฎบัญญัติที่ประทานไว้ดู น่ากลัวว่าข้าวเย็นก็จะหิวก่อนเวลาทั้งที่ตะวันยังไม่ตก เที่ยวก็อยากเที่ยวตลอดเวลาทั้งที่ศีรษะก็ไม่เหมือนโลกเขา ตาหูเป็นต้นต่างก็อยากดูอยากฟัง อยากดมกลิ่นลิ้มรส สัมผัสสิ่งอ่อนนุ่มภูมิใจ ไม่มีเวลาอิ่มพอตลอดเวลา โดยไม่เลือกว่าเช้าสายบ่ายเย็นอะไรเลย จนลืมว่าตัวเป็นอะไรขณะนี้ ส่วนจะสนใจบำรุงต้นโพธิ์ คือใจให้มีเหตุมีผลรู้จักอดทนต่อคำสั่งสอน น้อมเข้ามาฝึกฝนอบรมตนให้มีความสงบเย็นใจนั้น น่ากลัวจะไม่สนใจนำพาเสียแล้ว ต้นโพธิ์คือใจเมื่อขาดการบำรุง ก็มีแต่จะเหี่ยวแห้งยุบยอบลงโดยลำดับสิ่งคอยทำลายก็นับวันเวลามีโอกาสหักรานไปทุกระยะ ต้นโพธิ์ต้นไหนบ้างจะทนตั้งโด่อยู่ได้ เพราะโพธิ์ของพระเป็นโพธิ์ที่มีหัวใจ จะต้องโอนไปเอนมาตามสิ่งร้าวราน ทนไม่ไหวก็โค่นล้มลงจมดินจมน้ำอย่างไม่เป็นท่าเท่านั้นเอง

ฉะนั้น การปลูกโพธิ์จึงเป็นของปลูกยากอย่างนี้ ใครไม่เคยปลูกก็ไม่รู้ฤทธิ์ของมันซึ่งไม่ค่อยชอบปุ๋ยธรรมดาเหมือนต้นไม้ทั้งหลาย แต่แหวกไปชอบปุ๋ยประเภทสังหารทำลายเสียมาก ฉะนั้น โพธิ์ต้นนี้จึงมักอับเฉาและตายได้ง่ายกว่าต้นไม้ชนิดอื่น ๆ คือตายจากศีลธรรมความดีงาม

นั่นเอง ผู้เขียนเคยปลูกและบำรุงมาบ้าง และเคยทำลายมาบ้างด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ จึงพอทราบฤทธิ์ของมันว่าเป็นธรรมชาติที่ปลูกยากบำรุงยาก คอยแต่จะอับเฉาเหี่ยวแห้งและฉิบหายอยู่ตลอดมา แม้ปัจจุบันนี้ก็ยังไม่อาจรับรองได้ว่า โพธิ์ต้นนี้จะเจริญขึ้นหรือเสื่อมลงไปถึงไหนเพียงไร เพราะปกติก็คอยแต่จะเสื่อมลงท่าเดียว ทั้ง ๆ ที่มองไม่เห็นว่ามีอะไรเจริญขึ้นพอให้เสื่อมลงอันเป็นของคู่กัน แต่ยังอุตส่าห์เสื่อมลงได้อยู่นั่นเอง

ปุ๋ยประเภททำลายนี้ โพธิ์ชนิดนี้รู้สึกชอบและแสวงหามาทำลายตัวเองเป็นประจำแทบมองไม่ทัน โดยไม่มีใครมาเกี่ยวข้องและช่วยทำลาย ดังนั้นท่านที่อุตส่าห์ฝ่าฝืนและทรมานใจให้อยู่ในอำนาจได้จนกลายเป็นโพธิ์ขึ้นมาอย่างสมบูรณ์ จึงเป็นผู้ที่น่ากราบไหว้สักการะอย่างถึงใจ สมัยปัจจุบันก็มีท่านอาจารย์มั่น เป็นต้น ซึ่งเป็นที่อบอุ่นแก่บรรดาศิษย์โดยทั่วกัน ทั้งนี้เพราะท่านสามารถบำรุงรักษาต้นโพธิ์ท่านไว้ได้จนทรงดอก ทรงผล ทรงต้น ทรงกิ่ง และทรงใบไว้ได้อย่างสมบูรณ์และร่มเย็นแก่ผู้เข้าอาศัยตลอดมา แม้ท่านมรณภาพผ่านไปแล้วเพียงได้อ่านประวัติก็ยังสามารถทำความดึงดูดจิตใจให้เกิดความเลื่อมใสในท่านและในธรรมขึ้นอีกมาก ประหนึ่งท่านยังมีชีวิตอยู่กับพวกเรามิได้พลัดพรากจากไปไหนเลยฉะนั้น

ท่านพักจำพรรษาที่วัดโนนนิเวศน์ จังหวัดอุดรธานี เป็นเวลา ๒ พรรษา นับแต่จากจังหวัดเชียงใหม่มา พอออกพรรษาปีที่สองแล้ว คณะศรัทธาทางจังหวัดสกลนคร มีคุณแม่นุ่ม ชุวานนท์ เป็นต้น ซึ่งเคยเป็นลูกศิษย์เก่าแก่ของท่าน พร้อมกันมาอาราธนานิมนต์ท่านให้ไปโปรดทางจังหวัดสกลนคร ซึ่งท่านเคยอยู่มาก่อน ท่านยินดีรับอาราธนา คณะศรัทธาทั้งหลายต่างมีความยินดีพร้อมกันเอารถมารับท่านไปที่จังหวัดสกลนคร ในปลายปีพ.ศ. ๒๔๘๔ ท่านไปพักวัดสุทธาวาส สกลนคร ขณะที่ท่านพักอยู่มีประชาชนพระเณรพากันมากราบเยี่ยมและฟังโอวาทท่านมิได้ขาด ท่านพักวัดสุทธาวาสครั้งนั้นมีผู้มาขอถ่ายภาพท่านไว้กราบไหว้บูชา

ท่านอนุญาตให้ถ่ายภาพท่านคราวมาพักนครราชสีมาครั้งหนึ่ง คราวมาพักที่สกลนครครั้งหนึ่ง ที่บ้านฝั่งแดง อำเภอพระธาตุพนม จังหวัดนครพนม คราวกลับจากงานฌาปนกิจศพท่านพระอาจารย์เสาร์ครั้งหนึ่ง ที่ท่านผู้เคารพเลื่อมใสในท่านได้รับแจกไว้สักการบูชาทุกวันนี้ ก็เนื่องมาจากที่ท่านอนุญาตให้ถ่ายสามวาระนั่นแล ไม่เช่นนั้นก็คงไม่มีอะไรปรากฏเป็นพยานแห่งความเลื่อมใสในทางรูปกายท่านบ้างเลย เพราะปกติท่านไม่ชอบให้ถ่ายอย่างง่าย ๆ กว่าจะอนุญาตให้ใครแต่ละครั้ง ผู้นั้นต้องรู้สึกอึดอัดใจอยู่ไม่น้อย ต้องนั่งถอยเข้าถอยออก และเปลี่ยนท่าเปลี่ยนทีอยู่หลายครั้ง จนเหงื่อแตกโชกไปทั้งตัวโดยไม่รู้สึก เพราะเคยทราบมาแล้วว่า ท่านไม่ค่อยอนุญาตให้ใครถ่ายเลย ดีไม่ดีถ้าเข้าไม่สบโอกาสอาจโดนดุก็ได้ จึงต้องกลัวกันทุกรายไป

ท่านพักวัดสุทธาวาสพอควรแล้ว ก็ออกเดินทางไปพักที่สำนักป่าบ้านนามน ซึ่งเป็นที่สงัดวิเวกดีทั้งกลางวันกลางคืน เหมาะกับอัธยาศัยท่านที่ชอบเช่นนั้นมาประจำนิสัย พระเณรที่ไปอาศัยอยู่กับท่านเห็นแล้วน่าเลื่อมใสอย่างจับใจ มีแต่องค์พูดน้อยแต่ชอบต่อยมาก ๆ กันทั้งนั้น คือท่านไม่ชอบพูดคุยกัน ต่างองค์ประกอบความเพียรตลอดเวลาในที่ของตน ๆ อยู่ในกระต๊อบเป็นหลัง ๆ บ้าง อยู่ในที่จงกรมในป่าริมที่พักบ้าง ถึงเวลาบ่าย ๔ โมงเย็นเวลาปัดกวาดลานวัด ถึงจะเห็นท่านเดินออกมาจากที่ต่าง ๆ แล้วปัดกวาดลานวัดโดยพร้อมเพรียงกัน จากนั้นก็พากันขนน้ำขึ้นใส่

ตุ่มล้างเท้า ตุ่มล้างบาตร และสรงน้ำอย่างสงบเสงี่ยมงามตา ต่างองค์ต่างมีท่าอันสำรวม มีสติปัญญาพิจารณาธรรมไปกับกิจวัตรที่ทำ มิได้เลินเล่อเผลอตัวคะนองปากพูดไปต่าง ๆ

พอเสร็จกิจวัตรแล้วต่างองค์ต่างปลีกตัวหาที่บำเพ็ญเพียรในที่และท่าต่าง ๆ ประหนึ่งไม่มีพระอยู่ในสำนักเลยฉะนั้น เพราะไม่มองเห็นพระยืนพูดนั่งคุยกันในที่ต่าง ๆ เลย ถ้าก้าวเข้าไปในป่าริมสำนัก จะเห็นแต่ท่านเดินจงกรมไปมาอยู่บ้าง นั่งสมาธิภาวนาอยู่บ้าง นั่งทำความสงบอยู่ในกระต๊อบเล็ก ๆ บ้าง อย่างนั้นเป็นประจำทุกวันเวลา นอกจากเวลาประชุม บิณฑบาตและเวลามีกิจจำเป็นอย่างอื่นหรือเวลาฉันจังหันเท่านั้น จึงจะเห็นท่านอยู่รวมกัน แม้ขณะบิณฑบาตก็ต่างองค์ต่างสำรวมระวังตั้งสติปัญญาใกล้ชิดติดแนบอยู่กับความเพียรไปตามสายทาง มิได้ไปแบบคนไม่มีสติอยู่กับตัว ตาส่งไปในสิ่งโน้น ปากพูดพล่ามกับคนนี้ อะไรเช่นนั้น ในอิริยาบถและความเคลื่อนไหวไปมาของพระท่านเป็นที่เย็นตาเย็นใจน่าเคารพเลื่อมใส

ก่อนฉันต่างพิจารณาอาหารปัจจัยที่รวมอยู่ในบาตรด้วยอุบายที่เห็นภัย ไม่ให้ติดใจในอาหาร ไม่แสดงอาการเพลิดเพลินในอาหารชนิดต่าง ๆ ขณะฉันก็ทำความรู้สึกแบบคนมีสติอยู่กับตัวและฉันด้วยท่าสำรวม ไม่พูดคุยกันในเวลาฉัน และไม่มองโน้นมองนี่ การขบเคี้ยวอาหารก็มีสติระวังไม่ให้มีเสียงดังเกินความงาม อันเป็นที่รำคาญแก่ผู้อื่นที่ฉันอยู่ด้วยกัน

หลังจากฉันเสร็จต่างเก็บสิ่งของบริขารและปัดกวาดเช็ดถูที่ฉันให้สะอาด แล้วล้างบาตรเช็ดบาตรให้แห้ง ผึ่งแดดครู่หนึ่ง แล้วเก็บไว้ในที่ควร หลังจากนั้นต่างเข้าหาที่วิเวกเพื่อความเพียรคือการฝึกอบรมใจตามแต่เห็นสมควรจะปฏิบัติต่อใจอย่างไร หนักบ้างเบาบ้าง โดยมิได้คำนึงถึงกับเวล่ำเวลาว่าเช้าสายบ่ายเย็น และความเพียรว่าทำมากไปหรือน้อยไป จุดที่หมายอย่างน้อยก็หวังให้จิตอยู่ในคำบริกรรมภาวนาที่นำมาบังคับหรือกำกับให้เป็นอารมณ์ที่พึ่งพิง เพื่อความสงบเย็นใจหนึ่ง เพื่อบังคับใจให้อยู่ในเหตุผลที่ปัญญาชี้แจงหรืออบรมในกรณีนั้น ๆ หนึ่ง เพื่อภูมิจิตภูมิธรรมขั้นละเอียดขึ้นไปโดยลำดับจนถึงจุดที่หมายหนึ่ง องค์ใดอยู่ในภูมิใดก็พยายามอบรมจิตของตนให้ดำเนินไปตามภูมินั้นไม่ลดละความเพียร

คำว่าสติย่อมถือเป็นธรรมสำคัญของความเพียรทุก ๆ ประโยค และคำว่าปัญญาก็ย่อมถือเป็นสำคัญในเวลาที่ควรใช้ตามกาลของตน เพราะปัญญาเป็นธรรมจำเป็นไปตามภูมิของธรรม ส่วนสติเป็นธรรมจำเป็นตลอดไปในอิริยาบถต่าง ๆ กาลใดที่ขาดสติ กาลนั้นเรียกว่าขาดความเพียร แม้กำลังเดินจงกรมหรือนั่งสมาธิอยู่ก็สักแต่ว่าเท่านั้น แต่มิได้เรียกว่าเป็นความเพียรชอบ ดังนั้นท่านจึงสอนเน้นลงในความมีสติมากกว่าธรรมอื่น ๆ เพราะสติเป็นรากฐานสำคัญของความเพียรทุกประเภทและทุกประโยคที่ทำ จนกลายเป็นมหาสติขึ้นมาและผลิตปัญญาให้เป็นไปตาม ๆ กัน ภูมิต้นเพื่อความสงบต้องใช้สติให้มาก ภูมิต่อไปสติกับปัญญาควรเป็นธรรมควบคู่กันไปตลอดสาย

ท่านอาจารย์มั่นท่านสอนพระให้เด็ดเดี่ยวอาจหาญมาก ใครไม่ตั้งใจจริงจังอยู่กับท่านไม่ค่อยได้ ราว ๖-๗ คืนมีการประชุมธรรมครั้งหนึ่ง คืนนอกนั้นท่านเปิดโอกาสให้พระเณรเร่งความเพียร ผู้ใดมีข้อข้องใจไปเรียนถามท่านได้โดยไม่รอจนถึงวันประชุม ขณะอยู่กับท่านบรรยากาศรู้สึกอบอวลไปด้วยอรรถด้วยธรรม ประหนึ่งมรรคผลนิพพานราวกับอยู่แค่เอื้อมมือ เพราะความอบอุ่นและความมุ่งมั่นมีกำลังกล้า ต่างองค์ต่างเป็นเครื่องพยุงจูงใจกันในทางความเพียร ตลอดมรรยาทที่แสดงออก ราวกับต่างองค์ต่างเอื้อมเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพานด้วยกัน จึงต่างองค์ต่างมี

ความขยันหมั่นเพียรมาก กลางวันกับกลางคืนเหมือนเป็นราตรีเดียวในการประกอบความเพียรของพระทั้งหลาย ถ้าเดือนมืดก็มองเห็นไฟโคมที่จุดด้วยเทียนไขสว่างไสวอยู่ทั่วบริเวณ ถ้าเดือนหงายก็ยังพอสังเกตได้ในการประกอบความเพียรของท่าน ซึ่งต่างองค์ต่างเร่งไม่ค่อยหลับนอนกัน

เฉพาะองค์ท่าน (พระอาจารย์มั่น) สวดมนต์ภาวนาเก่งไม่แพ้ใครเลย สวดมนต์เป็นชั่วโมง ๆ ถึงจะหยุด และสวดเป็นประจำทุกคืนมิได้ขาด สูตรยาว ๆ เช่น ธรรมจักรและมหาสมัย เป็นต้น ท่านสวดเป็นประจำ นอกจากนั้นเวลามีโอกาสท่านยังแปลให้เราฟังอีกด้วย แต่การแปลสูตรต่าง ๆ ท่านแปลอิงภาคปฏิบัติโดยมาก คือแปลเอาใจความเลยทีเดียว ไม่ค่อยเป็นไปตาม**วิภัติ ปัจจัย ธาตุ อายตนนิบาต** เพื่อรักษาศัพท์แสงเหมือนพวกเราแปลกัน แต่กลับได้ความชัดและเห็นจริงตามท่านอย่างหาที่ค้านไม่ได้เลย จึงเกิดอัศจรรย์ใจอย่างลึก ๆ ว่าการเรียนศัพท์เรียนแปล ท่านไม่ค่อยได้เรียนมากมายอะไรนัก แต่เวลาแปลทำไมท่านแปลเก่งกว่ามหาเปรียญเสียอีก พอยกศัพท์ปุ๊บก็แปลปั๊บในขณะนั้น อย่างคล่องแคล่วว่องไวแทบฟังไม่ทัน

เช่น ท่านยกศัพท์ธรรมจักรหรือมหาสมัยสูตรขึ้นแปลเป็นบางตอน ที่สัมผัสกับธรรมท่านในเวลาเทศน์นั้น ๆ ท่านแปลอย่างรวดเร็วทันใจราวกับได้เปรียญ ๑๐ ประโยคฉะนั้น ที่ไม่อยากว่า ๙ ประโยคตามที่นิยมกันก็เพราะเคยได้ฟังท่านที่สอบได้เปรียญ ๙ ประโยคแปลมาบ้างแล้ว เวลาแปลยังอึกอัก ๆ และแปลเชื่องช้ามาก กว่าจะได้แต่ละศัพท์ละแสงรู้สึกกินเวลานาน นอกจากนั้น ยังไม่แน่ใจในคำแปลของตนอีกด้วยก็มี ส่วนท่านทั้งแปลก็รวดเร็ว ทั้งอาจหาญต่อความจริงที่แปลออกมา ทั้งเคยได้เห็นผลจากความหมายแห่งธรรมนั้น ๆ มาแล้วอย่างประจักษ์ใจ จึงไม่มีความสะทกสะท้านในการแปล

แม้คาถาที่ผุดขึ้นจากใจท่านเป็นคำบาลีก็ยังมีแปลกจากบาลีอยู่บ้างไม่ตรงกันทีเดียว เช่น **วาตา รุกฺขา น ปพฺพโต** เป็นต้น ท่านแปลว่า *ลมพัดต้นไม้ทั้งหลายให้แหลกวิจุณไป แต่ไม่สามารถพัดภูเขาหินให้หวั่นไหวได้ดังนี้* รู้สึกจะเป็นเชิงอรรถธรรมที่ผุดขึ้นทั้งความหมายที่นำออกมาแปลให้เราฟัง การกล่าวเกี่ยวกับเปรียญประโยค ๙ ประโยค ๑๐ นั้น กล่าวไปตามภาษาป่า ๆ ตามนิสัยอย่างนั้นเอง กรุณาให้อภัยอย่าได้ถือสาผู้เขียนซึ่งเป็นพระป่า เหมือนวานรที่เคยชินกับป่ามาแต่วันเกิด แม้จะจับมาเลี้ยงอยู่กับมนุษย์จนเชื่องชินก็คงเป็นนิสัยของตัวอยู่นั่นแล ไม่อาจเปลี่ยนแปลงตัวเองและมรรยาทให้เป็นเหมือนมนุษย์ได้ แม้การแปลของท่านกับของพวกเราที่ผู้เขียนบังอาจนำมาลงก็กรุณาให้อภัยด้วย ซึ่งอาจจะเห็นว่าสูงไปหรือต่ำไปที่ไม่ควรอาจเอื้อมนำมาลง

ท่านพักบ้านนามนพอควรแล้วก็มาพักและจำพรรษาที่บ้านโคก ซึ่งห่างจากบ้านนามนราว ๒ กิโลเมตร ที่บ้านนี้มีความสงัดพอสมควร แต่อยู่ห่างจากหมู่บ้านไม่ถึงกิโลเมตร เพราะหาทำเลยากบ้าง ทั้งสองแห่งนี้มีพระเณรอยู่กับท่านไม่มากนักราว ๑๑–๑๒ องค์เท่านั้น พอดีกับเสนาสนะ ตอนที่ท่านมาพักบ้านโคกผู้เขียนก็ไปถึงท่านพอดี ท่านได้เมตตารับไว้แบบขอนซุงทั้งท่อน ไม่เป็นท่าเป็นทางอะไรเลย อยู่กับท่านแบบทัพพีอยู่กับแกงเราดี ๆ นี่เอง คิดแล้วน่าอับอายขายหน้าที่พระซุงทั้งท่อนไปอยู่กับท่านผู้ฉลาดปราดเปรื่องเลื่องลือระบือทั่วทั้งจักรวาล เบื้องบน เบื้องล่าง

แต่พอเบาใจหน่อยในการเขียนประวัติท่าน ไม่ตีบตันอั้นตู้นักเหมือนที่แล้ว ๆ มา ซึ่งไปเที่ยวจดและอัดเทปเอาจากพระอาจารย์ทั้งหลายในที่ต่าง ๆ ซึ่งเป็นลูกศิษย์ที่เคยอยู่กับท่านมาในยุคนั้น ๆ นับแต่เที่ยวจดบันทึกอยู่กว่าจะได้มาลงเป็นอักษรให้ท่านได้อ่าน ก็เสียเวลาไปเป็นปี ๆ

แม้เช่นนั้นยังต้องมาเรียงตามลำดับกาลสถานที่เท่าที่จดจำได้ กว่าจะเข้ารูปรอยพออ่านได้ความก็แย่ไปเหมือนกัน ที่จะเขียนต่อไปนี้ แม้เรื่องราวของท่านจะไม่ประทับใจท่านผู้อ่านเท่าที่ควร แต่ก็ยังเบาใจสำหรับผู้เรียบเรียงอยู่บ้าง เพราะได้รู้เห็นท่านด้วยตาตนเองตลอดมาจนวาระสุดท้าย

ท่านพาหมู่คณะจำพรรษาที่สำนักป่าบ้านโคกด้วยความผาสุกทั้งทางกายและจิตใจ ไม่มีการเจ็บไข้ได้ทุกข์ตลอดพรรษา ขณะที่พักอยู่ทั้งในและนอกพรรษา มีการประชุมธรรมเป็นประจำ ๖-๗ คืนต่อครั้ง การแสดงธรรมแต่ละครั้ง นับแต่ ๒ ชั่วโมงขึ้นไปถึง ๓-๔ ชั่วโมง ผู้ฟังนั่งทำจิตตภาวนาไปพร้อมอย่างเพลิดเพลินลืมเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าในขณะฟังธรรมท่าน แม้องค์ท่านเองก็รู้สึกเพลิดเพลินไปด้วยในการแสดงธรรมแก่พระเณรแต่ละครั้ง ท่านแสดงอย่างถึงเหตุถึงผลและถึงใจผู้ฟังซึ่งมุ่งต่ออรรถธรรมจริง ๆ ธรรมที่ท่านแสดงล้วนถอดออกมาจากใจที่รู้เห็นมาอย่างประจักษ์แล้วทั้งนั้น จึงไม่มีอะไรที่น่าสงสัยว่าไม่เป็นความจริง นอกจากจะสามารถปฏิบัติได้อย่างท่านแสดงหรือไม่เท่านั้น

ขณะที่ฟังท่านแสดงทำให้จิตประหวัดถึงครั้งพุทธกาล ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุบริษัทโดยเฉพาะในสมัยนั้น แน่ใจว่าพระองค์ทรงหยิบยกเอาแต่ธรรมมหาสมบัติ คือมรรคผลนิพพานอออกแสดงล้วน ๆ ไม่มีธรรมอื่นแอบแฝงอยู่ในขณะนั้นเลย จึงสามารถทำให้ผู้ฟังบรรลุมรรคผลนิพพานไปตาม ๆ กัน ไม่ขาดวรรคขาดตอนตลอดวันเสด็จดับขันธปรินิพพาน เพราะพระพุทธเจ้าผู้ประกาศธรรม ก็เป็นผู้ทรงความบริสุทธิ์สุดส่วนแห่งธรรมในพระทัย พระธรรมที่แสดงออกก็เป็นธรรมประเสริฐอัศจรรย์ ทรงมรรคทรงผลล้วน ๆ ผู้ฟังจึงกลายเป็นผู้ทรงมรรคทรงผลไปตาม ๆ กัน

ท่านอาจารย์มั่นแสดงธรรมก็ล้วนเป็นธรรมปัจจุบันกลั่นกรองออกจากใจล้วน ๆ มิได้แสดงแบบลูบ ๆ คลำ ๆ กำดำกำขาวออกมาให้ผู้ฟัง ซึ่งต่างมีความสงสัยอยู่แล้ว ให้เพิ่มความสงสัยยิ่งขึ้น แต่กลับเป็นธรรมเพื่อทำลายความสงสัยนั้น ๆ ให้ทลายหายไปทุกระยะที่แสดง ผู้ฟังธรรมประเภทอัศจรรย์จากท่านจึงมีทางบรรเทากิเลสไปได้มากมาย ยิ่งกว่านั้นก็มีทางให้สิ้นความสงสัยโดยประการทั้งปวงเสียได้

วันที่ไม่มีการประชุมธรรม พอขึ้นจากทางจงกรม ราว ๒ ทุ่ม จะได้ยินเสียงท่านทำวัตรสวดมนต์เบา ๆ ทุกคืน เป็นเวลานาน ๆ กว่าจะจบ และนั่งสมาธิภาวนาต่อไปจนถึงเวลาท่านจำวัด ถ้าวันที่มีการประชุม จะได้ยินตอนหลังจากเลิกประชุมแล้วทุกคืนเช่นเดียวกัน และได้ยินท่านสวดอยู่เป็นเวลานาน เช่นเดียวกับคืนที่ท่านสวดแต่หัวค่ำ วันเช่นนั้นท่านต้องเลื่อนการจำวัดไปพักเอาตอนดึก ราวเที่ยงคืนหรือตีหนึ่งนาฬิกา บางครั้งผู้เขียนที่นึกคะนองบ้าขึ้นมา พอได้ยินเสียงท่านสวดมนต์ก็แอบเข้าไปฟังบ้าง เพื่อทราบว่าท่านสวดสูตรใดบ้างถึงได้นานนักหนากว่าจะจบแต่ละคืน พอแอบเข้าไปใกล้ ๆ เพื่อจะฟังให้ชัด แต่ท่านกลับหยุดนิ่งไปเสียเฉย ๆ นี่เอง พอเห็นท่าไม่ดีเราก็รีบออกมายืนรอฟังอยู่ห่าง ๆ หน่อย พอเราถอยออกมาท่านก็เริ่มสวดขึ้นอีก เราก็แอบเข้าไปฟังอีก ท่านก็หยุดนิ่งไปอีก เลยไม่ทราบชัดว่าท่านสวดสูตรใดกันบ้าง

ถ้าจะขืนดื้อแอบรอฟังอยู่ที่นั้นนาน ๆ ก็กลัวฟ้าจะผ่าลงที่นั้น คือตะโกนดุออกมาในขณะนั้น แม้เช่นนั้นพอตื่นเช้าเวลาท่านออกจากที่พักมา เรามองดูท่านยังไม่เต็มตาเลย ท่านเองก็มองดูเราด้วยสายตาอันคมกล้าน่ากลัวมาก เลยเข็ดแต่วันนั้นไม่กล้าไปแอบฟังท่านสวดมนต์อีก

ต่อไป กลัวจะโดนอะไรอย่างหนัก ๆ เท่าที่สังเกตดู ถ้าขืนไปแอบฟังท่านอีกมีหวังโดนอะไรแน่ ๆ ข้อนี้มา ทราบเรื่องท่านได้ชัดเมื่อภายหลัง ว่าท่านทราบเรื่องต่าง ๆ ได้ดีจริง ๆ คิดดูเวลาเราไปยืนส่งจิตจดจ้องมองท่านแบบไม่มีสติเช่นนั้น ท่านจะไม่ทราบอย่างไรเล่า ต้องทราบอย่างเต็มใจทีเดียว เป็นแต่ท่านรอฟังดูเหตุการณ์กับพระที่ดื้อไม่เข้าเรื่องไปก่อน หากยังขืนทำอย่างนั้นอีกต่อไป ท่านถึงจะลงอย่างหนัก ที่แปลกใจอยู่มากคือเวลาเราแอบเข้าไปทีไร ท่านต้องหยุดสวดทุกครั้ง แสดงว่าท่านทราบได้อย่างชัดเจนทีเดียว

กลางวันวันหนึ่งซึ่งผู้เขียนไปถึงใหม่ ๆ กำลังกลัวท่านเป็นกำลัง เผอิญเอนกายลงเลยเคลิ้มหลับไป ขณะที่เคลิ้มหลับไปนั้น ปรากฏว่าท่านมาดุใหญ่ว่า ‘‘ท่านมานอนเหมือนหมูอยู่ทำไมที่นี่ เพราะที่นี่มิใช่โรงเลี้ยงหมู ผมจึงไม่ส่งเสริมพระที่มาเรียนวิชาหมู เดี๋ยววัดนี้จะกลายเป็นโรงเลี้ยงหมูไป’’ ดังนี้ เสียงท่านเป็นเสียงตะโกนดุด่าขู่เข็ญให้เรากลัวเสียด้วย จึงสะดุ้งตื่นทั้งหลับ และโผล่หน้าออกมาประตูมองหาท่าน ทั้งตัวสั่นใจสั่นแทบเป็นบ้าไปในขณะนั้น เพราะปกติก็กลัวท่านแทบตั้งตัวไม่ติดอยู่แล้ว แต่บังคับตนอยู่กับท่านด้วยเหตุผลที่เห็นว่าชอบธรรมเท่านั้น แถมท่านยังนำยาปราบหมูมากรอกเข้าอีก นึกว่าสลบไปในเวลานั้น พอโผล่หน้าออกมามองโน้นมองนี้ไม่เห็นท่านมายืนอยู่ตามที่ปรากฏ จึงค่อยมีลมหายใจขึ้นมาบ้าง

พอได้โอกาสจึงไปกราบเรียนความเป็นไปถวายท่าน ท่านแก้เป็นอุบายปลอบโยนดีมาก แต่เราคิดว่าไม่ค่อยดีนักในบางตอน ซึ่งอาจทำให้คนนอนใจประมาท เมื่อได้รับคำปลอบโยนที่เคลือบด้วยน้ำตาลเช่นนั้น ท่านอธิบายนิมิตให้ฟังว่า ‘‘เรามาหาครูอาจารย์ใหม่ ๆ ประกอบกับมีความระวังตั้งใจมาก เวลาหลับไปทำให้คิดและฝันไปอย่างนั้นเอง ที่ท่านไปดุว่าเราเหมือนหมูนั้น เป็นอุบายของพระธรรมท่านไปเตือน ไม่ให้เรานำลัทธินิสัยของหมูมาใช้ในวงของพระและพระศาสนา

โดยมากคนเราไม่ค่อยคำนึงถึงความเป็นมนุษย์ของตัวว่ามีคุณค่าเพียงไร เวลาอยากทำอะไรทำตามใจชอบ ไม่คำนึงถึงความผิด ถูก ชั่ว ดี จึงเป็นมนุษย์เต็มภูมิได้ยาก ที่โบราณท่านว่ามนุษย์ขาดตาเต็งตาชั่งไม่เต็มบาทนั้น คือไม่เต็มตามภูมิของมนุษย์นั่นเอง เพราะเหตุแห่งความไม่รู้สึกตัวว่าเป็นมนุษย์ที่มีคุณสมบัติสูงกว่าสัตว์ จึงทำให้มนุษย์เราต่ำลงทางความประพฤติ จนกลายเป็นคนเสียหายที่ไม่มีอะไรวัดระดับได้ เหลือแต่ร่างความเป็นมนุษย์ เจ้าตัวยังไม่รู้ว่าตนได้เสียไปแล้วเพราะเหตุนั้น ๆ ผู้ที่ควรจะมีสติปัญญาพิจารณาตามได้บ้าง พระธรรมท่านมาสั่งสอนดังที่ท่านปรากฏนั้น เป็นอุบายที่ชอบธรรมดีแล้ว จงนำไปเป็นคติเตือนใจตัวเอง เวลาเกิดความเกียจคร้านขึ้นมาจะได้นำอุบายนั้นมาใช้เตือนสติกำจัดมันออกไป

นิมิตเช่นนี้เป็นของดีหายาก ไม่ค่อยปรากฏแก่ใครง่าย ๆ ผมชอบนิมิตทำนองนี้มาก เพราะจะพลอยได้สติเตือนตนมิให้ประมาทอยู่เนือง ๆ ความเพียรจะได้เร่งรีบ จิตใจจะได้สงบอย่างรวดเร็ว ถ้าท่านมหานำอุบายที่พระธรรมท่านมาเทศน์ให้ฟังไปปฏิบัติอยู่เสมอ ๆ ใจท่านจะสงบได้เร็ว ดีไม่ดีอาจถึงธรรมก่อนพวกที่ปฏิบัติมาก่อนเหล่านี้ด้วยซ้ำ นิมิตที่เตือนท่านมหานั้นดีมาก มิใช่นิมิตที่สาปแช่งแบ่งเวรในทางไม่ดี เรามาอยู่กับครูอาจารย์อย่ากลัวท่านเกินไป ใจจะเดือดร้อนนั่งนอนไม่เป็นสุข ผิดถูกประการใดท่านจะสั่งสอนเราไปตามจารีตแห่งธรรม การกลัวท่านอย่างไม่มี

เหตุผลนั้นไม่เกิดประโยชน์อะไรเลย จงกลัวบาปกลัวกรรมที่จะนำทุกข์มาเผาลนตนให้มากกว่ากลัวอาจารย์

ผมเองมิได้เตรียมรับหมู่คณะไว้เพื่อดุด่าเฆี่ยนตีโดยไม่มีเหตุผลที่ควร การฝึกทรมานตัวก็ทำไปตามคลองธรรมที่ท่านแสดงไว้ การอบรมสั่งสอนหมู่คณะก็จำต้องดำเนินไปตามหลักธรรมคือเหตุผล ถ้าปลีกแวะจากทางนั้นย่อมเป็นความผิด ไม่เกิดประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ฉะนั้น นิมนต์อยู่เย็นใจและประกอบความเพียรให้เป็นชิ้นเป็นอัน อย่าลดละท้อถอยความเพียร ธรรมเป็นสมบัติกลางและเป็นสมบัติของทุกคนที่ใคร่ต่อธรรม พระพุทธเจ้ามิได้ผูกขาดไว้แก่ผู้หนึ่งผู้ใดโดยเฉพาะต่างมีสิทธิครอบครองเป็นเจ้าของได้ด้วยการปฏิบัติดีของตนด้วยกัน อย่าลืมนิมิตอันดีงามซึ่งเป็นมงคลอย่างนี้ไปเสีย จงระลึกถึงอยู่เสมอ ลัทธินิสัยหมูจะได้ห่างไกลจากพระเรา มรรคผลนิพพานจะนับวันใกล้เข้ามาทุกเวลานาที แดนแห่งความพ้นทุกข์จะปรากฏเฉพาะหน้าในวันหรือเวลาหนึ่งแน่นอนหนีไม่พ้น

ผมยินดีและอนุโมทนาด้วยนิมิตท่านมหาอย่างจริงใจ แม้ผมสั่งสอนตัวผมเองก็สั่งสอนแบบเผ็ดร้อนทำนองนี้เหมือนกัน และชอบได้อุบายต่าง ๆ จากอุบายเช่นนี้เสมอมา จึงจำต้องใช้วิธีแบบนี้บังคับตัวตลอดมา แม้บางครั้งยังต้องสั่งสอนหมู่คณะโดยวิธีนี้เหมือนกัน” นี้เป็นคำอธิบายแก้นิมิตที่ท่านใช้ปลอบโยนเด็กที่เริ่มฝึกหัดใหม่ ๆ กลัวจะเสียใจและท้อถอยปล่อยวางความเพียรเวียนไปเป็นมิตรกับหมู ท่านจึงหาอุบายสอนแบบนี้ นับว่าท่านแยบคายในเชิงการสอนมาก ยากจะหาผู้เสมอได้

แม้ขณะที่ไปหาท่านซึ่งเป็นขณะที่จิตกำลังเจริญแล้วเสื่อม เสื่อมแล้วกลับเจริญ และเป็นขณะที่กำลังได้รับความทุกข์ร้อนและกระวนกระวายมาก ท่านก็มีอุบายสั่งสอนแบบอนุโลมไปตามทำนองนี้เหมือนกัน คือเวลาไปกราบท่าน ท่านถามว่าจิตเป็นอย่างไร ถ้าเป็นขณะที่จิตกำลังเจริญ ก็เรียนท่านว่าระยะนี้กำลังเจริญ ท่านก็ให้อุบายว่า “นั่นดีแล้ว จงพยายามให้เจริญมาก ๆ จะได้พ้นทุกข์เร็ว ๆ” ถ้าเวลาจิตกำลังเสื่อม ไปหาท่าน ท่านถามว่า “จิตเป็นอย่างไรเวลานี้” เราเรียนท่านตามตรงว่า “วันนี้จิตเสื่อมไปเสียแล้ว ไม่มีร่องรอยแห่งความสุขเหลืออยู่เลย” ท่านแสดงเป็นเชิงเสียใจไปด้วยว่า “น่าเสียดายมันเสื่อมไปที่ไหนกันนา เอาเถอะท่านอย่าเสียใจ จงพยายามทำความเพียรเข้ามาก ๆ เดี๋ยวมันจะกลับมาอีกแน่ ๆ มันไปเที่ยวเฉย ๆ พอเราเร่งความเพียรมันก็กลับมาเอง หนีจากเราไปไม่พ้น

เพราะจิตเป็นเหมือนสุนัขนั่นแล เจ้าของไปไหนมันต้องติดตามเจ้าของไปจนได้ นี่ถ้าเราเร่งความเพียรเข้าให้มาก จิตก็ต้องกลับมาเอง ไม่ต้องติดตามมันให้เสียเวลา มันหนีไปไหนไม่พ้นเราแน่ ๆ จงพยายามทำความเพียรเข้าให้มากเชียว มันจะกลับมาในเร็ว ๆ นี่แล ไม่ต้องเสียใจให้มันได้ใจ เดี๋ยวมันว่าเราคิดถึงมันมากมันจะไม่กลับมา จงปล่อยความคิดถึงมันเสีย แล้วให้คิดถึงพุทโธติด ๆ กันอย่าลดละ พอบริกรรมพุทโธถี่ยิบติด ๆ กันเข้า มันวิ่งกลับมาเอง คราวนี้แม้มันกลับมาก็อย่าปล่อยพุทโธ มันไม่มีอาหารกินเดี๋ยวมันก็วิ่งกลับมาหาเรา จึงนึกพุทโธเพื่อเป็นอาหารของมันไว้มาก ๆ เมื่อมันกินอิ่มแล้วต้องพักผ่อน เราสบายขณะที่มันพักสงบตัวไม่วิ่งวุ่นขุ่นเคืองเที่ยวหาไฟมาเผาเรา ทำจนไล่มันไม่ยอมหนีไปจากเรานั่นแล พอดีกับใจตัวหิวโหยอาหารไม่มีวันอิ่มพอ ถ้าอาหารพอกับมันแล้ว แม้ไล่หนีไปไหนมันก็ไม่ยอมไป ทำอย่างนั้นแล จิตเราจะไม่ยอม

เสื่อมต่อไป คือไม่เสื่อมเมื่ออาหารคือพุทโธพอกับมัน จงทำตามแบบที่สอนนี้ท่านจะได้ไม่เสียใจเพราะจิตเสื่อมแล้วเสื่อมเล่าอีกต่อไป"

นี่ก็เป็นอีกอุบายหนึ่งที่ท่านสอนคนที่แสนโง่ แต่ดีไปอย่างหนึ่งที่เชื่อท่านตามแบบโง่ของตน ไม่เช่นนั้นคงจะวิ่งตามหาใจดวงเสื่อมแล้วเสื่อมเล่าไม่มีวันเจอและหยุดได้ ที่เขียนนี้เพื่อท่านผู้อ่านที่อาจได้ข้อคิดในแง่ต่าง ๆ ของคนฉลาดสั่งสอนคนโง่บ้างเท่าที่ควร แต่มิได้เขียนเพื่อชมเชยพระผู้แสนโง่ซึ่งรับคำชี้แจงอนุโลมและปลอบโยนจากท่านในเวลานั้น

พอออกพรรษาแล้วท่านกลับไปพักที่บ้านนามนที่ท่านเคยพักอีก จากนั้นก็ไปพักที่บ้านห้วยแคนในป่า และพักวัดร้างชายเขา **บ้านนาสีนวน**หลายเดือน และไปป่วยเป็นไข้ที่**บ้านนาสีนวน**อยู่หลายวัน จึงหายด้วยอุบายแห่งธรรมโอสถที่ท่านเคยบำบัดองค์ท่านตลอดมา

ตกเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๘๕ ท่านออกเดินทางไปจังหวัดอุบลราชธานีในงานฌาปนกิจศพท่านพระอาจารย์เสาร์ ที่เป็นอาจารย์ท่าน เสร็จงานศพแล้ว ท่านกลับมาจำพรรษาที่บ้านนามนปีนี้ก็เป็นปีที่ท่านกลั่นกรองความเพียรของคณะลูกศิษย์โดยอุบายวิธีต่าง ๆ ทั้งเทศน์อบรม ทั้งใช้อุบายขู่เข็ญไม่ให้นอนใจในความเพียร ในพรรษาท่านเว้น ๔ คืนมีการประชุมครั้งหนึ่งจนตลอดพรรษา ปีนั้นปรากฏว่ามีพระได้กำลังทางจิตใจกันหลายองค์และมีความรู้ความเห็นแปลก ๆ ไปเล่าถวายท่าน ผู้เขียนพลอยได้ฟังด้วย แม้ไม่มีความรู้ความสามารถเหมือนท่านผู้อื่น ในพรรษานั้นก็พลอยมีอะไร ๆ เป็นเครื่องระลึกอย่างฝังใจมาจนบัดนี้ คงไม่มีวันหลงลืมตลอดชีวิต เพราะเป็นสิ่งที่ไม่น่าหลงลืมในชีวิตเป็นของหายากนี้

ท่านพระอาจารย์มั่นเริ่มดุด่าขู่เข็ญเรานับแต่พรรษานั้นเป็นต้นมา จนกลายเป็นที่รองเช็ดเท้าท่านเรื่อยมา แต่ก่อนท่านมีแต่ใช้อุบายอนุโลม และเออออกับเราไปเรื่อย ๆ จากนั้นท่านคงคิดว่าควรจะเขกเสียบ้าง ขืนอนุโลมไปนานก็หนักอกเปล่า ๆ ผู้นั้นก็จะม้วนนอนหลับแบบไม่มีวันตื่นขึ้นมองดูดินฟ้าอากาศ เดือนดาว ตะวันบ้างเลย พรรษานี้พระทั้งหลายรู้สึกตื่นเต้นกันมาก ทั้งทางความเพียรและความรู้ต่าง ๆ ที่เกิดจากจิตตภาวนา เวลาประชุมธรรมหรือเวลาธรรมดา มีผู้เล่าธรรมในใจถวายท่านเสมอเพื่อขอความอนุเคราะห์ชี้แจงจากท่าน และนำไปส่งเสริมเติมต่อจากจุดที่เห็นว่ายังบกพร่อง ท่านเองก็อนุเคราะห์เมตตาอย่างเต็มที่ที่มีผู้มาเรียนถาม ทำให้เกิดความเพลิดเพลินในธรรมอย่างมาก

ขณะที่มีท่านผู้มาเรียนถามและท่านเป็นผู้ชี้แจงซึ่งเป็นเนื้อธรรมต่าง ๆ กันเป็นราย ๆ ไป ธรรมที่ท่านอธิบายแก้ไขและเพิ่มเติมแก่ผู้มาเล่าถวายและมาเรียนถามปัญหานั้น ไม่แน่นอนนักตามแต่ผู้เล่าถวายจะออกมาในรูปใด และเรียนถามปัญหาท่านในรูปใด ท่านก็อธิบายแก้ไขและเพิ่มเติมไปในรูปนั้นตามขั้นของผู้มาศึกษา ที่รู้สึกสนุกมากก็เวลาที่มีท่านผู้มีภูมิธรรมอันสูงมาเล่าถวายและเรียนถามปัญหาท่าน นั่นยิ่งได้ฟังอย่างถึงใจจริง ๆ ไม่อยากให้จบลงอย่างง่าย ๆ และอยากให้มีผู้มาถามท่านบ่อย ๆ เราผู้เป็นกองฉวยโอกาสอยู่ข้างหลังได้สนุกแอบดื่มธรรมอย่างจุใจหายหิวไปหลายวัน

เวลาโอกาสดี ๆ ท่านเล่าอดีตชาติของท่านให้ฟังบ้าง เล่าการปฏิบัติบำเพ็ญนับแต่ขั้นเริ่มแรกให้ฟังบ้าง เล่าความรู้ความเห็นต่าง ๆ ทั้งภายในภายนอกที่เกิดจากจิตตภาวนาให้ฟังบ้างเล่าวิถีจิตที่พยายามตะเกียกตะกายขึ้นจากตมจากโคลน จนถึงขณะที่จะหลุดพ้นจากโลกสมมุติ

ตลอดขณะที่จิตหลุดพ้นไปจริง ๆ ให้ฟังบ้าง ตอนสุดท้ายนี้ทำให้เราผู้นั่งฟังอยู่ด้วยความกระหายในธรรมประเภทหลุดพ้น เกิดความกระวนกระวายอยากได้อยากถึงเป็นกำลัง จนเกิดความน้อยเนื้อต่ำใจว่า เรานี้พอมีวาสนาบารมีควรจะบรรลุถึงแดนแห่งธรรมที่ท่านรู้เห็นได้ หรือจะมัวนอนจมดินจมโคลนอยู่ทำนองนี้เรื่อยไปไม่มีวันโผล่ขึ้นจากหล่มลึกได้บ้างเลยหรืออย่างไร ทำไมท่านรู้ได้เห็นได้หลุดพ้นได้ ส่วนเราทำไมจึงยังนอนไม่ตื่น เมื่อไรจะรู้จะเห็นจะหลุดพ้นได้เหมือนอย่างท่านบ้าง

ที่คิดอย่างนี้ก็ดีอย่างหนึ่ง ทำให้มีมานะความมุ่งมั่นอดทน ความเพียรทุกด้านได้มีโอกาสดำเนินสะดวก มีความดูดดื่มในธรรมที่ท่านเมตตาอธิบายให้ฟังเป็นกำลังใจ ทำให้หายความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า มีศรัทธากล้าแข็ง มีเรี่ยวแรงที่จะลากเข็นภาระแม้หนักไปได้อย่างพอใจ

ที่ท่านสอนว่าให้คบนักปราชญ์นั้น เป็นความจริงหาที่แย้งไม่ได้เลย ดังคณะลูกศิษย์เข้าอยู่อาศัยสดับตรับฟังความดีงามจากครูอาจารย์วันละเล็กละน้อย ทำให้เกิดกำลังใจและซึมซาบเข้าภายในไปทุกระยะ จนกลายเป็นคนดีตามท่านไปได้ แม้ไม่เหมือนท่านทุกกระเบียด ก็ยังอยู่ในเกณฑ์ของลูกศิษย์ที่มีครูอาจารย์สั่งสอน อนึ่งการคบคนพาลก็ทำให้มีส่วนเสียได้มากน้อยตามส่วนแห่งความสัมพันธ์กัน ที่ท่านสอนไว้ทั้งสองภาคนี้มีความจริงเท่ากัน คือทำให้คนเป็นคนดีได้เพราะการคบกับคนดี และทำให้คนเสียได้เพราะการคบกับคนไม่ดี เราพอทราบได้ระหว่างลูกศิษย์กับอาจารย์ที่คบกันนาน ๆ อย่างน้อยลูกศิษย์นั้น ๆ ย่อมพอมีหลักยึดได้จากอาจารย์ และคนที่หลวมตัวเข้าไปอยู่กับคนพาล อย่างน้อยย่อมมีการแสดงออกในลักษณะแห่งคนพาลจนได้ มากกว่านั้นก็ดังที่เห็น ๆ กันไม่มีทางสงสัย นี่กล่าวถึงพาลภายนอก แต่ควรทราบว่า พาลภายในยังมีและฝังจมอยู่อย่างลึกลับในนิสัยของมนุษย์เราแทบทุกราย แม้สุภาพชนทั่ว ๆ ไปตลอดพระเณรเถรชีผู้ทรงเครื่องแบบของพระศาสนาอันเป็นเครื่องประกาศตนว่าเป็นลูกศิษย์พระตถาคตอย่างเปิดเผย

คำว่าพาลในที่นี้หมายถึงความขลาดเขลาย่อหย่อนต่อกลมารยาของใจที่เป็นฝ่ายต่ำ ซึ่งคอยแสดงออกในทางชั่วและต่ำทรามโดยเจ้าตัวไม่รู้ หรือแม้รู้แต่เข้าใจว่าเป็นเพียงอยู่ภายในไม่ได้แสดงออกภายนอกให้เป็นสิ่งที่น่าเกลียด ความจริงขึ้นชื่อว่าของไม่ดีแล้ว จะมีอยู่ ณ ที่แห่งใด ย่อมเป็นของน่าเกลียดอยู่ในตัวของมันเอง ไม่ถึงกับต้องแสดงออกมาจึงจะเป็นของน่าเกลียด เพราะมันเป็นของน่าเกลียดน่ากลัวอยู่แล้ว พระพุทธเจ้าผู้เป็นจอมปราชญ์ฉลาดแหลมคม จึงทรงสอนให้ละและถอดถอนโดยลำดับจนหมดสิ้นไป ไม่มีคำว่า "สิ่งไม่ดี" เหลืออยู่เลยนั่นแล ดังพระองค์และพระสาวกอรหันต์เป็นตัวอย่าง จัดว่าเป็นผู้หมดมลทินทั้งภายนอกภายใน อยู่ที่ใดก็เย็นกายสบายใจไม่มีสิ่งเสียดแทงรบกวน ท่านอาจารย์มั่นเป็นผู้หนึ่งในบรรดาท่านผู้หมดมลทินโดยสิ้นเชิง ในความรู้สึกของผู้เขียนที่ได้สังเกตตามสติกำลังตลอดมา จึงกล้าเขียนลงด้วยความสนิทใจ แม้จะถูกตำหนิก็ยอมรับความจริงที่แน่ใจแล้วนั้น ไม่ให้กระทบกระเทือนถึงองค์ท่านผู้ไปดีแล้วด้วยความหมดห่วงจากบ่วงแห่งมาร

ออกพรรษาแล้วท่านยังพักบำเพ็ญวิหารธรรมอยู่ที่นั้นเป็นเวลานาน พรรษาต่อมาจึงมาจำพรรษาที่บ้านโคกอีก แต่มิได้จำสำนักเดิมที่เคยจำมาแล้ว สำนักใหม่แห่งนี้ท่านอาจารย์กงมา จิรปุญโญ สร้างถวาย ท่านมาจำพรรษาที่สำนักป่าแห่งนี้ด้วยความผาสุกทั้งทางกายและทางใจ การประชุมอบรมพระเณรย่อมดำเนินไปตามที่เคยปฏิบัติมา

สรุปความในตอนนี้ท่านมาพักอยู่แถบบ้านห้วยแคน บ้านนาสีนวน บ้านโคก บ้านนามน ตำบลตองโขบ เขตอำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร ๓ พรรษาติด ๆ กัน ในระยะที่พักอยู่แถบนี้ทั้งในและนอกพรรษา การติดต่อสั่งสอนพวกเทพฯ และชาวมนุษย์ท่านว่าท่านดำเนินไปโดยสม่ำเสมอ เฉพาะพวกเทพไม่ค่อยมีมากและไม่มาบ่อยนักเหมือนอยู่จังหวัดเชียงใหม่ ทั้งนี้คงเกี่ยวกับสถานที่มีความเงียบสงัดต่างกัน จะมีบ้างก็หน้าเทศกาลโดยมาก เช่น วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันเข้าพรรษา กลางพรรษาและวันปวารณาออกพรรษาเท่านั้น วันนอกนั้นไม่ค่อยมีพวกเทพฯ มาเกี่ยวข้องเหมือนเวลาท่านพักอยู่ที่เชียงใหม่ ในพรรษาพระเณรไม่มีมากเพราะเสนาสนะมีจำกัด พอดีกับพระเณรที่อาศัยอยู่กับท่านโดยเฉพาะเท่านั้น

ส่วนพระเณรจากทิศต่าง ๆ ที่ไปรับการอบรมกับท่านตอนนอกพรรษานั้นมีไม่ขาด เข้า ๆ ออก ๆ สับเปลี่ยนกันเสมอมา ท่านอุตส่าห์เมตตาสั่งสอนด้วยความเอ็นดูสงสารอย่างสม่ำเสมอ พอตกหน้าแล้งของพรรษาที่สาม ก็มีญาติโยมจากบ้านหนองผือนาในไปอาราธนาท่านให้มาโปรดที่หมู่บ้านนั้น ท่านรับคำนิมนต์เขาแล้ว ไม่นานญาติโยมก็พร้อมกันไปรับท่านมาพักและจำพรรษาที่บ้านหนองผือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร ท่านออกเดินทางจากบ้านโคกมาบ้านหนองผือด้วยเท้าเปล่า และพักแรมมาตามรายทางราว ๓-๔ คืนจึงถึงหมู่บ้านหนองผือ เพราะทางเต็มไปด้วยป่าดงพงลึก ต้องด้นดั้นซอกซอนมาตลอดสายจนถึงหมู่บ้านหนองผือ

เพียงไม่กี่วันที่มาถึงบ้านหนองผือ ท่านเริ่มป่วยเป็นไข้มาลาเรียแบบจับสั่น ชนิดเปลี่ยนหนาวเป็นร้อนและเปลี่ยนร้อนเป็นหนาว ซึ่งเป็นการทรมานอย่างยิ่งอยู่แรมเดือน ไข้ประเภทนี้ใครโดนเข้ารู้สึกจะเข็ดหลาบไปตาม ๆ กัน เพราะเป็นไข้ชนิดที่ไม่รู้จักหายลงได้ เป็นเข้ากับรายใดแล้วตั้งแรมปีก็ไม่หาย คงแอบมาเยี่ยม ๆ มอง ๆ อยู่ทำนองนั้น คือหายไปตั้ง ๑๕ วันหรือเดือนหนึ่ง นึกว่าหายสนิทแล้วก็กลับมาเป็นเข้าอีก หรือตั้งเป็นเดือน ๆ แล้วก็กลับมาเป็นอีก ซึ่งเคยเขียนเรื่องไข้ประเภทนี้บ้างแล้วว่า ถ้าลูกเขยเป็นก็อาจทำเอาจนพ่อตาแม่ยายเบื่อ ถ้าพ่อตาหรือแม่ยายเป็นก็ทำเอาจนลูกเขยเบื่อเพราะทำงานหนักหนาอะไรไม่ได้ แต่รับประทานได้มาก นอนหลับสนิทดีชนิดไม่รู้จักตื่นและบ่นได้เก่งชนิดไม่หยุดปากพอให้คนดีเบื่อกันดีนั่นแล ผู้เป็นไข้ชนิดนี้ใครไม่เบื่อเป็นไม่มี เพราะเป็นไข้ที่น่าเบื่อเอามากทีเดียว ทั้งนี้เนื่องจากสมัยนั้นไม่มียาแก้กันให้หายเด็ดขาดได้เหมือนสมัยนี้ เมื่อเป็นเข้าแล้วต้องปล่อยให้หายไปเอง มิฉะนั้นก็กลายเป็นโรคเรื้อรังไปเป็นปี ๆ ถ้าเป็นเด็กโดยมากก็ลงพุง จนกลายเป็นเด็กพุงโตหรือพุงโร หน้าไม่มีสีสันวรรณะเลย

ไข้ประเภทนี้ชอบเป็นกับคนที่เคยอยู่บ้านทุ่ง ๆ แล้วย้ายภูมิลำเนาเข้าไปอยู่ในป่าตามไร่นา แม้คนที่เคยอยู่ป่าเป็นประจำมาแล้วก็ยังเป็นได้ แต่ไม่ค่อยรุนแรงเหมือนคนมาจากทางทุ่ง และชอบเป็นกับพระธุดงคกรรมฐานที่ชอบเที่ยวซอกแซกไปตามป่าตามเขาโดยมาก สำหรับผู้เขียนแล้ว ถ้าเป็นสิ่งที่มีค่าควรออกอวดโลกได้เกี่ยวกับไข้ชนิดเข็ดหลาบตลอดวันตายนี้ ก็คงได้อวดอย่างเต็มภูมิไม่ยอมแพ้ใครอย่างง่าย ๆ ทีเดียว เพราะเคยโดนมามากมายหลายครั้ง และรู้ฤทธิ์ของมันชนิดไม่กล้าสู้ตลอดวันตายเลย ขณะเขียนก็ยังกลัวอยู่เลย แม้มาอยู่บ้านหนองผือปีแรกก็โดนไข้นี้ดัดสันดานจนตลอดพรรษาและเตลิดถึงหน้าแล้งไม่ยอมหายสนิทได้เลย จะไม่ให้เข็ดหลาบอย่างไรเพราะพระก็คือคนที่มีหัวใจ

และรู้จักสุข ทุกข์ ดี ชั่วอย่างเต็มใจเช่นเดียวกับคนทั่ว ๆ ไปนั่นเอง สิ่งที่น่าเข็ดน่ากลัวจึงต้องเข็ดต้องกลัวเช่นเดียวกับคนทั้งหลาย

ท่านพักอยู่ที่หนองผือ ปรากฏมีพระเณรมากขึ้นโดยลำดับ เฉพาะภายในวัดในพรรษาหนึ่ง ๆ ก็มีถึง ๒๐-๓๐ กว่าองค์อยู่แล้ว นอกจากนั้นยังมีพระเณรพักและจำพรรษาอยู่ตามหมู่บ้านเล็ก ๆ แถบใกล้เคียงอีกหลายแห่ง แห่งละ ๒ องค์บ้าง ๓ องค์บ้าง ๔-๕ องค์บ้าง แห่งละ ๙-๑๐ องค์บ้าง วันประชุมทำอุโบสถ ปรากฏมีพระมารวมทำอุโบสถถึง ๓๐-๔๐ องค์ก็มี รวมทั้งในวัดและบริเวณใกล้เคียงแล้วมีพระเณรไม่ต่ำกว่า ๕๐-๖๐ องค์ นอกพรรษายังมีมากกว่านั้นในบางครั้ง และมีมากตลอดมานับแต่ท่านไปจำพรรษาที่นั้น เวลากลางวันพระเณรต่างปลีกตัวเข้าไปอยู่ในป่าลึกนอกบริเวณวัดเพื่อประกอบความเพียร เพราะป่าดงที่ตั้งสำนักรู้สึกกว้างขวางมากเป็นสิบ ๆ กิโลเมตร ยิ่งด้านยาวด้วยแล้วแทบจะหาที่สุดป่าไม่เจอ เพราะยาวไปตามภูเขาที่มีติดต่อกันไปอย่างสลับซับซ้อนจนไม่อาจพรรณนาได้

อำเภอพรรณานิคมทางด้านทิศใต้ โดยมากมีแต่ป่าแต่เขาทั้งนั้น จนไปจดจังหวัดกาฬสินธุ์ ฉะนั้นเวลาท่านพระอาจารย์มั่นไปพักอยู่วัดหนองผือ จึงเป็นจุดศูนย์กลางแห่งพระธุดงคกรรมฐานดีมาก ที่ท่านต้องมารวมฟังปาฏิโมกข์และฟังโอวาทตามโอกาสตลอดเวลา เกิดข้อข้องใจทางด้านภาวนาขึ้นมาก็มาศึกษาได้สะดวก พอออกพรรษาหน้าแล้งท่านผู้ประสงค์จะขึ้นไปพักอยู่บนเขาก็ได้ ในถ้ำหรือเงื้อมผาก็ได้ จะพักอยู่ตามป่าดงธรรมดาก็สะดวก เพราะหมู่บ้านมีประปรายอยู่เป็นแห่ง แห่งละ ๑๐ หลังคาเรือนบ้าง ๒๐-๓๐ หลังคาเรือนบ้าง แม้บนไหล่เขาก็ยังมีหมู่บ้านเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่อาศัยทำไร่ทำสวนอยู่แทบทั่วไป แห่งละ ๕-๖ หลังคา ซึ่งปลูกเป็นกระต๊อบเล็ก ๆ พอได้อาศัยเขาโคจรบิณฑบาต

บ้านหนองผือตั้งอยู่ในหุบเขาซึ่งทั้งสี่ด้านหรือสี่ทิศมีป่าและภูเขาล้อมรอบ แต่เป็นหุบเขาที่กว้างขวางพอสมควร ประชาชนทำนากันได้สะดวกเป็นแห่ง ๆ ไป ป่ามีมาก ภูเขาก็มีมาก สนุก เลือกหาที่วิเวกเพื่ออัธยาศัยได้อย่างสะดวกเป็นที่ ๆ ไป ฉะนั้นพระธุดงค์จึงมีมากในแถบนั้น และมีมากทั้งหน้าแล้งหน้าฝน สมัยที่ท่านอาจารย์มั่นพักอยู่ พระธุดงค์ทยอยกันเข้าออกวัดหนองผือไม่ค่อยขาดแต่ละวัน ทั้งมาจากป่า ทั้งลงมาจากภูเขาที่บำเพ็ญมาฟังการอบรม ทั้งออกไปป่าและขึ้น ภูเขาเพื่อสมณธรรม ทั้งมาจากอำเภอ จังหวัดและภาคต่าง ๆ มารับการอบรมกับท่านมิได้ขาด ยิ่งหน้าแล้งพระยิ่งหลั่งไหลมาจากที่ต่าง ๆ ตลอดประชาชนจากอำเภอและจังหวัดต่าง ๆ ทั้งใกล้และไกล พากันมากราบเยี่ยมและฟังโอวาทท่านมิได้ขาด แต่ล้วนเดินด้วยเท้าเปล่ากันทั้งนั้น นอกจากผู้หญิงที่ไม่เคยคิดเดินทางไกลและคนแก่เท่านั้น ที่ว่าจ้างล้อเกวียนเขาไปส่งถึงวัดหนองผือ

ทางจากอำเภอพรรณนานิคมเข้าไปถึงหมู่บ้านหนองผือ ถ้าไปทางตรง แต่ต้องเดินตัดขึ้นหลังเขาไปราว ๕๐๐ เส้น ถ้าไปทางอ้อมโดยไม่ต้องขึ้นเขาก็ราว ๖๐๐ เส้น ผู้ไม่เคยเดินทางไปไม่ตลอด เพราะทางตรงไม่มีหมู่บ้านในระหว่างพอได้อาศัยหรือพักแรม ส่วนทางอ้อมยังพอมีหมู่บ้านบ้างห่าง ๆ ซึ่งไม่ค่อยสะดวกนัก พระที่ไปหาท่านต้องเดินด้วยเท้ากันทั้งนั้น เพราะไม่มีทางที่รถยนต์พอเข้าไปได้ แม้รถมีก็เฉพาะที่วิ่งตามทางใหญ่จากจังหวัดถึงตัวจังหวัดเท่านั้น ทั้งไม่ค่อยมีมากเหมือนสมัยนี้ ไปผิดเวลาบ้างก็มีหวังตกรถและเสียเวลาไปอีกหนึ่งวัน

พระธุดงค์ปกติท่านชอบเดินด้วยเท้ากัน ไม่ชอบขึ้นรถขึ้นรา เพราะไม่สะดวกเกี่ยวกับคนมาก เวลาท่านเดินธุดงค์ท่านถือเป็นความเพียรไปพร้อมในเวลานั้นด้วย ไม่ว่าจะไปป่าใดหรือภูเขาลูกใด เพียงตั้งความมุ่งหมายไว้แล้วท่านก็เดินจงกรมไปกับการเดินทางนั่นแล โดยไม่คิดว่าจะถึงหมู่บ้านวันหรือค่ำเพียงไร ท่านถือเสียว่าค่ำที่ไหนก็พักนอนที่นั่น ตื่นเช้าค่อยเดินทางต่อไปถึงหมู่บ้าน แล้วเข้าโคจรบิณฑบาตมาฉันตามมีตามเกิด ไม่กระวนกระวายในอาหารว่าดีหรือเลวประการใด เพียงยังอัตภาพให้เป็นไปในวันหนึ่ง ๆ เท่านั้น ท่านถือเป็นความสบายสำหรับธาตุขันธ์แล้ว จากนั้นก็เดินทางต่อไปอย่างเย็นใจจนถึงที่หมาย

อันดับต่อไป ท่านเดินเที่ยวหาทำเลที่เหมาะกับอัธยาศัยจนกว่าจะพบที่มุ่งหมายไว้ แต่น้ำเป็นสิ่งสำคัญในการพักบำเพ็ญ เมื่อได้ทำเลที่เหมาะแล้ว จากนั้นก็เร่งความพากเพียรเดินจงกรมนั่งสมาธิภาวนาทั้งกลางวันกลางคืน มีสติประคองใจ มีปัญญาเป็นเครื่องรำพึงในธรรมทั้งหลายที่มาสัมผัสกับอายตนะ พยายามเกลี้ยกล่อมใจด้วยธรรมที่ถูกกับจริต ให้มีความสงบเย็นเป็นสมาธิ เมื่อจิตถอนขึ้นมาจากสมาธิแล้ว พิจารณาธรรมทั้งหลายโดยทางปัญญา ทั้งข้างนอกคือทัศนียภาพที่สัมผัสกันอยู่ตลอดเวลา ทั้งข้างในคือธาตุขันธ์อายตนะที่แสดงอาการกระเพื่อมตัวอยู่ทุกขณะ ไม่มีเวลาสงบนิ่งอยู่ได้ว่าเป็น**วิปริณามธรรม** มีความแปรปรวนอยู่เสมอมาและเสมอไป ใจไม่นิ่งนอนอยู่กับอะไร ซึ่งจะเป็นเหตุให้ติดข้องพัวพัน

กำหนดคลี่คลายดูร่างกายจิตใจให้เห็นชัดด้วยปัญญาจนรู้เท่า และปล่อยวางไปเป็นระยะ ๆ ปัญญาทำการขุดค้นทั้งรากแก้วรากฝอยและต้นตอของกิเลสทุกประเภทไม่ลดละ มีความเพลิดเพลินอยู่กับความเพียรสืบเนื่องกับธรรมทั้งหลาย สิ่งที่มาสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับใจก็พิจารณาลงในธรรม คือไตรลักษณ์ เพื่อความรู้แจ้งและถอดถอนไปโดยลำดับ เมื่อมีข้อข้องใจเกิดขึ้นที่ไม่แน่ใจว่าถูกหรือผิดก็รีบมาเรียนถามท่าน พอได้รับคำชี้แจงเป็นที่แน่ใจแล้ว ก็กลับไปบำเพ็ญเพื่อความก้าวหน้าของจิตต่อไป

พระธุดงคกรรมฐานจำนวนมากที่อาศัยอยู่กับท่านอาจารย์มั่นเพื่อการศึกษาอบรม เมื่อที่พักในสำนักท่านมีไม่เพียงพอ ท่านก็แยกย้ายกันไปอยู่ในที่ต่าง ๆ โดยปลีกออกไปอยู่ที่ละองค์บ้าง ๒ องค์บ้าง ต่างองค์ต่างไปเที่ยวหาที่วิเวกสงัดของตน และต่างองค์ต่างอยู่ตามหมู่บ้านต่าง ๆ ที่มีอยู่ในป่าและในภูเขาซึ่งไม่ห่างจากสำนักท่านนัก พอไปมาหาสู่กันได้สะดวกราว ๖-๗ กิโลเมตรบ้าง ๘-๙ กิโลเมตรบ้าง ๑๑-๑๒ กิโลเมตรบ้าง ๑๕-๑๖ กิโลเมตรบ้าง หรือราว ๒๐-๓๐ กิโลเมตรบ้าง ตามแต่ทำเลเหมาะกับอัธยาศัย ที่อยู่ไกลราว ๒๐ กิโลเมตรขึ้นไป เวลามากราบเยี่ยมท่านก็พักค้างคืนฟังการอบรมพอสมควรก่อนแล้วค่อยกลับไปที่พักของตน บางท่านอาจจะไม่เข้าใจว่ากิโลเมตรหนึ่งมีประมาณกี่เส้น จึงขอชี้แจงไว้พร้อมนี้คือกิโลเมตรหนึ่งมี ๒๕ เส้น ๔ กิโลเมตรก็เท่ากับ ๑๐๐ เส้น โปรดเทียบตามหลักเกณฑ์ที่ให้ไว้นี้

หนทางตามบ้านป่าบ้านเขาไม่เหมือนทางถนนจากอำเภอไปสู่อำเภอ จากจังหวัดไปสู่จังหวัดดังที่เห็น ๆ กัน แต่เป็นทางของชาวบ้านป่าบ้านเขา เขาเดินท่องเที่ยวหากันอย่างนั้นมาดั้งเดิม และเป็นความเคยชินของเขาอย่างนั้น นานวันจึงจะไปหากันครั้งหนึ่ง ทางจึงเต็มไปด้วยป่าดงพงลึกและ

ขวากหนาม บางแห่งถ้าไม่สังเกตให้มากอาจเดินผิดทาง และหลงเข้าป่าเข้าเขาซึ่งไม่มีหมู่บ้านเลยก็ได้ ระหว่างทางบางตอนไม่มีหมู่บ้านคนเลย มีแต่ป่าแต่เขาทั้งนั้น และยาวตั้ง ๒๐-๓๐ กิโลเมตรถึงจะพบหมู่บ้านชาวป่าชาวเขาก็มี ระหว่างทางนั้นสำคัญมาก ถ้าเกิดไปหลงทางเข้าแล้วมีหวังนอนค้างป่าค้างเขาและอดอาหารแน่นอน ทั้งอาจไม่ถูกหมู่บ้านเลยก็ได้ นอกจากจะพบพวกนายพรานที่เที่ยวล่าสัตว์และอาศัยเขาบอกทาง หรือเขานำออกไปหาทางไปยังหมู่บ้านจึงจะพ้นภัย

พระธุดงคกรรมฐานผู้หวังในธรรมอย่างยิ่ง ท่านรู้สึกลำบากอยู่ไม่น้อยในการอยู่ การบำเพ็ญ การเดินทาง และการแสวงหาครูอาจารย์ผู้อบรมโดยถูกต้องและราบรื่นชื่นใจ เช่น ท่านอาจารย์มั่น มาพบเห็นท่านแล้วดีอกดีใจเหมือนลูกเล็ก ๆ เห็นพ่อแม่เราดี ๆ นี่เอง ทั้งรักทั้งเคารพทั้งเลื่อมใส และอะไร ๆ รวมเป็นความไว้วางใจหมดทุกอย่าง หรือจะเรียกว่าหมดชีวิตจิตใจรวมลงในท่านองค์เดียวก็ถูก เพราะนิสัยพระธุดงคกรรมฐานมีความเชื่อถือและเคารพรักอาจารย์มาก ขนาดสละชีวิตแทนได้โดยไม่อาลัยเสียดายเลย แม้จะแยกย้ายกันไปอยู่ในที่ต่าง ๆ ก็ตาม แต่ท่านมีความผูกพันในอาจารย์มากผิดธรรมดา

การอยู่การบำเพ็ญหรือการไปมาแม้จะลำบาก ท่านพอใจที่จะพยายาม ขอแต่มีครูอาจารย์คอยให้ความอบอุ่นก็พอ ความเป็นอยู่หลับนอน การขบฉันท่านทนได้ อดบ้างอิ่มบ้างท่านทนได้ เพราะใจท่านมุ่งต่อธรรมเป็นสำคัญกว่าสิ่งอื่นใด บางคืนท่านนอนตากฝนทั้งคืนทนหนาวจนตัวสั่นเหมือนลูกนกท่านก็ยอมทนเพราะความเห็นแก่ธรรม เวลาท่านสนทนาธรรมกันเกี่ยวกับการบำเพ็ญการพักอยู่ในที่ต่าง ๆ กันและการไปมาตามป่าตามเขา รู้สึกว่าน่าฟังมาก ทั้งน่าสงสารท่านเหมือนสัตว์อยู่ในป่าตัวหนึ่ง ไม่มีราคาอะไรเลย เพราะความลำบากจนมุม ที่อยู่หลับนอนในบางครั้งเหมือนของสัตว์ เพราะความจำเป็นบังคับที่จำต้องอดทน

การบำเพ็ญท่านมีอุบายวิธีต่าง ๆ กันไปตามจริตนิสัยชอบ คืออดนอนบ้าง ผ่อนอาหารบ้าง อดอาหารบ้าง กี่คืนหรือกี่วันตามแต่ความเหมาะสมกับจริตและธาตุขันธ์จะพอทนได้ เดินจงกรมแต่หัวค่ำตลอดสว่างบ้าง นั่งสมาธิหลาย ๆ ชั่วโมงบ้าง นั่งสมาธิแต่หัวค่ำจนสว่างบ้าง ไปนั่งสมาธิอยู่ทางเสือเข้าถ้ำของมันบ้าง ไปนั่งสมาธิอยู่ที่ด่านอันเป็นทางมาของเสือบ้าง ไปนั่งสมาธิอยู่ในป่าช้าที่กำลังเผาผีอยู่ในวันนั้นบ้าง ไปนั่งอยู่ริมเหวลึก ๆ บ้าง กลางคืนดึก ๆ เดินเที่ยวบนภูเขา พอไปเจอทำเลเหมาะ ๆ คือที่น่ากลัวมากก็นั่งสมาธิอยู่เสียที่นั้นบ้าง ไปนั่งสมาธิใต้ร่มไม้กลางภูเขาดึก ๆ คอยให้เสือมาที่นั้นจิตจะได้สงบในขณะนั้นบ้าง

วิธีเหล่านี้ท่านมีความมุ่งหมายลงในจุดเดียวกัน คือเพื่อทรมานจิตให้หายพยศ ซึ่งก็เป็นไปตามความมุ่งหมายจริง ๆ โดยมากท่านได้อุบายจากวิธีเหล่านี้ แต่ละวิธีของแต่ละนิสัย ทำให้ท่านมีกำลังใจทำได้ตามวิธีที่ถูกกับจริตนิสัยของตน ฉะนั้นท่านจึงชอบอุบายวิธีทรมานต่าง ๆ กัน แม้ท่านอาจารย์มั่นเองก็เคยทำมา และส่งเสริมพระที่ฝึกและทรมานโดยวิธีต่าง ๆ ว่าเป็นผู้ฉลาดฝึกอบรมตน วิธีเหล่านี้พระธุดงค์ท่านยังทำของท่านอยู่มิได้ลดละตลอดมา

การฝึกตัวให้เป็นคนมีคุณค่าทำใจให้มีราคาย่อมเป็นสิ่งที่ฝืนอยู่บ้าง ความยากลำบากนั้นไม่สำคัญเท่าผลที่จะทำให้เป็นคนดี มีความสุข มีชื่อมีแป และมีธรรมเป็นเครื่องกำกับรักษา ไม่ว่าโลกหรื

อธรรมเคยถือกันมาอย่างนั้น นอกจากสิ่งของที่ใช้การอะไรไม่ได้หมดความหมายไร้ค่าและคนตายแล้วเท่านั้นจึงไม่มีการรักษากัน คนเรายังมีคุณค่าควรจะได้รับจากการปรับปรุงรักษาอยู่ จึงควรสงวนรักษาตัวอย่างยิ่ง ผลแห่งการรักษาจะยังผู้นั้นให้เป็นคนดีมีความสุขความเจริญ ทั้งปัจจุบันและอนาคตไม่มีสิ้นสุด ดังนั้น ที่พระธุดงค์ท่านปฏิบัติบำเพ็ญโดยไม่เห็นแก่ความยากลำบากมาเป็นอุปสรรค จึงเป็นการเบิกทางเพื่อความก้าวหน้าแห่งธรรมภายในใจ อันเป็นที่น่ากราบไหว้บูชาอย่างยิ่ง

ตราบใดที่ยังมีผู้สนใจและปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมอยู่ พระศาสนาก็ยังดำรงคงอยู่กับโลกตลอดไป และแสดงผลให้โลกที่ใคร่ต่อธรรมเห็นอยู่ตามลำดับที่ปฏิบัติได้ ตรงกับหลักพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ทำจริง รู้จริง และสอนโลกด้วยธรรมจริง ผู้เชื่อถือศาสนาก็เป็นผู้ทำจริงเพื่อความรู้จริงเห็นจริง ไม่เหลาะแหละย่อหย่อนอ่อนความสามารถ อันเป็นการกดถ่วงและลดคุณค่าของพระศาสนาลงให้พาหิรชนเขาดูถูกเหยียดหยามดังที่ทราบกันอยู่ เพราะศาสนาที่แท้จริงเป็นคุณธรรมที่ควรนำออกแสดงได้อย่างเปิดเผยทั่วไตรโลกธาตุ โดยไม่มีความสะท้านหวั่นไหวว่าไม่จริง เพราะเป็นธรรมที่จริงตามหลักธรรมชาติด้วย ศาสดาที่สอนก็เป็นผู้บริสุทธิ์และทรงสอนตามความจริงแห่งธรรมด้วย นอกจากจะไม่สนใจหรือไม่สามารถค้นให้ถึงความจริงตามที่ศาสนาสอนไว้เท่านั้น จึงอาจเป็นไปตามความรู้ความเห็นที่ไม่มีประมาณของแต่ละหัวใจที่มีธรรมชาติหนึ่งปิดบังอย่างลึกลับและฝังลึกอยู่ในใจ ทั้งปกปิดดวงใจไว้ตลอดกาล ซึ่งศาสนาแทงทะลุปรุโปร่งไปหมดแล้ว

ขออภัยที่เขียนเลยเถิดไปบ้างตามนิสัยของคนไม่มีหลักยึดที่แน่นอน ขอย้อนอธิบายวิธีฝึกทรมานต่าง ๆ ที่พระธุดงค์ท่านชอบทำเป็นประจำนิสัยตลอดมาอีกเล็กน้อย พอทราบความมุ่งหมายและผลที่เกิดจากวิธีนั้น ๆ บ้าง

การฝึกแต่ละวิธีท่านเห็นผลประจักษ์ใจเป็นลำดับ คือทำให้จิตที่มีความพยศลำพองเพราะร่างกายมีกำลังมาก ให้ลดลงด้วยวิธีผ่อนอาหาร อดอาหารหรืออดนอน ตลอดการหักโหมด้วยวิธีต่าง ๆ คือเดินจงกรมนาน ๆ บ้าง นั่งสมาธิภาวนานาน ๆ บ้าง เพื่อใจจะได้มีกำลังก้าวหน้าไปตามแถวแห่งธรรมด้วยความสะดวก เพื่อใจที่หวาดกลัวต่ออันตรายมีเสือหรือผีเป็นต้น แล้วย้อนเข้ามาสู่ภายในอันเป็นที่สถิตอยู่ของใจอย่างแท้จริง จนเกิดความสงบและกล้าหาญขึ้นมา ซึ่งเป็นการบรรเทาหรือกำจัดความหวาดกลัวต่าง ๆ เสียได้ เพื่อจิตได้รู้กำลังความสามารถของตนในเวลาเข้าที่คับขันคือความจนตรอกจนมุม หรือคราวเกิดทุกขเวทนากล้าจนถึงเป็นถึงตายจริง ๆ จะมีทางต่อสู้เพื่อชัยชนะเอาตัวรอดได้

ตามปกติถ้าไม่เข้าที่คับขันสติปัญญาไม่ค่อยเกิด และไม่อาจรู้ความสามารถของตน การหาวิธีทรมานต่าง ๆ ตามจริตนิสัยและความแยบคายของแต่ละรายนั้น เป็นวิธีฝึกซ้อมสติปัญญาให้มีความสามารถอาจหาญและทราบกำลังของตนได้ดี ไม่สะทกสะท้านต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่อาจเกิดขึ้นได้ไม่เลือกกาลสถานที่ ผลที่ปรากฏแก่ผู้ชอบฝึกทรมานตนด้วยวิธีต่าง ๆ คือ ผู้ที่เคยกลัวผีมาดั้งเดิมก็หายกลัวผีได้ ด้วยวิธีฝืนใจเข้าไปเยี่ยมป่าช้า ผู้เคยกลัวสัตว์ร้ายต่าง ๆ มีเสือเป็นต้น ก็หายกลัวได้ด้วยวิธีฝืนใจเข้าไปอยู่ในที่เปลี่ยวอันเป็นที่น่ากลัว ผู้มักเห็นแก่ปากแก่ท้องชอบโลเลในอาหารปัจจัย ก็บรรเทาหรือหายเสียได้ด้วยการผ่อนอาหารหรืออดอาหาร ตามปกตินิสัยของคนเราโดยมากย่อมชอบ

อาหารดี ๆ รับประทานได้มาก ๆ ถือว่าเป็นความสุขเพราะถูกกับใจ ผู้มักโลภไม่เคยมีความพอดีแอบซ่อนอยู่ด้วยได้เลย แม้ใจจะทุกข์เพียงไรก็ไม่ค่อยสนใจคิดว่ามีสาเหตุเป็นมาจากอะไร แต่ผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อความรู้สิ่งเกี่ยวข้องกับตนอันมีมากมายและต่าง ๆ กัน จำต้องพิจารณาและทรมานกันบ้างเพื่อรู้ฤทธิ์ของกันและกัน

ดังนั้นพระธุดงค์บางองค์ท่านจึงทรมานท่านจนเป็นที่น่าสงสารอย่างจับใจก็มี คืออาหารดี ๆ ตามสมมุตินิยมที่ท่านได้มาหรือมีผู้นำมาถวาย พอเห็นจิตแสดงอาการอยากได้จนเป็นที่น่าเกลียดอยู่ภายใน ท่านกลับทรมานใจเสียไม่ยอมเอาอาหารชนิดนั้น แต่กลับไปเอาชนิดที่จิตไม่ต้องการไปเสียอย่างนั้น ถ้าจิตต้องการมากท่านก็เอาแต่เพียงเล็กน้อยหรือบางคราวท่านบังคับให้ฉันข้าวเปล่า ๆ ทั้งที่อาหารมีอยู่ อย่างนี้ก็มี อาหารบางชนิดเป็นคุณแก่ร่างกายแต่กลับเป็นภัยแก่ใจ คือทับถมจิตใจ ภาวนายากหรือไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร ทั้งที่ทำความเพียรดังที่เคยทำมาเป็นประจำ เมื่อทราบว่าเป็นเพราะเหตุใดจิตจึงไม่ก้าวหน้า ท่านก็พยายามตัดต้นเหตุนั้นออกไป โดยไม่ยอมเสียดายและตามใจที่เป็นเจ้ากิเลสตัวโลโภ สมกับท่านมาฝึกทรมานใจกับครูอาจารย์จริง ๆ มิได้ปล่อยตามใจที่เคยเอาแต่ใจตัวมาจนเป็นนิสัย

การฉันท่านก็ฝึกให้มีประมาณและขอบเขตจำกัด การหลับนอน ท่านก็ฝึกให้นอนและตื่นตามเวลาที่กำหนดไว้ ไม่ปล่อยให้นอนตามใจชอบหรือตามยถากรรม การไปมาในทิศทางใดควรหรือไม่ควรท่านก็ฝึก แม้ไม่ผิดพระวินัยแต่ผิดธรรม ท่านก็บังคับไม่ให้ฝ่าฝืนในสิ่งที่เห็นว่าไม่ควรนั้น ๆ การพยายามปลูกธรรมให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นโดยลำดับภายในใจไม่ให้เสื่อมทรามลง จึงแสนปลูกยากอย่างยิ่งแทบพูดได้ว่าไม่มีอะไรจะลำบากยากเย็นเสมอเหมือนเลย

ส่วนการปลูกโลก ผู้เขียนอยากจะพูดว่า มันคอยแต่จะแย่งเกิดและเจริญขึ้นเพื่อทำลายจิตใจเราอยู่ทุกขณะที่เผลอ จนไม่ชนะที่จะปราบปรามมัน เพียงนาทีหนึ่งมันก็แอบเข้ามาเกิดและเจริญในใจเสียแล้วไม่รู้ว่ากี่ประเภท โดยมากก็เป็นประเภทสังหารทำลายตัวเรานั่นแล มันเกิดและเจริญเร็วที่สุดชั่วพริบตาเดียวเท่านั้นก็มองไม่ทั่ว ตามแก้ไม่ทัน สิ่งที่เกิดง่ายแต่ทำลายยากคือต้นราคะตัณหาตัวทำความพินาศบาดหัวใจ นี่แลเป็นสิ่งที่เก่งกล้าสามารถกว่าอะไรในโลก ไม่ว่าท่านว่าเราต่างก็ชอบมันเสียด้วย มันจึงได้ใจและก่อความพินาศให้โลกอย่างไม่มีประมาณและไม่เกรงขามใครเลย ที่มีกลัวอยู่บ้างก็ผู้มีธรรมในใจ และที่กลัวจริง ๆ คือพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ท่านเท่านั้น มันไม่กล้าเข้าไปแอบได้เพราะท่านทำลายโรงลิเกละครและโรงอะไร ๆ ของมันพังพินาศไปหมดแล้ว มันจึงกลับมาเล่นงานกับพวกเราผู้ยังอยู่ใต้อำนาจของมัน

พระธุดงค์ท่านแทบเป็นแทบตายในการฝึกทรมานตน ก็เพราะกิเลสสองสามตัวนี่แลเป็นเหตุและทำการกีดขวางถ่วงใจท่านให้ได้รับความลำบาก แม้เปลี่ยนเพศเป็นพระมีผ้าเหลืองซึ่งเป็นเครื่องหมายของท่านผู้ชนะมารมาแล้วมาครองประกาศตัว แต่กิเลสประเภทนี้มันยังไม่ยอมเกรงกลัวท่านบ้างเลย แถมมันยังพยายามตามฉุดลากท่านให้เปลื้องผ้าเหลืองอยู่ตลอดไป ไม่ยอมปล่อยตัวเอาง่าย ๆ ทั้งไม่เลือกวัยเสียด้วย ท่านจึงจำต้องตะเกียกตะกายด้วยการฝึกทรมานโดยวิธีต่าง ๆ ที่เห็นว่าเป็นวิธีกำจัดมันออกจากใจได้ ยากก็ทน ลำบากก็ทำ ทุกข์ก็ต้องต่อสู้ ไม่ยอมถอยหลัง เดี๋ยวมันจะ

หัวเราะเยาะเข้าอีก ยิ่งขายทั้งหน้าขายทั้งผ้าเหลือง ขายทั้งเพศนักบวชที่เป็นเพศแห่งนักต่อสู้ไม่ยอมจนมุม และขายทั้งศาสนาซึ่งเป็นหลักใหญ่ของมวลมนุษย์ ยิ่งเป็นความเสียหายอย่างใหญ่หลวง เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จำต้องพลีชีพเพื่อกู้หน้า กู้ผ้าเหลือง กู้เพศแห่งนักบวช และกู้พระศาสนาและองค์พระศาสดาไว้ดีกว่าจะตายแบบล่มจมป่นปี้

เหล่านี้เป็นอุบายที่พระธุดงค์ท่านนำมาพร่ำสอนตัวเพื่อความกล้าหาญชาญชัย เทิดไว้ซึ่งธรรมดวงเลิศ อันจักนำให้ถึงแดนประเสริฐพ้นทุกข์ไปได้ในวันหนึ่งโดยไม่สงสัย เพราะทางพ้นทุกข์ถึงความเป็นผู้ประเสริฐมีอยู่กับศาสนธรรมที่ประทานไว้นี้เท่านั้น ที่เป็นทางตรงแน่วต่อความพ้นทุกข์โดยประการทั้งปวงไม่สงสัย ไม่มีอยู่ในที่อื่นใดที่จะพอหลบหลีกปลีกตัวและผ่อนคลายไปได้โดยไม่ต้องลำบากในการขวนขวาย นอกนั้นเต็มไปด้วยขวากหนามที่จะคอยทิ่มแทงร่างกายจิตใจให้เป็นทุกข์จนหาที่ปลงวางไม่ได้ตลอดกัปกัลป์ ไม่มีประมาณว่าจะผ่านพ้นไปได้

แม้ท่านอาจารย์มั่นก่อนหน้าท่านจะปรากฏองค์ขึ้นมา ให้พวกเราได้กราบไหว้เป็นขวัญใจ และเป็นอาจารย์สั่งสอนบรรดาศิษย์ ท่านก็เคยเป็นมาแล้วชนิดตายไม่มีป่าช้า คือสิ้นลมที่ไหนปล่อยร่างกันที่นั่น ไม่อาลัยเสียดายชีวิตยิ่งกว่าธรรม ดังที่เขียนผ่านมาบ้างแล้ว เวลาเป็นอาจารย์สั่งสอนศิษย์ ท่านสั่งสอนอย่างเด็ด ๆ เผ็ด ๆ ร้อน ๆ ด้วยอุบายอันแหลมคมตามแนวทางท่านเคยดำเนินและเห็นผลมาแล้วนั่นแล ท่านสั่งสอนแบบปลุกจิตปลุกใจ และฟื้นฟูความฉลาดให้ทันกับกลมารยาของกิเลสที่เคยเป็นนายบนหัวใจคนมานาน เพื่อการถอดถอนทำลายกิเลสออกให้หมด จะได้หมดโทษหมดภัยอยู่สบาย ไปอย่างผู้สิ้นทุกข์ ไม่ต้องมีการวกเวียนเปลี่ยนภพเปลี่ยนชาติ แต่ความทุกข์ที่ฝังอยู่ในใจไม่ยอมเปลี่ยน

แม้จะเปลี่ยนภพกำเนิดไปสักเท่าไร ก็เท่ากับเปลี่ยนเครื่องมือสังหารตนอยู่นั่นเอง จึงไม่ควรยินดีในการเกิดเป็นนั่นเป็นนี่ อันเป็นลักษณะนักโทษย้ายที่อยู่หลับนอนในเรือนจำซึ่งไม่มีอะไรดีขึ้นเลย การเกิดตายนักปราชญ์ท่านถือเป็นภัยโดยจริงใจ เหมือนย้ายที่ที่ถูกไฟไหม้ แม้จะย้ายที่อยู่ไปไหนก็ไม่พ้นจากการระวังภัยอยู่นั่นเอง เหล่านี้นำมาลงเพียงเล็กน้อยสำหรับโอวาทที่ท่านอาจารย์มั่นสั่งสอนพระธุดงค์ตลอดมา ที่นำมาลงบ้างนี้พอเป็นคติแก่ท่านที่ชอบในอุบายท่าน

การให้โอวาทวันทำอุโบสถและวันประชุมฟังธรรมโดยเฉพาะ มีน้ำหนักแห่งธรรมต่างกันอยู่มาก วันอุโบสถมีพระมามากจากสำนักต่าง ๆ ราว ๔๐-๕๐ องค์ การสั่งสอนแม้จะเด็ดเดี่ยวและลึกซึ้งก็ไม่เหมือนวันประชุมธรรมในสำนักท่านโดยเฉพาะ วันประชุมรู้สึกเด็ดและซึ้งจริง ๆ อำนาจแห่งธรรมที่แสดงออกแต่ละครั้งขณะท่านให้โอวาท ในความรู้สึกของผู้ฟังทั่ว ๆ ไปประหนึ่งโลกธาตุดับสนิทไปตามกิเลสที่ท่านเทศน์ขับไล่ออกจากดวงใจพระธุดงค์ ปรากฏเฉพาะธรรมกับใจที่เข้าสัมผัสกันอยู่ขณะนั้นเท่านั้น เป็นความซาบซึ้งตรึงใจและอัศจรรย์อย่างบอกไม่ถูก แม้หลังจากนั้นยังปรากฏเหมือนไม่มีอะไรเหลืออยู่ในใจ จิตหมอบอยู่เป็นเวลาหลายวัน เพราะอำนาจธรรมที่ท่านแสดงอย่างเผ็ดร้อนประหนึ่งท่านท้าทายกิเลสทั้งหลาย พอผ่านไปหลายวันกิเลสค่อย ๆ โผล่หน้าออกมาทีละน้อย ๆ นานไปพองตัวขึ้นอีก พอดีถึงวันประชุมท่านก็ปราบให้อีก พอบรรเทาเบาบางให้สบายใจไปได้เป็นระยะ ๆ

ด้วยเหตุดังกล่าวมา พระธุดงค์ทั้งหลายผู้ใคร่ต่อธรรมแดนพ้นทุกข์ จึงมีใจผูกพันในอาจารย์มากผิดธรรมดา เพราะการถอดถอนกิเลสนั้นทั้งทำโดยลำพังตนเอง ทั้งมีส่วนเกี่ยวข้องกับอาจารย์ผู้คอยให้อุบายด้วยอย่างแยกไม่ออก บางครั้งพระไปบำเพ็ญเพียรอยู่โดยลำพัง พอเกิดข้อข้องใจซึ่งเป็นเรื่องของกิเลสขึ้นมา ไม่สามารถแก้ไขโดยลำพังได้ ต้องรีบมาเล่าถวายอาจารย์เพื่อท่านได้ชี้แจงให้ฟัง พอมาเล่าถวาย ท่านก็อธิบายให้ฟังตามสาเหตุนั้น ๆ ย่อมได้สติและหายสงสัยไปในขณะนั้นนั่นเอง บางครั้งกำลังเกิดความสงสัยวุ่นวายอยู่กับจุดใดจุดหนึ่งที่สลับซับซ้อน เหลือที่จะแก้ให้ตกได้โดยลำพังสติปัญญาของตน พอท่านอธิบายธรรมไปถึงจุดนั้น ปรากฏเหมือนท่านเข้าไปทำลายความสงสัยของตนเสียได้ และผ่านไปได้ในขณะนั้นเป็นพัก ๆ

ในวงพระปฏิบัติระหว่างเพื่อนนักปฏิบัติด้วยกัน และระหว่างลูกศิษย์กับอาจารย์จะทราบภูมิของกันและกันได้ และทำให้เกิดความเคารพเลื่อมใสต่อกันมาก ย่อมทราบจากการสนทนาธรรมกันทางภาคปฏิบัติ เมื่อเล่าความจริงที่จิตประสบและผ่านไปสู่กันฟัง ย่อมทราบถึงภูมิจิตภูมิธรรมของผู้นั้นทันทีว่าอยู่ในภูมิใด บรรดาศิษย์ที่ทราบภูมิของอาจารย์ได้ ย่อมทราบในขณะที่เล่าธรรมภายในจิตของตนถวายท่าน หรือเล่าตอนที่จิตติดขัดอยู่กับอารมณ์ที่ยังแยกจากกันไม่ออก ว่าจะควรปฏิบัติต่อกันอย่างไร ถ้าอาจารย์เป็นผู้รู้หรือผ่านไปแล้ว ท่านจะต้องอธิบายเพิ่มเติมต่อจากที่ตนเล่าถวายท่านแล้วนั้น หรือชี้แจงตอนที่ตนกำลังติดขัดอยู่ ให้ทะลุปรุโปร่งอย่างไม่มีที่ขัดข้องต้องติใด ๆ เลย

อีกประการหนึ่งลูกศิษย์เกิดความสำคัญตนผิดคิดว่าตนผ่านพ้นไปโดยสิ้นเชิงแล้ว แต่ท่านทราบว่าเป็นความเห็นที่ยังไม่ตรงตามความเป็นจริงที่ท่านผู้เห็นมาโดยถูกต้อง ท่านจำต้องอธิบายเหตุผลและชี้แจงให้ฟังตามจุดที่ผู้นั้นสำคัญผิด จนยอมรับเหตุผลอันถูกต้องจากท่านเป็นตอน ๆ ไปจนถึงที่ปลอดภัย เมื่อต่างได้สนทนากันตามจุดต่าง ๆ แห่งธรรมจนเป็นที่ทราบและลงกันได้ ย่อมยอมรับความจริงจากกันโดยไม่มีอะไรมาประกาศยืนยัน เพราะหลักความจริงเป็นเครื่องยืนยันกันพร้อมมูลแล้ว นี่แลเป็นหลักพิสูจน์ภูมิของนักปฏิบัติธรรมด้วยกันว่า ท่านผู้ใดอยู่ในภูมิจิตภูมิธรรมขั้นใด นับแต่ขั้นอาจารย์ลงมาหาพระปฏิบัติทั่ว ๆ ไป ท่านทราบกันได้ด้วยหลักฐานดังกล่าวมา ส่วนการทราบด้วยญาณวิถีนั้นเป็นเรื่องภายในอีกขั้นหนึ่ง ผู้เขียนไม่อาจนำมายืนยัน จึงขอมอบไว้กับท่านผู้มีความชำนาญในทางนี้เป็นกรณีพิเศษ จะพึงปฏิบัติเองเป็นราย ๆ ไป

ที่บรรดาศิษย์มีความเคารพเลื่อมใสท่านอาจารย์มั่นอย่างถึงใจ ฝากเป็นฝากตายถวายชีวิตจริง ๆ เพราะความใกล้ชิดสนิททั้งภายนอกภายใน เกี่ยวกับการสนทนากับท่านอยู่เสมอนั่นแล ทำให้จิตยอมรับความจริงจากท่านอย่างสนิทและตายใจ มิได้เป็นแบบสักแต่ว่าเห็น ได้ยินคำเล่าลือจากที่ใกล้ที่ไกลแล้วเชื่อสุ่ม ๆ ไปอย่างนั้น เฉพาะผู้เขียนซึ่งเป็นพระที่มีทิฐิจัดไม่ยอมลงใครเอาง่าย ๆ แล้วยอมรับว่าเป็นตัวเก่งที่น่ารำคาญและน่าเกลียดอยู่ไม่น้อยผู้หนึ่งในการโต้เถียงกับท่านอาจารย์มั่น เป็นนักโต้เถียงจนลืมสำนึกตัวว่า เวลานี้เรามาในนามลูกศิษย์เพื่อศึกษาธรรมกับท่าน หรือมาในนามอาจารย์เพื่อสอนธรรมแก่ท่านเล่า อย่างนี้ก็มีในบางครั้ง

แต่ก็ยังภูมิใจในทิฐิของตนที่ไม่ยอมเห็นโทษและกลัวท่าน แม้ถูกท่านสับเขกลงจนกะโหลกศีรษะจะไม่มีชิ้นต่อกันเวลานั้น หลักใหญ่ก็เพื่อทราบความจริงว่าจะมีอยู่กับทิฐิเรา หรือจะมีอยู่กับ

ความรู้ความฉลาดของท่านผู้เป็นอาจารย์ ขณะที่กำลังโต้แย้งกันอยู่อย่างชุลมุนวุ่นวาย แต่ทุกครั้งที่โต้กันอย่างหนัก ความจริงเป็นฝ่ายท่านเก็บกวาดไว้หมด แต่ความเหลวไหลไร้ความจริงมากองอยู่กับเราผู้ไม่เป็นท่า ที่เหลือแต่ใจสู้จนไม่รู้จักตาย พอโต้เถียงกับท่านยุติลง เราเป็นฝ่ายนำไปขบคิดเลือกเฟ้นและยอมรับความจริงของท่านไปเป็นตอน ๆ ส่วนใดที่เราเหลวก็กำหนดโทษของตนไว้และยอมรับความจริงจากท่านด้วยการเทิดทูนบนเศียรเกล้า ตอนใดที่ไม่เข้าใจซึ่งยังลงกันไม่ได้ วันหลังมีโอกาสขึ้นไปโต้กับท่านใหม่ แต่ทุกครั้งต้องศีรษะแตกลงมาด้วยเหตุผลของท่านมัดตัวเอา แล้วอมความยิ้มในธรรมของท่านลงมา

องค์ท่านเองทั้งที่ทราบเรื่องพระบ้าทิฐิจัดได้ดี แทนที่จะดุด่าหรือหาอุบายทรมานให้หายบ้าเสียบ้าง แต่ขณะที่ท่านมองหน้าเราทีไรอดยิ้มไม่ได้ ท่านคงนึกหมั่นไส้หรือนึกสงสารคนแสนโง่แต่ชอบต่อสู้แบบไม่รู้จักตาย ผู้เขียนจึงมิใช่คนดีมาแต่เดิม แม้กระทั่งปัจจุบันนี้ ขนาดอาจารย์ยังกล้าต่อสู้ไม่ละอายตัวเองเลย แต่ดีอย่างหนึ่งที่ได้ความรู้แปลก ๆ จากวิธีนั้นมาเป็นคติสอนตนเรื่อยมาจนทุกวันนี้ ท่านเองก็ไม่เคยถือสาอะไรเลย นอกจากนึกขันไปด้วยเท่านั้น เพราะนาน ๆ จะมีพระหัวดื้อมากวนใจเสียครั้งหนึ่ง ปกติไม่ค่อยมีท่านผู้ใดมาสนทนาและถกเถียงท่าน พอให้พระเณรในวัดตื่นตกใจและงงไปตาม ๆ กันบ้างเลย

หลังจากที่ท่านผ่านดงหนาป่าทึบ คือ วัฏฏวนที่เชียงใหม่ตามที่เขียนผ่านมาแล้ว ท่านไปพักอยู่ในสถานที่ใดนานหน่อย สถานที่นั้นรู้สึกจะมีความหมายอยู่อย่างลึกลับสำหรับท่าน โดยมิได้บอกใครให้ทราบ พอสังเกตได้ตอนมาจากเชียงใหม่มาแวะพักที่นครราชสีมา ก็มีพระและฆราวาสที่มีนิสัยใคร่ธรรมเป็นหลักใจและภาวนาดีอยู่หลายท่าน เข้ามาศึกษาธรรมกับท่านในขณะมาพักที่นั้น หลังจากนั้นก็ได้ติดตามไปอบรมศึกษากับท่านที่จังหวัดอุดรธานีบ้าง ที่สกลนครบ้าง เสมอมาจนวาระสุดท้าย ทั้งพระและฆราวาสที่กล่าวถึงนี้ก็ได้เป็นผู้มั่นคงทางด้านจิตตภาวนาตลอดมา ฝ่ายพระก็ได้กลายเป็นอาจารย์ที่มีหลักธรรมมั่นคงในใจ กลายเป็นผู้มีชื่อเสียงและเป็นอาจารย์สั่งสอนบรรดาศิษย์ทั้งพระฆราวาสหญิงชายตลอดมาถึงปัจจุบันนี้ ฝ่ายฆราวาสก็เป็นผู้มั่นคงทางจิตตภาวนาและศรัทธาอย่างอื่น ๆ เรื่อยมาจนทุกวันนี้ และเป็นผู้นำฝ่ายอุบาสกสีกา ทั้งด้านจิตใจและการเสียสละต่าง ๆ เป็นที่น่าชมเชยในแถบนั้นตลอดมา

เวลาท่านมาพักจำพรรษาที่อุดรฯ ก็มีท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ซึ่งเป็นพระสำคัญและเป็นเจ้าอาวาสวัดโพธิสมภรณ์ อุดรฯ เป็นผู้นำทั้งฝ่ายพระและประชาชน ให้รู้จักคุ้นเคยกับท่านอาจารย์ซึ่งเป็นพระสำคัญ ตลอดการทำบุญให้ทานและรับการอบรมสั่งสอนจากท่าน ประกอบกับท่านเจ้าคุณท่านก็เคยเป็นลูกศิษย์ท่านอาจารย์มั่นมาดั้งเดิมที่ท่านรักและเมตตามากเสมอมา จึงได้มาอนุเคราะห์เป็นวาระสุดท้าย

เวลาไปพักที่บ้านนามน จังหวัดสกลนคร ก็มีอุบาสิกานุ่งขาวแก่ ๆ คนหนึ่งเป็นหัวหน้าสำนักอยู่ในหมู่บ้านนั้นเป็นสาเหตุ ท่านได้เมตตาสั่งสอนอุบาสิกาแก่คนนั้นโดยสม่ำเสมอ อุบาสิกาคนนั้นภาวนาดี มีหลักใจทางด้านจิตตภาวนา ท่านเองก็ชมเชยว่าแกภาวนาดี ซึ่งนาน ๆ จะได้พบสักรายหนึ่ง

ท่านมาพักบ้านหนองผือ นาใน ก็ทราบว่ามีสถานที่และผู้เกี่ยวข้องเป็นสาเหตุสำคัญไม่ด้อยกว่าที่อื่น ๆ สถานที่ที่บ้านหนองผือตั้งอยู่นั้นเป็นศูนย์กลาง มีภูเขาล้อมรอบแต่เนื้อที่ในหุบเขานั้นกว้างขวางมาก และเหมาะเป็นทำเลบำเพ็ญสมณธรรมของพระธุดงค์ทั้งหลายได้ดี ในหมู่บ้านหนองผือนั้นมีอุบาสิกาแก่นุ่งห่มขาวคนหนึ่งอายุราว ๘๐ ปี เช่นเดียวกับอุบาสิกาบ้านนามน เป็นนักภาวนาสำคัญคนหนึ่งที่ท่านเมตตาแกเป็นพิเศษเสมอมา แกพยายามตะเกียกตะกายออกไปศึกษาธรรมกับท่านเสมอ แกพยายามเดินด้วยเท้ากับไม้เท้าเป็นเครื่องพยุงออกไปหาท่านอาจารย์ กว่าจะถึงวัดต้องพักเหนื่อยระหว่างทางถึงสามสี่ครั้ง ทั้งเหนื่อยทั้งหอบน่าสงสารมาก

บางทีท่านอาจารย์ก็ทำท่าดุเอาบ้างว่า โยมจะออกมาทำไม มันเหนื่อยไม่รู้หรือ แม้แต่เด็ก ๆ เขายังรู้จักเหนื่อย แต่โยมแก่จนอายุ ๘๐-๙๐ ปีแล้วทำไมไม่รู้จักเหนื่อยเมื่อยล้า มาให้ลำบากทำไม แกเรียนตอบท่านอย่างอาจหาญตามนิสัยที่ตรงไปตรงมาของแก จากนั้นท่านก็ถามเกี่ยวกับจิตตภาวนาและอธิบายธรรมให้ฟัง

อุบาสิกาแก่คนนี้นอกจากแกภาวนาดีมีหลักเกณฑ์ทางจิตแล้ว แกยังมีปรจิตตวิชชา คือสามารถรู้พื้นเพดีชั่วแห่งจิตของผู้อื่นได้ด้วยและมีนิสัยชอบรู้สิ่งแปลก ๆ ภายนอกด้วย เวลาแกมารับการอบรมกับท่านอาจารย์ แกเล่าความรู้แปลก ๆ ถวายท่านด้วยความอาจหาญมาก ท่านทั้งขบขันทั้งหัวเราะ ทั้งเมตตาว่ายายแก่นี้อาจหาญจริง ไม่กลัวใคร แม้พระเณรจะนั่งฟังอยู่เวลานั้นร่วมครึ่งร้อย แกพูดของแกอย่างสบาย ไม่สนใจว่าใครจะคิดอะไร ที่น่าฟังมากก็ตอนที่แกทายใจท่านอาจารย์อย่างอาจหาญมาก ไม่กลัวท่านจะว่าจะดุอะไรบ้างเลย

แกทายว่าจิตหลวงพ่อพ้นไปนานแล้ว “ฉันทราบจิตหลวงพ่อมานานแล้ว จิตหลวงพ่อไม่มีใครเสมอ ทั้งในวัดนี้หรือที่อื่น ๆ จิตหลวงพ่อประเสริฐเลิศโลกแล้ว หลวงพ่อจะภาวนาไปเพื่ออะไรอีก” ท่านตอบแกทั้งหัวเราะว่า “ภาวนาไปจนวันตายไม่มีถอย ใครถอยผู้นั้นมิใช่ศิษย์ตถาคต” ดังนี้ ซึ่งเป็นอุบายสั่งสอนไปในตัว แกเรียนท่านว่า “ถ้าไปได้ก็พอไป แต่นี่จิตหลวงพ่อหมดทางไปทางมาแล้ว มีแต่ความสว่างไสวและความประเสริฐเต็มดวงจิตอยู่แล้ว หลวงพ่อจะภาวนาไปไหนอีกเล่า ฉันดูจิตหลวงพ่อสว่างไสวครอบโลกไปหมดแล้ว อะไรมาผ่านหลวงพ่อก็ทราบหมด ไม่มีอะไรปิดบังจิตหลวงพ่อได้เลย แต่จิตฉันมันยังไม่ประเสริฐอย่างจิตหลวงพ่อ จึงต้องออกมาเรียนถามเพื่อหลวงพ่อได้ชี้แจงทางเดินให้ถึงความประเสริฐอย่างหลวงพ่อด้วยดังนี้”

ขณะที่ฟังแกสนทนากับท่านอาจารย์รู้สึกว่าแกภาวนาดีจริง ๆ เวลาภาวนาติดขัดแกต้องพยายามเดินคืบคลานออกมาด้วยไม้เท้าเป็นเพื่อนร่วมทาง ท่านอาจารย์ก็เมตตาแกเป็นพิเศษด้วย ทุกครั้งที่แกมาจะได้รับคำชี้แจงจากท่านทางด้านจิตตภาวนาด้วยดี ขณะที่แกมาหาท่านอาจารย์ พระเณรต่างองค์ต่างมาแอบอยู่แถวบริเวณข้าง ๆ ศาลาฉัน ซึ่งเป็นที่ที่ยายแก่มาสนทนาธรรมกับท่าน เพื่อฟังปัญหาธรรมทางจิตตภาวนาระหว่างท่านอาจารย์กับยายแก่สนทนากัน เท่าที่ฟังดูแล้ว รู้สึกน่าฟังอย่างเพลินใจ เพราะเป็นปัญหาที่รู้เห็นขึ้นจากการภาวนาล้วน ๆ เกี่ยวกับอริยสัจทางภายในบ้าง เกี่ยวกับพวกเทพพวกพรหมภายนอกบ้าง ทั้งภายในและภายนอก เมื่อยายแก่เล่าถวายจบลง ถ้าท่านเห็นด้วย

ท่านก็ส่งเสริมเพื่อเป็นกำลังใจในการพิจารณาธรรมส่วนนั้นให้มากยิ่งขึ้น ถ้าตอนใดที่ท่านไม่เห็นด้วยก็อธิบายวิธีแก้ไข และสั่งสอนให้ละวิธีนั้นไม่ให้ทำต่อไป

ยายแก่มาเล่าถวายท่านถึงการรู้จิตท่านและรู้จิตพระเณรในวัด รู้สึกน่าฟังมาก พระเณรทั้งแสดงอาการหวาด ๆ บ้าง แสดงอาการอยากฟังแกเล่าบ้าง แกว่านับแต่จิตท่านอาจารย์ลงถึงจิตพระเณร ความสว่างไสวลดหลั่นกันลงมาเป็นลำดับลำดา เหมือนดาวใหญ่กับดาวเล็ก ๆ ทั้งหลายที่อยู่ด้วยกันฉะนั้น รู้สึกน่าดูและน่าชมเชยมาก ที่มองดูจิตพระจิตเณรมีความสว่างไสวและสง่าผ่าเผย ไม่เป็นจิตที่อับเฉาเฝ้าทุกข์ที่กลุ้มรุมดวงใจ แม้เป็นจิตพระหนุ่มและสามเณรน้อย ๆ ก็ยังน่าปีติยินดีและน่าเคารพนับถือตามภูมิของแต่ละองค์ ที่อุตส่าห์พยายามชำระขัดเกลาได้ตามฐานะของตน ๆ

บางครั้งแกมาเล่าถวายท่านเรื่องแกขึ้นไปพรหมโลก ว่าเห็นแต่พระจำนวนมากมายในพรหมโลก ไม่เห็นมีฆราวาสสลับปนอยู่บ้างเลย ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น ท่านตอบว่า "เพราะที่พรหมโลกโดยมากมีแต่พระที่ท่านบำเพ็ญจิตสำเร็จธรรมขั้นอนาคามีผลแล้ว เวลาท่านตายก็ไปเกิดในพรหมโลก ส่วนฆราวาสมีจำนวนน้อยมากที่บำเพ็ญตนจนได้สำเร็จธรรมขั้นอนาคามีผล แล้วไปเกิดและอยู่ในพรหมโลกชั้นใดชั้นหนึ่ง ฉะนั้น โยมจึงเห็นแต่พระไม่เห็นฆราวาสสับปนอยู่เลย อีกประการหนึ่ง ถ้าโยมสงสัยทำไมจึงไม่ถามพระท่านบ้าง เสียเวลาขึ้นไปถึงแล้ว มาถามอาตมาทำไม" แกหัวเราะแล้วเรียนท่านว่า "ลืมเรียนถามพระท่าน เวลาลงมาแล้วจึงระลึกได้ก็มาเรียนถามท่าน ต่อไปถ้าไม่ลืมเวลาขึ้นไปอีกจึงจะเรียนถามพระท่าน"

ท่านอาจารย์ตอบปัญหายายแก่มีความหมายเป็นสองนัย นัยหนึ่งตอบตามความจริง นัยสองตอบเป็นเชิงแก้ความสงสัยของยายแก่ที่ถาม ต่อมาท่านห้ามไม่ให้แกออกรู้สิ่งภายนอกมากไปเสียเวลาพิจารณาธรรมภายในซึ่งเป็นทางมรรคทางผลโดยตรง ยายแก่ก็ปฏิบัติตามท่าน ท่านอาจารย์เองชมเชยยายแก่คนนั้นให้พระฟังเหมือนกันว่า แกมีภูมิธรรมสูงที่น่าอนุโมทนา พวกพระเรามีหลายองค์ที่ไม่อาจรู้ได้เหมือนยายแก่ คงเป็นด้วยเหตุเหล่านี้ที่ทำให้ท่านพักอยู่วัดหนองผือนานกว่าที่อื่น ๆ บ้าง คือวัดหนองผือเป็นศูนย์กลางของคณะปฏิบัติทั้งหลายทั้งที่เที่ยวอยู่ในที่ต่าง ๆ แถบนั้น ทั้งที่พักอยู่ตามสำนักต่าง ๆ ที่ไปมาหาสู่ท่านได้อย่างสะดวกสบาย ทั้งทำเลบำเพ็ญสมณธรรมมีมาก หาเลือกได้ตามชอบใจ เพราะมีทั้งป่าธรรมดา มีทั้งภูเขา มีทั้งถ้ำ ซึ่งเหมาะแก่ผู้แสวงหาที่บำเพ็ญอยู่มาก

ท่านอาจารย์มั่นพักอยู่วัดหนองผือ ๕ พรรษา เฉพาะองค์ท่านเองพักอยู่กับที่ ไม่ค่อยได้ไปเที่ยววิเวกทางไหนเหมือนเมื่อก่อน เพราะอายุท่านราว ๗๕ ปีเข้าไปแล้ว สุขภาพก็นับวันทรุดลง เพียงพักอยู่เป็นร่มเงาของบรรดาศิษย์ที่กำลังแสวงหาธรรมได้อาศัยความร่มเย็น ก็เป็นที่ภาคภูมิใจพอแล้ว ท่านพักอยู่ที่นี่ เหตุการณ์ต่าง ๆ เกี่ยวกับภูตผีเทวดาไม่ค่อยมีมาก มีมาหาท่านก็เป็นบางสมัย ไม่ค่อยมีบ่อยนักเหมือนท่านพักอยู่ที่เชียงใหม่ แต่ท่านทำประโยชน์แก่พระเณรและประชาชนได้มากกว่าที่อื่น ๆ ในเขตจังหวัดสกลนคร ที่วัดหนองผือโดยมากเป็นป่าดงพงลึกไข้ป่าชุกชุมมาก พระเณรไปกราบเยี่ยมท่าน ท่านต้องสั่งให้รีบออกถ้าจวนเข้าหน้าฝน ถ้าหน้าแล้งก็อยู่ได้นานหน่อย ผู้ป่วยต้องใช้ความอดทนเพราะยาแก้ไข้ไม่มีใช้กันเลยในวัดนั้น เนื่องจากยาหายาก ไม่เหมือนสมัยทุกวันนี้ ถ้าเป็นไข้

จำต้องใช้ธรรมโอสถแทนยา คือต้องพิจารณาทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้นด้วยสติปัญญาอย่างเข้มแข็งและแหลมคม ไม่เช่นนั้นก็แก้ทุกขเวทนาไม่ได้ ไข้ไม่สร่างไม่หายได้เร็วกว่าธรรมดาที่ควรเป็นได้

ผู้ที่สติปัญญาผ่านทุกขเวทนาในเวลาเป็นไข้ไปได้อย่างอาจหาญ ย่อมได้หลักยึดทั้งเวลาปกติและเวลาเจ็บไข้ได้ทุกข์ ตลอดเวลาจวนตัวจริง ๆ ไม่ท้อแท้อ่อนแอและเสียทีในวาระสุดท้าย เป็นผู้กำชัยชนะในทุกขสัจไว้ได้อย่างประจักษ์ใจ และอาจหาญต่อคติธรรมดา คือความตาย การรู้ทุกขสัจด้วยสติปัญญาจริง ๆ ไม่มีการอาลัยในเวลาต่อไป จิตยึดความจริงที่เคยพิจารณารู้แล้วเป็นหลักใจตลอดไป เมื่อถึงคราวจวนตัวเข้ามา สติปัญญาประเภทนั้นจะเข้ามาเทียมแอกเพื่อลากเข็นทุกข์ ด้วยการพิจารณาให้ถึงความปลอดภัยทันที ไม่ยอมทอดธุระนอนจมทุกข์อยู่ดังแต่ก่อนที่ยังไม่เคยกำหนดรู้ทุกข์เลย แต่สติปัญญาประเภทนี้จะเข้าประชิดข้าศึกทันที

กิริยาท่าทางภายนอกก็เป็นเหมือนคนไข้ทั่ว ๆ ไป คือมีการอิดโหยโรยแรงเป็นธรรมดา แต่กิริยาภายในคือใจกับสติปัญญาจะเป็นลักษณะทหารเตรียมออกแนวรบ ไม่มีการสะท้านหวั่นไหวต่อทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นมากน้อยในขณะนั้น มีแต่การค้นหามูลความจริงของกาย เวทนา จิต ธรรม ซึ่งเป็นที่รวมแห่งทุกข์ในขณะนั้นอย่างเอาจริงเอาจัง ไม่กลัวว่าตนสู้หรือทนทุกข์ไม่ไหว กลัวแต่สติปัญญาจะไม่รู้รอบทันกับเวลาที่ต้องการเท่านั้น การพิจารณาธรรมของจริงมีทุกขสัจเป็นต้น กับผู้ต้องการรู้ความจริงอยู่อย่างเต็มใจที่เคยรู้เห็นมาแล้วนั้น ท่านไม่ถือเอาความลำบากมาเป็นเครื่องกีดขวางทางเดินให้เสียเวลา และทำความอ่อนแอแก่ตนอย่างไร้ประโยชน์ที่ควรจะได้เลย มีแต่คิดว่าทำอย่างไรจึงจะรู้ ทำอย่างไรจึงจะเห็นความจริงดังที่เคยเห็นประจักษ์มาแล้ว ก็ต้องทำอย่างนั้นจนรู้ประจักษ์ขึ้นมาในปัจจุบัน ไม่พ้นมือสติปัญญาศรัทธาความเพียรไปได้

เมื่อรู้ความจริงแล้ว ทุกข์ก็จริง กายก็จริง ใจก็จริง ต่างอันต่างจริง ไม่มีอะไรรังควานรังแกบีบคั้นกัน สมุทัยที่ก่อเหตุให้เกิดทุกข์ก็สงบตัวลง ไม่คิดปรุงว่ากลัวทุกข์กลัวตายหรือกลัวไข้ไม่หายอันเป็นอารมณ์เขย่าใจให้ว้าวุ่นขุ่นมัวไปเปล่า ๆ เมื่อสติปัญญารู้รอบแล้ว ไข้ก็สงบลงในขณะนั้น หรือแม้ไข้ยังไม่สงบลงในขณะนั้น แต่ไม่กำเริบรุนแรงต่อไป และไม่ทับใจให้เกิดทุกขเวทนาไปด้วย ที่เรียกว่าป่วยกายป่วยใจ กลายเป็นไข้สองซ้อน

การพิจารณาทุกขเวทนาในเวลาเจ็บไข้ได้ทุกข์ พระธุดงค์ท่านชอบพิจารณาเป็นข้อวัตรของการฝึกซ้อมสติปัญญาให้ทันกับเรื่องของตัว โดยมากก็เรื่องทุกข์ ทั้งทุกข์กาย ทั้งทุกข์ใจ รายใดขณะที่กำลังเป็นไข้แสดงอาการระส่ำระสายกระวนกระวาย ในวงพระปฏิบัติท่านถือว่ารายนั้นไม่เป็นท่าทางจิตใจ เกี่ยวกับสมาธิและปัญญา ไม่สามารถประคองตัวได้ในเวลาจำเป็นเช่นนั้น ไม่สมกับสร้างสติปัญญาเครื่องปราบปรามและป้องกันตัวไว้เพื่อสงคราม คือ ทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นจากเหตุต่าง ๆ แต่แล้วกลับเหลวไหลไร้มรรยาทขาดสติปัญญา แต่รายใดสำรวมสติอารมณ์ได้ด้วยสติปัญญา ไม่แสดงอาการทุรนทุรายในเวลาเช่นนั้น ท่านชมและถือว่ารายนั้นดีจริง สมเกียรติพระปฏิบัติที่เป็นนักต่อสู้ สมกับปฏิบัติมาเพื่อต่อสู้จริง ๆ เห็นผลในการปฏิบัติของตนและประกาศตนให้หมู่คณะเห็นประจักษ์โดยทั่วกันอีกด้วย

วงพระธุดงค์ท่านถือกันตรงนี้เป็นสำคัญ แม้องค์ที่ถูกภัยคุกคามนั้น ท่านก็ถือท่านเหมือนกันว่าจะไม่ยอมแพ้แม้จนตายไปในเวลานั้น คือไม่ยอมแพ้ทางสติปัญญาอันเป็นเครื่องพิจารณาเพื่อหาทางออกอย่างปลอดภัยไร้กังวล เมื่อสุดวิสัยจะอยู่ต่อไปไม่ได้แล้ว

ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจนเข้าถึงความจริงดังที่ท่านสั่งสอนไว้แล้ว จึงเป็นผู้เชื่อต่อความจริง ไม่ยอมถอยทัพกลับแพ้ข้าศึกที่เผชิญหน้าอยู่ในขณะนั้น ต้องต่อสู้จนตาย ร่างกายทนไม่ไหวก็ปล่อยให้ตายไป แต่ใจกับสติปัญญาเครื่องรักษาและป้องกันตัว ท่านไม่ยอมปล่อยวาง พยายามฉุดลากกันไปจนได้ ไม่ให้ไร้ผลในส่วนที่ตนมุ่งหมาย สมกับเป็นนักรบหวังชัยชนะเพื่อเอาตัวรอดพาไปจอดในที่เหมาะสมและปลอดภัยจริง ๆ ธรรมบทว่า **ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ** นั้นเห็นประจักษ์อยู่กับใจผู้ปฏิบัติตามหลักความจริงไม่เปลี่ยนแปลงไปเป็นอื่นแน่นอน นอกจากปฏิบัติแบบสะเทิ้นน้ำสะเทิ้นบกไม่จริงไม่จังเท่านั้น ผลก็ไม่ทราบว่าจะให้เป็นความจริงมาได้อย่างไร นอกจากจะมาขัดกับความจริงเท่านั้น ไม่มีอย่างอื่นที่จะพอสันนิษฐานได้ เพราะคำว่าธรรมแล้วต้องเหตุกับผลลงกันได้ จึงจะเรียกว่า **สวากขาตธรรม** ตามที่ประทานไว้

พระธุดงค์ท่านมุ่งปฏิบัติเพื่อเห็นผลในปัจจุบันทันตาจากศาสนธรรมมากกว่าอื่น ในบรรดาผลที่จะควรปรากฏในปัจจุบัน เช่น สมาธิความสงบเย็นใจ ปัญญาการถอดถอนลูกศรคือกิเลสประเภทต่าง ๆ ออกจากใจ ซึ่งทั้งสองประเภทนี้เป็นความสุขเย็นใจขึ้นไปเป็นขั้น ๆ ที่ควรจะเห็นได้ประจักษ์ใจในทิฏฐธรรมปัจจุบัน ท่านจึงหมายมั่นหมั่นเพียรเพื่อรู้เห็นในปัจจุบัน อันเป็นการตัดปัญหาข้อขัดข้องและกดถ่วงใจไปเป็นพัก ๆ ถ้าควรพ้นไปได้ในวันนี้ เดือนนี้ ปีนี้ หรือชาตินี้ ก็ขอให้พ้นไปด้วยความเพียรที่กำลังตะเกียกตะกายอยู่อย่างสุดกำลังตลอดมา

แม้ท่านอาจารย์เองก็อบรมพระเณรด้วยอุบายการปลุกจิตปลุกใจ ไม่ให้ท้อแท้อ่อนแอต่อหน้าที่ของตน ทั้งในยามปกติและเวลาเจ็บไข้ได้ทุกข์ ท่านเทศน์ปลุกใจให้เป็นนักต่อสู้เพื่อกู้ตัวเองให้พ้นภัยไปทุกระยะ ยิ่งเวลาป่วยไข้ด้วยแล้ว รายใดแสดงอาการอ่อนแอและกระวนกระวาย ไม่สำรวมมรรยาทและสติอารมณ์ด้วยแล้ว รายนั้นต้องถูกเทศน์อย่างหนัก ดีไม่ดีไม่ให้พระเณรไปพยาบาลรักษาเสียด้วย โดยเห็นว่าความอ่อนแอความกระวนกระวายและร้องครางต่าง ๆ ไม่ใช่ทางระงับโรคและบรรเทาทุกข์แต่อย่างใด คนดี ๆ เราทำเอาก็ได้ไม่เห็นยากเย็นอะไร ทั้งไม่ใช่ทางของพระผู้มีเพศอันอดทนและใคร่ครวญเลย ไม่ควรนำมาใช้ในวงปฏิบัติ จะกลายเป็นโรคระบาดติดต่อก่อแขนงออกไปเป็นตัวอย่างไม่ดีแก่ผู้อื่นยึดเอาอย่าง กลายเป็นโรคเลอะเทอะไปด้วยการร้องครางทิ้งเนื้อทิ้งตัวเหมือนสัตว์จะตายดิ้นรนกระเสือกกระสนฉะนั้น

เราเป็นพระและเป็นนักปฏิบัติ อย่ายึดเอาลัทธิสัตว์มาใช้จะกลายเป็นพระลัทธิสัตว์ ศาสนาของสัตว์ไปทั่วทุกหนทุกแห่ง จนกลายเป็นพระโลกแตกศาสนาโลกแตกไป ซึ่งมิใช่ลัทธิของพุทธศาสนาเลย อาการหนักหรือเบาแม้จะไม่แสดงออกมา คนดีมีสติพอรู้เรื่องและดูกันรู้ เพราะการเจ็บไข้ได้ทุกข์ ใครก็เคยมีเคยเป็นมาด้วยกัน ถ้าหายได้ด้วยการกระวนกระวายร้องครางก็ไม่ต้องรักษากันด้วยหยูกยา ใครเป็นขึ้นผู้นั้นร้องครางขึ้นเสียไข้ก็หายไปเอง ยิ่งง่ายนิดเดียวไม่ต้องรักษาให้ลำบากและเสียเวลา

เปล่า ๆ นี่เวลาเป็นไข้ เราร้องครางไข้มันหายไหมล่ะ ถ้าไม่หายจะร้องครางประกาศความโง่ความไม่เป็นท่าของตัวให้คนอื่นเบื่อกันทำไม

นี่คือกัณฑ์เทศน์รายที่ไม่เป็นท่าต้องได้รับจากท่าน และทำให้ท่านผู้อื่นรำคาญด้วยความไม่เป็นท่าของเธอองค์นั้น แต่รายที่เข้มแข็งและสงบสติอารมณ์ด้วยดี ไม่แสดงอาการทุรนทุราย เวลาท่านไปเยี่ยมไข้ ท่านต้องแสดงความยินดีด้วย แสดงความชมเชยและเทศน์ให้ฟังอย่างจับใจและเพลินไปในขณะนั้น แม้ไข้หายไปแล้วก็แสดงความชมเชยในลำดับต่อไปอยู่เสมอ และแสดงความพอใจความไว้วางใจด้วยว่า ต้องอย่างนั้น จึงสมกับเป็นนักรบในสงครามกองทุกข์ไม่ต้องบ่นให้ข้าศึกว่า มามากหรือมาน้อย มาเท่าไรก็รบมันเท่านั้น จนสุดกำลังอาวุธและความสามารถขาดดิ้น ไม่ถอยทัพกลับยอมแพ้ให้ข้าศึกมาเหยียบย่ำซ้ำเติม เราเป็นนักรบในวงปฏิบัติ ไม่ต้องบ่นให้การเจ็บไข้ได้ทุกข์ว่าทุกข์มากทุกข์น้อย ทุกข์มีเท่าไรกำหนดรู้ให้หมด

เพราะทุกข์มากหรือน้อยล้วนเป็นสัจธรรมของจริงด้วยกัน ผู้ประสงค์อยากรู้ของจริงแต่กลัวทุกข์ไม่ยอมพิจารณาจะรู้ของจริงได้อย่างไร พระพุทธเจ้าทรงรู้ของจริงก็เพราะการพิจารณา มิใช่เพราะการร้องครางต่าง ๆ ดังพระไม่เป็นท่าประกาศขายตัวอยู่เวลานี้ พระองค์ได้ตรัสไว้หรือเปล่าว่า ถ้าต้องการรู้ความจริงต้องร้องต้องครวญคราง ผมเรียนน้อยจึงไม่เจอธรรมบทนี้ การร้องครางมันอยู่ในคัมภีร์ไหนก็ไม่ทราบ ใครเรียนมาก ถ้าพบเห็นพระองค์ตรัสไว้ดังที่ว่านั้น นิมนต์นำมาบอกผมบ้าง เผื่อจะไม่ต้องสั่งสอนใครให้พิจารณาและอดทนกันให้ลำบาก ต่างคนต่างร้องเอาครางเอาให้เป็นของจริงขึ้นมาเต็มโลกธาตุโน้น จะได้เห็นนักปราชญ์ที่ สำเร็จมรรคผลด้วยการครวญครางขึ้นในโลก แข่งธรรมของพระพุทธเจ้าที่ตรัสไว้ได้สองพันกว่าปีแล้ว ว่าไม่เป็นของจริงล้าสมัยไปแล้ว

ธรรมของนักปราชญ์รุ่นหลังนี้เป็นธรรมใหม่และจริงทันสมัย ไม่ต้องพิจารณาให้ลำบากเพียงแต่ครางเอาครางเอาเท่านั้นก็สำเร็จมรรคผลรวดเร็วทันใจ สมกับสมัยที่คนชอบผลดีมีความสุขด้วยการทำเหตุชั่ว ๆ ซึ่งกำลังจะเกลื่อนโลกอยู่แล้ว ต่อไปน่ากลัวโลกจะคับแคบไม่มีที่ให้นักปราชญ์สมัยใหม่อยู่ ผมมันหัวโบราณ พระพุทธเจ้าว่าอย่างไรก็เชื่อตามอย่างนั้น ไม่กล้าลัดคิว กลัวเวลาเท้าพ้นจากพื้นแล้วจะกลับเอาศีรษะและปากลงฟาดกับพื้นตายแบบไม่เป็นท่า น่าอนาถใจเหลือประมาณ

ธรรมเหล่านี้จะได้ฟังเวลาท่านเทศน์ สอนพระที่อ่อนแอไม่อดทนและเข้มแข็งต่อทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นในเวลาป่วย หรือเวลาฝึกทรมานตนด้วยตปธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเกิดความอ่อนแอท้อถอยขึ้นมาในระหว่างการบำเพ็ญ ไม่สามารถพิจารณาด้วยอุบายต่าง ๆ จนผ่านพ้นไปได้ด้วยความพากเพียรของนักต่อสู้ จึงมักได้ฟังธรรมประเภทเผ็ดร้อนจากท่านเสมอ แต่ผู้สนใจจริง ๆ ธรรมดังกล่าวกลับเป็นธรรมโอสถ เครื่องปลุกประสาทให้เกิดความอาจหาญร่าเริงในการบำเพ็ญ ไม่ลดหย่อนอ่อนกำลังลงง่าย ๆ มีทางกำชัยชนะได้เป็นพัก ๆ จนถึงแดนแห่งความเกษมได้ด้วยธรรมเหล่านี้ เพราะเป็นธรรมปลุกให้ตื่นตัวตื่นใจ ไม่นอนจมอยู่กับความเกียจคร้านอ่อนแอ อันเป็นทางเดินของวัฏทุกข์ประจำวัฏวน

ระยะที่ท่านอาจารย์พักอยู่วัดหนองผือมีพระตายในวัด ๒ องค์ ตายบ้านนาในอีก ๑ องค์ องค์แรกอายุราวกลางคน ท่านองค์นี้บวชเพื่อปฏิบัติโดยเฉพาะ และปฏิบัติอยู่กับท่านอาจารย์แบบเข้า ๆ

ออก ๆ เรื่อยมาแต่สมัยท่านอยู่เชียงใหม่ และติดตามท่านจากเชียงใหม่มาอุดรฯ สกลนคร แล้วมามรณภาพที่วัดหนองผือ ทางด้านจิตตภาวนาท่านดีมาก ทางสมาธิ ส่วนทางปัญญากำลังเร่งรัดโดยมีท่านอาจารย์เป็นผู้คอยให้นัยเสมอมา ท่านมีนิสัยเคร่งครัดเด็ดเดี่ยวมาก เทศน์ก็เก่งและจับใจไพเราะมาก ทั้งที่ไม่ได้หนังสือสักตัว เทศน์มีปฏิภาณไหวพริบปัญญาฉลาด สามารถยกข้อเปรียบเทียบมาสาธกให้ผู้ฟังเข้าใจได้อย่างง่าย ๆ

แต่น่าเสียดาย ท่านป่วยเป็นวัณโรคกระเสาะกระแสะมานาน มาหนักมากและมรณะที่วัดหนองผือ ตอนเช้าเวลาประมาณ ๗ น. ด้วยท่าทางอันสงบสมเป็นนักปฏิบัติทางจิตมานานพอสมควรจริง ๆ เห็นอาการท่านในขณะจวนตัวและสิ้นลมแล้วเกิดความเชื่อเลื่อมใสในท่าน และในอุบายวิธีของจิตที่ได้รับการฝึกอบรมมาเท่าที่ควร ก่อนจะมาถึงวาระสุดท้ายซึ่งเป็นขณะที่ต้องช่วยตัวเองโดยเฉพาะ ไม่มีใครแม้รักสนิทอย่างแยกไม่ออกจะเข้าไปเกี่ยวข้องได้ จิตจะมีทางต้านทานสู้กับสิ่งเป็นภัยแก่ตนได้อย่างเต็มกำลังฝีมือที่มีอยู่และแยกตัวออกได้โดยปลอดภัย เพราะวาระสุดท้ายเป็นข้าศึกศัตรูต่อตัวเองอย่างสำคัญ ใครมีอุบายฉลาดหรือขลาดเขลาเมามัวเพียงไร ก็ต้องมาเผชิญกับเหตุการณ์อันนี้จนได้ ผู้ช่วยตัวเองได้ก็ดีไป ผู้ช่วยตัวเองไม่ได้ก็จมไป และจมอยู่ในความไม่เป็นท่าของตนโดยไม่มีใครช่วยได้

ฉะนั้นที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า **โก นุ หาโส กิมานนฺโท** เป็นต้น ซึ่งแปลเอาความว่า ก็เมื่อโลกอันความมืดด้วย ราคะ โทสะ โมหะ เหมือนไฟกองใหญ่ไหม้ลุกโพลงอยู่ทั้งวันทั้งคืนเช่นนี้ ยังพากันหัวเราะเฮฮาหน้ายิ้มอยู่ได้ ทำไมไม่พากันแสวงหาที่พึ่งเสียแต่บัดนี้เล่า? อย่าพากันอยู่แบบนี้ เดี๋ยวจะพากันไปแบบนี้ ตายแบบนี้ แล้วก็เสวยผลทนทุกข์แบบนี้กันอีกไม่มีสิ้นสุดได้ดังนี้ ทั้งนี้ก็เพื่อเตือนหมู่ชนไม่ให้ลืมตัวจนเกินไป พระคาถาที่ทรงเตือนไว้นั้นฟังแล้วน่าอับอายแทบมุดหน้าลงในดิน กลัวพระองค์จะทรงมองหน้าตนที่เพลิดเพลินไม่รู้จักตาย อายก็อาย อยากก็อยาก รักก็รัก เกลียดก็เกลียด เพราะนิสัยของปุถุชนมันหากดื้อด้านอย่างนี้แต่ไหนแต่ไรมา ไม่ทราบจะทำอย่างไรจึงจะละได้ นี้เหมือนเป็นคำที่ทูลตอบพระองค์ด้วยความละอายที่ตนละไม่ได้ตามคำที่ทรงตำหนิ

ที่เขียนเรื่องพระองค์ที่มรณภาพในวัดหนองผือแทรกลงในประวัติท่านบ้าง เนื่องจากเห็นว่าเป็นคติแก่พวกเราอยู่บ้าง ซึ่งกำลังเดินทางไปสู่จุดนั้นด้วยกัน ได้พิจารณาเพื่อตัวเองในวาระต่อไป ขณะท่านองค์นั้นจะสิ้นลม ท่านอาจารย์มั่นและพระสงฆ์ซึ่งกำลังจะออกบิณฑบาต ได้พากันแวะไปปลงธรรมสังเวชที่กำลังแสดงอยู่อย่างเต็มตา พอท่านสิ้นลมแล้วชั่วขณะหนึ่ง ซึ่งเป็นขณะที่ท่านอาจารย์กำลังยืนรำพึงอยู่อย่างสงบ ได้พูดออกมาด้วยท่าทางเคร่งขรึมว่า “ไม่น่าวิตกกับเธอหรอก เธอขึ้นไปอุบัติที่อาภัสรา พรหมโลกชั้น ๖ เรียบร้อยแล้ว” นับว่าหมดปัญหาไปสำหรับท่านในครั้งนี้ แต่เสียดายอยู่หน่อยหนึ่ง ถ้าท่านมีชีวิตยืดเวลาเร่งวิปัสสนาให้มากยิ่งกว่านี้บ้าง ก็มีหวังได้ขึ้นพรหมโลก ๕ ชั้น ชั้นใดชั้นหนึ่งแล้วเตลิดถึงที่สุดเลย ไม่ต้องกลับมาวกเวียนในวัฏวนนี้อีก

ที่เป็นปัญหาอยู่มากเวลานี้ก็คือพวกเรา ไม่ทราบว่าใครจะเตรียมไปชั้นไหนกันแน่บ้าง จะไปชั้นเดียรัจฉาน เปรต ผี นรกอเวจี หรือชั้นมนุษย์ เทวบุตร เทวธิดา อินทร์ พรหม หรือนิพพาน ชั้นใด

กันแน่ ฉะนั้นเพื่อความแน่ใจจงดูเข็มทิศคือใจของตน ๆ ให้ดี ว่าเบนหน้าไปทางใดมาก เป็นทางดีหรือชั่ว ควรพิจารณาด้วยดีแต่บัดนี้ ตายแล้วไม่มีทางแก้ไขได้อีก ใคร ๆ ก็ทราบกันทั่วโลกว่าความตายคือแดนสุดวิสัย ทำอะไรต่อไปอีกไม่ได้ดังนี้

องค์ที่สองเป็นไข้ป่า ท่านเป็นพระชาวอุบลฯ นับแต่เริ่มป่วยรวมเวลาประมาณหนึ่งเดือนก่อนท่านจะมรณภาพ มีพระองค์หนึ่งท่านพิจารณาเห็นเหตุการณ์ของท่านผู้ป่วยอย่างไรไม่ทราบ วันนั้นตอนเย็น ท่านขึ้นไปกราบท่านอาจารย์และสนทนาธรรมกันในแง่ต่าง ๆ จนเรื่องวกเวียนมาถึงท่านผู้ป่วย พระองค์นั้นได้โอกาสจึงกราบเรียนเหตุการณ์ที่ตนปรากฏถวายท่านว่า คืนนี้ไม่ทราบว่าจิตเป็นอะไรไป กำลังพิจารณาธรรมอยู่ดี ๆ พอสงบลงไปปรากฏว่าเห็นท่านอาจารย์ไปยืนอยู่หน้ากองฟืนที่ใครก็ไม่ทราบเตรียมขนมากองไว้ว่า “ให้เผาท่าน.....ตรงนี้เอง ตรงนี้เหมาะกว่าที่อื่น ๆ ดังนี้” ทำไมจึงปรากฏอย่างนั้นก็ไม่ทราบ หรือผู้ป่วยจะไปไม่รอดจริงหรือ แต่ดูอาการก็ไม่เห็นรุนแรงนักที่ควรจะเป็นได้อย่างที่ปรากฏนั้น

พอพระองค์นั้นกราบเรียนจบลง ท่านก็พูดขึ้นทันทีว่าผมพิจารณาทราบมานานแล้ว อย่างไรก็ไปไม่รอด แต่เธอไม่เสียทีแม้จะไปไม่รอดสำหรับความตาย เหตุการณ์แสดงบอกเกี่ยวกับจิตใจเธอสวยงามมาก สุคติเป็นที่ไปของเธอแน่ แต่ใคร ๆ อย่าไปพูดเรื่องนี้ให้เธอฟังเด็ดขาด เมื่อเธอทราบเรื่องนี้จะเสียใจแล้วจะทรุดทั้งกายและเสียทั้งใจ สุคติที่เธอควรจะได้อยู่แล้วจะพลาดไปได้ เพราะความเสียใจเป็นเครื่องทำลาย พออยู่ต่อมาไม่กี่วัน พระที่ป่วยก็เกิดปุบปับขึ้นในทันทีทันใดตอนค่อนคืน พอ ๓ นาฬิกากว่า ๆ ก็สิ้นลมไปด้วยความสงบ จึงทำให้คิดเรื่องท่านอาจารย์เกี่ยวกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ว่าพออะไรมาผ่านท่านคงพิจารณาไปเรื่อย ๆ ในทุกเรื่อง เมื่อทราบเหตุการณ์ชัดเจนแล้วก็ปล่อยไว้ตามสภาพของสิ่งนั้น ๆ

กลางวันวันหนึ่ง มีพระเป็นไข้มาลาเรียในวัดนั้น วันนั้นปรากฏว่าไข้เริ่มหนักแต่เช้า เจ้าตัวก็ไม่ไปบิณฑบาตและไม่ฉันจังหันด้วย พระที่ป่วยต่อสู้กับทุกขเวทนาด้วยการพิจารณาแต่เช้าจนบ่าย ๓ โมง ไข้จึงสร่าง ตอนกลางวันที่ท่านกำลังพิจารณาอยู่ ปรากฏว่ากำลังเรี่ยวแรงอ่อนเพลียมาก ท่านเลยเพ่งจิตให้อยู่กับจุดใดจุดหนึ่งของทุกขเวทนาที่กำลังกำเริบหนัก โดยไม่คิดทดสอบแยกแยะเวทนาด้วยปัญญาแต่อย่างใด พอดีเวลานั้นเป็นเวลาที่ท่านอาจารย์ท่านพิจารณาดูพระองค์นั้นกำลังปฏิบัติอยู่อย่างชัดเจน แล้วย้อนจิตกลับมาตามเดิม

พอบ่าย ๔ โมง ท่านที่ป่วยมาหาท่านอาจารย์พอดี ท่านก็ตั้งปัญหาถามขึ้นทันที โดยพระนั้นไม่ทราบสาเหตุบ้างเลยว่า ทำไมท่านจึงพิจารณาอย่างนั้นเล่า? การเพ่งจิตจ้องอยู่ไม่ใช้ปัญญาพิจารณาแยกแยะ กาย เวทนา จิต ให้รู้เรื่องของกันและกัน ท่านจะทราบความจริงของกาย ของเวทนา ของจิตได้อย่างไร แบบท่านเพ่งจ้องอยู่นั้นมันเป็นแบบฤๅษี แบบหมากัดกัน ไม่ใช่แบบพระผู้ต้องการทราบความจริงในธรรมทั้งหลาย มีเวทนาเป็นต้น ต่อไปอย่าทำอย่างนั้น มันผิดทางที่จะให้รู้ให้เห็นความจริงทั้งหลายที่มีอยู่ในกาย ในเวทนา ในจิต ตอนกลางวันผมได้พิจารณาดูท่านแล้วว่า ท่านจะปฏิบัติอย่างไรบ้างกับทุกขเวทนาที่กำลังแสดงอยู่ในเวลาเป็นไข้ พอดีไปเห็นท่านกำลังเพ่งจิตจ่ออยู่กับเวทนา

เฉย ๆ ไม่ใช้สติปัญญาคลี่คลายดูกาย ดูเวทนา ดูจิตบ้างเลย พอเป็นทางให้สงบและถอดถอนทุกขเวทนาในเวลานั้น เพื่อไข้จะได้สงบลงดังนี้

การอนุเคราะห์เมตตาแก่บรรดาศิษย์ ท่านมิได้เลือกกาลสถานที่ แต่อนุเคราะห์ด้วยวิธีต่าง ๆ ตามที่เห็นสมควรจะทำได้เมื่อไรและแก่ผู้ใด ท่านเมตตาอนุเคราะห์อย่างนั้นเสมอมา บางทีท่านก็บอกตรง ๆ ว่า ท่านองค์นี้ไปภาวนาอยู่ที่ถ้ำโน้นดีกว่ามาอยู่กับหมู่คณะอย่างนี้ นิสัยท่านชอบถูกดัดสันดานอยู่เป็นนิตย์ นี่ก็ไปให้เสือช่วยดัดเสียบ้าง จิตจะได้กลัวและหมอบสงบลงได้ พอเห็นอรรถเห็นธรรมและอยู่สบายบ้าง อยู่อย่างนี้ไม่ดี คนหัวดื้อต้องมีสิ่งแข็ง ๆ คอยดัดบ้างถึงจะอ่อน เช่นเสือเป็นต้น พอเป็นคู่ทรมานกันได้ คนกลัวเสือก็ต้องเอาเสือเป็นครู ดีกว่าอาจารย์ที่ตนไม่กลัวเป็นครู กลัวผีก็ควรเอาผีเป็นครูคู่ทรมาน จิตกลัวอะไรก็เอาสิ่งนั้นเป็นครูคู่ทรมาน จัดว่าเป็นผู้ฉลาดในการฝึกทรมานตน

พระองค์นั้นแต่ก่อนที่ยังไม่บวชเธอเคยเป็นนักเลงมาแล้ว จึงมีนิสัยกล้าหาญและตรงไปตรงมา ว่าจะอยู่ต้องอยู่ ว่าจะไปต้องไป และมีนิสัยหัวดื้ออยู่บ้าง แต่ดื้อแบบพระ พอได้รับโอวาทอย่างเด็ด ๆ เช่นนั้นแล้ว เธอก็ตัดสินใจจะไปตามคำที่ท่านบอก โดยให้เหตุผลแก่ตัวเองว่า พระขนาดท่านอาจารย์มั่นนี้จะบอกเราไปให้เสือกินนั้น เป็นไปไม่ได้แน่ ๆ เราต้องไปอยู่ถ้ำนั้นตามคำที่ท่านบอก ตายก็ยอมตาย ไม่ต้องเสียดายชีวิตเพื่อได้เห็นเหตุเห็นผลในคำที่ท่านบอก ว่ามีความจริงมากน้อยเพียงไร เราเคยได้ยินแต่คนอื่นบอกเล่าว่า ท่านพูดอะไรต้องมีเหตุผลแฝงอยู่ในคำพูดนั้นอย่างสมบูรณ์เสมอไป คือท่านพิจารณาด้วยความละเอียดถี่ถ้วนแล้วถึงได้พูดออกมา ผู้ที่ทราบความหมายของท่านพยายามปฏิบัติตามย่อมได้ผลทุกรายไป

ก็คำที่ท่านพูดกับเราคราวนี้เป็นคำพูดที่หนักแน่นมาก ซึ่งประกอบด้วยเมตตาพร้อมทั้งความเห็นแจ้งภายใน ประหนึ่งท่านควักเอาหัวใจเราไปขยี้ขยำดูจนทราบเรื่องทุกอย่างแล้ว ถ้าเราไม่เชื่อและปฏิบัติตามท่าน เมตตาบอกอย่างตรงไปตรงมาในคราวนี้ เราก็ไม่ใช่พระ เราก็คือนาย....ดี ๆ นั้นเอง อย่างไรก็ตาม เราต้องไปอยู่ในถ้ำนั้นแน่นอนในครั้งนี้ จะตายก็ตายไป เมื่อไม่ตายขอให้รู้ธรรมแปลกประหลาดในที่นั้นจนได้ คำพูดท่านบ่งบอกชื่อเราอย่างชัดเจนไม่มีเงื่อนงำแฝงอยู่เลย แม้คำที่ท่านว่า ‘‘เราหัวดื้อไม่ยอมลงใครง่าย ๆ’’ นั้น ก็เป็นเครื่องวัดความถูกต้องได้อย่างสมบูรณ์แล้ว เรายังไม่สามารถรู้เรื่องเราได้เท่าท่านเลย เท่าที่ทราบบ้างก็เป็นดังท่านว่าจริง ๆ เราจึงเป็นคนชนิดที่ท่านว่าร้อยเปอร์เซ็นต์ ฉะนั้นอุบายที่ท่านบอกเครื่องทรมานคือเสือให้เรา จึงเป็นคำที่ไม่ควรขัดแย้งอย่างยิ่งนอกจากจะปฏิบัติตามท่านเท่านั้น

ความจริงท่านองค์นี้มีนิสัยหัวดื้อไม่ลงใครง่าย ๆ ดังท่านอาจารย์ว่าจริง ๆ พอเธอนำคำพูดของท่านไปคิดเป็นที่ปลงใจแล้ว วันหลังก็มากราบลาท่านไปถ้ำนั้น พอขึ้นไปกราบ ท่านถามทันทีว่า ‘‘ท่าน....จะไปไหน เห็นครองผ้าเต็มยศมาหา ทำนองจะออกแนวรบอย่างเอาจริงเอาจัง’’ เธอตอบท่านตามนิสัยว่า ‘‘กระผมจะไปตายในถ้ำที่ท่านอาจารย์บอกให้ไป’’ ท่านอาจารย์พูดสวนขึ้นมาทันทีว่า ‘‘ผมบอกท่านให้ไปตายในถ้ำนั้นจริง ๆ ดังท่านว่าหรือ ผมบอกให้ท่านไปภาวนาต่างหากเล่า’’ เธอตอบท่านว่า ‘‘ความจริงท่านอาจารย์บอกกระผมให้ไปภาวนาต่างหาก มิได้บอกให้ไปตาย แต่กระผม

ทราบจากพระท่านเล่าว่า ถ้ำนั้นมีเสือโคร่งใหญ่อยู่ในถ้ำข้างบนของถ้ำที่กระผมจะไปอยู่นั้นเป็นประจำ ซึ่งถ้ำนั้นอยู่ไม่ห่างจากถ้ำที่กระผมจะไปอยู่นักเลย และทราบว่ามันเคยเข้า ๆ ออก ๆ ขึ้น ๆ ลง ๆ ถ้ำนั้นเสมอ เวลามันจะไปเที่ยวหากินที่ไหน ก็ลงมาผ่านหน้าถ้ำที่กระผมจะไปพักเสมอ จึงไม่แน่ใจในชีวิตเวลาไปพักอยู่ที่นั้น ฉะนั้น เวลาท่านอาจารย์ถาม กระผมจึงเรียนตอบตามความรู้สึกที่หวาดต่อมันอยู่เสมอมา”

ท่านถามว่า “ก็ถ้ำนั้นเคยมีพระไปอยู่มาแล้วหลายองค์และหลายครั้ง ก็ไม่ปรากฏว่าเสือมาเอาท่านไปกิน แต่เวลาท่านไปอยู่ที่นั้น ทำไมเสือจะมาคว้าเอาไปกินเล่า? เนื้อท่านกับเนื้อพระเหล่านั้นต่างกันอย่างไรจึงทำให้เสือกลัวและกล้าและหิวโหยอยากกินต่างกันนักเล่า? ท่านไปได้เนื้อหอมหวานมาจากไหนเสือถึงได้ชอบนัก ถึงกับต้องจดจ้องมองดู และคอยจะกินเฉพาะท่านเพียงองค์เดียวเท่านั้น” จากนั้นท่านก็อบรมสั่งสอนเกี่ยวกับมายาของใจที่หลอกลวงคนได้ร้อยแปดพันนัย ยากที่จะตามทันได้ง่าย ๆ ถ้าไม่ใช่นักทดสอบและวิพากษ์วิจารณ์จริง ๆ จะทรมานใจดวงแสนปลิ้นปล้อนให้หายพยศได้ยาก นี่ยังไม่ถึงไหนก็ยอมเชื่อกิเลสกระซิบใจยิ่งกว่าเชื่ออาจารย์เสียแล้ว จะไปรอดหรือท่าน?

ความตายนั้นพวกเรายังไม่เคยตายกันแต่โลกกลัวกันมาก ส่วนความเกิดอันเป็นเหยื่อล่อปลาทำให้ความตายปรากฏตัวขึ้นมา ไม่ค่อยมีใครกลัวกัน ใคร ๆ ก็อยากเกิดกันทั้งโลก ไม่ทราบอยากเกิดอะไรกันนักหนา เท่าที่เกิดมาเพียงร่างเดียวก็แสนทุกข์แสนกังวลพออยู่แล้ว ถ้ามนุษย์เราแยกแขนงเกิดได้เหมือนแขนงไม้ไผ่แล้ว ก็ยิ่งอยากเกิดกันมาก เพียงคนเดียวก็อยากแตกแขนงออกไปเป็นร้อยคนพันคน โดยไม่คิดถึงเวลาจะตายเลย ว่าจะพร้อมกันกลัวความตายทีละตั้งร้อยคนพันคน โลกนี้ต้องเป็นไฟแห่งความกลัวตายกันจนไม่มีที่อยู่แน่ ๆ เลย เราเป็นนักปฏิบัติทำไมจึงกลัวตายนัก ยิ่งกว่าฆราวาสที่ไม่เคยได้รับการอบรมมาเลย และทำไมจึงปล่อยใจให้กิเลสย่ำยีหลอกหลอนจนกลายเป็นคนสิ้นคิดไปได้ ทั้งที่ความคิดและสติปัญญามีอยู่ ทำไมจึงไม่นำออกมาใช้เพื่อขับไล่กิเลสกองต้มตุ๋นที่ซ่องสุมอยู่ในหัวใจให้แตกกระจายออกไปบ้าง จะได้เห็นความโง่เขลาของตัวที่เคยมัวเมาเฝ้ากิเลสมานานไม่เคยเห็นฤทธิ์ของมัน

สนามชัยของนักรบก็คือความกล้าตายในสงครามนั่นเอง ถ้าไม่กล้าตายก็ไม่ต้องเข้าสู่แนวรบ ความกล้าตายนั่นแลเป็นทางมาแห่งชัยชนะข้าศึกศัตรู ถ้าท่านมุ่งต่อแดนพ้นทุกข์ด้วยความเห็นทุกข์จริง ๆ ท่านก็ต้องเห็นความกลัวตายนั้นว่าเป็นกิเลสพอกพูนทุกข์บนหัวใจ แล้วตามแก้ไขกันที่สนามชัยอันเป็นที่เหมาะสมดังที่ผมชี้บอก ท่านก็จะเห็นโทษแห่งความกลัวว่าเป็นตัวเขย่าก่อกวนใจให้กระเพื่อมขุ่นมัว และเป็นทุกข์ในวันใดหรือเวลาหนึ่งแน่นอน ดีกว่าท่านจะนั่งกอดนอนกอดความกลัวตายนั้นไว้เผาลนหัวอกให้เกิดความทุกข์ร้อนนอนครางอยู่ในใจ ไม่มีวันปลดปล่อยได้ดังที่เป็นอยู่เวลานี้

ท่านจะเชื่อธรรม เชื่อครูอาจารย์ ว่าเป็นความเลิศประเสริฐศักดิ์สิทธิ์ หรือท่านจะเชื่อความกลัวที่กิเลสปล่อยมายั่วหัวอกให้มีความสะทกสะท้านหวั่นไหว จนไร้สติปัญญาเครื่องปลดเปลื้องแก้ไขตน มองไปทางไหนมีแต่เสือจะมากัดมาฉีกไปกินเป็นอาหารอยู่ทำนองนั้น นิมนต์นำไปคิดให้ถึงใจ

ธรรมที่ผมเคยปฏิบัติดัดสันดานตนและเคยได้ผลมาแล้ว ก็มีดังที่พูดให้ท่านฟังนี้แล นอกนั้นผมยังมองไม่เห็น ขอจงคิดให้ดีตัดสินใจให้ถูก

นับแต่ขณะที่ท่านเทศน์กัณฑ์หนัก ๆ ให้ฟังแล้ว เธอว่าขณะนั้นใจเหมือนจะออกแสงแพรวพราวขึ้นด้วยความกล้าหาญเพราะความปีติในธรรม พอท่านเทศน์จบลงก็กราบลาท่านลงมา และเตรียมตัวออกเดินทางไปถ้ำในขณะนั้น เมื่อไปถึงถ้ำด้วยความกล้าหาญและเอิบอิ่มด้วยปีติยังไม่หาย ก็ปลงบริขารลงจากบนบ่าเที่ยวดูทำเลที่พักตามบริเวณนั้น แต่ตาเจ้ากรรม ใจเจ้าเวร ทำให้ระลึกถึงเสือขึ้นมาได้ว่า ถ้ำนี้มีเสือ พร้อมกับสายตาที่มองลงไปพื้นบริเวณหน้าถ้ำ ก็ไปเจอเอารอยเท้าเสือที่เหยียบไว้แต่เมื่อไรไม่ทราบอย่างถนัดตา ใจรู้สึกสะท้านกลัวขึ้นมาในขณะนั้นแทบเป็นบ้าไปได้ จนลืมโอวาทท่านอาจารย์ที่สอนไว้ และลืมความกล้าหาญที่เคยออกแสงแพรวพราวขณะที่นั่งฟังเทศน์อยู่วัดหนองผือเสียโดยสิ้นเชิง มีแต่ความกลัวเต็มหัวใจ พยายามแก้ความกลัวด้วยวิธีต่าง ๆ ก็ไม่หาย ต้องเดินไปกลบรอยเสือด้วยฝ่าเท้าออกจนหมดก็ยังไม่หายกลัว แต่มีเบาลงเล็กน้อยที่มองไปไม่เห็นรอยมันอีก

นับแต่ขณะที่เหลือบมองลงไปเจอรอยเสือ จนกระทั่งกลางคืนตลอดรุ่งยังแก้กันไม่ตก แม้กลางวันก็ยังกลัว ยิ่งตกกลางคืนยิ่งเพิ่มความกลัวหนักเข้า ราวกับบริเวณที่พักนั้นเต็มไปด้วยเสือทั้งสิ้น จากนั้นไข้มาลาเรียชนิดจับสั่นก็เริ่มกำเริบขึ้นอีก เท่ากับตกนรกทั้งเป็นอยู่ในถ้ำนั้น ไม่มีความสบายกายสบายใจเอาเลย แต่น่าชมเชยท่านที่ใจแข็งแกร่ง ไม่ยอมลดละความพยายามทรมานตนให้หายกลัวด้วยอุบายวิธีต่าง ๆ ตลอดไป ไข้ก็กำเริบรุนแรงขึ้นตาม ๆ กัน หรือจะเป็นเพราะธรรมบันดาลก็สุดจะคาดถึง ทั้งทุกข์เพราะกลัวเสือ ทั้งทุกข์เพราะไข้กำเริบ จนไม่เป็นตัวของตัว แทบเป็นบ้าไปได้ในเวลานั้น นาน ๆ ระลึกถึงโอวาทและพระคุณของท่านอาจารย์มั่นได้ทีหนึ่ง หัวใจที่เต็มไปด้วยไฟ คือความทุกข์ทรมานก็สงบลงได้พักหนึ่ง

ตอนไข้กำเริบรุนแรงเป็นเหตุให้ท่านระลึกสละตายขึ้นมาได้ ก็รีบถามตัวเองในขณะนั้นว่า ก่อนจะมาอยู่ที่นี่ก็ได้คิดอย่างเต็มใจแล้วว่าจะมาสละตาย เวลาท่านอาจารย์ถามว่าจะไปไหน ได้ตอบท่านว่าจะไปตายในถ้ำนั้น แล้วก็มาด้วยความอาจหาญต่อความตายราวกับจะเหาะเหินเดินฟ้าได้ แต่เมื่อมาถึงถ้ำอันเป็นที่ตายจริง ๆ แล้ว ทำไมจึงกลับไม่อยากตาย และมีความกลัวตายจนตั้งตัวไม่ติด ใจเราคนเดียวกัน มิได้ไปเที่ยวหาเอาหัวใจคนขี้ขลาดหวาดกลัวของผู้ใดและของสัตว์ตัวใดมาสวมใส่เข้า พอจะกลายเป็นผู้ใหม่และสัตว์ตัวใหม่ที่ขี้ขลาดขี้กลัวขึ้นมาในเราคนเดียวกัน แล้วทำไมเวลาอยู่โน้นเป็นอย่างหนึ่ง บทมาอยู่ที่นี้กลับเป็นอีกอย่างหนึ่ง เราจะเอาอย่างไรกันแน่ รีบตัดสินใจเดี๋ยวนี้อย่าชักช้า

เอาอย่างนี้ดีไหม เราจะตัดสินใจให้ คือ หนึ่ง ออกไปนั่งภาวนาอยู่ริมเหว ถ้าเผลอสติก็ให้มันตกลงไปตายอยู่ในเหว ให้แร้งกาแมลงวันมาจัดการศพให้เลย ไม่ต้องให้ยุ่งยากกับชาวบ้าน เพราะเราเป็นพระไม่เป็นท่า อย่าให้ใครมาแตะต้องกายของพระไม่เป็นท่าให้แปดเปื้อนเขา แล้วกลายเป็นคนไม่เป็นท่าไปหลายคนเลย สอง ออกไปนั่งภาวนาอยู่ทางขึ้นถ้ำเสือ เวลาเสือออกไปเที่ยวหากิน อย่าให้มันต้องลำบาก จะได้โดดคาบคอพระไม่เป็นท่าองค์นี้ไปเป็นอาหารว่างของมันในคืนนี้ จะเอาข้อไหนให้เลือกเอาเดี๋ยวนี้อย่าเนิ่นนาน เราจะพาจัดการเดี๋ยวนี้

ว่าแล้วก็ออกจากมุ้งมายืนอยู่หน้าถ้ำขณะหนึ่งรอการตัดสินใจ สุดท้ายก็ตกลงเอาตามข้อที่หนึ่ง คือออกไปนั่งภาวนาอยู่ริมเหวอย่างหมิ่นเหม่ที่สุด ถ้าเผลอก็ต้องมอบศพให้สัตว์จำพวกที่พูดฝากไว้แล้วเหล่านั้นแน่นอน แล้วก็เตรียมนั่งภาวนาหันหน้าไปทางเหวลึก หันหลังออกมาทางที่เสือเดินขึ้นถ้ำ บริกรรมภาวนาด้วยพุทโธ กับคำว่า ถ้าประมาทต้องตายในบัดเดี๋ยวใจไม่ชักช้า ขณะที่นั่งบริกรรมภาวนาได้ทำความสังเกตดูใจว่า จะกลัวตกเหวตายหรือจะกลัวเสือกินตาย ปรากฏว่ากลัวตกเหวตายเป็นกำลัง และตั้งสติมิได้พลั้งเผลอจากคำบริกรรมด้วยธรรมสองบทนั้น ตามแต่จิตจะระลึกได้บทใดเวลาใด

พอภาวนาตั้งท่าตายอยู่ริมเหวลึกไม่นานเลย จิตก็รวมสงบตัวลงอย่างรวดเร็ว และลงถึงฐานของอัปปนาสมาธิเลย รวดเดียวดับเงียบไปเลยในขณะนั้น หมดความกังวลวุ่นวายที่เป็นไฟเผาใจ เหลือแต่เจ้าของของผู้กลัวตายคือจิตดวงเดียวเท่านั้น ทรงตัวอยู่อย่างอัศจรรย์ ความกลัวตายได้หายไปโดยสิ้นเชิง นับแต่เวลา ๔ ทุ่มจนถึง ๔ โมงเช้าของวันรุ่งขึ้นจิตจึงได้ถอนขึ้นมา มองดูตะวันขึ้นครึ่งฟ้าแล้ว วันนั้นเลยไม่ต้องลงไปบิณฑบาตและไม่ฉันจังหันด้วย พอจิตถอนขึ้นมาความกลัวไม่ทราบหายหน้าไปไหนหมด ปรากฏแต่ความอาจหาญกับความอัศจรรย์ที่ไม่เคยปรากฏมาเท่านั้น ไข้ก็ถอนหายขาดในคืนวันนั้น ไม่มีอีกต่อไปเลย ท่านว่าธรรมโอสถรักษาได้ทั้งโรคมาลาเรีย ทั้งโรคขี้กลัวเสือ

นับแต่วันนั้นทั้งไข้ทั้งความกลัวไม่มีมารบกวนร่างกายและจิตใจอีกเลย อยู่ที่ไหนก็อยู่ได้ ไปที่ไหนก็ไปได้อย่างสบายหายห่วง เสือจะมาหรือไม่มาเลยไม่สนใจคิด นอกจากคิดอยากให้เสือมาบ้าง จะได้ทดลองจิตด้วยวิธีเดินเข้าไปหาเสือ โดยไม่มีความสะทกสะท้านแม้แต่น้อยเลยเท่านั้น ทั้งได้ระลึกถึงพระคุณท่านอาจารย์อย่างเทิดทูนบนศีรษะอยู่ตลอดเวลา ว่าเราได้เห็นฤทธิ์ของกิเลสตัวกลัว ๆ เพราะท่านสอน

พอท่านจับเคล็ดของจิตได้แล้ว ท่านฝึกทรมานจิตด้วยวิธีนั้นตลอดมา คือชอบเที่ยวแสวงหาที่น่ากลัวมากเป็นที่นั่งสมาธิภาวนา แม้ท่านพักอยู่ในถ้ำนั้นนับแต่วันนั้นมาแล้วก็ฝึกแบบนั้นตลอดไป โดยเที่ยวหานั่งภาวนาอยู่ในที่ต่าง ๆ เช่น ทางเสือขึ้นถ้ำบ้าง ทางเสือเคยเดินผ่านไปมาบ้าง ขณะที่นั่งภาวนาในที่พักท่านก็ไม่ลดมุ้งลง โดยความหมายว่า ถ้าลดมุ้งลงจิตจะไม่นึกกลัวเสือแล้วจะไม่รวมสงบลงได้อย่างใจหมาย หรือนั่งภาวนาอยู่หน้าถ้ำบ้าง นอกมุ้งบ้าง ตามแต่วิธีที่เห็นว่าจิตจะรวมลงได้เร็วและสนิทเต็มฐานของสมาธิ

คืนหนึ่งจิตไม่ยอมสงบลงได้ แม้จะนั่งภาวนานานเพียงไร ท่านเลยนึกถึงเสือโคร่งตัวที่เคยขึ้น ๆ ลง ๆ และไปมาอยู่เสมอในแถบบริเวณนั้น ว่าวันนี้เสือตัวนี้ไปไหนกันนะ มาช่วยให้จิตเราภาวนารวมสงบลงบ้างเป็นไร ถ้าเสือมามันไม่ได้ภาวนายากเย็นอะไรเลย จิตคอยแต่จะรวมลงท่าเดียว หลังจากท่านคิดรำพึงถึงเสือโคร่งคู่มิตรไม่นานนัก ราวครึ่งชั่วโมงก็ได้ยินบาทย่างเท้าของเสือตัวนั้นเดินขึ้นมาบนถ้ำอย่างเป็นจังหวะจะโคนจริง ๆ เวลานั้นราว ๒ นาฬิกา พอได้ยินเสียงเสือเดินขึ้นมาท่านก็เตือนจิตว่าบัดนี้เสือขึ้นมาแล้วนะจะมัวเพลินอยู่นี้ ไม่กลัวเสือคาบคอไปกินหรือ จะลงหาที่ซ่อนตัวเพื่อหลบภัยก็รีบลงมาซิ ถ้าไม่อยากเป็นอาหารเสือ

พอคิดเท่านั้นก็กำหนดจิตสมมุติเอาเสือตัวกำลังเดินมานั้นโดดคาบที่คอของตน ปรากฏว่าพอกำหนดเอาเสือโดดมาคาบคอเท่านั้น จิตก็รวมลงสู่สมาธิอย่างรวดเร็วและถึงฐานอัปปนาสมาธิในขณะนั้น หายเงียบไปเลยทั้งเสือทั้งคนในความหมาย ยังเหลือแต่ความสงบอันราบคาบเป็นเอกจิต เอกธรรม ที่เต็มไปด้วยความอัศจรรย์สุดจะคาดในเวลานั้น นับแต่เวลาจิตรวมสงบลงเวลา ๒ นาฬิกา จนถึง ๑๐ โมงเช้า (๔ โมงเช้า) จึงถอนขึ้นมา รวมเป็นเวลา ๘ ชั่วโมงเต็ม ตอนออกจากสมาธิมองดูตะวันครึ่งฟ้า เลยต้องงดไม่ไปบิณฑบาต และไม่ฉันในวันนั้น ขณะที่จิตรวมลงอย่างเต็มที่ถึงฐานของอัปปนาสมาธิ ตามจริตนิสัยของจิตที่รวมลงอย่างรวดเร็วเหมือนคนตกเหวตกบ่อนั้น ต้องดับอายตนะภายในไม่รับทราบกับอายตนะภายนอกโดยประการทั้งปวงในเวลานั้น จิตของท่านองค์นี้ก็มีนิสัยเช่นนั้น ฉะนั้น เวลารวมสงบลงเต็มที่แล้วจึงหมดความรู้สึกกับสิ่งภายนอก

ตอนออกจากสมาธิแล้ว จึงเดินไปดูตรงที่ได้ยินเสียงเสือมา เป็นเสือมาจริง ๆ หรือหูมันหลอกต่างหาก เวลาไปดูก็เห็นรอยเสือโคร่งใหญ่คู่มิตรตัวนั้นเดินผ่านมาด้านหลังท่านจริง ๆ ห่างกันประมาณ ๒ วา มันเดินขึ้นไปถ้ำที่อยู่ประจำของมัน โดยมิได้สนใจเดินวกเวียนดูคู่มิตรของมันเลย จึงน่าแปลกและอัศจรรย์อยู่มาก ท่านว่าพอจิตรวมลงเท่านั้น เรื่องทั้งหลายก็ดับไปหมดในขณะนั้นจนกว่าจิตจะถอนขึ้นมาถึงจะมีสิ่งมาเกี่ยวข้อง

การฝึกจิตโดยลำพังโดยไม่มีเหตุมาบังคับ รวมสงบได้ยากไม่เหมือนมีเหตุอันตรายมาเกี่ยวข้องในเวลานั้น ซึ่งรวมได้เร็วที่สุด ชั่ววินาทีเดียวเท่านั้นก็ลงถึงที่เลยไม่ชักช้า ฉะนั้นผมจึงชอบไปเที่ยวแสวงหาอยู่ในที่กลัว ๆ สะดวกแก่การฝึกจิตดีมาก ไม่อยากอยู่ในที่ที่เป็นป่าเป็นเขาหรือถ้ำธรรมดา แต่ต้องเป็นป่าเสือ เขาที่มีเสือหรือถ้ำที่มีเสือ อย่างนั้นถูกกับจริตของผมซึ่งเป็นคนหยาบ ดังที่เป็นมานี่แล ผมจึงจำต้องชอบอยู่ในที่เช่นนั้น

มีแปลกอยู่ตอนหนึ่งที่ผมพักอยู่ถ้ำนั้น นอกจากจิตได้รับความสงบตามความมุ่งหมายแล้ว ยังมีความรู้แปลก ๆ เกี่ยวกับพวกรุกขเทพและคนตายได้อีก บางคืนมีรุกขเทพเข้ามาหา (ตอนนี้ขอเรียนเพียงเท่านี้ : ผู้เขียน) และเวลาคนตายในบ้านต้องทราบจนได้ ไม่ทราบว่ามีอะไรมาบอก แต่ทราบขึ้นภายในใจเองและแน่ทุกครั้งเสียด้วย ถ้าจะว่าความรู้โกหกก็ไม่กล้าตำหนิ เราพักอยู่ในถ้ำนั้น ก็อยู่ห่างไกลจากหมู่บ้านตั้งหลายกิโลเมตรทางร่วมสองร้อยเส้น เขายังมานิมนต์ไปมาติกาบังสุกุลคนตายจนได้ ซึ่งเป็นการลำบากแก่เรามาก พอคนในบ้านตายต้องทราบแล้วว่าพรุ่งนี้ต้องเดินบุกป่าฝ่าดงไปป่าช้าอีกแล้ว และเขาก็มารบกวนจริง ๆ ด้วย บอกเขา ๆ ก็ไม่ฟัง โดยให้เหตุผลว่าพระหายากจึงต้องมารบกวนท่าน นึกว่าโปรดสัตว์เอาบุญเถิดดังนี้ เราก็จำต้องไปเพราะความเห็นใจและสงสาร ถ้าเวลาอดอาหารซึ่งเป็นเวลาที่ต้องเร่งความเพียรอย่างยิ่ง ไม่อยากให้เรื่องใด ๆ มากวนใจ แต่ก็ต้องมีจนได้

เธอว่าพักอยู่ที่ถ้ำนั้นได้กำลังใจดีมาก โดยอาศัยเสือคู่มิตรตัวนั้นช่วยพยุงจิตให้เสมอมา ซึ่งเว้นเพียงคืนหนึ่งหรือสองคืน มันก็ขึ้นหรือลงมาเพื่อเที่ยวหากินตามภาษาสัตว์ที่มีปากมีท้องโดยไม่สนใจกับเราเลย ทั้ง ๆ ที่มันเดินผ่านหลังเราไปมาทุกครั้งที่ออกหากิน เพราะทางออกมีเพียงเท่านั้น ไม่

ทราบจะให้มันไปที่ไหน นิสัยเธอองค์นี้แปลกอยู่บ้าง ที่เวลากลางคืนดึก ๆ ก็ออกจากถ้ำไปเที่ยวนั่งภาวนาอยู่ตามหินดานบนภูเขา อย่างไม่สนใจกับสัตว์เสืออะไรเลย และชอบเที่ยวไปองค์เดียวเป็นนิสัย

ที่เขียนเรื่องเธอองค์นี้แทรกลงบ้างก็โดยเห็นว่า พอเป็นคติอยู่บ้างเป็นบางตอน ที่เป็นคนเอาจริงเอาจังจนเห็นข้อเท็จจริงจากใจดวงพยศและสามารถดัดกันลงได้ สิ่งที่เคยเห็นว่าเป็นภัยก็กลับถือมาเป็นมิตรในความเพียรได้ เช่น เสือเป็นต้น ซึ่งเป็นสัตว์ที่ไม่น่าไว้ใจได้เลยยังยึดเอามาเป็นเครื่องปลุกใจทางความเพียรได้ จนเห็นผลประจักษ์ใจ

ท่านอาจารย์มั่นพักอยู่ที่วัดหนองผือด้วยความผาสุก พระธุดงค์ที่ไปอาศัยร่มเงาท่านก็ปรากฏว่าได้กำลังจิตใจกันมาก แม้จะมีจำนวน ๒๐-๓๐ องค์ในพรรษา ต่างก็ตั้งใจปฏิบัติต่อหน้าที่ของตน ๆ ไม่มีเรื่องราวที่น่าให้ท่านหนักใจ มีความสามัคคีกลมกลืนกันดีมากราวกับอวัยวะอันเดียวกัน ตอนออกบิณฑบาตรู้สึกน่าดูมาก เดินกันเป็นแถวยาวเหยียดไปตลอดสายทาง ชาวบ้านจัดที่นั่งเป็นม้ายาวไว้สำหรับพระสงฆ์ท่านนั่งอนุโมทนาทาน หลังจากใส่บาตรเสร็จแล้ว ท่านฉันรวมที่โรงฉันแห่งเดียวกัน โดยนั่งเรียงแถวกันตามลำดับพรรษา เมื่อเสร็จแล้วต่างองค์ต่างล้างและเช็ดบาตร ใส่ถลกนำไปเก็บไว้เรียบร้อย แล้วต่างองค์เข้าหาทางจงกรมในป่ากว้าง ๆ ติดกับวัด ทำความเพียร เดินจงกรมนั่งสมาธิตามอัธยาศัย

จวนบ่าย ๔ โมงเย็นถึงเวลาปัดกวาดลานวัด ต่างก็ทยอยกันออกมาจากที่ทำความเพียรของตน ๆ พร้อมกันปัดกวาดลานวัด เสร็จแล้วขนน้ำขึ้นใส่ตุ่มใส่ไห น้ำฉันน้ำล้างเท้าล้างบาตรและสรงน้ำ หลังจากนั้นต่างก็เข้าหาทางจงกรมทำความเพียรตามเคย ถ้าไม่มีการประชุมอบรมก็ทำความเพียรต่อไปตามอัธยาศัยจนกว่าจะถึงเวลาพักผ่อน ปกติ ๗ วันท่านจัดให้มีการประชุมครั้งหนึ่ง แต่ผู้ประสงค์จะไปศึกษาธรรมเป็นพิเศษกับท่านก็ได้ โดยไม่ต้องรอจนถึงวันประชุม หรือผู้มีความขัดข้องจะเรียนถามปัญหาธรรมกับท่านก็ได้ตามโอกาสที่ท่านว่าง เช่น ตอนหลังจังหัน ตอนบ่าย ๆ ตอนราว ๕ โมง และตอน ๒ ทุ่มกลางคืน

เวลาท่านสนทนาหรือแก้ปัญหาธรรมกันตอนกลางคืนเงียบ ๆ รู้สึกน่าฟังมาก เพราะมีปัญหาแปลก ๆ จากบรรดาศิษย์ซึ่งมาจากที่ต่าง ๆ ที่ตนพักบำเพ็ญ เป็นปัญหาเกี่ยวกับธรรมภายในบ้าง เกี่ยวกับสิ่งภายนอก เช่น พวกกายทิพย์บ้าง ฟังแล้วทำให้เพลิดเพลินอยู่ภายใน ไม่อยากให้จบสิ้นลงง่าย ๆ ทั้งเป็นคติทั้งเป็นอุบายแก้ใจในขณะนั้น เพราะผู้มาศึกษากับท่านมีภูมิธรรมทางภายในเหลื่อมล้ำต่ำสูงต่างกันเป็นราย ๆ ไปและมีความรู้แปลก ๆ ตามจริตนิสัยมาเล่าถวายท่าน จึงทำให้เกิดความรื่นเริงใจไปกับปัญหาธรรมนั้น ๆ ไม่มีสิ้นสุด

เวลามีโอกาสท่านก็เล่านิทานที่เป็นคติให้ฟังบ้าง เล่าเรื่องความเป็นมาของท่านในชาติปัจจุบันแต่สมัยเป็นฆราวาส จนได้บวชเป็นเณรเป็นพระให้ฟังบ้าง บางเรื่องก็น่าขบขันน่าหัวเราะ บางเรื่องก็น่าสงสารท่าน และน่าอัศจรรย์เรื่องของท่าน ซึ่งมีมากมายหลายเรื่อง ฉะนั้นการอยู่กับครูบาอาจารย์นาน ๆ จึงทำให้จริตนิสัยของผู้ไปศึกษา มีการเปลี่ยนแปลงไปในทางดีตามท่านวันละเล็กละน้อยทั้งภายนอกภายใน จนกลมกลืนกับนิสัยท่านตามควรแก่ฐานะของตน ทั้งมีความปลอดภัยมาก มีทางเจริญมากกว่าทางเสื่อมเสีย ธรรมค่อยซึมซาบเข้าสู่ใจโดยลำดับ เพราะการเห็นการได้ยินได้ฟังอยู่เสมอ

ความสำรวมระวังอันเป็นทางส่งเสริมสติปัญญาให้มีกำลังก็มากกว่าปกติ เพราะความเกรงกลัวท่านเป็นสาเหตุไม่ให้นอนใจ ต้องระวังกายระวังใจอยู่รอบด้าน แม้เช่นนั้นท่านยังจับเอาไปเทศน์ให้เราและหมู่คณะฟังจนได้ ซึ่งบางเรื่องน่าอับอายหมู่คณะ แต่ก็ยอมทนเอา เพราะเราโง่ไม่รอบคอบต่อเรื่องของตัว

เวลาอยู่กับท่านมีความเย็นกายเย็นใจเจือด้วยความปีติอย่างบอกไม่ถูก แต่ถ้าใจไม่เป็นธรรมก็ให้ผลตรงข้าม คือเกิดความรุ่มร้อนไปทุกอิริยาบถ เพราะความคิดผิดของตัวในความรู้สึกของตนเป็นอย่างนี้ สำหรับท่านผู้อื่นก็ไม่อาจทราบได้ เรามันเป็นคนหยาบต้องอาศัยท่านคอยสับคอยเขกให้อยู่เสมอ จึงพอมีลมหายใจสืบต่อกันไปได้ กิเลสตัณหาไม่แย่งเอาไปกินเสียหมด ยิ่งเวลาท่านเล่าเรื่องจิตท่านในเวลาบำเพ็ญให้ฟังเป็นระยะ ๆ ก็ยิ่งเพิ่มกำลังใจมากขึ้น ราวกับจะเหาะเหินเดินเมฆบนอากาศได้ ปรากฏว่ากายเบาใจเบายิ่งกว่าสำลี แต่เวลาไปทำความเพียรเข้าจริง ๆ ให้สมกับใจที่จะเหาะลอยอยู่ขณะนั้น แต่กลับกลายเป็นเหมือนลากภูเขาทั้งลูก ทั้งหนักทั้งฝืด ซึ่งน่าโมโหแทบมุดดินลงได้อยู่ใต้พิภพ ไม่อยากให้ใครเห็นหน้าเลย พอดีกับจิตที่หยาบคายร้ายเลวเอาเสียจริง ๆ ไม่ยอมฟังอะไรกับใครเอาง่าย ๆ

นี้เขียนตามความหยาบความหนาของตัวให้ท่านได้อ่านบ้าง เพื่อทราบความจมดิ่งของใจที่ถูกบรรจุเครื่องทำลายและกดถ่วงไว้อย่างอัดแน่น ว่าเป็นจิตที่แสนจะฉุดลากและฝึกทรมานยาก ถ้าไม่เอาจริง ๆ กับมัน ต้องนับวันจะพาเจ้าของจมดิ่งลงสู่ความต่ำทรามได้อย่างไม่เลือกกาลสถานที่และเพศวัยเลย ท่านผู้พยายามฝึกจิตดวงแสนพยศมาประจำกำเนิดภพชาติให้หายพยศ ดำรงตนอยู่โดยอิสระเสียได้ จึงเป็นบุคคลที่น่ากราบไหว้บูชาอย่างยิ่ง ดังพระพุทธเจ้าและพระสาวกเป็นตัวอย่างสมัยปัจจุบันพูดตามความสนิทใจของผู้เขียนก็คือ พระอาจารย์มั่นที่พวกเรากำลังอ่านประวัติท่านอยู่เวลานี้ ที่เป็นผู้หนึ่งในบรรดาปัจฉิมสาวกของพระพุทธองค์

ท่านเป็นผู้อาจหาญชาญชัยทางข้อวัตรปฏิบัติเครื่องดำเนิน ไม่ยอมลดหย่อนผ่อนคลายไปตามอำนาจฝ่ายต่ำตลอดมา แม้ก้าวเข้าวัยชราควรจะอยู่สบายตามวิบากขันธ์ ไม่ต้องขวนขวายกับกิจการภายใน คือสมณธรรมทางสมาธิภาวนา แต่การเดินจงกรมภาวนาตามเวลาที่เคยทำมานั้น พระหนุ่ม ๆ ยังสู้ไม่ได้ และกิจภายนอกเกี่ยวกับการอบรมสั่งสอนบรรดาศิษย์ ท่านก็อนุเคราะห์ด้วยจิตเมตตาเสมอมาไม่เคยทอดอาลัย การเทศน์อบรมโดยมากท่านมักเทศน์ไปตามนิสัยที่เคยเด็ดเดี่ยวมาแล้ว ไม่ค่อยทิ้งลวดลายของนักต่อสู้ตลอดมา คือ เทศน์เป็นเชิงปลุกใจผู้ฟังให้มีความอาจหาญร่าเริงในปฏิปทาเพื่อแดนพ้นทุกข์เป็นส่วนมากกว่าจะเทศน์อนุโลม อันเป็นการกล่อมใจของคนที่มีนิสัยอ่อนแอประจำสันดานอยู่แล้ว ให้เคลิ้มหลับไปขณะที่ฟังและวาระต่อไป

พระอาจารย์มั่นท่านเป็นผู้เทิดทูนศาสนธรรมไว้ได้ทั้งทางปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธธรรมเต็มภูมิที่สมัยสาวกหายาก เฉพาะอย่างยิ่งธุดงควัตร ๑๓ ข้อที่แทบจะขาดความสนใจในวงพุทธบริษัทอยู่เสมอมา ไม่ค่อยมีผู้ฟื้นฟูขึ้นมาปฏิบัติกันให้เป็นเนื้อเป็นหนังบ้าง เหมือนธรรมอื่น ๆ ที่ธุดงค์เหล่านี้ปรากฏเด่นในสายตา และเกิดความสนใจปฏิบัติกันในวงพระธุดงค์ทั้งหลายสมัยปัจจุบัน ก็เพราะท่านอาจารย์เสาร์ ท่านอาจารย์มั่น เป็นผู้พาดำเนินอย่างเอาจริงตลอดมาในภาคอีสาน ธุดงค์ทั้ง ๑๓ ข้อนี้ท่านอาจารย์ทั้งสองเคยปฏิบัติมาแทบทุกข้อตามสถานที่และโอกาส เป็นแต่เพียงไม่ได้ปฏิบัติเป็น

ประจำ เหมือนธุดงค์ข้อที่ระบุไว้ในประวัติท่านซึ่งเขียนผ่านมาแล้วเท่านั้น คือป่าช้าท่านก็เคยอยู่มาจนจำเจ อัพโภกาศท่านก็เคยอยู่มา โคนไม้ท่านก็เคยอยู่มาจนเคยชิน ที่ได้เห็นพระธุดงค์ทางภาคอีสานซึ่งเป็นสายของท่านอาจารย์ทั้งสองปฏิบัติกันมา ก็ล้วนดำเนินตามที่ท่านพาดำเนินให้เห็นร่องรอยมาแล้วทั้งนั้น

ท่านอาจารย์เสาร์ท่านอาจารย์มั่นท่านฉลาดแหลมคมมาก รู้ความสำคัญของธุดงค์ทั้ง ๑๓ ข้อว่า เป็นเครื่องมือปิดช่องทางออกแห่งกิเลสของพระธุดงค์ได้ดีมาก เพราะถ้าไม่มีธุดงค์เหล่านี้ช่วยปิดช่องไว้บ้าง กิเลสของพระธุดงค์ที่สักแต่ชื่อก็รู้สึกจะเพ่นพ่านเอามาก และอาจจะทำความรำคาญแก่ประสาทของผู้อื่นพอดู แต่พระธุดงค์ที่มีธรรมเหล่านี้ช่วยบ้าง ก็พอทำให้เบาใจแก่ตัวเองและผู้อื่นจะทนดูได้ ไม่แสลงตาแสลงใจเกินไป ธุดงค์แต่ละข้อรู้สึกเป็นธรรมกระซิบใจได้ดีไม่เผลอตัวไปมาก และไม่เผลอตัว พอจิตคิดไปในทางผิดซึ่งเป็นข้าศึกกับธุดงค์ข้อใด ใจกลับรู้สึกได้ในธุดงค์ข้อนั้นทันที แล้วทำความระวังและแก้ไขตนต่อไป

ธุดงค์เป็นธรรมละเอียดลออมาก และมีความหมายอย่างเต็มตัวทุกข้อไป ทั้งสามารถแก้กิเลสในหัวใจของสัตว์ได้โดยสิ้นเชิงด้วยธุดงค์ข้อนั้น ๆ อย่างไม่มีปัญหา ขอแต่ผู้ปฏิบัติคิดให้ถึงความจริงของธุดงค์ข้อนั้น ๆ แล้วนำมาปฏิบัติต่อตนเองด้วยดีเท่านั้น จะเห็นว่ากิเลสทุกประเภทอยู่ในข่ายของธุดงค์เหล่านั้น จะเป็นธรรมปราบปรามให้สิ้นซากไปทั้งสิ้น ไม่มีกิเลสตัวใดจะเหนืออำนาจธุดงค์ไปได้ เท่าที่กิเลสไม่ค่อยกลัวเรานักก็เพราะเรากลัวธุดงค์จะทำความลำบากให้แก่ตนที่ปฏิบัติตาม ส่วนกิเลสจะทำความลำบากแก่เราเพียงไร เมื่อไม่มีธุดงคธรรมเป็นเครื่องปราบปรามนั้น รู้สึกจะเป็นช่องโหว่ของตน จึงเป็นช่องทางให้เผลอตัวไปตำหนิธุดงค์ว่าปฏิบัติยากเสียบ้าง หรือบางหัวใจอาจคิดไปว่าธุดงค์ล้าสมัยเสียบ้างก็ไม่อาจทราบได้

ในขณะที่ความคิดกลับเป็นข้าศึกแก่ตน กิเลสจึงได้รับความนิยมนับถืออยู่อย่างลึกลับโดยผู้ชมเชยก็ไม่อาจทราบได้ แต่ผลของมันที่เกิดจากการส่งเสริมชมเชยผลิตออกมาให้โลกได้รับเสวยนั้นเป็นสิ่งเปิดเผยอยู่ตลอดเวลา แทบพูดได้ว่าเป็นอกาลิโก การปฏิบัติตามธุดงค์ไม่ว่าข้อใดย่อมเป็นความสง่างามน่าดู ทั้งเป็นผู้เลี้ยงง่าย กินง่าย นอนง่าย เครื่องใช้สอยของผู้มีธุดงค์อยู่ในใจบ้างย่อมถือเป็นความสบายไปตลอดสาย เป็นผู้เบากายเบาใจไม่พระรุงพระรังทั้งทางอารมณ์และเครื่องเป็นอยู่ต่าง ๆ

ธุดงค์เหล่านี้ แม้ฆราวาสจะเลือกนำไปใช้ในบางข้อเพื่อเป็นประโยชน์แก่ตน ก็ย่อมได้เช่นเดียวกับพระ เพราะกิเลสของฆราวาสกับกิเลสของพระมันเป็นประเภทเดียวกัน ธุดงค์เป็นธรรมแก้กิเลสจึงควรนำไปปฏิบัติเพื่อแก้กิเลสได้เช่นเดียวกัน ตามฐานะและเพศของตนจะอำนวย ธุดงค์เป็นคุณธรรมที่สูงอย่างลึกลับ ยากที่เราจะทราบได้ตามความจริงของธุดงค์แต่ละข้อ ผู้เขียนเองก็ตะเกียกตะกายเขียนไปแบบป่า ๆ ตามนิสัยอย่างนั้นแล ไม่ได้มีความรู้ความเข้าใจในธุดงค์เท่าที่ควรอะไรเลย แต่หัวใจมีก็เขียนสุ่ม ๆ ไปอย่างนั้นเองจึงขออภัยด้วย

คุณสมบัติของธุดงค์ทั้งหลายไม่อาจพรรณนาให้จบสิ้นลงได้ เพราะเป็นธรรมที่ละเอียดสุขุมมาก ทั้งสามารถทำให้ผู้รักใคร่ใฝ่ใจปฏิบัติในธุดงค์ สำเร็จได้ในคุณธรรมตั้งแต่ขั้นต่ำจนถึงขั้นอริยชน

ไม่นอกไปจากธุดงค์เหล่านี้เลย ท่านอาจารย์มั่นเป็นอาจารย์ผู้นำบรรดาศิษย์พาดำเนินมาตลอดสาย จนถึงวาระสุดท้าย หมดกำลังแล้วจึงปล่อยวางพร้อมกับสังขารที่ติดแนบกับองค์ท่าน

ฉะนั้นธุดงควัตรจึงเป็นธรรมจำเป็น สำหรับผู้มุ่งชำระกิเลสทุกประเภทภายในใจให้สิ้นไป จะทอดธุระว่า ธุดงค์ไม่ใช่ธรรมจำเป็นเสียมิได้ แต่จะไม่ขออธิบายคุณสมบัติของธุดงค์แต่ละข้อว่ามีคุณค่าและความจำเป็นแก่เราอย่างไรบ้าง กรุณาท่านผู้สนใจพิจารณาตีแผ่เอาเอง อาจได้ความละเอียดและเกิดประโยชน์แก่ตัวท่านเองมากกว่าผู้อื่นอธิบายให้ฟังเสียอีก ผู้เขียนเคยพิจารณาและเห็นผลมาบ้างตามประสา นับแต่เริ่มออกปฏิบัติจนทุกวันนี้เท่าที่สามารถ เพราะเห็นว่าเป็นธรรมจำเป็นประจำตัวตลอดมาและตลอดไป ท่านผู้มุ่งต่อความสิ้นกิเลสทั้งประเภทที่หยาบโลน และประเภทที่ละเอียดสุด จึงไม่ควรมองข้ามธุดงค์ไป โดยเห็นว่าไม่สามารถถอดถอนกิเลสได้

ท่านพระอาจารย์มั่นเริ่มป่วย และเริ่มลาวัฏวนเป็นครั้งสุดท้าย

พอท่านจำพรรษาวัดหนองผือปีที่ ๔ ผ่านไปแล้ว ตกหน้าแล้งราวเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๒ ทางจันทรคติจำได้ว่าเป็นวันขึ้น ๑๔ เดือน ๔ เป็นวันสังขารท่านเริ่มแสดงอาการไม่สนิทที่จะครองขันธ์ต่อไป ดังที่เป็นมาแล้ว ๗๙ ปี วันนั้นเป็นวันที่ท่านเริ่มป่วยอันเป็นสาเหตุลุกลามไปถึงจุดสุดท้ายของสังขารที่ครองตัวมาเป็นเวลานาน วันนั้นได้แสดงความสั่นสะเทือนขึ้นมาแก่ขันธปัญจกท่านและพระสงฆ์ในวงใกล้ชิด โดยเริ่มแรกมีไข้และไอผสมกันไม่มากนัก มีอาการรุม ๆ ไปแทบทั้งวันทั้งคืน ไม่ค่อยมีเวลาสร่างนับแต่วันแรกเป็น ท่านแสดงออกเป็นอาการผิดปกติที่น่าวิตกด้วยแล้ว ทำให้คนดีไม่น่าไว้ใจเลย องค์ท่านทราบอย่างประจักษ์ไม่มีทางสงสัยว่าไข้คราวนี้เป็นไข้ครั้งสุดท้าย ไม่มีทางหายได้ด้วยวิธีและยาขนานใด ๆ ทั้งสิ้น

ฉะนั้น ท่านจึงเผดียงให้บรรดาศิษย์ทราบตั้งแต่เริ่มแรกเป็น และไม่สนใจกับหยูกยาอะไรเลย นอกจากแสดงอาการเป็นความรำคาญเวลามีผู้นำยาเข้าไปถวายให้ฉันเท่านั้น โดยบอกว่าไข้นี้มันเป็นไข้ของคนแก่ ซึ่งหมดความสืบต่อใด ๆ อีกแล้ว ไม่ว่ายาขนานใดมาใส่จะไม่มีวันหาย มีเพียงลมหายใจที่รอวันตายอยู่เท่านั้น เช่นเดียวกับไม้ที่ตายยืนต้น แม้จะรดน้ำพรวนดินให้ฟื้นเพื่อผลิดอกออกใบ ก็ไม่มีทางเป็นไปได้ รออยู่พอถึงวันโค่นล้มลงจมดินของมันเท่านั้น ไข้ที่เริ่มเป็นอยู่เวลานี้ก็เป็นไข้ประเภทนั้นนั่นแล จะผิดกันอะไรเล่า ผมได้พิจารณาประจักษ์ใจแล้วแต่ไข้ยังไม่เริ่มปรากฏโน้น ฉะนั้นจึงได้เตือนหมู่เพื่อนเสมอว่า อย่าพากันนอนใจ รีบเร่งทางความเพียรขณะที่ผมยังมีชีวิตอยู่ ติดขัดอะไรจะได้ช่วยแก้ไขให้ทันกับเหตุการณ์ อย่าให้ผิดพลาดและเสียเวลานาน

ผมจะอยู่กับหมู่เพื่อนไปอีกไม่นาน จะจากไปตามกฎของ**อนิจฺจํ**ที่เดินตามสังขารอยู่ทุกเวลาไม่ลดละ อย่างไรก็ไม่เลย ๓ ปี นี่เป็นคำที่เคยเตือนล่วงหน้ามาได้ ๓ ปีเข้านี้แล้ว จะให้ผมเตือนอย่างไรอีก จะพูดให้เคลื่อนจากที่แน่ใจอยู่แล้วนี้ไปไม่ได้ งานของวัฏจักรที่ทำบนร่างกายจิตใจของคนและสัตว์

เขาทำของเขาอยู่ทุกเวลานาที นี้ก็เป็นงานครั้งสุดท้ายของเขาที่ทำอยู่บนร่างกายผม ซึ่งจะเสร็จสิ้นไปภายในไม่กี่เดือนนี้ จะให้เขาเปลี่ยนแปลงงานเขาอย่างไรได้ดังนี้

อาการท่านนับแต่วันเริ่มเป็นมีแต่ทรงกับทรุดไปวันละเล็กละน้อย ค่อย ๆ ขยับไปโดยไม่สนใจกับหยูกยาอะไรทั้งสิ้น เวลาถูกอาราธนาให้ท่านฉันยา รู้สึกท่านแสดงความรำคาญอย่างเห็นได้ชัดทุก ๆ ครั้งที่ขอรบกวน แต่ทนคนหมู่มากไม่ไหว เพราะคนนั้นว่ายานั้นดี คนนี้ก็ว่ายานี้ดี ฉันแล้วหาย ใครฉันแล้วมีแต่หายกัน จึงอยากขออาราธนาท่านอาจารย์ได้โปรดเมตตาบ้าง จะได้หายและโปรดบรรดาลูกศิษย์ลูกหาไปนาน ๆ ท่านเตือนเสมอว่า ยาไม่เป็นประโยชน์กับไข้ของผมในครั้งนี้ มีแต่ฟืนเท่านั้นจะเข้ากันได้สนิท ท่านพูดห้ามเท่าไรก็ยิ่งขอวิงวอน จึงได้ฉันให้เสียบ้างทีละนิดทีละหน่อย ตามคำขอร้องของคนหมู่มาก พอไม่ให้เสียใจนักว่าท่านทอดอาลัยในสังขารเกินไป

เมื่อข่าวว่าท่านป่วยไปถึงไหน ใครทราบก็มาถึงทั้งนั้น ทั้งพระทั้งฆราวาสพากันหลั่งไหลมาแทบทุกทิศทุกทาง มิได้คำนึงว่าทางไกลหรือใกล้ หน้าแล้งหรือหน้าฝน ผู้คนหลั่งไหลเข้าไปเยี่ยมท่านยิ่งกว่าฝนที่ทั้งตกทั้งพรำเสียอีก บ้านหนองผืออยู่ในป่าและหุบเขา ทั้งห่างไกลจากถนนใหญ่ สายอุดร-สกลฯ ราว ๕๐๐-๖๐๐ เส้น มิได้สนใจว่าไกลและลำบาก ซึ่งโดยมากเดินกันด้วยเท้าเปล่าเข้าไปหาท่าน นอกจากคนแก่ ๆ เดินไม่ไหวก็ว่าจ้างล้อเกวียนเขาเข้าไป เฉพาะท่านเองชอบอยู่องค์เดียวเงียบ ๆ ตามอัธยาศัย แม้พระเณรก็ไม่อยากให้เข้าไปเกี่ยวข้องถ้าไม่จำเป็นจริง ๆ ดังนั้น เมื่อมีผู้คนพระเณรเข้าไปเกี่ยวข้องมาก ๆ รู้สึกขัดกับอัธยาศัยที่ท่านไม่เคยดำเนินมา จึงไม่อยากเกี่ยวข้องกับเรื่องใด ๆ ทั้งสิ้น เพียงพระเณรซึ่งเป็นลูกศิษย์ใกล้ชิดภายในวัด ท่านยังไม่ประสงค์ให้เข้าไปเกี่ยวข้องเลย แต่ความจำเป็นมีก็จำต้องอนุโลมผ่อนผันเป็นบางกาล แม้เช่นนั้น ก็จำต้องระมัดระวังกันอย่างมาก

ขณะเข้าไปเกี่ยวข้องท่านด้วยกิจธุระจำเป็น ไม่ให้เข้าไปแบบสุ่มสี่สุ่มห้า ตลอดข้อวัตรที่ควรทำถวายท่านในเวลาจำเป็น ต้องจัดพระเณรองค์ที่เห็นสมควรไว้ใจได้ เป็นผู้จัดทำถวายเป็นคราว ๆ ไป สิ่งที่เกี่ยวกับท่านต้องมีพระผู้อาวุโสและฉลาดพอควร เป็นผู้คอยควบคุมดูแลให้เห็นสมควรก่อนค่อยทำลงไปทุกกรณี เพราะท่านอาจารย์เป็นผู้รอบคอบและละเอียดมากตามปกตินิสัย ผู้เข้าไปเกี่ยวข้องจึงควรได้รับการพิจารณากันพอสมควร เพื่อไม่ให้ขัดกับอัธยาศัยท่านซึ่งเป็นเวลาที่จำเป็นอย่างยิ่ง

เมื่อมีประชาชนพระเณรมาจากที่ต่าง ๆ ประสงค์จะเข้ากราบเยี่ยมท่าน ทางวัดต้องขอให้รออยู่ที่สมควรก่อน แล้วมีพระผู้เคยปฏิบัติทางนี้เห็นเป็นกาลอันควรแล้ว เข้าไปกราบเรียนให้ท่านทราบ เมื่อท่านอนุญาตแล้วค่อยมาบอกให้เข้าไป และเมื่อมีพระในวัดองค์สมควรนำเข้าไปกราบท่าน มีอะไรท่านก็แสดงโปรดท่านเหล่านั้นตามอัธยาศัย พอสมควรแล้วก็พากราบลาท่านออกมา การพาแขกเข้ากราบเยี่ยมท่าน ทางวัดได้ปฏิบัติอย่างนี้ตลอดมา และพาเข้ากราบเยี่ยมเป็นคราว ๆ ไป ตามแต่แขกมีมากน้อยซึ่งมาในเวลาต่างกัน เฉพาะพระอาจารย์ที่เคยเป็นลูกศิษย์ท่านมาแล้ว และมีความสนิทกับท่านเป็นพิเศษ ก็เป็นเพียงไปกราบเรียนให้ท่านทราบว่า ท่านอาจารย์นั้นจะมากราบเยี่ยม เมื่อท่านอนุญาตแล้วก็เข้ากราบเยี่ยม และสนทนาธรรมกันตามอัธยาศัยทั้งสองฝ่าย

อาการป่วยท่านค่อยเป็นไปเรื่อย ๆ ไม่ผาดโผนรุนแรง แต่ไม่ค่อยเป็นปกติสุขได้ ถ้าเป็นสงครามก็แบบสงครามใต้ดิน ค่อยขยับเข้าทีละเล็กทีละน้อยจนกลายเป็นสงครามไปทั่วดินแดน และกลายเป็นแดนยึดครองไปทั่วพิภพ ไม่มีส่วนเหลือเลย พอท่านซึ่งเป็นจุดหัวใจของส่วนรวมเริ่มป่วยลงเท่านั้น มองดูพระเณรในวัดรู้สึกเศร้าหมองทางอาการ ไม่ค่อยแช่มชื่นเบิกบานเหมือนแต่ก่อน มองดูหน้าตากันก็มองแบบเศร้า ๆ ไม่ผ่องใสทางอาการ ตลอดการสนทนากัน ก็ต้องยกเรื่องป่วยท่านอาจารย์ขึ้นสนทนาก่อนจะกระจายไปเรื่องอื่น ๆ แล้วก็ต้องมายุติกันที่เรื่องของท่านอีก

แต่การให้โอวาทสั่งสอนพระเณร ท่านยังคงมีเมตตาอนุเคราะห์อยู่อย่างสม่ำเสมอมิได้ทอดธุระ เป็นแต่ไม่ได้ชี้แจงข้ออรรถข้อธรรมให้ละเอียดลออได้เต็มความเมตตาเหมือนแต่ก่อนเท่านั้น พออธิบายธรรมจบลงและชี้แจงจุดสงสัยของผู้เรียนถามเสร็จสิ้นลงแล้ว ก็สั่งให้เลิกกัน ไปประกอบความเพียร องค์ท่านเองก็เข้าพักผ่อน ขณะที่ท่านแสดงธรรมปรากฏว่าไม่มีความไม่สบายแฝงอยู่เลย แสดงอย่างฉะฉานร่าเริง เสียงดังและกังวาน ลักษณะอาการอาจหาญเหมือนคนไม่ป่วยเป็นอะไรเลย การเร่งและเน้นหนักในธรรมเพื่อผู้ฟัง ก็เน้นลงอย่างถึงใจจริง ๆ ไม่มีความสะทกสะท้านใด ๆ ปรากฏในเวลานั้น ทุกอาการที่แสดงออกเหมือนท่านไม่ได้เป็นอะไรเลย พอจบการแสดงแล้วถึงจะทราบว่า อาการท่านอ่อนเพลียและต้องการพักผ่อน พอทราบอาการเช่นนั้นต่างก็รีบให้โอกาสท่านได้พักผ่อนตามอัธยาศัย

การเทศน์อัศจรรย์ครั้งสุดท้าย

วันมาฆบูชา เดือนสามเพ็ญ พ.ศ. ๒๔๙๒ ก่อนท่านจะเริ่มป่วยเล็กน้อย วันนั้นท่านเริ่มเทศน์แต่เวลา ๒ ทุ่มจนถึงเวลา ๖ ทุ่มเที่ยงคืน รวมเป็นเวลา ๔ ชั่วโมง อำนาจธรรมที่ท่านแสดงในวันนั้นเป็นความอัศจรรย์ประจักษ์ใจของพระธุดงค์ ที่มารวมกันอยู่เป็นจำนวนมากโดยทั่วกัน ประหนึ่งโลกธาตุดับสนิทไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย ปรากฏแต่กระแสธรรมท่านแผ่ครอบไปหมดทั่วไตรโลกธาตุ โดยยกพระอรหันต์ ๑,๒๕๐ องค์ที่ต่างมาเองสู่ที่ประชุม ณ พุทธสถาน โดยไม่มีใครอาราธนานิมนต์หรือนัดแนะขึ้น แสดงว่าท่านเป็นวิสุทธิบุคคลล้วน ๆ ไม่มีคนมีกิเลสเข้าสับปนเลยแม้คนเดียว

การแสดงโอวาทปาฏิโมกข์พระพุทธเจ้าทรงแสดงเองเป็นวิสุทธิอุโบสถ คืออุโบสถในท่ามกลางแห่งบุคคลผู้บริสุทธิ์ล้วน ๆ ไม่เหมือนพวกเราซึ่งแสดงปาฏิโมกข์ในท่ามกลางแห่งบุคคลผู้มีกิเลสล้วน ๆ ไม่มีบุคคลผู้สิ้นกิเลสสับปนอยู่เลยแม้คนเดียว ฟังแล้วน่าสลดสังเวชอย่างยิ่งที่พวกเราก็เป็นคนผู้หนึ่ง หรือเป็นพระองค์หนึ่งในความเป็นศากยบุตรของพระองค์ องค์เดียวกัน แต่มันเป็นเพียงชื่อไม่มีความจริงแฝงอยู่บ้างเลย เหมือนคนที่ชื่อว่าพระบุญ เณรบุญ และนายบุญ นางบุญ แต่เขาเป็นคนขี้บาปหาบแต่โทษและอาบัติใส่ตัวแทบก้าวเดินไปไม่ได้

สมัยโน้นท่านทำจริงจึงพบแต่ของจริง พระจริง ธรรมจริงไม่ปลอมแปลง ตกมาสมัยพวกเรากลายเป็นมีแต่ชื่อเสียงเรืองนามสูงส่งจรดพระอาทิตย์ พระจันทร์ แต่ความทำต่ำยิ่งกว่าขุมนรกอเวจี

แล้วจะหาความดี ความจริง ความบริสุทธิ์มาจากไหน เพราะสิ่งที่ทำมันกลายเป็นงานพอกพูนกิเลสและบาปกรรมไปเสียมาก มิได้เป็นงานถอดถอนกิเลสให้สิ้นไปจากใจ แล้วจะเป็นวิสุทธิอุโบสถขึ้นมาได้อย่างไรกัน

บวชมาเอาแต่ชื่อเสียงเพียงว่าตนเป็นพระเป็นเณรแล้วก็ลืมตัว มัวแต่ยกว่าตนเป็นผู้มีศีลมีธรรม แต่ศีลธรรมอันแท้จริงของพระของเณรตามพระโอวาทของพระองค์แท้ ๆ นั้นคืออะไร ก็ยังไม่เข้าใจกันเลย ถ้าเข้าใจในโอวาทปาฏิโมกข์ท่านสอนว่าอย่างไร นั่นแลคือองค์ศีลองค์ธรรมแท้ ท่านแสดงย่อเอาแต่ใจความว่า การไม่ทำบาปทั้งปวงหนึ่ง การยังกุศลคือความฉลาดให้ถึงพร้อมหนึ่ง การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้วหนึ่ง นี่แลเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

การไม่ทำบาป ถ้าทางกายไม่ทำแต่ทางวาจาก็ทำอยู่ ถ้าทางวาจาไม่ทำแต่ทางใจก็ทำ และสั่งสมบาปวันยังค่ำจนถึงเวลาหลับ พอตื่นจากนอนก็เริ่มสั่งสมบาปต่อไปจนถึงขณะหลับอีก เป็นอยู่ทำนองนี้โดยมิได้สนใจคิดว่าตัวทำบาปหรือสั่งสมบาปเลย แม้เช่นนั้นยังหวังใจอยู่ว่า ตนมีศีลมีธรรม และคอยเอาแต่ความบริสุทธิ์จากความมีศีลมีธรรมที่ยังเหลือแต่ชื่อนั้น ฉะนั้นจึงไม่เจอความบริสุทธิ์ กลับเจอแต่ความเศร้าหมองวุ่นวายภายในใจอยู่ตลอดเวลา ทั้งนี้ก็เพราะตนแสวงหาสิ่งนั้นก็ต้องเจอสิ่งนั้น ถ้าไม่เจอสิ่งนั้นจะให้เจออะไรเล่า คนเราแสวงหาสิ่งใดก็ต้องเจอสิ่งนั้นเป็นธรรมดา เพราะเป็นของมีอยู่ในโลกสมมุติอย่างสมบูรณ์ ที่ท่านแสดงอย่างนี้ แสดงโดยหลักธรรมชาติของศีลธรรมทางด้านปฏิบัติเพื่อนักปฏิบัติได้ทราบอย่างถึงใจ

ลำดับต่อไปท่านแสดงสมาธิ ปัญญา ตลอดวิมุตติหลุดพ้นอย่างเต็มภูมิและเปิดเผยไม่ปิดบังลี้ลับอะไรเลยในวันนั้น แต่จะไม่ขออธิบาย เพราะเคยอธิบายและเขียนลงบ้างแล้ว ขณะนั้นผู้ฟังทั้งหลายนั่งเงียบเหมือนหัวตอ ตลอดกัณฑ์ไม่มีเสียงอะไรรบกวนธรรมที่ท่านกำลังแสดงอย่างเต็มที่เลย ตอนสุดท้ายแห่งการแสดงธรรม ท่านพูดทำนองพูดที่วัดเจดีย์หลวง จังหวัดเชียงใหม่ ว่ากัณฑ์นี้เทศน์ซ้ำเฒ่า ต่อไปจะไม่ได้เทศน์ทำนองนี้อีก แล้วก็จบลง คำนั้นได้กลายเป็นความจริงขึ้นมาดังท่านพูดไว้ นับแต่วันนั้นแล้วท่านมิได้เทศน์ทำนองนั้นอีกเลย ทั้งเนื้อธรรมและการแสดงนาน ๆ ผิดกับครั้งนั้นอยู่มาก หลังจากนั้นอีกหนึ่งเดือนท่านเริ่มป่วยกระเสาะกระแสะเรื่อยมา จนถึงวาระสุดท้ายแห่งขันธ์เสียจนได้

แม้ท่านจะได้รับความลำบากทางขันธ์ เพราะโรคภัยเบียดเบียนจนสุขภาพทรุดลงเป็นลำดับก็ตาม แต่การบิณฑบาต ฉันในบาตร และฉันมื้อเดียวที่เคยดำเนินมา ท่านก็ยังอุตส่าห์ประคองของท่านไปไม่ยอมลดละปล่อยวาง เมื่อไม่สามารถไปสุดสายบิณฑบาตได้ ท่านก็พยายามไปเพียงครึ่งหมู่บ้านแล้วกลับวัด ต่อมาญาติโยมและพระอาจารย์ทั้งหลายเห็นท่านลำบากมากก็ปรึกษากัน ตกลงขออาราธนานิมนต์ท่านไปแค่ประตูวัดแล้วกลับ ถ้าจะขออาราธนาท่านไว้ไม่ให้ไปเลย ท่านไม่ยอม โดยให้เหตุผลว่าเมื่อยังพอไปได้อยู่ต้องไป ฉะนั้นจำต้องอนุโลมตามท่านไม่ให้ขัดอัธยาศัย ท่านเองก็พยายามไป ไม่ยอมลดละความเพียรเอาเลย จนไปไม่ไหวจริง ๆ ท่านยังขอบิณฑบาตบนศาลาโรงฉัน พยายามจนลุกเดินไม่ได้ จึงยอมหยุดบิณฑบาต แม้เช่นนั้นยังขอฉันในบาตรและฉันมื้อเดียวตามเดิม

เราคนดีต้องอนุโลมตามความประสงค์ท่านทุกระยะไป ด้วยความอัศจรรย์ในความอดทนของนักปราชญ์ชาติอาชาไนย ไม่ยอมทิ้งลวดลายที่เคยเป็นนักต่อสู้ให้กิเลสยื้อแย่งแข่งดีได้เลย ถ้าเป็นพวกเราน่ากลัวจะถูกหามลงมาฉันจังหันนับแต่วันเริ่มรู้สึกว่าไม่สบาย ซึ่งเป็นที่น่าอับอายกิเลสที่คอยหัวเราะเยาะคนไม่เป็นท่าอยู่ตลอดเวลา ที่มานอนคอยเขียงให้กิเลสสับฟันหั่นแหลกอย่างไม่มีชิ้นดี อันเป็นที่น่าสังเวชเอาหนักหนา ถ้ายังรู้สึกเสียดายเรา ซึ่งเป็นคนทั้งคนที่คอยจะเป็นเขียงให้กิเลสสับฟัน ก็ควรระลึกถึงปฏิปทาของท่านอาจารย์มั่นตอนนี้ไว้บ้าง เผื่อได้ยึดมาเป็นเครื่องมือป้องกันตัวในการต่อสู้กับกิเลส จะไม่กลายเป็นเขียงให้มันหมดทั้งตัว ยังพอมีเครื่องหมายสัตบุรุษพุทธบริษัทติดตัวอยู่บ้าง

อาการท่านรู้สึกหนักเข้าโดยลำดับ จนคนดีที่เกี่ยวข้อง ไม่พากันนิ่งนอนใจได้ ตอนกลางคืนต้องจัดวาระกันคอยรักษาท่านอย่างลับ ๆ คราวละ ๓-๔ องค์เสมอ แต่มิได้เรียนให้ท่านทราบนอกจากท่านจะทราบทางภายในโดยเฉพาะเท่านั้น ทั้งนี้เกรงว่าท่านจะห้ามไม่ให้ทำ โดยเห็นว่าเป็นภาระกังวลวุ่นวายเกินไป พระเณรที่อยู่รักษาท่านตามวาระก็ให้อยู่ใต้ถุนกุฏิท่านอย่างเงียบ ๆ วาระละ ๒-๓ ชั่วโมง ตลอดรุ่งทุกคืน ซึ่งเริ่มแต่ยังไม่เข้าพรรษา พอเห็นอาการท่านหนักมากก็ปรึกษากัน แล้วกราบเรียนขอถวายความปลอดภัยให้ท่าน โดยมาขอนั่งสมาธิภาวนาที่เฉลียงข้างนอกกุฏิท่านคราวละ ๒ องค์ ท่านก็อนุญาต จึงได้จัดให้พระอยู่บนกุฏิท่านครั้งละ ๒ องค์ อยู่ใต้ถุน ๒ องค์ตลอดไป ไม่ให้ขาดได้ นอกจากพระที่จัดเป็นวาระไว้ประจำแล้ว ยังมีพระในวัดมาลอบ ๆ มอง ๆ คอยสังเกตการณ์อยู่เสมอมิได้ขาดตลอดคืน

พอออกพรรษาแล้ว พระและครูบาอาจารย์ที่จำพรรษาอยู่ในที่ต่าง ๆ ก็ทยอยกันมากราบเยี่ยมและปฏิบัติท่านมากขึ้นเป็นลำดับ อาการท่านรู้สึกหนักเข้าทุกวันไม่น่าไว้ใจ ท่านจึงได้ประชุมเตือนบรรดาศิษย์ให้ทราบ ในการที่จะปฏิบัติต่อท่านด้วยความเหมาะสมว่า การป่วยของผมจวนถึงวาระเข้าทุกวัน จะพากันอย่างไรก็ควรคิดเสียแต่บัดนี้จะได้ทันกับเหตุการณ์ ผมน่ะต้องตายแน่นอนในคราวนี้ดังที่เคยพูดไว้แล้วหลายครั้ง แต่การตายของผมเป็นเรื่องใหญ่ของสัตว์และประชาชนทั่ว ๆ ไปอยู่มาก ด้วยเหตุนี้ผมจึงเผดียงท่านทั้งหลายให้ทราบว่า ผมไม่อยากตายอยู่ที่นี่ ถ้าตายที่นี่จะเป็นการกระเทือนและทำลายชีวิตสัตว์ไม่น้อยเลย สำหรับผมตายเพียงคนเดียว แต่สัตว์ที่จะพลอยตายเพราะผมเป็นเหตุนั้นมีจำนวนมากมาย เพราะคนจะมามาก ทั้งที่นี้ไม่มีตลาดแลกเปลี่ยนซื้อขายกัน

นับแต่ผมบวชมาไม่เคยคิดให้สัตว์ได้รับความลำบากเดือดร้อน โดยไม่ต้องพูดถึงการฆ่าเขาเลย มีแต่ความเมตตาสงสารเป็นพื้นฐานของใจตลอดมา ทุกเวลาได้แผ่เมตตาจิตอุทิศส่วนกุศลแก่สัตว์ไม่เลือกหน้า โดยไม่มีประมาณตลอดมา เวลาตายแล้วจะกลายเป็นศัตรูคู่เวรแก่สัตว์ ให้เขาล้มตายลงจากชีวิตที่แสนรักสงวนของแต่ละตัว เพราะผมเป็นเหตุเพียงคนเดียวนั้น ผมทำไม่ลง อย่างไรขอให้นำผมออกไปตายที่สกลนคร เพราะที่นั้นเขามีตลาดอยู่แล้ว คงไม่กระเทือนชีวิตของสัตว์มากเหมือนที่นี่ เพียงผมป่วยยังไม่ถึงตายเลย ผู้คนพระเณรก็พากันหลั่งไหลมาไม่หยุดหย่อน และนับวันมากขึ้นโดยลำดับ ซึ่งพอเป็นพยานอย่างประจักษ์แล้ว ยิ่งผมตายลงไปผู้คนพระเณรจะพากันมามากเพียงไร ขอได้พากันคิดเอาเอง

เพียงผมคนเดียวไม่คิดคำนึงถึงความทุกข์เดือดร้อนของผู้อื่นเลยนั้น ผมตายได้ทุกกาลสถานที่ ไม่อาลัยเสียดายร่างกายอันนี้เลย เพราะผมได้พิจารณาทราบเรื่องของมันตลอดทั่วถึงแล้วว่า เป็นเพียงส่วนผสมแห่งธาตุรวมกันอยู่ชั่วระยะกาล แล้วก็แตกทำลายลงไปสู่ธาตุเดิมของมันเท่านั้น จะมาอาลัยเสียดายหาประโยชน์อะไร เท่าที่พูดนี้ก็เพื่อความอนุเคราะห์สัตว์ อย่าให้เขาต้องมาพร้อมกันตายเป็นป่าช้าผีดิบวางขายเกลื่อนอยู่ตามริมถนนหนทาง อันเป็นที่น่าสมเพชเวทนาเอาหนักหนาเลย ซึ่งยังไม่สุดวิสัยที่จะควรพิจารณาแก้ไขได้ในเวลานี้ ฉะนั้นจึงขอให้รีบจัดการให้ผมได้ออกไปทันกับเวลาที่ยังควรอยู่ในระยะนี้ เพื่ออนุเคราะห์สัตว์ที่รอตายตามผมอยู่เป็นจำนวนมาก ให้เขาได้มีความปลอดภัยในชีวิตของเขาโดยทั่วกัน หรือใครมีความเห็นอย่างไร ก็พูดได้ในเวลานี้

ทั้งพระและญาติโยมรวมฟังกันอยู่เป็นจำนวนมาก ไม่มีใครพูดขึ้น มีแต่ความสงบเงียบแห่งบรรยากาศที่เต็มไปด้วยความผิดหวัง ดังบทธรรมท่านว่า **ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ** *ปรารถนาไม่สมหวังย่อมเป็นทุกข์* คือท่านจะอยู่วัดหนองผือก็ต้องตาย จะออกไปสกลนครก็ต้องตาย ไม่มีหวังทั้งนั้น ที่ประชุมจึงต่างคนต่างเงียบ หมดทางแก้ไขทุกประตู จึงเป็นอันพร้อมกันยินดีและตกลงตามความเห็นและความประสงค์ท่าน

ทีแรกญาติโยมบ้านหนองผือทั้งบ้านแสดงความประสงค์ว่า ขอให้ท่านตายที่นี่ เขาจะเป็นผู้จัดการศพท่านเอง แม้จะทุกข์จนข้นแค้นแสนเข็ญเพียงไรก็ตาม แต่ศรัทธาความเชื่อเลื่อมใสในครูอาจารย์มิได้จน ยังมีเต็มเปี่ยมในสันดาน จึงขอจัดการศพท่านจนสุดความสามารถขาดดิ้น ไม่ยอมให้ใครดูหมิ่นเหยียดหยามว่า ชาวบ้านหนองผือไม่มีความสามารถ เผาศพท่านอาจารย์เพียงองค์เดียวก็ไม่ไหม้ ปล่อยให้เขาเอาท่านไปทิ้งเสียที่อื่น ดังนี้ไม่ให้มี อย่างไรก็ขอพร้อมกันทั้งบ้านมอบกายถวายชีวิตต่อท่านอาจารย์องค์เป็นสรณะของชาวบ้านหนองผือจนหมดลมหายใจ ไม่ยอมให้ใครเอาท่านไปไหน จนกว่าชาวหนองผือไม่มีลมหายใจครองขันธ์แล้ว จึงจะยอมให้เอาท่านไป

แต่พอได้ยินคำท่านให้เหตุผลโดยธรรมแล้ว ก็พากันแสดงความเสียดาย โดยพูดอะไรไม่ได้ จำต้องยอมทั้งที่มีความเลื่อมใสและอาลัยเสียดายท่านแทบใจจะขาด ปราศจากลมหายใจในขณะนั้น จึงเป็นที่น่าเห็นใจพี่น้องชาวหนองผือเป็นอย่างยิ่ง และขอจารึกเหตุการณ์คือความเสียสละอย่างถึงเป็นถึงตายเพื่อถวายบูชาท่านอาจารย์ครั้งนี้ไว้ในหทัยของผู้เขียน ในนามท่านผู้อ่านทั้งหลายด้วย ซึ่งคงจะมีความรู้สึกต่อพี่น้องชาวหนองผือเช่นเดียวกัน

วันประชุมนั้นมีครูบาอาจารย์ผู้ใหญ่หลายท่านที่เป็นลูกศิษย์ท่านมาร่วมด้วย ท่านอาจารย์เองเป็นผู้ชี้แจงเรื่องที่ไม่ควรให้ท่านอยู่วัดหนองผือต่อไป ด้วยเหตุดังที่เขียนผ่านมาแล้ว เมื่อทั้งฝ่ายพระสงฆ์และฝ่ายชาวบ้านต่างทราบคำชี้แจงจากท่านในที่ประชุมด้วยกัน และไม่มีใครคัดค้านแล้ว ก็ตกลงกันทำแคร่สำหรับหามท่านออกจากวัดหนองผือไปสกลนคร วันที่กลายเป็นวันมหาเศร้าโศกโลกหวั่นไหว เพราะความวิโยคพลัดพรากจากสิ่งที่รักเลื่อมใสสุดจิตสุดใจ ก็ได้ระเบิดขึ้นแก่ชาวบ้านชาววัดอย่างสุดจะอดกลั้นไว้ได้นั้น คือวันที่ประชาชนญาติโยมและพระสงฆ์จำนวนมาก เตรียมแคร่มารอรับท่านอาจารย์ที่บันไดกุฎี

หลังจากฉันเสร็จแล้ว พร้อมกันเตรียมจะหามท่านออกไปสกลนคร จุดนี้เป็นจุดที่เริ่มระเบิดหัวใจพี่น้องชาวหนองผือทั้งบ้านใกล้บ้านไกล ที่ต่างมาแสดงความหมดหวังครั้งสุดท้ายในบริเวณนั้น ตลอดพระสงฆ์สามเณรเป็นจำนวนมาก ทั้งสองฝ่ายต่างเกิดความสลดสังเวชน้ำตาไหลซึมเป็นจุดแรก จุดที่สองขณะที่พระอาจารย์ทั้งหลายพยุงท่านอาจารย์ลงมาจากกุฏี เพื่ออาราธนาขึ้นสู่แคร่และเตรียมเคลื่อนที่นี้ เป็นตอนที่ปล่อยความเลื่อมใสอาลัยรักสุดประมาณที่อัดอั้นตันใจอยู่ภายในออกมาอย่างเต็มที่ ทั้งหญิงทั้งชายตลอดพระเณรก็อดกลั้นน้ำตาไว้ไม่ได้ จำต้องปล่อยให้เป็นไปตามความโศกาดูรในขณะนั้น

แม้ผู้เขียนเองซึ่งยังจะติดตามท่านออกไปด้วย ก็ยังอดแสดงความไม่เป็นท่าออกมาไม่ได้ เมื่อเห็นบรรยากาศเต็มไปด้วยความซบเซาเหงาหงอยอยู่รอบด้าน ทั้งเสียงร้องไห้สั่งเสีย ทั้งคำขอร้องอาราธนาวิงวอนท่านอาจารย์ ขอให้ออกไปหายโรคหายภัย อย่าได้ออกไปล้มหายตายจากทำลายซากจากพวกญาติโยมที่กำลังรอคอยอยู่ด้วยความโศกศัลย์กันแสงสุดที่จะอดกลั้นได้ แทบหัวอกจะแตกตายอยู่แล้วเวลานี้ ขอท่านได้เมตตาสงสารสัตว์มาก ๆ เพราะเห็นแก่ความยากจนบ้างเถิด ที่ปวงข้าพเจ้าทั้งหลายเกิดทุกข์มากแทบเหลือทนครั้งนี้ เพราะสมบัติอันล้นค่าที่เคยอุปัฏฐากรักษามาเป็นเวลาหลายปี ได้หลุดมือพลัดพรากจากไป สุดวิสัยที่จะกั้นกางไว้ได้

เสียงร้องไห้รำพันด้วยความระทมขมขื่น ราวกับคลื่นทะเลไหลซัดเข้ามาท่วมทับหัวใจตามรายทางที่ท่านผ่านไป คนทั้งบ้าน ทั้งหญิงทั้งชาย ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ เหมือนจะถึงความมืดมิดปลิดชีพไปตามท่านกันทั้งบ้าน ตลอดต้นไม้ใบหญ้าที่ไม่มีวิญญาณรับรู้อะไรเลย ก็เป็นประหนึ่งยุบยอบกรอบเกรียมไปตาม ๆ กัน ขณะที่ท่านเริ่มเคลื่อนจากรมณียสถานอันเป็นที่เคยให้ความสุขสำราญแก่ท่านและพระสงฆ์ พร้อมด้วยหมู่ชนจำนวนมากที่มาอาศัยพึ่งร่มเงาตลอดมา สถานที่นั้นจึงเป็นเหมือนวัดร้างขึ้นในทันทีทันใด ทั้งที่มีพระอยู่จำนวนมาก เพราะปราศจากต้นไม้ใหญ่ใบดกหนาที่เต็มไปด้วยความร่มเย็นผาสุกแก่ผู้มาอาศัยตลอดมา

เสียงที่กำลังแสดงความระบมปวดร้าวของประชาชน ผู้หวังมอบกายถวายชีวิตไว้กับพระศาสนา มีท่านอาจารย์เป็นองค์พยานซึ่งกำลังพลัดพรากจากไปอยู่เวลานี้ เป็นเสียงที่จะอดสังเวชสงสารเหลือประมาณมิได้ พอผ่านบ้านและเสียงพิไรรำพันที่แสนจะอดกลั้นความทุกข์ความสงสารไปแล้ว ต่างก็เดินระงมทุกข์ไปตามหลังท่าน แม้มีพระเณรและประชาชนนับเป็นจำนวนร้อย ๆ ก็ล้วนมีหน้าอันเคร่งขรึม ไม่มีท่านผู้ใดจะแสดงความเบิกบานแจ่มใส คงมีแต่ความระทมขมขื่นที่จำต้องกล้ำกลืนด้วยความฝืนอดฝืนทนไปตามๆ กัน ตลอดทางเป็นความเงียบเหงาเศร้าโศกของหมู่ชน ที่ต่างเดินไปเหมือนคนไร้ญาติขาดมิตร ไม่มีใครพูดใครคุยเรื่องต่าง ๆ แฝงขึ้นมาบ้างเลย ต่างคนต่างเงียบ แต่หัวใจเต็มไปด้วยความครุ่นคิดไปในความหมดหวัง ทั้งท่านและเรารู้สึกมีทางเดินแห่งวิถีของใจไปในทำนองเดียวกันว่า พวกเราเป็นพวกที่หมดหวัง

ขออภัยเขียนตามความรู้สึกเท่ากับกำลังเอาท่านอาจารย์ไปทิ้ง ทั้งที่ท่านยังครองขันธ์อยู่อย่างไม่สงสัย การที่จะมีหวังได้ท่านกลับมาอีกนั้นคงเป็นไปไม่ได้แล้ว ยิ่งคิดยิ่งเศร้า แต่ก็เป็นเรื่องที่อดคิดไม่ได้ ต่างคนต่างเดินไปตามทางด้วยความเงียบเหงาเศร้าใจ และคิดแต่เรื่องของความหมดหวังกันทั้งนั้น สำหรับผู้เขียนเองขอสารภาพตัวว่าไม่เป็นท่าเอาอย่างมาก ตลอดทางมีแต่

ความรำพึงรำพันถึงความหมดหวังที่พึ่ง ไม่มีที่อาศัยใด ๆ อีกแล้ว เมื่อเกิดปัญหาขึ้นมาดังที่เคยเกิดอยู่เสมอไม่เว้นแต่ละวัน

ระหว่างทางจากหนองผือ ถึงอำเภอพรรณานิคม ตามสายทางที่ไปนั้นราว ๖๐๐ เส้น แม้เช่นนั้นก็มิได้สนใจว่าใกล้หรือไกล สิ่งที่สนใจอย่างฝังลึกก็คือความอาลัยอาวรณ์ยังไม่อยากให้ท่านจากไปในเวลานี้ เพราะเป็นเวลาที่ตนกำลังอาการหนักมากเกี่ยวกับปัญหาทางภายใน คิดวนไปเวียนมาก็มาลงเอยที่ความหมดหวังไม่มีทางสืบต่อกันได้เลย มีแต่คิดว่าต้องหมดหวังท่าเดียว อาการของท่านรู้สึกสงบมากตลอดทางที่ไกลแสนไกล มิได้แสดงอาการใด ๆ เลย เหมือนคนนอนหลับเราดี ๆ นี่เอง ทั้งที่ท่านมิได้หลับ พอไปถึงสถานที่มีป่าไม้ร่มเย็นสำหรับคนหมู่มาก ก็ขออาราธนาท่านพักชั่วคราว สิ่งที่ไม่คาดฝันได้เกิดขึ้นอีกวาระหนึ่งจากความอดรนทนไม่ได้ คือทั้งน่ารักทั้งน่าสงสาร ทั้งอาลัยอ้อยอิ่ง "เวลาท่านถามออกมาว่า มาถึงไหนแล้ว" ดังนี้ ทำไมจึงไพเราะซาบซึ้งจับใจเอาหนักหนาและเป็นเหมือนท่านไม่ได้เป็นอะไรเลย

"ทูลหัวทูลกระหม่อมจอมไตรภพ จะสลัดปัดทิ้งคนอนาถาที่กำลังหายใจอยู่ แต่หัวใจจะขาดดิ้นอยู่ขณะนี้ไปเสียแล้วหรือ ดวงหทัยที่บริสุทธิ์ซึ่งเคยเต็มไปด้วยเมตตาอนุเคราะห์ให้พอหายใจได้ตลอดมา ได้ถอดถอนกลับคืนสู่ความไม่มีอะไรเหลืออยู่หมดแล้วหรือ" ขณะนั้นความรู้สึกได้เกิดขึ้นทันทีทันใด ใครจะว่าเป็นบ้าก็ยอมรับว่าเป็นจริงในท่านอาจารย์องค์นี้ เป็นบ้าขนาดตายแทนท่านได้เลยโดยไม่มีอุทธรณ์ร้อนใจในชีวิตของตัวเอาเลย ขอแต่ท่านแสดงความประสงค์จะเอาอะไรด้วยในตัวของเรา จะไม่มีคำว่า "เสียดายชีวิตเลย" จะมีแต่คำว่า "พร้อมอยู่แล้วที่จะพลีชีพทุกขณะ" เท่านั้น ไม่มีคำเป็นอุปสรรคเข้ามาแฝงได้อย่างเด็ดขาด แต่สุดวิสัย แม้จะขอถวายอะไรท่านก็ไม่อาจรับได้ เพราะในโลกธาตุนี้ต้องเดินทางสายเดียวกันไม่มีทางปลีก และออกจากคำว่า "เกิดแล้วต้องตายจะเป็นอื่นไปไม่ได้" เลย

การออกเดินทางจากวัดหนองผือ เริ่มแต่เวลาประมาณ ๙ นาฬิกา มุ่งหน้าไปพักวัดบ้านภู่ อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร ชั่วระยะก่อน พอท่านหายเหนื่อยบ้างแล้วเดินทางต่อไปสกลนคร ไปถึงวัดบ้านภู่ราว ๑๗ น.กว่า ๆ ยังไม่มืด การเดินทางกินเวลาหลายชั่วโมงเพราะเดินอ้อมเขา เพื่อความสะดวกสำหรับองค์ท่าน และคนแก่ที่พยายามตะเกียกตะกายตามส่งท่านมีมากทั้งหญิงทั้งชาย พอไปถึงวัดบ้านภู่แล้วก็อาราธนาท่านเข้าพักที่ศาลาเตี้ย ๆ เพื่อสะดวกแก่การถวายการอุปัฏฐากรักษา ตลอดประชาชนพระเณรที่มากราบเยี่ยมอาการท่านก็สะดวก

นับแต่วันอาราธนาท่านไปพักที่นั่น อาการมีแต่ทรุดลงโดยลำดับ ประชาชนพระเณรก็หลั่งไหลมามากเต็มไปหมด ทั้งเช้าทั้งบ่ายและเย็น ตลอดกลางคืน เพราะใครก็หิวกระหายอยากมาเห็นหน้าและกราบเยี่ยมท่าน ซึ่งจำนวนมากไม่เคยเห็นหน้าท่านเลย ได้ยินแต่ชื่อเสียงกิตติศัพท์กิตติคุณเล่าลือกันว่า ท่านเป็นพระอรหันต์ทั้งองค์ในสมัยปัจจุบันไม่สงสัย และกำลังจะนิพพานอยู่แล้วในเร็ว ๆ นี้ ใครมีวาสนาก็ได้เห็นท่าน ใครไม่มีวาสนาก็เกิดมาตายเปล่า จึงต่างก็อยากมากราบไหว้บูชาพอเป็นขวัญตาขวัญใจที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์กับโลกเขาทั้งคน อย่าให้เสียชาติวาสนาไปเปล่า ๆ เลย

พอเช้าวันหลังท่านถามว่า เมื่อไรจะพาผมไปสกลนคร ผมมิได้ตั้งใจจะมาตายที่นี้ ต้องพาผมไปสกลฯ ให้ได้ อย่ารอไว้นาน พระอาจารย์ที่เป็นลูกศิษย์ท่านก็เรียนถวายว่า รอให้ท่านอาจารย์

พอหายเหนื่อยบ้างแล้วจะอาราธนาไปสกลฯ ตามความประสงค์ ท่านก็หยุดไปบ้าง พอวันหลังก็เริ่มถามอีกทำนองที่เคยถามแล้ว พระอาจารย์ก็เรียนถวายท่าน ท่านก็หยุดไปเป็นระยะ วันหลังก็ถามอีก จะพาผมไปสกลฯ เมื่อไร อย่ารอช้า จะไม่ทันเวลา

ที่อาราธนาท่านมาพักวัดนั้นราว ๑๐ วัน นับแต่เวลาล่วงไป ๔-๕ วันแล้ว ท่านเร่งให้พาท่านไปสกลนครวันหนึ่งหลายครั้ง พระอาจารย์ทั้งหลายก็นิ่งบ้าง เรียนถวายท่านบ้าง ท่านก็เร่งและดุเอาบ้างว่า จะให้ผมตายอยู่ที่นี่เชียวหรือ ผมบอกแล้วแต่ต้นทางก่อนจะมาว่าผมจะไปตายที่สกลนคร นี้ก็จวนเต็มทีแล้ว รีบพาผมไปอย่ารอนาน ใน ๓ คืนสุดท้ายท่านเร่งใหญ่ มีแต่จะให้พาไปสกลนครโดยถ่ายเดียว เฉพาะคืนสุดท้ายท่านไม่ยอมพักหลับเลย และเรียกพระมาด้วยอาการรีบด่วน เป็นเชิงบ่งบอกอย่างชัดแจ้งว่าท่านจะไม่สามารถทรงขันธ์อยู่ต่อไปอีกได้ ให้รีบพาท่านไปในคืนวันนั้นเพื่อทันกับเวลา นอกจากนั้นยังบอกให้พระพยุงท่านนั่งขัดสมาธิหันหน้าไปทางสกลนคร พอออกจากสมาธิก็บอกพระว่าให้เตรียมพาท่านไปสกลนครในคืนวันนั้น

พวกเราต้องไปตามพระผู้ใหญ่มาเรียนท่านว่า พรุ่งนี้เช้าจะอาราธนาท่านไปสกลนครตามความประสงค์ ท่านจึงสงบลงบ้าง แต่ไม่ยอมนอนและบอกอย่างไม่ปิดบังด้วยว่า “ผมจวนเต็มที่แล้ว จะรอต่อไปไม่ได้ ถ้าได้ไปในคืนนี้ยิ่งเหมาะ จะได้ทันกับเหตุการณ์ซึ่งกำลังเร่งรัดอยู่อย่างเต็มที่ ผมไม่อยากจะแบกขันธ์ซึ่งเป็นไฟทั้งกองนี้อยู่นาน อยากจะปล่อยทิ้งเสียให้หายกังวลในขันธ์อันเป็นกองแห่งมหันตทุกข์ความกังวลอันใหญ่หลวงนี้

ผมจวนเต็มที่แล้ว พวกท่านยังไม่ทราบหรือว่าผมจะตายในเร็ว ๆ นี้ จะเอาผมไว้ให้ทรมานขันธ์โดยไม่เกิดประโยชน์อะไรอีก เหตุผลก็ได้ชี้แจงให้ฟังจนเป็นที่เข้าใจกันหมดแล้วถึงได้มาที่นี้ แต่แล้วทำไมจึงยังขืนเอาผมไว้อีกเล่า ที่นี่เป็นสกลนครหรือ ทำไมไม่รีบพาผมไป จงรีบพาผมไปเดี๋ยวนี้ รอไว้ทำไมกันอีก คนตายแล้วทำเป็นปลาร้าหรือน้ำปลาได้หรือ ผมบอกแล้วว่าเวลานี้ธาตุขันธ์ผมเต็มทนแล้ว จะทนอยู่ต่อไปอีกไม่ได้ ยังไม่มีใครสนใจฟังและปฏิบัติตามที่ผมบอกอยู่หรือ คำพูดขนาดนี้ยังไม่พากันฟังเสียงเลย แล้วพวกท่านจะไปหาของจริงจากอะไรที่ไหนกัน

ถ้ายังพากันดื้อทั้งที่ผมยังมีชีวิตอยู่ และไม่พากันเชื่อฟังต่อหน้าต่อตาเช่นนี้ เวลาผมตายไปแล้วพวกท่านจะเป็นคนดีมีเหตุผลจากอะไร คำพูดทั้งหมดนี้ผมพูดด้วยเหตุผลที่ตรองทราบว่าเป็นความจริงล้วน ๆ แล้ว แต่พวกท่านยังขืนดื้อไม่ทำตาม ผมรู้สึกจะหมดความหวังกับพวกท่านในอนาคตว่า จะเป็นผู้สามารถทรงศาสนาไปได้ด้วยความมีเหตุผลได้อย่างไรกัน”

ท่านเอาหนักมากในคืนสุดท้าย ทั้งไม่ยอมหลับนอนอีกด้วย ที่ท่านไม่ยอมหลับนั้นอาจเป็นเพราะเวลาหลับไป น่ากลัวจะเตลิดเลยก็ได้ พวกเราที่อยู่ด้วยกันมากต่อมากไม่มีใครสามารถทราบความมุ่งหมายท่านตอนนี้ เลยต้องเดาเอามาลง ถ้าผิดไปจากความจริงก็กรุณาอภัยด้วย

ตอนเช้าราว ๗ น.กว่า ๆ รถแขวงการทางสกลนครก็มารับท่านพอดี โดยมีคุณแม่นุ่ม ชุวานนท์ เป็นผู้นำหน้ามาอาราธนานิมนต์ท่านให้ไปสกลนคร ท่านก็รับคำทันที มีเพียงพูดว่า “รถมากี่คัน จะพอกับพระเณรจำนวนมากซึ่งจะติดตามไปด้วยหรือเปล่า” เท่านั้น เขาเรียนท่านว่า “มีรถมา ๓ คัน แม้พระท่านไปไม่หมดก็จะขอมารับท่านไปจนหมดทุกองค์ที่ท่านประสงค์จะไป” ท่านทราบแล้วนิ่ง พอฉันเสร็จแล้ว หมอก็เตรียมฉีดยานอนหลับถวายท่านเพื่อกันความกระเทือนเวลา

รถวิ่ง เพราะทางไม่ดีเลยสมัยนั้น ขรุขระเต็มไปด้วยหลุมด้วยบ่อ พอฉีดยาถวายแล้วก็อาราธนาท่านขึ้นนอนบนแคร่ หามออกไปขึ้นรถ ซึ่งจอดรออยู่ฟากทุ่งนาเข้ามารับไม่ได้ หลังจากฉีดยาถวายแล้วราว ๑๐ นาที ท่านก็เริ่มหลับและเริ่มออกเดินทางตรงไปจังหวัดสกลนคร ถึงโน้นเที่ยงวันพอดี

เมื่อถึงสกลนครเรียบร้อยแล้ว ก็อาราธนาท่านลงจากรถและขึ้นพักบนกุฏีวัดสุทธาวาส โดยที่ท่านกำลังหลับอยู่ และหลับไปจนถึงเที่ยงคืนคือ ๖ ทุ่ม จึงเริ่มตื่น พอตื่นจากหลับขึ้นมาไม่นานนัก ราวตี ๑ น. อาการที่ท่านเคยพูดซ้ำ ๆ ซาก ๆ ให้บรรดาลูกศิษย์ที่ชักหูตึงและใจสับสนวุ่นวายฟัง ก็เริ่มแสดงให้เห็นชัดขึ้นทุกระยะเหมือนจะบอกว่า นี่นะท่านทั้งหลายเห็นหรือยัง ที่ผมเคยบอกไม่หยุดปากว่าให้รีบพาผมมาสกลนคร จะได้รีบปลดปล่อยสิ่งรกรุงรังที่เต็มไปด้วยมหันตทุกข์ออกให้หมดในเร็ว ๆ ซึ่งบัดนี้เริ่มแสดงอาการขึ้นมาแล้ว ถ้ายังไม่เห็นก็จงพากันดู และถ้าไม่เชื่อคำที่ผมบอกตลอดมา ก็จงพากันฟังและดูเสียให้เต็มตาและคิดให้เต็มใจ ที่ผมพูดแล้วกับสิ่งที่กำลังเห็นประจักษ์ตาอยู่เวลานี้เป็นความจริงดังที่เคยพูดไว้หรือเปล่า ต่อไปจงอย่าพากันเป็นพระหูกระทะตาไม้ไผ่ ใจไม่มีความรู้สึกนึกคิดไตร่ตรองดังที่เคยเป็นมาแล้ว จะเป็นคนใจจืดจางว่างเปล่าจากสติปัญญาเครื่องไตร่ตรอง แล้วจะหาทางเอาตัวรอดไปไม่ได้ เรื่องที่กำลังเกิดอยู่ขณะนี้เป็นต้นเหตุ จงพากันคิดอ่าน อย่านอนใจ ดังนี้

ขณะที่ท่านเริ่มแสดงอาการลาขันธ์ คือ **ภารา หเว ปญฺจกฺขนฺธา** อันเป็นกองมหันตทุกข์ในโลกสมมุติที่นักปราชญ์ทั้งหลายไม่พึงปรารถนาอยากพบเห็นอีกต่อไป เป็นเวลาดึกสงัดปราศจากเสียงและผู้คนพลุกพล่าน แต่ไม่นานนักก็เริ่มเห็นครูบาอาจารย์มีท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ วัดโพธิสมภรณ์ อุดรธานี เป็นต้น ทยอยกันมากุฏีท่านด้วยอาการรีบร้อน นับแต่ขณะที่พระไปเรียนข่าวท่านอาจารย์ให้ทราบ พระอาจารย์ทั้งหลายก็รีบพร้อมกันนั่งอย่างท่านที่เคยเห็นภัยมาแล้วด้วยท่าอันสงบ แต่ใจต่างมีความรุ่มร้อนอ่อนใจ กระวนกระวายไปตามอาการที่กำลังแสดงอยู่อย่างสะดุดตาสะดุดใจไม่ลดละในขณะนั้น ราวกับจะเตือนให้เห็นชัดว่าจะต้องผ่านไปนาทีใดนาทีหนึ่งในเร็ว ๆ นี้อย่างแน่นอน

การนั่งดูอาการท่านนั่งเป็นสามแถว แถวแรกเป็นพระผู้ใหญ่มีท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์เป็นประธาน และพระอาจารย์รองลำดับออกมาจนถึงสามเณร ต่างนั่งด้วยท่าอันสงบอย่างยิ่ง ตาจับจ้องมองดูอาการท่านราวกับว่าลืมแล้วหลับไม่ลง ริมตาล่างเยิ้มไปด้วยน้ำตาที่สุดจะอดกลั้นด้วยความอาลัยอาวรณ์อย่างบอกไม่ถูก ต่างตกอยู่ในตรอกแห่งความสิ้นหวังไม่มีทางแก้ไข หัวใจมีก็สูดลมไปพอถึงวันของเขาเท่านั้น

องค์ท่านเบื้องต้นนอนสีหไสยาสน์ คือตะแคงข้างขวา แต่เห็นว่าท่านจะเหนื่อย เลยค่อย ๆ ดึงหมอนที่หนุนอยู่ข้างหลังท่านออกนิดหนึ่ง เลยกลายเป็นท่านอนหงายไป พอท่านรู้สึกก็พยายามขยับตัวกลับคืนท่าเดิม แต่ไม่สามารถทำได้เพราะหมดกำลัง พระอาจารย์ใหญ่ก็ช่วยขยับหมอนที่หนุนหลังท่านเข้าไป แต่ดูอาการท่านรู้สึกเหนื่อยมากเลยต้องหยุด กลัวจะกระเทือนท่านมากไป ดังนั้น การนอนท่านในวาระสุดท้ายจึงเป็นท่าหงายก็ไม่ใช่ ท่าตะแคงข้างขวาก็ไม่เชิง เป็นเพียงท่าเอียง ๆ อยู่เท่านั้น เพราะสุดวิสัยที่จะแก้ไขได้อีก อาการท่านกำลังดำเนินไปอย่างไม่หยุดยั้ง บรรดาศิษย์ซึ่งโดยมากมีแต่พระกับเณร ฆราวาสมีน้อยที่นั่งอาลัยอาวรณ์ด้วยความหมดหวังอยู่

ขณะนั้น ประหนึ่งลืมหายใจไปตาม ๆ กัน เพราะจิตพะว้าพะวงอยู่กับอาการท่านซึ่งกำลังแสดงอย่างเต็มที่ เพื่อถึงวาระสุดท้ายอยู่แล้ว

ลมหายใจท่านปรากฏว่าค่อยอ่อนลงทุกทีและละเอียดไปตาม ๆ กัน ผู้นั่งดูลืมกะพริบตาเพราะอาการท่านเต็มไปด้วยความหมดหวังอยู่แล้ว ลมค่อยอ่อนและช้าลงทุกทีจนแทบไม่ปรากฏ วินาทีต่อไปลมก็ค่อย ๆ หายเงียบไปอย่างละเอียดสุขุม จนไม่มีใครสามารถรู้ได้ว่าท่านได้สิ้นไปแล้วแต่วินาทีใด เพราะอวัยวะทุกส่วนมิได้แสดงอาการผิดปกติเหมือนสามัญทั่ว ๆ ไปเคยเป็นกัน ต่างคนต่างสังเกตจ้องมองจนตาไม่กะพริบ สุดท้ายก็ไม่ได้เรื่องพอให้สะดุดใจเลยว่า ขณะท่านลาขันธ์ลาโลกที่เต็มไปด้วยความกังวลหม่นหมองคือขณะนั้น ดังนี้

พอเห็นท่าไม่ได้การ ท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์พูดเป็นเชิงไม่แน่ใจขึ้นมาว่า ‘‘ไม่ใช่ท่านสิ้นไปแล้วหรือ’’ พร้อมกับยกนาฬิกาขึ้นดูเวลา ขณะนั้นเป็นเวลาตี ๒ นาฬิกา ๒๓ นาที จึงได้ถือเวลานั้นเป็นเวลามรณภาพของท่าน พอทราบว่าท่านสิ้นไปแล้วเท่านั้น มองดูพระเณรที่นั่งรุมล้อมท่านอยู่เป็นจำนวนมาก เห็นแต่ความโศกเศร้าเหงาหงอยและน้ำตาบนใบหน้าที่ไหลซึมออกมา ทั้งไอทั้งจามทั้งเสียงบ่นพึมพำไม่ได้ถ้อยได้ความ ใครอยู่ที่ไหนก็ได้ยินเสียงอุบอิบพึมพำทั่วบริเวณนั้น บรรยากาศเต็มไปด้วยความเงียบเหงาเศร้าใจอย่างบอกไม่ถูก เราก็เหลือทน ท่านผู้อื่นก็เหลือทน ปรากฏว่าเหลือแต่ร่างครองตัวอยู่เวลานั้น

ต่างองค์ต่างนิ่งเงียบไปพักหนึ่งราวกับโลกธาตุได้ดับลง ในขณะเดียวกับขณะที่ท่านอาจารย์ลาสมมุติคือขันธ์ก้าวเข้าสู่แดนเกษม ไม่มีสมมุติความกังวลใด ๆ เข้าไปเกี่ยวข้องวุ่นวายอีก ผู้เขียนแทบหัวอกจะแตกตายไปกับท่านจริง ๆ เวลานั้น ทำให้รำพึงรำพันและอัดอั้นตันใจไปเสียทุกอย่าง ไม่มีทางคิดพอขยับขยายจิตที่กำลังว้าวุ่นขุ่นเป็นตมเป็นโคลนไปกับการจากไปของท่านพอให้เบาบางลงบ้างจากความแสนรักแสนอาลัยอาวรณ์ที่สุดจะกล่าว ที่ท่านว่าตายทั้งเป็นเห็นจะได้แก่คนไม่เป็นท่าคนนั้นนั่นแล

พอความเงียบสร่างซาลงบ้าง พระผู้ใหญ่ก็สั่งให้จัดที่นอนให้เรียบร้อย และอาราธนาท่านให้นอนอยู่กับที่ที่ท่านมรณภาพไปก่อน พรุ่งนี้เช้าค่อยพิจารณาปรึกษาหารือกันใหม่ หลังจากนั้นครูบาอาจารย์พระเณรก็ทยอยกันออกจากห้องท่านลงไปอยู่ข้างล่างบ้าง ยังอยู่เฉลียงนอกห้องบ้าง มีตะเกียงเจ้าพายุจุดอยู่อย่างสว่างไสวทั่วบริเวณ แต่บรรดาศิษย์กลับมืดมนอนธการเหมือนมืดมิดปิดตา ไม่รู้ทางออกทางเข้าทางไปทางมา ราวกับถูกวางยาสลบให้ง่วงงุนวกเวียนอยู่ที่นั้นหนีไปไหนไม่ได้ บางท่านเป็นลมราวจะสลบล้มลงสิ้นใจไปพร้อมกับขณะท่านสิ้นลม เหมือนอะไร ๆ ก็สิ้นสุดไปตามท่านเสียสิ้นเวลานั้น

เกิดความโกลาหลอลหม่านแบบไม่มีใครช่วยใครได้อย่างลึกลับ ในสมาคมมหาวิโยคพลัดพรากในยามดึกสงัด ต่างองค์ต่างงุ่มง่ามลูบคลำไปตามความเซ่อซ่าลืมสติสตัง มิได้กำหนดทิศทางมืดแจ้งอะไรเลย เพราะอำนาจความเสียใจไร้ชิ้นดีที่เกิดจากความพลัดพรากแห่งดวงประทีบ ที่เคยให้ความสว่างไสวมาประจำชีวิตจิตใจได้ดับวูบสิ้นสุดลง ปราศจากความอบอุ่นชุ่มเย็นเหมือนก่อนมา ราวกับว่าทุกสิ่งได้ขาดสะบั้นหั่นแหลกเป็นจุณวิจุณไปเสียสิ้น ไม่มีสิ่งเป็นที่พึ่งพอเป็นที่หายใจได้เลย มันสุดมันมุดมันด้านมันตีบตันอั้นตู้ไปเสียหมดภายในใจ ราวกับโลกธาตุนี้ไม่มีอะไรเป็นสาระพอเป็นที่เกาะของจิตผู้กำลังกระหายที่พึ่งได้อาศัยเกาะ พอได้หายใจแม้เพียงวินาทีหนึ่งเลย

ทั้งที่สัตว์โลกทั่วไตรภพอาศัยกันประจำภพกำเนิดตลอดมา แต่จิตเรามันอาภัพอับวาสนาเอาอย่างไรนักหนา จึงเห็นโลกธาตุเป็นเหมือนยาพิษเอาเสียหมดในเวลานั้น ไม่อาจเป็นที่พึ่งได้ ปรากฏแต่ท่านพระอาจารย์มั่นองค์เดียวเป็นชีวิตจิตใจเพื่อฝากอรรถฝากธรรม และฝากเป็นฝากตายทุกขณะลมหายใจเอาเลย

ส่วนพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์สาวก ใจก็ไม่ปรากฏว่าประมาท หากแต่ท่านอยู่ลึกตามความรู้สึกในขณะนั้น ไม่สามารถอาจเอื้อมรื้อฟื้นขึ้นมาเป็นที่พึ่ง และเป็นสักขีพยานได้อย่างใจหวังเหมือนท่านอาจารย์มั่น ซึ่งท่านอยู่ตื้น ๆ ทั้งเห็น ๆ และซึมซาบถึงจิตใจอยู่ทุกขณะที่ฟังท่านอบรมชี้แจงข้ออรรถข้อธรรมในเวลาสงสัยเรียนถามท่าน ไม่ว่าจะเป็นปัญหาชนิดใดที่ตนไม่สามารถแก้ไขได้โดยลำพัง พอแบกมาเรียนถวายท่าน และท่านเมตตาอนุเคราะห์ชี้แจงให้เท่านั้นเป็นตกไปในทันทีทันใด มิได้เผาลนหัวใจอยู่ต่อไปนานเลย

นี้เป็นจุดที่สลักลึกลงในหัวใจ ทำให้เกิดความกระเทือนใจมากเวลาท่านพลัดพรากจากไป เพราะไม่สนใจคิดว่าจะมีใครแก้ได้นอกจากท่านเท่านั้น แล้วใครจะมามีแก่ใจเมตตาแก่เรา และเราจะมีแก่ใจไปเรียนถามใครเล่า นอกจากนับวันจะนั่งกอดเข่าเฝ้าความโง่และกองทุนของตนอยู่เท่านั้น ไม่มีทางออกอย่างง่าย ๆ เหมือนเวลาอยู่กับท่าน คิดไปเท่าไรก็มีแต่ความอัดอั้นตันใจที่จะหาทางออกโดยลำพังอย่างปลอดภัยไร้ทุกข์ ซึ่งไม่มีทางเอาเลยในความโง่ของตนขณะนั้น มีแต่ความระบมงมทุกข์อยู่ท่าเดียว นั่งอยู่เหมือนคนตายสิ้นท่าแห่งความคิดเพื่อเอาตัวรอด ไม่มีความคิดใดที่จะพาไปสู่ความปลอดโปร่งโล่งใจได้เลย ลืมเหน็ดลืมเหนื่อยลืมเวล่ำเวลา นั่งรำพึงแบบคนตายทั้งที่ยังหายใจอยู่ ในชีวิตของพระเพิ่งมีเพียงครั้งนี้เป็นชีวิต

ใจที่ขุ่นมัวกลัวทุกข์และว้าวุ่นเอาหนักหนาที่ปราศจากผู้เมตตาช่วยเหลือ เป็นชีวิตที่มืดมิดปิดตาย หาทางออกไม่ได้เอาเลย ตาชำเลืองไปเห็นองค์ท่านที่นอนปราศจากลมหายใจและความรู้สึกใด ๆ ด้วยความสงบทีไร น้ำตาร่วงพรู น้ำตาร่วงพรูอย่างไม่เป็นท่าทุกที ทางภายในลมสะอึกสะอื้นในหัวอกหนุนให้เกิดความตีบตันขึ้นมาปิดคอหอย แทบจะไปเสียในขณะนั้น มีสติระลึกขึ้นมาชั่วขณะว่า เราจะไม่ขาดใจตายไปกับท่านเดี๋ยวนี้เสียหรือ

พยายามพร่ำสอนตนว่า ท่านตายไปด้วยความหมดห่วงหมดอาลัยอันเป็นเรื่องของกิเลสโดยสิ้นเชิง แต่เราตายไปด้วยความห่วงความอาลัยจะเป็นข้าศึกต่อตัวเอง ความอาลัยเสียดายและความตายของเราไม่เกิดประโยชน์อะไรแก่เราและแก่ท่าน เวลาท่านมีชีวิตอยู่ก็มิได้สั่งสอนให้เราคิดถึงท่านและตายกับท่านแบบนี้ แบบนี้เป็นแบบที่แฝงอยู่กับโลกที่เขาใช้กันตลอดมา แม้จะมีธรรมในใจอันเป็นสาเหตุให้คิดถึงท่าน แต่ก็ยังแฝงอยู่กับแบบของโลกที่เคยใช้กัน จึงไม่ค่อยเป็นประโยชน์สำหรับนักบวช เฉพาะอย่างยิ่งคือตัวเราที่กำลังมุ่งธรรมขั้น....อยู่อย่างเต็มใจจึงไม่ควรคิดอย่างยิ่ง

พระพุทธเจ้าท่านตรัสไว้ว่า ผู้ใดปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ผู้นั้นชื่อว่าบูชาตถาคต ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเราตถาคต ฉะนั้นความคิดถึงแบบนี้จึงยังไม่เข้ากับธรรมเหล่านี้ได้สนิท สิ่งที่จะเข้ากันได้สนิท คือการปฏิบัติตนตามคำสอนที่ท่านอาจารย์สอนไว้แล้วอย่างไรด้วยความถูกต้องแม่นยำ นั่นเป็นความคิดถึงท่านโดยถูกต้อง แม้จะตายเพราะการฝึกทรมานตนตามหลักธรรมก็ชื่อว่าตายอย่างถูกต้อง ควรคิดและปฏิบัติตนตามแบบนี้ จะสมกับว่าเรามาศึกษากับท่านเพื่อเหตุเพื่อ

ผล อย่าทำความอาลัยเสียดายท่านแบบโลกมาขวางธรรม จะเป็นเสี้ยนหนามแก่ตัวเปล่า ๆ จึงพอได้สติสตังคิดน้อมเอาธรรมมายับยั้งชโลมใจที่กำลังถูกมรสุมพัดผันทั้งดวง และพอมีชีวิตรอดมาได้ไม่จมลงด้วยแบบไม่เป็นท่าเสียแต่ครั้งนั้น

พอรุ่งเช้าทั้งพระผู้ใหญ่ทั้งข้าราชการทุกแผนกในตัวจังหวัด ทราบข่าวมรณภาพของท่านอาจารย์ ต่างก็รีบออกมากราบเยี่ยมศพท่าน และปรึกษาหารือกิจการเกี่ยวกับศพท่านว่าจะควรปฏิบัติอย่างไร เพื่อความเหมาะสมและเป็นการถวายเกียรติโดยควรแก่ฐานะ ที่ท่านเป็นพระอาจารย์องค์สำคัญที่ประชาชนเคารพเลื่อมใสมากแทบทั่วประเทศไทย พร้อมกับนำเรื่องท่านไปออกข่าวทางวิทยุและหนังสือพิมพ์ เพื่อประชาชนที่เป็นลูกศิษย์และท่านที่เคารพเลื่อมใสในท่านซึ่งอยู่ในที่ต่าง ๆ ทั้งใกล้และไกลได้ทราบโดยทั่วกัน พอข่าวท่านมรณภาพกระจายไปถึงไหน ทั้งประชาชนและพระเณรทั้งใกล้และไกล ต่างพากันหลั่งไหลมากราบเยี่ยมศพท่านถึงที่นั้นมิได้ขาดนับแต่วันมรณภาพจนถึงวันถวายฌาปนกิจศพท่าน ทั้งที่มากลับและมาค้างคืน โดยมากที่มาจากทางไกลก็จำต้องค้างคืน เพราะการคมนาคมไม่ค่อยสะดวกเหมือนทุกวันนี้

วัตถุไทยทานที่ต่างท่านต่างนำมาถวายบูชาท่านมีมากต่อมาก จนเหลือหูเหลือตาไม่อาจพรรณนานับได้ นับแต่วันท่านเริ่มออกมาพักที่วัดบ้านภู่ อำเภอพรรณานิคม เครื่องไทยทานที่มีผู้ศรัทธาในท่านนำมาถวายบูชามิได้ขาดเลย เหมือนน้ำเหมือนท่าที่ไหลรินในฤดูฝนฉะนั้น ตามปกติเมื่อท่านยังมีชีวิตอยู่เป็นผู้มีอติเรกลาภมากอยู่แล้ว ไม่ว่าท่านจะพักในป่าในเขาหรือในที่เช่นไรย่อมมีเทวบุตรเทวธิดาผู้ใจบุญ พยายามขวนขวายและด้นดั้นซอกซอนเข้าไปถวายท่านจนได้

ปกตินิสัยท่านเป็นนักเสียสละอยู่แล้ว มีมาได้มาเท่าไร ท่านบำเพ็ญทานสงเคราะห์ไปเรื่อย ๆ ไม่มีคำว่าตระหนี่ถี่เหนียวหรือเสียดาย ไม่ว่าวัตถุชนิดไร มีราคาต่ำหรือสูง ท่านให้ทานได้เสมอกันหมด พูดถึงความจนของพระก็น่าจะไม่มีท่านผู้ใดจนไปกว่าท่าน การได้มาก็รู้สึกเด่นอยู่มาก แต่ทางเข้าคือได้มากับทางออกคือการบริจาคทาน รู้สึกกว้างเท่ากัน หรือทางออกอาจกว้างกว่าเสียอีก เราพอทราบได้ เวลาได้มาแล้วไม่กี่วันท่านให้ทานไปหมด เวลาไม่มีมาแต่บางโอกาสท่านอาจคิดอยากสงเคราะห์ผู้อื่นอยู่บ้างตามนิสัย เป็นเพียงท่านไม่ออกปากพูดเท่านั้น ท่านไปพักที่ใดวัดแถวใกล้เคียงจะได้รับการสงเคราะห์โดยทั่วถึง ฉะนั้น แม้ท่านมรณภาพแล้ว ข่าวไปถึงไหนศรัทธาญาติโยมก็มักจะมาถึงนั้น พร้อมทั้งเครื่องบริจาคติดตัวมาด้วย เวลาตั้งศพท่านไว้ศาลาวัดสุทธาวาส จึงมีท่านผู้ศรัทธามาบริจาคทำบุญมิได้ขาด

ศพท่านทั้งฝ่ายพระผู้ใหญ่และข้าราชการเห็นต้องกันว่า ควรเก็บไว้จนถึงเดือนสามข้างขึ้นคือต้นปี พ.ศ. ๒๔๙๓ ค่อยถวายฌาปนกิจศพท่าน ด้วยเหตุนี้จึงได้พร้อมกันจัดหีบถาวรเพื่อบรรจุศพท่าน

ในวันต่อมาเวลาบ่าย ๔ โมง ประชาชน พระ เณรจำนวนมากมายพร้อมกันสรงน้ำศพท่านเสร็จแล้วใช้ผ้าขาวพับห่อพันองค์ท่านหลายชั้น ภายนอกจีวรที่ครองถวายเรียบร้อยแล้วอาราธนาเข้าในหีบศพถาวร หลังจากนั้นคณะศรัทธามากท่าน มีท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์เป็นประธาน ปรึกษากันตกลงจัดให้มีการสวดมนต์ถวายท่านทุกคืน และมีการแสดงธรรมด้วยในวาระเดียวกัน ส่วนหีบศพท่านด้านหน้าปิดด้วยกระจก เพื่อท่านผู้มาแต่ไกลยังไม่เห็นองค์ท่าน ประสงค์อยากดูย่อมเป็นความสะดวก ไม่เสียใจว่ามาถึงแล้วไม่ได้เห็นท่าน

การสวดมนต์ถวายท่าน มีประชาชนและพระเณรมาร่วมพิธีวันละมาก ๆ งานคราวนี้ได้เห็นน้ำใจพี่น้องชาวสกลนครเรา ทั้งท่านข้าราชการทุกแผนก ตลอดพ่อค้าประชาชนทั่วหน้ากันที่มีศรัทธาแข็งแรงและห้าวหาญในการบริจาค และเอาการเอางานในธุระหน้าที่ไม่มีความย่อท้ออ่อนแอเลย นับแต่วันท่านอาจารย์ไปถึงและมรณภาพจนถึงวันงานถวายฌาปนกิจศพท่าน พี่น้องชาวสกลนครเรา ต่างวิ่งเต้นขวนขวายที่จะให้พระเณรได้รับความสะดวกในปัจจัยสี่ และกิจการใหญ่โตที่ขวางหน้าอยู่ให้สำเร็จไปด้วยดีและมีเกียรติ โดยไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยและสิ้นเปลืองใด ๆ ทั้งสิ้น

พระมากมายที่มากราบนมัสการเยี่ยมศพท่านอาจารย์ในระหว่างก่อนจะถึงวันงานเป็นเวลาสามเดือน และพระเณรอยู่ประจำเพื่อดูแลกิจการจำนวนเป็นร้อยขึ้นไป พี่น้องทั้งหลายมิได้ย่อท้อทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อยต่างพร้อมใจกันมีศรัทธาใส่บาตร จนกว่าพระเณรจำนวนมากจะผ่านไปหมดทุกองค์แทบเป็นลม แม้เช่นนั้นก็ไม่ยอมลดละความเพียร คงพร้อมกันพยายามโดยสม่ำเสมอ อาหารบิณฑบาตไม่เคยบกพร่องเลย มีแต่เหลือเฟือตลอดสาย ไม่ว่าพระเณรจะมาเพิ่มมากเพียงไร ไม่มีวิตกวิจารณ์ว่าอาหารจะบกพร่องขาดเกิน ผู้เขียนเห็นด้วยตาตัวเองตลอดงาน จึงอดที่จะจารึกความดีงามและความพร้อมเพรียงสามัคคีของพี่น้องลงสู่จิตใจอย่างลึกไม่มีวันหลงลืมมิได้

ผู้เขียนไม่นึกไม่ฝันว่าจะได้เห็นความอดทน ความทนทาน ความเสียสละทุกด้านของพี่น้องดังกล่าวขนาดนี้ พอเห็นแล้วถึงใจจำติดตาติดใจไม่ลืมเลย จึงขอชมเชยสรรเสริญพี่น้องชาวสกลนครเราไว้ในที่นี้ด้วยว่า เป็นศรัทธาแม่เหล็กไม่มีย่อหย่อนอ่อนกำลังต่อภาระหน้าที่ทุกด้านในการนี้ ผู้เขียนมีความอบอุ่นไว้วางใจอย่างฝังลึกตลอดมา นับแต่ได้เห็นเหตุการณ์สำคัญครั้งนั้นมาแล้วด้วยตาตัวเอง จึงขอจารึกไว้ในใจตลอดจนอวสาน ไม่มีวันหลงลืมเลย

พระเณรที่มาช่วยดูแลงานที่ควรทำเพื่อเตรียมรับท่านที่มาในงาน โดยมีฆราวาสญาติโยมเป็นแรงงาน ก็น่าเห็นใจทั้งสองฝ่าย เพราะเพียงระหว่างที่ยังไม่ถึงวันงานก็มีพระเณรมากอยู่แล้ว ยิ่งถึงวันงานเข้าจริง ๆ ได้กะการกันไว้ว่า ทั้งพระเณรและฆราวาสที่จะมาในงานนี้ต้องเป็นจำนวนหมื่นขึ้นไป ฉะนั้นจำต้องพากันเตรียมจัดทำปะรำต่าง ๆ ทั้งที่พัก ทั้งโรงครัวไว้มากเท่าที่จะมากได้เพื่อความสะดวกในงาน ซึ่งเป็นงานใหญ่และมีประชาชนจะมาร่วมเป็นจำนวนมาก โดยเริ่มงานตั้งแต่ท่านเริ่มมรณภาพไปจนถึงวันงานก็พอดี

พอจวนวันงานจะมาถึง พระเณรและประชาชนนับวันหลั่งไหลมาทุกทิศทุกทางทั้งใกล้ทั้งไกล จนเจ้าหน้าที่คอยต้อนรับแทบเป็นลม รับไม่หวาดไม่ไหว จวนวันเข้าเท่าไรยิ่งล้นไหลกันมาจนหาที่พักให้ไม่ได้พอกับจำนวนคนและพระเณรที่มา พอถึงวันงานเข้าจริง ๆ บริเวณวัดทั้งกุฎี ทั้งป่ากว้าง ๆ ในวัดเต็มไปด้วยพระเณรที่มาจากที่ต่าง ๆ มองดูกลดขาวเปรี๊ยะไปทั้งป่า เฉพาะภายในวัดสุทธาวาสมีพระเณรทั้งหมดในวันงานกว่า ๘๐๐ ที่พักอยู่ตามวัดต่าง ๆ พอไปมาหาสู่งานได้สะดวกมีจำนวนมากพอดู

เมื่อรวมพระเณรที่มาในงานทั้งพักในวัดและนอกวัดมีจำนวนกว่า ๑,๐๐๐ รูป ส่วนฆราวาสญาติโยมที่พักอยู่ในวัดก็นับไม่ไหว เพราะเหลือหูเหลือตาที่จะนับอ่านได้ ที่พักอยู่ตามร่มไม้ทุ่งนาก็มีแยะ ที่พักอยู่ในตัวเมืองก็มาก ตามโรงแรมต่าง ๆ เต็มไปหมด จนไม่มีโรงแรมให้พักพอกับจำนวนคน เวลามารวมในงานแล้วนับไม่ได้ เพียงคาดคะเนเอาประมาณหลายหมื่น แต่แปลกและ

น่าอัศจรรย์อยู่อย่างหนึ่ง ที่ไม่มีเสียงดังสมคนมากมายเหมือนงานทั้งหลายที่เคยมีกัน ได้ยินเฉพาะเครื่องกระจายเสียงที่ทำการโฆษณาประจำงานในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งเกี่ยวกับงานของวัดเท่านั้น

งานนี้ไม่มีมหรสพคบงันใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะเป็นงานกรรมฐานล้วน ๆ เครื่องไทยทานที่ประชาชนต่างมีศรัทธานำมาสมโภชโมทนาช่วยเหลือในงานนี้ อยากจะพูดว่า กองเท่าภูเขาลูกย่อย ๆ เรานี่เอง ข้าวกี่ร้อยกระสอบ อาหารกี่สิบกี่ร้อยรถยนต์ที่ต่างท่านต่างขนมา มาด้วยกำลังศรัทธาอย่างไม่อัดไม่อั้น ผ้าที่นำมาเพื่อถวายบังสุกุลอุทิศส่วนกุศลถวายท่านอาจารย์ก็อยากจะพูดว่า กองใหญ่ยิ่งกว่าโรงงานทอผ้าเสียอีก ซึ่งผู้เขียนก็ไม่เคยไปเห็นโรงงานทอผ้าเลย ไม่ทราบว่าใหญ่โตขนาดไหน แต่กองผ้าของคณะศรัทธาทั้งแผ่นดินที่ต่างท่านต่างนำมานี้รู้สึกมากกว่านั้น จึงกล้าเดาด้วยความกล้าหาญไม่กลัวผิด

ตอนนี้ขออภัยท่านผู้อ่านมาก ๆ ด้วยผู้เขียนชักเพ้อไป เพราะความภูมิใจในไทยทานของท่านนักใจบุญทั้งหลาย ไม่นึกว่าคนไทยเราจะเป็นนักใจบุญถึงขนาดนั้น เห็นเครื่องแสดงน้ำใจออกมาแล้วจึงอัศจรรย์ท่านศรัทธาทั้งหลายมาจนบัดนี้ ว่าคนไทยเราเป็นนักเสียสละ นักสังคหวัตถุคือนักให้ทานอย่างไม่อั้นไม่เสียดาย ฉะนั้น เมืองไทยเราแม้จะเป็นเมืองเล็กในสายตาของเมืองใหญ่ทั้งหลาย แต่การเสียสละให้ทานด้วยศรัทธาและด้วยความเมตตานี้ แม้แต่เมืองใหญ่ ๆ ก็สู้ไม่ได้ สมกับเมืองไทยเป็นเมืองพุทธศาสนาที่สั่งสอนคนให้มีความเมตตาต่อกัน เมืองไทยเราจึงเป็นเมืองของคนมีอัธยาศัยกว้างขวาง ไม่คับแคบตีบตันตลอดมาแต่ดึกดำบรรพ์

งานนี้ก็เช่นกัน เป็นงานที่สมบูรณ์พูนผลเสียทุกอย่าง จากบรรดาศรัทธาผู้เสียสละทั้งหลายต่างมาบริจาคให้ทานอย่างไม่อั้น หม้อข้าวหม้อแกง อาหารคาวหวานต่าง ๆ เห็นแล้วเลยน่ากลัวมากกว่าจะน่าฉัน เพราะใหญ่โตมาก หิ้วคนเดียวไม่ไหว ต้องช่วยกันหิ้วหรือหามเข้ามาสู่ปะรำที่พระท่านฉัน

ทำเลที่ฉันต้องจัดหลายแห่ง แห่งละประมาณ ๓๐–๔๐ องค์บ้าง ๕๐–๖๐ องค์บ้าง ทั่วไปหมด ตามกุฎีพระเถระบ้าง แห่งละ ๙–๑๐ องค์ แต่สะดวกในการจัดแจกอาหารที่ไม่ต้องจัดสำรับให้วุ่นวายและสิ้นเปลืองสำรับและถ้วยชาม เพราะมีแต่พระกรรมฐานเสียมากราว ๙๐ เปอร์เซ็นต์ ที่ต้องจัดสำรับถวายก็มีพระผู้ใหญ่ฝ่ายปกครองและพระผู้ติดตามไม่มากนัก เมื่อยกหม้อข้าวหม้อแกงถวายพระท่านแล้วก็จัดใส่บาตรกันเอง คาวหวานรวมลงในบาตรใบเดียวเท่านั้น เพราะปกติท่านเคยฉันสำรวมอยู่แล้ว

อาหารมีมากจนเหลือเฟือ ตลอดงานไม่มีอดอยากขาดแคลนเลย ด้วยอำนาจศรัทธาของพุทธศาสนิกชน และอำนาจบารมีท่านอาจารย์มั่นท่านคุ้มครองรักษา ไม่เคยปรากฏว่ามีการดื่มเหล้าเมาสุราและทะเลาะวิวาทฆ่าตี และฉกลักขโมยปล้นจี้สิ่งของของกันและกันเลย

เมื่อเก็บสิ่งของที่มีผู้ทำตกหายได้ ก็นำไปมอบกองโฆษณาให้ประกาศหาเจ้าของ ถ้าเป็นสิ่งของมีค่า ผู้โฆษณาไม่บอกรูปลักษณะ เป็นเพียงประกาศให้ทราบว่าของมีค่าของท่านผู้ใดตกหายเชิญมาติดต่อแสดงหลักฐานที่กองโฆษณา ถ้ารูปลักษณะตรงกันแล้วก็มอบให้เจ้าของไป ถ้าเป็นสิ่งของธรรมดาก็บอกชื่อสิ่งของหรือรูปลักษณะให้เจ้าของมารับเอาไป ถ้าเป็นเงินก็บอกเพียงว่าเงินตกหาย ไม่บอกจำนวนหรือสิ่งบรรจุเงิน เช่น กระเป๋า เป็นต้น ให้เจ้าของมาบอกจำนวนและสิ่งบรรจุเอาเอง เมื่อบอกได้ถูกต้องก็มอบให้เจ้าของไปตามธรรมเนียม

งานนี้มี ๓ คืนกับ ๔ วัน และงานนี้เป็นงานที่แปลกและอัศจรรย์เป็นพิเศษ คือคนมามากต่อมากแต่ไม่มีการส่งเสียงหนึ่ง ไม่ทะเลาะวิวาทฆ่าตีกันหนึ่ง ไม่มีการขโมยของกันล้วงกระเป๋ากันหนึ่ง เก็บสิ่งของมีค่าได้ยังอุตส่าห์นำไปมอบให้เจ้าหน้าที่กองโฆษณาหนึ่ง ไม่มีคนดื่มเหล้าเมาสุรามาอาละวาดเกะกะในบริเวณงานหนึ่ง พระเณรก็สงบเสงี่ยมงามตาน่าเคารพเลื่อมใสหนึ่ง แต่ละข้อยากจะมีในงานหนึ่ง ๆ จึงอดจะเรียกว่าเป็นงานแปลกมิได้

ตอนกลางคืนราว ๒ ทุ่มมีการสวดมนต์และมาติกาบังสุกุลถวายท่านทุกคืน และมีการแสดงธรรมทุกคืน ตอนเช้าหลังจากเสร็จแล้วมีการมาติกาบังสุกุลไปเรื่อย ๆ ไม่ค่อยมีกำหนดเวลาตายตัวนัก เพราะศรัทธาและพระเณรมีมาก ถ้าจะรอทำตามเวลาคงไม่ทันกับเหตุการณ์ ดังนั้นจึงเปิดโอกาสให้ตามแต่ท่านผู้ใดจะมีศรัทธานิมนต์พระมากน้อยได้ตามกำลังและเวลาที่ต้องการ การนิมนต์พระต้องผ่านทางกองโฆษณาทำหน้าที่แทน ถ้าจะเที่ยวตามนิมนต์เป็นไม่เจอพระองค์ที่ต้องการ เพราะพระมากต่อมาก ที่จำต้องนิมนต์ทางเครื่องกระจายเสียงโดยเห็นว่าเป็นความสะดวกกว่า เพราะรายชื่อของพระเณรที่มาในงาน ทางกองบัญชีพระได้จดชื่อและฉายาท่านไว้พร้อมแล้วแต่ขณะท่านมาถึงวัดทีแรก ทั้งนี้เนื่องจากกองโฆษณาได้ประกาศอยู่เสมอว่า พระเณรอาคันตุกะที่เข้ามาในงานขอนิมนต์ไปแจ้งรายชื่อและฉายาที่กองโฆษณาทุกรูปไป มีเจ้าหน้าที่เตรียมรอคอยอยู่พร้อมแล้ว เพื่อทราบจำนวนพระเณรที่มาในงานนี้ เวลานิมนต์ในกิจธุระจะได้ถูกกับชื่อและฉายาของพระเณรองค์นั้น ๆ

การบิณฑบาตของพระในงานนี้ นอกจากวันงานท่านไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ แถวนั้นและไปในเมือง วันงานคณะศรัทธาทั้งหลายอาราธนานิมนต์ท่านรับบิณฑบาตตามบริเวณงาน นอกวัดบ้างในวัดบ้าง หลายแห่งที่ศรัทธาเตรียมใส่บาตรท่าน งานนี้ท่านทำพิธีเปิดมีกำหนด ๓ คืนกับ ๔ วัน ซึ่งเริ่มแต่วันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๓ ถวายฌาปนกิจศพท่านคืนของวันขึ้น ๑๓ ค่ำราว ๖ ทุ่ม พอรุ่งเช้าของวันขึ้น ๑๔ ค่ำก็เป็นวันเก็บอัฐิท่าน ส่วนวันที่และเดือนอะไรนั้นจำไม่ค่อยได้ กรุณานำไปเทียบกับปฏิทินร้อยปีอาจพอทราบได้

การดำเนินงานเกี่ยวกับมาติกาบังสุกุลอุทิศถวายท่านนั้น เริ่มมาแต่วันเริ่มงานเรื่อยมาทั้งกลางวันกลางคืนไม่มีกำหนดตายตัว ดังที่เรียนมาบ้างแล้ว เพราะท่านที่ศรัทธาจะถวายบังสุกุลมีมากต่อมาก จะรอให้ทำตามกำหนดเวลารู้สึกไม่สะดวก เพราะท่านที่มาในงานโดยมากมาจากที่ไกล ๆ กันทั้งนั้น เมื่อมาถึงควรจะทำได้เมื่อไร ควรเปิดโอกาสให้บำเพ็ญตามความสะดวก ท่านผู้ใดต้องการพระหรือเณรจำนวนเท่าไร ก็ติดต่อกับหน่วยโฆษณาให้อาราธนานิมนต์ให้ รู้สึกเป็นความสะดวกและได้ถือปฏิบัติทำนองนี้ตลอดงาน

ส่วนเมรุเป็นที่บรรจุศพท่าน ได้จัดขึ้นในบริเวณที่พระอุโบสถอยู่เวลานี้ รู้สึกสวยงามมากสมเกียรติ ทำเป็นจตุรมุข มีลวดลายแปลกประหลาดมาก ผู้เขียนไม่ชำนาญในรูปลักษณะตลอดชื่อของลวดลายต่าง ๆ ที่นายช่างผู้ชำนาญงานทำถวายท่าน ถ้าจำไม่ผิดวันขึ้น ๑๑ ค่ำ เป็นวันอาราธนาท่านไปสู่เมรุ ก่อนหน้าเล็กน้อยบรรดาลูกศิษย์ทั้งพระและประชาชนได้พร้อมกันทำวัตรขอขมาโทษท่านเป็นที่เรียบร้อย หลังจากนั้นก็อาราธนาไปสู่เมรุ ตอนนี้คงอดทนไม่ไหว ได้เกิดโกลาหลวุ่นวายกันขึ้นอีกจนได้ คราวนี้เป็นคณะลูกศิษย์ฝ่ายฆราวาสหญิงชาย พอเริ่มอาราธนาท่าน

เคลื่อนที่ไปสู่เมรุ ต่างมีอากัปกิริยาที่ไม่ค่อยแจ่มใสขึ้นมาในขณะนั้น น้ำหูน้ำตากิริยาเศร้าโศกและเสียงร้องไห้เริ่มแสดงออกเป็นลำดับ

นับแต่ขณะท่านเคลื่อนจากที่ไปสู่เมรุรู้สึกวุ่นวายสับสนพอดู ในสังคมแห่งความวิโยคพลัดพรากจากไปแห่งท่านผู้มีบุญหนาเมตตาราวมหาสมุทรสุดขอบเขตไม่มีประมาณ บรรดาลูกศิษย์บริวารต่างร้องไห้ด้วยความอาลัยเสียดาย เพราะครั้งนี้เป็นครั้งสุดท้ายในการพลัดพรากจากร่างกายหายสูญความสมมุติที่เคยก่อภพก่อชาติ พาให้ได้นามว่าเกิด แก่ เจ็บ ตาย ต่อกันเป็นสายยาวเหยียดไม่มีเบื้องต้น เบื้องปลาย ท่านอาจารย์ได้ทำลายกงกรรมของวัฏจักรเสียสิ้นแล้ว บัดนี้ก้าวเข้าสู่เมืองแก้วอันประเสริฐคือพระนิพพาน ไม่มีวันกลับมาวุ่นวายกับกองสังขารอันเป็นสถานที่หลั่งน้ำตาอีกต่อไป

บรรดาลูกศิษย์ที่ร้องไห้ถึงท่านครั้งนี้ เพราะความเคารพรักเสียดายที่ได้เคยประสิทธิ์ประสาทธรรมโสรจสรงประพรมดวงใจให้หายง่วงเหงาเมามัว พอมีสติระลึกบาปบุญได้ก็ระลึกถึงพระคุณท่าน อยากได้ไว้เป็นแก้วบูชาเป็นขวัญตาขวัญใจต่อไปอีก ต่อเมื่อสุดวิสัยจะห้ามได้ จึงขอถวายน้ำใจเป็นความอาลัยรักด้วยน้ำตาเป็นเครื่องสักการบูชาว่า คณะลูกศิษย์เหล่านี้บุญน้อย แต่ยังมีวาสนาบารมีได้มาพบเห็น ในคราวพลัดพรากจากไปของท่านผู้ทรงมหาคุณบุญหนักศักดิ์ยิ่งเป็นผู้สิ้นกิเลสถึงความวิเศษศักดิ์สิทธิ์สมัยปัจจุบันที่แสนหาได้ยาก นาน ๆ ถึงจะได้พบเห็นเป็นขวัญตาขวัญใจที่ใฝ่ฝันมานานสักองค์หนึ่ง

แม้ท่านได้ผ่านพ้นกองทุกข์ในสงสารถึงพระนิพพานอันเป็นบรมสุขแล้ว ก็ขออาราธนาเมตตาโปรดโสรจสรงมวลสัตว์ผู้ยากจน ซึ่งกำลังตกอยู่ในความสุดวิสัย ได้แต่พากันร้องไห้พิไรรำพันถึงอยู่เวลานี้บ้างเถิดเจ้าพระคุณบุญล้นฝั่ง ซึ่งฝังเพชรไว้ในหัวใจ เมื่อใดพวกข้าพเจ้าทั้งหลายจะพอมีทางรอดตาข่ายแห่งมาร ได้มีวาสนาถึงพระนิพพานตามพระคุณท่านก็ไม่มีทางทราบได้เพราะกรรมหนักกรรมหนาเกิดมาอาภัพวาสนา จึงเพียงได้มาชมบารมีพระคุณท่านเป็นขวัญใจบูชาไว้ด้วยน้ำตาดังที่เป็นอยู่ขณะนี้แล เหล่านี้เป็นคำร้องไห้วิงวอนปรารถนาของพุทธบริษัททั้งหลาย ที่แสนอาลัยเสียดายในความพลัดพรากจากไปของท่าน จนศพท่านที่อาราธนาเข้าสู่เมรุเป็นที่เรียบร้อยแล้ว อาการที่น่าเวทนาสงสารเหล่านั้นจึงค่อย ๆ สงบลง

พอได้เวลาที่กำหนดไว้ ๖ ทุ่มคือเที่ยงคืน ก็พร้อมกันเริ่มถวายเพลิงจริง แต่ผู้คนในขณะนั้นประหนึ่งจะล้นแผ่นดินแออัดยัดเยียดเบียดเสียดกันจนจะหาทางเดินไม่ได้ เพราะต่างคนต่างมุ่งอยากดูอยากเห็นในวาระสุดท้ายเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ใจไปนาน ฉะนั้นจึงพากันเฝ้ารออยู่จนถึงเวลาที่กำหนดไว้ พอถึงเวลาถวายเพลิงท่านจริง ขณะนั้นปรากฏมีเมฆก้อนหนึ่งขนาดย่อม ๆ ไหลผ่านเข้ามาและโปรยละอองฝนมาเพียงเบา ๆ พร้อมกับขณะที่ไฟเริ่มแสดงเปลวและโปรยอยู่ประมาณ ๑๕ นาที เมฆก็ค่อย ๆ จางหายไปในท่ามกลางแห่งความสว่างแห่งแสงพระจันทร์ข้างขึ้น

จึงเป็นที่น่าประหลาดและอัศจรรย์อย่างสุดจะคาดจะเดาได้ถูก ว่าทำไมจึงดลบันดาลให้เห็นเป็นความแปลกหูแปลกตาขึ้นมาในท่ามกลางความสว่างแห่งแสงเดือนเช่นนั้น เพราะปกติฟ้าก็แจ้งขาวดาวสว่างในฤดูแล้งธรรมดาเราดี ๆ นี่เอง แต่พอถึงเวลาเข้าจริง ๆ มีเมฆลอยมาและมีละอองฝนโปรยปรายลงมา ทำให้แปลกตาสะดุดใจระลึกไว้ไม่ลืมจนบัดนี้ เหตุการณ์ทั้งนี้บรรดาท่านที่อยู่ในวงงานขณะนั้น ไม่มีใครกล้าปฏิเสธได้ว่าไม่จริง เรื่องมิได้เป็นไปในทำนองนั้น เป็นแต่

ผู้เขียนอุตริขึ้นมาเอง เหตุการณ์ดังกล่าวนี้ ผู้เขียนประสบมาเองอย่างประจักษ์ตาและสะดุดใจตลอดมา พอท่านที่อยู่ในวงงานขณะนั้นได้อ่านตอนนี้ อย่างไรต้องเพิ่มความจำและความสะดุดใจขึ้นมาในทันทีว่า เหตุการณ์ได้เป็นอย่างนั้นจริง ๆ

การถวายเพลิงท่านมิได้ถวายด้วยฟืนหรือถ่านดังที่เคยทำกันมา แต่ถวายด้วยไม้จันทน์ที่มีกลิ่นหอม ซึ่งบรรดาศิษย์ท่านผู้เคารพเลื่อมใสในท่าน สั่งมาจากฝั่งแม่น้ำโขงประเทศลาวเป็นพิเศษจนเพียงพอกับความต้องการและผสมด้วยธูปหอมเป็นเชื้อเพลิงตลอดสาย ผลเป็นความเรียบร้อยเช่นเดียวกับที่เผาด้วยฟืนหรือถ่าน นับแต่ขณะเริ่มถวายเพลิงท่านได้มีกรรมการทั้งพระและฆราวาสคอยดูแลกิจการอยู่เป็นประจำตลอดงานนั้น และมีการรักษาอยู่ตลอดไป จนถึงเวลาเก็บอัฐิท่าน

เวลา ๙ น.ของวันรุ่งขึ้นก็เริ่มเก็บอัฐิท่านและแจกไปตามจังหวัดต่าง ๆ ที่มีผู้มาในงานนี้เพื่อนำไปเป็นสมบัติกลาง ๆ โดยมอบกับพระในนามของจังหวัดนั้น ๆ เชิญไปบรรจุไว้ในสถานที่ต่าง ๆ ตามแต่จะเห็นควร ส่วนประชาชนก็มีการแจกเหมือนกัน แต่คนมากต่อมากไม่อาจปฏิบัติได้โดยทั่วถึง เท่าที่จำได้ผู้มาในนามของจังหวัดนั้น ๆ และได้รับแจกอัฐิท่านไปมี ๒๐ กว่าจังหวัด

ตอนเก็บอัฐิท่านพึ่งผ่านไปนั้น ก็น่าสงสารประชาชนอย่างพูดไม่ออกบอกไม่ถูกอีกวาระหนึ่ง ซึ่งทำให้ประทับตาประทับใจอย่างมาก คือพอคณะกรรมการเก็บอัฐิท่านเสร็จเรียบร้อยลงเท่านั้น ผู้คนชายหญิงต่างชุลมุนวุ่นวายกันเข้าเก็บกวาดเอาเถ้าและถ่านที่เศษเหลือจากที่เก็บแล้วไปสักการบูชา ได้คนละเล็กละน้อย จนสถานที่นั้นเตียนเกลี้ยงยิ่งกว่าล้างด้วยน้ำและเช็ดถูให้เกลี้ยงเสียอีก พอได้ออกมาต่างคนต่างยิ้มแย้มแจ่มใสดีใจอย่างบอกไม่ถูก เหมือนตัวจะเหาะลอยในขณะนั้น มองดูในมือต่างคนต่างกำแน่นราวกับจะมีใคร ๆ มาแย่งชิงเอาดวงใจในกำมือไปเสียฉะนั้น นี้เป็นเหตุการณ์ที่น่าสงสารสังเวชอีกเหตุการณ์หนึ่ง ไม่ด้อยกว่าเหตุการณ์ทั้งหลายที่ผ่านมาในงานท่านอาจารย์มั่นครั้งนี้

แล้วยังครั้งสุดท้ายแถมเข้าไปอีก คือก่อนจะพากันกลับไปถิ่นฐานบ้านเรือนของตน ๆ โดยมากพากันไปกราบลาท่านอาจารย์ที่เมรุ ซึ่งเป็นความมั่นว่า ท่านย้ายจากศาลาไปอยู่เมรุแล้วขณะก้มกราบท่านถึงวาระที่สามจบลงต่างพากันนั่งนิ่งไปครู่หนึ่ง เป็นลักษณะรำพังรำพันด้วยความอาลัยเสียดายอย่างสุดซึ้ง แล้วแสดงอาการไว้อาลัยด้วยน้ำตาสะอึกสะอื้นอย่างน่าสงสาร คิดถึงใจเราใจท่านที่มีความรู้สึกคิดนึกและกตัญญูกตเวทีในท่านผู้ทรงพระคุณอย่างล้นพ้น ก็อดที่จะกลั้นความอาลัยเสียดายไว้ไม่ได้เช่นเดียวกัน พอคณะนั้นผ่านออกมาด้วยความเศร้าโศกหน้าชุ่มด้วยน้ำตา คณะนี้ก็ก้าวเข้าไปกราบลาท่าน ด้วยกิริยาท่าทางของคนที่มีความจงรักภักดีและเศร้าโศกเพราะความวิโยคพลัดพรากแห่งสิ่งที่เทิดทูนบนหัวใจ ได้จากไปไม่มีวันกลับคืน เป็นความสับเปลี่ยนเวียนกันไปมาอยู่ที่บริเวณเมรุท่านเป็นชั่วโมง ๆ กว่าเรื่องที่น่าสงสารสังเวชจะสงบลง จึงทำให้ปลงธรรมสังเวชอย่างติดตาติดใจตลอดมา

รวมความแล้วใจเป็นธรรมชาติที่ใหญ่โตกว่าอะไรในโลก เรื่องและอาการทั้งหลายที่เป็นมาเหล่านี้ เป็นสาเหตุมาจากใจอันเป็นรากฐานสำคัญ ประชาชนพระเณรจำนวนหมื่น ๆ ที่มาในงานนี้ก็เรื่องหัวใจพาให้มา ท่านอาจารย์ที่เป็นจุดดึงดูดจิตใจของประชาชน ก็ขึ้นอยู่กับท่านเป็นใจที่บริสุทธิ์หรือธรรมทั้งดวง ซึ่งใคร ๆ ปรารถนากันทั่วโลก จึงเป็นเครื่องดึงดูดจิตใจของคนผู้รู้จักบุญ

บาปให้คิดอยากมากราบไหว้บูชาท่าน แม้ไม่ได้ส่วนกุศลชนิดตักตวงเอาตามใจหวัง ก็ยังพอเป็นอุปนิสัยปัจจัยสืบต่อภพแห่งความเป็นมนุษย์อย่าให้ขาดสูญสิ้นซากไปเสียทีเดียว ยังดีกว่าเป็นคนหน้าด้านไปแย่งเกิดในกำเนิดสัตว์นรกและสัตว์เดียรัจฉานเป็นร้อยเป็นพันชนิดไม่มีประมาณ เสวยความทุกข์ทรมานในภพนั้น ๆ ตลอดอนันตกาล ไม่มีวันหลุดพ้นไปได้ ซึ่งเป็นการเกิดมาเหยียบย่ำซ้ำเติมตัวเองไม่มีชิ้นดี พอเป็นที่ยึดที่อาศัยได้ในภพหนึ่ง ๆ บ้างเลย ที่เรียกว่าเป็นคนหมดหวัง

ด้วยเหตุนี้เรื่องในสากลโลกจึงรวมลงที่ใจ เป็นผู้ควบคุมเครื่องจักรน้อยใหญ่ให้สิ่งทั้งหลายหมุนไปตามวิถีทางเดินของใจ ที่หนักไปในทางใด ถ้าใจหนักไปในทางดีทุกสิ่งที่ทำลงไปย่อมให้ผลเป็นสุขโดยสม่ำเสมอทั้งปัจจุบันและอนาคต ปรากฏแต่ความมีหวังและสมหวังเรื่อยไปไม่ขัดสนจนตรอก จะออกซอกไหนซอยใดก็เป็นซอกเป็นซอยที่คอยอำนวยความสะดวกปลอดภัยให้ผู้เป็นเจ้าของได้รับความสุขความเจริญเสมอไป จนถึงแดนแห่งความสมหวัง คือเกิดทุกภพทุกชาติมีแต่ความสมหวังตลอดไป ดังครูบาอาจารย์ที่มีคนเคารพเลื่อมใสและระลึกถึงท่านเป็นขวัญใจอยู่เวลานี้

เพราะใจท่านเป็นใจกุศลแต่ขั้นต้นจนถึงขั้นสูงสุด ที่คนทั้งหลายสรรเสริญท่านอย่างสมเกียรติว่าท่านปรินิพพานก็มีอยู่มาก คำว่าปรินิพพานนี้จะมีได้เฉพาะท่านผู้สิ้นกิเลสอาสวะโดยสิ้นเชิงแล้วเท่านั้น ท่านสิ้นความสืบต่อแห่งสังขารไม่มีลมปราณเหมือนเวลายังมีชีวิตอยู่ โลกทั้งหลายเรียกว่า "ตาย" แต่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ท่านตาย โลกเรียกว่า "ปรินิพพาน" ท่านอาจารย์มั่นก็มีคนถวายเกียรติท่านว่าปรินิพพานมากเหมือนกัน ผู้เขียนไม่มีเหตุผลที่ควรจะนำมาคัดค้าน จำต้องยอมจำนนและอนุโมทนาตามคำที่โลกถวายเป็นเกียรติท่านในวาระสุดท้าย เพราะเท่าที่เคยได้อยู่และรับโอวาทท่านตลอดมาเป็นเวลานานปีพอสมควร ก็ไม่มีที่ค้านธรรมท่านได้เลย นอกจากทำให้ซึ้งใจอย่างบอกไม่ถูก ว่าเป็นอมตธรรมอย่างสมบูรณ์ที่ออกมาจากใจที่บริสุทธิ์จริง ๆ เท่านั้น ฉะนั้นใจประเภทนี้จึงหาไม่มีในโลกมนุษย์ปุถุชนเรา ร้อยทั้งร้อยไม่มีเจอเลย ถ้าต้องการเจอก็จำต้องพยายามชำระแก้ไขใจของปุถุชนให้กลายเป็นใจอริยชนขั้นสุดยอดขึ้นมา ใจดวงนั้นอยู่ที่ไหนก็อยู่อย่างอริยจิตอริยธรรมตลอดเวลาอกาลิโก

ที่ว่าใจเป็นใหญ่กว่าสิ่งทั้งหลายในโลกนั้น คือใจเป็นผู้ปกครองสมบัติทั้งมวล แต่สิ่งทั้งหลายดังกล่าวดีหรือชั่วต้องขึ้นอยู่กับใจผู้เป็นใหญ่และรับผิดชอบ ถ้าใจพาชั่ว โลกแม้จะใหญ่โตเพียงไรก็มีทางบรรลัยได้อย่างไม่มีปัญหา ดังนั้นใจจึงควรได้รับการอบรมหรือศึกษา พอจะปกครองตัวปกครองโลกให้เป็นไปโดยความสะดวกปลอดภัยเท่าที่ควร ตัวก็เป็นบุคคลน่าอยู่ ไม่เดือดร้อนรำคาญ โลกก็เป็นโลกน่าอยู่ ไม่เป็นโลกที่ยุ่งเหยิงวุ่นวายจนเกินไป

พอถวายเพลิงท่านอาจารย์มั่นผ่านไปแล้ว ปรากฏว่าพระเณรสายของท่านมีความกระวนกระวายระส่ำระสายมากพอดู เพราะปราศจากที่พึ่งที่ยึดทางใจ ระเหเร่ร่อนไปทางทิศใต้ทิศเหนือเหมือนว่าวเชือกขาดอยู่บนอากาศฉะนั้น เพราะความร้อนรุ่มกลุ้มใจเหมือนพ่อแม่ตายจาก มีแต่ลูกกำพร้าตัวเล็ก ๆ ไม่มีความรู้ความสามารถปกครองตนได้ ฉะนั้นวงคณะปฏิบัติสายของท่านรู้สึกสั่นสะเทือนไปมากในระยะที่ผ่านไปใหม่ ๆ กว่าจะจับกันเป็นกลุ่มเป็นกอเป็นหลักเป็นฐานได้ก็นับว่าพอเห็นโทษแห่งความไม่มีครูอาจารย์มากพอดู ฉะนั้นการผ่านไปของครูบาอาจารย์องค์มีคุณสมบัติสำคัญแต่ละองค์มิใช่เรื่องเล็กน้อย เป็นความสะเทือนในวงพระสงฆ์และผู้ปฏิบัตินั้น ๆ

มาก จนอาจพูดได้ว่าแผ่นดินถล่มไปพักหนึ่ง ถ้าคณะลูกศิษย์มีความสามารถตั้งตัวได้ด้วยข้อปฏิบัติและทางจิตใจพอทรงตัวและทรงหมู่คณะไว้ได้ ไม่เดือดร้อนเหลวไหลในกาลต่อไป

การสูญเสียท่านผู้เป็นหัวหน้าที่ดี ไม่ว่าทางครอบครัว สังคม บริษัทห้างร้าน วงราชการงานแผ่นดินแผนกต่าง ๆ และคณะสงฆ์ ตลอดวงพระปฏิบัติทุก ๆ แขนง ย่อมเป็นความสูญเสียอันใหญ่หลวงไปตาม ๆ กัน ผู้น้อยซึ่งหวังความเจริญก้าวหน้าทั้งปัจจุบันและอนาคต จึงไม่ควรนิ่งนอนใจในการเตรียมตัวเตรียมใจไว้ต้อนรับสถานการณ์ต่าง ๆ ที่จะต้องประสบอยู่โดยดีในวันหรือเวลาหนึ่งแน่นอน ผู้เขียนได้เห็นโทษครั้งยิ่งใหญ่สมัยท่านพระอาจารย์มั่นมรณภาพผ่านไปเพียงองค์เดียวเท่านั้น แต่ในสายตาและความรู้สึกปรากฏว่า ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องท่านมีความซบเซาเหงาหงอย และอยากจะพูดว่าล้มละลายไปตาม ๆ กันมากมาย ทั้งนักบวชและฆราวาส จนไม่อาจประมาณได้ เช่นเดียวกับสิ่งก่อสร้างที่ส่วนมั่นคงได้ถูกทำลายลง ส่วนอื่น ๆ ก็พลอยเสียหายไปด้วยฉะนั้น

ผู้เขียนได้รับความกระเทือนใจอย่างหนักมาแต่ครั้งนั้น จึงทำให้หวั่นวิตกต่ออนาคตของพระเณรในวงปฏิบัติที่ขาดครูอาจารย์ผู้ให้ความร่มเย็น ว่าเป็นทางไหลมาแห่งความเสื่อมเสียได้อย่างง่ายดาย ถ้าไม่รีบเร่งตักตวงเสียแต่ขณะนี้ที่กำลังมีครูอาจารย์คอยแนะนำสั่งสอนอยู่ เวลาท่านจากไป ตัวเราเองแม้ยังมีลมหายใจอยู่แต่ไม่มีหลักยึดก็เท่ากับตายทั้งเป็น ผู้เขียนได้เคยเห็นโทษของตัวที่ไม่เป็นท่ามาแต่ครั้งนั้นแล้วว่าเหลวจริง ๆ ด้วยมรสุมประดังกันเข้าพัดผันดวงใจ มรสุมลูกหนึ่งพัดมาว่าเราหมดที่พึ่งแล้ว ลูกหนึ่งพัดมาว่าต่อไปนี้เราจะพึ่งใคร ลูกหนึ่งพัดมาว่าท่านไปแล้วสบายหายห่วงส่วนเรายังอยู่แต่ลมหายใจ แต่ใจเหมือนคนตายแล้ว เพราะขาดหลักยึดและขาดอย่างหมดหวังเคว้งคว้างเกาะอะไรไม่ติดเลย ลูกหนึ่งพัดมาว่าอะไร ๆ มันจะสุดจะสิ้นไปตามท่านเสียแล้ว ลูกหนึ่งว่าต่อไปนี้เราจะอยู่กับใคร พ่อก็จากไปเสียแล้ว

ลูกหนึ่งว่าคราวนี้ถึงคราวล่มจมของเราเสียแล้วหรือ จึงพอจะตั้งไข่พ่อก็มาตายจาก กรรมเราหนักเอาเสียจริง ๆ คราวนี้ ลูกหนึ่งอุทานออกมาว่า โอ้โฮ เจ้ากรรมช่างทรมานคนอนาถาถึงขนาดนี้เชียวหนอ ลูกหนึ่งว่าตายจมแน่แล้วคราวนี้ซึ่งเป็นคราวหัวเลี้ยวหัวต่อเสียด้วย ระหว่างกิเลสกับธรรมกำลังรบกันอย่างเต็มกำลัง มีท่านอาจารย์เป็นผู้เมตตาช่วยอุบายการรบอยู่ทุกเวลาต่อไปใครจะมีแก่ใจมาเมตตาช่วยเหลือเราอีก เราไม่เคยมีความทุกข์จนหาทางออกไม่ได้เหมือนคราวนี้ นี่เป็นคราวตกนรกหลุมความหมดหวังพัดผันหัวใจให้ขาดดิ้นสิ้นความหมาย ยังไม่ตายแต่ทำให้สิ้นความหวังเสียทุกอย่างในคราวนี้

ทั้งนี้เป็นเหตุการณ์ที่เกิดแก่ผู้เขียนในครั้งท่านอาจารย์มั่นมรณภาพลงไป ทำให้เข็ดหลาบกราบไหว้ ไม่อยากให้วงคณะปฏิบัติต้องประสบความทุกข์ทรมานดังที่เคยประสบมาแล้วทั้งที่ยังไม่มีหลักยึดพอจะพึ่งตัวเองได้ จึงได้พยายามเตือนหมู่คณะเสมอมา กลัวว่าจะนอนหลับทับสิทธิ์ที่ควรจะได้จะถึงจนเกินไป บทเวลาตะวันอัสดงคตแล้วจึงจะวิ่งหาที่พึ่งเพื่อหลบซ่อนผ่อนคลาย กลัวจะตายทั้งเป็นดังที่เคยเห็นมาแล้ว ไม่ประสงค์จะให้หมู่คณะพบเห็นด้วยอีก จึงรีบช่วยตักเตือนให้พากันรีบเร่งความเพียรเวลาเดือนยังสว่างไสว ใจยังกำลังเอางาน สังขารก็กำลังอำนวย แม้เจ้าตัวประสงค์ความร่ำรวยศีลธรรมตลอดมรรคผลนิพพานก็ยังพอทำได้ ไม่เป็นคนทุกข์ไร้เข็ญใจทั้งที่สมบัติมีอยู่เต็มโลกตลอดมา

อัฐิท่านพระอาจารย์มั่นกลายเป็นพระธาตุ

เมื่อต่างท่านที่ได้รับแจกอัฐิท่านอาจารย์ไปแล้ว ต่างก็เชิญไปไว้ในสถานที่ควรของตน ๆ เพื่อสักการบูชาแทนองค์ท่าน หลังจากนั้นเรื่องก็ค่อยเงียบหายไป เพราะต่างคนต่างพรากจากกันในคราวเป็นไปสู่ถิ่นฐานบ้านเรือนของตน จนกาลล่วงไปแล้ว ๔ ปี คุณวัน คมนามูล เจ้าของร้านศิริผลพานิชและโรงแรมสุทธิผล จังหวัดนครราชสีมา ไปถวายผ้าป่าจังหวัดสกลนคร ได้รับแจกอัฐิส่วนบนของท่านอาจารย์มั่นชิ้นหนึ่งจากเจ้าอาวาสวัดสุทธาวาส ซึ่งเป็นวัดที่ท่านอาจารย์มั่นมรณภาพ กลับมาถึงบ้านได้เชิญอัฐิชิ้นนั้นรวมลงในผอบอันเดียวกันกับที่บรรจุอัฐิท่านอาจารย์อยู่แล้วแต่สมัยได้รับแจกมาจากงานศพท่าน

พอเปิดผอบออกเท่านั้น สิ่งที่ไม่เคยคาดฝันก็ปรากฏขึ้นในผอบคือ อัฐิชุดแรกที่ได้รับแจกไปจากงานศพท่านได้กลายเป็นพระธาตุเสียหมด เจ้าของเกิดความอัศจรรย์จนตัวแทบลอย เมื่อเห็นเหตุการณ์เช่นนั้นจึงให้คนรีบไปดูอัฐิส่วนที่เก็บไว้โรงแรมสุทธิผลอีก ที่นั้นก็กลายเป็นพระธาตุเช่นกันอีก รวมทั้งสองแห่งจึงเป็นพระธาตุ ๓๔๔ องค์ ยังเหลือติดผอบอยู่บ้างเป็นผง ๆ เล็กน้อย ต่อมาไม่นานนัก จำนวนผงนั้นก็ได้กลายเป็นพระธาตุเสียจนหมดอีก จึงรวมเป็นพระธาตุจากอัฐิของท่านพระอาจารย์มั่น ๓๔๔ องค์ นี้เป็นรายแรกที่ปรากฏความอัศจรรย์จากอัฐิกลายเป็นพระธาตุ

จากนั้นเรื่องก็เล่าลือไปทุกหนทุกแห่ง ผู้คนทราบถึงไหนก็มาขอพระธาตุกับคุณวันไปสักการบูชากันถึงนั่น คุณวันเองก็เป็นคนมีนิสัยใจบุญอยู่แล้ว จึงเห็นใจท่านที่มาขอและแจกกันไปคนละเล็กละน้อย คือคนละ ๑ องค์บ้าง ๒-๓ องค์บ้าง ผู้เขียนคุณวันก็ได้กรุณาให้ไปสองครั้ง ครั้งแรก ๕ องค์ ครั้งที่สอง ๒ องค์ รวมเป็น ๗ องค์ด้วยกัน พอได้มาแล้วก็โฆษณาใหญ่ว่าตัวได้ของดีมา ได้ของดีมา ปากไม่เป็นสุข เป็นสุขเฉพาะใจคือดีใจที่ได้อัฐิจากคุณวันมา

สุดท้ายก็มาเสียเปรียบ (ต้องขออภัยเรียนอย่างตรงไปตรงมา) ผู้หญิงเรียบวุธไปเลย แต่ชอบกลที่ไม่มีเสียใจเลยทั้งที่รู้ว่าเสียเปรียบ จากนั้นปากก็เป็นสุขไม่มีอะไรโฆษณาอีก คือพอได้ยินว่าได้ของดีมาใครก็ขอดูซึ่งมีแต่ผู้หญิงทั้งนั้น ขณะนั้นคนนั้นก็ขอดูก็หยิบให้ดู หยิบให้ดูจนหมดทุกองค์ พอดูเสร็จแล้วคนนั้นก็ขอเอาเลย คนนี้ก็ขอเอาเลย พร้อมกับห่อกันมุบมิบ แล้วทีนี้ใครจะกล้าขอคืนล่ะ ถ้าไม่อยากเสียเปรียบสองซ้อน เรื่องมันเป็นอย่างนี้ที่มิได้มีพระธาตุท่านอาจารย์มั่นติดตัวมาจนบัดนี้ ทราบภายหลังว่า คุณวันเองก็แบ่งให้ท่านที่มาขอไปสักการบูชาแทบไม่มีเหลือแล้วเลยไม่กล้าไปรบกวนอีก

เท่าที่ทราบ อัฐิท่านอาจารย์มั่นกลายเป็นพระธาตุ ที่ร้านคุณวัน นครราชสีมา เป็นแห่งแรก หลังจากนั้นก็ค่อย ๆ กลายเป็นพระธาตุเรื่อยไป ไม่ว่าที่ไหน ใครบูชาไว้ที่ไหนก็กลายเป็นพระธาตุขึ้นมาเป็นลำดับ จนกระทั่งทุกวันนี้ก็ยังเป็นไปเรื่อย ๆ แต่เป็นกันอย่างมุบมิบซุบซิบเฉพาะครัวเรือน ไม่กล้าบอกให้ใครทราบ เกรงจะถูกขอ เพราะเป็นของหายากและคุณค่าสูงไม่มีประมาณ อาจพูดได้ว่าผู้ไม่มีนิสัยวาสนาเกี่ยวกับท่านก็ยากจะได้พระธาตุท่านมาไว้บูชา กรุณาดูแต่ผู้เขียนซึ่งได้มาแล้วยังไม่มีวาสนารักษาท่านไว้ได้ ต้องให้ท่านผู้อื่นไปรักษาแทนสบายไปเลย

พระธาตุท่านอาจารย์มั่นยังเป็นที่น่าแปลกและอัศจรรย์อยู่หลายอย่าง คือพระธาตุ ๒ องค์ เจ้าของอธิษฐานขอให้เป็น ๓ องค์เพื่อให้ครบรัตนะ คือ พุทธ ธรรม สงฆ์ ก็กลายเป็น ๓ องค์ได้

จริง ๆ ผู้มีอยู่ ๒ องค์อธิษฐานขอให้เป็น ๓ องค์ เช่นที่คนอื่นเขาเป็น แต่กลับรวมเป็นองค์เดียวก็มี เจ้าของเสียใจมาก มาเล่าให้ผู้เขียนฟังและขอคำชี้แจง ผู้เขียนได้อธิบายให้ทราบบ้างว่า พระธาตุท่านอาจารย์มั่นกลายเป็น ๓ องค์ก็ดี กลายเป็นองค์เดียวก็ดี หรือยังมิได้กลายเป็นพระธาตุเลยก็ดี ทั้งนี้ก็คืออัฐิธาตุที่ออกจากองค์ท่านอันเดียวกัน จึงไม่ควรเสียใจ การที่พระธาตุ ๒ องค์กลับมาเป็นองค์เดียวก็เป็นอภินิหารของท่านอยู่แล้ว เราจะหาความอัศจรรย์จากอะไรอีก แม้ผมท่านที่ปลงออกมีผู้เก็บไว้บูชาในที่ต่าง ๆ ก็กลายเป็นพระธาตุได้เช่นเดียวกับอัฐิซึ่งมีอยู่หลายแห่ง

ที่เป็นดังนี้เข้าใจว่าอัฐิหรือผมท่านที่เก็บไว้นาน ๆ ไปอาจจะกลายเป็นพระธาตุไปตาม ๆ กัน ดังอัฐิท่านที่ค่อย ๆ กลายเป็นพระธาตุมาเป็นลำดับนี้แล แต่ทั้งอัฐิธาตุท่าน ทั้งพระธาตุท่าน แม้จะถูกเก็บรักษาไว้สักการบูชาอยู่กับท่านผู้ใด ก็ไม่มีใครบอกใครให้ทราบเลย มีแต่ปิดเงียบท่าเดียวเท่านั้น ทุกวันนี้ เพราะต่างคนต่างรักต่างคนต่างสงวน แต่ถ้าถูกถามรายที่อัฐิท่านกลายเป็นพระธาตุ เจ้าของก็จะบอกอย่างอาจหาญว่า อัฐิท่านกลายเป็นพระธาตุได้แน่นอนไม่สงสัย ถ้าถามต่อไปว่า คุณมีพระธาตุหรืออัฐิท่านอาจารย์มั่นบ้างหรือเปล่า? จะแสดงอาการยิ้มแล้วตอบเพียงว่าแม้มีก็นิดเดียวแจกให้ใครไม่ได้ อันเป็นเชิงกันท่าไว้ในตัวกลัวผู้อื่นจะขอ จึงทราบได้ยากเฉพาะทุกวันนี้ ว่าอัฐิหรือพระธาตุท่านมีอยู่กับท่านผู้ใดบ้าง แม้แต่พระหรือครูอาจารย์ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือถามยังไม่อาจบอกตรง จึงน่าเห็นใจท่านที่มีความเคารพเลื่อมใสและรักสงวนท่านมาก

ฉะนั้นท่านพระอาจารย์มั่นจึงเป็นพระอาจารย์สำคัญองค์หนึ่ง ทั้งที่ยังมีชีวิตอยู่และล่วงลับผ่านไปแล้ว เวลายังมีชีวิตอยู่ก็เป็นจุดยับยั้งผ่อนคลายความตึงเครียดแห่งจิตใจบรรดาศิษย์ทั้งพระและฆราวาสเป็นอย่างดีตลอดมา เราพอทราบได้ตามที่มีผู้มาเล่าให้ฟัง ขณะจิตคิดจะทำความชั่วบ้าง ขณะจิตกำลังลุกเป็นไฟเนื่องจากเหตุการณ์บางอย่างบังคับบ้าง ขณะเกิดความเคียดแค้นอย่างสุดขีด จะตัดสินใจฆ่าคนอยู่ในนาทีนั้นบ้าง พอระลึกถึงท่านอาจารย์มั่นขึ้นมาได้เท่านั้น เหตุการณ์ที่เป็นอยู่ภายในเหล่านั้น ราวกับน้ำดับไฟสงบลงทันทีทันใด และเห็นโทษแห่งความผิดของตัวขึ้นในขณะนั้น อยากก้มลงกราบองค์ท่านทันทีที่ระลึกได้ สิ่งที่คิดว่าจะทำนั้นเลยหายราวกะปลิดทิ้ง นี่เป็นฝ่ายฆราวาสเล่าให้ฟัง แม้ที่มิได้เล่าก็เข้าใจว่ายังมีอยู่มาก และสามารถแก้ความผิดของตัวได้ในลักษณะเดียวกัน ด้วยอำนาจความระลึกถึงท่านด้วยความเคารพเลื่อมใส

ส่วนพระที่ได้รับความยับยั้งใจไปตามเพศของตน เพราะอำนาจความเชื่อความเลื่อมใสในท่านก็เข้าใจว่ามีจำนวนไม่น้อยเช่นเดียวกัน เท่าที่ท่านอบรมคนให้เป็นคนดีนั้นนับจำนวนไม่ถ้วนเริ่มแต่วันท่านอุปสมบทและสั่งสอนมาจนถึงวันมรณภาพ ถ้านับเวลาสั่งสอนผู้คนพระเณรก็ไม่ต่ำกว่า ๔๐ ปี ในระหว่าง ๑ ปีถึง ๔๐ ปีนั้น มีพระเณรและฆราวาสมารับการอบรมกับท่านมากเพียงไร เฉพาะพระที่มีหลักฐานมั่นคงทางด้านจิตใจและข้อปฏิบัติมีจำนวนมากมาย ท่านอาจารย์เหล่านี้จะเป็นครูอาจารย์สั่งสอนผู้คนพระเณรให้มีหลักยึดต่อไปในอนาคต ซึ่งสืบเนื่องมาจากท่านอาจารย์มั่นเป็นผู้ให้กำเนิดความรู้ทั้งภายในและภายนอกมาก่อน มิฉะนั้นก็หาทางเดินไม่ได้แม้ตัวเอง โดยไม่ต้องพูดถึงการสั่งสอนคนอื่นให้เป็นคนดีได้เลย

ด้วยเหตุนี้ การวางรากฐานจิตใจให้มั่นคงต่อเหตุผลอรรถธรรมความถูกต้องดีงามเป็นขั้น ๆ จึงเป็นงานชิ้นใหญ่และหนักมากกว่างานชิ้นใด ๆ ในโลกที่พวกเราเคยทำ และเคยบ่นกันว่ายาก ๆ เพราะงานนั้นเป็นเพียงสิ่งคล้อยตามจิตใจของผู้พาดำเนินเท่านั้น หลักใหญ่ของงานทุกแขนง

และทุกชิ้นอย่างแท้จริงขึ้นอยู่กับใจทั้งสิ้น นอกจากนั้นยังเกี่ยวกับงานผิดถูกชั่วดีอีกว่าใครเป็นผู้บงการและพาดำเนินถ้าไม่ใช่ใจ ถ้าใจเป็นผู้ชี้ขาดและพาดำเนิน ใจได้รับการศึกษาอบรมพอทราบเรื่องของตัวเกี่ยวกับความผิดถูกชั่วดีอย่างไรบ้างเพียงไร จึงจะประคองตัวและงานนั้น ๆ ไปด้วยความราบรื่นชื่นใจ ตลอดความปลอดภัยอันเกิดจากผลงานที่ตนทำทุกอย่าง เมื่อกล่าวถึงจิตใจบรรดาท่านที่เคยทราบความลึกซึ้งหนาบางของท่านอาจารย์มั่นมาบ้างแล้ว จะต้องกราบท่านอย่างสนิทใจ ระลึกไว้มิได้ลืม ทั้งเวลาท่านยังมีชีวิตอยู่และเวลาท่านจากไปแล้ว อดระลึกถึงความกตัญญูกตเวทีในท่านมิได้อย่างแน่นอน แม้ชีวิตจะขาดไปก็ยอมถวายไปเลย

ท่านอาจารย์มั่นเป็นอาจารย์เอกทางด้านพัฒนาจิตใจคน อาจพูดได้ว่าเกือบทั่วประเทศ ซึ่งเป็นการพัฒนาที่ถูกจุดสำคัญของโลกด้วย เพราะใจที่ได้รับการพัฒนาด้วยอรรถด้วยธรรมด้วยดีความเสียหายไม่ค่อยมี หรืออาจพูดได้อย่างเต็มปากว่า จิตที่ได้รับการพัฒนาเต็มที่แล้ว แน่ใจว่าความเสียหายไม่มี ทั้งงานและผลของงานก็เป็นที่แน่ใจ โลกที่ได้รับการพัฒนาจิตใจไปพร้อม ๆ กันด้วยดีย่อมเป็นโลกที่เจริญจริง ประชาชนมีความสงบสุข มิใช่เจริญแต่ด้านวัตถุอย่างเดียว แต่ใจร้อนเหมือนไฟ มีแต่การเบียดเบียนทำลายกัน เอารัดเอาเปรียบกัน ฉ้อโกงกัน เร็วยิ่งกว่าเจ้าบอนนี่ขึ้นโลกพระจันทร์ ซึ่งไม่ผิดอะไรกับความเจริญแห่งไฟในแดนนรก

ถ้ายังไม่ทราบว่าแดนนรกมีความเจริญด้วยความรุ่มร้อนขนาดไหน ก็ควรดูโลกที่ปราศจากการพัฒนาจิตใจ ซึ่งมีแต่ความรุงรังไปด้วยสิ่งสกปรกที่ระบายออกจากท่อไอเสียคือใจ ความประพฤติการกระทำทุกด้านเป็นสิ่งขวางโลก ขวางธรรม ขวางหู ขวางตา ขวางใจไปหมด ไม่มีอะไรน่าดูน่าชมเลย เต็มไปด้วยสิ่งไม่พึงปรารถนา ฉะนั้นท่านผู้มีความฉลาดแหลมคม จึงนิยมการพัฒนาจิตใจก่อนพัฒนาสิ่งอื่นใด ซึ่งเป็นเพียงบริวารของใจเท่านั้น เมื่อพัฒนาใจดีแล้ว การระบายออกทางกายวาจา ความประพฤติ การกระทำตลอดทุกด้าน ย่อมกลายเป็นของสะอาดไปตามส่วนใหญ่คือใจ โลกย่อมมีความสงบสุขสมกับคนฉลาดด้วยจิตพัฒนาปกครองโลก ปกครองตน โดยทางเหตุผลอรรถธรรม

ความฉลาดของมนุษย์ที่ปราศจากธรรมจะฉลาดเพียงไร ยังไม่ควรเป็นที่ไว้ใจและชมเชยโดยถ่ายเดียวได้ แม้จะฉลาดแสดงความสามารถขึ้นชมดวงดาว พระอาทิตย์ พระจันทร์บนฟ้าได้ก็ยังไม่ถือเป็นจุดสำคัญ ความฉลาดถ้ายังขืนระบายสิ่งที่เป็นพิษเป็นภัยออก เพื่อความเดือดร้อนแก่ตนและผู้อื่นอยู่ อย่างไม่สำนึกตัวว่าเป็นความผิด ความรู้ความฉลาดนั้นยังไม่อาจเลยภูมิของสัตว์เดียรัจฉานที่เคยเป็นอยู่ด้วยการเบียดเบียนและกัดฉีกกันกิน โดยถือว่าเป็นความฉลาดและเป็นความสุขของเขาซึ่งอยู่ในภูมินั้น ๆ

ความฉลาดที่รับรองกันตามหลักเหตุผลที่ยังตนและโลกให้เจริญนั้น ไม่จำต้องออกใบประกาศนียบัตรให้โชว์ก็ได้ แต่การระบายออกทางใจและความประพฤติสิ่งกระทำอันเป็นไปเพื่อตนและโลกได้รับความสุขความเย็นใจด้วยนั้น ถือว่าเป็นผลงานที่ออกจากความฉลาดอย่างแท้จริงและเป็นประกาศนียบัตรอยู่ในตัวพร้อมแล้ว ไม่จำต้องหาใบประกาศมาบังหน้าและอวดโลกเพื่ออำนาจในทางผิดอย่างลึกลับ ซึ่งผลคือความเดือดร้อนของผู้ได้รับ มิได้เป็นของลับ ๆ ไปด้วย แต่เป็นความทุกข์ร้อนอยู่อย่างเปิดเผย ดังที่เห็น ๆ กันอยู่อย่างเต็มตา รู้อยู่อย่างเต็มใจ นอกจากไม่พูดกันเท่านั้น ทั้งนี้หากมิใช่โทษของการมองข้ามการพัฒนาภายในคือใจแล้ว ใครจะเชื่อกันได้ลง

คอว่า การพัฒนาแต่ด้านวัตถุด้วยทั้งใจที่รกรุงรังด้วยสนิมคือกิเลส ความเห็นแก่ตัวและพวกพ้องของตัวทำให้โลกเจริญ ประชาชนอยู่เย็นเป็นสุขโดยทั่วกันดังนี้ นอกจากคนที่ตายหมดความรู้สึกดีชั่วทุกอย่างแล้วเท่านั้น จะไม่มีความขัดใจและคิดแย้งการกระทำดังที่ว่า

เมื่อนำมาเทียบระหว่างผู้มีการพัฒนาทางใจกับผู้ไม่ได้พัฒนาทางใจเลย การงานและผลของงานต่างกันราวฟ้ากับดิน ฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงไม่ทรงชมเชยสมาธิสมาบัติเพื่อความเหาะเหินเดินอากาศดำดินดำน้ำ เหาะข้ามทะเลต่าง ๆ ว่าเป็นผู้ฉลาดเลื่องลือ แต่ทรงชมเชยผู้พยายามฝึกอบรมตนโดยวิธีต่าง ๆ เพื่อความดีงาม จะเป็นทางสมาธิสมาบัติหรือทางใดก็ตาม ด้วยความรอบคอบต่อการระบายออกทางความประพฤติการกระทำ มิให้เกิดโทษแก่ตนและผู้อื่นว่าเป็นผู้ฉลาด เพราะความน่าอยู่ของโลกทั่วไป ย่อมขึ้นอยู่กับความสุขใจเป็นหลักใหญ่ แม้ร่างกายและความเป็นอยู่ในด้านต่าง ๆ จะมีอดบ้างอิ่มบ้างตามคติธรรมดาของโลก**อนิจฺจํ** แต่ก็ยังน่าอยู่ เพราะผู้พาอยู่พาไปคือใจมีความสุขเท่าที่ควร ไม่แผดเผาเร่าร้อน จนทำให้คิดอยากย้ายภพย้ายชาติย้ายบ้านเรือนและสถานที่อยู่ต่าง ๆ

ปัญหาเรื่องอัฐิท่านพระอาจารย์มั่น พระอาจารย์เสาร์ กลายเป็นพระธาตุ ปรากฏว่ากระจายไปในที่ต่าง ๆ จนทำให้เกิดความสงสัยกันก็มี ในระยะอัฐิท่านกลายเป็นพระธาตุใหม่ ๆ บางท่านมาถามว่า อัฐิของพระอรหันต์ก็ดี ของสามัญชนก็ดี ต่างก็เป็นธาตุดินชนิดเดียวกัน ส่วนอัฐิของสามัญชนทำไมจึงกลายเป็นพระธาตุไม่ได้ เฉพาะอัฐิของพระอรหันต์ทำไมจึงกลายเป็นพระธาตุได้ ทั้งสองนี้มีความแปลกต่างกันอย่างไรบ้าง ก็ได้อธิบายให้ฟังเท่าที่สามารถแต่เพียงโดยย่อว่า เรื่องอัฐินั้น ปัญหาส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับใจเป็นสำคัญ คำว่าจิตแม้เป็นจิตเช่นเดียวกัน แต่มีอำนาจและคุณสมบัติต่างกันอยู่มาก คือจิตของพระอรหันต์ท่านเป็นอริยจิต เป็นจิตที่บริสุทธิ์ ส่วนจิตของสามัญชนเป็นเพียงสามัญจิต เป็นจิตที่มีกิเลสโสมมต่าง ๆ

เมื่อจิตผู้เป็นเจ้าของเข้าครองอยู่ในร่างใด และจิตเป็นจิตประเภทใด ร่างนั้นอาจกลายไปตามสภาพของจิตผู้เป็นใหญ่พาให้เป็นไป เช่น จิตพระอรหันต์เป็นจิตที่บริสุทธิ์ อาจมีอำนาจซักฟอกธาตุขันธ์ให้เป็นธาตุที่บริสุทธิ์ไปตามส่วนของตน อัฐิท่านจึงกลายเป็นพระธาตุได้ แต่อัฐิของสามัญชนทั่ว ๆ ไป แม้จะเป็นธาตุดินเช่นเดียวกัน แต่จิตผู้เป็นเจ้าของเต็มไปด้วยกิเลส และไม่มีอำนาจซักฟอกธาตุขันธ์ให้เป็นของบริสุทธิ์ได้ อัฐิจึงกลายเป็นธาตุขันธ์ที่บริสุทธิ์ไปไม่ได้ จำต้องเป็นสามัญธาตุไปตามจิตของคนมีกิเลสอยู่โดยดี หรือจะเรียกไปตามภูมิของจิตภูมิของธาตุว่า อริยจิต อริยเหตุ และสามัญจิต สามัญธาตุก็คงไม่ผิด เพราะคุณสมบัติของจิตของธาตุระหว่างพระอรหันต์กับสามัญชนต่างกัน อัฐิจำต้องต่างกันอยู่โดยดี ผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ขึ้นมานั้น ทุกองค์เวลานิพพานแล้วอัฐิต้องกลายเป็นพระธาตุด้วยกันทั้งสิ้นดังนี้

ข้อนี้ผู้เขียนยังไม่แน่ใจว่าจะเป็นไปได้อย่างนั้นทุก ๆ องค์ เฉพาะจิตท่านที่สำเร็จพระอรหัตภูมิเป็นจิตที่บริสุทธิ์เต็มภูมินับแต่ขณะที่สำเร็จ ส่วนร่างกายที่เกี่ยวโยงไปถึงอัฐิเวลาถูกเผาแล้วจะกลายเป็นพระธาตุได้เช่นเดียวกันทุกองค์หรือไม่ ยังเป็นปัญหาอยู่บ้าง ระหว่างกาลเวลาที่บรรลุถึงวันท่านนิพพานมีเวลาสั้นยาวต่างกัน องค์ที่บรรลุแล้วมีเวลาทรงขันธ์อยู่นาน เวลานิพพานแล้วอัฐิย่อมมีทางกลายเป็นพระธาตุได้โดยไม่มีปัญหา เพราะระยะเวลาที่ทรงขันธ์อยู่ จิตที่บริสุทธิ์ก็ย่อมทรงขันธ์เช่นเดียวกับความสืบต่อแห่งชีวิตด้วยการทำงานของระบบต่าง ๆ ภายในร่างกาย มี

ลมหายใจ เป็นต้น และมีการเข้าสมาบัติประจำอิริยาบถ ซึ่งเป็นการซักฟอกธาตุขันธ์ให้บริสุทธิ์ไปตามส่วนของตนโดยลำดับด้วยในขณะเดียวกัน เวลานิพพานแล้วอัฐิจึงกลายเป็นพระธาตุดังที่เห็น ๆ กันอยู่ ส่วนองค์ที่บรรลุแล้วมิได้ทรงขันธ์อยู่นานเท่าที่ควร แล้วนิพพานไปเสียนั้น อัฐิท่านจะกลายเป็นพระธาตุได้เหมือนพระอรหันต์ทั้งหลายที่มีโอกาสอยู่นานหรือไม่ เป็นความไม่สนิทใจ เพราะจิตไม่มีเวลาอยู่กับธาตุขันธ์นาน และมิได้ซักฟอกด้วยสมาธิสมาบัติดังกล่าวมา

ท่านที่เป็น**ทันธาภิญญา** คือรู้ได้ช้าค่อยเป็นค่อยไป เช่นบำเพ็ญไปถึงขั้นอนาคามีผลแล้ว ติดอยู่นานจนกว่าจะก้าวขึ้นขั้นอรหัตภูมิได้ คือต้องพิจารณาท่องเที่ยวไปมาอยู่ในระหว่างอรหัตมรรคกับอรหัตผลจนกว่าจิตจะชำนิชำนาญและมีกำลังเต็มที่จึงผ่านไปได้ ในขณะที่กำลังพิจารณาอยู่ในขั้นอรหัตมรรคเพื่ออรหัตผล ก็เป็นอุบายวิธีซักฟอกธาตุขันธ์ในตัวด้วย เวลานิพพานแล้วอัฐิอาจกลายเป็นพระธาตุได้ ส่วนท่านที่เป็น**ขิปปาภิญญา** คือรู้ได้เร็วและนิพพานไปเร็วหลังจากบรรลุแล้ว ท่านเหล่านี้ไม่แน่ใจว่าอัฐิจะกลายเป็นพระธาตุได้หรือประการใด เพราะจิตที่บริสุทธิ์ไม่มีเวลาทรงและซักฟอกธาตุขันธ์อยู่นานเท่าที่ควร ส่วนสามัญจิตของสามัญชนทั่ว ๆ ไปนั้น ไม่อยู่ในข่ายที่อัฐิจะควรแปรเป็นพระธาตุได้ด้วยกรณีใด ๆ จึงขอกล่าวเท่าที่กล่าวผ่านมาแล้ว

เฉพาะองค์ท่านพระอาจารย์มั่น นอกจากอัฐิกลายเป็นพระธาตุให้เห็นอย่างประจักษ์แล้ว พระธาตุยังแสดงความอัศจรรย์ให้เห็นหลายอย่าง ดังที่เขียนผ่านมาบ้างแล้วว่า ผู้มีพระธาตุสององค์อธิษฐานขอให้เป็นสามองค์ ก็เป็นสามองค์ได้ ผู้มีสององค์อธิษฐานขอให้เป็นสามองค์ แต่กลับเป็นองค์เดียวก็ได้ ซึ่งไม่น่าจะเป็นไปได้เลย แต่ได้เป็นไปเสียแล้ว ผู้ได้มาสององค์จากท่านผู้มีเมตตาจิตมอบให้ พอตกเย็นมาเปิดดูกลับเป็นสามองค์ก็ได้ รายนี้เป็นความแปลก เพราะชั่วระยะเวลาเช้าไปถึงเย็นเท่านั้นก็มาเพิ่มได้

ท่านผู้นี้เป็นข้าราชการผู้ใหญ่มีศรัทธาในองค์ท่านพระอาจารย์มั่นมาก และเป็นผู้ให้ความสะดวกตลอดการช่วยเหลือต่าง ๆ แทบทุกกรณีที่เกี่ยวกับงานท่านพระอาจารย์มั่น นับแต่วันแรกที่ท่านไปถึงวัดสุทธาวาสจนตลอดงาน พระผู้ใหญ่เห็นใจและสงสารมาก เมื่อคุณวัน นครราชสีมาถวายพระธาตุท่านอาจารย์มั่นมา ท่านจึงมอบให้ข้าราชการผู้นี้ตอนเช้า พอได้รับพระธาตุจากท่านแล้ว ขณะนั้นไม่มีกล่องหรือผอบจะใส่ มีแต่ขวดยานัตถุ์เปล่าติดกระเป๋าเสื้อ จึงได้เอาใส่พระธาตุไปพลาง ขณะเชิญพระธาตุเข้ากระเป๋าเสื้อก็ปิดกระดุมเสื้อด้วยดี ขวดก็ปิดฝาด้วยดี กลัวพระธาตุจะสูญหายไปเสีย

นับแต่ขณะที่ได้พระธาตุจากมือพระผู้ใหญ่แล้ว ปรากฏว่าใจมีความปีติยินดีเป็นล้นพ้น ลุกจากที่นั้นก็ไปทำงานเลยทีเดียว และเกิดความอิ่มเอิบตื้นตันใจตลอดวัน ประหนึ่งจิตมิได้คิดเหินห่างจากพระธาตุที่ได้รับมานั้นเลยทั้งวัน พอเลิกจากงานไปถึงบ้านก็โฆษณาใหญ่ว่าตนได้ของประเสริฐมา ในชีวิตไม่เคยมี คนในบ้านต่างก็มารุมดู จากนั้นก็เอาผอบมาใส่พระธาตุทันที พอเปิดฝาขวดออกเชิญพระธาตุท่านอาจารย์มั่นออกมา โดยไม่คาดฝันว่าจะพบความอัศจรรย์ที่แสดงออกมาจากพระธาตุท่าน คือพอเชิญพระธาตุออกจากขวดก็ได้เห็นกลายเป็นสามองค์ในขณะนั้น ยิ่งเพิ่มความอัศจรรย์ในองค์ท่านและเกิดความปีติในพระธาตุยิ่งขึ้น แทบจะเหาะลอยไปทั้งตัว พร้อมกับประกาศความอัศจรรย์ของท่านอาจารย์มั่นว่าเป็นองค์พระอรหันต์ให้ภรรยาและลูก ๆ ฟังในขณะนั้น อย่างไม่คิดว่าใครจะหาว่าเป็นบ้าเป็นบออะไรเลย

ภรรยาและลูก ๆ ยังไม่แน่ใจ เกรงว่าที่รับพระธาตุมาจะจำจำนวนผิดไป ฝ่ายสามีก็เถียงใหญ่แบบไม่ยอมฟังเสียงใครเลยว่า พระธาตุสององค์ที่ท่านเจ้าคุณ....ให้มาเมื่อเช้านี้จำไม่ผิดแน่ เพราะขณะรับจากท่านก็รับด้วยความสนใจและเลื่อมใสอย่างบอกไม่ถูก แม้อยู่ที่ทำงานก็มิได้ลืมพระธาตุตลอดวันว่าได้พระธาตุมาสององค์ ได้พระธาตุมาสององค์ จนกลายเป็นคำบริกรรมเหมือนคนภาวนาแล้วจะให้หลงลืมได้อย่างไร ถ้าใคร ๆ ยังไม่ลงใจว่าเป็นความจริง พรุ่งนี้เช้าเราจะไปเรียนถามท่านเจ้าคุณท่านใหม่ เห็นจริงกันพรุ่งนี้เอง

ฝ่ายคนในบ้านไม่ยอม อยากรู้ในวันนี้เดี๋ยวนี้ ขอให้ไปเรียนถามท่านเดี๋ยวนี้ ตกลงต้องไปเดี๋ยวนั้นและเรียนถามว่า ที่ท่านเมตตาให้พระธาตุกระผมเมื่อเช้านี้กี่องค์ ท่านตอบว่าให้สององค์ ทำไมถามอย่างนั้น พระธาตุหายหรือ ข้าราชการผู้นั้นตอบด้วยความตื้นตันใจว่า พระธาตุมิได้หาย แต่กลับได้เพิ่มขึ้นอีกหนึ่ง รวมเป็นสามองค์ด้วยกัน ที่กระผมเรียนถามก็เพราะเวลาไปถึงบ้านแล้วเปิดฝาขวดออกดู เพื่อจะเชิญพระธาตุเข้าในผอบ แทนที่จะมีสององค์ตามที่เข้าใจ แต่กลับมีสามองค์ เลยทำให้กระผมเกิดความดีใจจนตัวสั่น รีบบอกกับลูกเมีย แต่ไม่มีใครเชื่อว่าเป็นความจริงเลย เกรงว่าผมอาจจำผิดก็ได้ เลยเคี่ยวเข็ญให้กระผมมาเรียนถามท่านอีกครั้ง จึงได้มาตามคำเขาแล้วก็เป็นความจริง ยิ่งทำให้กระผมดีใจเสียใหญ่

ว่าอย่างไร? เชื่อหรือยังทีนี้? นี่เป็นคำพูดกับภรรยาที่มาด้วย ภรรยายิ้มแล้วพูดว่า ก็เกรงจะจำผิดและหาเรื่องไปโกหกกันเล่นก็ต้องพูดอย่างนั้น เป็นความจริงดังที่ว่าก็ต้องเชื่อ ใครจะฝืนความจริงเพื่อประโยชน์อะไร ท่านเจ้าคุณก็ยิ้มและเล่าตามความจริงให้ภรรยาฟัง ว่าอาตมาได้ให้คุณ..... สององค์จริงเมื่อเช้านี้ เพราะเห็นว่าเป็นผู้มีคุณต่อท่านอาจารย์มั่นมาก ตลอดพระสงฆ์เรื่อยมาแต่วันท่านมรณภาพจนเสร็จงาน อาตมายังจำไม่ลืม เมื่อได้พระธาตุท่านอาจารย์มั่นมาจากคุณวัน คมนามูล ร้าน ศิริผลพานิช นครราชสีมา ก็เลยสงวนไว้ เพื่อนำมามอบให้เป็นที่ระลึก ซึ่งเป็นของหายากในสมัยปัจจุบัน เพิ่งจะพบอัฐิกลายเป็นพระธาตุเฉพาะของท่านอาจารย์มั่นเพียงองค์เดียว นอกนั้นก็ได้ยินแต่ตำราท่านบอกไว้ ยังไม่เห็นตัวจริงประจักษ์ตา

บัดนี้ได้เห็นเป็นพยานหลักฐานอย่างแท้จริงเสียแล้ว กรุณารักษาไว้ในที่สมควร เดี๋ยวท่านหายไปก็ยิ่งลำบากมากกว่าเป็นความสุขใจในเวลาท่านมาเพิ่มให้เป็นไหน ๆ จะว่าอาตมาไม่บอก เพราะพระธาตุท่านอาจารย์มั่นเป็นของอัศจรรย์มาก ยิ่งท่านมาได้ง่าย ๆ อย่างนี้ บทเวลาท่านไปเพราะความเคารพเราไม่พอยิ่งไปได้ง่าย กรุณาเชิญท่านไว้ที่สูง เคารพบูชาท่านทุกเช้าเย็น ท่านอาจบันดาลความเป็นสิริมงคลเกินคาดให้เวลาใดก็ได้ อาตมาเชื่อท่านร้อยเปอร์เซ็นต์ว่า เป็นพระผู้บริสุทธิ์มานานแล้ว แต่ไม่กล้าบอกใครได้ง่าย ๆ กลัวเขาจะหาว่าเป็นบ้า เพราะคนเรามีนิสัยเชื่อในสิ่งที่ดีได้ยาก แต่เชื่อในสิ่งไม่ดีได้ง่าย จึงหาคนดีได้ยาก หาคนชั่วได้ง่าย แม้ในตัวเราเอง ถ้าสังเกตดูก็พอทราบได้ว่า ใจชอบคิดในทางชั่วมากกว่าทางดีเป็นประจำนิสัย พอท่านแนะจบลง ท่านข้าราชการกับภรรยาก็กราบนมัสการลาท่านกลับ ด้วยความชื่นบานหรรษาอย่างบอกไม่ถูกทั้งสองคน

นี่แลพระธาตุท่านพระอาจารย์มั่นเป็นความแปลกและอัศจรรย์ดังที่นำมาลง เพื่อท่านผู้อ่านได้พิจารณาหามูลเหตุแห่งความอัศจรรย์ของพระธาตุดังกล่าวนี้ต่อไป ส่วนการค้นหาหลักฐานและเหตุผลมาพิสูจน์ดังที่โลกใช้กันนั้น รู้สึกจะพิสูจน์ได้ยาก อาจมองไม่เห็นร่องรอยเลยก็

ได้สำหรับเรื่องทำนองนี้ เพราะสุดวิสัยสำหรับพวกเราที่มีกิเลสจะตามรู้ได้ เพียงแต่ธาตุดินที่อยู่ในส่วนร่างกายท่านผู้บริสุทธิ์กับอยู่ในตัวเรา ก็แสดงให้เห็นเป็นของแปลกต่างกันอย่างชัดเจนอยู่แล้วว่าอัฐิท่านกลายเป็นพระธาตุได้อย่างประจักษ์ตา ส่วนร่างกายของพวกเราที่มีกิเลส แม้มีจำนวนล้าน ๆ คน ไม่มีรายใดสามารถเป็นไปได้อย่างท่าน จึงควรเรียกได้ว่า ท่านเป็นบุคคลที่แปลกต่างจากมนุษย์ทั้งหลายอยู่มากจนเทียบกันไม่ได้ ยิ่งใจที่บริสุทธิ์ด้วยแล้วยิ่งเพิ่มความประเสริฐและอัศจรรย์จนไม่มีนิมิตเครื่องหมายใด ๆ มาเทียบได้เลย เป็นจิตที่โลกทั้งหลายควรเคารพบูชาจริง ๆ จึงต้องยอมบูชากัน

ตามปกติโลกผู้มีความหยิ่งในชาติของตนประจำนิสัย ไม่ค่อยยอมลงกับใครหรืออะไรได้อย่างง่าย ๆ แต่เมื่อหาทางคัดค้านไม่ได้ก็จำต้องยอม เพราะอยากเป็นคนดี เมื่อเห็นของดีแล้วไม่ยอมรับก็รู้สึกจะโง่เกินไป ไม่สมภูมิเป็นมนุษย์ ดังท่านอาจารย์มั่นเป็นต้นในสมัยปัจจุบัน บรรดาพระเณรเถรชีที่เข้าไปถึงองค์ท่านจริง ๆ และได้รับคำแนะนำสั่งสอนจากท่านจนเป็นที่เข้าใจแล้วเท่าที่สังเกตมา ยังไม่เคยเห็นรายใดจะดื้อด้านหาญสู้ท่านด้วยทิฐิมานะ ไม่ยอมลงกับความจริงที่สั่งสอนเลย เห็นแต่ยอมรับแบบเอาชีวิตเข้าแลกได้โดยไม่อาลัยเสียดายเลย

ถ้าเทียบความจริงที่ท่านแสดงออกมาจากความบริสุทธิ์ ที่รู้จริงเห็นจริงในธรรมทุกขั้นแต่ละบทละบาทนั้น มีความถูกต้องตายตัวอย่างที่ค้านไม่ได้ เช่นเดียวกับผู้บวก ลบ คูณ หาร ด้วยความรู้สึกที่ถูกต้องเชี่ยวชาญนั่นเอง เช่น หนึ่งบวกกับหนึ่งต้องเป็นสอง สองบวกสองต้องเป็นสี่เป็นต้น จะบวกลบคูณหารทวีขึ้นไปสูงเท่าไร ก็มีแต่ความถูกต้องแม่นยำตามหลักวิชา ไม่มีผิดพลาดคลาดเคลื่อน จะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่บวกลบคูณหาร เมื่อถูกต้องตามหลักแล้วก็ไม่มีใครคัดค้านได้ว่าผิดวิสัย

ผู้ที่มาคัดค้านหลักที่ถูกต้องแล้ว แม้มีจำนวนมากคนเพียงไร ก็เท่ากับมาประกาศขายความโง่ไม่เป็นท่าของตนให้ความจริงหัวเราะเปล่า ๆ ฉะนั้นกฎความถูกต้องจึงไม่นิยมว่า ควรมีอยู่ในเด็กหรือผู้ใหญ่ หญิง ชาย หรือชาติ ชั้น วรรณะใด ๆ ทั้งสิ้น ย่อมเป็นที่ยอมรับกันอย่างหาที่ค้านไม่ได้ หลักธรรมที่พระพุทธเจ้าและสาวกผู้รู้ถึงมูลความจริงโดยตลอดทั่วถึงแล้ว ย่อมสามารถแสดงออกได้อย่างเต็มภูมิ โดยไม่มีความสะทกสะท้านหวั่นไหวใด ๆ ทั้งสิ้น

ท่านอาจารย์มั่นเป็นผู้ทรงความรู้จริงเห็นจริงเต็มภูมินิสัยวาสนาท่านผู้หนึ่ง ดังนั้นบรรดาความรู้ที่เกี่ยวกับภายในภายนอกที่ท่านรู้เห็นอย่างประจักษ์ใจ จึงสามารถแสดงออกได้อย่างเต็มภูมิ โดยไม่สนใจว่าใครจะเชื่อหรือไม่เชื่อ จะตำหนิหรือชมเชยใด ๆ เลย ภูมิธรรมภายใน นับแต่ศีล สมาธิ ปัญญาทุกขั้น ตลอดถึงวิมุตติพระนิพพาน ท่านแสดงออกมาอย่างอาจหาญและเปิดเผยตามแต่ผู้ฟังจะยึดได้น้อยมากเท่าที่กำลังความสามารถจะอำนวย ธรรมภายนอกเกี่ยวกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ไม่มีประมาณ เช่น เทวบุตร เทวธิดา อินทร์ พรหม ภูตผีชนิดต่าง ๆ ท่านก็แสดงอย่างองอาจกล้าหาญ สุดแต่ผู้ฟังจะพิจารณาตามได้หรือไม่เพียงไร ผู้มีนิสัยไปในแนวเดียวกับท่าน ย่อมได้รับความเพิ่มพูนส่งเสริม หรือต่อเติมความรู้ที่มีอยู่แล้วให้กว้างขวางและแม่นยำมากขึ้น ทำให้รู้วิธีปฏิบัติต่อวิชาแขนงนั้น ๆ ดียิ่งขึ้น และปฏิบัติต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้สะดวกและทันท่วงที

ลูกศิษย์ท่านบางองค์พอเป็นพยานท่านได้บ้างในบางกรณี เกี่ยวกับเหตุการณ์ภายนอก แม้ไม่แตกฉานเหมือนท่าน จะขอยกตัวอย่างพอเป็นหลักพิจารณา เช่น บางคืนท่านต้อนรับแขก

เทวดาหลายพวกจนดึก ไม่ได้พักผ่อน รู้สึกเหนื่อยมากต้องการพักผ่อนร่างกายบ้าง แขกเทพฯ พวกหนึ่งพากันมาขอฟังธรรมท่านอีกตอนดึก ๆ ท่านจำต้องบอกว่าคืนนี้เหนื่อยมากแล้ว เพราะรับแขกเทพฯ มาสองสามพวกแล้วจะขอพักผ่อน ขอเชิญพากันไปฟังธรรมท่านองค์นั้น พอท่านบอกแล้วพวกเทพฯ ก็พากันไปหาพระองค์นั้น และบอกกับท่านตามที่ท่านอาจารย์สั่งมา ท่านก็แสดงธรรมให้ฟังพอสมควรแล้วพากันกลับ

พอตื่นเช้าพระองค์นั้นก็มาเรียนถามท่านอาจารย์ว่า คืนนี้พวกเทวดาไปหากระผม โดยบอกว่าก่อนจะมาหาท่านที่นี่ก็ได้พากันไปหาท่านอาจารย์ขอฟังธรรมท่าน แต่ท่านบอกว่าท่านรับแขกหลายพวกแล้วรู้สึกเหนื่อยมากจะขอพักผ่อน ขอให้พากันไปฟังธรรมท่านองค์นั้น จึงได้พากันมาหาท่านดังนี้ ข้อที่พวกเทวดาพูดอย่างนั้นเป็นความจริงประการใด หรือเขามาโกหกหาอุบายฟังเทศน์กระผมต่างหาก กระผมไม่แน่ใจ จึงได้มาเรียนถามท่านอาจารย์อีกครั้งหนึ่งดังนี้ ท่านอาจารย์ตอบว่า ก็ผมรับแขกตั้งสองสามพวกเหนื่อยจะตายอยู่แล้ว พอพวกหลังมา ผมก็ได้บอกเขามาหาท่านจริง ๆ ดังที่เขาอ้างนั่นแล

พวกเทวดาไม่โกหกพระหรอก ไม่เหมือนมนุษย์ที่แสนปลิ้นปล้อนหลอกลวงไว้ใจไม่ค่อยได้ เขาว่าจะมาต้องมา และว่าจะมาเวลาเท่าไรต้องมาเวลาเท่านั้น ผมเคยสมาคมกับพวกเทพฯ ทั้งเบื้องบนเบื้องล่างมานานแล้ว ไม่เคยเห็นเขาพูดโกหกหลอกลวงเลย เขามีสัตย์มีศีลยิ่งกว่ามนุษย์หลายเท่า ความสัตย์เขาถือกันมาก เป็นชีวิตจิตใจจริง ๆ ไปทำเคลื่อนให้เขาเห็นไม่ได้ เขาตำหนิเอามากมาย ถ้าแก้ไม่มีเหตุผลความจริงเขาไม่ยอมนับถือเอาเลย ผมเคยถูกเขาตำหนิเอาบ้างเหมือนกัน แต่เรามิได้มีเจตนาจะโกหกเขา เป็นแต่เวลาเข้าสมาธิเพลินไปในบางครั้งซึ่งเลยภูมิรับแขก กว่าจะถอนจิตขึ้นมาเขามารออยู่นานแล้ว เมื่อถูกเขาต่อว่า เราก็บอกตามเหตุผลว่าเราพักจิตมิได้ถอนขึ้นมาตามเวลา ซึ่งเขาก็ยอมรับ

บางครั้งผมก็ว่าให้เขาเหมือนกันว่าพระเพียงองค์เดียว ส่วนเทวดาเป็นหมื่น ๆ แสน ๆ ทั้งเบื้องบนเบื้องล่าง ตลอดรุกขเทวดา ซึ่งมาจากที่ต่าง ๆ ต่างก็มุ่งมาหาแต่พระองค์เดียว ใครจะไปชนะต้อนรับได้ทุกหมู่ทุกพวกและตรงตามเวล่ำเวลาเอาเสียทุกครั้ง บางทีสุขภาพไม่ค่อยดียังต้องทนรับแขก ซึ่งมีความลำบากมากเพียงไร ควรเห็นใจบ้าง บางทีกำลังเข้าพักในสมาธิอย่างเพลิน ๆ ก็ต้องถอนออกมารับแขก เคลื่อนเวลาบ้างเล็กน้อยก็คอยแต่จะตำหนิติเตียนกัน ถ้าเป็นเช่นนี้เดี๋ยวจะอยู่คนเดียวให้สบาย ไม่ต้องต้อนรับใครให้เสียเวลาและเหนื่อยเปล่าจะว่าอย่างไร เมื่อถูกเราว่า ดังนั้น เขายอมรับสารภาพและขอโทษทันที ถ้าเป็นพวกที่เคยมาและรู้เรื่องของเราดีแล้ว แม้จะเคลื่อนคลาดไปบ้างไม่ตรงตามเวลา เขาก็ไม่ถือสาหาโทษกับเราเอาง่าย ๆ นัก นอกจากพวกที่ไม่เคยมาอาจมีอยู่บ้าง เพราะเขาถือสัตย์มากตามนิสัยของพวกเทพฯ ทั้งหลาย ไม่ว่าเบื้องบนเบื้องล่าง ตลอดรุกขเทวดาเหมือนกันหมด

บางครั้งเขาก็กลัวเป็นบาปเหมือนกันที่ได้ทราบว่า เรากำลังเข้าพักในสมาธิ ต้องถอนออกมาต้อนรับเขา ซึ่งพอดีถูกเขาว่าให้เราว่าไม่รักษาสัตย์ บางครั้งเราก็ว่าให้เขาหนักบ้างเหมือนกัน ว่าเรารักษาสัตย์ยิ่งกว่าชีวิต อย่าว่าแต่เพียงยิ่งกว่าเทวดาเลย แต่ที่ไม่ได้ออกมาตามเวลาเพราะความจำเป็นในธรรม ซึ่งมีน้ำหนักมากกว่าการรักษาสัตย์เพื่อเทวดาเป็นไหน ๆ เทวดาทั้งหลายในขั้นต่าง ๆ บนสวรรค์และพรหมโลกทุกชั้น แม้จะมีกายทิพย์อันละเอียดกว่ากายอาตมา

ที่เป็นมนุษย์ก็ตาม แต่ธรรมและจิตตลอดความสัตย์ที่อาตมารักษาอยู่เป็นประจำ มีความละเอียดสุขุมยิ่งกว่ากายกว่าจิตและกว่าความสัตย์ของเทวดา อินทร์ พรหมเป็นร้อยเท่าพันทวี แต่มิใช่ฐานะที่อาตมาจะมาพูดพล่าม ๆ แบบคนไม่มีสติอยู่กับตัว ที่พูดขณะนี้ก็เพื่อท่านทั้งหลายได้ทราบและระลึกกันเสียบ้างว่า ธรรมที่อาตมารักษาอยู่มีความสำคัญเพียงไร จะได้ไม่พากันคิดอะไร ๆ ตำหนิออกมาเอาง่าย ๆ โดยไม่พิจารณาให้รอบคอบเสียก่อน

พอแสดงความจริงที่จำเป็นต่อหน้าที่ของเราให้เขาทราบ ต่างพากันเห็นโทษกลัวเป็นบาปกันมากมายและพากันขอขมาโทษ เราก็บอกว่าเรามิได้ถือโทษอะไรกับใคร ๆ ทั้งสิ้น ไม่ว่าสัตว์ มนุษย์ เทวดา อินทร์ พรหม นาค ครุฑที่มีอยู่ทั่วไตรโลกธาตุ เราถือธรรมที่เต็มไปด้วยความเมตตา สงสารโลก ปราศจากความริษยาเบียดเบียนใด ๆ ทั้งมวล อิริยาบถทั้งสี่เราอยู่ด้วยธรรมคือความบริสุทธิ์ใจล้วน ๆ พวกเทวดาทั้งหลายมีเพียงเจตนาที่เป็นกุศลและคำสัตย์เท่านั้น ยังไม่เป็นของอัศจรรย์เท่าที่ควรจะชมเชย ส่วนพระพุทธเจ้าและสาวกท่านมีทั้งความสัตย์ที่บริสุทธิ์ ธรรมที่บริสุทธิ์ และพระทัยที่บริสุทธิ์ล้วน ๆ โดยไม่มีสัตว์โลกแม้รายหนึ่งจะสามารถล่วงรู้ได้ ว่าเป็นธรรมชาติที่ประเสริฐและอัศจรรย์เพียงไร

ความสัตย์ที่เทวดาทั้งหลายยึดถือกันอยู่ประจำนิสัยนั้น เป็นเพียงความสัตย์ที่อยู่ในข่ายแห่งสมมุติ ซึ่งใคร ๆ ก็พอทราบและรักษากันได้ ไม่สุดวิสัย ส่วนความสัตย์ ธรรม พระทัยและใจที่บริสุทธิ์ อันเป็นสมบัติของพระองค์และพระสาวกโดยเฉพาะนั้น ไม่มีใครสามารถรู้และรักษาได้ ถ้ายังไม่ก้าวเข้าถึงภูมินั้นก่อน ส่วนอาตมาจะมีภูมิความสัตย์ชั้นวิมุตติธรรมเพียงไรหรือไม่นั้น ไม่ใช่ฐานะที่มาอวดอ้างกัน แต่โปรดทราบเพียงว่า ศีลสัตย์ที่เทวดารักษากันอยู่เวลานี้ มิใช่ศีลสัตย์ที่วิเศษเหมือนของพระพุทธเจ้าและสาวกท่าน

ท่านว่าให้พวกเทวดาขนาดนี้ ถ้าเป็นมนุษย์เราน่ากลัวจะเกิดความอับอายหรืออะไร ๆ ก็ยากจะเดาได้ แต่ทราบว่าเทวดาทั้งหลายยินดีฟังธรรมท่านด้วยความสนใจจดจ่อ และเห็นโทษของตนที่ได้ล่วงเกินท่านด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ จากนั้นต่างทำความระมัดระวังด้วยจิตใจยินดีเป็นอย่างยิ่ง มิได้คิดถือโกรธถือโทษในท่านเลยแม้แต่น้อย ท่านว่าน่าชมเชยเป็นอย่างยิ่งสมกับเขาเป็นสัตว์ชั้นสูงจริง ๆ ดังนี้

ที่ยกตัวอย่างมาเพียงย่อ ๆ นี้พอเป็นแนวแห่งความคิดเกี่ยวกับสิ่งลึกลับที่ไม่สามารถมองเห็นด้วยตาเนื้อ ถ้ามีผู้รู้เห็นด้วย สิ่งนั้น ๆ ก็มิได้ลึกลับเสมอไป เช่นเดียวกับ**ธรรมาภิสมัย** ถ้าทรงรู้ได้เฉพาะพระพุทธเจ้าพระองค์เดียวก็ราวกับเป็นธรรมลึกลับ ต่อเมื่อสาวกรู้ตามเห็นตามได้ธรรมนั้นก็หมดความลึกลับ แม้สิ่งลึกลับดังกล่าวก็เช่นเดียวกัน ผู้ที่เห็นจำนวนมากน้อยเหล่านั้นไม่ถือเป็นของลึกลับ แต่ผู้ที่ยังไม่รู้ไม่เห็นจำนวนเท่าไร ก็ยังเป็นของลึกลับสำหรับคนจำนวนนั้น สิ่งลึกลับทางภายในที่เคยเด่นในครั้งพุทธกาล มีพระพุทธเจ้าและสาวกเป็นผู้ได้เห็นได้ชม และสิ่งลึกลับทางภายนอกก็มีพระพุทธเจ้าและสาวก ผู้มีนิสัยในทางนั้นได้เห็นได้ชมเท่านั้น มิได้สาธารณะแก่ผู้ที่ยังไม่รู้ไม่เห็น ส่วนคนในครั้งพุทธกาลที่ไม่สามารถอาจรู้เห็นได้ อย่างมากก็เพียงได้ยินคำบอกเล่า แล้วนำมาพิจารณาพอให้เกิดผลเป็นความเชื่อตาม และเกิดความสุขใจทั้งที่ตนยังไม่ได้รู้เห็นและพอให้เกิดผล ไม่เชื่อว่ามีว่าเป็นได้ กลายเป็นความขัดข้องแก่ตัวอยู่เพียงเท่านั้น คงไม่มีส่วนตามพระพุทธเจ้า และสาวกท่านผู้ได้ชมอย่างเต็มพระทัยและเต็มใจ

แม้สมัยนี้ก็คงเป็นทำนองเดียวกัน สิ่งลึกลับทั้งภายในภายนอกจะเปิดเผยขึ้นมาได้เฉพาะที่ควรแก่วิสัยเท่านั้น ผู้ไม่สามารถก็คงได้ยินแต่คำบอกเล่า แม้จะเชื่อตามหรือจะไม่เชื่อ ตลอดการคัดค้าน ก็คงไม่มีเหตุผลมายืนยันเหมือนด้านวัตถุ ผู้เขียนก็นับเข้าในจำนวนผู้คิดอยากจะคัดค้านแต่ไม่มีเหตุผลเพียงพอเฉย ๆ จึงยอมหมกตัวนิ่งอยู่ และเขียนประวัติท่านอาจารย์มั่นด้วยความบอกเล่าจากท่าน และจากบรรดาครูบาอาจารย์ที่เคยอยู่กับท่านมาในยุคนั้น ๆ แบบเถรตรง ไม่มีความแยบคายภายในตัวบ้างเลย แต่ความเชื่อเลื่อมใสในองค์ท่านอาจารย์มั่นนั้นยอมรับว่า มีมากเต็มหัวใจ

ถ้ามีท่านผู้เคารพเชื่อถือได้มาพูดอะไรเป็นความจริงตามที่พูดมาบอกว่า ให้ท่านตายแทนท่านอาจารย์มั่นเสีย แล้วจะอาราธนานิมนต์ท่านอาจารย์มั่นที่มรณภาพไปแล้วกลับมาสั่งสอนโลกซึ่งจะเกิดประโยชน์แก่โลกอย่างมากมาย อย่างท่านนี้อยู่ไปทำไม ทำประโยชน์แก่โลกก็ไม่ได้ เพราะความโง่เขลาตัวเดียวนี่เองที่เด่นที่สุดสำหรับท่าน ท่านจะยินดีตายเพื่อเปลี่ยนท่านอาจารย์มั่นกลับมาสั่งสอนโลกไหม เพียงเท่านี้ ผู้เขียนจะถามเอาความจริงทันทีว่า ท่านอาจารย์มั่นจะฟื้นกลับมาถ้าผมตายแทนท่านแล้วจริงหรือ ถ้าท่านผู้นั้นตอบเป็นความจริงว่าจริง เท่านี้ จะรับทันทีและรีบให้จัดการเพื่อตายในเดี๋ยวนั้น โดยไม่ต้องขอรอเวลาแม้วินาทีหนึ่งเลย

เพราะคิดหนักใจกับความโง่ของตนอยู่มากตลอดมา แม้ไม่มีใครมาบอกให้ตายแทนท่านอาจารย์มั่น ทั้งรู้สึกเสียใจขณะที่เขียนประวัติท่านว่าตนโง่มาก แม้ท่านเมตตาเล่าอะไรให้ฟังทุกแง่ทุกมุมก็จำไม่ได้เท่าที่ควร ปล่อยให้หลุดหายไปเสียมากต่อมาก เพราะภาชนะรับไม่ดี ที่ได้มาเขียนบ้างนี้ต้องขออภัย ถ้าเทียบกับสัตว์ก็คงเป็นชนิดสัตว์เลี้ยงที่ไล่ไม่ยอมหนีนั่นแล จึงยังตกค้างอยู่ในความจำพอได้มาลงให้ท่านผู้อ่านคันฟันไปด้วย เพราะอ่านไม่ถึงใจ

ความลึกลับดังกล่าวมา ในสมัยปัจจุบันก็มีท่านอาจารย์มั่นเป็นผู้รื้อฟื้นขึ้นมาพอเป็นขวัญใจบ้าง สำหรับผู้ได้ยินจากท่านเมตตาทั้งภายในและภายนอก แต่ผู้รู้ตามท่านบ้างในความลี้ลับทั้งสองนี้รู้สึกมีน้อยมาก แทบไม่มี ประหนึ่งท่านปฏิบัติเพื่อความตาดีใจสว่าง เราปฏิบัติเพื่อความตาบอดใจมืด จึงไม่ยอมรู้เห็นอย่างท่านบ้าง พอได้เขียนแทรกลงในประวัติท่านแม้ไม่มาก นี้เป็นความจนใจของผู้เขียนเอง มิได้สนใจบรรดาความรู้ความเห็นต่าง ๆ ที่ท่านแสดงให้ฟังอย่างฉะฉาน เท่าที่สังเกตดูลูกศิษย์ที่พอรู้เห็นตามท่านได้บ้าง ทั้งภายในภายนอก ไม่ปรากฏว่ามีรายใดคัดค้านท่านเลย แต่กลับเป็นพยานแก่กันและกันในสิ่งที่ตนรู้เห็นและสิ่งที่ท่านรู้เห็นเป็นอย่างดีอีกด้วย พอแสดงให้ผู้ไม่รู้ไม่เห็นมีเงื่อนพิจารณาว่าอาจมีมูลความจริง ในสิ่งที่ตนไม่รู้ไม่เห็นนั้น ๆ ได้ เช่นเดียวกับพระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ธรรม และทรงรู้เห็นเหตุการณ์ต่าง ๆ เป็นพระองค์แรก แล้วมีพระสาวกรู้เห็นตามและกลายเป็นพยานของกันและกัน ฉะนั้นเรื่องที่ท่านอาจารย์มั่นรู้เห็นทั้งภายในภายนอกในสมัยปัจจุบัน ก็มิได้เป็นของลี้ลับเสมอไป เมื่อยังมีผู้รู้เห็นตามท่านได้อยู่ แม้ไม่มากราย

ยังมีเรื่องลี้ลับอีกเรื่องหนึ่งซึ่งน่าพิจารณาและน่าสงสัยอยู่มาก ในสมาคมแห่งบุคคลผู้ชอบเป็นคนนักสงสัยเช่นพวกเรา คือเมื่อท่านพักอยู่วัดบ้านหนองผือ นาใน มีอุบาสิกานุ่งขาวห่มขาวคนหนึ่งซึ่งมีความเคารพเลื่อมใสท่านมาก มาเล่าเรื่องของตัวเองถวายท่านว่า ขณะแกนั่งภาวนาตลอดกลางคืนยามดึกสงัด พอจิตรวมสงบลงสนิทไม่แสดงกิริยาใด ๆ ปรากฏแต่ความสงบนิ่งอยู่เฉพาะ

ในเวลานั้น ทำให้แกเห็นกระแสจิตอันละเอียดยิ่งออกจากดวงจิตเป็นสายใยยาวเหยียด ออกนอกกายนอกใจไปสู่ภายนอก แกเกิดความสงสัย จึงตามดูว่ากระแสจิตนี้มันขโมยส่งออกไปแต่เมื่อไร ส่งไปเกี่ยวข้องกับอะไรและส่งไปเพื่ออะไร พอแกตามกระแสจิตอันละเอียดนั้นไป ก็ทราบชัดในขณะนั้นว่า กระแสจิตแกเริ่มไปจับจองที่เกิดเอาไว้ในท้องหลานสาวคนหนึ่งในหมู่บ้านเดียวกัน ทั้งที่ตัวแกยังไม่ตาย

พอทราบเช่นนั้นก็เกิดความตกใจ เลยต้องย้อนจิตกลับคืนมาที่เดิม และถอนจิตออกจากสมาธิ แกใจไม่ดีเลยนับแต่ขณะนั้นมา และในระยะเดียวกัน หลานสาวคนนั้นก็เริ่มตั้งครรภ์มาได้หนึ่งเดือนแล้วเช่นกัน พอตื่นเช้าวันหลังแกรีบออกมาวัด เล่าเรื่องนั้นถวายท่านอาจารย์ฟังดังที่กล่าวมา ขณะนั้นผู้เขียนกับพระเณรหลายท่านก็นั่งฟังอยู่ด้วย ต่างองค์ต่างงงไปตาม ๆ กัน ขณะที่ได้ฟังแกเล่าเรื่องแปลก ๆ ที่ไม่เคยได้ยินได้ฟังมาก่อน เฉพาะผู้เขียนสนใจอยากทราบเรื่องนี้เป็นพิเศษอยู่อย่างกระหาย ว่าท่านอาจารย์ท่านจะอธิบายไปในแง่ใดบ้างให้หญิงแก่คนนั้นฟัง ขณะนั้นทุกคนนั่งนิ่งเงียบราวกับไม่หายใจ นัยน์ตาต่างชำเลืองดูท่านอาจารย์ด้วยความกระหายอยากฟังในเดี๋ยวนั้น ๆ

ท่านอาจารย์เองนั่งหลับตานิ่งเงียบอยู่ครู่หนึ่งราว ๒ นาที แล้วจึงอธิบายธรรมให้แก่โยมแก่คนนั้นฟังว่า "เมื่อจิตรวมสงบลง คราวต่อไปให้โยมตรวจดูกระแสจิตด้วยดี ถ้าเห็นกระแสนั้นส่งออกไปภายนอกดังที่โยมว่านั้น ให้กำหนดจิตตัดกระแสนั้นให้ขาดด้วยปัญญา ถ้ากำหนดตัดขาดด้วยปัญญาจริง ๆ ต่อไปกระแสนั้นจะไม่ปรากฏ แต่โยมต้องกำหนดดูกระแสจิตนั้นด้วยดีและกำหนดตัดให้ขาดด้วยปัญญาจริง ๆ อย่าทำเพียงสักแต่ว่าทำเท่านั้น เดี๋ยวเวลาตายโยมจะไปเกิดในท้องหลานสาวนะจะหาว่าอาตมาไม่บอก นี่คือคำบอกของอาตมา จงจำให้ดี ถ้าโยมกำหนดตัดกระแสจิตนั้นไม่ขาด เวลาโยมตายต้องไปเกิดในท้องหลานสาวแน่ ๆ ไม่สงสัย"

พอแกได้รับคำแนะนำจากท่าน แล้วก็กลับบ้าน ราวสองวันแกกลับมาหาท่านอีกด้วยสีหน้ายิ้มแย้มแจ่มใสมาก แม้คนไม่มีญาณ ยังทราบได้จากสีหน้าของแกที่บ่งบอกอย่างชัดเจนว่า สมประสงค์แล้ว พอแกนั่งลงเท่านั้น ท่านอาจารย์ก็ถามเป็นเชิงเล่นบ้าง จริงบ้างทันทีว่า "เป็นอย่างไรห้ามอยู่หรือเปล่า ที่จะไปเกิดกับหลานสาวทั้งที่ตัวยังไม่ตายน่ะ" แกเรียนตอบท่านทันทีเลยว่า "โยมตัดขาดแล้วคืนแรก คือพอจิตรวมสงบลงสนิทแล้วกำหนดดู ก็เห็นเด่นชัดดังที่เคยเห็นมาแล้ว โยมก็กำหนดตัดด้วยปัญญาดังหลวงพ่อบอกจนขาดกระเด็นไปเลย คืนนี้โยมกำหนดดูอีกอย่างละเอียดเพื่อความแน่ใจ วานนี้จึงยังไม่ออกมา ไม่ปรากฏว่ามีอีก หายเงียบไปเลย วันนี้อยู่ไม่ได้ต้องออกมาเล่าถวายหลวงพ่อฟัง

ท่านเริ่มประโยคแรกว่า นี่แลความละเอียดของจิต จะทราบได้จากการภาวนาเท่านั้น วิธีอื่นไม่มีทางทราบได้ โยมเกือบเสียตัวให้กิเลสตัวนี้จับไสไปเกิดในท้องหลานสาวแบบไม่รู้สึกตัว แต่ยังดีภาวนารู้เรื่องของมันเสียก่อน แล้วรีบแก้ไขกันทันเหตุการณ์ ฝ่ายผู้หญิงคนนั้นพอทางนี้ตัดกระแสจิตขาดจากความสืบต่อก็แท้งในระยะเดียวกัน

อยู่มาไม่นานนักปัญหาเกี่ยวกับการไปเกิดทั้งที่เจ้าของยังไม่ตาย และปัญหาเกี่ยวกับการแท้งบุตรก็เกิดขึ้นในวงคณะสงฆ์ด้วยกัน เพราะคนอื่นไม่มีใครทราบ ตัวยายแก่ก็ไม่เคยบอกเรื่องแกให้ใครทราบ แกมาเล่าถวายเฉพาะท่านอาจารย์องค์เดียว แต่พระหลายองค์ซึ่งนั่งฟังอยู่ด้วยก็

พลอยได้ทราบเรื่องของแกอย่างละเอียดทุกแขนงไป ฉะนั้นปัญหานี้จึงเกิดขึ้นในวัดหนองผือ โดยพระสงฆ์นำปัญหาทั้งสองข้อนี้เรียนถามท่านอาจารย์

ในปัญหาแรกว่า คนยังไม่ตายทำไมจึงเริ่มไปเกิดในท้องเขาแล้ว ท่านตอบว่า ก็เพียงเริ่มนี่นายังมิได้ไปเกิด แม้กิจอื่น ๆ ก็ยังมีทางเริ่มได้ทั้งที่ยังไม่ลงมือทำ นี่แกก็เพียงเริ่มจะไปเกิดเท่านั้นแต่ยังมิได้ไปเกิด จึงยังไม่เป็นปัญหาและอุปสรรคแก่คำว่าคนยังไม่ตาย แต่ไปเกิดแล้ว ถ้าแกรู้ไม่ทันก็มีหวังไปตั้งบ้านเรือนคือเกิดในท้องหลานสาวแน่ ๆ

ปัญหาที่สองว่า การตัดกระแสจิตที่กำลังสืบเนื่องเกี่ยวโยงกันระหว่างยายแก่กับหญิงคนนั้น ไม่เป็นการทำลายชีวิตมนุษย์หรืออย่างไร ท่านตอบว่า จะทำลายอะไรก็เพียงตัดกระแสจิตเท่านั้น มิได้ตัดหัวคนที่เกิดเป็นตนเป็นตัวแล้ว จิตแท้ยังอยู่กับยายแก่ ส่วนกระแสจิตแกส่งไปยึดไว้ที่หลานสาว พอแกรู้ก็รีบแก้ไขคือตัดกระแสจิตของตนเสีย มิให้ไปเกี่ยวข้องอีกต่อไป เรื่องก็ยุติกันไปเท่านั้น

ที่สำคัญก็ตอนที่ยายแก่มาเล่าถวายท่านว่า กระแสจิตตนขโมยไปจับจองเอาท้องหลานสาวเป็นที่เกิดโดยเจ้าตัวไม่รู้ ท่านอาจารย์เองก็มิได้คัดค้านว่าที่รู้อย่างนั้นไม่จริง ไม่ถูก ควรพิจารณาเสียใหม่ แต่กลับตอบไปตามร่องรอยที่ยายแก่รู้เห็น จึงเป็นเรื่องที่น่าคิดอยู่มาก เมื่อพิจารณาให้ดีแล้วก็มีสาเหตุที่พาให้จิตส่งไปเกี่ยวเกาะกับหลานสาวได้ คือยายแก่เล่าว่า แกรักหลานสาวคนนี้มากเสมอมา มีเมตตาห่วงใยและติดต่อเกี่ยวข้องกับหลานสาวคนนี้เสมอ แต่มิได้คิดว่าจะมีสิ่งลึกลับคอยแอบขโมยไปก่อเหตุเช่นนั้นขึ้นมา ถึงกับจะต้องไปเกิดเป็นลูกเขาอีก ถ้าไม่ได้หลวงพ่อช่วยวิธีแก้ไขก็คงไม่พ้นไปเกิดในท้องหลานสาวแน่นอน

ท่านอาจารย์มั่นว่าจิตนี้พิสดาร เกินกว่าความรู้ความสามารถของคนธรรมดาจะตามรู้ตามรักษาได้ โดยมิให้เป็นภัยแก่ตัวผู้เป็นเจ้าของ ดังที่ยายแก่พูดไม่มีผิด ถ้าแกไม่มีหลักใจทางสมาธิภาวนาอยู่บ้าง แกไม่มีทางรู้วิถีทางเดินของใจได้เลย ทั้งเวลาเป็นอยู่และเวลาตายไป ฉะนั้นการทำสมาธิภาวนา จึงเป็นวิธีปฏิบัติต่อใจได้ดีและถูกทาง ยิ่งเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อด้วยแล้ว สติปัญญายิ่งมีความสำคัญมากในการตามรู้และรักษาจิต ตลอดการต้านทานทุกขเวทนาไม่ให้มาทับจิตในเวลาจวนตัว ซึ่งเป็นเวลาเอาแพ้เอาชนะกันจริง ๆ

ถ้าพลาดท่าขณะนั้นก็เท่ากับพลาดไปอย่างน้อยภพหนึ่งชาติหนึ่ง เช่น ไปเกิดเป็นสัตว์ชนิดใดก็ต้องเสียเวลานานเท่าชีวิตของสัตว์ในภพภูมินั้น ๆ ขณะที่เสียเวลายังต้องเสวยกรรมในกำเนิดนั้นไปด้วย ถ้าจิตดีมีสติพอประคองตัวได้ อย่างน้อยก็มาเกิดเป็นมนุษย์ มากกว่านั้นก็ไปเกิดในเทวสถาน ชมวิมานและเสวยทิพย์สมบัติอยู่นานปีถึงจะกลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก เวลามาเกิดเป็นมนุษย์ก็ไม่ลืมศีลธรรมที่ตนเคยบำเพ็ญรักษามาแต่บุพเพชาติ ทำให้เพิ่มอำนาจวาสนาบุญญาภิสมภารขึ้นโดยลำดับ จนจิตมีกำลังแก่กล้าสามารถรักษาตัวได้ การตายก็เป็นเพียงการเปลี่ยนร่างจากต่ำขึ้นไปสูง จากสั้นไปหายาว จากหยาบไปหาละเอียด จากวัฏจักรไปเป็นวิวัฏจักร ดังพระพุทธเจ้าและสาวกท่านเปลี่ยนภพเปลี่ยนภูมิ เปลี่ยนเครื่องเสวยมาเป็นลำดับ สุดท้ายก็หมดสิ่งที่จะเปลี่ยนแปลงให้เป็นอะไรต่อไปอีก เพราะจิตที่ได้รับการอบรมไปทุกภพทุกชาติจนฉลาดเหนือสิ่งใด ๆ กลายเป็นนิพพานสมบัติขึ้นมาอย่างสมพระทัยและสมใจ ซึ่งล้วนไปจากการฝึกฝนอบรมจิตให้ดีไปโดยลำดับทั้งสิ้น

ด้วยเหตุนี้นักปราชญ์ทั้งหลายจึงไม่ท้อถอยในการสร้างกุศล อันเป็นสวัสดีมงคลแก่ตนทุกเพศทุกวัย จนสุดวิสัยที่จะทำได้ไม่เลือกกาล ต้องขออภัยท่านผู้อ่านมาก ๆ ที่เขียนวกไปเวียนมาทั้งที่พยายามจนสุดกำลัง แต่ความหลงลืมรู้สึกจะออกหน้าออกตาอยู่ตลอดเวลาจึงทำให้ยุ่ง หยิบหน้าใส่หลังหยิบหลังใส่หน้าไม่รู้จักจบสิ้นลงได้ ทั้งนี้เรื่องท่านผ่านไปไกลจนแทบพูดได้ว่าเกือบจบแล้วผู้เขียนก็ยังเก็บไม่หมดเพราะความหลงลืมตัวเดียวเท่านั้น พาให้วุ่นไม่เลิกแล้วไปได้ อ่านต่อไปท่านก็ยังจะได้เห็นความเหลวไหลของผู้เขียนไปตลอดสาย เกี่ยวกับเรื่องสับสนระคนกัน ไม่เรียงลำดับไปตามแถวตามแนวที่ควรจะเป็น

อีกเรื่องหนึ่งที่น่าคิดก็คือ ที่วัดหนองผือนั่นเอง เช้าวันหนึ่งขณะที่ท่านออกจากที่ภาวนาแล้วออกมาจากห้อง ท่านถามขึ้นมาเลยโดยไม่มีใครเริ่มเรื่องไว้ก่อนว่า "พากันไปดูซิที่ใต้ถุนกุฏิเรา เห็นรอยงูใหญ่ออกไปจากที่นั่นหรือเปล่า คืนนี้พญานาคมาเยี่ยมฟังธรรม ก่อนจะไปเราบอกให้แสดงรอยไว้เพื่อเป็นเครื่องหมายให้พระเณรดูกันตอนเช้าบ้าง" พระก็เรียนตอบท่านว่า "มีรอยงูตัวใหญ่มาก ซึ่งออกจากใต้ถุนท่านอาจารย์เข้าไปในป่าโน้น งูตัวนี้มาจากไหนก็ไม่รู้ ที่อื่นรอยไม่ปรากฏ แต่มาปรากฏเอาตรงใต้ถุนนี้เท่านั้น ลานวัดเตียน ๆ รอยมาจากทางไหนก็พอจะเห็นได้ แต่นี่ไม่เห็นมาจากที่อื่นเลย มามีเฉพาะใต้ถุนนี้แห่งเดียวนอกนั้นไม่มี"

ท่านตอบว่า "จะให้มีมาจากที่ไหนกันก็พญานาคลงไปจากกุฏิเราเมื่อคืนนี้ ก่อนจะไปเราบอกให้แสดงรอยไว้ใต้ถุนกุฏิเรา" ดังนี้ ถ้ามีพระเณรเห็นรอยงูก่อนแล้วขึ้นไปเรียนถามท่านเป็นต้นเหตุก่อนก็จะไม่น่าคิดนัก แต่นี้ท่านถามออกมาเลยทีเดียว โดยไม่มีใครปรารภเรื่องนี้ไว้ก่อนประกอบกับรอยงูใหญ่ที่ใต้ถุนท่านก็มีจริง ๆ ดังที่ท่านถามด้วย นี้แสดงว่าท่านรู้เห็นทางใน และให้พญานาคแสดงรอยไว้ให้พระเณรดูทางตาเนื้อ เพราะตาในบอด ไม่สามารถมองเห็นได้เวลาพญานาคมาเยี่ยมฟังธรรมท่าน

แล้วก็พากันเรียนถามท่านในโอกาสว่าง ๆ ว่า เวลาพญานาคมาหาท่านอาจารย์ เขามาในร่างแห่งงูหรือในร่างอะไร ท่านตอบว่า พวกนี้เอาแน่นอนไม่ได้ ถ้ามาเพื่ออรรถเพื่อธรรมดังที่มาหาเรา ก็มาในร่างแห่งมนุษย์เป็นชั้น ๆ ตามแต่ยศใครสูงหรือต่ำ ถ้าเป็นพญานาคก็มาในร่างแห่งกษัตริย์ มีบริวารห้อมล้อมมา กิริยาอาการทั้งหมดเหมือนกิริยาของกษัตริย์ทั้งสิ้น การสนทนาก็เหมือนพระสนทนากับกษัตริย์ ใช้ราชาศัพท์กันเป็นพื้น บรรดาบริวารที่มาด้วยก็เหมือนข้าราชการตามเสด็จพระมหากษัตริย์ ต่างมีมรรยาทเรียบร้อยสวยงาม มีความเคารพกันมากยิ่งกว่ามนุษย์เราขณะที่นั่งฟังธรรมไม่มีใครแสดงกิริยากระดุกกระดิกอันเป็นการแสดงความรำคาญ ขณะสนทนาธรรมก็มีเฉพาะหัวหน้าเป็นผู้ทำหน้าที่แทน ใครสงสัยก็พูดกับหัวหน้า หัวหน้าก็เรียนถามท่านแทนท่านก็อธิบายให้ฟังตามจุดที่สงสัย จนเป็นที่เข้าใจแล้วก็พากันลากลับ

ยังมีอีกเรื่องหนึ่งที่พวกเราจะพอเชื่อตามท่านได้แม้ตนไม่รู้ คือมีพระองค์หนึ่งเห็นท่านชอบสูบบุหรี่ตราไก่ เลยสั่งโยมไปแลกเปลี่ยนมาถวายท่าน เวลาเขานำมาให้แล้วก็นำไปถวายท่านขณะนั้นท่านก็ยังไม่ว่าอะไร คงยังไม่มีเวลาพิจารณา เพราะขณะที่พระนำบุหรี่ไปถวาย เป็นเวลาที่ท่านกำลังพูดธรรมะอยู่ จึงพากันฟังธรรมท่านไปเรื่อย ๆ จนจบแล้วพากันกลับมา พอเช้าวันหลังพระองค์นั้นขึ้นไปหาท่านอีก ท่านบอกว่า "บุหรี่กล่องนี้ให้เอาไปเสีย ผมไม่สูบ เพราะเป็นบุหรี่หลายเจ้าของ" ทางพระองค์นั้นเรียนท่านว่า "บุหรี่นี่เป็นของกระผมคนเดียว ที่สั่งให้โยมไป

แลกเปลี่ยนมาวานนี้มิได้เป็นของหลายเจ้า กระผมสั่งเขาให้หามาถวายท่านอาจารย์โดยเฉพาะ" ท่านก็พูดยืนคำอยู่อย่างนั้นว่า "ให้เอาไปเสีย เพราะบุหรี่นี้มีหลายเจ้าของเป็นกรรมสิทธิ์ไม่บริสุทธิ์ จะสูบเอาประโยชน์อะไร"

พระองค์นั้นก็ไม่กล้าเรียนท่านอีกเพราะกลัวถูกดุ ต้องจำใจถือบุหรี่กล่องนั้นกลับมา แล้วเรียกโยมคนที่สั่งให้ไปแลกเปลี่ยนนั้นมาถามเรื่องราวว่า เขาทำอย่างไรกันแน่ เมื่อถามโยมคนนั้นก็ทราบว่า เขาเอาปัจจัยซึ่งเหลือจากที่แลกเปลี่ยนสมณบริขารของพระหลายองค์ ที่สั่งเขามาแลกเปลี่ยนบุหรี่กล่องนั้นมา ท่านถามเขาว่า พระองค์ใดบ้างที่สั่งและปัจจัยขององค์ใดบ้างที่โยมเอามาแลกเปลี่ยนบุหรี่กล่องนี้มา เขาก็บอกว่าขององค์นั้น ๆ พอทราบเรื่องละเอียดแล้ว ท่านก็รีบไปหาพระที่โยมระบุนามและบอกเรื่องราวของบุหรี่ให้ท่านทราบ ต่างก็แสดงความยินดีต่อท่านอยู่แล้ว จึงพอใจอนุโมทนาโดยทั่วกันในขณะนั้น

พระองค์นั้นจึงได้นำบุหรี่กล่องนั้นไปถวายท่านอีก โดยกราบเรียนสารภาพตัวว่าเป็นความผิดของตัวจริง ๆ ที่ไม่ได้ไต่ถามโยมผู้ไปแลกเปลี่ยนโดยละเอียดถี่ถ้วนก่อน แต่แล้วก็เป็นความจริงดังท่านอาจารย์ว่าจริง ๆ บัดนี้กระผมได้ถามโยมดูแล้วว่า เป็นของหลายเจ้าที่เขาเอารวมกันซื้อมา ส่วนพระทั้งหลายพอทราบ ต่างยินดีถวายท่านอาจารย์ด้วยกันทั้งหมด ท่านก็รับบุหรี่กล่องนั้นไว้โดยมิได้พูดอะไรต่อไป แม้หลังจากวันนั้นแล้วก็หายเงียบไปเลย พอพระองค์นั้นกลับมาพูดเรื่องบุหรี่กับหมู่เพื่อนที่ตนไปคัดค้านท่านแต่ไม่ได้ผล สุดท้ายก็ถูกตามคำท่าน พระที่ได้ยินคำนี้เกิดความแปลกใจว่าท่านรู้ได้อย่างไร เพราะไม่มีใครไปกราบเรียนท่านเลย

ท่านหนึ่งพูดค้านขึ้นในสมาคมหนู (สภาลับของพระที่แอบคุยกัน) ว่าก็ถ้าท่านเหมือนพวกเรา ๆ ก็จะว่าท่านรู้ท่านฉลาดอย่างไรล่ะ เพราะท่านต่างจากพวกเราทุกด้านนั้นเอง จึงได้เคารพและชมว่าท่านฉลาดจริง ที่พวกเราพากันมารุมอาศัยพึ่งร่มเงาท่านอยู่ ก็เพราะเห็นความสามารถท่านต่างจากพวกเราราวฟ้ากับดินนั่นแล ผมเองไม่สงสัย แม้ไม่รู้อย่างท่านก็ยังเชื่อว่า ท่านรู้กว่าผม ฉลาดกว่าผมทุกด้าน ไม่มีอะไรต้องติ จึงได้มามอบกายถวายชีวิตให้ท่านดุด่าสั่งสอน โดยมิได้มีทิฐิมานะแสดงออกให้กระเทือนใจท่านแม้แต่น้อย ทั้งที่กิเลสมีอยู่กับใจ แต่กิเลสมันคงกลัวท่านเหมือนกัน จึงไม่กล้าแสดงออกมาบ้างเลย

ผมเข้าใจว่าเพราะความยอมตน ความกลัว ความเคารพเลื่อมใสท่าน ซึ่งมีอำนาจมากกว่ากิเลสประเภทเลว ๆ ที่เคยต่อสู้กับครูหรือกับใคร ๆ มาประจำนิสัย แต่พอมาถึงท่านแล้วมันหมอบราบไปเสียหมด ไม่มีกิเลสตัวใดกล้าออกมาเพ่นพ่านเหมือนอยู่กับอาจารย์อื่น ๆ ถ้าทราบว่าเรายังไม่ยอมลงท่าน ผมเองก็ไม่กล้ามาอยู่กับท่าน แม้ขืนอยู่ไปคงไม่เกิดประโยชน์ นอกจากจะเกิดโทษโดยถ่ายเดียวเท่านั้น

จะว่าอะไร แค่นำของไปถวายท่านดังที่เห็น ๆ มา เพียงเราคิดไม่ดีในตอนกลางคืน พอตกตอนเช้าไปกุฏิท่าน มองดูสายตาท่านแหลมคม ราวกับจะฉีกเราให้แหลกละเอียดไปในขณะนั้นทีเดียว ถ้าเห็นอาการอย่างนั้นอย่าขืนเข้าไปรับบริขารหรืออะไร ๆ จากมือท่าน ท่านเป็นไม่ยอมให้คนแบบนั้นรับเด็ดขาด ที่ท่านทำอย่างนั้น ก็เพื่ออุบายทรมานความดื้อด้านของเราโดยทางอ้อม ยิ่งกว่านั้นก็ใส่ปัญหาแทงเข้าไปในขั้วหัวใจเราให้เจ็บแสบอยู่นาน ๆ เพื่อจะได้เข็ดหลาบเสียที แต่

แปลกใจปุถุชนเรานี้มันเข็ดแต่ไม่หลาบ คือเข็ดขณะที่ถูกของแข็งและเจ็บแสบลงลึกในเวลานั้น พอท่านแสดงอาการธรรมดากับตนบ้าง เอาอีกแล้ว เกิดเรื่องอีกจนได้

ทั้งที่ไม่มีเจตนาจะคิดสิ่งที่เห็นว่าเป็นภัยแก่ตน แต่มันตามอาจารย์ของเจ้าบอนนี่ (ลิง) ไม่ทันสักที เพราะมันรวดเร็วยิ่งกว่าลิงร้อยตัวเป็นไหน ๆ พอมาหาท่านอีกดูท่าทางแล้วชักจะเข้าไม่ติด มีสีหน้าและสายตาแปลก ๆ พอให้ระวังยาก ๆ อยู่นั่นแล แม้เช่นนั้นมันยังไม่รู้สึกเข็ดหลาบเลย คือไม่เห็นภัยไปนาน พอไป ๆ ชักจะเห็นสิ่งที่เคยเป็นภัยนั้น ๆ ว่าเป็นมิตรโดยไม่รู้สึกตัวอีกแล้ว ฉะนั้น จึงว่ามันเข็ดแต่ไม่หลาบ ถ้าทั้งเข็ดทั้งหลาบก็รู้สึกตัวและกลัวสิ่งนั้นไปนาน ๆ ใจก็สงบเย็นไม่รุ่มร้อน เวลามาหาท่านก็ไม่ได้ระวังนักว่าท่านจะดุด่าต่าง ๆ จิตผมเป็นอย่างนี้จึงหนีจากท่านไปไหนไม่ค่อยได้ เพราะไม่ไว้ใจตัวเอง อยู่กับท่านมันกลัวและระวังอยู่เสมอ ใจก็ไม่กล้าคิดไปนอกลู่นอกทางนัก หากมีบ้างก็รู้ได้เร็ว รีบฉุดมาทันกับเหตุการณ์ ไม่ถึงกับแสดงผลร้อนให้ปรากฏ

ผมน่ะเชื่อท่านชนิดหมอบราบเลยทุกวันนี้ ว่าท่านอาจารย์มั่นท่านรู้วาระจิตผมจริง ๆ ส่วนท่านจะรู้วาระจิตใครหรือไม่ผมไม่สนใจ สนใจเฉพาะเรื่องท่านกับผมเท่านั้น เพราะผมมันเป็นคนชอบดื้อไม่เข้าเรื่อง น่าให้ท่านดัดสันดาน ท่านจึงดัดเสียบ้างพอให้เข็ด คือบางทีมันคิดบ้า ๆ ไปก็มีเมื่อมาอยู่กับท่านใหม่ ๆ โดยคิดว่า เขาว่าท่านอาจารย์มั่นนี้รู้จิตใจคน ใครคิดอะไรท่านรู้ได้หมดท่านจะรู้ได้หมดจริง ๆ หรือ ถ้าท่านรู้ได้หมดจริง ๆ สำหรับเราไม่จำเป็นที่ท่านจะสนใจรู้ไปหมดขอให้ท่านรู้แต่ความคิดของเราที่คิดอยู่ขณะนี้ก็พอแล้ว ถ้าท่านรู้แม้เพียงขณะจิตที่เราคิดต่อท่านอยู่เวลานี้เท่านั้น เราจะยอมกราบท่านอย่างราบเลย นอกนั้นเราไม่คิดเข้าบัญชีว่าเป็นเรื่องสำคัญสำหรับท่านเลย

พอตกตอนเย็นไปหาท่าน ดูท่าทางแทบนั่งไม่ติดพื้นเสียแล้ว ตาท่านจับจ้องมาหาเราราวกับไม่กะพริบตาเอาเลย ขณะที่ตาจ้องมาก็เหมือนจะตะโกนจี้ใจเราอยู่ทุกขณะด้วย พอท่านเริ่มเทศน์ให้พระฟัง เราไม่ค่อยได้เรื่องอะไร ได้แต่ความร้อนใจอย่างเดียวและกลัวท่านจะดุเราคนเดียวที่ไปดื้อทดลองท่าน พอท่านเริ่มเทศน์ไม่นานนัก ธรรมที่เต็มไปด้วยไม้เรียวชนิดต่าง ๆ ก็เริ่มเฉียดหลัง เฉียดไปเฉียดมาและเฉียดใกล้เฉียดไกลเข้ามาทุกที บางทีเฉียดมาขั้วหัวใจจนร้อนวูบและตัวไหวโดยไม่รู้สึกตัว ยิ่งกลัวใจก็ยิ่งร้อนไม่เป็นสุขเลย ขณะนั่งฟังท่านเฆี่ยนท่านตีด้วยอุบายต่าง ๆ พอจวนจะจบการแสดงธรรม ทนไม่ไหวต้องยอมท่านทางภายในว่า เท่าที่คิดไปนั้นก็เป็นเพียงอยากทราบเรื่องท่านอาจารย์เท่านั้น ว่าจะรู้ใจคนอื่นจริงไหม มิได้มีความคิดจะดูถูกเหยียดหยามว่าไม่มีคุณธรรมอย่างอื่น มาบัดนี้ได้ยอมรับแล้ว ว่าท่านอาจารย์สามารถและเก่งจริง กระผมขอมอบกายถวายชีวิตต่อท่านอาจารย์ตลอดวันตาย ขอท่านได้เมตตาอนุเคราะห์สั่งสอนต่อไปเถิด อย่าได้เกิดความอิดหนาระอาใจด้วยเรื่องเพียงเท่านี้เสียก่อนเลย

เราคิดยอมตนเพียงเท่านี้ การแสดงธรรมที่กำลังเผ็ดร้อนก็ค่อย ๆ อ่อนลง ๆ สุดท้ายก็แย้มปัญหาออกมาฝากไว้วาระสุดท้ายอีกว่า ความผิดความถูกมีอยู่กับตัวทำไมจึงไม่สนใจดูบ้าง เสือกไปหาดูเรื่องผิดเรื่องถูกของคนอื่นเพื่อประโยชน์อะไร ความคิดชนิดนั้นหรือที่พาให้เราเป็นคนเก่งคนดี แม้จะรู้ว่าคนอื่นเก่งคนอื่นดี แต่ถ้าเจ้าของไม่เก่งไม่ดีมันก็อยู่แค่นั้นเองไปไม่รอด ถ้าอยากรู้เรื่องของคนอื่นว่าดีหรือไม่ดีเพียงไร ก็ต้องดูเรื่องของตัวให้รอบคอบทุกด้านก่อน เรื่องของ

คนอื่นก็รู้ไปเอง ไม่จำต้องทดลอง คนลองไม่ใช่คนเก่งคนดี ถ้าเก่งถ้าดีจริงแล้วไม่ต้องลองก็รู้ แล้วก็จบธรรมเพียงเท่านั้น

ผมเองเกือบสลบในขณะนั้น เหงื่อแตกโชกไปทั้งตัว ยอมท่านอย่างหมอบราบและเข็ดหลาบจนป่านนี้ ไม่เคยไปหาญลองดีกับท่านอีกเลย คราวนี้เป็นคราวเข็ดหลาบขนาดหนักสำหรับเรื่องที่เกี่ยวกับท่าน ถ้าเรื่องอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวกับท่านมันเข็ดขนาดนี้ ผมคงพ้นทุกข์ไปนานแล้ว แต่มันไม่เข็ดแบบนี้จึงน่าโมโหจะตายไป

นี่เป็นเรื่องพระท่านแอบสนทนากันในสภาหนู ผู้เขียนก็อยู่ในสภานั้นด้วย และมีส่วนได้เสียไปด้วยกัน จึงได้นำเรื่องนี้มาลงโดยมีบุหรี่ตราไก่เป็นต้นเหตุ พอเป็นข้อคิดว่า ความจริงของความจริงมีอยู่ทุกแห่งทุกหนและทุกเวลาอกาลิโก ขอแต่ปฏิบัติให้ถึงความจริงทำจริง ต้องรู้ตามความสามารถและภูมิวาสนาของตนแน่นอน ไม่ว่าธรรมภายในคือสัจธรรม และธรรมภายนอกคือความรู้แขนงต่าง ๆ ตามภูมินิสัยวาสนาของแต่ละรายที่สร้างมา และความปรารถนาที่ตั้งไว้ไม่เหมือนกัน แต่ผลส่วนใหญ่คือมรรคผลนิพพานนั้น เมื่อถึงแล้วเหมือนกัน

ท่านอาจารย์มั่นท่านเป็นอาจารย์ที่ผู้อยู่ใกล้ชิดจะลืมเรื่องต่าง ๆ และปฏิปทาที่ท่านพาดำเนินไม่ได้ตลอดไปเมื่อยังมีลมหายใจอยู่ บรรดาลูกศิษย์ท่านที่เป็นพระเถระผู้ใหญ่เวลานี้มีอยู่หลายองค์ด้วยกัน แต่ละองค์มีนิสัยวาสนาและปฏิปทาเครื่องดำเนินภายใน ตลอดความรู้อรรถธรรมและความรู้พิเศษแปลกต่างกันไปเป็นราย ๆ เท่าที่เขียนตอนต้นได้ระบุนามลูกศิษย์ท่านผ่านมาบ้างแล้ว ที่ยังมิได้ระบุนามท่านก็มี จึงได้เรียนไว้ว่า เมื่อดำเนินเรื่องท่านเจ้าของประวัติไปพอสมควร หากมีเวลาก็จะระบุนามคณะลูกศิษย์ท่านต่อไปอีกดังนี้ จึงได้เริ่มฟื้นนามลูกศิษย์ท่านขึ้นมาอีก พอทราบบ้างว่าท่านดำเนินและรู้กันอย่างไร ท่านประสบเหตุการณ์ต่าง ๆ มาอย่างไรบ้างแต่ละองค์ตามคติธรรมดา พระพุทธเจ้าทรงเผชิญความลำบากและรู้ธรรมอย่างไรบ้าง บรรดาสาวกก็ย่อมเดินตามรอยพระบาทที่ทรงพาดำเนิน ตลอดความรู้ความเห็นก็เป็นไปตามร่องรอยของศาสดาแบบศิษย์มีครู บรรดาลูกศิษย์ท่านอาจารย์มั่นก็มีลักษณะคล้ายคลึงกันทางปฏิปทาเครื่องดำเนิน ส่วนการประสบเหตุการณ์ภายนอกที่น่าตื่นเต้นหวาดเสียว มีต่าง ๆ กันไปตามสถานที่อยู่บำเพ็ญและที่เที่ยวไป ไม่เหมือนกัน

เมื่อกล่าวมาถึงตอนนี้ ก็ทำให้ระลึกเลื่อมใสและบูชาท่านอาจารย์องค์หนึ่งซึ่งเป็นศิษย์ผู้ใหญ่ท่านอาจารย์ ที่มีการเที่ยวธุดงคกรรมฐานแตกต่างจากหมู่คณะอยู่บ้าง จึงขอประทานโทษนำเรื่องท่านออกมาลงให้ท่านผู้อ่านได้ทราบบ้างในสมัยปัจจุบันว่า สิ่งที่เคยมีในครั้งพุทธกาลอันเป็นส่วนภายนอกอาจยังมีในสมัยนี้ได้อยู่บ้างหรืออย่างไร คือเราเคยได้ยินหรือได้เห็นในหนังสือ ว่าช้างมาถวายอารักขา และลิงมาถวายรวงผึ้งแด่พระพุทธเจ้าเป็นต้น เรื่องคล้ายคลึงกันในสมัยนี้ก็อาจเป็นเรื่องของท่านอาจารย์องค์นี้ จึงขอประทานออกนามท่านด้วย เพื่อเป็นหลักฐานไว้กับเรื่องที่กำลังดำเนินอยู่ขณะนี้

ท่านมีนามว่า “ท่านพระอาจารย์ชอบ” อายุคงย่างเข้า ๗๐ ปี จำไม่ถนัด ทราบว่าท่านบวชมานาน การปฏิบัติท่านชอบอยู่ในป่าในเขาตลอดมาจนถึงปัจจุบัน นิสัยท่านชอบออกเดินทางในเวลาค่ำคืน ท่านจึงชอบเจอสัตว์จำพวกค่ำคืนมีเสือเป็นต้นเสมอ บ่ายวันหนึ่งท่านออกเดินทางจากหล่มสัก เพชรบูรณ์ มุ่งไปทางจังหวัดลำปาง เชียงใหม่ พอจวนจะเข้าดงหลวงก็พบชาวบ้าน เขา

บอกท่านด้วยความเป็นห่วงว่าขอนิมนต์ท่านพักอยู่หมู่บ้านแถบนี้ก่อน เช้าวันหลังค่อยเดินทางต่อไป

เพราะดงนี้กว้างมาก ถ้าตกบ่ายแล้วเดินทางไม่ทะลุดงได้เลย ถ้าเดินไม่ทะลุป่าในตอนกลางวัน โดยมากคนมักเป็นอาหารเสืออยู่เสมอ เพราะความไม่รู้ระยะทางใกล้ไกล ดังนี้พอบ่ายไปแล้วเดินทางไม่ทะลุแน่ และตอนกลางคืนเสือออกมาเที่ยวหากินทุกคืน ถ้าเจอคนแล้วมันก็ถือเป็นอาหารของมันเลย ไม่มีรายใดผ่านปากเสือไปได้ นี่ก็กลัวพระคุณเจ้าจะเป็นเช่นนั้น จึงไม่อยากให้ไปในเวลาบ่ายแล้วเช่นวันนี้ ป้ายประกาศเขาปิดไว้เพื่อผู้เดินทางจะได้อ่าน และทราบเรื่องของดงยักษ์นี้แล้วไม่กล้าไป ยักษ์จะได้ไม่กินเป็นอาหารของมัน

ท่านถามเขาว่ายักษ์อะไรกัน เคยได้ยินแต่โบราณท่านว่าไว้ แต่ทุกวันนี้ไม่เคยได้เห็นได้ยินเลย เพิ่งมาได้ยินเอาวันนี้เอง เขาเรียนท่านว่า ยักษ์เสือโคร่งใหญ่ลายพาดกลอนนั่นเองท่าน มิใช่ยักษ์อื่นที่ไหนหรอก ถ้าไปไม่ทะลุดง เสือต้องกินเป็นอาหารแน่นอน จึงขอนิมนต์ท่านกลับคืนไปพักค้างที่บ้านแถบนี้เสียก่อน พรุ่งนี้เช้าฉันเสร็จแล้วค่อยเดินทางต่อไป แต่ท่านไม่ยอมกลับและจะขอเดินทางต่อไปในวันนั้น เขาเรียนถามท่านด้วยความเป็นห่วงว่า บ่ายขนาดนี้ใครจะเดินเร็วขนาดไหนต้องมืดอยู่กลางดงใหญ่นี้ไม่มีทางพ้นไปได้เลย ท่านไม่ฟังเสียงเขาเลย มีแต่จะไปท่าเดียว

เขาถามท่านว่า “ท่านกลัวเสือไหม” ท่านตอบเขาว่า “กลัวแต่จะไป” ชาวบ้านเรียนท่านว่า “หากมันมาเจอแล้วอย่างไรมันก็ไม่หนีคนเลย ต้องกินเป็นอาหารแน่นอน ถ้าท่านกลัวเสือกินคนท่านก็ไม่ควรไปเพราะถ้าขืนไปมันก็กินท่านจนได้” ท่านตอบว่า “ถ้ากรรมมาถึงตัวแล้วก็ยอมเป็นอาหารของมันไปเสีย ถ้ากรรมยังสืบต่ออยู่มันคงไม่กิน” ว่าแล้วก็ลาเขาออกเดินทางไปอย่างไม่อาลัยเสียดายชีวิตเลย

พอก้าวเข้าในดงมองดูสองฟากทางมีแต่รอยเสือตะกุยดิน ทั้งขี้ทั้งเยี่ยวทั้งเก่าทั้งใหม่เต็มไปตลอดทาง ท่านก็เดินภาวนาเรื่อยไป ดูรอยเสือตามทางเรื่อยไป ใจก็ไม่กลัว พอมืดก็ถึงกลางดงพอดี ในขณะเดียวกันก็ได้ยินเสียงเสือโคร่งใหญ่กระหึ่มตามมาข้างหลัง ตัวหนึ่งกระหึ่มมาทางด้านหน้า ต่างร้องมาหากัน ตัวอยู่ข้างหลังก็ร้องใกล้เข้ามาจวนจะทันท่าน ตัวอยู่ข้างหน้าก็ร้องใกล้เข้ามาหาท่าน และต่างตัวต่างร้องใกล้เข้ามาทุกที ๆ ผลสุดท้ายทั้งตัวอยู่ข้างหน้าทั้งตัวอยู่ข้างหลังก็มาถึงท่านพร้อมกัน พอมาถึงท่านแล้วยิ่งกระหึ่มใหญ่

พอเห็นท่าไม่ดี ท่านก็หยุดยืนนิ่งปลง**อนิจฺจํ**ว่า เราคงครั้งนี้แน่เป็นครั้งยุติของชีวิต เพราะมองไปดูตัวอยู่ข้างหน้า ก็กำลังทำท่าทำทางจะโดดมาตะครุบท่าน ชำเลืองตาไปดูตัวอยู่ข้างหลัง ก็กำลังทำท่าจะโดดมาตะครุบท่านอยู่เช่นเดียวกัน แต่ละตัวอยู่ห่างจากท่านราววาเศษเท่านั้น ขณะนั้นปรากฏว่าจิตกลัวจนเลยกลัว ยืนตัวแข็งโด่อยู่กับที่ แต่สติยังดีจึงกำหนดจิตให้ดีไม่ให้เผลอ แม้จะตายในขณะนั้นเพราะเสือกินก็ไม่ให้เสียที

พอได้สติก็กำหนดย้อนกลับจากเสือเข้ามาหาตัวโดยเฉพาะ จิตก็รวมลงอย่างสนิทในขณะนั้น ความรู้ผุดขึ้นมาว่า เสือกินไม่ได้แน่นอน ดังนี้ จากนั้นก็หายเงียบไปเลยทั้งเสือทั้งคน ไม่รู้สึกว่าตนยืนอยู่หรือนั่งอยู่ ความรู้สึกเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ ภายนอก ตลอดร่างกายได้หายไปโดยสิ้นเชิงในเวลานั้น ความหมายว่าเสือก็หายไปพร้อม ๆ กัน ยังเหลืออยู่เฉพาะความรู้ที่เด่นดวง

เพียงอันเดียวทรงตัวอยู่ในขณะนั้น จิตรวมลงอย่างเต็มที่ คือถึงฐานแห่งสมาธิแท้และนานเป็นเวลาหลายชั่วโมงจึงถอนขึ้นมา

พอจิตถอนขึ้นมาตัวเองยังยืนอยู่อย่างเดิม บ่าแบกกลดและสะพายบาตร มือข้างหนึ่งหิ้วโคมไฟเทียนไข ส่วนไฟดับแต่เมื่อไรไม่ทราบได้เพราะจิตรวมอยู่นาน พอจุดไฟสว่างขึ้น แล้วตามองไปดูเสือสองตัวนั้นเลยไม่เห็น ไม่ทราบว่าพากันหายไปไหนเงียบ ขณะที่จิตถอนขึ้นมานั้นมิได้คิดกลัวอะไรเลย แต่มีความอาจหาญเต็มดวงใจ ขณะนั้นแม้เสือจะมาอีกสักร้อยตัวพันตัวใจก็ไม่มีสะทกสะท้านเลย เพราะได้เห็นฤทธิ์ของใจและของธรรมประจักษ์แล้ว เมื่อจิตถอนขึ้นมาแล้วยังเกิดความอัศจรรย์ตัวเองว่า รอดปากเสือมาได้อย่างไรกัน และอัศจรรย์จนไม่มีอะไรเทียบได้

ขณะนั้นทำให้เกิดความรักความสงสารเสือตัวนั้น ว่าเป็นคู่มิตรมาให้อรรถให้ธรรมเราอย่างถึงใจ แล้วก็พากันหายไปราวกับปาฏิหาริย์ ทำให้คิดถึงมันมากแทนที่จะกลัวเหมือนครั้งแรกพบ ท่านว่าเสือโคร่งทั้งสองตัวนั้นใหญ่มาก ตัวขนาดม้าที่แข่งอยู่ที่สนามม้านางเลิ้ง กรุงเทพฯ เราดี ๆ นี่เอง แต่ตัวมันยาวกว่าม้ามากมาย หัวมันวัดผ่าศูนย์กลางคงได้ราว ๔๐ เซ็นติเมตร ใหญ่พิลึกไม่เคยพบเคยเห็นนับแต่เกิดมา ฉะนั้นเมื่อเห็นมันทีแรกจึงยืนตัวแข็งโด่ราวกับตายไปแล้วเพียงแต่ยังมีสติดีอยู่เท่านั้น หลังจากจิตถอนขึ้นมาแล้วมีแต่ความรื่นเริงเย็นใจ คิดว่าไปที่ไหนไปได้ทั้งนั้น ไม่คิดกลัวอะไรเลยในโลก และมิได้คิดว่าจะมีอะไรสามารถทำลายได้ เพราะได้เชื่อจิตเชื่อธรรมว่าเป็นเอกในโลกทั้งสามอย่างเต็มใจเสียแล้ว หลังจากนั้นก็ออกเดินทางด้วยวิธีจงกรมไปในตัว อย่างเยือกเย็นเห็นผลในธรรมเต็มดวงใจ ไม่หวั่นไหว จิตมีความระลึกคิดถึงเสือคู่มิตรทั้งสองตัวนั้นมิได้ลืมเลย ถ้าเผื่อเห็นมันอีกคราวนี้ คิดว่าจะเดินเข้าไปลูบคลำหลังมันเล่นได้อย่างสบายราวกับสัตว์เลี้ยงในบ้านเราดี ๆ นี่เอง แต่มันจะยอมให้เราลูบคลำหรือไม่เท่านั้น

การเดินทางในคืนวันนั้น หลังจากพบเสือแล้วมีแต่ความวิเวกวังเวงและรื่นเริงในใจไปตลอดทาง จนสว่างก็ยังไม่ทะลุดงเลย กว่าพ้นดงไปถึงหมู่บ้านก็ราว ๙ น.กว่า จึงเตรียมครองผ้าเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้านนั้น พอชาวบ้านเห็นท่านเข้าไปบิณฑบาตต่างก็ร้องบอกกันมาใส่บาตรพอใส่บาตรเสร็จเขาก็ตามท่านออกมาที่พักซึ่งวางบริขารที่ไม่จำเป็นไว้ที่นั้น และถามถึงการมาของท่าน ท่านก็บอกว่า มาจากที่โน้น ๆ ดังที่เขียนผ่านมาแล้ว มีความประสงค์จะเที่ยววิเวกไปเรื่อย ๆ

บ้านแถบนั้นเป็นบ้านป่าบ้านดงกันทั้งนั้น พอเห็นท่านผ่านมาจากทางดงหลวงผิดเวลา จึงพากันถามท่าน ก็ทราบว่า ท่านเดินผ่านดงหลวงมาตลอดคืน ไม่ได้พักหลับนอนที่ไหนเลย พวกเขาพากันตกใจว่าท่านมาได้อย่างไร เพราะทราบกันดีว่าใครก็ตามถ้าผ่านดงนี้มาผิดเวลา ต้องเป็นอาหารเสือโคร่งใหญ่ในดงนี้กันแทบทั้งนั้น แล้วท่านมาได้อย่างไร เสือถึงไม่เอาท่านเป็นอาหารเล่าเขาถามท่านว่า ขณะท่านเดินผ่านดงใหญ่มาเจอเสือบ้างหรือเปล่าตลอดคืนที่มา ท่านก็บอกว่าเจอเหมือนกัน แต่มันไม่ได้ทำอะไรอาตมา เขาไม่อยากจะเชื่อท่าน เพราะเสือเหล่านี้คอยดักกินคนที่ตกค้างในป่าในเวลาค่ำคืนอยู่เป็นประจำ เมื่อท่านเล่าพฤติการณ์ระหว่างท่านกับเสือเจอกันให้เขาฟังแล้ว เขาถึงได้ยอมเชื่อว่า เป็นอภินิหารของท่านโดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวกับรายอื่น ๆ ซึ่งเป็นอาหารเสือแทบทั้งนั้น

เรื่องนี้เป็นเรื่องที่น่าคิดอยู่ไม่น้อย เพราะปกติคนที่เดินผ่านดงที่ว่านี้ โดยมากก็มักเป็นอาหารเสือกันดังกล่าว ความไม่รู้หนทางและระยะทางใกล้ไกล ตลอดอันตรายต่าง ๆ ที่อาจมีใน

ระหว่างทาง นับว่าเป็นอุปสรรคแก่การเดินทาง ไม่ว่าทางภายในคือทางใจ และทางภายนอกคือทางเดินด้วยเท้า ย่อมอาศัยผู้เคยเดินเป็นผู้นำทางจึงจะปลอดภัย นี่เป็นเรื่องควรคิดสำหรับพวกเราผู้กำลังเดินทาง เพื่อความปลอดภัยและความสุขความเจริญแก่ตนทั้งปัจจุบันและอนาคต ไม่ควรประมาทว่าตนเคยคิดเคยพูดเคยทำและเคยเดิน โดยมากมักเป็นความเคยในทางที่ผิดมาแล้ว จึงชอบพาคนไปในทางผิดอยู่เสมอโดยไม่เลือกวัยและเพศ ถ้าเดินไม่ถูกทาง

ท่านอาจารย์องค์นี้ชอบจะพบเหตุการณ์ทำนองนี้อยู่เสมอ ในชีวิตนักบวชที่ท่านดำเนินมา อีกครั้งหนึ่งท่านไปเที่ยวธุดงค์ในประเทศพม่า พักบำเพ็ญเพียรอยู่ในถ้ำ เสือชอบมาหาท่านเสมอ แต่ไม่ทำอะไรท่าน วันหนึ่งราว ๕ โมงเย็น ท่านนั่งภาวนาอยู่ในถ้ำ โดยมิได้คาดฝันว่าจะมีสัตว์มีเสือที่อาจหาญขนาดนั้นมาหาท่าน พอออกจากที่ภาวนาพอดีตามองไปหน้าถ้ำ เห็นเสือโคร่งใหญ่ลายพาดกลอนตัวหนึ่งเดินขึ้นมาหน้าถ้ำที่ท่านกำลังพักอยู่ มันตัวใหญ่มาก น่ากลัวพิลึก แต่ท่านไม่คิดกลัวมัน คงจะเป็นเพราะท่านเคยเห็นสัตว์พรรค์นี้มาบ่อยครั้งก็เป็นได้ พอมันเดินขึ้นมา มันก็มองเห็นท่าน และท่านก็มองเห็นมันพอดีเช่นเดียวกัน

ขณะที่มันมองมาเห็นท่าน แทนที่มันจะแสดงอาการกลัวหรือแสดงอาการคำรามให้ท่านกลัว แต่มันทำอาการเฉย ๆ เหมือนสุนัขบ้าน ไม่แสดงอาการกลัวและอาการขู่คำรามใด ๆ ทั้งสิ้น พอมันขึ้นมาถึงถ้ำแล้ว ตามันมองโน้นมองนี้แล้วกระโดดขึ้นไปนั่งอยู่บนก้อนหินด้านทางขึ้นถ้ำสูงประมาณ ๑ เมตร ห่างจากท่านประมาณ ๓ วา นั่งเลียแข้งเลียขาอยู่นั้นอย่างสบายแบบทองไม่รู้ร้อน และไม่สนใจกับท่านเลยทั้งที่มันก็เห็นและรู้อยู่ว่าท่านอยู่ที่นั้น การนั่งของมันนั่งแบบสุนัขบ้าน พอนั่งเลียแข้งเลียขาเหนื่อยก็นอนหมอบแบบสุนัขอีกเช่นกัน แล้วเลียแข้งขาและลำตัวแบบไม่สนใจกับอะไรทั้งสิ้น ท่านว่าท่านก็ไม่กล้าออกไปเดินจงกรมที่หน้าถ้ำใกล้ชิดกับที่มันกำลังนอนอยู่ได้เช่นกัน เพราะทำให้รู้สึกหวาดเสียวเล็กน้อย เนื่องจากไปไม่เคยพบเคยเห็นมาในชีวิต ที่เสือป่าทั้งตัวมาทำตัวเป็นเหมือนสัตว์เลี้ยงในบ้านเช่นนั้น แต่ก็นั่งภาวนาได้ตามธรรมดา ไม่นึกกลัวว่ามันจะมาทำอะไรให้ตน

ตอนมันขึ้นมาทีแรกท่านก็นั่งอยู่แคร่เล็ก ๆ นั่นเอง ส่วนมันนาน ๆ จะมองมาดูเราสักครั้งหนึ่ง และมองแบบไม่สนใจจดจ้อง มองอย่างธรรมดา ๆ ในลักษณะเป็นมิตรมาแต่ครั้งไหนก็ยากจะพูดถูก นับแต่มันมานั่งนอนเลียแข้งเลียขาอยู่ที่นั้นก็นานพอสมควร นึกว่ามันจะหนีไปที่ไหนต่อไป แต่ที่ไหนได้มันกลับอยู่สบายไปเลย ไม่สนใจว่าจะไปไหนอีก ตอนมันมาถึงทีแรกท่านก็นั่งอยู่นอกมุ้ง จนมืดแล้วท่านจึงเข้าในมุ้ง เวลาจุดไฟและแสงไฟสว่างไปหาตัวมัน มันก็ไม่สนใจกับท่าน คงอยู่ทำนองที่มันเคยอยู่นั่นแล จนดึกดื่นได้เวลาพักท่านก็พักตามปกติ ท่านตื่นนอนราว ๓ น. และจุดเทียนไขสว่างขึ้นมองไปดู มันยังนอนอยู่ที่เก่า แบบไม่สนใจกับท่านอีกเช่นเคย พอล้างหน้าล้างตาเสร็จแล้ว ท่านก็นั่งขัดสมาธิภาวนาต่อไปจนสว่าง เวลาออกจากที่ภาวนารื้อมุ้งขึ้นเก็บมองไปดูมันยังนอนสบายอยู่เหมือนสุนัขนอนอยู่ในบ้านเราดี ๆ นี่เอง

จนกระทั่งถึงเวลาจะออกบิณฑบาต ทางออกบิณฑบาตก็จำต้องเดินผ่านมันไปที่นั่นเอง ท่านเกิดนึกสงสัยขึ้นมาว่า เวลาเราเดินผ่านมันไปที่นั่น มันจะมีความรู้สึกอย่างไร และจะทำอะไรเราบ้างหรือเปล่าหนอ จนครองผ้าเสร็จ มันก็ยังนอนมองมาทางเราด้วยสายตาอ่อน ๆ ที่น่าสงสารเหมือนสุนัขมองดูเจ้าของฉะนั้น ท่านเลยตัดสินใจว่าต้องไปตรงนั้นแล ซึ่งห่างจากตัวมันราว ๑

เมตรกว่าเท่านั้น ที่อื่นไม่มีทางพอจะด้นดั้นหลีกไปได้ เวลาจะไปทราบว่าท่านพูดกับมันบ้างว่า นี่ถึงเวลาออกบิณฑบาตแล้ว เราก็มีท้องมีปากมีความหิวกระหายเหมือนสัตว์โลกทั่วไป เราจะขอทางออกไปบิณฑบาตมาฉันหน่อยนะ จงให้ทางเราบ้าง ถ้าเจ้าอยากอยู่ที่นี่ต่อไปก็ได้ หรือจะไปเพื่อหาอยู่หากินที่ไหนก็ตามใจสะดวก เราไม่ว่า ทราบว่ามันนอนฟังท่านเหมือนสุนัขนอนฟังเจ้าของพูดกับมันฉะนั้น พอพูดจบคำท่านก็เดินผ่านออกมาที่มันกำลังนอนอยู่อย่างสบายนั่นแล

ขณะที่ท่านเดินผ่านมันออกมา ตามันชำเลืองดูท่านแบบแสงตาอ่อน ๆ เหมือนจะบอกว่าไปเถอะท่าน ไม่ต้องกลัวหรอก ที่มานี้ก็มาเพื่อรักษาอันตรายให้ท่านนั่นเอง แล้วท่านก็เดินเข้าบิณฑบาตในหมู่บ้าน ทราบว่าท่านมิได้บอกใครให้ทราบเลย กลัวเขาจะมาทำลายมัน พอบิณฑบาตกลับมาถึงที่มันเคยนอน มองหาที่ไหนก็ไม่เจอ ไม่ทราบมันหายไปทางไหนเงียบไปเลย นับตั้งแต่วันนั้นก็ไม่เคยเห็นมันมาหาท่านอีก จนกระทั่งท่านจากที่นั้นไป ท่านว่าคงไม่ใช่เสือในป่าธรรมดาเรา อาจเป็นเสือเทพบันดาล จึงทำตัวเหมือนสัตว์เลี้ยงในบ้านได้ดี ไม่ทำให้เป็นที่น่ากลัวอะไรเลยนับแต่ขณะมันขึ้นมาหาทีแรกจนกระทั่งมันจากไป จึงเป็นสัตว์ที่น่ารักน่าสงสารอย่างยิ่งตัวหนึ่ง

ท่านว่าท่านคิดถึงมันอยู่หลายวัน นึกว่ามันจะมาหาท่านอยู่เรื่อย แต่ไม่เห็นกลับมาอีกเลยได้ยินแต่เสียงมันร้องในเวลากลางคืนดึกสงัดแทบทุกคืน จะเป็นเสียงมันหรือเสียงเสือตัวอื่น ๆ ก็ไม่ทราบ เพราะแถบนั้นเสือชุมมากจริง ๆ คนขี้ขลาดไปอยู่ไม่ได้ สำหรับท่านเองท่านบอกว่าไม่นึกกลัวมันเลย ยิ่งเห็นมันมานอนเฝ้าอยู่จนตลอดรุ่ง และมีกิริยาท่าทางเหมือนสัตว์บ้านด้วยแล้ว ยิ่งทำให้รักและสงสารมันมากกว่าจะกลัวมันเสียอีก จากนั้นแล้วยิ่งทำให้เรามีความเชื่อธรรมในแง่ต่าง ๆ เป็นพิเศษขึ้นอีกแยะ

ท่านว่าท่านไปอยู่ประเทศพม่าถึง ๕ ปี จนพูดภาษาพม่าได้คล่องปากคล้ายกับภาษาของตัว เหตุที่ท่านจะได้กลับมาไทยเราเนื่องจากสงครามโลกครั้งที่สอง ญี่ปุ่นกับอังกฤษเข้าไปวุ่นวายในเมืองพม่าเต็มไปหมด ไม่ว่าในเมือง บ้านป่า ภูเขา พวกทหารอังกฤษไปเที่ยวค้นจนหมด เพราะคนอังกฤษเคียดแค้นคนไทยมากเวลานั้น หาว่าเข้ากับญี่ปุ่น ถ้าค้นพบคนไทยไม่ว่าหญิงชายและนักบวชจะฆ่าทิ้งให้หมดไม่มีข้อยกเว้น ชาวบ้านที่ท่านอาศัยเขาอยู่ รู้สึกเขาเคารพเลื่อมใสและรักท่านมาก พอเห็นทหารอังกฤษมาเที่ยวจุ้นจ้านมาก กลัวท่านจะไม่ปลอดภัย พวกเขารีบปรึกษากันพาท่านไปซ่อนอยู่ในเขาลึกที่พวกทหารอังกฤษไม่สามารถค้นพบ

แต่ทราบว่าเขามาพบท่านเข้าวันหนึ่งเหมือนกัน ขณะที่กำลังนั่งอนุโมทนาให้พรชาวบ้านอยู่ พวกชาวบ้านหน้าเสียไปหมด เขาไต่ถามท่านก็บอกว่ามาอยู่ที่นี่นานแล้ว ท่านมิได้เกี่ยวกับการบ้านเมือง ท่านเป็นพระ ไม่รู้เรื่องอะไรกับใครเลย พวกชาวบ้านก็ช่วยพูดกันอย่างเต็มที่ด้วยเหตุผลว่า พระท่านมิเกี่ยวกับการสงครามแบบฆราวาส จะมาเกี่ยวข้องเอาเรื่องเอาราวกับท่านนั้นไม่ถูกถ้าเอาเรื่องกับท่านก็เท่ากับทำลายหัวใจของคนชาวพม่าซึ่งไม่มีความผิด ให้เกิดความเสียหายโดยใช่เหตุ นับว่าทำไม่ถูกอย่างยิ่ง ประการหนึ่งท่านมาอยู่ที่นี่แต่ก่อนสงคราม ท่านไม่รู้เรื่องอะไรกับการบ้านเมืองอะไรเลย แม้คนพม่าเองยังไม่เห็นว่าท่านเป็นภัยแก่ประเทศ ทั้งที่ประเทศพม่ากำลังตกอยู่ในภาวะสงคราม ถ้าทำลายท่านก็เท่ากับทำลายคนพม่าทั้งประเทศด้วย ชาวพม่าไม่เห็นดีด้วยในการทำเช่นนั้น

ทหารอังกฤษหลายคนยืนพูดกันอยู่ประมาณครึ่งชั่วโมงเกี่ยวกับเรื่องท่าน จากนั้นเขาก็แนะว่าให้รีบพาท่านหนีจากที่นี่เสียโดยเร็ว เดี๋ยวพวกอื่นมาจะลำบาก บางทีเขาไม่ฟังคำขอร้อง ท่านอาจเป็นอันตรายได้ องค์ท่านเองขณะเข้าจับจ้องมองดูด้วยท่าทางเป็นศัตรู ท่านมีแต่เจริญเมตตาและระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ อยู่ตลอดเวลา เมื่อเขาผ่านไปแล้ว ญาติโยมก็พาท่านไปส่งและพาไปอยู่ในภูเขาที่ลึกลับไม่ให้เขาค้นพบ ไม่ให้ท่านลงมาบิณฑบาต พอถึงเวลาชาวบ้านพากันแอบเอาจังหันไปถวายท่าน นับแต่วันนั้นผ่านไปทหารอังกฤษมากวนเรื่อย ถ้าพบท่านเห็นท่านคงทำลายจริง ๆ เขามาวุ่นวายถามหาท่านวันหนึ่งหลาย ๆ พวก

พวกญาติโยมเห็นท่าไม่ดี กลัวท่านจะไม่ปลอดภัย จึงได้พาท่านไปส่งให้หลบหนีกลับมาเมืองไทยเรา โดยเขามาส่งใส่ทางในป่าในเขาซึ่งเป็นทางปลอดภัย และพวกทหารอังกฤษเข้าไปไม่ถึง เขาบอกทางท่านอย่างละเอียดไม่ให้ปลีกแวะทางเดิมที่เขาบอก แม้ทางจะรกแสนรกก็ให้พยายามไปตามนั้น ทางนั้นเป็นทางเดินเท้าของพวกชาวป่า เขาเดินท่องเที่ยวหากันจนทะลุถึงเมืองไทยเรา พอเขาบอกทางให้เรียบร้อยแล้ว ท่านก็เริ่มออกเดินทางทั้งกลางวันกลางคืน ทั้งไม่ได้หลับนอน ทั้งไม่ได้ฉันอะไรเลย นอกจากน้ำเท่านั้น ทั้งเดินบุกป่าฝ่าเขาแทบเป็นแทบตาย ในป่ามีแต่รอยสัตว์เต็มไปหมด มีเสือ ช้าง เป็นต้น มิได้นึกว่าชีวิตจะรอดพ้นมาได้ นึกแต่ว่าจะตายท่าเดียว เพราะหลงป่าถ้าเดินผิดทางเสียนิดเดียว

ตอนเช้าวันคำรบสี่ราว ๙ นาฬิกา เป็นเรื่องอัศจรรย์เกินคาด ส่วนจะจริงเท็จแค่ไหนกรุณานำไปพิจารณาเมื่ออ่านพบเรื่องซึ่งกำลังดำเนินอยู่ขณะนี้ พอท่านเดินไปถึงไหล่เขาแห่งหนึ่งปรากฏว่ามีความเมื่อยหิวอ่อนเพลียเป็นกำลัง คิดว่าจะไปไม่ตลอด เหมือนใจจะขาดในเวลานั้นจนได้ เพราะเดินทางมาได้สามวันกับสามคืนเต็ม ๆ แล้ว ไม่ได้พักนอนและฉันอะไรที่ไหนเลย นอกจากนั่งพักพอบรรเทามหันตทุกข์จากการเดินทางชั่วขณะหนึ่งเท่านั้น พอมาถึงที่นั้นเกิดความคิดขึ้นมาว่า เราก็เดินทางเสี่ยงความตายมาทุกลมหายใจ จนกระทั่งบัดนี้ก็พอผ่านมาได้ยังไม่ตาย ลมหายใจก็ยังไม่ขาดความสืบต่อ แต่นับแต่ขณะแรกที่เราออกเดินทางมาจนบัดนี้ ไม่เคยเห็นบ้านคนเลยแม้หลังคาเรือนหนึ่ง พอได้อาศัยโคจรบิณฑบาตประทังชีวิตไว้บ้าง นี่เราเลยจะตายทิ้งเสียเปล่า ๆ จะไม่มีคนมาชุบชีวิตไว้ด้วยอาหารเพียงมื้อหนึ่งบ้างหรือ

เรามาด้วยความลำบากยากเย็นในคราวนี้ ซึ่งไม่มีคราวไหนในชีวิตของเราจะทุกข์มากเหมือนครั้งนี้ ก็เพื่อหลบภัยสงครามอันเป็นเรื่องของความตายที่มนุษย์กลัวกัน แต่แล้วก็จะมาตายเพราะสงครามอดอยากหิวโหย และการเดินทางแบบล้มทั้งยืนนี้หรือ ถ้าเทวบุตรเทวธิดาชั้นฟ้าบนสวรรค์มีดังพระพุทธเจ้าตรัสไว้ และว่าพวกนี้มีตาทิพย์หูทิพย์ มองเห็นได้ไกลจริงดังว่า ก็จะไม่มองเห็นพระซึ่งกำลังจะสิ้นลมตายอยู่เวลานี้บ้างหรืออย่างไร เราเชื่อคำของพระพุทธองค์ตรัสไว้ แต่เทพฯ ทั้งหลายที่เคยได้รับความอนุเคราะห์จากพระมามากต่อมากทั้งครั้งโน้นและครั้งนี้ จะเป็นผู้มีใจอันจืดดำจนถึงขนาดนี้เชียวหรือ ถ้าไม่ใจจืดก็ขอได้แสดงน้ำใจให้พระที่กำลังจะตายอยู่ขณะนี้ได้เห็นบ้าง จะได้ชมว่าเทวธิดาเทวบุตรทั้งหลายเป็นผู้มีใจสูงและสะอาดจริง ดังชาวมนุษย์สรรเสริญ (ที่ท่านพูดอย่างนี้ทราบว่าท่านก็เคยมีอะไร ๆ กับพวกนี้อยู่เหมือนกัน แต่ขอผ่านไป)

เป็นที่น่าประหลาดและอัศจรรย์ บาปมีบุญมีเห็นผลทันตาซึ่งไม่น่าจะเป็นไปได้ พอท่านนึกอย่างนั้นจบลงไม่กี่นาทีเลย ขณะที่กำลังเดินโซซัดโซเซไปนั้น ก็ได้เห็นสุภาพบุรุษคนหนึ่ง

แต่งตัวหรูหราผิดคนชาวป่าอยู่มากราวฟ้ากับดิน กำลังนั่งนิ่งยกเครื่องไทยทานขึ้นจบอยู่บนศีรษะข้างทางที่ท่านจะเดินผ่านไปในหุบเขาอันลึก ซึ่งไม่น่าจะเป็นไปได้ ขณะนั้นท่านเกิดความอัศจรรย์ขนลุกซู่ ๆ ไปทั้งตัว ลืมความเมื่อยหิวอ่อนเพลียไปหมด ปรากฏว่าความอัศจรรย์เต็มหัวใจ เมื่อมองเห็นสุภาพบุรุษผู้ใจบุญนั่งรอใส่บาตรอยู่ข้างหน้าห่างกับท่านประมาณ ๔ วา ข้างพุ่มไม้

พอท่านเดินไปถึง สุภาพบุรุษนั้นพูดขึ้นประโยคแรกว่า "นิมนต์พระคุณเจ้าพักฉันจังหันพอบรรเทาความหิวโหยอ่อนเพลียที่นี่ก่อน มีกำลังแล้วค่อยเดินทางต่อไป คงจะพ้นดงหนาป่าทึบในวันนี้แน่นอน" ท่านเองก็หยุดปลงบริขาร จัดบาตรเตรียมรับบาตรกับสุภาพบุรุษนั้น เสร็จแล้วก็เข้ารับบาตร น่าอัศจรรย์ไม่ว่าข้าวว่ากับหวานคาวทุกชิ้นที่บุรุษนั้นใส่บาตร ขณะที่เทลงในบาตรปรากฏว่าหอมตลบอบอวลไปทั้งป่าและทั่วพิภพ ข้าวกับก็พอดีกับความต้องการไม่มากไม่น้อย ซึ่งล้วนแต่มีโอชารสอย่างมหัศจรรย์ทั้งสิ้นชนิดบอกไม่ถูก ถ้าพูดมากเขาก็จะว่าโกหก แต่ความจริงได้กลายเป็นความอัศจรรย์ต่อหน้าต่อตา จนไม่สามารถพูดอย่างไรจึงจะถูกกับความจริงที่ประจักษ์ตาประจักษ์ใจในขณะนั้น

พอใส่บาตรเสร็จท่านถามว่า "โยมมาจากไหน บ้านโยมอยู่ที่ไหน อาตมาเดินทางมาได้สามคืนกับสี่วันนี้แล้ว ไม่เคยเจอบ้านคนเลย" สุภาพบุรุษนั้นตอบท่านว่า "ผมมาจากโน้น" ชี้มือไปสูง ๆ พิกล "บ้านผมอยู่โน้น" ท่านถามว่า "ทำไมถึงรู้ว่าพระจะมาที่นี่และมาคอยใส่บาตรถูก" เขายิ้มนิดแต่ไม่ตอบว่ากระไรเลย จากนั้นท่านก็อนุโมทนาให้พร พอให้พรเสร็จเขาก็พูดเป็นประโยคสุดท้ายว่า "โยมจะได้ลาท่านกลับไปเพราะบ้านอยู่ไกล" ดังนี้ ซึ่งปกติเขาเป็นคนพูดน้อยแต่มีท่าทางองอาจมากผิดคนธรรมดา ผิวกายทุกส่วนผ่องใสมากขนาดกลางคนตามวัย รูปร่างก็ปานกลางไม่สูงนักต่ำนัก กิริยาสำรวมดีมาก

พอเขาลาท่านแล้วก็ลุกจากที่ ท่านพยายามคอยสังเกตเพราะเขาเป็นคนที่ผิดสังเกตอยู่แล้วเมื่อเขาเดินออกไปประมาณ ๔ วา ก็ลับกับไม้ต้นหนึ่งซึ่งไม่ใหญ่โตนัก แล้วหายไปเลย คอยจะผ่านออกไปก็ไม่เห็น ตาจับจ้องคอยดูเท่าไรก็ไม่เห็น ยิ่งทำให้ผิดสังเกต ท่านจึงลุกจากที่นั่งเดินไปดูที่ต้นไม้ที่เขาผ่านไปก็ไม่เห็น มองไปมาที่ไหน ซึ่งถ้ามีคนอยู่บริเวณนั้นต้องเห็นแน่นอน แต่นี่ไม่เห็นเลยแต่บัดนั้น ยิ่งทำให้ท่านผิดสังเกตและเกิดความสงสัยยิ่งขึ้น บุรุษนั้นทำให้ท่านประหลาดใจมาก

เมื่อไม่เห็นท่านก็กลับมาเริ่มฉันจังหัน ข้าวก็ดีแกงก็ดี หยิบชิ้นไหนขึ้นมามันมิใช่อาหารในเมืองมนุษย์ที่เคยฉันมาธรรมดา ความหอมหวนชวนชื่นและรสชาติเอร็ดอร่อย มันเป็นเรื่องอัศจรรย์ไปเสียหมด ทั้งข้าวและอาหารหวานคาวล้วนพอดิบพอดีกับความต้องการของธาตุทุกส่วนอะไร ๆ ซึ่งช่างพอดีเอาเสียทุกอย่างไม่เคยพบเคยเห็น ขณะที่ฉันปรากฏว่าโอชารสของอาหารวิ่งซ่านไปทุกขุมขน ประกอบกับความหิวโหยก็กำลังบีบบังคับอย่างเต็มที่อยู่ด้วย เลยไม่ทราบว่ารสความหิวหรือรสอาหารเทวดากันแน่ อาหารที่สุภาพบุรุษถวายทั้งสิ้นท่านฉันหมดพอดี และพอเหมาะกับความต้องการของธาตุ ไม่มากไม่น้อย ไม่ขาดไม่เกิน ถ้าสมมุติว่าอาหารยังเหลืออยู่อีกแม้เพียงเล็กน้อยก็คงฉันต่อไปอีกไม่ได้

พอฉันเสร็จก็เริ่มออกเดินทางด้วยท่าทางแข็งแรงเปล่งปลั่งอาจหาญสุดจะคาด ราวกับมิใช่คนที่กำลังจะสิ้นลมหายใจอยู่ในครู่ก่อน ๆ นั่นเลย ทั้งเดินทางทั้งคิดเรื่องบุรุษลึกลับไปตลอดทางจนลืมเหน็ดเหนื่อย และลืมระยะทางว่า ยังใกล้ยังไกล เป็นทางผิดหรือทางถูก ลืมสนใจทั้งสิ้น พอ

ตกเย็นก็พ้นดงหนาป่าใหญ่พอดี ตรงกับคำสุภาพบุรุษทำนายไว้ทุกประการ ก้าวเข้าเขตประเทศไทยเราด้วยความปีติยินดีมาตลอดทาง วันนั้นหายความทุกข์ทรมานกายทรมานใจตลอดวัน เมื่อเข้าถึงเขตไทยอันเป็นแดนที่เกิดของตน จึงเกิดความแน่ใจว่าเรายังไม่ตายสำหรับคราวนี้ ท่านว่าบุรุษนั้นต้องเป็นทวยเทพชาวไตรภพแน่นอน ไม่ใช่คนธรรมดาสามัญที่ตั้งบ้านเรือนอยู่แถบนั้นเลย คิดดูเวลาจากสุภาพบุรุษคนนั้นมาแล้วก็ไม่ปรากฏว่าได้พบบ้านเรือนที่ไหนอีกเลย ทางสายนี้น่าแปลกใจ ซึ่งน่าจะมีหมู่บ้านอยู่บ้างในระหว่างทางอย่างน้อยสักแห่งหนึ่ง เลยทำให้สงสัยไปเสียหมดกระทั่งหนทางเดินเพื่อหลบภัย

การหลบภัยก็หลบเอาเสียจริง ๆ หลบกระทั่งผู้คนไม่เจอ จังหันก็ไม่เจอ หลบจนแทบเจอภัยคือความอดตายถึงผ่านมาได้ ท่านว่าการที่ผ่านความตายและความรอดตายมาได้ครั้งนี้ ทำให้ท่านอดคิดไปในแง่เทวาปาฏิหาริย์ไม่ได้ เพราะทางที่มาล้วนเต็มไปด้วยอันตรายรอบด้าน ช้าง เสือ หมี งู ชุกชุมมากตลอดเวลา แต่ตลอดทางที่ผ่านมาไม่เคยเจอจำพวกสัตว์ร้ายเหล่านี้เลย นอกจากจำพวกเนื้อที่ไม่เป็นภัยต่อชีวิตเราเท่านั้น ถ้าอย่างธรรมดาแล้ว ท่านว่าอย่างน้อยต้องเจอในวันหรือคืนหนึ่ง ๆ ถึงห้าจำพวก เฉพาะเสือกับช้างเป็นสำคัญ น่ากลัวจะยังไม่ข้ามวันข้ามคืน ต้องทอดทิ้งร่างกายไว้กับสัตว์ร้ายจำพวกใดจำพวกหนึ่งแน่นอน

แต่ที่ยังผ่านมาได้ราวกับปาฏิหาริย์เช่นนี้จะไม่อัศจรรย์อย่างไร ต้องเป็นเรื่องของธรรมบันดาลหรือเทวาฤทธิ์บันดาลอย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้งสองอย่างแน่นอน เพราะก่อนจะมาชาวบ้านก็วิตกห่วงใยด้วยกันทั้งบ้านว่ากลัวเราจะไปไม่รอด อันตรายที่เกิดจากสัตว์มีเสือ ช้าง เป็นต้น แต่เขาก็หาทางหลีกเลี่ยงช่วยเราไม่ได้ ถ้าขืนก็ไม่ได้ คือขืนอยู่พม่าอีกต่อไปก็ยิ่งแน่ต่ออันตรายจากสงครามและทหารอังกฤษ จึงช่วยกันคิดเพื่อแบ่งหนักให้เป็นเบาลงบ้าง โดยส่งเราข้ามเขตอันตรายของมนุษย์กระหายเลือดไปเสีย เพื่ออนาคตของเราที่อาจจะยังสืบต่อไปอีกนาน ถ้าเขาไม่ฆ่าเสียในระยะนี้ จึงได้ฝืนเดินฝ่าอันตรายนานาชนิดมาแทบเอาตัวไม่รอดดังนี้

กรุณาท่านผู้อ่านพิจารณาดู ผู้เขียนได้ยินมาอย่างนี้ไม่กล้าตัดสินเอาคนเดียว แบ่งให้ท่านผู้อื่นได้มีส่วนวินิจฉัยด้วย แต่อดที่จะอัศจรรย์ในเหตุการณ์ไม่ได้ ที่ไม่น่าเป็นไปได้แต่ก็เป็นไปให้เห็นอย่างชัดเจน นับว่าชีวิตธุดงคกรรมฐานของท่านอาจารย์องค์นี้สมบุกสมบันมาก นอกนั้นยังมีประสบการณ์ปลีก ๆ ย่อย ๆ เรื่อยมา เพราะท่านชอบอยู่แต่ป่าแต่เขาตลอดมา ไม่ค่อยเห็นท่านเข้ามาเกี่ยวข้องกับฝูงชน ท่านอยู่ลึกไม่มีใครกล้าเข้าไปนิมนต์ถึง

พระปฏิบัติสายท่านพระอาจารย์มั่นท่านมักอยู่แต่ในป่าในเขา เนื่องจากองค์ท่านอาจารย์เองพาดำเนินมาและส่งเสริมบรรดาศิษย์ในทางนั้น เท่าที่สังเกตท่านตลอดมา ท่านชอบพูดชมป่าชมเขาประจำนิสัย ที่ท่านชอบอยู่ป่าอยู่เขาตลอดมา ท่านว่าแม้รู้ธรรมมากน้อย หยาบละเอียดเพียงไรก็ชอบรู้อยู่ตามป่าตามเขาแทบทั้งนั้น ไม่ค่อยรู้ธรรม พอให้มีความสงบเย็นเพราะอยู่ในที่เกลื่อนกล่นบ้างเลย แม้ธรรมที่นำมาสั่งสอนหมู่คณะอยู่ทุกวันนี้ ก็ได้มาจากความรอดตายในป่าในเขานั่นแล

หลังจากท่านมรณภาพแล้วโดยทางรูปกาย แต่ความสัมพันธ์ระหว่างนิมิตที่ปรากฏเป็นองค์แทนท่าน กับความรู้ทางจิตตภาวนาของบรรดาศิษย์ที่มีนิสัยในทางนี้ก็มีต่อกันอยู่เสมอมา ราวกับท่านยังมีชีวิตอยู่ การภาวนาเกิดขัดข้องอย่างไรบ้าง ท่านก็มาแสดงบอกอุบายวิธีแก้ไขโดยทาง

นิมิต เหมือนองค์ท่านแสดงจริง ๆ ทำนองพระอรหันต์มาแสดงธรรมให้ท่านฟังในที่ต่าง ๆ ดังที่เขียนผ่านมาแล้ว ถ้าจิตของผู้นั้นอยู่ในภูมิใด และขัดข้องธรรมแขนงใด ที่ไม่สามารถแก้ไขโดยลำพังตนเองได้ ท่านก็มาแสดงธรรมแขนงนั้นจนเป็นที่เข้าใจ แล้วนิมิตคือรูปภาพขององค์ท่านก็หายไป หลังจากนั้นก็นำธรรมเทศนาที่ท่านแสดงให้ฟังในขณะนั้น มาแยกแยะหรือตีแผ่ออกตามกำลังสติปัญญาของตนให้กว้างขวางออกไป และได้อุบายเพิ่มขึ้นอีกตามภูมิที่ตนสามารถ

ท่านที่มีนิสัยในทางออกรู้สิ่งต่าง ๆ ย่อมมีทางรับอุบายจากท่านที่มาแสดงให้ฟังได้ตลอดไป ที่เรียกว่าฟังธรรมทางนิมิตภาวนา ท่านมาแสดงธรรมให้ฟังทางนิมิต ผู้รับก็รับรู้ทางนิมิต ซึ่งเป็นความลึกลับอยู่บ้างสำหรับผู้ไม่เคยปรากฏ หรือผู้ไม่เคยได้ยินมาเลย อาจคิดว่าผู้รับในทางนิมิตเป็นความเหลวไหลหลอกลวงก็ได้ แต่ความจริงก็เป็นอย่างนั้น พระปฏิบัติที่มีนิสัยในทางนี้ท่านรับเหตุการณ์ในทางนี้ด้วย อันเป็นความรู้พิเศษเฉพาะราย ๆ มิได้ทั่วไปแก่ผู้ปฏิบัติทั้งหลาย คือเป็นไปตามภูมินิสัยวาสนา ดังท่านอาจารย์มั่นฟังพระโอวาทของพระพุทธเจ้าที่เสด็จไปโปรด และฟังธรรมที่พระสาวกมาแสดง โดยทางนิมิตเสมอมา บรรดาศิษย์ที่มีนิสัยคล้ายคลึงท่านก็มีทางทราบได้จากนิมิตที่ท่านมาแสดง หรือพระพุทธเจ้าและพระสาวกมาแสดง ถ้าเทียบก็น่าจะเหมือนพุทธนิมิตของพระพุทธเจ้า ทรงแสดงธรรมโปรดพระพุทธมารดาในชั้นดาวดึงส์สวรรค์ฉะนั้น

แต่เรื่องของพระพุทธเจ้าเป็นเรื่องใหญ่มาก จิตใจคนน้อมเชื่อได้ง่ายกว่าเรื่องทั่ว ๆ ไป แม้มีมูลความจริงเท่ากัน จึงเป็นการยากที่จะพูดให้ละเอียดยิ่งกว่าที่เห็นว่าควร ดังนั้นผู้เขียนจึงไม่สะดวกใจที่จะเขียนให้มากไปกว่านี้ และขอมอบไว้กับท่านผู้ปฏิบัติ จะทราบเรื่องเหล่านี้ด้วยความรู้อันเป็นปัจจัตตังของตัวเอาเองดีกว่าผู้อื่นอธิบายให้ฟัง เพราะเป็นความแน่ใจต่างกันอยู่มาก สำหรับผู้เขียนมีความรู้สึกอย่างนั้น

อะไรก็ตามถ้าตนมีความสามารถพอเห็นได้ฟังได้ สูดกลิ่นลิ้มรส และรู้เห็นทุกสิ่งได้ด้วยตัวเอง ก็ไม่อยากรับทราบจากผู้อื่นมาเล่าให้ฟัง เพราะแม้ทราบแล้ว บางอย่างก็อดสงสัยและคิดตำหนิติเตียนไม่ได้ แม้ผู้มีเมตตาจิตเล่าให้ฟังด้วยความบริสุทธิ์ใจ เพราะเรามันปุถุชนไม่บริสุทธิ์นี่ จึงมักจะชนดะไปเรื่อยไม่ค่อยลงใครเอาง่าย ๆ ฉะนั้นจึงควรให้ตนรู้เอาเอง ผิดกับถูกก็ตัวรับเอาเสียเอง ไม่ต้องให้คนอื่นพลอยรำคาญ ทนฟังคำตำหนิติเตียนจากตน ดังท่านว่าบาปใครบุญใครก็รับเอาเอง ทุกข์ก็แบกหามเอง สุขก็เสวยเอง รู้สึกว่าถูกต้องและง่ายดีด้วย

ประวัติท่านพระอาจารย์มั่น ผู้เขียนได้พยายามหมดภูมิเพียงเท่านี้ ในชีวิตก็น่าจะมีครั้งเดียวเท่านี้ ไม่สามารถจะเขียนให้ละเอียดลออและไพเราะเพราะพริ้งยิ่งกว่านี้ได้อีก ผิดถูกประการใดก็หวังได้อภัยจากท่านผู้อ่านดังที่เคยให้มาแล้ว ที่เขียนมาแต่ต้นจนเข้าขั้นสรุปความพยายามก็นับว่ากินเวลานานพอควร แต่เรื่องท่านแม้จะเขียนไปอีกราวสามปีก็คงไม่จบ ส่วนความสามารถแห่งการจดจำและการเขียน หากหมดกำลังเอาเอง ทั้งที่อยากเขียนให้พี่น้องทั้งหลายได้อ่านสมใจที่พวกเราไม่เคยเห็นองค์ท่านก็อาจมีอยู่มาก ที่ได้อ่านประวัติท่านอยู่เวลานี้ ตลอดการปฏิบัติดำเนินที่ท่านพยายามฝึกตนมานับแต่วันบวชจนถึงวันมรณภาพ แม้ได้เห็นบ้างเพียงประวัติท่านทั้งที่ไม่สมบูรณ์เต็มภูมิแห่งเรื่องที่บรรจุอยู่ในองค์ท่าน

ท่านพระอาจารย์มั่น เป็นผู้มีประวัติงดงามมากมาแต่เป็นฆราวาส ท่านมีนิสัยสมเป็นนักปราชญ์มาดั้งเดิม ไม่ปรากฏว่าได้ทำความเสียหายและกระทบกระเทือนจิตใจท่านผู้ใดมาก่อน

เลย ตลอดบิดามารดาวงศาคณาญาติ ท่านปฏิบัติตัวราบรื่นปลอดภัยตลอดมา เวลามาบวชก็พยายามบำเพ็ญตนจนเป็นหลักฐานมั่นคงในองค์ท่าน และเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจประชาชนพระเณรตลอดมาจนวันอวสานสุดท้าย นี้คือท่านผู้สว่างมาและสว่างไป ควรเป็นคติตัวอย่างอันดีเยี่ยมในสมัยปัจจุบันได้ผู้หนึ่ง โดยปราศจากความเคลือบแคลงสงสัย

การบำเพ็ญประโยชน์ตนก็เยี่ยมยอดเฉียบขาด ไม่มีกิเลสตัวใดแซงหน้าท่านไปได้ ทำความบำราบปราบปรามจนหมดเกลี้ยงไม่เหลือหลอ จนได้นามจากบรรดาศิษย์ผู้ใกล้ชิดและเคารพนับถือว่า ท่านเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในสมัยปัจจุบัน

การบำเพ็ญประโยชน์แก่โลกก็ไม่มีอะไรเคลื่อนคลาดขาดสติปัญญา พอจะแทรกแซงคัดค้านได้ว่าท่านพาดำเนินผิดทาง นับแต่ขั้นต้นจนอวสานแห่งธรรม เป็นผู้สามารถฉลาดรู้ทั้งภายใน คือ จริตนิสัยของผู้มาอบรมศึกษา ทั้งภายนอกเกี่ยวกับการสังคมสงเคราะห์โลกทั่วไป ไม่นิยมว่าเป็นคนป่าคนเขาคนฉลาดชาติชั้นวรรณะสูงต่ำประการใด ท่านเต็มไปด้วยการเมตตาอันหาที่เปรียบมิได้

แม้วันใกล้จะลาโลกลาขันธ์ เมื่อลูกศิษย์ผู้จนตรอกออกซอยไม่ได้ เข้าไปกราบเรียนถามปัญหาข้ออรรถข้อธรรม แทนที่ท่านจะปล่อยวางไปตามขันธ์เสียทุกอย่าง แต่เมตตาจิตประจำนิสัยมิได้ปล่อยวาง ยังอุตส่าห์เมตตาอนุเคราะห์สั่งสอนจนสิ้นสงสัยไปในขณะนั้น บรรดาศิษย์แต่ละองค์ได้ปัจฉิมโอวาทไว้เป็นขวัญใจคนละบทละบาท ไม่เสียชาติที่ได้มาพบเห็นท่านผู้ประเสริฐเลิศโลก ยังได้ยึดไว้เป็นสรณะอย่างสนิทติดใจตลอดมา บรรดาศิษย์ผู้ใหญ่หลายท่าน ที่ได้รับประสิทธิ์ประสาทธรรมจากท่านมาเป็นหลักยึด ต่างก็ตั้งตัวเป็นหลักฐานทางด้านจิตใจได้ จนกลายเป็นครูอาจารย์สั่งสอนสานุศิษย์สืบทอดกันมา ไม่ขาดทุนสูญอริยทรัพย์อันเลิศไปเสีย ส่วนศิษย์ผู้น้อยและย่อย ๆ ลงไปที่จะเป็นกำลังของศาสนาต่อไปก็ยังมีอยู่มาก และท่านที่มีสมบัติ (คุณธรรม) แต่มิได้ปรากฏตัวเปิดเผยก็ยังมีอยู่หลายท่าน ซึ่งล้วนเป็นลูกศิษย์ที่ท่านเมตตาเป่ากระหม่อมกล่อมธรรมลงในดวงใจมาแล้วทั้งนั้น

บรรดาการพัฒนาหมู่ชนและการเข้าถึงประชาชน ควรพูดได้ว่าท่านเป็นอาจารย์เอกในการพัฒนาจิตใจคนให้เข้าถึงอรรถถึงธรรมถึงเหตุถึงผล ให้รู้ดีรู้ชั่ว อันเป็นหลักสากลของการปกครองโลก เพราะการพัฒนาจิตใจเป็นการพัฒนาที่ถูกกับจุดศูนย์กลางของโลกของธรรมอย่างแท้จริง โลกจะเสื่อมพินาศ ธรรมจะฉิบหาย ต้องขึ้นอยู่กับจิตเป็นผู้เสื่อมฉิบหายมาก่อน การเคลื่อนไหวคือการทำจึงเป็นประโยคสังหารโลกทำลายธรรมตามกันมา ถ้าใจได้รับการอบรมด้วยดี การเคลื่อนไหวทางกายวาจา ก็เป็นประโยคส่งเสริมโลกให้เจริญ ธรรมก็รุ่งเรืองเป็นเงาตามตัว ก็คนที่ได้รับการอบรมธรรมจนเข้าถึงจิตใจแล้วจะทำความฉิบหายได้ลงคอละหรือ ไม่เคยเห็นมีในคติธรรมดาที่เป็นมาแล้ว นอกจากความรู้ประเภทนกขุนทองท่องได้คล่องปาก จำได้คล่องใจ แต่ธรรมนิสัยไม่เข้าถึงใจเท่านั้น

ท่านเป็นผู้เข้าถึงจิตใจประชาชนพระเณรแท้ ผู้เคารพเลื่อมใสท่านอย่างถึงใจแล้ว แม้ชีวิตก็ยอมถวายได้ไม่อาลัยเสียดาย ทุกสิ่งถ้าลงได้เข้าถึงใจแล้ว ไม่ว่าดีหรือชั่ว ย่อมเป็นแรงผลักดันอย่างไม่มีแรงใด ๆ เทียบเท่าได้ในโลก ไม่เช่นนั้นคนเราไม่กล้าทำความดีหรือความชั่วอย่างสมใจได้ ที่ทำได้อย่างไม่สะทกสะท้านและกลัวตาย ก็เพราะใจได้เข้าถึงสิ่งนั้น ๆ โดยไม่มีทางหลบหลีก

แล้ว นี่พูดเฉพาะทางดีเกี่ยวกับความเคารพเลื่อมใสในท่านอาจารย์มั่นว่าเป็นอย่างนั้นจริง ๆ เท่าที่ทราบในวงปฏิบัติด้วยกัน เฉพาะอย่างยิ่ง คือ พระที่ธรรมเข้าถึงใจแล้วท่านแสดงความอาจหาญมาก ว่าความเชื่อความเลื่อมใสท่านไม่มีอะไรเทียบได้เลย แม้ชีวิตที่แสนรักสงวนมาดั้งเดิมยังกล้าสละเพื่อท่านได้ด้วยอำนาจความเชื่อความเลื่อมใสที่มีกำลังแรง สิ่งนี้สละไม่ได้ ส่วนชีวิตสละได้ไม่ยากเลยดังนี้

เพียงเท่านี้ก็พอทราบได้ว่าท่านเป็นเหมือนแม่เหล็กที่ดึงดูดจิตใจคนได้อย่างอัศจรรย์ ทั้งยังชีวิตอยู่และผ่านไปแล้วเฉพาะความเคารพรักและเลื่อมใสในท่าน สำหรับผู้เขียนคนไม่เป็นท่ามาดั้งเดิม รู้สึกว่าแปลกต่างคนทั้งหลายอยู่มาก ว่าท่านเพิ่งผ่านไปโดยทางขันธ์เมื่อวานนี้เท่านั้น ทั้งที่ได้ ๒๐ ปีเต็มแล้ว ส่วนทางจิตใจท่านเหมือนไม่ได้ผ่านไปเลย คงเมตตาต่อเราอยู่ตลอดเวลา

สุดท้ายแห่งประวัติท่าน จึงขอนำธรรมที่ท่านแสดงในระยะที่เริ่มป่วยมาถึงระยะปัจฉิมโอวาทมาลงเท่าที่จำได้ เพราะความสลักใจในองค์ท่านตลอดมา ในเนื้อธรรมที่แสดงในระยะเริ่มป่วยคล้ายกับเป็นคำเตือนสงฆ์ว่า นับแต่ขณะท่านเริ่มป่วยคราวนี้ เป็นการป่วยในลักษณะที่เริ่มถอดถอนรากเหง้าเค้ามูลชีวิตธาตุขันธ์เกี่ยวกับการผสมทุกส่วนของร่างกาย ให้ลดความคงที่ดีงามลง เป็นของชำรุดใช้การใช้งานไม่ได้โดยลำดับ นับแต่บัดนี้เป็นต้นไป การห่วงธาตุขันธ์ความเป็นความตายนั้น ผมได้พิจารณามานานแล้วเกือบ ๖๐ ปี ไม่มีสิ่งเป็นที่น่าห่วงใยเสียดายใด ๆ ทั้งสิ้นแล้ว ผมหายสงสัยกับสิ่งเหล่านี้โดยสิ้นเชิงแล้ว นับแต่ขณะธรรมของจริงเต็มส่วนเข้าถึงใจมาจนบัดนี้ มองดูสิ่งใดทั้งในกายทั้งนอกกาย มันเป็นสภาพอันเดียวกันกับสิ่งอันมีอยู่ในกายเรา ที่เริ่มสลายตัวลงวันละเล็กละน้อยนี้ เพื่อความเป็นของเดิมเขา แม้สมมุติว่ายังเป็นกายเราอยู่ก็ตาม มันก็คือสิ่งเดียวกันกับธาตุทั่ว ๆ ไปนั้นเอง

สิ่งที่ผมเป็นห่วงใยอยู่เวลานี้คือท่านผู้มาศึกษาทั้งหลาย ทั้งมาจากที่ใกล้และที่ไกล กลัวจะไม่ได้อะไรเป็นหลักใจ เมื่อผมผ่านไปแล้ว จึงได้เตือนอยู่เสมอว่า อย่าพากันประมาทนอนใจว่ากิเลสคือเชื้อแห่งภพความเกิดตายไม่มีทางสิ้นสุด เป็นของเล็กน้อยไม่เป็นภัยแก่ตน แล้วไม่กระตือรือร้นเพื่อแก้ไขถอดถอนเสียแต่กาลที่ยังควรอยู่ เมื่อถึงกาลที่สุดวิสัยแล้ว จะทำอะไรกับกิเลสเหล่านี้ไม่ได้นะ จะว่าไม่บอกไม่เตือน คนและสัตว์ทุกข์ทรมานมาประจำโลก อย่าเข้าใจว่าเป็นมาจากอะไร แต่เป็นมาจากกิเลสตัณหาที่เห็นว่าไม่สำคัญและไม่เป็นภัยนั่นแล ผมค้นดูทางมาของการเกิดตาย และการมาของกองทุกข์มากน้อยจนเต็มความสามารถของสติปัญญาที่มีอยู่แล้วไม่มีอะไรเป็นตัวเหตุชักจูงจิตใจให้มาหาที่เกิดตายและรับความทุกข์ทรมานมากน้อยเลย มีแต่กิเลสตัวที่สัตว์โลกเห็นว่าไม่สำคัญและมองข้ามไปมาอยู่นี้ทั้งสิ้นเป็นตัวการสำคัญ

ทุกท่านที่มีกิเลสประเภทดังกล่าวบนหัวใจด้วยกัน มีความรู้สึกอย่างไรบ้าง หรือยังเห็นว่าไม่สำคัญเช่นเดียวกับโลกทั้งหลายอยู่ด้วยหรือ ถ้าเห็นอย่างนั้น การมาอยู่และอบรมกับผมจะเป็นเวลานานเพียงไร ก็เท่ากับท่านทั้งหลายมาทำตัวเป็นทัพพีขวางหม้ออยู่นานเพียงนั้น ถ้าต้องการเป็นเหมือนลิ้นผู้รอรับรส ก็ควรฟังธรรมที่ผมแสดงอย่างถึงใจทุกครั้งให้ถึงใจ อย่าพากันเป็นทัพพีขวางธรรมอยู่นานนักเลยจะตายทิ้งเปล่า ๆ ยิ่งกว่าสัตว์ตายที่เนื้อหนังยังเป็นประโยชน์อยู่บ้าง ส่วนคนประมาทยังเป็นอยู่หรือตายไปก็ไม่มีประโยชน์อะไรเลย

ผมเริ่มป่วยก็ได้บอกมาโดยลำดับมาว่า ผมเริ่มตายไปโดยลำดับเช่นเดียวกัน การตายด้วยความเพียงพอทุกอย่างเป็นการตายที่หมดกังวลพ้นทุกข์ แม้จะไปอยู่ที่ไหนก็ไม่มีอะไรบกพร่อง แต่ผู้เพียงพอทุกอย่างแล้วไม่จำเป็นต้องคาดต้องหวังสิ่งใด ๆ ทั้งสิ้น อยู่กับความเพียงพอนี้เอง แต่การตายด้วยกิเลสความไม่มีอิ่มพอจะไปอยู่โลกไหน ความไม่อิ่มพอก็ติดแนบอยู่ที่ดวงใจ ต้องทำให้เป็นทุกข์ตามส่วนของกิเลสที่ยังมีในใจอยู่นั่นเอง ท่านทั้งหลายอย่าไปคาดโลกนั้นโลกนี้ว่าน่าสนุกสนานรื่นเริงบันเทิงใจ เวลาตายไปอยากไปอยู่โลกนั้นโลกนี้ อันความอยากความไม่เพียงพอกวนใจอยู่ก่อนที่ยังไม่ตาย ท่านทั้งหลายยังไม่มองดูมันว่าเป็นข้าศึกเครื่องรบกวนใจ แล้วพวกท่านจะไปหาเอาความสุขจากอะไรที่ไหนกัน ถ้าท่านทั้งหลายไม่หมดความหวังว่าจะไปโลกนั้นโลกนี้อยู่อย่างนี้แล้ว ผมเองก็หมดปัญญาไปด้วยท่านทั้งหลายแล้วเวลานี้

การเป็นพระถ้าใจยังไม่มีความสงบเยือกเย็นทางสมาธิธรรมแล้ว อย่าเข้าใจว่าตนจะได้รับความสุขเย็นใจในที่ไหน ๆ เลย แต่จะไปเจอเอาแต่ความรุ่มร้อนที่แอบแฝงไปกับหัวใจที่ไม่มีความสงบนั้นนั่นแล จงพากันรีบชำระแก้ไขให้พอเห็นช่องทางเดินของจิตเสียแต่บัดนี้เป็นต้นไป ใครเพียร ใครอาจหาญ ใครอดทนในการต่อสู้กับกิเลสตัวฝืนธรรมอยู่ตลอดเวลา ผู้นั้นจะเจอร่มเงาแห่งความสงบเย็นใจในโลกนี้ ในบัดนี้และในใจดวงนี้ ไม่เนิ่นนานเหมือนการท่องเที่ยวที่เจือไปด้วยสุขด้วยทุกข์อยู่ทุกภพทุกชาติ ไม่มีวันจบสิ้นลงได้นี้

ธรรมทุกบททุกบาทที่ศาสนาสอนไว้ ล้วนเป็นธรรมรื้อขนสัตว์ผู้เชื่อฟังพระองค์ให้พ้นทุกข์ไปโดยลำดับ จนถึงขั้นธรรมที่ไม่กลับมาหลงโลกที่เคยเกิดตายนี้อีกต่อไป ท่านผู้ไม่หวังมาเกิดอีกต้องประมวลโลกทั้งสามภพลงในไตรลักษณ์ที่หมุนไปด้วย **อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา** ตามขั้นหยาบละเอียดของภพชาตินั้น ๆ ด้วยปัญญาจนปราศจากความสงสัย อุปาทานที่ว่ายึด ๆ ชนิดแกะไม่ออกนั้น จะถอนตัวออกมาอย่างรวดเร็วจนมองไม่ทันนั่นแล ขอแต่ปัญญาเครื่องตัดสิ่งกดถ่วงให้คมกล้าเถอะ ไม่มีอะไรจะเป็นเครื่องมือแก้กิเลสทุกประเภทอย่างทันสมัยเหมือนสติปัญญาเลยในสามภพนี้

พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทุกพระองค์ แก้กิเลสทุกประเภทด้วยสติปัญญาทั้งนั้น มิได้แก้ด้วยอะไรอื่นนอกจากนี้เลย จึงไม่ทราบยกย่องอะไรว่าเป็นเอกยิ่งกว่าสติปัญญานี้ไป ธรรมนอกนั้นก็มิได้ประมาทว่าไม่ดี หากแต่เป็นเครื่องช่วยส่งเสริมกำลัง เช่นเดียวกับเสบียงอาหารในการรบสงครามฉะนั้น ส่วนผู้รบกับเครื่องมือในการรบนั้นสำคัญ ผู้รบในที่นี้หมายถึงความมุ่งมั่นปั้นมืออย่างเอาจริงเอาจัง ไม่ถอยทัพกลับมาเกิดตายให้กิเลสหัวเราะเยาะอีก

เครื่องมือชิ้นเอกคือ สติปัญญาทุกขั้น ต้องติดแนบกับตัวอย่าให้ห่างจากใจ จิตติดอยู่ตรงไหนจงพิจารณาเข้าไปไม่ต้องกลัวตาย เพราะความเพียรกล้าเพื่อรื้อภพชาติออกจากใจ เมื่อถึงคราวตายก็ขอให้ตายอย่างมีชัย อย่าตายแบบผู้พ่ายแพ้จะช้ำใจไปนาน จงเพียรต่อสู้จนวัฏสงสารได้ร้างเมืองเพราะไม่มีใครมาเกิด ลองดูซิเมืองวัฏสงสารจะร้างไปไม่มีสัตว์โลกผู้ยังมีความหลงมาเกิดอีกจริง ๆ หรือ ทำไมการทำความเพียรเพียงเล็กน้อยกลัวแต่วัฏฏะจะร้าง กลัวจะไม่ได้กลับมาเกิดตายอีก และทำไมจึงคอยแต่จะเที่ยวจับจองภพชาติอยู่ทุกขณะจิตที่คิดทั้งที่ยังไม่ตาย ความย่อหย่อนต่อความเพียรนี่แหละ คือความขยันต่อการเกิดตาย และเป็นลักษณะจับจองภพชาติไม่ให้บกพร่องจากใจ ใจจึงมิได้บกพร่องจากทุกข์ตลอดมา

การสั่งสอนหมู่คณะผมก็ได้คุ้ยเขี่ยธรรมมาสอนอย่างเปิดเผยไม่มีปิดบังลี้ลับเลย บรรดาธรรมที่ควรแก่การรู้เห็นในวงสัจธรรมหรือสติปัฏฐานสี่ เว้นแต่ธรรมที่เป็นไปตามนิสัยวาสนาโดยเฉพาะเป็นราย ๆ ไม่เกี่ยวแก่การบรรลุ เช่น ความรู้ปลีกย่อยต่าง ๆ ดังที่เคยเล่าให้ฟังเป็นกรณีพิเศษเสมอมา ใครจะรู้เห็นอะไรขึ้นมาผมยินดีฟังและแก้ไขเต็มกำลังอยู่เสมอ เวลาผมตายไปแล้วจะลำบาก หาผู้แก้ไขได้ยากมากนะ ธรรมทางด้านปฏิบัติไม่เหมือนทางด้านปริยัติ ผิดกันอยู่มาก ผู้ไม่เคยรู้เคยเห็นสมาธิ ปัญญา มรรค ผล นิพพานมาก่อน แต่จะมาสามารถสั่งสอนคนอื่นให้ถูกต้องเพื่อมรรค ผล นิพพานนั้นไม่ได้

ตอนสุดท้ายแห่งธรรมที่พอยึดได้ว่าเป็นปัจฉิมโอวาท เพราะท่านมาลงเอยในสังขารธรรมเช่นเดียวกับพระปัจฉิมโอวาท ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่สงฆ์เวลาจะเสด็จปรินิพพาน โดยท่านยกเอาพระธรรมบทนั้นขึ้นมาว่า ดูก่อนพระภิกษุทั้งกลาย บัดนี้เราเตือนท่านทั้งหลาย สังขารธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง มีความเกิดหรือเจริญขึ้นแล้วเสื่อมไป ดับไป จงอยู่ด้วยความไม่ประมาทเถิด

จากนั้นท่านก็อธิบายต่อใจความว่า คำว่าสังขารในพระปัจฉิมโอวาทนั้นเป็นยอดธรรมพระองค์ทรงประมวลมาในคำว่าสังขารทั้งสิ้น แต่พระประสงค์ทรงมุ่งสังขารภายในมากกว่าสังขารอื่นใดในขณะนั้น เพื่อเห็นความสำคัญของสังขารอันเป็นตัวสมุทัย เครื่องก่อกวนจิตให้หลงตามไม่สงบลงเป็นตัวของตัวได้ เมื่อพิจารณาสังขาร คือความคิดปรุงของใจทั้งหยาบละเอียด รู้ตลอดทั่วถึงแล้ว สังขารเหล่านั้นก็ดับ เมื่อสังขารดับใจก็หมดการก่อกวน แม้มีการคิดปรุงอยู่บ้างก็เป็นไปตามปกติของขันธ์ ที่เรียกว่าขันธ์ล้วน ๆ ไม่แฝงขึ้นมาด้วยกิเลสตัณหาอวิชชา ถ้าเทียบกับการนอนก็เป็นการนอนหลับอย่างสนิท ไม่มีการละเมอเพ้อฝันมาก่อกวนในเวลาหลับ ถ้าหมายถึงจิตก็คือ **วูปสมจิต** เป็นจิตสงบที่ไม่มีกิเลสนอนเนื่องอยู่ภายใน

จิตของพระพุทธเจ้าและสาวกทั้งปวงเป็นจิตประเภทนี้ทั้งนั้น ท่านจึงไม่หลงใหลใฝ่ฝันหาอะไรกันอีก นับแต่ขณะที่จิตประเภทนี้ปรากฏขึ้น คำว่า **สอุปาทิเสสนิพพาน** ก็มีมาพร้อมกัน ความสิ้นกิเลสก็สิ้นไปในขณะเดียวกัน ความเป็นพระอรหันต์ก็เป็นขึ้นพร้อมในขณะเดียวกัน จึงเป็นธรรมอัศจรรย์ไม่มีอะไรเทียบได้ในโลกทั้งสาม พอแสดงธรรมถึงที่นี้แล้วท่านก็หยุด นับแต่วันนั้นมาไม่ปรากฏว่าได้แสดงที่ไหนในเวลาใดอีกเลย จึงได้ยึดเอาว่าเป็นปัจฉิมโอวาท และได้นำลงในประวัติท่านเป็นวาระสุดท้าย สมนามว่าเป็นปัจฉิมโอวาท

ประวัติท่านพระอาจารย์มั่นแต่ต้นจนจบนี้ ผู้เขียนได้พยายามคัดเลือกสุดกำลังสติปัญญาทุก ๆ ประโยค แล้วนำมาลงเท่าที่เห็นว่าจะเกิดประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั่ว ๆ ไป ส่วนที่เห็นว่าจะไม่เกิดประโยชน์ หรือไม่เป็นมงคลก็งดเสียมิได้นำลง เรื่องทั้งหมดที่เที่ยวจดบันทึกมาจากอาจารย์ทั้งหลายซึ่งเป็นลูกศิษย์ท่าน ตลอดความจดจำของตน นำมาลงได้ราว ๗๐% ปล่อยให้ผ่านไปเสียทั้งที่เสียดายราว ๓๐% แม้ส่วนที่เข้าใจว่าได้คัดเลือกแล้วนำลง ก็ไม่แน่ใจนักว่าจะเกิดประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านเพียงไรเลย อาจมีที่แสลงแทงตาแทงใจอยู่จนได้ตามนิสัยความไม่รอบคอบที่เคยเป็นมา ประวัติท่านรู้สึกสวยงามลึกซึ้งละเอียดลออมากทั้งภายนอกภายใน ยากจะมีผู้เสมอเหมือนได้ในสมัยปัจจุบันเท่าที่ผ่าน ๆ มา ถ้าจะเขียนให้สมบูรณ์ตามประวัติท่านจริง ๆ ก็น่าจะไม่ผิดอะไรกับประวัติของพระสาวกอรหันต์ที่ท่านเชี่ยวชาญในสมัยพุทธกาลเลย

ขณะนั่งฟังท่านเมตตาอธิบายธรรมภาคต่าง ๆ ตลอดเหตุการณ์ไม่มีประมาณที่มาเกี่ยวข้องกับท่านให้ฟัง ใจเกิดความอัศจรรย์ในองค์ท่านเหลือประมาณ ประหนึ่งท่านทำหน้าที่ประกาศธรรมแทนพระศาสดาและพระสาวกอรหันต์ผู้เชี่ยวชาญแห่งพุทธกาล ให้พวกเราได้เห็นได้ฟังอย่างถึงใจ ราวกับมองเห็นภาพพระองค์และพระสาวกทั้งหลายเสด็จมาโปรดโสรจสรงอยู่เฉพาะหน้าฉะนั้น แต่จะนำมาลงตามความรู้ความเห็นของท่านเสียทุกแง่ทุกมุมนั้นรู้สึกอายตัวเองซึ่งเป็นเพียงร่างของพระป่า ๆ รูปหนึ่งปลอมแทรกในวงพระศาสนาเท่านั้น และอาจเป็นการทำลายเกียรติอันสูงส่งของท่านที่ควรรักสงวนอย่างยิ่งให้เสียไปด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ แม้ได้เคยเขียนไว้ในต้นประวัติท่านมาแล้วว่า จะเขียนทำนองเกจิอาจารย์ที่เขียนประวัติพระพุทธเจ้าและประวัติพระสาวกทั้งหลาย แต่อดกระดากใจที่ตนมิได้เป็นเกจิอาจารย์อย่างท่านมิได้ จึงได้เขียนเท่าที่ความรู้สึกอำนวย แม้จะไม่สมบูรณ์แบบตามประวัติท่าน ก็กรุณาให้อภัย ผู้เขียนมีสติปัญญาน้อย ดังที่เคยเรียนไว้เสมอมา

ผู้เรียบเรียงจึงขอเริ่มยุติประวัติท่านด้วยความสุดกำลังความสามารถเพียงเท่านี้ ในประวัติท่านนับแต่ต้นจนถึงวาระสุดท้าย หากมีคลาดเคลื่อนเลื่อนลอยไม่เข้าหลักเข้าเกณฑ์ประการใด ก็กราบขอโทษท่านพระอาจารย์มั่นผู้เป็นบิดาอนุเคราะห์เมตตา เป็นผู้ให้ศรัทธากำเนิดแห่งธรรมทั้งปวงแก่ผู้เขียนไว้ ณ ที่นี่ ด้วยความเคารพบนเศียรเกล้า ขออำนาจแห่งเมตตาธรรมที่ได้เคยโสรจสรงแก่หมู่ชนให้มีความร่มเย็นเป็นสุขตลอดมา จงมาปกเกล้าปกกระหม่อมจอมขวัญปวงประชาขอให้มีโอกาสวาสนาศรัทธาแก่กล้า ได้ดำเนินตามร่องรอยแห่งธรรมที่ได้ประสิทธิ์ประสาทไว้ดังใจหวัง ขอความจีรังถาวรแห่งประเทศเขตแดนไทย จงเจริญรุ่งเรืองไปด้วยความสม่ำเสมอ ปราศจากข้าศึกศัตรูหมู่ภัยเวร อย่าได้มีเคราะห์เข็ญเวรภัยมาก่อกวนตลอดกาล ขอให้มีแต่ความสุขความสำราญเป็นคู่เคียงกับพระศาสนาตราบเท่าฟ้าดินสลายเถิด

สุดท้ายนี้ผู้เขียนขอเรียนอภัยโทษจากท่านผู้อ่านทั้งหลาย หากข้อความในหนังสือนี้ไม่ถูกต้อง ทำให้ท่านผู้อ่านเกิดข้อข้องใจ ไม่สบายจิต เพราะเรื่องและสำนวนโวหารไม่ไพเราะเหมาะสมด้วยประการใด ก็กรุณาให้อภัยแก่พระป่าตามเคย เพราะนิสัยป่าเป็นสิ่งยากที่จะแก้ไขให้อำนวยสวยงามได้เหมือนโลกทั่ว ๆ ไป การเขียนประวัติท่านทุกวรรคทุกตอน ได้พยายามเพื่อความถูกต้องเหมาะสมตามเนื้อเรื่องตลอดมา แต่นิสัยความไม่รอบคอบที่เคยเป็นมานั้น ขอสารภาพว่าสุดจะแก้ให้หายได้ ฉะนั้นการเขียนนี้คงต้องมีความเคลื่อนคลาดทำให้ท่านผู้อ่านเวียนศีรษะจนได้ จึงได้เรียนความเหลวไหลให้ทราบเรื่อยมา

ประวัติท่านพระอาจารย์มั่นนี้ ตามความเข้าใจของตัวที่ให้ชื่อเอาเองว่า สำเร็จ ก็ได้คิดมานานพอสมควร จึงได้พยายามเที่ยวจดบันทึกเอาจากพระอาจารย์ทั้งหลายที่เป็นลูกศิษย์ เคยอยู่กับท่านมาในยุคนั้น ๆ บ้าง จากความจำของตัวที่ท่านเคยเล่าให้ฟังบ่อยครั้งบ้าง ก่อนจะรวบรวมมาพอได้ลงให้ท่านได้อ่านแบบเวียนศีรษะ เพราะความสับสนแห่งสำนวนและเนื้อเรื่องที่คละเคล้ากันก็เป็นเวลาแรมปี ในเนื้อเรื่องที่จดบันทึกมาและความจำของผู้เขียนเองดังกล่าวแล้ว ถ้าคิดเป็น ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์ก็ออกได้ราว ๗๐ เปอร์เซ็นต์ เท่าที่เห็นว่าไม่ลึกและสับสนเกินไป ที่ต้องปล่อยให้ผ่านไปราว ๓๐ เปอร์เซ็นต์นั้น โดยเห็นว่าเป็นธรรมที่เรียนยากเขียนยาก อ่านยาก และคิดอ่านไตร่ตรองตามยาก เกรงจะไม่เกิดผลเท่าที่ควรตามเจตนาที่นำมาลง จึงยอมให้ผ่านไปทั้งที่เสียดาย

เท่าที่นำมาลงแล้ว บางตอนยังรู้สึกไม่สะดวกใจทั้งที่เป็นความจริงตามท่านเล่าให้ฟัง แต่ก็ฝืนเอาบ้างที่เห็นว่าพอฝืนได้ ส่วนที่ฝืนไม่ได้เลยก็จำต้องยอม ดังนั้นส่วนที่ผ่านไปจึงยอมให้ผ่านตามเหตุผลที่เรียนมานี้

เฉพาะที่ออกแล้วเป็นความยอมรับการติชมโดยไม่มีข้อแก้ตัว คือยินดีรับคำติด้วยความรู้สึกสำนึกโทษของตัวว่าเป็นความโง่มาแล้วตลอดสายแห่งประวัติท่าน และยินดีรับความชมด้วยความภาคภูมิ ที่หนังสือนี้ยังพอเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านอยู่บ้าง จากการตะเกียกตะกายในการนี้ ส่วนกุศลทั้งมวลขอได้เป็นสมบัติของท่านผู้อ่านและท่านผู้เกี่ยวข้องโดยสมบูรณ์ หากจะพึงมีได้แก่ผู้เขียนจากการเรียบเรียงประวัติท่านอยู่บ้าง ก็ขอรับและขอแบ่งส่วนแก่ทุกท่านที่มีความเคารพเลื่อมใสในองค์ท่านพระอาจารย์มั่น ให้มีส่วนเท่า ๆ กันกับผู้เขียนด้วย

ในอวสานแห่งการเรียบเรียงนี้ ขอบุญญานุภาพแห่งพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และบุญญาบารมีท่านพระอาจารย์มั่น พร้อมทั้งบารมีของผู้เขียนที่มีมากน้อย ตลอดสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในสากลโลก จงมาคุ้มครองรักษาท่านผู้อ่านทั้งหลาย และท่านบรรณาธิการแห่งศรีสัปดาห์ พร้อมทั้งศรีสัปดาห์ที่อุตส่าห์พยายามช่วยเหลือ และล้มลุกคลุกคลานตามผู้เขียนที่ส่งต้นฉบับมาให้ช่วยนำลงแต่ต้นจนจบประวัติท่าน โดยไม่เห็นแก่ความลำบากรำคาญใด ๆ ในทุกกรณีที่เกี่ยวแก่การนี้และการอื่น ๆ ที่ผู้เขียนขอร้องให้ช่วยเหลือตลอดมา ขอได้พร้อมกันปราศจากโรคาพยาธิ และสิ่งอัปมงคลทั้งหลาย มีแต่ความสุขกายสบายใจ ปรารถนาสิ่งใดในขอบเขตแห่งธรรม จงสมหวังดังใจหมายโดยทั่วกันเทอญฯ

ตุลาคม ๒๕๑๔

****

ปัญหา ม.ร.ว. คึกฤทธิ์

สยามรัฐ ฉบับลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ๒๕๑๕

ได้มีท่านผู้มีใจกรุณามอบหนังสือให้ผมเล่มหนึ่ง เป็นหนังสือประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ ซึ่งท่านอาจารย์พระมหาบัว ญาณสัมปันโน แห่งวัดป่าบ้านตาด อุดรธานี เป็นผู้เรียบเรียง หนังสือเล่มนี้ผมเข้าใจว่าได้พิมพ์แจกไปแล้วเป็นจำนวนมาก เล่มที่ผมได้รับมานี้เป็นเล่มที่เพิ่งได้พิมพ์ขึ้นใหม่ และผมก็เพิ่งได้เคยอ่านหนังสือเล่มนี้ในคราวนี้ ที่ได้นำเอาหนังสือเรื่องนี้มาเขียนถึงในคอลัมน์นี้ ก็เพราะเห็นว่าหนังสือเล่มเป็นหนังสือที่น่าอ่านอยู่มาก ใครที่ยังไม่เคยอ่านก็ควรจะได้หามาอ่านเสีย ที่ว่าเป็นหนังสือที่น่าอ่านนั้น ผมหมายถึงวิธีเขียนหนังสือของท่านอาจารย์พระมหาบัว ผู้เรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ขึ้นเป็นสำคัญ เมื่อจับหนังสือเล่มนี้ขึ้นอ่าน ก็สังเกตได้ทันทีว่าท่านผู้เรียบเรียง ท่านได้เขียนหนังสือเล่มนี้ขึ้นตามสบายของท่าน

เมื่อผู้เขียนหนังสือเขียนตามสบาย ใจของคนอ่านก็เกิดความรู้สึกว่าตามสบายคล้อยตามไป และอ่านหนังสือนั้นตามสบายเช่นเดียวกัน เมื่อเกิดความรู้สึกว่าหนังสือเล่มนี้อ่านได้ตามสบายแต่ในขั้นแรกแล้ว ผมเองก็เริ่มอ่านตามสบายเรื่อย ๆ ไป และถ้าไม่มีธุระบางอย่างมาขัดข้องเสียแล้วก็คิดว่า คงจะได้อ่านเรื่อยไปจนจบในรวดเดียวนั้น อย่างไรก็ตาม เมื่ออ่านจบแล้วก็เกิดความนับถือเลื่อมใสในท่านเจ้าของประวัติ คือพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระเป็นอย่างยิ่ง ในการเขียนประวัติของพระอาจารย์มั่นนั้น ท่านอาจารย์พระมหาบัวได้เขียนอย่างตามสบายของท่านจริง ๆ กล่าวคือนึกถึงเรื่องอะไรออก ท่านก็เขียนลงไว้ มิได้เขียนประวัติอย่างคนอื่นเขียนตามธรรมดา แต่ก็มีการสอดแทรกธรรมะที่พระอาจารย์มั่นได้สั่งสอนสานุศิษย์ของท่านไว้ ในหลายที่หลายแห่งโดยตลอด นอกจากนั้นก็ยังได้เขียนถึงเหตุการณ์อันน่าสนใจ น่าตื่นเต้นอีกมากมายหลายอย่างในชีวิตของพระอาจารย์มั่น ลงไว้เป็นระยะ ๆ ไป

การอ่านหนังสือธรรมะล้วน ๆ นั้น มักจะเป็นงานหนักของคนส่วนมาก เพราะต้องใช้สติปัญญามากอยู่ในการอ่าน เพื่อให้เกิดความเข้าใจอันถูกต้อง และสติปัญญานั้นเมื่อใช้มากเข้า ก็เกิดความเหน็ดเหนื่อยทางสมองขึ้นได้ การอ่านหนังสือธรรมะจึงอ่านได้รวดเดียวจบไม่ง่าย เฉพาะตัวผมเองไม่เคยปรากฏว่าทำได้ แต่หนังสือที่ท่านอาจารย์พระมหาบัวแต่งขึ้นนี้ ท่านมีวิธีเขียนของท่านจากข้อความอันเป็นธรรมะไปยังข้อความเกี่ยวกับเหตุการณ์อื่นที่น่าตื่นเต้นบ้าง น่าสนใจบ้าง จนความเหน็ดเหนื่อยในการอ่านนั้นไม่เกิดขึ้น เพราะเมื่อเหนื่อยธรรมะแล้วก็มีเรื่องอื่นที่เรียกร้องความสนใจในทางอื่นมาให้อ่านต่อไป ในจังหวะที่พอดีทุกครั้งไป เป็นการพักสมองไปในตัว

เมื่อได้อ่านหนังสือเล่มนี้จบลงแล้ว ก็เกิดความรู้สึกขึ้นในใจว่า ได้อ่านชีวิตของนักต่อสู้ที่มีความแข็งแกร่งและมีกำลังมากคนหนึ่ง รูปเรื่องที่เกิดขึ้นในใจนั้น เป็นเรื่องของการต่อสู้ระหว่างพระอาจารย์มั่นกับความโง่หลงงมงายของมนุษย์ ข้อความที่ท่านอาจารย์พระมหาบัวเก็บเอามาลง

ไว้ในหนังสือ จากเทศนาของพระอาจารย์มั่นในหลายที่หลายแห่งนั้นแสดงให้เห็นได้ชัดว่า ท่านต้องทำการต่อสู้อย่างหนักกับกิเลสตัณหาของมนุษย์ และความโง่หลงงมงายของมนุษย์ หรือมิฉะนั้นการโต้ตอบของท่านกับผู้ที่มาตั้งปัญหาถามท่านต่าง ๆ นั้น ก็แสดงให้เห็นถึงการต่อสู้นั้นเช่นเดียวกัน

เป็นต้นว่า ท่านเทศน์สั่งสอนพระภิกษุสงฆ์ผู้เป็นสานุศิษย์ของท่านว่า อย่านึกว่าเมื่อได้มาบวชแล้ว จะต้องเป็นคนดีที่อยู่ในศีลธรรมเสมอไป เพราะบาปนั้นทำได้ถึงสามทาง คือทางกายกรรม ทางวจีกรรม และทางมโนกรรม ถึงแม้ว่าพระภิกษุสงฆ์จะไม่ทำบาปด้วยกายและด้วยวาจา ก็ยังไม่แน่นักว่าพระภิกษุสงฆ์เหล่านั้นจะเป็นผู้พ้นจากบาปแล้วหรือไม่ เพราะอาจยังทำบาปทางใจอยู่ก็ได้ และตราบใดที่ยังทำบาปทางใจอยู่แล้ว กลับไปนึกเสียว่าตนเป็นผู้ที่อยู่ในศีลธรรมอันดีแล้ว พระเช่นนั้นจะยิ่งสั่งสมบาปให้มากหนักขึ้นไปอีก ฟังดูแล้วก็จับใจ

เมื่อท่านจาริกไปถึงเมืองนครราชสีมา มีผู้มาถามท่านว่า ในการที่ท่านมายังนครราชสีมาคราวนี้ ท่านมีความประสงค์ที่จะมาแสวงหามรรคผลอันใด ท่านตอบว่าอาตมาเป็นคนไม่หิวเสียแล้ว ธรรมดาของคนไม่หิวก็ย่อมไม่แสวงหาอันใดทั้งสิ้น ฟังแล้วก็สะใจดีพิลึก

ทั้งที่หนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือที่อ่านสนุกอ่านเพลิน แต่ขณะที่อ่านนั้นก็เกิดความกังวลขึ้นเรื่อย ๆ ท่านอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระนั้น ท่านเป็นอาจารย์ทางวิปัสสนา ซึ่งมีผู้เคารพนับถือยกย่องมาก เมื่อได้อ่านประวัติของท่านก็เกิดความสนใจ จนกลายเป็นความร้อนใจที่จะได้ทราบถึงการปฏิบัติของท่านในทางวิปัสสนา แต่หนังสือเล่มนี้ก็มิได้บอกไว้ คงบอกแต่วัตรปฏิบัติของท่านเช่นท่านนั่งสมาธิเวลาใด เดินจงกรมเวลาใด ฉันอาหารจากบาตรเป็นประจำและฉันวันละหนเหล่านี้เท่านั้น นอกจากนั้นก็มีเรื่องเกี่ยวกับการเดินทางของท่านเพื่อไปพำนักอยู่ในที่วิเวกตามป่าเขาหรือในถ้ำ ซึ่งก็เป็นเรื่องน่าตื่นเต้น น่าสนใจดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

โดยเฉพาะเรื่องระหว่างพระอาจารย์มั่น และสัตว์ป่าต่าง ๆ ที่ท่านได้พบเห็น เช่น เสือบ้าง ฝูงลิงบ้าง และช้างบ้างนั้น แสดงให้เห็นเมตตาอันมีต่อสัตว์ทั้งปวงของพระพุทธศาสนาอย่างเด่นชัด เมตตาของพระอาจารย์มั่นอันมีต่อสัตว์ทั้งปวงนี้ มาปรากฏเป็นแสงสว่างขึ้นในตอนท้ายของหนังสือ พระอาจารย์มั่นไปอาพาธหนักอยู่ที่บ้านผือ อันเป็นบ้านป่านอกอำเภอเมืองสกลนคร เมื่อท่านทราบแน่ว่าท่านจะต้องถึงกาลกิริยาในครั้งนั้น ท่านก็เร่งเร้าให้บรรดาศิษย์ทั้งหลายของท่าน พาตัวท่านไปยังตัวจังหวัดสกลนคร เพื่อที่จะได้มรณภาพที่นั้น ท่านได้กล่าวว่า หากท่านมรณภาพลงที่บ้านผือ อันเป็นละแวกที่ไม่มีตลาดขายอาหารแล้ว ผู้คนที่มาเคารพศพท่านเป็นจำนวนมากมาย เมื่อท่านมรณภาพแล้วก็จะต้องซื้ออาหารจากบ้านผือนั้นเอง ทำให้ชาวบ้านต้องฆ่าสัตว์มาขายเป็นอาหารเพิ่มขึ้นกว่าปกติ ท่านไม่สามารถที่จะทนดูชีวิตสัตว์จำนวนมากมายต้องถูกทำลายลงเพราะท่านมรณภาพแต่องค์เดียวได้ จึงขอให้ท่านได้ไปมรณภาพเสียที่ตัวจังหวัดสกลนคร เพราะที่นั่นมีตลาดสดพอที่ผู้คนจะซื้ออาหารได้สะดวก

เรื่องประทับใจต่าง ๆ เหล่านี้มีมากเหลือเกินในหนังสือเล่มนี้ แต่ถึงอย่างนั้น ความกังวลใจเพราะอยากจะได้สดับธรรมขั้นสูงกว่านั้นก็ยังมีอยู่ ในการเขียนหนังสือเล่มนี้ท่านอาจารย์พระมหาบัว เขียนด้วยความเคารพเลื่อมใส และความกตัญญูต่อพระอาจารย์มั่นผู้เป็นอาจารย์ของท่านเมื่ออ่านแล้วก็เกิดความเข้าใจขึ้นว่า เพราะเหตุใดในพระไตรปิฎกซึ่งได้รจนาขึ้นภายหลัง

พระพุทธเจ้านิพพานแล้วหลายร้อยปี จึงเต็มไปด้วยปาฏิหาริย์ต่าง ๆ และเรื่องที่คนในสมัยปัจจุบันอาจเห็นว่าเหลือเชื่อ

ท่านอาจารย์พระมหาบัวท่านเขียนไว้ว่า เมื่อครั้งพระอาจารย์มั่นออกไปอยู่ตามป่าตามเขาหรืออยู่ในถ้ำที่จังหวัดเชียงใหม่นั้น มีพระอินทร์และเทวดาทั้งหลาย คือเทวดาเบื้องล่างและเบื้องบน ตลอดจนพญานาคมาฟังธรรมจากท่านเป็นเนืองนิจ เทวดาที่มาจากประเทศเยอรมันก็มี ครั้งหนึ่งเทวดาที่มาฟังธรรมจากพระอาจารย์มั่นนั้นมีจำนวนมากจนท่านต้องกำหนดตารางสอน แบ่งเวลาให้เทวดาฟังธรรมเป็นพวก ๆ ไป เท่าที่ทราบจากหนังสือเล่มนี้ เทวดาที่จังหวัดสกลนครมีน้อยกว่าเทวดาที่เชียงใหม่ ขอให้ชาวจังหวัดสกลนครนึกเสียว่าเป็นกรรมก็แล้วกัน อย่าน้อยอกน้อยใจไปเลย

แต่ในเรื่องนี้ก็มีสิ่งที่น่าสังเกตอยู่ว่า ในหนังสือเล่มนี้เองปรากฏว่า พระอาจารย์มั่นท่านตอบในเรื่องบางเรื่องอย่างมีเหตุผลดีที่สุด เป็นต้นว่ามีผู้มาถามท่านว่าผีมีจริงไหม? ท่านก็ตอบว่าผีที่ทำให้คนเกิดความกลัวและเป็นทุกข์กันนั้น เป็นผีที่คนคิดขึ้นที่ใจว่าผีมีอยู่ที่นั้นบ้างที่นี้บ้าง ผีจะมาทำลายบ้างต่างหาก จึงพาให้เกิดความกลัวและเป็นทุกข์ขึ้นมา ถ้าอยู่ธรรมดาไม่ก่อเรื่องผีขึ้นที่ใจก็ไม่เกิดความกลัวและไม่เป็นทุกข์ ฉะนั้นผีจึงเกิดขึ้นจากการก่อเรื่องของผู้กลัวผีขึ้นที่ใจ มากกว่าผีจะมาจากที่อื่น หรือเมื่อมีผู้มาตั้งปัญหาถามท่านว่ามนุษย์เกิดมาจากไหน? ท่านตอบว่ามนุษย์เราต่างก็มีพ่อมีแม่เป็นแดนเกิด แม้ผู้ถามก็มิได้เกิดจากโพรงไม้ แต่มีพ่อแม่เป็นผู้ให้กำเนิดและเลี้ยงดูมาเหมือนกันจึงไม่ควรถาม ถ้าจะตอบว่ามนุษย์เกิดจากอวิชชาตัณหาก็ยิ่งจะมืดมิดปิดตายิ่งกว่าไม่ตอบเป็นไหน ๆ เพราะไม่เคยรู้ว่าอวิชชาตัณหาคืออะไร ทั้งที่มีอยู่กับตนทุกคน เว้นพระอรหันต์เท่านั้น

พระอาจารย์มั่นท่านได้ถือโอกาสในการตอบปัญหาเหล่านี้ แสดงธรรมต่อไปเพื่อให้มนุษย์เกิดปัญญา ลักษณะเช่นนี้ของพระอาจารย์มั่นดูเหมือนจะมีคุณวิเศษในสายตาของผมยิ่งกว่าปาฏิหาริย์ใด ๆ ทั้งสิ้น แต่เรื่องเทวดามาฟังธรรมนั้นก็ช่างเถิด เพราะในพระไตรปิฎกก็มีพูดถึงบ่อย ๆ ว่าเทวดามาฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ในอรรถกถาพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวไว้ว่าเทวดาลงมาฟังธรรมจากพระอรหันต์จึงมิใช่เรื่องแปลกประหลาด เรื่องที่แปลกประหลาดอย่างยิ่งนั้นก็คือในหนังสือเล่มนี้บอกว่า เมื่อพระอาจารย์มั่นอยู่ในถ้ำ มีพระอรหันต์หลายองค์มาสนทนาธรรมกับท่าน นอกจากสนทนาธรรมแล้ว พระอรหันต์ยังแสดงท่านิพพานของแต่ละองค์ให้พระอาจารย์มั่นดูอีกด้วย เมื่ออ่านถึงตอนนี้แล้วสิ่งที่เกิดขึ้นกับใจนั้นเกินไปกว่าความกังวล แต่เป็นความเดือดร้อนทีเดียว พระอรหันต์ที่นิพพานไปแล้ว มาสนทนาธรรมกับคนที่ยังไม่นิพพาน แล้วแสดงท่านิพพานให้ดูนั้น ไม่มีในพระบาลีเป็นแน่นอนครับ

เมื่ออุปสีวมานพมาทูลถามปัญหาพระพุทธเจ้าเรื่องพระอรหันต์นั้น อุปสีวมานพได้ทูลถามว่าที่ว่าพระอรหันต์ดับไปแล้วนั้น ท่านดับโดยสิ้นเชิง หรือว่าเป็นแต่ไม่มีตัวหรือจักเป็นผู้ตั้งอยู่ยั่งยืนหาอันตรายมิได้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า ประมาณแห่งเบญจขันธ์ของผู้ที่ดับขันธปรินิพพานแล้ว มิได้มีกิเลสซึ่งเป็นเหตุกล่าวผู้นั้นว่าไปเกิดเป็นอะไร ของผู้นั้นก็มิได้มี เมื่อธรรมทั้งหลายอันผู้นั้นขจัดได้หมดไปแล้ว ก็ตัดทางแห่งถ้อยคำที่จะพูดถึงผู้นั้นว่าเป็นอะไรเสียทั้งหมด หมายความว่า พระอรหันต์นั้นดับถึงขนาดที่ไม่มีเรื่องที่จะพูดถึงท่านอีกต่อไป

อ่านประวัติของพระอาจารย์มั่นจบแล้วก็ได้แต่ถามตนเองว่า ที่หลวงพ่อมั่นท่านต่อสู้กับความโง่หลงงมงายมนุษย์นั้น ท่านได้ชัยชนะทำให้ใครได้ฉลาดขึ้นหรือไม่ หรือว่าท่านตายเปล่า?

****

อันเนื่องมาแต่ประวัติท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ

ม.ล. จิตติ นพวงศ์

คัดจากหนังสือพิมพ์ "ศรีสัปดาห์"

ฉบับที่ ๑๐๗๕ วันศุกร์ที่ ๓๑ มีนาคม ๒๕๑๕

ปัญหาที่เป็นเหตุให้ต้องมาเขียนเรื่องนี้มีอยู่ว่า เป็นไปได้หรือที่พระอรหันต์จะมาสนทนาธรรมกับท่านพระอาจารย์มั่น จนกระทั่งถึงแสดงท่านิพพานให้ท่านดูต่าง ๆ กัน ในเมื่อไม่ปรากฏในพระบาลีว่า พระอรหันต์นิพพานไปแล้วจะมาทำเช่นนั้น

เหตุผลเท่านั้นที่ทำให้มนุษย์สูงกว่าสัตว์ ทำให้คนฉลาดแตกต่างจากคนโง่ แต่ก็ต้องเป็นเหตุผลที่ถูกต้องตามความจริงแท้ มิใช่สักแต่ว่าเป็นเหตุที่คนทรามปัญญาคว้ามาถือ และก็ไม่ถือไว้ตามลำพังตน ยังพยายามจะให้คนอื่นทั้งหลายถือไว้เหมือนตนด้วย ให้กลายเป็นผู้ทรามปัญญาเหมือนตนด้วย

ก็ถูกต้อง ที่ไม่มีปรากฏในพระบาลีว่าพระอรหันต์ที่นิพพานไปแล้วจะมาสนทนาธรรมกับคนที่ยังไม่นิพพาน แต่ก็ไม่มีปรากฏในพระบาลีเลยว่า พระอรหันต์ที่นิพพานแล้วจะมาทำเช่นนั้นไม่ได้เป็นอันขาด ในกรณีนี้ เหตุผลต้องอยู่ที่ตรงนี้ อะไรที่ไม่ถูกนำมาเอ่ยถึง ไม่จำเป็นต้องไม่มีอยู่ ปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาที่แท้จริงทั้งหลายท่านทราบ ในขณะที่ปราชญ์จอมปลอมไม่อาจรู้ได้ ว่านอกจากที่ปรากฏในพระบาลียังมีอะไร ๆ ที่อัศจรรย์วิจิตรพิสดารอีกมากนัก ผู้ที่เกิดมาไม่เคยปฏิบัติธรรม หมกมุ่นวุ่นวายอยู่แต่กับความสกปรกโสโครกทุกลมหายใจเข้าออก จะรู้จักสิ่งบริสุทธิ์สูงส่งหาใดเสมอเหมือนมิได้ได้อย่างไร

ระหว่างพระกับมาร ใครหลงเชื่อมาร มารก็พาไปนรกเท่านั้น ท่านอาจารย์มั่นก็ตาม ท่านอาจารย์พระมหาบัวก็ตาม ท่านเป็นพระ หรือถ้าไม่อยากจะเชื่อใครทั้งนั้นในเรื่องนี้ อยากจะเชื่อตัวเองก็ต้องทำตัวเองให้เหมือนท่านอาจารย์ท่านเสียก่อน ให้เห็นเท็จและจริงด้วยตัวเองเสียก่อนนั่นแหละ แล้วจึงควรอ้าปากวิจารณ์เรื่องนี้ ไม่เช่นนั้นก็จะไม่พ้นต้องเป็นคนโง่ตัวใหญ่ ที่คิดจะยกตัวให้สูงขึ้นด้วยการพยายามปีนป่ายเหยียบย่ำกระทืบยอดเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุ ท่ามกลางสายตาของพุทธศาสนิกชน จะพ้นสภาพย่อยยับไปไม่ได้เลย

การเข้าใจความพระบาลีให้ถูกต้องนั้น อย่าคิดว่าง่าย ต่อให้ได้ชื่อว่า เป็นปราชญ์ทางโลกอ่านหนังสือหมดโลกก็ตาม ถ้าพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์นิพพานแล้วจะต้องดับสิ้น ถึงขนาดที่ไม่มีเรื่องจะพูดถึงท่านได้อีกต่อไปจริง แล้วทุกวันนี้พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์มีอยู่อย่างไรในเมื่อท่านนิพพานไปเสียแล้ว หรือทุกวันนี้ไม่มีพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์เสียแล้ว ที่ให้ถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์เป็นที่พึ่งสูงสุดกันนั้น หมายถึงให้ถือลม ถือแล้งหรอกหรือ ไม่มีความจริงกระนั้นหรือ

ปฏิเสธเสียก่อนว่าพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์สรณะสูงสุดของเราไม่มีในปัจจุบัน ปฏิเสธเสียก่อนว่าพุทธานุภาพ ธรรมานุภาพ สังฆานุภาพไม่มีในปัจจุบันแล้วนั่นแหละจึงปฏิเสธเรื่องราวระหว่างพระอรหันต์ที่ท่านนิพพานแล้วกับท่านพระอาจารย์มั่นได้

****

ตอบปัญหาของท่านผู้ถามเกี่ยวกับพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ

โดย พระมหาบัว ญาณสัมปันโน

วัดป่าบ้านตาด อุดรธานี

นับตั้งแต่วันที่ ๒๓ มีนาคม ๒๕๑๕ เป็นต้นมา ได้มีสุภาพบุรุษสุภาพสตรีหลายท่านทั้งใกล้และไกล ทยอยกันมาถามปัญหาธรรมในแง่ต่าง ๆ ทั้งอุตส่าห์มาด้วยตัวเอง ทั้งมีจดหมายมาถามมิได้ขาด แทบตอบไม่หวาดไม่ไหว ต้นเรื่องมีสาเหตุสืบเนื่องมาจากหนังสือพิมพ์สยามรัฐ ฉบับวันที่ ๒๓ มีนาคม ๒๕๑๕ โดยท่านคึกฤทธิ์เป็นผู้เขียนขึ้น ความจริงท่านก็เขียนดีน่าฟังอยู่แล้ว ไม่น่าจะมีปัญหาที่ควรยุ่งเหยิงวุ่นวายถึงขนาดที่กำลังเป็นอยู่เวลานี้ เพื่อช่วยกันแบ่งเบาไปบ้าง จึงขอเรียนตอบด้วยการเล่าเรื่องท่านอาจารย์มั่นให้ฟัง ซึ่งบางเรื่องเห็นว่าเหมาะสมกับเหตุการณ์ที่กำลังเป็นอยู่

เพียงเท่านี้ก็พอทำให้คิดและทราบได้ในหลักใจของชาวพุทธเราว่า ยังมีท่านที่ลังเลสงสัยธรรมทางพระพุทธศาสนา ทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติอยู่มาก จึงทำให้วิตกถึงปฏิเวธธรรมที่เป็นผลแสดงขึ้นในลักษณะต่าง ๆ กัน จากการปฏิบัติของท่านผู้บำเพ็ญอยู่ไม่น้อยว่า น่าจะเป็นธรรมสุดเอื้อมหมดหวังในสมัยปัจจุบัน เพราะความจริงใจในธรรมมีน้อย เนื่องจากถูกทุ่มเทไปทางอื่นเสียมาก มิได้คำนึงเหตุผลพอประมาณ จึงอดคิดเป็นห่วงมิได้ในเรื่องดังกล่าวมา

เฉพาะองค์ท่านพระอาจารย์มั่นที่ผู้เขียนเทิดทูนสุดจิตสุดใจนั้น แม้ท่านจะถูกวิพากษ์วิจารณ์และตำหนิติชมในลักษณะยกขึ้นทุ่มลง หรือด้วยวิธีการใด ๆ จนไม่มีชิ้นส่วนอะไรติดต่อกัน และกลายเป็นผุยผงไปตามอากาศก็ตาม ผู้เขียนมิได้มีอะไรหวั่นวิตกไปด้วยท่านเลย แม้กิเลสจะแสนหนาแน่นภายในใจอยู่ขณะนี้ก็เถิด แต่ที่ไม่แน่ใจอยู่เวลานี้ คือความรู้ภายในของท่านพระอาจารย์มั่น ประเภทที่ลึกลับซับซ้อนเกินกว่าความคาดคิดด้นเดาของสามัญธรรมดาทั่วไป เฉพาะอย่างยิ่งผู้ครองพระไตรปิฎก แต่ไม่เคยสนใจมองดูหัวใจตนว่าเป็นอย่างไรบ้างเลย มีแต่เที่ยวกวาดต้อนล่าธรรม ท่านที่รู้เห็นจากการปฏิบัติทางจิตตภาวนาในแง่ต่าง ๆ ไม่มีประมาณนั้นให้เข้าสู่วงจำกัดคือพระไตรปิฎกโดยถ่ายเดียวนั่นแล ที่น่าเป็นห่วงมาก กลัวว่าอกจะแตกไปเสียก่อน ทั้งที่ธรรมท่านที่กำลังถูกกวาดต้อน ก็ยังไม่เข้าสู่จุดมุ่งหมายให้หมดสิ้นไปได้

เมื่อมีเหตุอันควรกล่าวถึงองค์ท่านอาจารย์มั่นอีก ผู้เขียนก็จะกล่าวถึงความรู้ท่านที่ยังไม่เคยกล่าวเสียบ้าง เผื่อท่านที่มีความสามารถในทางนี้ จะได้ช่วยกวาดต้อนติชมไปตามนิสัย ซึ่งอาจเป็นการช่วยสังคายนากลั่นกรองธรรมเถื่อนให้หมดสิ้นไป เหลือไว้แต่ธรรมของจริงล้วน ๆ หากอยู่ในฐานะที่ควรเป็นได้ ลำพังผู้เขียนเพียงคนเดียวไม่อาจเห็นความผิดพลาดและความบกพร่องของท่านและของตนได้โดยทั่วถึง จึงขอเล่าเรื่องท่านแต่เพียงเอกเทศไว้ ณ ที่นี้บ้าง

ท่านเคยเล่าให้สานุศิษย์ฟังในโอกาสต่าง ๆ กันอยู่เสมอมาว่า วันคืนหนึ่ง ๆ ธรรมประเภทต่าง ๆ ปรากฏขึ้นภายในใจท่านเสมอจนไม่อาจคณนา สิ่งไม่เคยคาดคิดว่าจะรู้เห็นก็รู้เห็นขึ้นมาเรื่อย ๆ จึงทำให้ท่านแน่ใจ หายสงสัยในธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในพระพุทธเจ้าและสาวกทั้งหลายหลังจากตรัสรู้และบรรลุธรรมแล้ว จนถึงกาลเสด็จปรินิพพาน ว่ามีมากต่อมาก ราว

ท้องฟ้ามหาสมุทรสุดจะประมาณได้ ธรรมที่เป็นพระวิสัยของพระพุทธเจ้าทรงรู้เห็นโดยเฉพาะ ไม่อยู่ในวิสัยของสาวกจะพึงรู้ได้ก็ดี ธรรมที่อยู่ในวิสัยของสาวกบางองค์อาจรู้ตามได้ แต่ไม่อาจแสดงให้แก่ใครรู้และเข้าใจได้ก็ดี ยังมีอีกมากมาย

ท่านว่าธรรมที่ไม่ได้จารึกไว้ในพระบาลีแห่งพระไตรปิฎกนั้น เทียบกับน้ำในมหาสมุทร ส่วนธรรมที่มาในพระไตรปิฎกนั้น เทียบกับน้ำในตุ่มในไหเท่านั้นเอง จึงน่าเสียดายที่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ผู้เชี่ยวชาญนิพพานไปแล้วตั้งหลายร้อยปี จึงมีผู้คิดได้และจารึกธรรมเหล่านั้นขึ้นสู่คัมภีร์ตามความสามารถของตน ซึ่งโดยมากการจารึกก็ขึ้นอยู่กับความรู้สึกนึกคิดของผู้จัดทำอีกเช่นกัน จึงไม่แน่ใจว่าจะได้ธรรมที่ถูกต้องแม่นยำถึงใจเสมอไป ไว้ต้อนรับอนุชนรุ่นหลังได้อ่านได้ชมเพียงไร เฉพาะความรู้สึกของผมเองว่าธรรมที่ออกจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า ซึ่งฉายออกมาจากพระทัยที่บริสุทธิ์นั้น เป็นธรรมถึงใจสุดจะกล่าว เพราะเป็นธรรมที่ถึงเหตุถึงผลอยู่กับพระทัยที่บริสุทธิ์ล้วน ๆ แล้ว จึงเป็นธรรมที่อัศจรรย์และมีอานุภาพมากผิดธรรมดา ผู้รับจากพระโอษฐ์จึงมีทางบรรลุมรรคผลได้ง่าย และมีจำนวนมากมายเหลือจะพรรณนา บรรดาธรรมเหล่านั้นไม่ว่าพระพุทธเจ้าและสาวกแสดงย่อมเห็นผลประจักษ์แก่ผู้รับฟังอย่างถึงใจ

ส่วนพระไตรปิฎกที่พวกเราศึกษาจดจำกันมานั้น มีใครบ้างได้บรรลุมรรคผลในขณะที่กำลังฟังและศึกษาอยู่ แต่มิได้ปฏิเสธว่าไม่มีผล เมื่อเป็นเช่นนี้ธรรมทั้งสองนั้น ธรรมใดเป็นธรรมที่มีคุณค่าและน้ำหนักมากกว่ากันเล่า? ลองพิจารณาดูซิพวกท่าน ถ้าว่าผมหาเรื่องป่าเถื่อนมาพูด สำหรับผมเองมีความรู้สึกอย่างนี้ และเชื่ออย่างเต็มใจว่า ธรรมจากพระโอษฐ์นั่นแล คือธรรมประเภทถอนรากถอนโคนกิเลสทุกประเภทได้อย่างถึงใจทันควัน ดังพระองค์ทรงใช้ถอดถอนกิเลสแก่มวลสัตว์มาแล้วจนสะเทือนโลกทั้งสาม ผมจึงไม่ประสงค์และส่งเสริมให้ท่านทั้งหลายเย่อหยิ่งทำตัวเป็นตัวบุ้งตัวหนอนคอยกัดแทะกระดาษแห่งคัมภีร์ใบลานอยู่เปล่า ๆ โดยไม่สนใจพิจารณาสัจธรรมอันประเสริฐที่มีอยู่กับตัว แต่มัวไปยึดธรรมที่ศึกษามาถ่ายเดียว ซึ่งเป็นสมบัติของพระพุทธเจ้ามาเป็นสมบัติของตนด้วยความเข้าใจผิด ว่าตนเรียนรู้และฉลาดพอตัวแล้ว ทั้งที่กิเลสยังกองเต็มหัวใจ ยิ่งกว่าภูเขาไฟมิได้ลดน้อยลงบ้างเลย จงพากันมีสติคอยระวังตัว อย่าให้เป็นคนประเภทใบลานเปล่า ๆ เรียนเปล่าและตายทิ้งเปล่า ไม่มีธรรมอันเป็นสมบัติของตัวอย่างแท้จริงติดตัวบ้างเลย

การกล่าวทั้งนี้ผมมิได้กล่าวเพื่อประมาทธรรมของพระพุทธเจ้า ธรรมย่อมเป็นธรรม ทั้งธรรมในใจและธรรมนอกใจ คือธรรมในบาลีพระไตรปิฎก แต่ธรรมในพระทัยที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเอง พุทธบริษัทได้บรรลุมรรคผลต่อพระพักตร์ของพระองค์แต่ละครั้งมีจำนวนมาก ส่วนธรรมที่จารึกขึ้นสู่คัมภีร์ใบลานนั้นมีผลผิดกันอยู่มาก ดังที่ปรากฏในตำรา ฉะนั้นธรรมในพระทัยจึงเป็นธรรมที่บริสุทธิ์ล้วน ๆ แต่เมื่อพระองค์และพระสาวกซึ่งเป็นเจ้าของเสด็จเข้าสู่นิพพานแล้ว จึงมีผู้จารึกภายหลัง ซึ่งอาจแฝงไปด้วยความรู้ความเห็นของผู้จดจารึก อันเป็นเครื่องยังธรรมนั้น ๆ ให้ลดคุณภาพและความศักดิ์สิทธิ์ลงตามส่วน ใครก็ไม่อาจทราบได้

นี่เป็นคำที่ท่านพระอาจารย์มั่นเคยพูดอยู่เสมอ กรุณาท่านที่สงสัยถามมาโดยทางจดหมายวินิจฉัยตามที่เรียนมานี้ ส่วนที่นอกเหนือไปจากคำที่ท่านเคยพูดไว้ ผู้เขียนไม่อาจวินิจฉัยให้หาย

สงสัยได้ เพียงแต่ประคองร่างสืบชีวิตไปเป็นวัน ๆ ก็ยังหกล้มก้มกราบอยู่แล้ว จึงกรุณาเห็นใจและขออภัยมาก ๆ ไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ส่วนท่านที่ถามมาตามหนังสือสยามรัฐตอนสุดท้ายว่า ที่หลวงพ่อมั่นท่านต่อสู้กับความโง่หลงงมงายของมนุษย์ ท่านได้ชัยชนะทำให้ใครได้ความฉลาดขึ้นหรือไม่? หรือว่าท่านตายเปล่า? สำหรับท่านผู้เขียนประวัติท่านมีความเห็นอย่างไรบ้าง? นั้น ถ้าพอมีสติระลึกตนได้อยู่บ้างว่ายังโง่ยังหลงงมงายอยู่หรือไม่ หรือฉลาดจนถึงไหนแล้ว และเห็นว่าวิธีการที่ท่านดำเนินเป็นนิยยานิกธรรมอยู่บ้าง ธรรมนั้นและวิธีนั้นก็ควรจะทำคนโง่ให้ฉลาด และทำคนหลงให้รู้สึกตัวได้ ไม่ตายเปล่าแบบท่านอาจารย์มั่นซึ่งกำลังเป็นปัญหาอยู่เวลานี้ ไม่มีใครอาจแก้ให้ตกไปได้ ถ้าไม่แก้ที่ตนซึ่งกำลังเป็นปัญหาตัวใหญ่อยู่กับทุกคนว่า จะตายเปล่า หรือจะตายที่เต็มไปด้วยอะไรบ้างด้วยกันไม่มีข้อยกเว้น

และท่านที่ถามอย่างกว้างขวาง แล้วมาสรุปความลงว่า การวิจารณ์ว่าเรื่องพระอรหันต์มาสนทนาธรรมและมาแสดงท่านิพพานต่าง ๆ กัน ให้ท่านอาจารย์มั่นดู มิได้มีในพระบาลีนั้นจริงไหม? การวิจารณ์เป็นความจริงหรือไม่? ถูกต้องหรือไม่? ท่านเป็นผู้เรียบเรียงจะวินิจฉัยว่าอย่างไร? ขอคำแนะนำด้วย

ปัญหาเหล่านี้เข้าใจว่า ได้เรียนตอบลงในคำบอกเล่าของท่านพระอาจารย์มั่นซึ่งเขียนผ่านมาแล้ว ผู้เขียนมิใช่คนวิเศษวิโสเป็นคนใหญ่คนโต มีความรู้ความฉลาดเลื่องลือมาจากโลกไหน ก็เป็นคนสามัญธรรมดาที่มีกิเลสเต็มหัวใจเราดี ๆ นี่เอง ท่านผู้วิจารณ์และท่านผู้อ่านทั้งหลายก็เข้าใจว่า คงเป็นคนสามัญธรรมดาด้วยกัน ส่วนท่านพระอาจารย์มั่นซึ่งเป็นเจ้าของประวัตินั้น ท่านเป็นพระประเภทใด ผู้เขียนไม่กล้าอาจเอื้อมวิจารณ์ทำนายท่านได้ กลัวตกนรกทั้งเป็น ยังอาลัยเสียดายอยากอยู่ในโลกเหมือนคนทั่ว ๆ ไปอยู่

การที่ความรู้ความเห็นของท่านพระอาจารย์มั่น จะมีในพระบาลีหรือไม่นั้น ถ้าพระไตรปิฎกมิได้ตั้งตัวเป็นกองปราบปรามผูกขาด ผู้ปฏิบัติก็มีสิทธิ์จะรู้ได้ในธรรมทั้งหลายตามวิสัยของตน ดังพระพุทธเจ้าและสาวกทั้งหลายทรงรู้เห็นมาก่อนพระไตรปิฎกยังไม่อุบัติ ถ้าธรรมเหล่านี้และท่านเหล่านี้จะพอเป็นความจริง เป็นความถูกต้องได้และเป็นสรณะของโลกได้ ก็เป็นมาก่อนพระบาลีแล้ว ถ้าปลอมก็ปลอมมาแล้วอย่างไม่มีปัญหา จึงขอให้ท่านวินิจฉัยเลือกเอาตามชอบใจว่า จะเอา **พุทฺธํ ธมฺมํ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ** หรืออะไร ๆ ผ่านสายตาสัมผัสใจก็ **สรณํ คจฺฉามิ** ร่ำไปแบบกินไม่เลือก แต่เวลาเจอก้าง........

****